

Lx. A

S. O. A.

STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1952:49
HANDELSDEPARTEMENTET

**KRISTIDSPOLITIK OCH
KRISTIDSHUSHÅLLNING I SVERIGE
UNDER OCH EFTER ANDRA
VÄRLDSKRIGET**

*Översikt på offentligt uppdrag
under medverkan av fackmän utarbetad av
KARL ÅMARK*

DEL I

STOCKHOLM 1952

Statens offentliga utredningar 1952

Kronologisk förteckning

1. 1949 års uppbördssakkunniga. 2. Betänkande med förslag till vissa ändringar i uppbördsförfarandet. Hæggeström. 457 s. Fl.
2. Förslag till lag om bankrörelse m. m. Gummeson. 212 s. Fl.
3. Löneplan eller kollektivavtal. Kihlström. 99 s. C.
4. Nordisk passfrihet. Betänkande nr 1. Beckman. 38 s. U.
5. Det yngsta fängvårdsklientelet. Av T. Eriksson. Kihlström. 19 s. Ju.
6. Betänkande med förslag till allmänt resereglemente m. m. Hæggeström. 173 s. C.
7. Allmän folkomröstning. 1950 års folkomröstnings- och valsätsutrednings betänkande. 2. Kihlström. 96 s. Ju.
8. Folkomröstningsinstitutet i Schweiz. Av E. Hästad. Bilaga 1 till 1950 års folkomröstnings- och valsätsutrednings betänkande. 2. Kihlström. 216 s. Ju.
9. Folkomröstningsinstitutet i Förenta staterna. Av E. G. Öhlin. Bilaga 2 till 1950 års folkomröstnings- och valsätsutrednings betänkande. 2. Kihlström. 159 s. Ju.
10. Sjömännens sjukförsäkring. Appelberg, Uppsala. 152 s. H.
11. Yttranden m. m. över 1950 års långtidsutrednings betänkande. Ekonomiskt långtidsprogram 1951—1955. Beckman. 66 s. Fl.
12. 1944 års nykterhetskommitté. 3. Undervisning, folkupplysning och forskning på alkoholfrågans område. Victor Petterson. 95 s. Fl.
13. Betänkande angående vissa fiskerättsliga förhållanden inom lappmarkerna samt tillgodogörandet av fisket i kronovattnen därstädes och i Jämtlands län m. m. Marcus. 246 s., 1 karta. Jo.
14. Förslag till kommunallag m. m. Kommunallagskommitténs betänkande. 3. Kihlström. 447 s. I.
15. Barrskogstillgångarna och skogsindustriens råvaruförsörjning. Beckman. 135 s. H.
- 16—17. Tull- och valutälätnader i resandetrafiken mellan de nordiska länderna. Betänkanden nr 2 och 3. Gernandt. 31 resp. 13 s. U.
18. Folkomröstningsinstitutet utanför Schweiz och Förenta staterna. Bilaga 3 till 1950 års folkomröstnings- och valsätsutrednings betänkande. 2. Kihlström. 88 s. Ju.
19. Semester åt husmödrar, lantbrukare m. fl. Gernandt. 53 s. S.
20. Busslinjeutredningen. 1. Betänkande med förslag till beräkning av tilläggsvärde (goodwill) för bussföretag m. m. Katalog och Tidskriftstryck. 163 s. K.
21. Råjongplan för fångvården. Gernandt. 67 s. Ju.
22. Betänkande angående hälso- och sjukvården vid krig och andra utomordentliga förhållanden. Gummeson. 219 s. I.
23. Bokutredningen. Kihlström. 310 s. E.
24. Betänkande med förslag till allmän förfogandelag och allmän rasoneringslag. Katalog och Tidskriftstryck. 276 s. H.
25. Zonexpropriationsutredningen. Betänkande nr förslag till vissa ändringar i byggnadslagstiftningen. Sydsvenska Dagbladet, Malmö. 186 s. S.
26. Betänkande med förslag till ändrade bestämmelser rörande vägföreningar m. m. Appelberg. Uppsala. 135 s. K.
27. Betänkande med förslag till förbättrade kommunikationer i Härjedalen och nordvästra Hälsjöland. Beckman. 542 s. K.
28. Lagberedningens förslag till ny lagstiftning i tomträtt m. m. Katalog och Tidskriftstryck. 115 s. Ju.
29. Vidgat tillträde till högre studier. Av F. Schmidt. Gernandt. 237 s. E.
30. Rekrytering och utbildning av polispersoner. Gummeson. 310 s. I.
31. Supplement nr 8 till Sveriges familjenamn till Statens Reproduktionsanstalt. 80 s. Fl.
32. Förslag om samförvaltning av stadshypotek och bostadskreditorganisationerna. Beckman. s. Fl.
33. Den första lärarhögskolan. Hæggeström. V. 296 s. E.
34. Betänkande med förslag angående arbetsmarknadsstatistiken. Kihlström. 143 s. S.
35. Byggnadsstyrelsens arbetsuppgifter och organisation. Victor Petterson. 85 s. K.
36. Stöd åt änkor och vissa andra ensamstående kvinnor m. m. Hæggeström. 189 s. S.
37. Behovsprövning på bostadsmarknaden. Hyregleringskommitténs betänkande. 1. Idun. 25 s. Ju.
38. Hemhjälp. Bostadskollektiva kommitténs betänkande. 1. Victor Petterson. 103 s., 20 pl. S.
39. Socialförsäkringsutredningen. Sjukförsäkring och yrkesskadeförsäkring. Gernandt. 332 s. S.
40. Militärpsykologi och personaltjänst. Arbetsuppgifter och central organisation. Kihlström. 269 s. Fö.
41. Den jordbruksekonomiska undersökningen. Gummeson. 100 s. Jo.
42. Yrkesvägledningen och skolan. Gernandt. 79 s.
43. Nordiskt patentsamarbete. Gernandt. 112 s.
44. Principbetänkande angående driftbidrag till märkommuner. Kihlström. 180 s. S.
45. Bestämmelser och praxis rörande statens bygget. Kihlström. 224 s. Fl.
46. Betänkande angående psykopatvård m. m. Hæggeström. 286 s. I.
47. Kommunal folkomröstning. 1950 års folkomröstnings- och valsätsutrednings betänkande. Kihlström. 47 s. Ju.
48. Förslag till landstingslag m. m. Kommunallagskommitténs betänkande. 4. Kihlström. 117 s.
49. Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget. Av Amark. Del 1. Idun. 679 s. H.
50. Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget. Av Amark. Del 2. Idun. 574 s. H.

Ann. Om särskild tryckort ej anges, är tryckorten Stockholm. Bokstäverna med fetstil utgöra begynnel bokstäverna till det departement, under vilket utredningen avgivits, t. ex. E. = ecklesiastikdepartementet. Jo jordbruksdepartementet.

STATENS OFFENTLIGA UTREDNINGAR 1952:49

HANDELSDEPARTEMENTET

KRISTIDSPOLITIK OCH
KRISTIDSHUSHÅLLNING I SVERIGE
UNDER OCH EFTER
ANDRA VÄRLDSKRIGET

*Översikt på offentligt uppdrag
under medverkan av fackmän utarbetad av*

KARL ÅMARK

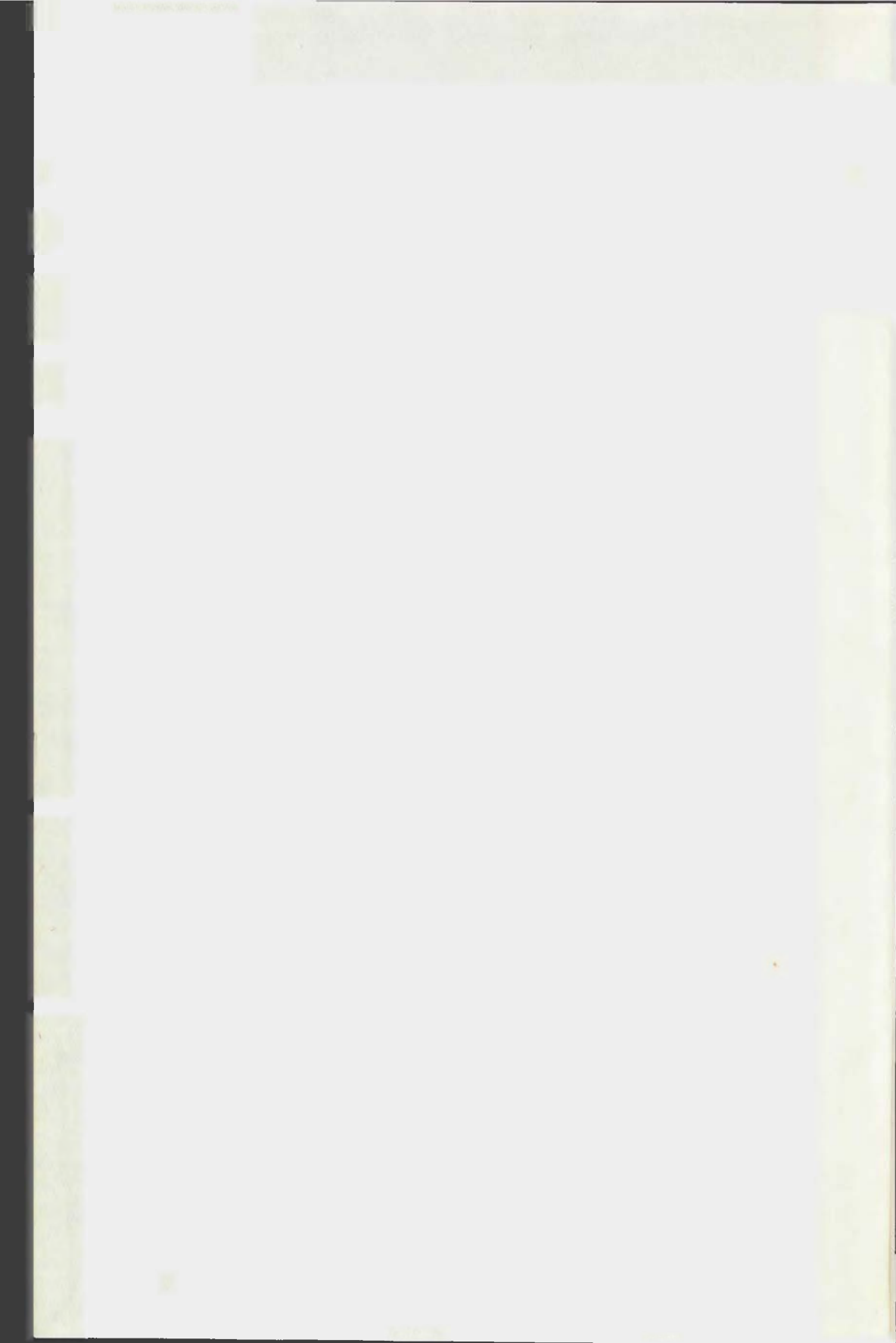
DEL I

STOCKHOLM 1952

IDUNS TRYCKERIAKTIEBOLAG, ESSELTE AB

116821

TILL KONUNGEN.

Den 17 november 1939 uppdrog Eders Kungl. Maj:t åt rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap att i enlighet med av chefen för folkhushållningsdepartementet meddelade anvisningar halvårsvis offentliggöra

sammanfattande redogörelser beträffande under rådande krisläge vidtagna statsåtgärder på folkhushållningens område ävensom beträffande försörjningsläget och dess förändringar under särskilda tidsperioder. Publiceringen av i anledning härav inom rikskommissionen successivt utarbetade halvårsredogörelser inleddes med en volym, vilken trycktes år 1941 under titeln »Statsmakterna och folkhushållningen under den till följd av stormaktskriget 1939 inträdda krisen», del I. Denna volym innehöll redogörelser, omfattande tiden augusti 1939—juni 1940. Liknande volymer med enahanda titel utgavos sedermera år för år, var och en behandlande företeelser och åtgärder under näst förflutna budgetår. I samband med Eders Kungl. Maj:ts den 30 december 1946 meddelade förordnande, att rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap med utgången av samma år skulle upphöra med sin verksamhet, uppdrog Eders Kungl. Maj:t åt mig, rikskommissionens kanslichef, att inom folkhushållningsdepartementet biträda med fullföljandet av förutnämnda åt rikskommissionen lämnade uppdrag. Den av mig på grund härav fortsättningsvis redigerade serien av årsredogörelser angående statsmakterna och folkhushållningen etc. avslutades med den del, nr X, omfattande tiden juli 1948—juni 1950, vilken jämte sakregister till alla delarna publicerades våren 1951.

Med anledning av en av mig till chefen för folkhushållningsdepartementet den 18 september 1946 överlämnad promemoria, vari framhölls önskvärdheten av att förenämnda årsredogörelser kompletterades med en sammanhängande, mera överskådlig och därför praktiskt mera användbar översikt över den förda kristidspolitiken, uppdrog Eders Kungl. Maj:t genom beslut den 11 oktober 1946 åt rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap att i enlighet med av chefen för folkhushållningsdepartementet meddelade anvisningar utarbeta samt offentliggöra en sammanfattande, allmän översikt av kristidspolitiken och kristidshushållningen under och efter andra världskriget. Kommissionen skulle äga att vid utarbetandet av ifrågavarande översikt, därest så ansåges önskligt, anlita biträde av ledande personer inom krisförvaltningen med särskild kunskap inom olika områden. Jämväl detta uppdrag överflyttades vid rikskommissionens upphörande genom Eders Kungl. Maj:ts beslut den 30 december 1946 på mig såsom ett personligt uppdrag.

Preliminär plan för den anbefallda allmänna översikten uppgjordes i slutet av år 1946 och godkändes principiellt av dåvarande folkhushållningsministern. Då krispolitikens avveckling, vilken enligt planen även skulle behandlas i översikten, kom att draga längre ut på tiden än man från början torde ha räknat med, föreföll det lämpligt att något dröja med arbetets igångsättande och folkhushållningsministern gav också härtill sitt samtycke. Först under våren 1949 befanns läget vara sådant, att avtal med sakkunniga om biträde vid arbetet kunde träffas och författandet av verkets olika avdelningar påbörjas.

Folkhushållningsdepartementets upphörande med utgången av juni 1950 har medfört, att slutförandet av här ifrågavarande utrednings- och författararbeten kommit att äga rum under chefens för handelsdepartementet överinseende. Rörande tryckningen har Eders Kungl. Maj:t enligt protokoll över handelsärenden den 12 oktober 1951 meddelat föreskrift. Den numera fullbordade översikten, åt vilken givits titeln »Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget», får jag härmed i underdånighet överlämna.

U n d e r d å n i g s t

KARL ÅMARK

Stockholm den 15 november 1952.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

•

Innehållsöversikt

Del I

	Sid.
Skrivelse till Konungen.....	3
Förord.....	17
<i>Kristidslagstiftningen</i>	25
Inledning.....	25
Lagstiftning angående tvångsförfogande över egendom samt varuregleringar i allmänhet.....	29
Vissa särskilda författningar av förfogandekaraktär.....	39
Författningar angående utrikeshandeln.....	41
Författningar angående sjöfarten.....	45
Författningar angående försäkringsväsendet.....	46
Författningar angående pris- och hyresreglering.....	50
Författningar angående arbetsmarknaden och dess reglering samt angående reglering av byggnadsverksamheten.....	56
Vissa författningar av moratoriekaraktär samt författningar angående bankväsendet.....	59
<i>Kristidsadministrationen</i>	62
Planläggning samt organisationsåtgärder före och närmast efter krigsutbrottet.....	62
Folkhushållningsdepartementet.....	63
Regleringsorgan för särskilda grenar av krishushållningen.....	65
Jordbruket och livsmedelshushållningen.....	65
Den lokala kristidsorganisationen särskilt på livsmedelsområdet.....	68
Industrien.....	74
Bränslehushållningen.....	77
Krafthushållningen.....	80
Den statliga lagerhållningen.....	81
Utrikeshandeln.....	82
Trafikväsendet.....	84
Krigsförsäkringen.....	87
Prisregleringen.....	88
Arbetsmarknaden.....	90
Byggnads- och bostadsväsendet.....	93
Sjukvården och läkemedelsförsörjningen.....	94
Penning- och kreditväsendet.....	94
Statsfinanserna.....	95
Revision av krisorganens förvaltning m. m.....	96
Kompletterande notiser.....	96
Den ekonomiska försvarsberedskapen.....	97
Den centrala kristidsadministrationens allmänna karaktär och arbetsformer.....	98

	Sid.
<i>Penning- och valutapolitiken</i>	105
Penningpolitisk målsättning.....	105
Penningpolitiken under 1930-talet sid. 105. — Penningpolitiken under krigsåren sid. 106. — Den penningpolitiska efterkrigsplaneringen sid. 114. — Utvecklingen under efterkrigstiden sid. 117.	
Sedelutgivningsrätten.....	120
Valutamarknaden.....	123
Diverse åtgärder.....	130
<i>Livsmedelshushållningen</i>	131
Inledande översikt.....	131
Utgångsläget vid krisens inträde.....	131
Försörjningslägets utveckling.....	133
Livsmedelsförbrukningen.....	141
De statliga och kommunala organen för livsmedelshushållningen och dess reglering.....	144
Jordbruket och de särskilda slagen av jordbruksprodukter.....	147
Produktionsplaneringen.....	147
Den allmänna prisregleringen på jordbrukets område (den s. k. jordbruksregleringen).....	153
Jordbruksregleringen under 1930-talet samt dess anpassning till kristidens planhushållning sid. 153. — Huvuddragen av jordbruksregleringen under krisåren sid. 156. — Jordbrukskalkylen som grundval för prissättningen på jordbrukets produkter och förnödenheter sid. 166. — Subventionssystemet sid. 171.	
Arbetsblockorganisationen.....	178
Den vegetabiliska produktionen: Produktionsmedel:	
Konstgödsel.....	182
Allmän översikt sid. 182. — Fosfatgödsel sid. 189. — Kaligödsel sid. 191. — Kvävegödsel sid. 192.	
Driv- och smörjmedel.....	194
Drivmedelsregleringen sid. 194. — Smörjmedelsregleringen sid. 199.	
Skördegarn.....	200
Torvströ.....	203
Bekämpningsmedel mot växtsjukdomar m. m.....	205
Utsäde och frö.....	206
Försörjningsläget sid. 206. — Spannmålsutsäde sid. 207. — Vallväxt- och rotfruktsfröer sid. 209. — Köksväxtfröer sid. 212.	
Den vegetabiliska produktionen: Produktionsgrenar samt handel med och förbrukning av vegetabiliska jordbruksprodukter:	
Brödsäd.....	212
Försörjningsläget sid. 212. — Spannmålshandeln och dess reglering under förkrigstiden sid. 216. — Beslag och handelsreglering under och efter kriget sid. 219. — Prisreglering sid. 225.	
Mjöl, gryn och bröd.....	230
Reglering av kvarnindustrien och dess produktion sid. 230. — Prisreglering för förmalningsprodukter sid. 232. — Handels- och förbrukningsreglering sid. 235. — Tillverknings-, försäljnings- och prisreglering beträffande bröd sid. 238.	

Matärter och matbönor.....	Sid. 239
Produktionsfrämjande åtgärder sid. 239. — Handels- och förbrukningsreglering sid. 242. — Prisreglering sid. 243.	
Bryggerikorn och malt.....	244
Potatis.....	245
Försörjningsläget före kriget sid. 245. — Produktion och förbrukning av potatis under och efter kriget sid. 246. — Odllingsfrämjande åtgärder sid. 247. — Lagring samt användning för andra ändamål än direktkonsumtion sid. 250. — Beslag och handelsreglering. Transportreglering sid. 252. — Prisreglering sid. 253.	
Potatisprodukter.....	254
Potatismjöl sid. 254. — Stärkelsesirap sid. 256.	
Sockerbetor och produkter av sockerindustri.....	256
Försörjningsläget före kriget sid. 256. — Produktion och konsumtion under krigsåren och därefter sid. 257. — Sockernäringsens reglering före kriget sid. 259. — Sockernäringsens reglering under kampanjåret 1940/41 sid. 259. — Sockernäringsens reglering under kampanjåret 1941/42 sid. 262. — Sockernäringsens reglering under kampanjåren 1942/43—1949/50 sid. 264. — Sockerregleringen ur statsfinansiell synpunkt sid. 267. — Ransoneringen av socker och sirap sid. 268.	
Oljeväxter.....	271
Den animaliska produktionen samt handel med och förbrukning av animaliska jordbruksprodukter:	
Fodermedel.....	273
Huvuddragen av fodermedelsförsörjningen före, under och närmast efter kriget sid. 273. — Regleringsåtgärder under konsumtionsåret 1939/40 sid. 275. — Vissa huvuddrag beträffande regleringssystemet under de efterföljande konsumtionsåren sid. 277. — Fodersäd sid. 284. — Oljekraftfoder och kli sid. 291. — Stråfoder m. m. sid. 295. — Saftfodermedel sid. 297. — Ersättnings- och hjälpfodermedel sid. 300. — Fodermedel av animaliskt ursprung sid. 302. — Foderblandningar för fjäderfån och pälsdjur m. m. sid. 303. — Mineralfoder sid. 305. — Vitaminfoder sid. 307.	
Kött och fläsk.....	307
Försörjningsläget under tiden närmast före kriget sid. 307 — Grunddragen av regleringssystemet på kött- och fläskområdet sid. 308. — Statistisk översikt av produktion och konsumtion under krigsåren och därefter sid. 310. — Slaktregleringen samt regleringen av handeln med levande djur sid. 312. — Handels- och förbrukningsregleringen beträffande kött, fläsk och charkuterivaror sid. 316. — Prisreglering sid. 322.	
Mjölk och fettvaror.....	328
Försörjningsläget under tiden närmast före kriget sid. 328. — Situationen vid krigsutbrottet samt regleringsåtgärder under konsumtionsåret 1939/40 sid. 331. — Huvuddragen av den fortsatta krisregleringen sid. 332. — Statistisk översikt sid. 334. — Konsumtionsmjölk och gräde sid. 338. — Fettråvaror, råfett och tekniskt fett sid. 342. — Matfett sid. 347.	
Ost.....	353
Ägg.....	358
Produktion och utrikeshandel sid. 358. — Handels- och förbrukningsreglering sid. 359. — Ransoneringssystemets utformning sid. 362. — Prisreglering sid. 365.	
Statlig lagerhållning på animalieområdet.....	366
Trädgårdsprodukter och skogsbär.....	369
Statlig upplagring sid. 369. — Åtgärder till främjande av tillgången på och tillvaratagandet av inhemska frukter, bär och köksväxter sid. 369. — Prisreglering sid. 374.	

	Sid.
Fisket och dess produkter.....	375
Försörjningen med fiskredskap.....	375
Drivmedelsförsörjningen.....	378
Handels- och prisreglering.....	379
Utvecklingen fram till våren 1942 sid. 379. — Handels- och prisregleringen åren 1942—1946 sid. 383. — Omhändertagandet och dispositionen av uppkommande fisköverskott sid. 388.	
Kolonialvaror och tobak.....	391
Kaffe, te och kakao.....	391
Första ransoneringen sid. 392. — Andra ransoneringen sid. 396.	
Övriga varuslag.....	399
Ransoneringssystemet.....	403
Inledning sid. 403. — Ransoneringssystemets allmänna uppbyggnad sid. 405. — Kontrollen över handeln sid. 410. — Vissa speciella fördelningsproblem sid. 413. — Konsumentregistreringen sid. 415. — Differentieringen av tilldelningen till de enskilda konsumenterna sid. 417. — Konsumenternas rätt att förfoga över sina ransoner sid. 420. — Ransoneringen på näringsställena sid. 420. — Tilldelningen till industrier etc. sid. 423. — Ransoneringskort och licenser sid. 424.	
Vissa särskilda frågor beträffande livsmedelsförsörjningen och dess reglering	429
Inventeringar av landets förråd av vissa livsmedel.....	429
Åtgärder för ökad lokal lagerhållning av mjöl och socker.....	430
Ersättningsmedel för vissa livsmedelsvaror.....	432
Folkköksverksamhet.....	434
<i>Industrien</i>	435
Allmän översikt av kristidshushållningen och kristidspolitikerna.....	435
Industriens förutsättningar och läge vid krigsutbrottet. Beredskaps- åtgärder.....	435
Industrikommissionens tillkomst och verksamhet under krisens första skede. Västspärren.....	438
Industriell produktion för försvarsändamål.....	441
Krishushållningens allmänna utformning under krisens senare skede...	445
Kronologisk och statistisk överblick för tiden 1939—1948.....	451
Specialredogörelser.....	464
Järn och stål.....	464
Försörjningsläget före kriget sid. 464. — Organisationen för järn- och stålförsörjningens upprätthållande och reglering under kristiden sid. 466. — Utrikeshandeln med järn och stål och regleringsåtgärder i samband därmed sid. 467. — Järn- och stålproduktionen sid. 471. — Tackjärns- och skrotregleringen sid. 474. — Reglering av handelsjärnsmarknaden sid. 479.	
Järnrör.....	483
Smidda rör sid. 485. — Gjutna rör sid. 486.	
Stållegeringsmetaller.....	490
Mangan sid. 493. — Krom sid. 493. — Nickel sid. 497. — Wolfram sid. 498. — Molybden sid. 499. — Kobolt sid. 500. — Vanadin sid. 500.	
Metaller (andra än järn och stål samt legeringsmetaller).....	501
Koppar sid. 508. — Zink sid. 510. — Bly sid. 511. — Tenn sid. 513. — Aluminium sid. 514. — Silver sid. 516. — Antimon sid. 517. — Kadmium sid. 518. — Magnesium sid. 518. — Bleckplåt sid. 518.	
Elektroder.....	521

Elektrisk lednings- och installationsmateriel.....	Sid. 524
Landsbygdselektrifiering sid. 525. — Elverk och liknande företag för kraftdistribution sid. 527. — Industri och hantverk sid. 530. — Installationer i bostadsfastigheter, allmänna inrättningar m. m. sid. 531. — Transformatorolja sid. 533. — Installationsmateriel sid. 534.	
Byggnadsmaterial.....	535
Cement sid. 535. — Tegel sid. 539. — Fönsterglas sid. 544. — Byggnadspapp samt andra asfalt- och stenkolstjäreprodukter sid. 548. — Radiatorer, spisar, värmepannor m. m. sid. 551.	
Glas (annat än fönster- och spegelglas).....	553
Textilvaror.....	562
Försörjningsläget sid. 562. — Regleringssystemets författningsmässiga utformning sid. 566. — Organ för textilförsörjningens upprätthållande sid. 568. — Textiltransoneringen sid. 569. — Yllevaror sid. 575. — Bomulls- och cellulvaror sid. 582. — Vissa särskilda tillverkningar av bomull etc. sid. 587. — Linnevaror sid. 591. — Hampvaror sid. 594. — Jutevaror sid. 598. — Konst- och natursilke sid. 599. — Trikåvaror sid. 600. — Konfektionsvaror sid. 604. — Tagel och borstbinderivaror sid. 605. — Kemiska produkter använda inom textilindustrin sid. 606.	
Läder och skodon.....	607
Den inhemska hudmarknaden sid. 608. — Den internationella hudmarknaden och hudimporten sid. 609. — Subventionering av hudimporten sid. 611. — Läderregleringar sid. 611. — Skottillverkningen sid. 614. — Skoransoneringen sid. 615. — Tillverkning av E-skor sid. 619. — Tillverkning av P-skor sid. 620. — Statistiska uppgifter sid. 621. — Slutord sid. 622.	
Gummivaror.....	623
Gummiindustrien och gummiförsörjningen före kriget sid. 623. — Råvaruförsörjningen under krigsåren sid. 623. — Generella planläggnings- och regleringsåtgärder sid. 627. — Automobilgummi sid. 632. — Cykelgummi sid. 642. — Gummiskodon sid. 644. — Övriga tillverkningar sid. 645. — Statistiska uppgifter sid. 647. — Allmänt omdöme sid. 647.	
Linolja samt färger och fernissor m. m.....	648
Försörjningsläget sid. 648. — Regleringssystemet sid. 650.	
Tvätt- och rengöringsmedel samt ljus.....	654
Råvarutillgång och tillverkning sid. 654. — Regleringsåtgärder beträffande tvätt- och rengöringsmedel sid. 656. — Regleringsåtgärder beträffande ljus sid. 659.	
Produkter av övrig kemisk industri.....	661
Beredskapsåtgärder sid. 661. — De administrativa och tekniska organen för försörjningen på det kemiska industriområdet och deras verksamhet sid. 661. — Varuförsörjningen: kol, ved och olja som råvaror för kemisk industri sid. 664; — svavel och svavelkis sid. 665; — salt sid. 666; — glaubersalt sid. 667; — kalcinerad soda sid. 667; — alkali och klor sid. 669; — klorkalcium sid. 670; — svavelsyra sid. 671; — saltsyra och AIV-syra sid. 671; — salpetersyra sid. 672; — diverse syror sid. 672; — glycerin och glykol sid. 673; — bensol, toluol, naftalin, stenkolstjära sid. 673; — lösningsmedel sid. 674; — lim och klister sid. 675; — hartser och vaxer samt paraffin sid. 676; — färgpigment och linolja sid. 677; — fenol, metanol, formalin, plaster sid. 677; — garvämnen sid. 677; — gödselmedel sid. 679; — ammunitionskemikalier sid. 679; — diverse oorganiska kemikalier sid. 679.	

Del II

	Sid.
<i>Bränslehus hållningen</i>	691
Inledande översikt	691
Bränsleförsörjningen före kriget	691
Bränslesituationen under krigsåren och tiden närmast därefter	693
De statliga organen för bränslehus hållningen och dess reglering	699
Kolbränslen	700
Import	700
Inhemsk produktion	704
Handelsreglering under krigsåren	705
Prisreglering under krigsåren	711
Handels- och prisregleringarna under efterkrigsåren samt deras avveckling	714
Ved	717
Vedproduktion	717
Åtgärder under bränsleåret 1939/40 sid. 717. — Statsgaranti för avverkad ved sid. 720. — Långivning för förskottering av avverkningskostnad sid. 722. — Avverkningskyldighet sid. 723. — Främjande av frivilliga produktionsinsatser sid. 727. — Transportfrågor sid. 729. — Arbetskraftsfrågor sid. 731.	
Uppköpsverksamhet	732
Handelsreglering	736
Prisreglering	742
Avverknings- och förrådsstatistik	749
Statsanslag till vedförsörjningens trygghande	751
Träkol och gasved	752
Produktion, handel och förbrukning	752
Produktionsreglering	756
Transportreglering	757
Handelsreglering	758
Prisreglering	760
Marknadsförhållandena beträffande gasbränsle åren 1944—1946. Regleringarnas avveckling	762
Bräntorv	765
Produktionsfrämjande åtgärder under de två första krigsåren	765
Produktionen åren 1942—1948	769
Prisreglering	772
Handels- och transportreglering	773
Forskningsverksamhet	776
Förbrukningsreglering för fasta bränslen	777
Allmän översikt	777
Bränsleåret 1939/40 sid. 777. — Bränsleåret 1940/41 sid. 779. — Bränsleåren 1941/42—1944/45 sid. 782. — Bränsleåren 1945/46—1948/49 sid. 786.	
Begränsning av varmvattenförbrukningen	788
Gas (stadsgas)	791
Flytande bränslen	797
Import	797
Handel, distribution och lagring av mineraloljebränslen	802
Skifferolja	806
Sulfitsprit	810
Trätjärbränslen	815

	Sid.
Planläggning av försörjningen med flytande bränslen.....	823
Handels- och förbrukningsreglering.....	824
Prisreglering.....	837
Gengas.....	841
Gengasdriftens utveckling.....	841
Tekniska erfarenheter.....	848
Gengasbränslen.....	852
Gengasdriftens ekonomi.....	855
Gengasdriftens risker.....	857
Sammanfattning.....	860
<i>Smörjmedelshushållningen</i>	861
Utgångsläget. Importförhållanden.....	861
Ledande organ för smörjmedelsförsörjningen. Förberedande regleringsåtgärder.....	863
Tillvaratagande och rening av spillolja.....	864
Inhemsk ersättningsproduktion.....	865
Handels- och förbrukningsreglering.....	866
Prisreglering.....	871
Särskilda försörjningsfrågor.....	873
Transformatoroljesituationen sid. 873. — Järnvägarnas vagnsoljeförsörjning sid. 875. — Försök med skiffersmörjolja sid. 875. — Tjårsmörjoljor sid. 876.	
Avslutningsord.....	883
<i>Krafthushållningen</i>	885
Kraftförsörjningsläget före kriget.....	885
Utbyggnad av kraftanläggningar och ledningar under krigsåren och därefter	886
Vattenkraftutbyggnader sid. 886. — Ledningsnätet sid. 889.	
Kraftproduktion och belastningsutveckling.....	892
Organisationen för kraftförsörjningen under krig och kristid.....	894
Tillfälliga vattenregleringar.....	897
Centrala driftledningens och riksdriftbyråns verksamhet.....	898
Reglering av kraftförbrukningen.....	901
<i>Stallig lagerhållning</i>	909
Förberedelser. Reservförrådsnämndens tillkomst.....	909
Allmänna grunder för verksamheten.....	911
Inköp och lagring av importvaror.....	914
Hemtransport av varor under kriget.....	916
Upphandling av inhemska varor samt bearbetnings- och förädlingsverksamhet i samband med lagringen.....	917
Reservförrådsnämndens cisternförvaltning.....	918
Varuförsäljning.....	919
Den statliga lagringsverksamhetens ekonomi.....	921
Slutomdöme om verksamheten.....	921
<i>Utrikeshandeln</i>	923
Åtgärder i samband med krigsutbrottet.....	923
Handelskommissionen, dess organisation och arbetsuppgifter. Importför- eningarna.....	923

	Sid.
Export- och importförbudslagstiftningen och dess tillämpning under krigsåren och tiden närmast därefter.....	926
Exportförbudena sid. 926. — Importförbudena sid. 930.	
Handels- och betalningsöverenskommelser med främmande länder under krigsåren.....	933
Internationell varukontroll.....	944
Några huvuddrag av den handelspolitiska utvecklingen under åren närmast efter kriget.....	945
Handelskommissionens licensgivande och kontrollerande verksamhet.....	950
Krigshandelslagen och dess tillämpning.....	955
Lejdtrafiken.....	957
Utrikeshandelns reglering under efterkrigsperiodens senare skede.....	958
Statistisk översikt av utrikeshandeln under åren 1939—1948.....	965
<i>Sjöfarten</i>	976
Lagstiftnings- och andra beredskapsåtgärder.....	976
Organ för sjöfartsregleringen.....	977
Sjöfartsläget närmast efter krigsutbrottet.....	979
Sjöfartens reglering under perioden september 1939—mars 1940.....	982
Västspärren och dess betydelse för Sveriges sjöfart.....	987
Fartygstrafiken för svensk räkning utanför västspärren.....	989
Kusttrafiken och trafiken innanför västspärren.....	998
Drivmedelsförsörjningen.....	1002
Sjöfarts- och neutralitetsskydd.....	1004
Krigsriskersättning till sjömän.....	1007
Sjöfartsregleringarnas avveckling.....	1009
Statistisk översikt av den svenska handelsflottans och sjöfartens utveckling under krigsåren och tiden närmast därefter.....	1013
<i>Motorfordonstrafiken</i>	1018
Allmän översikt av försörjningsläget och regleringsåtgärderna under krigsåren och tiden närmast därefter.....	1019
Tiden från krigsutbrottet till den 1 december 1940 sid. 1019. — Tiden från den 1 december 1940 till den 25 november 1945 (»gengastiden») sid. 1023. — Tiden från den 25 november 1945 till den 20 mars 1947 sid. 1031. — Tiden från den 20 mars 1947 till den 12 november 1949 sid. 1034.	
Statistisk översikt av motorfordonsbeståndet m. m.....	1039
Trafikregleringsorganisationen.....	1040
Omnibustrafiken.....	1043
Räjongbestämmelserna.....	1046
<i>Krigsförsäkringen</i>	1051
Förberedande åtgärder.....	1051
Krigsförsäkringsnämndens organisation och omfattningen av dess verksamhet.....	1052
Principer och former för försäkringsverksamheten.....	1054
Försäkringsvillkor.....	1057
Återförsäkring.....	1058
Prisrättsförfarande.....	1059
Verksamhetens resultat.....	1059
Erfarenheter.....	1060
Det nya krigsutbrottsavtalet och dess handhavande.....	1061

Bilagor: 1. Sammandrag av statens krigsförsäkringsnämnds rörelsegrenar tiden september 1939—juni 1950.....	1062
2. 1939 års krigsutbrottsavtal.....	1064
3. 1946 års krigsutbrottsavtal.....	1067
<i>Prispolitiken</i>	1070
Inledande översikt.....	1070
Den allmänna prispolitiken och dess utveckling under perioden 1939—1950:	
Tiden från augusti 1939 till mitten av april 1940.....	1072
Tiden från mitten av april 1940 till november 1942.....	1077
Tiden från det allmänna prisstoppets införande hösten 1942 till utgången av juni 1947.....	1082
Prispolitikens allmänna utformning sid. 1082. — Priskontrollnämndens verksamhet sid. 1089.	
Tiden från mitten av 1947 till början av 1951.....	1092
Specialredogörelser:	
Särskilda typer av reglerade priser.....	1102
Clearingånordningar och clearingkassor.....	1108
Subventionering av importvaror m. m.....	1115
Prisreglering beträffande särskilda varuslag och tjänster.....	1119
Textilvaror sid. 1119. — Trävaror sid. 1122. — Verkstadsarbeten sid. 1126. — Restaurang-, hotell- och pensionätsrörelse sid. 1128. — Transportväsen sid. 1131.	
<i>Arbetsmarknadsregleringen</i>	1135
Arbetsmarknadsläget.....	1135
Organisationen för arbetsmarknadens reglering.....	1138
Planläggning. Registrering av arbetskraft. Särskilda utredningar.....	1139
Åtgärder för tillgodoseende av vissa näringsgrenars arbetskraftsbehov....	1140
Särskilda åtgärder för ersättande och utnyttjande av värnpliktig personal under mobilisering och förstärkt försvarsberedskap.....	1145
Diverse arbetsmarknadsfrågor.....	1148
Arbetslöshetshjälp.....	1153
Värnpliktshjälp.....	1156
Beredskapsplanering m. m.....	1157
<i>Byggnadsväsendet och bostadspolitiken</i>	1159
Byggnadsverksamheten och bostadsförsörjningen.....	1159
Läget före kriget och under de två första krigsåren.....	1159
1941 års riksdagsbeslut.....	1161
1942 års riksdagsbeslut.....	1164
Stödpolitiken under de följande åren t. o. m. år 1948.....	1167
Statistiska uppgifter.....	1171
Regleringen av byggnads- och anläggningsverksamheten.....	1173
Arbetsförmedlingstvång för byggnadsverksamhet.....	1174
Byggnadsreglering genom tillståndstvång.....	1176
Byggnadstillståndsregleringens tillämpning till utgången av år 1946... ..	1184
Byggnadstillståndsregleringens tillämpning fr. o. m. år 1947.....	1186
Statistiska uppgifter.....	1190
Hyresregleringen.....	1191
Socialstyrelsens bränsleklausuler.....	1191
Hyresregleringslagstiftningen.....	1194
Hyresregleringens tillämpning och statens hyresråds verksamhet.....	1200

	Sid.
<i>Sjukvården och läkemedelsförsörjningen</i>	1208
Organisationen av sjukvårdsberedskapen m. m.....	1208
Försörjningsfrågor.....	1211
Läkemedel sid. 1212. — Sjukvårdsmateriel sid. 1215.	
Förhållandena år 1945 och senare.....	1217
Litteraturförteckning	1221
Sakregister	1247

Diagram och kartogram

Produktionen av viktigare jordbruksalster 1939/40—1949/50.....	139
Vissa livsmedelsransoneringar: Grundransoner av mjöl och bröd m. m., kött och fläsk samt matfett.....	237
Partipris å kött och fläsk 1938—1949.....	324
Ransoneringarnas längd.....	406
Produktionsvolymen inom hela industrien samt inom vissa industrigrupper (indextal) 1938—1948.....	460
Produktionsvolymen inom vissa industrier (indextal) 1938—1948.....	461
Import av kolbränslen 1930—1949.....	701
Import av kolbränslen 1939—1949 (kvartalsvis).....	702
Skogsavverkningen 1938—1949.....	749
Import av flytande bränslen 1930—1949.....	799
Vattenkrafttillgång under normalår 1939—1950.....	887
Svenska stamledningssystemet år 1950 (karta).....	890
Belastning å kraftnätet exkl. ångpannekraft och export 1912—1950.....	893
Vattenkraft- och ångkraftproduktion 1929—1950.....	895
Import och export 1939—1949 (indextal).....	966
Svenska handelsflottan 1939—1948.....	1015
Sveriges utrikes sjöfart 1939—1948.....	1016
Motorfordonsbeståndet 1939—1950.....	1021
Gengasdriftens omfattning 1939—1950.....	1024
Drivmedelsförbrukningen vid motorfordonstrafiken 1947—1949.....	1040
Prisutvecklingen 1939—1950 (indextal).....	1071

Använda förkortningar

För de centrala kristidsmyndigheterna användas följande förkortningar:

AMK = Statens arbetsmarknadskommission.

AMS = Kungl. arbetsmarknadsstyrelsen.

BK = Statens bränslekommission.

CDL = Centrala driftledningen.

HK = Statens handelskommission.

HIK = Statens handels- och industrikommission.

IK = Statens industrikommission.

KFN = Statens krigsförsäkringsnämnd.

LK = Statens livsmedelskommission.

PKN = Statens priskontrollnämnd.

RFN = Statens reservförrådsnämnd.

TK = Statens trafikkommission.

St. o. F. betecknar »Statsmakterna och folkhushållningen under den till följd av stormaktskriget 1939 inträdda krisen».

F Ö R O R D.

Syftet med föreliggande arbete är att söka ge en systematisk redogörelse för den av krisläget under och närmast efter andra världskriget föranledda folkhushållningspolitiken till gagn såväl för framtida forskning som för det fortsatta försvarsberedskapsarbetet på det ekonomiska området. Det har härvid synts lämpligt och mest överskådligt att skildra utvecklingen inom respektive grenar av hushållningen i ett sammanhang för hela perioden i stället för att tillämpa ett sådant huvudsakligen kronologiskt jämnlöpande framställningssätt, som kommit till användning i de skilda årgångarna av serien »Statsmakterna och folkhushållningen under den till följd av stormaktskriget 1939 inträdda krisen». Vid utarbetandet har material i viss utsträckning kunnat nyttjas, som ej varit tillgängligt vid nämnda årsredogörelsens avfattning, varjämte framställningen synts böra i högre grad än där skett belysas med statistiska överblickar.

Översikten har principiellt begränsats till de sidor av krispolitiken, som kunna anses ha varit av verklig betydelse för den egentliga folkhushållningen. Å andra sidan har framställningen av de till behandling upptagna ämnena gjorts relativt fyllig i avsikt att översikten skulle kunna rörande dessa ämnen om möjligt meddela upplysning beträffande alla väsentliga fakta.

Det uppställda programmet har inneburit en viss inskränkning i ämnesomfattningen jämfört med innehållet i de nyssnämnda årsredogörelserna. Sålunda har i exposén över kristidslagstiftningen en del författningar av huvudsakligen administrativt intresse samt författningar rörande sådana i förhållande till folkhushållningen mera periferiska ämnen som krigsavlöning, sociala hjälpåtgärder, utlänningskontroll, civilförsvar m. m. förbigåtts. Motsvarande begränsning har iakttagits även vid redogörelsen för kristidsadministrationen. Särskilda redogörelser lämnas ej för järnvägs- trafikerna samt post- och telegrafväsendet. Lönepolitiken beröres huvudsakligen blott i den mån den haft betydelse för den allmänna pris- och penningpolitiken. Av övriga ämnen som behandlas i årsböckerna ha vidare, såsom i huvudsak fallande utanför föreliggande arbetes på nyssberört sätt avgränsade ämnesområde, uteslutits frågor rörande statsfinanserna och skatteväsendet, statlig informationsverksamhet, fredsplanering samt vårt

lands deltagande i internationell återuppbyggnads- och hjälpverksamhet efter kriget.

I huvudsak avser framställningen förhållandena under själva krigsåren (1939—45) samt åren närmast därefter — i allmänhet ej längre fram än t. o. m. 1950 — varjämte återblickar i viss omfattning gjorts på ställningen dessförinnan, särskilt med avseende på försörjningsläget. Beroende på skiljaktigheter i utvecklingen har framställningen funnits böra på olika områden till tiden framföras olika långt. I den mån så varit möjligt har man velat följa de av krigsförhållandena direkt föranledda regleringarna och hushållningsanordningarna till slut, även om härvid den för arbetet eljest uppställda tidsramen i enskilda fall överskridits. I allt väsentligt har en sådan naturlig avslutning kunnat nås vid redogörelserna för livsmedelshushållningen, industrien, bränsle-, smörjmedels- och krafthushållningen, sjöfarten, motorfordonstrafiken, krigsförsäkringen och läkemedelsförsörjningen. På vissa områden har man emellertid varit nödsakad att avbryta framställningen vid någon mera godtyckligt vald tidpunkt, som följd därav att i dessa fall den förda, alltjämt krisbetonade politiken ännu vid bokens avfattning i större eller mindre omfattning upprätthållits. Ett dylikt förhållande kan ha haft sin grund däri, att det här gällt att uppnå mera långsiktiga, ej blott på övertvinnande av krigskrisens omedelbara följder inriktade mål; som exempel härpå må särskilt nämnas den allmänna s. k. jordbruksregleringen. Men det kan ock vara fråga om med krigskrisen sammanhängande regleringar, vilka helst bort efter dennas upphörande snarast försvinna, men vilka av en eller annan anledning kommit att bibehållas, trots det helt förändrade tidsläget. Exempel på dylika från krigsåren ännu kvardröjande moment av reglerad ekonomi erbjuda framför allt valuta-regleringen, vissa kvarvarande rester av bränsleregleringen samt pris- och hyresregleringarna. De i avsevärd omfattning ännu tillämpade regleringarna i fråga om utrikeshandeln samt byggnads- och anläggningsverksamheten få väl anses numera i huvudsak beroende på krisfenomen, som uppträtt efter krigets upphörande.

Det är självfallet, att en redogörelse sådan som den här föreliggande, utförd på offentligt uppdrag och ägande en i viss mån officiell prägel, måst hållas strängt objektiv. Framställningen är därför till sin karaktär väsentligen deskriptiv. Detta har dock icke uteslutit i vissa fall fällda omdömen om den förda politikens och de vidtagna åtgärdernas effekt eller ändamålsenlighet. Där sådana omdömen förekomma, gäller det som regel fall, där verkningarna framträtt tämligen uppenbara eller där uttalanden av antydd art synts vara av värde med hänsyn till bokens uppgift ur beredskaps-synpunkt.

Vid bokens utarbetande ha helt naturligt de ovannämnda årsböckerna (»Statsmakterna och folkhushållningen etc.») i stor utsträckning utnyttjats, ibland t. o. m. så, att större eller mindre partier i dessa böcker i oför-

ändrad eller sammandragen form inflyttats i framställningen. Den föreliggande bokens egenskap av »allmän översikt» har emellertid medfört, att framställningen i densamma ofta givits en summarisk form, där årsböckerna innehålla mera detaljerade uppgifter. I många fall åter innehåller översikten avsevärt fylligare redogörelser än årsböckerna, vilket merendels berott på att bättre möjligheter till en upplysande karakteristik givits, när företeelserna och åtgärderna kunnat i ett sammanhang och på ett visst tidsavstånd överblickas.

Redogörelser för det ekonomiska läget och dess förändringar under särskilda perioder ha i allmänhet icke medtagits. För kännedom härom hänvisas framför allt till de såsom meddelanden från konjunkturinstitutet i regel halvårsvis offentliggjorda konjunkturöversikterna.

Bortsett från att några i årsböckerna behandlade ämnesområden, såsom förut nämnts, uteslutits, har här den i nämnda böcker genomförda ämnesgrupperingen nyttjats, dock med vissa ändringar i kapitlens ordningsföljd. Sålunda har kapitlet om penning- och valutapolitiken placerats före redogörelserna för de särskilda varuförsörjningsområdena, medan det i årsböckerna intagits mot slutet närmast före redogörelsen för statsfinanserna, vilken här uteslutits. Omflyttningen har skett med hänsyn därtill, att i samband med redogörelsen för penningpolitiken återgivits en del programuttalanden av allmän natur, vilka, såsom grundläggande för krispolitiken i stort, synts lämpligen böra ha sin plats före i stället för efter specialredogörelserna. Kapitlet om prispolitiken har vidare, såsom närmast sammanhörande med redogörelserna för varuregleringarna, intagits före kapitlet om arbetsmarknads- samt byggnads- och hyresregleringarna, vilka jämte kapitlet om sjukvården och läkemedelsförsörjningen avsluta arbetet.

I enlighet med den ursprungliga planen för detta verk har vid dess utarbetande medverkan i stor utsträckning sökts och erhållits från personer, som genom verksamhet i ledande ställning inom den centrala krisförvaltningen vunnit förtrogenhet med krispolitikens syften och tillämpning. I en del fall har denna medverkan resulterat i att vederbörande tjänsteman eller sakkunnig självständigt författat redogörelse i ämnet, vilken i väsentligen oförändrad eller i förkortad form influerats i texten. I andra fall har samarbetet lett till att verkets redaktör till sitt förfogande erhållit av vederbörande utarbetade promemorior eller utkast, som lagts till grund för av redaktören utformade partier av framställningen. I övriga fall svarar redaktören helt för författarskapet både till innehåll och form, men i regel har då texten på hans anmodan underkastats granskning av på resp. områden sakkunniga personer, helst sådana med praktisk erfarenhet från kris-tidsarbetet.

Här nedan meddelas en förteckning, varav framgår vilka personer som mera aktivt deltagit vid bokens tillblivelse antingen som författare eller som granskare. De partier av framställningen, för vilka ingen särskild för-

fattare angivits, ha utarbetats av redaktören. Utöver de nämnda ha — om än i mindre omfattning — även åtskilliga andra personer inom eller utom kristidsförvaltningen i en eller annan form lämnat sin medverkan.

Kapitlet om *kristidslagstiftningen* har författats av f. lagbyråchefen i folkhushållningsdepartementet, numera häradshövdingen Erik Göransson.

Kapitlet om *penning- och valutapolitiken* är författat inom riksbankens ekonomiska sekretariat av numera amanuensen i finansdepartementet pol. mag. Nils Fjellander.

De i den inledande översikten av kapitlet om *livsmedelshushållningen* intagna redogörelserna för försörjningslägets utveckling och livsmedelsförbrukningen samt redogörelsen för den allmänna prisregleringen på jordbrukets område ha författats av numera förste kanslisekreteraren Erik Swedborg, tidigare tjänstgörande i livsmedelskommissionen och statens jordbruksnämnd, delvis med utnyttjande av utav byråchefen Lars Juréen och förste aktuarien Karl-Olof Wahlfisk gjorda utredningar. Särskilda avsnitt av ifrågavarande kapitel ha i övrigt i angiven omfattning författats av följande personer, samtliga tjänstemän — nu- eller förutvarande — i statens jordbruksnämnd resp. livsmedelskommissionen:

Produktionsplanering, Bekämpningsmedel mot växtsjukdomar, Utsäde och frö samt Oljevaxter: agronomen Henrik Hagander.

Driv- och smörjmedel, Skördegarn, Torvströ samt Statlig lagerhållning på animalieområdet: numera byrådirektören i riksnämnden för ekonomisk försvarsberedskap Sven Palmi.

Konstgödsel: fru Herdis Silfverswärd.

Fodermedel: agronomen Albert Andersson.

Handels- och prisreglering beträffande fisk: byråsekreteraren Stig Frykholm.

Ransoneringsystemet på livsmedelsområdet jämte redogörelser för ransonereringen i fråga om socker, kolonialvaror och tobak: förste byråsekreteraren i statens jordbruksnämnd Gunnar Froster. Framställningen i avsnittet om ransoneringsystemet ansluter sig delvis nära till uppsatsen »Det svenska ransoneringsystemet och dess tillämpning» av Gustaf Kollberg i samlingsverket »Hur Sverige ordnade folkförsörjningen under andra världskriget» (Igo-förlaget) 1946.

Redogörelser ha vidare författats av förste byråsekreteraren Bo Kollberg beträffande mjölk och matfett samt av förste kanslisekreteraren Swedborg beträffande ägg, vilka redogörelser utnyttjats vid utarbetandet av motsvarande avsnitt. Av personer, som granskat framställningen i fråga om vissa särskilda avsnitt av livsmedelskapitlet, märkas direktörerna Helge Gräslund och Gunnar Lund samt byråchefen Georg Hulting beträffande mjölk och fettämnen samt kött och fläsk.

Vid utarbetandet av den allmänna översikten av krishushållningen och kristidspolitikerna i kapitlet om *industrien* har bl. a. — med vederbörligt

tillstånd — utnyttjats en avhandling angående Den industriella försörjningen av f. sekreteraren i industrikommissionen, numera direktören Erik Huss, tryckt i det nyssnämnda verket »Hur Sverige ordnade folkförsörjningen under andra världskriget».

Redogörelser för särskilda industrier ha utarbetats av följande, tidigare som avdelnings- eller sektionschefer inom industrikommissionen verksamma personer:

Metaller (andra än järn och stål och legeringsmetaller): bergsingenjören Pehr Lagerhjelm.

Elektrisk lednings- och installationsmateriel: ingenjören Reidar Kihlgren.

Textilvaror: direktören Erik W. Paues. (Sammandrag meddelas av en av direktör Paues författad vidlyftig redogörelse.)

Läder och skodon: direktören Einar Hallström.

Linolja samt färger och fernissor: sekreteraren Evert Bengtsson.

Produkter av övrig kemisk industri: direktören Bernt Löfström.

Framställningen angående järn och stål samt stållegeringsmetaller har granskats av kommerserådet Harald Carlborg och överingenjören Helge Uhrus, framställningen angående järnrör av direktören Oscar Birgén, framställningen angående elektroder av bergsingenjören Bertil Holmgren, framställningen angående byggnadsmaterial av översten Agne Sandberg och majoren Ragnar Larsson samt framställningen angående gummivaror av generalkonsuln C. G. Gislow, direktören Ulf Houmann och direktören Dan Södergren. Redogörelsen beträffande glas (annat än fönster- och spegelglas) bygger på en avhandling av överingenjören Rolf Steenhoff »Glaset i kris-hushållningen», publicerad i Stiftelsen Glasinstitutets i Växjö medlemskrift nr 3, Växjö 1946.

I kapitlet om *bränslehushållningen* har avsnittet angående gengas författats av f. chefen för bränslekommissionens gengasbyrå, direktören Gunnar Lindmark. I övrigt har framställningen i detta kapitel avfattats av redaktören, delvis på grundval av inom bränslekommissionen utförda förarbeten, bl. a. av f. ordföranden i kommissionen överdirektören K.-G. Ljungdahl och f. sekreteraren därstädes Malte Rosén. Hela kapitlet (med undantag av avsnittet rörande gengas) har granskats av överdirektör Ljungdahl, framställningen angående ved och träkol m. m. av byråchefen E. F. Malmgren samt framställningen angående flytande bränslen av översten G. A. Nyqvist och direktören Harry Kähr, de tre sistnämnda tidigare avdelningschefer inom bränslekommissionen.

Kapitlet om *smörjmedelshushållningen* har författats av f. chefen för industrikommissionens smörjmedelsbyrå, direktören Einar Bristedt.

I kapitlet om *kraftförsörjningen* ha avsnitten rörande kraftförsörjningsläget före kriget, utbyggnad av kraftanläggningar och ledningar under krigsåren och därefter samt kraftproduktion och belastningsutveckling ut-

arbetats inom vattenfallsstyrelsen av ingenjörerna Sven Ejenmark och Sune Dalin.

Framställningen i kapitlet *statlig lagerhållning* utgör ett sammandrag av statens reservförrådsnämnds i juli 1948 avgivna redogörelse för nämndens verksamhet.

Kapitlet om *utrikeshandeln* har beträffande särskilda partier granskats dels inom utrikesdepartementet, dels inom handels- och industrikommisionen. För avsnittet angående handels- och betalningsöverenskommelser med främmande makter under krigsåren har delvis ett i samlingsverket »Orientering kring exportproblemen», utg. av Handelshögskolan i Stockholm (1946), ingående föredrag, Sveriges handelspolitik under andra världskriget, av ambassadören Rolf Sohlman varit vägledande.

Framställningen i kapitlet om *sjöfarten* har granskats av direktörerna Herman Hoogland, Torsten Petterson och Birger Wærn samt (i vissa delar) av envoyén Nils Ståhle.

I kapitlet om *motorfordonstrafiken* ha de tre första avsnitten författats av f. kanslichefen i trafikkommissionen Björn Dillén, medan avsnittet om omnibustrafiken författats av f. byråchefen Ragnar Trolle och avsnittet om räjongbestämmelserna av f. sekreteraren i kommissionen Yngve Westerberg.

Kapitlet angående *krigsförsäkringen* har författats av f. ledamoten av och sekreteraren i statens krigsförsäkringsnämnd, advokaten Emil Henriques.

I kapitlet angående *prispolitiken* har den inledande statistiska översikten samt redogörelsen för den allmänna prispolitiken och dess utveckling under perioden 1939—50 författats av ledamoten av statens priskontrollnämnd, docenten Anders Östlind. Kapitlet har i sin helhet granskats inom priskontrollnämnden.

Kapitlet om *arbetsmarknadsregleringen* har helt utarbetats inom arbetsmarknadsstyrelsen.

Framställningen angående byggnadsverksamheten och bostadsförsörjningen i kapitlet om *byggnadsväsendet och bostadspolitiken* grundar sig delvis på en serie artiklar av numera generaldirektören i bostadsstyrelsen Alf Johansson i årg. 1942—48 av tidskriften Från departement och nämnder. Denna del av kapitlet har granskats inom bostadsstyrelsen, medan avdelningen om regleringen av byggnads- och anläggningsverksamheten granskats inom arbetsmarknadsstyrelsen och avdelningen om hyresregleringen inom statens hyresråd.

Kapitlet om *sjukvården och läkemedelsförsörjningen* har författats av f. sekreteraren i medicinalstyrelsens materielnämnd, numera förste byråsekreteraren i civilförsvarsstyrelsen Gösta Gerdrup.

Vid utarbetandet av *litteraturförteckningen* har bistånd lämnats av bibliotekarien i riksdagsbiblioteket Tryggve Byström.

DEL I

1870
1871
1872

1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880

1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890

1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

Kristidslagstiftningen.

Inledning.

Extra ordinära förhållanden kräva extra ordinära lagstiftningsåtgärder. Kommer ett land i krig, framstår det som nödvändigt, att samhällskrafterna i största möjliga utsträckning inrikta sig på sådant som för ögonblicket ter sig mest angeläget, nämligen att förhöja landets krigspotential, detta begrepp här taget i vidsträckt mening, så att det omfattar såväl den egentliga militära styrkan som landets inre motståndskraft. Produktionen måste i hög grad inriktas på att framställa för krigföringen nödvändiga nyttigheter på bekostnad av de civila behoven. På grund av isolering blir måhända landet förhindrat att importera sådana nödvändighetsvaror, som icke kunna frambringas inom landet. En produktionsomläggning blir ofta nödvändig med hänsyn härtill. Konsumtionen måste regleras, så att i den mån knapphet föreligger på viktiga konsumtionsvaror, garanti vinnes för att den knappa tillgången på sådana varor erhåller en fördelning, som framstår såsom mest ändamålsenlig och rättvis.

Liknande förhållanden uppstå även i en situation, som den vårt land intagit under det sista världskriget, då landet varit avstängt från import av åtskilliga viktiga varor eller åtminstone importen av dylika varor varit avsevärt begränsad. Dessa förhållanden ha föranlett, att bestämmelser i olika hänseenden utfärdats, vilka inneburit väsentliga inskränkningar i enskilda personers och företags frihet att förfoga över sin egendom, att bestämma priser för varor, som hållas till salu, att använda sin arbetskraft m. m.

I det följande lämnas en översikt över de lagstiftningsåtgärder, vilka under den gångna kristiden vidtagits med de syften som nyss angivits. I allmänhet har framställningen begränsats till att redogöra för de grundläggande bestämmelserna, medan den mängd av detaljföreskrifter som på olika områden meddelats blir föremål endast för en allmän karakteristik. Mera detaljerat komma dessa föreskrifter att beröras i fortsättningen av detta verk vid behandlingen av regleringarna på olika områden av närings- och samhällslivet. Vidare upptagas här endast sådana lagstiftningsåtgärder, som huvudsakligen ha haft ett civilt syfte och ägt betydelse för produktionen eller konsumtionen. De särskilda militära förfogandelagarna — rekvi-

sitionslagen, militära förfogandelagen och beredskapsförfogandelagen — behandlas därför icke, ej heller lagstiftning om civilförsvär, sjukvård, utlänningskontroll, moratorium, patent, förmynderskap, förvaltningens ordnande under ett krigsläge m. m.

Bakom ifrågavarande lagstiftningsåtgärder, vilka till stor del voro av beskaffenhet att djupt ingripa i produktionen och den privata livsföringen, lågo omfattande förberedelsearbeten. En utgångspunkt bildade härvid de författningar av motsvarande innebörd, som tillkommo under världskrisen 1914—20. Men erfarenheterna från tillämpningen av sistberörda lagstiftning måste bearbetas för att undvika de misstag som då gjordes.

Genom den år 1928 tillsatta rikskommissionens för ekonomisk försvarsberedskap försorg utarbetades utkast till åtskilliga av de lagar, som sedan kommo att tillämpas under kristiden. Kommissionen utförde dessutom tekniska utredningar på olika områden, uppgjorde förslag till de särskilda organ, som erfordrades för regleringsåtgärdernas handhavande, verkade för uppläggande av reservförråd m. m.

Krigsutbrottet den 1/9 1939 hade ju ganska länge kastat sin skugga framför sig, och efter Münchenkrisen år 1938 tättnade krigsmolnen. På grund härav framlades redan för 1939 års värriksdag propositioner om ett antal beredskapslagar, som antogos och sedan sattes i kraft vid krigsutbrottet. Bland dessa lagar må nämnas allmänna förfogandelagen den 22/6 1939 (nr 293), lagen den 22/6 1939 (nr 299) om förbud i vissa fall mot överlåtelse eller upplåtelse av fartyg m. m., lagen den 22/6 1939 (nr 300) om förbud i vissa fall mot utrikes fraktfart med svenskt fartyg, lagen den 15/6 1939 (nr 254) om skyldighet för kommun att fullgöra vissa av krig m. m. föranledda arbetsuppgifter, maximiprislagen den 22/6 1939 (nr 349) m. fl. lagar. Dessa lagar följdes under hösten 1939 och följande år av andra lagar, tills systemet var fullt utbyggt.

Innan närmare redogörelse lämnas för kristidslagstiftningens innebörd, torde det vara lämpligt att med några ord beröra de myndigheter, vilka handhaft lagarnas tillämpning. Närmare redogörelse för kristidsorganisationens uppbyggnad och de uppgifter som tillkommit de särskilda centrala och lokala kristidsmyndigheterna lämnas eljest i efterföljande kapitel.

Högsta ansvaret för kristidslagstiftningens tillämpning har åvilat Kungl. Maj:t i statsdepartementen, främst folkhushållningsdepartementet, som tillkom genom lagen den 14/10 1939 (nr 719) om inrättande av ett folkhushållningsdepartement (sedermera upphävd och ersatt av lagen den 21/2 1941, nr 139, om antalet statsdepartement och statsråd utan departement) och fortbestod till utgången av juni 1950, men även vissa andra departement såsom socialdepartementet (arbetsmarknadsfrågor), finansdepartementet (valutafrågor, vissa prisfrågor), jordbruksdepartementet (frågor om

reglering av produktion och konsumtion av vissa livsmedel, fodermedel och gödningsämnen) samt handelsdepartementet (utrikeshandelsfrågor fr. o. m. hösten 1947). Under Kungl. Maj:t ha krisuppgifterna omhänderhaftas av vissa särskilt inrättade centrala myndigheter, vilka — efter en övergångstid med förberedelsevis anordnade organ av mera provisorisk karaktär — successivt tillskapades. Främst märkas här de tre stora försörjningskommissionerna, statens livsmedelskommission (LK), statens industrikommission (IK) och statens bränslekommission (BK). Övriga centrala kristidsorgan voro statens handelskommission (HK), statens trafikkommission (TK), statens krigsförsäkringsnämnd (KFN), statens priskontrollnämnd (PKN) och överrevisionen för krisförvaltningen. I viss utsträckning kan som kristidsorgan även betraktas statens arbetsmarknadskommission (AMK). Nämnas må i detta sammanhang jämväl valutakontoret och statens hyresråd.

Denna vittutgrenade centrala kristidsorganisation har självfallet varit i behov av vissa lokala organ. Dessa ha varit dels statliga, dels kommunala. Av det förra slaget voro kristidsstyrelserna och länsarbetsnämnderna samt de vid länsstyrelserna placerade länstrafikledarna, av det senare slaget främst kristidsnämnderna och hyresnämnderna.

Kommunernas skyldighet att biträda i den lokala kristidsförvaltningen grundar sig på lagen den 15/6 1939 (nr 254) *om skyldighet för kommun att fullgöra vissa av krig m. m. föranledda arbetsuppgifter*, vilken fortfarande gäller. Denna lag har liksom de flesta andra kristidslagar karaktären av en fullmaktslag (se nedan) men är icke tidsbegränsad. Enligt lagen äger Kungl. Maj:t föreskriva, att kommunerna i riket skola i den omfattning Kungl. Maj:t bestämmer fullgöra sådana uppgifter, som äro erforderliga för att fylla befolkningens eller produktionens behov av viktiga förnödenheter, för att lämpligt utnyttja tillgänglig arbetskraft eller för att tillgodose annat ändamål av betydelse för folkförsörjningen. Handhavandet av de uppgifter, som med stöd av lagen åläggas kommunerna, skall enligt densamma ankomma på kommunala kristidsnämnder. Kristidsnämndernas verksamhetsområden bestämmas av vederbörande länsstyrelse, som, där så erfordras, kan besluta om avvikelser från gällande kommunindelning. Om två eller flera kommuner anses böra ha gemensam kristidsnämnd, äger länsstyrelsen föreskriva, att dessa kommuner skola utgöra ett kommunalt kristidsförbund. Kommun är enligt lagen skyldig att ställa erforderliga medel till förfogande till bestridande av kostnaderna för kristidsnämnds verksamhet. Inom kommunalt kristidsförbund skulle — enligt lagens ursprungliga lydelse — kostnaderna fördelas efter vad med hänsyn till verksamhetens omfattning beträffande de särskilda delarna av kristidsnämndens verksamhetsområde och övriga förhållanden vore skäligt, varvid länsstyrelsen, om överenskommelse icke kunde träffas, skulle fastställa kostnadsfördelningen. Genom lag den 12/12 1941 (nr 927) vid-

togs dock härutinnan den ändringen, att inom kristidsförbund ifrågakvarande kostnader, där annan överenskommelse ej träffats, skulle för varje år fördelas i förhållande till det antal skattekronor och skatteören, som påförts de skattskyldiga inom de särskilda delarna av kristidsnämndens verksamhetsområde vid nästföregående års taxering till allmän kommunalskatt.

Genom kungörelse den 6/9 1939 (nr 626) förordnade Kungl. Maj:t, att bestämmelserna i lagen skulle tills vidare äga tillämpning. Närmare bestämmelser om kristidsnämnder och kommunala kristidsförbund meddelades i kungörelser den 8/9 1939 (nr 658 och 659). Den 31/8 1940 utfärdades kungörelse (nr 817) om kristidsnämnd för Stockholms stad.

Kommuns skyldighet att inrätta och bekosta hyresnämnd (eller event. flera hyresnämnder) grundar sig icke på nyssnämnda lag utan direkt på lagen den 19/6 1942 (nr 429) om hyresreglering m. m.

Ett gemensamt drag för flertalet av kristidslagarna är, att de erhållit karaktären av fullmaktslagar. I begreppet fullmaktslag ligger, att en dylik lag icke behöver omedelbart sättas i kraft, men att befogenhet gives Kungl. Maj:t att under vissa omständigheter förordna om tillämpning av lagens materiella bestämmelser. De situationer, som i sådant fall betinga förordnande om tillämpning, sammanfattas i vederbörande fullmaktslagar vanligen i orden »vid krig eller krigsfara, vari riket befinner sig, eller eljest under utomordentliga av krig föranledda förhållanden». För ett dylikt förordnande erfordras vidare — såsom fullmaktsbestämmelsen i allmänhet är utformad — om riksdagen är samlad, riksdagens samtycke; eljest skall, när förordnandet meddelas, riksdagskallelse ha utgått, för så vitt icke riksdagen ändock skall sammanträda inom 30 dagar. Ett förordnande, som meddelas mellan riksdagarna, blir icke bestående, om det icke gillas av nästföljande riksdag inom 30 dagar från dess början.

Fullmaktsbestämmelsen har i fråga om allmänna förfogandelagen vid däri år 1949 vidtagen ändring erhållit en något avvikande utformning. (Se härom nedan sid. 33.)

I vissa hithörande lagar har föreskrivits, att för tillämpning av lagen i det särskilda fallet erfordras särskilt förordnande av Kungl. Maj:t. Detta gäller exempelvis allmänna förfogandelagen, tjänstepliktslagen m. fl.

Bestämmelsen om rätt för Kungl. Maj:t att mellan riksdagarna förordna om tillämpning av de materiella bestämmelserna i en lag har haft betydelse egentligen under de första krigsåren, då vårriksdagarna voro lagtima riksdagar, som upplöstes under sommaren, och höstriksdagarna voro urtima riksdagar. Under senare delen av kristiden betraktades emellertid höstriksdagarna endast såsom en fortsättning av vårens lagtima riksdag. Riksdagen upplöstes med andra ord icke vid vårsessionens slut utan riksdagsmännen blevo endast hempermitterade. Formlig upplösning av riksdagen har skett först under någon av årets sista dagar. I förevarande hänseende

har nämnda fullmaktsbestämmelse tolkats så, att riksdagen betraktas såsom samlad, ända tills den upplöses. Riksdagens samtycke erfordras sålunda för Kungl. Maj:ts förordnande även under tiden mellan vår- och höstsession, blott riksdagen icke har formellt upplösts. Kungl. Maj:ts rätt att utan riksdagens hörande utfärda förordnande av förevarande slag har alltså under den senare delen av kristiden varit inskränkt till den korta tiden mellan en riksdags avslutande i slutet av året och nästföljande riksdags öppnande.

I detta sammanhang bör anmärkas, att det under de senaste åren varit mycket omdiskuterat, i vad mån efter världskrigets avslutande sådana »utomordentliga, av krig föranledda förhållanden» förelegat, som enligt fullmaktsbestämmelsen erfordras för att de materiella bestämmelserna i vederbörande lagar under fredstid skola kunna träda i tillämpning. Att sådana förhållanden alltjämt anses föreligga framgår dock därav, att såväl 1949 års som 1950 års riksdag godkänt av Kungl. Maj:t framlagda propositioner om att bestämmelserna i allmänna förfogandelagen i viss utsträckning alltjämt skola äga giltighet.

Vissa av kristidslagarna ha av riksdagen antagits endast för viss tid, varefter deras giltighet genom särskilda av Konung och riksdag gemensamt antagna lagar förlängts för viss tid, vanligen ett år. Om förordnande angående tillämpning av en lags materiella bestämmelser meddelats av Kungl. Maj:t med riksdagens samtycke eller dylikt av Kungl. Maj:t meddelat förordnande gillats av riksdagen, har detta förordnande ansetts utan förnyelse gälla icke blott under lagens ursprungliga giltighetstid utan även under den tid, varunder lagen förlängts.

Redogörelse lämnas i fortsättningen för de särskilda hithörande lagstiftningskomplexen.

Lagstiftning angående tvångsförfogande över egendom samt varuregleringar i allmänhet.

Allmänna förfogandelagen. Såsom förut nämnts utfärdades denna lag redan före krigsutbrottet, nämligen den 22/6 1939 (nr 293). Lagen var från början en fullmaktslag av sedvanligt slag. Härutinnan skedde dock fr. o. m. den 1/7 1949 viss ändring, såsom i fortsättningen skall närmare beröras. Enligt sin ursprungliga lydelse gällde lagen t. o. m. den 31/3 1940. Genom särskilda lagar förlängdes emellertid lagens giltighetstid först t. o. m. den 30/6 1941 och därefter med ett år i sänder t. o. m. den 30/6 1949, varefter lagen fick en mera permanent karaktär.

Lagen stadgar i 2 §, att om det — för att inom riket eller inom visst område därav tillgodose behovet av förnödenhet, som är av vikt för befolkningen eller produktionen, eller för att bereda tillgång till förnödenhet,

som är behövlig för krigsbruk eller annat ändamål av betydelse för det allmänna — finnes erforderligt att sådan förnödenhet ställes till kronans förfogande, skall ägare eller innehavare av förnödenhet vara skyldig att, om Kungl. Maj:t så föreskriver, avstå densamma till kronan. Om förnödenheten i fråga icke är i så berett skick, som erfordras för dess användande till det avsedda ändamålet, åligger det vidare enligt lagen ägaren eller innehavaren, om Kungl. Maj:t så bestämmer, att innan förnödenheten avstås eller därefter låta den undergå nödig beredning. Förutsättning härför är dock, att dylik beredning enligt gängse förfarande med förnödenheten och ortens sed skulle ha verkställts av ägaren eller innehavaren, om förnödenheten ej tagits i anspråk av kronan.

3 § innehåller stadgande om beslag. Det stadgas här, att Kungl. Maj:t äger för behov, som anges i 2 §, föreskriva, att beslag skall läggas på sådan förnödenhet, som avses i samma paragraf. Beslaget innebär förbud för ägaren eller innehavaren av förnödenheten att förfoga över förnödenheten i vidare mån än lagen stadgar (jfr nedan). Om ägaren eller innehavaren av förnödenheten icke inom 30 dagar från det beslaget blev gällande förpliktats avstå förnödenheten till kronan, kan han till länsstyrelsen inge en till Konungen ställd ansökan om beslagets hävande. Har han gjort det, skall beslaget upphöra att gälla, om sådant förpliktande icke sker inom lika tid från utgången av dessa 30 dagar eller från den senare tidpunkt, då ansökningen ingavs.

Beträffande såväl förfogande enligt 2 § som beslag stadgas, att föreskriften må avse jämväl förnödenhet, som efter föreskriftens meddelande tillverkas eller eljest framvinnes eller ock införes till riket eller inom riket införes till visst område.

4 § innehåller föreskrift om skyldighet för ägare eller innehavare att med nyttjanderätt till kronan upplåta egendom av visst slag, som icke behöver avstås till kronan. Bestämmelsen avser fastighet, byggnad, järnväg eller annan anläggning samt fartyg, motorfordon eller annat transportmedel. Förutsättning för paragrafens tillämpning var enligt lagens ursprungliga lydelse, att behov förelåg, som omtalas i 2 §. Genom lag den 30/3 1940 (nr 168) ändrades dock paragrafen på sådant sätt, att upplåtelse kunde framtvingas även för sjukvårdsändamål eller för beredande av tjänstelokal åt offentlig myndighet eller för annat liknande ändamål. I paragrafen stadgas vidare, att ägaren eller innehavaren av egendomen är pliktig att, i den mån Kungl. Maj:t så föreskriver, ej mindre till kronan upplåta egendomen eller del därav jämte tillhörande inredning eller utrustning än även tåla eller vidtaga erforderlig ändring eller förflyttning av inredningen eller utrustningen. Det angives ytterligare, att paragrafens bestämmelser även gälla om byggnad, som erfordras till bostad åt driftspersonal, samt om mark eller byggnad för upplag. Slutligen tillägges, att ägare eller innehavare av upplåten fastighet eller byggnad är berättigad att få sig anvisat nödigt

postadsutrymme å fastigheten eller i byggnaden, såvida han icke förfogar öfver bostad annorstädes.

5 § avser ett annat fall, då egendom behöfver tagas i anspråk för behov, som avses i 2 §, utan att egendomen avstås, nämligen då det av dylik anledning finnes erforderligt, att från fastighet tillhandahålles förnödenhet, som där frambringas eller finnes tillgänglig, eller att vid fabrik eller annan anläggning tillverkas, beredes eller iståndsättes viss förnödenhet eller ock att med järnväg, fartyg, motorfordon eller annat transportmedel forslas viss förnödenhet eller arbetare eller driftspersonal. I sådant fall är ägare eller innehavare av egendomen i fråga pliktig att, i den mån Kungl. Maj:t så föreskriver, ombesörja, att förnödenheten frambringas, tillverkas, beredes, iståndsättes eller tillhandahålles eller att forslingen verkställles samt att vidtaga därför nödiga åtgärder. Öfver vad sålunda skall tillhandahållas från fastigheten eller tillverkas vid anläggningen får ägaren eller innehavaren förfoga endast i viss i lagen närmare angiven utsträckning.

Genom nyssnämnda lag den 30/3 1940 utvidgades något räckvidden av ifrågavarande paragraf. Skyldigheten att verkställa forsling skall nämligen enligt den lydelse paragrafen erhållit genom ifrågavarande lag kunna åläggas, så snart det erfordras för tillgodoseende av ändamål av betydelse för det allmänna. Åläggandet kan enligt bestämmelsens nya lydelse avse forsling för kronans räkning av vad slag som helst.

Ytterligare ett fall av upplåtelse med nyttjanderätt behandlas i 6 §. Paragrafen var i sin ursprungliga lydelse tillämplig allenast där det för att bereda bostad åt husvilla befunnits erforderligt, att kronan förfogade öfver byggnad, markområde eller annat utrymme, men utsträcktes genom lagen den 30/3 1940 till att gälla även sådana ändamål som förvaring av arkivalier eller samlingar eller dylikt. För båda fallen stadgas som en allmän förutsättning för förfogandet, att byggnaden (markområdet, utrymmet) ej erfordras till bostad eller för rörelse eller annan verksamhet samt att genom upplåtelsen ej vållas avsevärd skada eller olägenhet.

I 7 § slutligen ges bestämmelser om förfogande öfver elektrisk kraft. Villkor härför är, att sådant förfogande prövats nödigt för att inom riket eller inom visst område av riket tillgodose befolkningens eller produktionens behov av elektrisk kraft för belysning, drivkraft eller annat dylikt ändamål eller för att bereda tillgång till elektrisk kraft för något ändamål av betydelse för det allmänna. I sådant fall skall ägare eller innehavare av anläggningen, om Kungl. Maj:t så föreskriver, vara pliktig att på anfordran av den Kungl. Maj:t därtill bemyndigat tillhandahålla elektrisk kraft från anläggningen för kronans räkning samt vidtaga härför erforderliga åtgärder eller upplåta anläggningen eller del därav till kronan under den tid och i den omfattning, som för varje särskilt fall bestämmes av den som gjort anfordran.

Nu anförda bestämmelser innehålla de fall, då förfogandeåtgärder av

olika slag få tillgripas. I de följande paragraferna ges vissa föreskrifter, som äro gemensamma för alla förfogandefallen, såsom att förfogande skall verkställas så att den som beröres av åtgärden icke lider större förfång än nödvändigt, att föreskrift om förfogande kan avse alla eller blott vissa ägare eller innehavare av egendom av angivet slag, att ägare eller innehavare av förnödenhet, som skall avstås eller tagits i beslag, är pliktig att upplägga, förvara och vårda den etc.

Av särskild betydelse äro bestämmelserna i 10 § första stycket, där det stadgas, att om föreskrift meddelats enligt 2, 3 eller 5 §, ägare eller innehavare av förnödenhet får behålla eller använda så mycket därav, som ej uppenbarligen överstiger oundgängligt behov för honom eller den som av honom njuter kost eller stat. Om synnerliga skäl föreligga, kan ägaren eller innehavaren förbjudas att i någon mån förfoga över förnödenhet, som förvärvats i uppenbart syfte att åter avyttra densamma.

Kungl. Maj:t äger enligt 13 § förordna, att förfogande verkställas till förmån för annan än kronan.

Har någon träffats av förfogandebeslut jämlikt allmänna förfogandelagen, äger han enligt 14 § erhålla ersättning med belopp, som prövas skäligt med hänsyn till nödvändiga kostnader vid produktion eller återförsäljning, normal handelsvinst eller andra på prissättningen inverkan förhållanden. I fråga om egendom, som upplåtes allenast till begagnande, lämnas ersättning efter enahanda grund för den för upplåtaren förlorade avkastningen eller nyttan.

Ersättningsfrågorna handhas av en särskild myndighet, riksvärderingsnämnden, som även handlägger frågor om ersättningar enligt de militära rekvisitions- och förfogandeförfattningarna. Enligt 15 § är denna nämnd skyldig att, i den mån pris, efter vilket ersättning skall utgå, lämpligen kan bestämmas på förhand, upprätta taxor å dessa pris. Såsom paragrafen ursprungligen var formulerad, stadgades härutöver, att om i taxa funnes upptaget pris för förnödenhet eller annat, ersättningen skulle utgå därför i enlighet med taxan, dock med rätt för riksvärderingsnämnden att, där taxans tillämpning skulle på grund av särskilda omständigheter innefatta synnerlig obillighet, bestämma ersättningen till högre belopp. Genom lag den 13/6 1941 (nr 394) gjordes härtill det tillägget, att om enligt prisregleringslagen visst pris fastställts, som vid frivillig försäljning av viss förnödenhet eller vid frivillig transport av visst slag ej eller endast efter tillstånd finge överskridas, det skulle så anses, som om priset varit upptaget i taxa, dock icke för annat område av riket eller i vidare mån än priset vore gällande enligt prisregleringslagen. Samtidigt föreskrevs, att riksvärderingsnämndens rätt att i vissa fall bestämma högre ersättning än som motsvarade taxepreis icke skulle gälla pris, som fastställts enligt prisregleringslagen och som enligt samma lag icke finge överskridas. Sistnämnda punkt borttogs genom lag den 3/6 1949 (nr 273), samtidigt med

att paragrafen ändrades därhän, att ett enligt prisregleringslagen fastställt pris under alla förhållanden skulle anses som taxepreis, ehuru icke för annat område av riket eller i vidare mån än priset var gällande enligt sistnämnda lag.

Enligt 19 § skall ersättning, som skall utgå efter taxa, till beloppet fastställas av den myndighet, som Kungl. Maj:t därtill bemyndigat. Ändring i myndighetens beslut kan dock sökas hos riksvärderingsnämnden, vilken även bestämmer ersättning, som icke skall utgå efter taxa.

Lagen innehåller i fortsättningen närmare föreskrifter om ersättningsbestämmande, om uppgiftsplikt, om straff och andra påföljder samt om tillämpningen av förfogandebeslut efter det lagen upphört att gälla. I sistnämnda hänseende äro måhända vissa stadganden som tillkommo genom lag den 15/5 1942 (nr 251) av särskilt intresse. I 28 § intogos bestämmelser av i huvudsak följande innehåll. Om fastighet, vars jord befunnits uppenbarligen vanhävdad, på grund av föreskrift enligt 4 § upplåtits för drivande av jordbruk, skall upplåtelsen gälla under bestämd tid, högst tio år. När fastigheten tillträdes eller avträdes, skall på kronans bekostnad hållas syn. Om fastigheten vid avträdet befinnes vara i bättre skick än vid tillträdet, äger kronan rätt till betalning ur fastigheten för det belopp, vartill den genom förbättringen uppkomna värdestegringen uppskattas, dock endast såvitt fråga är om nödig förbättring. Vid avträdessynen skall förfallodagen bestämmas för belopp, för vilket kronan äger erhålla betalning, och beloppet skall utgå med samma förmånsrätt som fast egendom enligt 17 kap. 6 § handelsbalken, där beloppet ej stått inne längre än ett år efter förfallodagen.

Genom kungörelse den 6/9 1939 (nr 624) förordnade Kungl. Maj:t om tillämpning av allmänna förfogandelagens bestämmelser.

Lagen den 3/6 1949 (nr 273) om ändrad lydelse av vissa §§ i allmänna förfogandelagen etc. gav densamma förlängd giltighet t. o. m. den 31/12 1952. Fullmaktsparagrafen erhöll vidare förändrad lydelse så tillvida, att de dittills gängse föreskrifterna om villkor och former för tillämpningsförordnande begränsades till fallet »krig eller krigsfara, vari riket befinner sig». Under andra utomordentliga, av krig föranledda förhållanden skulle Kungl. Maj:t allenast med riksdagens samtycke äga förordna, att vad i lagens 2—7 §§ stadgades helt eller delvis skulle lända till efterrättelse. Dylikt förordnande finge meddelas endast för viss tid, högst ett år varje gång.

Genom kungörelse den 3/6 1949 (nr 274) förordnade Kungl. Maj:t, att 2—5 och 7 §§ allmänna förfogandelagen skulle äga tillämpning under tiden 1/7 1949—30/6 1950, 4 § dock endast i den mån det erfordrades för att tillgodose krigsmaktens beredskapsbehov. För tiden 1/7 1950—30/6 1951 har Kungl. Maj:t genom kungörelse den 14/4 1950 (nr 108) förordnat, att 2—5 §§ skola äga tillämpning, 2 § andra stycket samt 4 och 5 §§ dock endast i den mån det erfordras för att tillgodose krigsmaktens beredskapsbehov. Enahanda förordnande — dock utan nyssnämnda inskränkning — har

genom kungörelser den 1/6 1951 (nr 320) och den 25/4 1942 (nr 161) meddelats för tiden 1/7 1951—30/6 1953.

Tillämpningsföreskrifter till allmänna förfogandelagen finnas intagna i allmänna förfogandeförordningen den 3/9 1939 (nr 613). Denna förordning, vilken i vissa delar ändrats genom förordningar den 15/5 1942 (nr 252) och den 17/6 1943 (nr 404), har haft begränsad giltighetstid på samma sätt som allmänna förfogandelagen.

Det faller utanför ramen för denna framställning att ge en närmare redogörelse för det sätt, på vilket allmänna förfogandelagen tillämpats i praktiken. Undantag måste dock här göras för det i lagens 3 § reglerade beslagsinstitutet. På grundval av detta lagrum har nämligen utfärdats en lång rad kungörelser angående beslag å olika varor. Dessa beslagsförfattningar tillsammans med kungörelser angående handels- eller förbrukningsregleringar på olika områden ha bildat stommen i hela det system av varuregleringar som bestått under större delen av kristiden och flera år därefter.

Formellt är beslagets väsentliga innebörd, att den beslagtagna varans innehavare förbjödes att utöver husbehov förfoga över densamma. Redan vid allmänna förfogandelagens tillkomst torde man emellertid — på grund av erfarenheterna under första världskriget — ha varit medveten om att ett beslags huvudsakliga betydelse ligger däri, att beslaget genom det expropriationsshot, som ligger där bakom, möjliggör ett disponerande över de beslagtagna varuförråden på av vederbörande myndighet (kommission) föreskrivna villkor för av densamma bestämda ändamål utan att tvångs-avstående annat än undantagsvis behöver tillgripas. Så kom det också att bli i praktiken.

En kungörelse om beslag å viss vara har i allmänhet till en början innehållit föreskrift, att alla inom riket vid viss angiven tidpunkt förefintliga förråd av varan skulle vara under beslag. Ofta har beslaget inskränkts till att avse endast förråd av viss minimistorlek eller till förråd, som funnits hos vissa bestämda kategorier personer eller företag, t. ex. hos dem som producerade varan eller dem som yrkesmässigt handlade med densamma. I flertalet fall har beslaget förklarats skola omfatta jämväl de varor av ifrågavarande slag, som efter tidpunkten för beslaget införts till eller framvunnits inom riket. De som träffats av beslaget ha förpliktats att deklarerera sina innehav av varan till viss myndighet, nämligen den försörjningskommission, till vars område varan hört. Samma myndighet har erhållit befogenhet att bestämma, hur mycket av varan ägare eller innehavare av varan jämlikt 10 § allmänna förfogandelagen fått disponera över för eget behov. Det har bestämts under vilka förutsättningar beslaget å varan skulle anses hävt. I allmänhet har härvid angivits, att beslaget skulle vara hävt, därest varan överlåtits i den ordning och på de villkor vederbörande kom-

mission föreskrivit. I några beslagskungörelser har emellertid beslaget varit så konstruerat, att det bl. a. omfattat alla de varor av ifrågavarande slag, som förvärvats av någon som yrkesmässigt idkat handel med eller bedrivit förädling av varan. I sådant fall har visserligen varan genom en överlåtelse befriats från beslaget, men detta har omedelbart åter trätt i kraft, om förvärvaren varit sådan person, som nyss angivits. — Slutligen har det brukat föreskrivas, att skyldighet att avstå varan till kronan skolat föreligga för ägare eller innehavare av varan, som vägrat att i den ordning som bestämts av vederbörande försörjningskommission sälja varan till av kommissionen anvisad köpare, dock endast i den mån kommissionen föreskrivit, att varan skolat avstås.

I fråga om vissa varor har det varit tillräckligt med en beslagskungörelse för att vederbörande myndighet skolat kunna erhålla ett tillräckligt fast grepp om varan och åstadkomma en ändamålsenlig och rättvis fördelning av de knappa varutillgångarna. Särskilt har detta varit händelsen i sådana fall, då varans avnämare varit förhållandevis få till antalet. Vederbörande kommission har då med stöd av beslagskungörelsen föreskrivit, i vilken utsträckning och under vilka villkor ägare eller innehavare av beslagtagen vara fått förfoga över densamma, t. ex. att varan fått avyttras endast till den som erhållit kommissionens licens på förvärv av varan och till de kvantiteter, som licensen angivit. Understundom har ett beslag använts även som stöd för produktionsreglerande åtgärder, t. ex. förbud att använda den beslagtagna varan för tillverkning av vissa artiklar. Slutligen har det många gånger förekommit, att beslaget använts även i prisreglerande syfte, t. ex. genom att kommissionen med stöd av beslagskungörelsen föreskrivit, att varan icke fått säljas för högre pris än kommissionen bestämt (beslagspris) eller genom att med stöd av beslaget bestämmelser utfärdats om prisclearing. Beslagskungörelserna ha i allmänhet avsett allenast råvaror eller sådana halvfabrikat, som närmast ha karaktär av råvara. Endast i undantagsfall har beslagskungörelse avsett färdiga produkter. Så har dock skett exempelvis i fråga om gummiringar.

I de flesta fall har emellertid för genomförande av en handelsreglering eller ransonering utöver beslaget krävts vissa särskilda författningsföreskrifter. Ibland ha dylika handels- eller förbrukningsreglerande bestämmelser intagits i samma kungörelse som beslaget, i andra fall ha dessa frågor behandlats i skilda kungörelser. Bestämmelser av denna art ha därjämte många gånger utfärdats utan att beslag lagts på varan eller råvara till densamma. I åtskilliga fall har det hänt, att beslag lagts på råvaran, t. ex. spånadsämnen, hudar, etc., medan handelsregleringsbestämmelserna avsett den färdiga varan, alltså tyger, kläder, skodon etc.

Det har varit en i viss mån omdebatterad fråga, huruvida dessa handels- eller förbrukningsreglerande författningar falla inom ramen för Konungens ekonomiska och administrativa lagstiftningsmakt, sådan denna utformats i

§ 89 **regeringsformen**. Formellt ha ifrågavarande kungörelser utfärdats såsom rent administrativa författningar, och några egentliga invändningar här- emot avhördes knappast, så länge avspärrningen bestod och behovet av regleringar var uppenbart för alla. Då efter krigets slut en period av av- veckling av kristidsförfattningarna efterträddes av en period, då flera regleringar återinfördes eller nyinfördes, blev emellertid denna fråga mera brännande, och det gjordes gällande att riksdagen borde ha medinflytande i dessa frågor. Under trycket av denna opinion uppställdes den konstruk- tionen, att ifrågavarande författningar indirekt grundade sig på allmänna förfogandelagen. Man förde då det resonemanget, att Kungl. Maj:t, som enligt nämnda lag har rätt att lägga beslag på en vara, även skulle ha rätt att vidtaga sådana mindre genomgripande åtgärder som en handels- eller förbrukningsreglering innebär. Frågan står alltså öppen.

Handelsregleringsbestämmelserna ha erhållit ganska varierande utform- ning i olika författningar. En vanlig form har varit följande: Yrkesmässig överlåtelse eller överlåtelse i vinningssyfte av varan har fått ske endast mot sådan kupong till kort, som enligt bestämmelse av vederbörande kommis- sion medfört rätt till förvärv av varan, eller mot särskilt av kommissionen eller å dess vägnar utfärdat tillståndsbevis (inköpslicens) eller eljest i den ordning och under de villkor, som av kommissionen eller å dess vägnar bestämts. Vid beviljande av inköpslicens ha i allmänhet föreskrifter med- delats rörande de villkor, under vilka varan fått förvärvas eller nyttjas. Den som yrkesmässigt framvunnit eller försålt eller i yrkesmässigt bedriven verksamhet använt varan har ej heller i annat fall än nyss sagts ägt rätt att överlåta sådan vara, med mindre överlåtelsen skett i den stadgade ord- ningen. Ej heller har sådan näringsidkare eljest ur rörelsen fått uttaga varan annat i den ordning, varom nyss är sagt.

Bestämmelser ha emellertid förekommit av både strängare och mildare karaktär. Kortransonering har genomförts endast beträffande vissa all- männa konsumtionsvaror, eljest har man nöjt sig med licenssystemet. Ibland ha regleringsbestämmelserna inneburit, att handel med viss vara fått be- drivas endast av vissa av vederbörande kommission auktoriserade företag. Av speciell art voro de bestämmelser om körtillstånd för motorfordon, som infördes i kungörelsen den 15/11 1945 (nr 706) angående reglering av han- deln med och användningen av bilgummi.

Varuregleringarnas skiftande utformning framkallade snart nog en strä- van att ernå en viss enhetlighet i fråga om hithörande författningar. I detta syfte verkställdes år 1942 en översyn av desamma, vilken resulterade i ett flertal kungörelser, som utfärdades den 17/6 1943. Huvudförfattningen är här den ännu gällande kungörelsen (nr 405) med *vissa bestämmelser an- gående handeln med ransonerade varor*. Här uppräknas till en början 89 författningar, vilka skola anses som ransoneringsförfattningar. Ransonerad vara definieras som vara, i fråga om vilken handeln, förbrukningen eller

användningen underkastats reglering enligt stadgande i ransoneringsförfattning. Såsom inköpsbevis definieras sådan inköpslicens eller sådant inköpskort eller annat bevis om rätt till förvärv av ransonerad vara, som utfärdats med stöd av ransoneringsförfattning. Det stadgas härafter i 3 §, att om i ransoneringsförfattning är föreskrivet, att yrkesmässig överlåtelse av ransonerad vara får äga rum endast i viss ordning, skall vad sålunda stadgats gälla även i fråga om annan överlåtelse, där överlåtarens syfte är att bereda sig vinning. I 4 § ges särskilda bestämmelser för den som idkar handel med ransonerad vara, som använder sådan vara för yrkesmässig tillverkning eller beredning av varor till avsalu eller som i restaurang-, pensionat- eller kafé rörelse använder eller tillhandahåller ransonerad vara. Dylik person får över huvud taget icke överlåta den ransonerade varan annat än mot inköpsbevis eller i den ordning och på de villkor, vederbörande centrala kristidsmyndighet eljest bestämmer. Detsamma gäller uttag, som dylik näringsidkare gör ur sin rörelse. Är varan under beslag, skall beslaget vara hävt, i den mån varan uttages ur rörelsen i den ordning vederbörande centrala kristidsmyndighet bestämmer.

Det bör här anmärkas, att enligt handelsregleringskungörelserna vederbörande kommission erhållit befogenhet att utfärda tillämpningsföreskrifter och medge undantag från författningarnas bestämmelser. Dylik rätt att medge undantag gäller jämväl för bestämmelserna i 3 och 4 §§ av nu senast omförmälda kungörelse.

1943 års kungörelse gjordes tillämplig även på åtskilliga senare utfärdade handelsregleringsförfattningar genom att dessa förklarades vara ransoneringsförfattningar.

Det är uppenbart, att hithörande regleringsbestämmelser måste förenas med sanktioner i form av straff och andra påföljder.

Beslagsförfattningarna innehålla i allmänhet inga straffbestämmelser. I dylika fall ha gällt straffbestämmelserna i 23 § allmänna förfogandelagen, där straff stadgas för det fall att någon med vetskap därom, att föreskrift meddelats jämlikt bl. a. 3 § i lagen, olovligen förfogat över, undanstuckit, skadat eller förstört förnödenhet eller annat som föreskriften avser eller underlåtit att fullgöra honom åliggande skyldighet att ta hand om sådan förnödenhet eller eljest åsidosatt vad på honom ankommer till fullgörande av föreskriften eller av bestämmelser som meddelats med stöd av lagen.

För åsidosättande av de särskilda handelsregleringsföreskrifterna stadgades vid de tidigare ransoneringsföreskrifterna straff i de olika ransoneringskungörelserna. Vid sidan härav utfärdades vissa gemensamma straffbestämmelser. Så skedde genom kungörelsen den 19/7 1941 (nr 670) angående straff i vissa fall för olovligt förvärv av ransonerad vara, m. m., vilken redan samma år ersattes med en ny kungörelse med samma rubrik, den 5/12 1941 (nr 902). Straffsätserna voro i dessa författningar i allmänhet dagsböter eller fängelse i högst sex månader. Den 5/6 1942 (nr 302) utfärdades *lag om straff för*

överträdelser av vissa ransoneringsförfattningar, vilken ännu gäller. I den inledande paragrafen till denna lag stadgas, att i fråga om brott mot sådana av Kungl. Maj:t i anledning av rådande utomordentliga förhållanden utfärdade författningar, som angå reglering av handeln med eller förbrukningen eller användningen av vissa varor eller avse åtgärder till förberedande av sådan reglering, skall i den mån Kungl. Maj:t förordnar därom — jämte de i författningarna meddelade straffbestämmelserna — gälla vad i den nu ifrågavarande lagen stadgas. I fortsättningen föreskrives, att, när Kungl. Maj:t beträffande viss författning meddelat förordnande som nyss sagts, åtskilliga i lagen närmare angivna fall straffas med fängelse eller straffarbete i högst två år, om brottet är att betrakta som grovt. Vid bedömande huruvida brottet är grovt skall särskilt beaktas, om gärningen avsett betydande myckenhet av varan eller bevis angående sådan myckenhet eller avsett ett flertal legitimationskort. Samma dag utfärdades kungörelse, att lagen skulle äga tillämpning beträffande 76 kungörelser.

Den översyn av ransoneringsförfattningarna, som resulterade i ovan nämnda kungörelse den 17/6 1943 (nr 405), omfattade även straffbestämmelserna. En hel rad särskilda sådana upptogs för olika ransoneringsbrott, och samtidigt upphävdes de motsvarande straffbestämmelser, som funnos i de särskilda ransoneringsförfattningarna. Vidare föreskrevs, att om brott som omförmäldes i kungörelsen vore av sådant slag som avsåges i 1942 års lag och därjämte enligt nämnda lag vore att anse såsom grovt, de i samma lag meddelade bestämmelserna skulle tillämpas.

I sedermera utfärdade ransoneringsförfattningar meddelades i allmänhet inga särskilda straffbestämmelser utan skulle de i 1943 års kungörelse givna bestämmelserna gälla.

Såsom särskild påföljd har jämväl föreskrivits förverkande eller ersättningskyldighet. I allmänna förfogandelagen saknas bestämmelse härom. Generella föreskrifter i sådant hänseende meddelades först genom kungörelsen den 20/12 1940 (nr 1032) angående *särskilda påföljder vid olovlig överlåtelse av vissa ransonerade varor m. m.* Motsvarande bestämmelser inflöto sedermera i 1943 års kungörelse. Här stadgas, att om någon fälles till ansvar för förseelse, som anges i vissa paragrafer i kungörelsen, eller om någon dömes för överträdelse av ransoneringsförfattning till dagsböter eller frihetsstraff, domstolen skall, där ej särskilda förhållanden till annat föranleda, förklara gods eller penningar, som den tilltalade i samband med överträdelsen mottagit, eller egendom, som han olovligen saluhållit eller utbjudit till avyttring mot vederlag eller genom överträdelsen undanhållit eller olovligen förbrukat, förverkade till alla delar eller, om synnerliga skäl därtill ge anledning, till allenast viss del. Om egendom, som sålunda skolat förklaras förverkad, ej kan tillrättaskaffas, skall domstolen förplikta den tilltalade att utge dess värde. Om den tilltalade äger eller innehar ytterligare förråd av den vara överträdelsen avsett, skall domstolen jämväl för-

klara sådana förråd helt eller delvis förverkade. Om särskild anledning föreligger, kan domstolen även förklara förråd av andra ransonerade varor, som ägas eller innehas av den tilltalade, förverkade.

Genom särskild föreskrift har stadgats, att förverkandepåföljd må ådömas även i det fall att den tilltalade för sin förseelse är förfallen till ansvar enligt allmänna förfogandelagen eller allmänna strafflagen — i vilket fall straff ej ådömes enligt kungörelsen — utan att dock sådan påföljd där finnes stadgad.

En särskild form av sanktion är stadgad i lagen den 5/6 1942 (nr 298) om *förbud i vissa fall mot handel med ransonerade varor*. Denna lag, som fortfarande gäller, avser det fall, att någon som idkar handel med ransonerad vara i väsentlig mån eftersätter av Kungl. Maj:t eller av kristidsmyndighet meddelad ransonerings- eller prisbestämmelse. I sådant fall äger vederbörande centrala kristidsmyndighet, efter bemyndigande av Kungl. Maj:t, meddela förbud för personen i fråga att saluhålla eller försälja eller annorledes överlåta varan i fråga. Förbudet kan, om myndigheten finner särskilda förhållanden föranleda därtill, utsträckas till att gälla övriga till myndighetens verksamhetsområde hörande ransonerade varor.

Bemyndigande jämlikt förevarande lag har lämnats de särskilda försörjningskommissionerna.

Vissa särskilda författningar av förfogandekaraktär.

Lagen den 12/12 1941 (nr 925) om *reglering av förbrukningen av elektrisk kraft och gas*, vilken lag från början gällde till utgången av juni 1943 och därefter genom särskilda lagar förlängdes för ett år i sänder till utgången av juni 1949, avsåg att utan anlitande av allmänna förfogandelagen bereda möjligheter för genomförande av ett allmänt ransoneringsförfarande i fråga om elektrisk kraft och gas. Lagen var en fullmaktslag av vanlig typ. Enligt lagen ägde Kungl. Maj:t eller efter Kungl. Maj:ts bemyndigande BK, att — om tillgången på elektrisk kraft ej försloge till att tillgodose behovet därav — meddela föreskrift om kraftens fördelning mellan förbrukarna samt om användningen i övrigt av tillgänglig kraft. Härvid skulle tillses, att behov, vilkas täckande vore av särskild betydelse för befolkningen eller produktionen eller eljest för det allmänna, i främsta rummet bleve tillgodosedda. Kraft- och distributionsföretag voro skyldiga att enligt av BK eller å dess vägnar meddelade anvisningar vidtaga åtgärder för att i görligaste mån förhindra överträdelse av föreskriften.

Vad som stadgades om elektrisk kraft och kraftföretag skulle äga motsvarande tillämpning beträffande gas och gasverk.

Överträdelse av lagens bestämmelser eller med stöd av lagen meddelade föreskrifter voro endast i vissa fall straffbelagda. För övriga fall infördes i lagen en ny sanktionsform, nämligen s. k. överuttagningsavgifter. Här om

stadgades, att förbrukare av elektrisk kraft, som uttog större myckenhet kraft än han enligt meddelad föreskrift ägde uttaga, skulle, där Kungl. Maj:t så förordnade, vara skyldig att utöver vanlig avgift till kraftverket erlægga en särskild överuttagningsavgift för den myckenhet kraft, som uttogs utöver den enligt föreskriften medgivna. Överuttagningsavgifterna skulle utgå enligt grunder som Kungl. Maj:t bestämde och tillfalla kronan. Vederbörande kraftföretag voro skyldiga att enligt av BK meddelade bestämmelser uppbära och till kommissionen redovisa ifrågakomna överuttagningsavgifter. Underlåte förbrukare att i föreskriven ordning erlægga överuttagningsavgift, skulle det åligga kraftföretaget att avstänga honom från vidare kraftuttag. Även i dessa hänseenden gällde motsvarande beträffande gas och gasverk.

Förordnande om lagens tillämpning tills vidare meddelades genom kungörelse den 12/12 1941 (nr 926).

Med stöd av lagen utfärdades bestämmelser om gasransonering och elektricitetsransonering genom särskilda kungörelser (se sid. 794 och 905).

Fr. o. m. den 1/7 1949 har ifrågavarande lag blivit — såvitt den angick elektrisk kraft — ersatt med en ny lag, lagen den 6/5 1949 (nr 182) om *reglering av förbrukningen av elektrisk kraft*. Denna lag, som gäller t. o. m. den 30/6 1954, är knappast längre att betrakta som en kristidslag. Fullmaktskaraktären är borta, och den kan träda i tillämpning även vid andra tillfällen än vid krig eller krigsfara eller andra av krig föranledda utomordentliga förhållanden. I övrigt ansluter sig lagen i väsentliga delar till den tidigare lagen, i vad denna rörde elektrisk kraft.

För säkerställande av landets behov av vedbränsle utfärdades redan den 12/4 1940 lag (nr 199) om *skyldighet att avverka ved till avsalu*, som icke hade karaktären av fullmaktslag men hade begränsad giltighetstid till utgången av juni 1941. Den förlängdes sedermera till utgången av juni 1942. Fr. o. m. den 1/7 1942 ersattes densamma med den ävenledes tidsbegränsade lagen den 30/6 1942 (nr 493) om *avverkningskyldighet*. Icke heller denna var av fullmaktslagsnatur. Den gällde i första hand till utgången av juni 1943 och förlängdes senare genom särskilda lagar, i allmänhet med ett år i sänder, till dess den upphörde att gälla med utgången av september 1949.

Enligt sistnämnda lag ålåg det ägare av annan skogsmark än sådan som stode under domänstyrelsens förvaltning att avverka ved (brännved och kolved) till avsalu enligt med stöd av lagen meddelade föreskrifter. Tillkomme avverkningsrätten å skogsmarken annan än ägaren, skulle skyldigheten i stället åvila den som innehade avverkningsrätten. I den mån Kungl. Maj:t därom förordnade skulle vad i lagen stadgades om ved äga tillämpning även beträffande virke av annat slag. Dyligt förordnande meddelades genom kungörelse den 30/6 1942 (nr 494) i fråga om massaved (pappersved).

Rätten att bestämma den myckenhet ved, som ägare av skogsmark eller innehavare av avverkningsrätt skulle avverka till avsalu, tillkom enligt lagen vederbörande kristidsstyrelse, som därvid hade att följa BK:s anvisningar. Samråd skulle äga rum med skogsvårdsstyrelsen eller, om marken stode under domänstyrelsens eller stiftsnämnds uppsikt, denna myndighet. Kristidsstyrelsen hade även att fastställa tider, inom vilka avverkningskyldigheten skulle vara fullgjord, samt att, i den mån så erfordrades, bestämma å vilken del av vederbörlig egendom avverkning skulle företagas samt den plats å eller i närheten av egendomen, på vilken veden skulle uppläggas, ävensom i övrigt meddela föreskrifter om avverkningens drivande.

Underlåtenhet att fullgöra avverkningskyldighet medförde, att BK på anmälan av kristidsstyrelsen kunde besluta om avverkning för kronans räkning icke blott av den ved, som vederbörande underlåtit avverka, utan även av vad som enligt av kristidsstyrelsen meddelade föreskrifter ålegat honom att i fortsättningen avverka. Närmare föreskrifter lämnades om verkställande av tvångsavverkning och om bestämmande av ersättning för avverkad ved. (Se i övrigt sid. 723 ff.)

I detta sammanhang torde böra omnämnas en lag, som visserligen icke hade förfogandekaraktär men dock var av betydelse för förfogandeåtgärder beträffande jordbruksprodukter, nämligen lagen den 16/5 1941 (nr 243) om rätt för arrendator att bortföra stråfoder m. m. Däri stadgades, dels att arrendator finge i enlighet med anvisningar, som lämnats av LK eller, efter dess bemyndigande, av lokal kristidsmyndighet, från den arrenderade fastigheten bortföra stråfoder utan hinder av vad i arrendeavtalet eller eljest funnes stadgat rörande förbud mot sådant bortförande, dels att om i arrendeavtal eller eljest fastställts viss odlingsplan för den arrenderade fastigheten, arrendatorn finge avvika från planen, i den mån LK eller, efter dess bemyndigande, lokal kristidsmyndighet lämnat anvisningar om annan odlingsplan. Lagen gällde från början endast till utgången av juni 1942 men förlängdes genom lag den 6/3 1942 (nr 76) till utgången av år 1943, varvid gjordes det tillägget, att arrendator finge efter anvisningar, som lämnats av LK eller, efter dess bemyndigande, av lokal kristidsmyndighet, nedbringa antalet kreatur å den arrenderade fastigheten under det antal, som han enligt arrendeavtalet skulle hålla å fastigheten. Lagen förlängdes därefter i oförändrat skick med ett år i sänder till utgången av år 1946, då den upphörde att gälla.

Författningar angående utrikeshandeln.

Till en början må här nämnas den för utrikeshandeln betydelsefulla om ock väsentligen av valutaskäl betingade *valutalagen* (lag om förfogande över utländska betalningsmedel m. m. under utomordentliga, av krig föranledda förhållanden den 22/6 1939, nr 350). Lagen är en fullmaktslag med

begränsad giltighet i tiden. Lagen gällde från början till utgången av mars 1940 men har sedan förlängts vanligen med ett år i sänder och gäller alltjämt. Den har satts i tillämpning genom valutaförordningen den 25/2 1940 (nr 97), vilken likaså alltjämt är gällande.

Förordnande om lagens tillämpning kan meddelas av Kungl. Maj:t på framställning av fullmäktige i riksbanken och efter samråd jämväl med fullmäktige i riksgäldskontoret i den mån så prövas oundgängligen nödigt för uppnående av det mål, som fastställts för riksbankens penningpolitiska verksamhet. I förordnande om lagens tillämpning kan föreskrivas 1) att endast riksbanken och bankaktiebolag, som riksbanken därtill bemyndigar (valutabank), må driva handel med utländska betalningsmedel och fordringar samt utländska värdepapper; 2) att dylika tillgångar må mot vederlag, som bestämmes i svenskt mynt, förvärvas och föryttras endast i den omfattning och på de villkor, som Kungl. Maj:t eller, efter Kungl. Maj:ts bemyndigande, riksbanken bestämmer; 3) att dylika tillgångar skola erbjudas riksbanken eller valutabank till inlösen mot kontant ersättning i svenskt mynt; 4) att svenska och utländska betalningsmedel, fordringar och värdepapper icke utan särskilt tillstånd må utföras ur riket eller på annat sätt överföras till utlandet eller överlåtas å den som är bosatt i utlandet; 5) att dylika tillgångar icke utan särskilt tillstånd må införas till riket; 6) att över värdepapper, som införes till riket eller som här förvaras för den som är bosatt i utlandet, ävensom över köpeskilling som influtit vid försäljning av sådana värdepapper ej må förfogas i vidare mån än Kungl. Maj:t eller, efter Kungl. Maj:ts bemyndigande, riksbanken bestämmer; samt 7) att i annat hänseende än under 2)—6) angives ej må förfogas över utländska betalningsmedel, utländska fordringar och utländska värdepapper utan särskilt tillstånd annorledes än genom föryttringar till riksbanken eller till valutabank.

I lagen stadgas vidare, att om förordnande meddelats, att utländska betalningsmedel, fordringar eller värdepapper skola erbjudas riksbanken eller valutabank till inlösen och enighet icke kan vinnas om det värde i utländskt mynt, efter vilken ersättningen skall beräknas, värdet skall bestämmas av en nämnd av tre personer, av vilka en utses av Kungl. Maj:t, en av riksbanken och en av handelskamrarna i riket. Vid inlösen skall omräkning till svenskt mynt ske efter den av riksbanken vid tiden för beslutet om inlösen tillämpade köpkursen.

(Se vidare angående valutareglingslagstiftningen sid. 124 ff.)

En annan utrikeshandeln berörande kristidslag av fullmaktslagsnatur var den s. k. *krigshandelslagen* (lag den 30/12 1939, nr 951, angående vissa utfästelser rörande införsel och utförsel av varor m. m.). Denna var tidsbegränsad och gällde ursprungligen till utgången av mars 1940 men förlängdes därefter med i allmänhet ett år för varje gång, tills den upphörde

att gälla med utgången av juni 1947. Rörande motiven för och syftet med denna lag se St. o. F. I sid. 21. Förordnande jämlikt lagen meddelades i förordning den 30/12 1939 (nr 952).

Enligt ifrågavarande lag ägde Kungl. Maj:t — under samma förutsättningar som eljest i fullmaktslagar — förordna, för viss tid eller tills vidare, att utfästelse, som innebar inskränkning i friheten att till riket införa eller ur riket utföra eller inom riket förfoga över varor eller att fortskaffa eller eljest befordra varor till eller från riket eller inom riket, skulle, där inskränkningen vore eller kunde antagas vara av beskaffenhet att tjäna främmande makts intresse, icke vara gällande med mindre tillstånd till utfästelsen lämnats. Straff stadgades i lagen för den som handlade i strid mot en för honom gällande utfästelse, som avsågs i lagen, liksom även för det fall att någon, som genom utfästelse av ifrågavarande slag förbundit sig att ej utföra vara till utlandet eller visst främmande land, gjorde försök att i strid mot utfästelsen utföra varan. Därjämte stadgades straff för det fall, att någon under tid, då förordnande enligt lagen gällde, genom att lämna underrättelse om egen eller annans verksamhet eller främja inhämtande av sådan underrättelse medverkade till övervakning rörande sådan in- eller utförsel eller förfogande över eller befordran av varor, som avsågos i lagen. Förutsättning var dock, att övervakningen utövades av främmande makt eller att gärningsmannen insett eller bort kunna inse, att övervakningen var av beskaffenhet att tjäna främmande makts intresse. Vissa fall angåvos, där handlingssättet icke var att anse såsom straffbart.

Den reglering av export och import av varor, som eljest förekommit under kristiden och alltjämt är gällande, har helt grundats på rent administrativa författningar, utfärdade jämlikt § 89 regeringsformen utan stöd av särskild, av Konung och riksdag antagen lag.

Beträffande *exportregleringen* utfärdades redan den 26/8 1939 kungörelse (nr 570) om exportförbud å vissa varor, vilken i fortsättningen följdes av en hel rad dylika författningar. Viktigast var kungörelsen den 21/3 1941 (nr 168) om allmänt exportförbud, vilken med vissa ändringar gällde under större delen av kristiden. Enligt denna kungörelse fick utförsel av varor till utrikes ort icke äga rum med mindre tillstånd därtill (exportlicens) meddelades. Förbudet gällde dock icke vissa varor, som funnos upptagna i en kungörelsen bifogad förteckning (frilista). Exportlicens meddelades av HK utom beträffande vissa livsmedel, där exportlicens meddelades av LK, samt förnödenhetsartiklar för fartyg eller till fartygs utrustning hänförligt gods, där exportlicens meddelades av TK. Sedermera borttogs emellertid LK:s befogenhet härutinnan, så att HK jämte TK blev enda licensgivande myndighet. I kungörelsen stadgades, att licensmyndigheten ägde föreskriva de särskilda villkor för exporten, som kunde anses erforderliga.

Sistnämnda kungörelse har numera ersatts av kungörelsen den 9/6 1950 (nr 324) angående allmänt exportförbud. Den innehåller i princip samma bestämmelser som den tidigare kungörelsen. Licensmyndighet är nu handels- och industrikommissionen (HIK). Särskild bestämmelse har införts om rätt för licensmyndigheten att efter bemyndigande av Kungl. Maj:t och enligt grunder som Kungl. Maj:t fastställer medgiva, att andra varuslag än de i frilistan upptagna må, under villkor som bestämmas av kommissionen, utföras utan exportlicens.

Den första *importregleringskungörelsen* efter krigsutbrottet utfärdades den 26/8 1939 (nr 571). Tid efter annan tillkommo sedermera nya importregleringsförfattningar. År 1945 sammanfördes flertalet av dessa till två kungörelser, nämligen kungörelsen den 31/7 1945 (nr 582) angående reglering av införseln av vissa varor och kungörelsen s. d. (nr 583) angående reglering av införseln av vissa livsmedel. Gemensamt för båda var stadgandet, att vara som fanns upptagen i den vid kungörelsen såsom bilaga fogade förteckningen icke fick införas till riket utan särskilt tillstånd därtill (importlicens). Importlicens beviljades för varor som avsågos i kungörelsen nr 582 av HK och för varor som avsågos i kungörelsen nr 583 av LK. Vid beviljande av importlicens ägde licensmyndigheten meddela föreskrifter om de villkor, under vilka licenser fingo tillgodonjutas.

Nämnda två kungörelser ersattes sedermera av kungörelsen den 14/3 1947 (nr 82) om allmänt importförbud, vilken alltjämt — ehuru med åtskilliga ändringar — är gällande. Med denna kungörelse övergick man för importens vidkommande till samma system som förut genomförts beträffande exporten, nämligen generellt förbud, omfattande alla varor utom den som funnos upptagna i särskild frilista. Importlicens kan meddelas och förbindas med villkor. Licensmyndighet var från början i fråga om vissa varor (huvudsakligen livsmedel och jordbruksförnödenheter) LK (numera den till statens jordbruksnämnd anknutna kommissionen för krisuppgifter på livsmedelsområdet), i fråga om kolbränslen och flytande bränslen BK samt i fråga om övriga varor HK (numera HIK). I kungörelsen infördes senare motsvarande bestämmelse som i exportförbudskungörelsen, nämligen att vederbörande licensmyndighet äger efter bemyndigande av Kungl. Maj:t och enligt de grunder som Kungl. Maj:t fastställer medgiva, att andra varuslag än de å frilistan upptagna må, i enlighet med de närmare bestämmelser som kunna anses erforderliga, införas utan licens.

I detta sammanhang må beröras ännu en författning, som står i visst samband med exportregleringen. Fr. o. m. år 1945 har Kungl. Maj:t varje år erhållit bemyndigande av riksdagen att, när behov därav ur prispolitiska synpunkter prövas föreligga, förordna att viss avgift (*prisutjämningsavgift*) skall erläggas för vara som utföres ur riket. Tanken har här varit, att när för viss vara utom riket förelegat väsentligt högre pris än inom riket, pris-

utjämningsavgiften skolat skydda den inhemska prisnivån från påverkan utifrån. I ämnet utfärdades förordningen den 25/5 1945 (nr 256), vilken därefter förlängts med ett år i sänder och alltjämt är gällande. Förordningen innehåller bestämmelse om rätt för Kungl. Maj:t att uttaga prisutjämningsavgift med belopp som Kungl. Maj:t bestämmer ävensom särskilda föreskrifter om uppbörd och redovisning m. m. Prisutjämningsavgift har — enligt särskilda med stöd av förordningen utfärdade kungörelser — uttagits å vissa trävaror samt å pappersmassa (se nedan sid. 1089, 1124).

Författningar angående sjöfarten.

För sjöfartens reglering under kristid utfärdades den 22/6 1939 tvenne lagar (nr 299 och 300), båda av fullmaktslags natur och med obegränsad giltighetstid, vilka rörde dels dispositionen över svenskt fartyg, dels rätten till utländsk fraktfart.

Den förra av dessa lagar, om *förbud i vissa fall mot överlåtelse eller upplåtelse av fartyg m. m.*, stadgar förbud mot att utan tillstånd av Kungl. Maj:t eller den Kungl. Maj:t därtill bemyndigat överlåta svenskt fartyg eller andel däri till utlänning, även utländsk juridisk person, eller till svenskt aktiebolag, vars aktiebrev må ställas till innehavaren eller vars aktiekapital enligt vad aktieboken utvisar till mer än en tredjedel är i utländsk ägo. Motsvarande förbud gäller enligt lagen i fråga om teckning eller överlåtelse av aktie i svenskt aktiebolag, som äger fartyg eller andel däri. Utan tillstånd får ej heller enligt lagen svenskt fartyg upplåtas till utlänning genom tidsbefraktning eller till nyttjande, ej heller rätt till tidsbefraktning av svenskt fartyg eller nyttjanderätt därtill överlåtas å utlänning. Genom ytterligare bestämmelser i lagen göras dock vissa smärre uppmjukningar av dessa föreskrifter. Överlåtelse, aktieteckning eller upplåtelse, som sker i strid mot bestämmelserna i lagen, förklaras vara utan verkan.

Genom kungörelse den 1/9 1939 (nr 592) meddelades förordnande om lagens tillämpning. Tillämpningen av lagen har under större delen av kristiden handhåfts av TK men har numera överflyttats till HK och valuta-kontoret.

Den andra av de ovannämnda lagarna bar titeln lag om *förbud i vissa fall mot utrikes fraktfart med svenskt fartyg m. m.* Det befanns snart, att behov förefanns av en utvidgning av denna lags tillämplighet till att bl. a. avse jämväl den inrikes sjöfarten. Den ersattes därför redan följande år av lagen den 21/3 1940 (nr 176) med *vissa bestämmelser om fraktfart med svenska fartyg*, vilken icke som den tidigare lagen var begränsad till utrikes sjöfarten. Även sistnämnda lag erhöll obegränsad giltighetstid och den gäller alltjämt. Under densamma falla alla registreringspliktiga svenska fartyg (fartyg med en dräktighet av 20 registerton eller därutöver) och svenska bogserfartyg, dock med undantag för passagerarfartyg med en bruttodräktighet understigande 350 registerton. För de fartyg, å vilka lagen

är tillämplig, stadgas, att Kungl. Maj:t äger förordna, att resa med fartyget må företagas endast med tillstånd av Kungl. Maj:t eller den Kungl. Maj:t därtill bemyndigat och under iakttagande av de villkor, som må ha uppställts för tillståndet. Utan sådant medgivande må fartyg ej heller, om förordnande som nyss sagts meddelats, å utrikes ort uppläggas, avrustas eller avmönstras för annat ändamål än nödvändig reparation.

Förordnande om sistnämnda lags tillämpning meddelades genom kungörelse den 21/3 1940 (nr 177). Genom en samma dag utfärdad kungörelse (nr 178) förordnade Kungl. Maj:t, att med annat registreringspliktigt fartyg än sådant, för vilket gällande passagerarcertifikat vore utfärdat och vars bruttodräktighet understeg 350 registerton, finge resa företagas allenast med tillstånd av statens sjöfartsnämnd och under iakttagande av de villkor, som uppställts för tillståndet. Tillstånd erfordrades dock icke för resa mellan svenska hamnar med fartyg med en bruttodräktighet understigande 350 registerton, ej heller för resa mellan svensk och utrikes ort eller omvänt, såvitt anginge fartyg med en bruttodräktighet understigande 100 registerton. Fr. o. m. augusti 1940 efterträdde sjöfartsnämnden som licensmyndighet av TK. Genom kungörelsen den 11/12 1942 (nr 956) utvidgades lagens tillämpningsområde till att omfatta jämväl vissa bogserfartyg. Med utgången av år 1949 har lagen helt satts ur tillämpning (kungörelse den 9/12 1949, nr 610).

Författningar angående försäkringsväsendet.

Till grund för den under kriget utövade statliga försäkringsverksamheten låg lagen den 10/3 1939 (nr 68) om *statlig krigsförsäkring*. I 1 § av denna lag stadgades enligt lagens ursprungliga lydelse, att transportförsäkring mot krigsrisk kunde vid krig, krigsfara eller eljest av krig föranledda utomordentliga förhållanden meddelas av staten, om Kungl. Maj:t därom förordnade med riksdagens samtycke eller — mellan riksdagarna — för tiden till dess 30 dagar förflutit från det riksdagen sammanträtt. Genom lagar den 22/11 1940 (nr 942) och den 12/6 1942 (nr 369) ändrades denna bestämmelse och utvidgades i två hänseenden. Försäkringen kunde enligt lagens nya lydelse avse förutom transportförsäkring mot krigsrisk även dylik försäkring mot risk att egendom lades under embargo eller uppbringades eller genom annan dylik åtgärd anhölles av främmande stat eller av den som där tillvällat eller sökte tillvälla sig makten. Vidare kunde staten meddela försäkring mot nyss angivna risker av egendom, som lagrats i utlandet för införsel till riket.

I lagen — vilken fortfarande är i kraft — stadgas vidare, att staten under förhållanden som nu sagts må, efter förordnande av Kungl. Maj:t, åt svenskt försäkringsbolag eller sammanslutning av sådana bolag meddela återförsäkring av såväl sådan försäkring, som avses i lagen, som transportförsäkring av annat slag.

Förordnande om tillämpning av ifrågavarande paragraf i lagen meddelades först provisoriskt genom kungörelse den 3/9 1939 (nr 597) samt därefter definitivt efter riksdagens hörande genom kungörelse den 6/10 1939 (nr 689). Efter nyss omförmälda lagändringar meddelades nya förordnanden i samma ämne genom kungörelser den 22/11 1940 (nr 943) och den 12/6 1942 (nr 370).

Tillämpningsföreskrifter till lagen meddelades genom kungörelse den 3/9 1939 (nr 596), vari föreskrevs, att frågor rörande försäkringen skulle handläggas och avgöras av en särskild nämnd, statens krigsförsäkringsnämnd, som bl. a. hade att fastställa villkoren för försäkring och återförsäkring, som omfattades av verksamheten.

Genom kungörelse den 13/12 1946 (nr 752) förordnade Kungl. Maj:t, att 1942 års kungörelse med förordnande jämlikt 1 § lagen om statlig krigsförsäkring m. m. skulle upphöra att gälla med utgången av år 1946.

Genom lag den 11/6 1937 (nr 348) om *krigsförsäkring för ombord å fartyg tjänstgörande personer* hade redan ett par år före krigsutbrottet meddelats särskilda bestämmelser om beräkning av olycksfallsersättning för ombord å fartyg tjänstgörande person, som inom område och under tid som Kungl. Maj:t bestämde till följd av krigsåtgärd drabbades av olycksfall i arbetet. Genom lag den 28/6 1941 (nr 540) ändrades lagen så, att den kom att avse även olycksfall utom arbetet samt skulle äga tillämpning även på statlig befattningshavare, som under utövande av sin befattning tjänstgjorde ombord på utländskt fartyg. Särskilda kungörelser utfärdades om tillämpning av denna lag.

Ytterligare bestämmelser i samma riktning infördes i 2 § lagen om statlig krigsförsäkring m. m. Det stadgas här bl. a., att under förhållanden, som avses i lagen, riksförsäkringsanstalten eller bolag, som avses i 4 § lagen om försäkring för olycksfall i arbete skola äga att, om Kungl. Maj:t förordnar därom, för olycksfall, som till följd av krigsåtgärd drabbas å fartyg eller annat transportmedel tjänstgörande person, meddela försäkring till högre ersättningsbelopp och med ersättningar av annan art än eljest. Under samma förhållanden äger därjämte staten, efter Kungl. Maj:ts förordnande, åt riksförsäkringsanstalten eller bolag av nyss angivet slag meddela återförsäkring av försäkring, som anstalten eller sådant bolag meddelat.

Förordnande jämlikt förevarande paragraf har meddelats endast i fråga om återförsäkring genom kungörelse den 20/10 1939 (nr 747).

Särskilda bestämmelser om statlig krigsförsäkring innefattas jämväl i (den ännu bestående) lagen den 21/6 1940 (nr 540) om *krigsskadeersättning*.

Enligt sin ursprungliga lydelse avsåg denna lag att reglera formerna för ersättning för skador å vissa slag av egendom i följd av krig, vari riket

kommit. Ersättningen var avsedd att utgå endast i den mån krigsskadorna icke gottgjordes i annan ordning. För handhavande av lagens bestämmelser skulle finnas en särskild myndighet, statens krigsskadenämnd.

De särskilda grupperna av egendom behandlas i lagens 2 och 3 kap. I 2 kap. intogs ursprungligen bestämmelser om försäkring av följande objekt, nämligen dels fastigheter, varå lagen vid skadans inträffande ägde tillämpning (vissa fastigheter av allmännare natur undantogs), dels lösa inventarier, levande och döda, avsedda för jordbruk eller trädgårds-skötsel å sådan fastighet, dels å fastigheten förvarade jordbruks- och trädgårdsprodukter, som utvunnits å eller vore avsedda för fastigheten eller fastighet, som vore i sambruk med denna, dels ock å fastigheten förvarade, därstädes eller å sambrukad fastighet avverkade skogsprodukter. Försäkringen byggde på principen om samtliga fastigheters gemensamma ansvar för krigsskada. Ersättning skulle utgå efter värdering å tidpunkt efter krigets slut, som Kungl. Maj:t och riksdagen bestämde, men skulle under vissa förutsättningar kunna utbetalas tidigare. Till täckande av ersättningsbeloppen jämte ränta och kostnader skulle efter krigets slut av ägarna (i vissa fall innehavarna) av de fastigheter, som försäkringen omfattade, för kalenderår erläggas krigsskadebidrag med högst $\frac{1}{2}$ % för år av vederbörande fastighets värde, dock under högst 10 år. Överstege värdet av samtliga hithörande krigsskador jämte ränta och kostnader vad som kunde beräknas inflyta i krigsskadebidrag, skulle ersättning utgå med belopp, som svarade mot den beräknade bidragssumman efter avdrag av kostnaderna.

3 kap. i lagen upptog och upptager alltjämt bestämmelser om ersättning för krigsskada å dels varor, varmed avses handelsvaror ävensom råämnen, materialier, under arbete varande och färdigt fabrikat jämte emballage i eller för fabrik, annan industriell inrättning eller hantverk, dels maskiner, varmed avses maskiner, transmissioner, inventarier, ledningar, reservdelar och förbrukningsartiklar i eller för fabrik, annan industriell inrättning eller hantverk ävensom till enskild järnväg hörande rullande materiel och för driften erforderliga förbrukningsartiklar. Förutsättning för försäkringen skulle vara, att egendomen vore eller, beträffande egendom under transport, omedelbart före transportens början varit brandförsäkrad i svenskt försäkringsbolag eller i utländsk försäkringsanstalt med rätt att driva försäkringsrörelse i riket. Ersättningsbeloppet skulle bestämmas som om ersättningen vore grundad på brandförsäkringsavtalet. Avgift för försäkringen å varor skulle utgöra en för alla varor lika stor del av brandförsäkringsbeloppet och skulle av krigsskadenämnden fastställas till belopp, som svarade mot den risk, försäkringen vore avsedd att täcka, samt med verksamheten förbundna kostnader. Avgift för försäkringen å maskiner skulle utgöra en för alla maskiner lika stor del av brandförsäkringsbeloppet. Avgiften skulle bestämmas på i stort sett samma sätt som för-

säkringsavgiften för varor men finge för tid kriget varade ej sättas till högre belopp än 1 % för år av brandförsäkringsbeloppet.

Redan genom en samma år, den 6/12 1940, utfärdad lag (nr 980) om ändring i krigsskadeersättningslagen utvidgades försäkringen till att omfatta även annan egendom än sådan, för vilken lagen förut gällde. De tidigare försäkringsformerna bibehöllos i stort sett oförändrade, men nu tillades såsom kap. 4 i lagen särskilda bestämmelser om ersättning för krigsskada å annan egendom. Det stadgades härvid, att ersättning enligt kapitlets bestämmelser skulle utgå för krigsskada å egendom, som icke omfattades av bestämmelserna i 2 och 3 kap., så framt egendomen vore brandförsäkrad eller, vad anginge fartyg eller dess tillbehör, sjöförsäkrad i svenskt försäkringsbolag eller i utländsk försäkringsanstalt med rätt att driva försäkringsrörelse i riket. Vissa slag av egendom undantogs dock. Försäkringen utformades på i huvudsak samma sätt som försäkringen för varor och maskiner, varvid all hithörande egendom betraktades som ett komplex. En maximal försäkringsavgift av 3 % av det till grund för avgiften liggande försäkringsbeloppet stadgades. Om sammanlagda ersättningsbeloppet jämte ränta och kostnader överstege vad som beräknades inflyta i avgifter, skulle ersättning utgå med belopp, som svarade mot den beräknade försäkringssumman efter avdrag av kostnaderna.

Genom lag den 3/12 1943 (nr 808) gjordes ytterligare ändringar i lagen. Det fastslogs nu, att lagen skulle skydda endast egendom i Sverige, dock att krigsskada å fiskefartyg skulle kunna ersättas, även där skadan uppkommit under det fartyget nyttjats till fiske utanför den svenska territorialgränsen. Vidare infördes bestämmelser om att ersättning genom statlig krigsförsäkring skulle, i den mån ej skadan gottgjordes i annan ordning, beredas för skada å egendom här i riket i följd av krig, vari riket icke indragits (krigsskada under neutralitetstid). För sådan skada skulle de för krig meddelade bestämmelserna äga motsvarande tillämpning, dock med vissa undantag. Bl. a. skulle inträffad skada värderas och ersättas snarast möjligt. Vidare skulle Kungl. Maj:t äga förordna, huruvida och vid vilken tidpunkt utdebitering av bidrag eller avgifter skulle ske till täckande av belopp, som utgivits eller beräknades komma att utgivas i ersättning för krigsskador under neutralitet eller såsom kostnad för krigsskadenämndens verksamhet under sådan tid. Meningen var, att om de sammanlagda skadeersättningarna inom någon egendomsgrupp utgjorde endast ett obetydligt belopp, avgiftsdebiteringen inom gruppen skulle upphöra och kostnaderna stanna å statsverket. Bestämmelserna erhöilo retroaktiv verkan beträffande skador, som inträffat efter den 31/8 1939.

Genom en senare lagändring ha elektriska ledningar under alla förhållanden hänförts till fastighetsgruppen.

Frågan om utbetalning av krigsskadeersättning enligt lagens bestämmelser blev aktuell under de senare krigsåren genom vissa av krigförande

makter gjorda bombfällningar över svenskt territorium. Överenskommelser om skadeersättning träffades i varje särskilt fall med vederbörande utländsk makt. (Se härom St. o. F. VIII sid. 250.)

Författningar angående pris- och hyresreglering.

Den i det föregående berörda lagstiftningen har huvudsakligen haft till syfte att i olika hänseenden till förmån för det allmänna bästa inskränka enskilda personers och företags under normala förhållanden föreliggande rätt att fritt förfoga över förnödenheter och annat, som äges eller innehas av dem. Då det emellertid även har ansetts nödvändigt att bereda statsmakterna möjlighet till kontroll över de priser, som åsatts förnödenheter eller tjänster, som säljas eller eljest tillhandahållas inom riket, har vid sidan av förenämnda lagstiftning och delvis i anknytning därtill successivt uppbyggts en prisregleringslagstiftning, som avsett att ge statsmakterna nödvändiga befogenheter i detta hänseende.

Redan före krigsutbrottet hade antagits en lag med detta syfte, nämligen *maximiprislagen* den 23/6 1939 (nr 349). Lagen var en fullmaktslag av vanlig typ med begränsad giltighetstid, i första hand till utgången av mars 1940. Enligt lagen ägde Kungl. Maj:t, om priset å förnödenhet av vikt för befolkningen eller produktionen kunde förväntas visa en stegring, vilken, ensam eller i förening med prisstegring å andra förnödenheter, kunde medföra en fortgående försämring av den svenska kronans inhemska köpkraft eller en avsevärd nedsättning av befolkningens levnadsstandard, föreskriva, att vid frivillig försäljning av sådan förnödenhet visst pris, som av Kungl. Maj:t funnits skäligt, icke finge överskridas. Kungl. Maj:t ägde jämväl fastställa maximipris för transportkostnad eller kostnad för tillhandahållande av förnödenhet av ifrågavarande slag. Förbud stadgades jämväl, att i fall där maximipris fastställts för förnödenhet eller någon till offentlig myndighet gjort särskild utfästelse beträffande högsta försäljningspris såsom villkor för förnödenhetens försäljning fordra, att jämväl annan förnödenhet inköptes i vidare mån än som överensstämde med offentlig myndighets anordning. Lagen innehöll vidare bl. a. bestämmelser dels om viss rätt för länsstyrelse att för ägarens eller innehavarens räkning och på hans bekostnad sälja förnödenhet, för vilken maximipris gällde, som han i avsevärd myckenhet innehade och vägrade att sälja till maximipriset, dels om uppgiftsskyldighet rörande innehav av förnödenhet av ifrågavarande slag, dels ock om rätt för länsstyrelse att föreskriva skyldighet för handlande att i försäljningslokal anslå prisuppgifter eller att sälja särskilda förnödenheter efter vikt eller mått m. m.

Maximiprislagen sattes i tillämpning genom kungörelse den 6/9 1939 (nr 625).

Emellertid befanns denna lag icke tillräcklig för att ge det allmänna tillräcklig kontroll över prisutvecklingen. Den kompletterades därför med en

ny lag av den 8/12 1939 (nr 838) med vissa bestämmelser rörande reglering av den inhemska prusbildningen (den första *prisregleringslagen*). Även denna lag var en fullmaktslag med begränsad giltighetstid, i första hand till utgången av mars 1941. Enligt ifrågavarande lag ägde Kungl. Maj:t, i den mån så befunnas erforderligt för ernående av en fortlöpande kontroll över den allmänna prisutvecklingen,

1) föreskriva, att rätt att yrkesmässigt köpa eller sälja viss förnödenhet skulle tillkomma endast den, som vore medlem av viss sammanslutning eller som förbunde sig att ställa sig till efterrättelse de villkor, som i anledning av lagen uppställts för medlems rätt att köpa eller sälja sådan förnödenhet; eller, då särskilda skäl därtill föreläge, bestämma, att sådan rätt skulle tillkomma endast den, som före viss dag yrkesmässigt köpt eller sålt sådan förnödenhet (s. k. *tvångskartellering*);

2) föreskriva, att den, som yrkesmässigt köpte eller sålde förnödenhet eller dreve transportrörelse, skulle vara skyldig att på anfordran av myndighet som Kungl. Maj:t bestämde dels lämna de uppgifter myndigheten begärde för prövning av den tillämnade prissättningens skälighet eller för bedömning av den allmänna prisutvecklingen, dels ock för kontroll av lämnade uppgifter förete handelsböcker och affärshandlingar för myndigheten;

3) fastställa visst pris, som av Kungl. Maj:t prövades skäligt, att gälla såsom *normalpris* vid frivillig försäljning eller transport av viss förnödenhet med skyldighet för den, som toge högre pris, att på anmodan av myndighet som Kungl. Maj:t bestämde avge förklaring om skälen för den tillämpade prissättningen.

Förordnande om lagens tillämpning meddelades genom kungörelse den 15/12 1939 (nr 851).

Maximiprislagen förlängdes i oförändrat skick först till utgången av mars 1941 och därefter till utgången av juni samma år. Prisregleringslagen förlängdes i oförändrat skick till utgången av juni 1941.

Fr. o. m. den 16/6 1941 ersattes ifrågavarande båda lagar av *prisregleringslagen den 13/6 1941* (nr 370). Även denna lag var fullmaktslag med en giltighetstid begränsad till utgången av juni 1942. I lagen upptogs maximiprislagens bestämmelser i huvudsak oförändrade. Rätten att meddela föreskrifter om uppsättande av anslag om prisuppgifter m. m. lades dock på myndighet, som Kungl. Maj:t bestämde. Den tidigare prisregleringslagens bestämmelser voro däremot i viss mån omarbetade. Framför allt gällde detta bestämmelsen om normalpris, vilken fått en helt ny innebörd. Det stadgades nu, att normalpriset icke fick överskridas med mindre säljaren eller den som verkställde transporten erhållit tillstånd därtill av myndighet, som bestämts av den som fastställt normalpriset.

Vidare infördes i 1941 års lag nya bestämmelser om *prisstopp* och *prisocker*. I fråga om prisstopp stadgades i lagens 2 §, att Kungl.

Maj:t eller myndighet som Kungl. Maj:t bestämde ägde föreskriva, att den som yrkesmässigt sålde viss förnödenhet skulle vara skyldig dels att ofördröjligen anmäla det pris, som av honom tillämpades för förnödenheten den dag föreskrift om sådan anmälningsskyldighet meddelades, dels att, varje gång höjning av priset på förnödenheter vidtoges, ofördröjligen anmäla prishöjningen. Förnödenhetens pris fick icke utan tillstånd höjas förrän en vecka förflutit från det säljaren inkommit med anmälan om den tillärnade prishöjningen och skälen därtill. Sistnämnda period kunde, då särskilda skäl därtill funnes, utsträckas till högst en månad från det anmälan inkommit.

Beträffande prissocker stadgades i lagen förbud mot att vid överlåtelse av förnödenhet taga eller betinga sig vederlag som vederbörande överlätare insett eller bort inse vara med hänsyn till föreliggande omständigheter uppenbart oskäligt. Förbudet gällde även utbudande av förnödenhet till avyttring mot dylikt vederlag.

Genom kungörelse den 13/6 1941 (nr 372) förordnades om tillämpning av den nya prisregleringslagen. Den 19/7 1941 (nr 656) utfärdades kungörelse med verkställighetsföreskrifter.

Redan följande år ersattes 1941 års prisregleringslag av *prisregleringslagen den 30/6 1942* (nr 459), även den en fullmaktslag med begränsad giltighetstid, i första hand till utgången av juni 1943.

Lagens tillämplighetsområde utsträcktes nu generellt till att avse — förutom förnödenheter — varje tjänst som någon som företagare åt annan yrkesmässigt utförde, bestående i förfärdigande av viss förnödenhet eller verkställande av ändrings-, förbättrings-, underhålls- eller rengöringsarbete eller annat därmed jämförligt arbete å viss förnödenhet eller verkställande av transport. Maximipriset bortogs nu såsom icke längre erforderligt, likaså även bestämmelsen om tvångsförsäljning av förnödenhet. Däremot infördes särskild bestämmelse om s. k. *u t f ä s t e l s e p r i s*. Det stadgades, att om någon till offentlig myndighet gjort särskild utfästelse beträffande högsta pris å förnödenhet eller sådan tjänst, som avsågs i lagen, priset icke finge överskridas med mindre myndigheten givit tillstånd därtill.

Bestämmelserna om prisstopp, normalpris och prissocker bibehöllos oförändrade, utom så tillvida att de utsträcktes till att gälla de tjänster, som nyss sagts. Detsamma gällde bestämmelserna om tvångskartellering. Här infördes emellertid särskilda föreskrifter med syfte att förhindra prisstegringar genom onödig kedjehandel. Det stadgades sålunda, att i den mån så funnes erforderligt för att hindra onödig, fördyrande mellanhandel med viss förnödenhet eller eljest för att undanröja missförhållanden inom näringslivet, vilka uppkommit i följd av de utomordentliga förhållandena och medförde onödig stegring av priset å viss förnödenhet eller å tjänst av sådant slag som angavs i lagen, Kungl. Maj:t ägde meddela föreskrift om begränsning på annat sätt än eljest i paragrafen härom stadgades av

rätten att yrkesmässigt köpa eller sälja förnödenheten eller såsom företagare åt annan yrkesmässigt utföra tjänsten.

Förbudet mot s. k. k o m b i n a t i o n s f ö r s ä l j n i n g erhöll en något generellare utformning. Det stadgades, att om enligt lagen visst pris för förnödenhet eller tjänst icke fick överskridas, man icke finge i vidare mån än som överensstämde med offentlig myndighets anordning såsom villkor för förnödenhetens försäljning eller tjänstens utförande fordra, att jämväl annan förnödenhet inköptes eller annan tjänst toges i anspråk.

Förordnande om lagens tillämpning meddelades genom kungörelse den 30/6 1942 (nr 460). Samma dag (nr 461) utfärdades ny tillämpningskungörelse till lagen.

Genom lag den 26/2 1943 (nr 70) ändrades den ovan refererade prisstoppsbestämmelsen på sådant sätt, att myndighet som Kungl. Maj:t bestämde kunde utsträcka den tid, under vilken säljare eller företagare icke finge utan tillstånd höja priset, till högst tre månader från det anmälan inkommit (förut en månad).

Prisregleringslagen förlängdes genom lag den 4/6 1943 (nr 308) till utgången av juni 1944. Samtidigt vidtogos vissa betydelsefulla ändringar däri. Lagens tillämpningsområde utvidgades, såvitt angick tjänster, till att avse tjänster av alla slag som någon yrkesmässigt utförde åt annan. Därjämte bestämdes, att lika med utförande av tjänst skulle anses utövande av verksamhet, som avsåg att åt resande eller andra mot betalning tillhandahålla möblerad bostad, vare sig ensamt eller i förening med förplägnad (hotell- och pensionatsrörelse). Särskilda ändrade bestämmelser om prisstopp infördes. De inneburo, att Kungl. Maj:t eller myndighet som Kungl. Maj:t bestämde ägde föreskriva, att den som frivilligt sålde viss förnödenhet eller som frivilligt utförde tjänst, som avsåges i lagen, icke fick utan tillstånd överskrida det pris å förnödenheten eller tjänsten, som han tillämpade viss i föreskriften bestämd dag eller, om han då icke sålde förnödenheten eller utförde tjänsten, varom fråga var, det pris som den angivna dagen var att anse som gängse pris eller som han före nämnda dag senast tillämpat. Föreskrift om prisstopp kunde meddelas allenast för viss tid, högst tre månader i sänder. Om prisstopp föreskrivits beträffande viss förnödenhet, ägde Kungl. Maj:t eller myndighet som Kungl. Maj:t bestämde föreskriva, att förnödenhet, som var avsedd att användas såsom ersättning för eller till utdrygning av den prisreglerade förnödenheten och som icke saluförts inom landet före den dag prisstoppet föreskrevs, icke finge försäljas eller utbjudas till avyttring, förrän priset å förnödenheten godkänts av myndighet som Kungl. Maj:t bestämde. Förordnande av sistnämnda art har — ehuru icke i lagtexten — benämnts f ö r s ä l j n i n g s s t o p p. — Bestämmelsen om prisocker preciserades till förbud att vid överlåtelse av förnödenhet eller utförande av tjänst som avsågs i lagen taga eller träffa avtal om vederlag, som i märklig mån överstege det i all-

mänhet tillämpade priset eller som eljest vore att anse såsom oskäligt med hänsyn till säljarens eller företagarens självkostnad och de grunder i övrigt, som allmänt tillämpades vid prissättning å liknande slag av förnödenheter eller tjänster. — Förbudet mot s. k. kombinationsförsäljning utsträcktes till att gälla även det fall att eljest avtal slötes eller förbindelse avgåves rörande annat än det parti av förnödenheten eller den tjänst, varom fråga var.

Samtidigt, den 4/6 1943, utfärdades ny tillämpningskungörelse till prisregleringslagen (nr 309) samt kungörelse angående allmänt prisstopp (nr 410). I denna kungörelse — vilken trädde i kraft den 17/6 1943 och i första hand gällde t. o. m. den 31/8 1943 men sedan förlängdes för tremånadersperioder till utgången av maj 1945 — infördes prisstopp å alla slag av varor och tjänster med undantag av vissa i kungörelsen angivna kategorier. Som prisstoppdag angavs den 31/10 1942. Vidare stadgades, att om vederbörande den 10/6 1943 enligt med PKN träffad överenskommelse för förnödenheten eller tjänsten tillämpat lägre pris än det som eljest skulle vara att anse som stoppris, detta lägre pris i stället skulle anses som stoppris. Denna sekundära prisstoppdag försköts sedermera vid förlängning av kungörelserna alltmera framåt i tiden. Den sekundära prisstoppdagen skulle vidare — efter ändring i kungörelsen — gälla även i det fall att förnödenheten eller tjänsten först efter den allmänna prisstoppdagen tillhandahållits inom landet.

År 1944 förlängdes prisregleringslagen i oförändrat skick till utgången av juni 1945. Vid nästa förlängning av densamma — genom lag den 18/5 1945 (nr 203) till utgången av juni 1946 — infördes åter väsentliga ändringar i och tillägg till de gamla bestämmelserna. Lagen förklarades nu generellt tillämplig på alla tjänster som någon, yrkesmässigt eller eljest, såsom företagare utförde åt annan, varvid lika med utförande av tjänst skulle anses dels utövande av sådan hotell- eller pensionatsrörelse, för vilken fordrades myndighets tillstånd, dels ock upplåtelse av rätt att nyttja förnödenhet. Vidare stadgades, att lika med försäljning av förnödenhet skulle anses överlåtelse eller upplåtelse av förmögenhetsrättighet av immateriell art, liksom även upplåtelse av rättighet att å fastighet avverka skog eller att där taga torv, ler, grus, sten eller annat som icke var att hänföra till fastighetens vanliga avkastning. Bestämmelserna om prisstopp kompletterades i ett par hänseenden. Sålunda stadgades, att om efter den i föreskriften angivna dagen — alltså prisstoppdagen — överlåtelse skedde av rörelse, i vilken försåldes förnödenhet eller utfördes tjänst som avsåges med föreskriften, såsom stoppris för den nye innehavaren av rörelsen skulle gälla det pris som den föregående innehavaren högst ägt uttaga. Vidare meddelades föreskrift om sänkning av stoppris, vilken erhöi den utformningen, att om efter det prisstoppet föreskrivits sådana på prisbildningen inverkan förhållanden inträffade, att priset skäligen borde sänkas, Kungl. Maj:t eller den myndighet som Kungl. Maj:t bestämde ägde förordna om

sådan prissänkning. Kungl. Maj:t eller myndighet som Kungl. Maj:t bestämde kunde även meddela förordnande om prissänkning beträffande viss företagare, därest för honom gällande stoppris väsentligt överstege det gångse priset. Bestämmelserna om försäljningsstopp utvidgades något till att avse förnödenhet, som var avsedd att erhålla samma eller liknande användning som den prisreglerande förnödenheten och som icke saluförts inom landet före den dag prisstoppet föreskrevs. Samma villkor föreskrevs för sänkning av vid försäljningsstopp godkänt pris som för sänkning av stoppris.

Den 25/5 1945 utfärdades ny kungörelse (nr 209) angående allmänt prisstopp, vilken i allt väsentligt anslöt sig till den tidigare — med oförändrad allmän prisstoppdag — under hänsynstagande till de vidtagna lagändringarna. Prisstoppkungörelsen förlängdes härefter var tredje månad, varvid liksom tidigare den sekundära prisstoppdagen framskötts för varje gång. Genom kungörelse den 24/5 1946 (nr 212) gjordes dock beträffande tillämpningen av den sekundära prisstoppdagen den ändringen, att överenskommelse om lägre pris kunde ha träffats även med branschorganisation, som vederbörande tillhörde.

År 1946 förlängdes prisregleringslagen utan ändringar till utgången av juni 1947.

Den 30/6 1947 (nr 303) utfärdades *ny prisregleringslag* med giltighet till utgången av juni 1948. I allt väsentligt anslöt sig den nya lagen, vilken efter skedd förlängning alltjämt är i kraft, till de närmast dessförinnan gällande bestämmelserna, men lagen hade omredigerats, så att den erhållit en klarare och mera logisk uppställning. I 3 § behandlas sålunda normalpris, i 4 § utfästelsepris, i 5 § tvångskartellering, i 6 § prisstopp, i 7 § försäljningsstopp, i 8 § prisocker och i 9 § kombinationsförsäljning. Ett par sakliga ändringar äro dock att notera. Sålunda har den tid, för vilken beslut om prisstopp skall kunna gälla, utsträckt till sex månader för varje gång. Vidare kan beslut om sänkning av stoppris eller i sammanhang med försäljningsstopp godkänt pris meddelas, så snart det befinnes att priset är högre än som kan anses skäligt.

Samtidigt (den 30/6 1947) utfärdades kungörelser dels med förordnande jämlikt lagens 1 § (nr 304), dels med tillämpningsbestämmelser (nr 305) och dels angående allmänt prisstopp (nr 306). I sistnämnda kungörelse äro icke några väsentliga förändringar att notera.

Vid förlängning av 1947 års prisregleringslag genom lag den 30/6 1948 (nr 408) till utgången av juni 1949 har en mindre ändring gjorts i lagen av innebörd att såsom utförande av tjänst enligt lagen skall anses utövande av sådan hotell- eller pensionatsrörelse, som omfattar minst nio för gästers härbärgerande avsedda rum. Ändringen har tillkommit för att få en klar gräns gentemot hyresregleringslagen.

Efter detta har prisregleringslagen förlängts i oförändrat skick.

I väsentlig mån ett prisreglerande syfte har även lagen den 19/6 1942 (nr 429) om *hyresreglering m. m.* och dess komplementlag, lagen s. d. (nr 430) om *kontroll av upplåtelse och överlåtelse av bostadsrätt m. m.* Beträffande dessa lagars innehåll och de ändringar desamma undergått under kristidens fortgång må hänvisas till framställningen å sid. 1195 ff.

Båda dessa lagar voro från början tidsbegränsade. De gällde ursprungligen t. o. m. den 30/9 1943 men ha därefter förlängts med ett år i sänder och gälla — med vidtagna ändringar alltjämt.

Författningar angående arbetsmarknaden och dess reglering samt angående reglering av byggnadsverksamheten.

En mycket betydelsefull roll ha de under den gångna kristiden vidtagna arbetsmarknadsreglerande åtgärderna spelat. Det viktigaste legala hjälpmedlet har härvid varit lagen den 30/12 1939 (nr 934) om *tjänsteplikt*, trots att den endast tillämpats i begränsad utsträckning.

Tjänstepliktslagen var en fullmaktslag med begränsad giltighetstid, vilken i första hand gällde t. o. m. den 31/3 1941 och därefter förlängdes med i allmänhet ett år i sänder, tills den upphörde att gälla med utgången av år 1947.

I lagen stadgades inledningsvis, att förordnande jämlikt lagens särskilda bestämmelser finge meddelas för att tillgodose behov av arbetskraft, som erfordras för krigsmakten, dess utrustning eller underhåll, befolkningens försörjning med livsmedel, bränsle, samfärdseln eller annat ändamål av synnerlig vikt för det allmänna. Förordnandet finge dock ej gälla vapentjänst vid krigsmakten. Vidare gavs föreskrifter om de myndigheter, som skulle handha tillämpningen av lagen. Dessa voro riksarbetsstyrelsen för hela riket och länsarbetsstyrelser för varje län. Riksarbetsstyrelse har under kristiden varit statens arbetsmarknadskommission (AMK). Som länsarbetsstyrelser ha länsarbetsnämnderna fungerat.

Härefter följde i lagen särskilda bestämmelser om *arbetsförmedling*. Det stadgades, att arbetsförmedlingsanstalt, som fanns anordnad enligt lagen den 15/6 1934 om offentlig arbetsförmedling, skulle i län, i fråga om vilket Kungl. Maj:t därom förordnat, under tid som bestämdes av Kungl. Maj:t stå under ledning av vederbörande länsarbetsstyrelse och utöver anstalten eljest åliggande uppgifter fullgöra vad enligt lagen ankomme på arbetsförmedlingsanstalt ävensom i övrigt biträda länsarbetsstyrelsen. Denna skulle därvid äga besluta om anstaltens organisation och verksamhet samt förfoga äver dess personal, lokaler och materiel. Å verksamheten belöpande kostnader för samma tid skulle bestridas av statsmedel. Kungl. Maj:t ägde vidare i den omfattning som prövades erforderlig förordna om förbud för annan än offentlig arbetsförmedlingsanstalt att bedriva arbetsförmedling samt om inskränkning i rätten att utöva sådan verksamhet, vartill

tillstånd meddelats med stöd av lagen den 18/4 1935 med vissa bestämmelser om arbetsförmedling.

Genom kungörelse den 26/4 1940 (nr 269) förordnade Kungl. Maj:t, att 2 kap. tjänstepliktslagen (innefattande bestämmelser angående den offentliga arbetsförmedlingens ställande under statlig ledning) skulle äga tillämpning. I anslutning härtill föreskrevs genom kungörelse den 7/5 1940 (nr 329), att fr. o. m. den 20/5 1940 skulle i varje län samt i Stockholms stad den eller de arbetsförmedlingsanstalter, som funnos anordnade enligt lagen om offentlig arbetsförmedling, stå under ledning av vederbörande länsarbetsnämnd och därvid fullgöra de uppgifter som enligt vad ovan nämnts, angåvos i tjänstepliktslagen. Denna anordning bibehölls sedan under hela kristiden, tills den offentliga arbetsförmedlingen fr. o. m. den 1/1 1948 helt förstatligades.

3—7 kap. i tjänstepliktslagen innehöller bestämmelser om de olika formerna av tjänsteplikt.

3 kap. behandlade arbetsförmedlingstvång och företrädesbestämmelser. Enligt här givna stadganden ägde Kungl. Maj:t i den omfattning som prövades erforderlig meddela förbud för arbetsgivare att anställa arbetstagare annorledes än enligt anvisning av offentlig arbetsförmedlingsanstalt eller eljest med dess medgivande (arbetsförmedlingstvång). Vidare ägde Kungl. Maj:t förordna, att visst behov av arbetskraft skulle tillgodoses före annat sådant (företrädesbestämmelser), ovillkorligt eller med viss inskränkning. I den mån företrädesbestämmelse gällde, fick, så länge i viss, av Kungl. Maj:t föreskriven ordning vore tillkännagivet, att det företrädesberättigade behovet av arbetskraft icke vore fyllt, arbetsförmedlingsanstalt beträffande därför lämpad arbetstagare ej lämna anvisning eller medgivande att taga annat arbete.

Ifrågavarande kapitel i tjänstepliktslagen sattes i tillämpning genom kungörelse den 29/5 1942 (nr 266). Med stöd av kapitlets bestämmelser utfärdades s. d. kungörelse (nr 267) om arbetsförmedlingstvång vid torvhanteringen, innebärande att arbetstagare icke fick anställas i torvindustrieföretag annat än enligt anvisning av offentlig arbetsförmedlingsanstalt eller eljest med dess medgivande. Enligt kungörelsen skulle vid prövning av fråga om anställning av arbetskraft vid torvindustrieföretag enligt AMK:s anvisningar hänsyn tagas till jordbrukets och dess binäringars samt trädgårdsskötselns behov av yrkesvan arbetskraft. Kungörelsen följdes sedermera av ett par ytterligare författningar i samma ämne. Den 19/6 1942 utfärdades kungörelse (nr 563) om arbetsförmedlingstvång för byggnadsverksamhet m. m. Rörande denna fråga hänvisas till framställningen å sid. 1174. Ifrågavarande anordning ersattes senare med lagstiftningen om byggnadstillstånd.

4—6 kap. i tjänstepliktslagen innehöller bestämmelser om vissa former av tjänsteplikt, vilka icke behövt tillämpas. 4 kap. behandlade tvångs-

förlängning, varmed menades skyldighet för arbetstagare att, i den mån Kungl. Maj:t därom förordnade, ej lämna sin anställning utan särskilt medgivande därtill eller att eljest nedlägga arbetet. 5 kap. behandlade tjänsteplikt för pensionstagare och stadgade bl. a., att den som på grund av statstjänst eller annan tjänst åtnjöte ålderspension, i den mån Kungl. Maj:t därom förordnade, skulle vara skyldig att, såvitt hans hälsotillstånd och arbetsförmåga det medgäve, efter myndighets anvisning antaga och utföra sådant arbete, som han i ifrågavarande tjänst senast utfört, eller arbete av därmed jämförligt slag. 6 kap. slutligen behandlade tjänsteplikt för ungdom, innebärande skyldighet för envar fr. o. m. det kalenderår, varunder han fyllde 16 år, t. o. m. det kalenderår, varunder han fyllde nitton år, att efter myndighets anvisning antaga och utföra arbete, som hans kroppskrafter och hälsotillstånd medgäve.

Rörande den allmänna tjänsteplikten gävos bestämmelser i tjänstepliktslagens 7 kap. Här stadgades, att det i den mån Kungl. Maj:t därom förordnade ålåg envar fr. o. m. det kalenderår, varunder han fyllde 16 år, t. o. m. det kalenderår, varunder han fyllde 70 år, att efter myndighets anvisning antaga och utföra arbete, som hans kroppskrafter och hälsotillstånd medgäve. Tillika stadgades, att förordnande om dylik tjänsteplikt kunde inskränkas att avse endast vissa grupper av personer, bestämda med avseende å ålder, kön, försörjningsskyldighet, bostadsort, yrkeskunighet eller annan omständighet.

Ifrågavarande kapitel i tjänstepliktslagen sattes i tillämpning genom kungörelse den 28/6 1940 (nr 636), närmast föranledd därav, att giltighetstiden för den tidigare gällande provisoriska lagen om tjänsteplikt för medicinalpersonal utgick och denna tjänsteplikt fr. o. m. den 1/7 1940 måste grunda sig på detta kapitel i tjänstepliktslagen. Särskild kungörelse härom utfärdades den 28/6 1940 (nr 637). Kapitlet tillämpades emellertid även i ett annat sammanhang. Genom kungörelse den 13/11 1942 (nr 878) om tjänsteplikt för män, födda år 1923, utfärdades bestämmelser om skyldighet för varje svensk man, som var född år 1923, att i enlighet med de föreskrifter som AMK utfärdade antaga och utföra arbete i skogsbruk eller torvhantering ävensom arbete som erfordrades för inkvartering och utspisning av inom skogsbruk och torvhantering sysselsatta.

Tjänstepliktslagen upptog i övrigt en hel rad av olika bestämmelser, som erfordrades för tillämpning av de skilda formerna av tjänsteplikt, såsom om ordningen för uttagande av tjänstepliktiga, om deras anställningsförhållanden, om särskilda förmåner, som de ägde tillgodonjuta etc. Det skulle emellertid föra för långt att här ge en närmare redogörelse i dessa delar.

Tjänstepliktslagen kompletterades i vissa hänseenden genom lagen den 30/12 1939 (nr 935) om *utvidgad tillämpning i vissa fall av lagen den 28 maj*

1920 (nr 245) om *medling i arbetstvister*. Denna lag har haft samma giltighetstider som tjänstepliktslagen.

I detta sammanhang må omnämnas vissa andra kristidslagar med arbetsmarknadsreglerande syfte. Genom lagen den 8/12 1939 (nr 831) om *eftergift under vissa förhållanden från bestämmelserna i 19 § första stycket lagen om arbetarskydd* erhöll Kungl. Maj:t befogenhet att meddela eftergift från här meddelade bestämmelser om kvinnors användande i nattarbete till förmån för företag, som bedrevo tillverkning eller beredning av förnödenheter för rikets försvar. Genom lag den 10/5 1940 (nr 309) bestämdes för tiden till utgången av oktober 1940, att Kungl. Maj:t i den omfattning som prövades nödig skulle äga förordna, att lantarbetstidslagen den 15/6 1939 (nr 255) icke skulle äga tillämpning. Slutligen erhöll Kungl. Maj:t genom lagen den 14/6 1940 (nr 484) om *undantag från gällande bestämmelser rörande arbetstidens reglering m. m.* generell befogenhet att vid krig eller krigsfara, vari riket befunne sig, eller eljest under utomordentliga, av krig föranledda förhållanden i den omfattning som prövades nödigt förordna, att vad i följande lagar vore stadgat icke skulle äga tillämpning, nämligen lagen om arbetarskydd, lagen om skyldighet i vissa fall att vid flottled anordna härbärgen för flottningsarbetare, lagen om arbetstidens begränsning, lagen om vissa inskränkningar beträffande tiden för förläggande av bageri- och konditoriarbete, skogshärbärgeslagen, lagen om semester, sjöarbetstidslagen, lantarbetstidslagen, arbetstidslagen för detaljhandeln samt butikstängningslagen. Lagen var tidsbegränsad till utgången av juni 1941 men förlängdes sedan med ett år i sänder till utgången av juni 1946, då den upphörde att gälla.

Den 30/6 1948 utfärdades en ny lag (nr 415) om *eftergift i vissa fall från bestämmelserna i 19 § första stycket lagen om arbetarskydd*, enligt vilken Kungl. Maj:t kunde meddela sådan eftergift, där så fanns påkallat till följd av rådande utomordentliga förhållanden på arbetsmarknaden. Lagens giltighetstid var begränsad till utgången av juni 1949, då lagen även upphörde att gälla.

Slutligen må här omnämnas ännu en lag, som haft väsentlig betydelse ur arbetsmarknadssynpunkt, nämligen lagen den 30/6 1943 (nr 444) om *tillståndstvång för byggnadsarbete*. Hithörande lagstiftning, vilken tillkom som ersättning för den byggnadsreglering, som enligt vad nyss omtalats skett med stöd av 3 kap. tjänstepliktslagen, behandlas närmare å sid. 1177 ff.

Vissa författningar av moratoriekaraktär samt författningar angående bankväsendet.

Utän någon mera ingående redogörelse må här till sist omnämnas vissa ytterligare lagar av betydelse för kristidshushållningen. Sedan första världs-

kriget gällde vid krigsutbrottet lagen den 18/9 1914 (nr 214) angående *förordnande om anstånd med betalning av gäld (moratorium)*. Denna lag ersattes av en den 3/5 1940 utfärdad lag med samma titel (nr 300), vilken gav vissa utvidgade möjligheter att medgiva moratorium. Lagen kompletterades med vissa särskilda författningar med liknande syfte, nämligen förordningen den 14/6 1940 (nr 504) om *inskränkning i rätten att återtaga avbetalningsgods m. m.*, lagen den 19/4 1940 (nr 233) om *anstånd för vissa värnpliktiga med betalning av hyra m. m.* och lagen den 16/2 1940 (nr 79) om *utsträckning av tiden för upptagande av växelprotest m. m. vid krig eller krigsfara*. — Omnämnas böra vidare här två den 4/6 1943 utfärdade lagar, den ena om *förlängd giltighetstid för ränte- och utdelningskuponger* (nr 274), den andra om *förlängning i särskilt fall av tiden för rätt att lyfta utdelning i konkurs* (nr 275). Den i förstnämnda lag stadgade giltighetstiden liksom giltighetstiden för sistnämnda lag förlängdes undan för undan intill utgången av juni 1949.

Vad *bankväsendet* angår hade Kungl. Maj:t redan genom lag den 4/6 1937 (nr 205) — med begränsad giltighetstid, som sedan förlängts — erhållit rätt att i vissa fall med hänsyn till utomordentliga omständigheter meddela särskilda bestämmelser om bankaktiebolags kassareserv. Denna lag ersattes genom en den 15/12 1939 (nr 850) meddelad ny lag i samma ämne, vilken därefter undan för undan förlängdes till utgången av juni 1948. Den 21/7 1948 (nr 601) utfärdades en ny lag i ämnet, och denna i sin tur ersattes av en den 3/6 1949 (nr 314) utfärdad lag, vilken alltjämt är gällande. — Genom särskilda lagar — lagen den 26/3 1943 (nr 117) angående rätt för Konungen att medgiva undantag från gällande bestämmelser angående bankaktiebolags inlåning, vilken ersattes med den alltjämt gällande lagen den 20/12 1946 (nr 766) med vissa bestämmelser angående bankaktiebolags inlåning — ha särskilda bestämmelser meddelats jämväl om bankaktiebolags inlåningsverksamhet.

Av den nu givna redogörelsen för kristidslagstiftningen, framgår, att den varit synnerligen omfattande och trängt mycket djupt ned i olika delar av vårt närings- och samhällsliv. Till stor del äro de grundläggande lagarna alltjämt bestående, ehuru förhållandena gjort att deras tillämpning i många fall inskränkts till ett minimum. Vissa av lagarna äro emellertid fortfarande i full tillämpning. Så är fallet bl. a. med lagstiftningen om valuta-reglering, prislagsstiftningen, hyresregleringslagstiftningen och lagstiftningen om byggnadstillstånd. Helt upphävida av de egentliga kristidslagarna äro endast tjänstepliktslagen, krigshandelslagen och lagen om avverknings-skyldighet.

Att här lämna ett allmänt omdöme om kristidslagstiftningen är knappast platsen. Över huvud torde det vara ytterst svårt att ge ett sådant omdöme, då kristidslagstiftningen, såsom den lämnade redogörelsen visar, tillkommit

i många olika sammanhang och vid olika tidpunkter. Vad som kan sägas är emellertid, att det synes angeläget att klargöra, hur långt Kungl. Maj:ts befogenheter att utan riksdagens hörande utfärda bestämmelser i förevarande hänseende sträcka sig. En bestämdare gränsdragning kring Konungens administrativa och ekonomiska lagstiftningsmakt jämligt § 89 regeringsformen på hithörande område vore nog synnerligen lycklig, därest förhållandena åter skulle bli sådana, att djupt ingripande krisregleringar och ransoneringar åter måste vidtagas.

Kristidsadministrationen.

Planläggning samt organisationsåtgärder före och närmast efter krigsutbrottet.

Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap (RKE) hade jämlikt sin instruktion — vilken ålade kommissionen att för fall av krig, krigsfara eller andra utomordentliga förhållanden bl. a. uppgöra organisationsplaner för erforderliga särskilda förvaltningsorgan — redan på ett tidigt stadium av sin verksamhet utarbetat en generalplan för en sådan organisation. Enligt denna generalplan skulle den centrala ledningen av kristidsadministrationen handhas av fyra större kommissioner, nämligen folkhushållningskommissionen för jordbruk och livsmedelsförsörjning, industrikommissionen för industri samt bränsle- och kraftfrågor, arbetskommissionen för arbetsmarknadsfrågor och social hjälpverksamhet samt centralkommissionen för frågor rörande utrikeshandel samt sjöfart och annan transportverksamhet ävensom ärenden av gemensamt intresse för kristidsförvaltningen i dess helhet och för åstadkommande av en viss samverkan mellan kommissionerna. Till dessa stora huvudorganisationer anslöto sig enligt planen vissa mindre organ för bl. a. krigsförsäkring och läkemedelsförsörjning samt för värderings- och prissättningsfrågor. Därjämte skulle enligt rikskommissionens planläggning finnas en lokal kristidsförvaltning, huvudsakligen för folkhushållnings- och arbetsmarknadsfrågor, med särskilda organ för länen och kommunerna. Frågan huruvida kristidsmyndigheterna borde sammanföras under ett statsdepartement eller efter sina arbetsuppgifter fördelas på flera lämnades i generalplanen öppen som en lämplighetsfråga, vilken finge lösas efter omständigheterna.

Förutom RKE, som var ett organ huvudsakligen blott för planläggning och för vidtagande av beredskapsåtgärder för en krishushållning, funnos före krigsutbrottet den 1/9 1939 vissa organ upprättade, vilka ej endast ägde uppgifter av beredskapsnatur utan jämväl voro avsedda att efter inträdet av en av krigsförhållanden framkallad kris handha vissa därav föranledda förvaltningsbestyr. Ett sådant organ var statens reservförrådsnämnd, som tillsatts den 25/6 1937 — instruktion för nämnden utfärdades den 14/8 1937 — för att ombesörja upphandling och upplagring av varor i de statliga reservlagren, varom beslut fattats av 1937 års riksdag. Ett

annat redan under förkrigstiden inrättat krisorgan var statens krigsförsäkringsnämnd, vilken tillsattes den 21/10 1938 med till en början väsentligen utredande och planläggande uppgifter. Ytterligare ett sådant tidigare tillkommet beredskapsorgan var den i anslutning till vattenfallsstyrelsen under samverkan med enskilda kraftföretag för kraftförsörjningens ordnande upprättade centrala driftledningen.

Då den allmänna politiska situationen i Sverige under sista veckan av augusti 1939 började te sig kritisk, fann regeringen tiden vara inne att tillsätta ytterligare en rad, närmast som provisoriska avsedda organ för att övertaga vissa av krisläget föranledda trängande uppgifter. Den 26/8 tillkallades sålunda folkförsörjningsnämnden, statens handelslicensnämnd och prissakkunniga, varjämte beslut fattades den 1/9 om tillsättande av industrisakkunniga och bensin- och oljenämnden. Vidare utfärdades den 3/9 för statens krigsförsäkringsnämnd instruktion, varigenom nämnden insattes som verkställighetsorgan enligt lagen den 10/3 1939 om statlig krigsförsäkring m. m. Den 6/9 inrättades statens vednämnd med därunder lydande lokala organ (vedkontor), s. d. en tremannanämnd för statlig informationsverksamhet ävensom statens sjöfartsnämnd och statens gengasnämnd samt den 15/9 statens kolnämnd och den 19/9 (jämlikt beslut den 15/9) statens arbetsmarknadskommission. Organ för en lokal kristidsverksamhet på folkförsörjningsområdet upprättades enligt beslut den 8/9. Något senare, den 10/10, tillsattes (enligt beslut den 22/9) statens transportkommission.

Folkhushållningsdepartementet.

De olika kristidsorganen sorterade till en början vart för sig under det departement, vars ämbetsområde närmast berördes av verksamheten i fråga. Den 29/9 1939 förelade Kungl. Maj:t emellertid den till den 8/9 inkallade urtima riksdagen förslag till provisorisk lag om inrättande av ett *folkhus-hållningsdepartement* (prop. nr 32, 33). Syftet därmed var att genom kristidsärendenas samlande, åtminstone till större delen, under ett och samma departement åstadkomma större enhetlighet vid dessa ärendens behandling än som var möjlig med ditillsvarande departementsorganisation. Sedan riksdagen antagit förslaget, utfärdade Kungl. Maj:t den 14/10 1939 lag om inrättande av ett folkhushållningsdepartement samt stadga angående detsamma (nr 719, 721). Båda författningarna trädde i kraft den 15/10 1939.

Enligt stadgan skulle det tillkomma folkhushållningsdepartementet att handlägga med rådande utomordentliga förhållanden sammanhängande förvaltningsärenden rörande följande ämnen: allmänna riktlinjer för den statliga verksamheten till tryggnad av försörjningen inom riket med för befolkningen eller produktionen viktiga förnödenheter; särskilda åtgärder för reglering av förbrukningen eller framställningen av nyssnämnda för-

nödenheter (vad framställningen angick dock med undantag av frågor rörande lantbruks- och mejeriprodukter, socker samt fisk, vilka frågor fortfarande skulle handläggas inom jordbruksdepartementet); särskilda åtgärder för reglering av export och import; särskilda åtgärder för handelsflottans vidmakthållande och reglering av dess användning; samt krigsförsäkring. Utanför folkhushållningsdepartementets verksamhetsområde stannade enligt den sålunda gjorda uppdelningen — förutom nyssnämnda livsmedelsfrågor — framför allt arbetsmarknadsfrågorna, vilka hänfördes under socialdepartementet. Vidare hänfördes under kommunikationsdepartementet transportfrågor i allmänhet (utom sjöfartsfrågor); under finansdepartementet frågor rörande priskontroll och prisreglering samt under utrikesdepartementet frågor rörande den statliga informationsverksamheten.

Sedan 1941 års riksdag slutligt godkänt av 1940 års lagtima riksdag såsom vilande antaget förslag till ändringar av regeringsformen, innehållande bl. a. att departementens antal ävensom antalet statsråd utan departement skulle regleras genom en av Kungl. Maj:t och riksdagen gemensamt stiftad lag, medan bestämmandet av departementens benämningar och verksamhetsområden skulle ankomma på Kungl. Maj:t allena, utfärdades den 21/2 1941 dels lag (nr 97) om antalet statsdepartement och statsråd utan departement, dels ny stadga (nr 139) angående statsdepartementen. Genom nyssnämnda lag föreskrevs, att antalet statsdepartement skulle vara tio samt att statsråd utan departement skulle finnas till det antal, lägst tre och högst sex, som Konungen bestämde. I den nya departementsstadgan upptogs folkhushållningsdepartementet som det tionde i ordningen. Där meddelades ock vissa av den skedda utvecklingen påkallade ändringar i departementets verksamhetsområde. Den viktigaste ändringen var, att till folkhushållningsdepartementet hänfördes även åtgärder för prisövervakning och prisreglering (vilka ärenden förut tillhört finansdepartementet) samt att dit även förlades den av krisläget föranledda regleringen av trafikväsendet över huvud.

Med stöd av den nya lagen om antalet statsdepartement etc. utnämnde Kungl. Maj:t den 7/3 1941 två nya statsråd utan departement. Dessa skulle enligt Kungl. Maj:ts beslut i vederbörande departementschefs ställe föredraga vissa slag av ärenden, varvid den ene skulle inom folkhushållningsdepartementet föredraga ärenden rörande bl. a. bränsle samt produktion och distribution av elektrisk kraft. Detta arrangemang med föredragningens uppdelande på två statsråd ägde inom folkhushållningsdepartementet bestånd under hela kristiden.

Jämlikt förslag i 1950 års statsverksproposition samt prop. nr 3/1950, vilka av riksdagen godkändes, upphörde folkhushållningsdepartementet vid utgången av budgetåret 1949/50. De ännu kvarvarande, dittills under detta departement sorterande myndigheterna överfördes fr. o. m. den 1/7 1950 till handelsdepartementet. De ärenden som sammanhängde med nämnda

myndigheters verksamhetsområden skulle därefter handläggas antingen inom detta departement eller inom jordbruksdepartementet. Bestämmelser härom intogos i departementsstadgan den 29/6 1950 (nr 401) samt kungörelsen s. d. nr 403.

Regleringsorgan för särskilda grenar av krishushållningen.

Jordbruket och livsmedelshushållningen.

Såsom ett provisoriskt organ, avsett att förbereda systemet för krishushållningens ordnande på livsmedelsområdet, tillsattes av chefen för jordbruksdepartementet den 26/8 1939 enligt Kungl. Maj:ts s. d. givna bemyndigande en nämnd, *folkförsörjningsnämnden*, bestående av ordförande och fyra ledamöter. Senare förordnades ytterligare fem personer att som sakkunniga biträda nämnden. I anslutning till de organisationsförslag, som denna nämnd på grundval av RKE:s planer utarbetade, inrättades genom Kungl. Maj:ts beslut den 27/10 1939 en *statens livsmedelskommission* (LK), för vilken instruktion utfärdades s. d. Kommissionen trädde i verksamhet den 1/11 1939.

Som LK:s uppgift angavs i instruktionen främst att under Kungl. Maj:t handha ledningen av den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga regleringen av dels försörjningen med livsmedel, fodermedel och gödningsämnen, dels ock livsmedels- och fodermedelsindustrierna. Kommissionen skulle tillika giva råd och anvisningar beträffande allmän och enskild hjälpverksamhet på nämnda områden samt rörande den enskilda hushållningen i syfte att främja utnyttjandet på bästa sätt av förefintliga tillgångar. Det förutsattes, att andra uppgifter kunde av Kungl. Maj:t i särskild ordning överlämnas till kommissionen. En sådan i instruktionen ej nämnd uppgift var den som genom kungörelse den 27/10 1939 (nr 789) uppdrogs åt LK, nämligen att fr. o. m. den 1/12 1939 övertaga handläggningen av de ärenden som dittills ankommit på statens jordbruksnämnd. Dit hörde att, på sätt under rådande förhållanden lämpligen kunde ske, fortsätta verksamheten för det statliga jordbruksstödet, den s. k. jordbruksregleringen, samt vidare att meddela export- och importlicenser för livsmedel och jordbruksprodukter i övrigt. Området för kommissionens verksamhet vidgades ytterligare år 1942, i det att fr. o. m. den 26/3 resp. den 1/7 d. å. åt densamma anförtroddes de uppgifter, som förut åvilat statens fiskenämd och statens potatismjölsnämnd.

LK bestod enligt instruktionen av en ordförande och chef samt fyra, sedermera fem ledamöter. Dess kansli omfattade, förutom ett gemensamt sekretariat, fyra huvudavdelningar, nämligen produktionsavdelningen, varuomsättningsavdelningen, konsumtionsavdelningen och allmänna av-

delningen, varav den sistnämnda hade att handha organisations- och juridiska frågor samt utrednings- och statistiska ärenden. En fristående byrå inrättades för handläggning av på kommissionen ankommande uppbörds- och licensärenden. Kommissionens ledamöter svarade för var sin av de fyra huvudavdelningarna samt ägde att där utöva avgörandet i flertalet viktigare fall. Varuomsättningsavdelningen uppdelades på tre sektioner, en för spannmål och fodermedel m. m., en för matfett m. m. samt en för diverse livsmedel; härtill lades i slutet av 1940 en fjärde sektion för slaktvaror. Allmänna avdelningen fördelades likaledes på tre sektioner, nämligen juridiska sektionen, sektionen för kristidsstyrelserna m. m. samt utredningssektionen. Åt cheferna för produktions- och konsumtionsavdelningarna samt cheferna för de olika sektionerna överlämnade kommissionen med stöd av instruktionen avgöranderätten i löpande ärenden samt vanliga rutinärenden. Samma rätt tillades de senare tillkomna fristående byråerna. Härigenom liksom genom verksamhetsgrenarnas uppdelning på ledamöterna hade man velat skapa ett system för arbets- och ansvarsfördelning, som skulle medge en smidig och från tyngande former möjligast fri handläggning av ärendena. Rörande i övrigt beslutanderätten och arbetsformerna inom kommissionen se sid. 98 ff.

Vid LK:s sida ställdes såsom rådgivande organ ett råd, bestående av ett antal av Kungl. Maj:t utsedda ledamöter, däribland representanter för jordbruk och annan livsmedelsproduktion, handel och varuförmedling samt husmödrar. Rådet uppdelades på fyra avdelningar, svarande mot de fyra huvudavdelningarna inom LK:s kansli.

I fortsättningen, allt eftersom verksamheten växte i omfattning, ändrades och utvecklades LK:s organisation därigenom att kansliet förgrenades på nya sektioner och byråer eller att förutvarande sådana sammanslogos, allt dock t. v. i huvudsak inom ramen för de ursprungliga fyra huvudavdelningarna. Vid mitten av år 1944 företedde LK:s kansli följande organisation:

sekretariatet, omfattande sekreterarekontor, kamrerarekontor, revisionskontor och pressdetalj;

produktionsavdelningen, omfattande byråer för växtodling och husdjur; varuomsättningsavdelningen, omfattande sektioner för administrativa ärenden, för spannmål och fodermedel, för matfett m. m. (med särskild byrå för lagringsfrågor), för slaktvaror, för potatis samt för diverse livsmedel, en byrå för äggärenden och en utrikes- och licensbyrå;

konsumtionsavdelningen, omfattande särskilda byråer för administrativa ärenden, för omsättningskontrollen, för konsumentärenden, för industriella ärenden, för licensärenden, för textilärenden och för handelsärenden;

allmänna avdelningen, omfattande en sektion för kristidsstyrelserna m. m., en planläggningsbyrå, en statistisk byrå och en utredningsbyrå;

juridiska sektionen, omfattande särskilda byråer för vissa löpande ärenden, för administrativa ärenden samt för prisclearing m. m.

Utrikes- och licensbyrån samt byrån för prisclearing m. m. utbrötos sedermera och underställdes kommissionsledningen direkt.

En viss förenkling, sammanhängande med minskning av uppgifterna, genomfördes fr. o. m. den 1/8 1946. Antalet huvudavdelningar inom kansliet blev som förut fyra, men vissa ändringar skedde i fråga om deras benämning och ärendenas fördelning dem emellan. Man erhöll en avdelning för animaliska produkter, en avdelning för vegetabiliska produkter, en konsumtionsavdelning och en allmän avdelning samt dessutom två fristående byråer, den ena för ärenden rörande fisk, den andra för utrikes- och licensärenden. Beträffande LK:s råd slopades den förutvarande uppdelningen på avdelningar.

Som rådgivande organ i frågor rörande befolkningens och de olika befolkningsgruppernas näringsbehov tillkallade LK i september 1941 särskilda *närings s a k k u n n i g a*, bestående av — förutom representanter för LK — chefen för statens institut för folkhälsan, en representant för socialstyrelsen samt tre medicinska fackmän. Närings s a k k u n n i g a s verksamhet bestod i att avge yttranden till LK över planerade ransoneringsåtgärder med särskild hänsyn till näringsbehovets tillbörliga tillgodoseende beträffande olika befolkningsgrupper. I deras uppgift ingick även att medverka vid tilldelningen av livsmedel till sjuka och sjukvårdsinrättningar samt vidare att söka förutse verkningarna ur näringsfysiologisk synpunkt av en eventuell skärpning av krisen och att för sådant fall föreslå lämpliga beredskapsåtgärder.

Till kommissionen anknötos sedermera även två särskilda handelsråd, det ena närmast för detaljhandelsfrågor, det andra för vissa parthandelsfrågor. Som ledamöter i råden insattes representanter för resp. handelsgrenar. Då ärenden behandlades, som berörde jordbruket, skulle som extra ledamot inkallas en representant för jordbrukets organisationer.

Utöver själva kanslipersonalen funnos hos LK anställda åtskilliga reseombud samt kontrollanter dels för kontroll över kvarnar och mejerier med avseende på efterlevnaden av villkoren för erhållande av förmalningsersättning resp. mjölkpristillägg m. m. och dels för övervakning av regleringarna på skilda varuområden.

Statliga kontrollorgan för vissa av de regleringar på livsmedelsområdet, som tillkommo på 1930-talet och som under krigsåren fortfarande upprätthölls, voro *statens sockernämnd* och *statens potatismjöl snämnd*. Den förra av dessa hänfördes under folkhushållningsdepartementet vid dettas tillkomst men återfördes år 1943 till jordbruksdepartementet. Den under sistnämnda departement hörande potatismjöl snämnden uppgick liksom statens fiskenämnd, som förut nämnts, år 1942 i LK. En likaledes under

jordbruksdepartementet inrättad myndighet var den år 1940 tillkomna *statens linnämnd*, vilken hade att handlägga ärenden i samband med stöd-åtgärderna för den av krishushållningsskäl främjade odlingen av lin och hampa.

LK:s avveckling sammanknöts med fullföljandet av de vid 1947 års riksdag fastställda riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitiken. I samband härmed hade principbeslut fattats om att ett särskilt organ, *statens jordbruksnämnd*, skulle inrättas för övertagande bl. a. de uppgifter av mera permanent natur, vilka sammanhängde med den s. k. jordbruksregleringen och vilka voro av snarlik beskaffenhet med dem som LK övertagit från den under senare delen av 1930-talet verksamma jordbruksnämnden, när denna med utgången av november 1939 upphörde. 1947 års riksdagsbeslut innebar, att den nya jordbruksnämnden skulle bildas genom omorganisation av LK, då denna helt eller åtminstone i huvudsak avvecklat sin av krisförhållandena föranledda regleringsverksamhet i fråga om livsmedelsförsörjningen.

Definitivt beslut om inrättande av den nya jordbruksnämnden fattades först av 1950 års riksdag. I enlighet därmed upphörde LK med utgången av juni 1950. Statens jordbruksnämnd i dess nya gestalt, vilken upprättades fr. o. m. den 1 påföljande juli, övertog LK:s befattning med sådana ärenden som ej voro av krisnatur. Den övertog därjämte statens sockernämnds och statens linnämnds arbetsuppgifter samt handläggningen av vissa ärenden rörande prisreglering å fisk. För de uppgifter av krisnatur, som ankommit på LK och som kvarstodo vid denna avveckling, inrättades i anslutning till jordbruksnämnden en särskild kommission för krisuppgifter på livsmedelsområdet. Denna erhöll samma ledning som jordbruksnämnden och skulle även i övrigt arbeta som ett komplement till densamma. Jordbruksnämnden skulle bestå av en generaldirektör och chef samt högst fem ledamöter. Till nämnden anknöts ett råd samt ett expertorgan för arbetet med upprättande av jordbrukskalkyler.

Bestämmelser om dessa organisationsförhållanden meddelades i kungörelse den 26/5 1950 (nr 280). Inom kommissionen för krisuppgifter på livsmedelsområdet skulle handläggas ärenden, varom stadgades i ett antal i kungörelsen särskilt angivna kristidsförfattningar eller som grundade sig på föreskrifter, vilka Kungl. Maj:t genom särskilda beslut meddelat i frågor som avsågos i ifrågavarande författningar.

Den lokala kristidsorganisationen särskilt på livsmedelsområdet.

Den kommunala fullmaktslagen, vilken antagits vid 1939 års lagtima riksdag och av Kungl. Maj:t utfärdats den 15/6 1939 (se ovan sid. 27), gjorde det möjligt att under det andra världskriget omedelbart skapa en lokal kristidsförvaltning av helt annan fasthet och effektivitet än den som under det förra världskriget successivt och dröjande upprättades.

Den 6/9 1939, alltså få dagar efter krigsutbrottet, förordnade Kungl. Maj:t, att bestämmelserna i kommunala fullmaktslagen skulle t. v. äga tillämpning. Kungörelser om kristidsstyrelser, kristidsnämnder och kommunala kristidsförbund — i stort sett överensstämmande med härom av RKE utarbetade förslag — utfärdades den 8/9 1939 (nr 657—659).

Enligt den förstnämnda av dessa kungörelser skulle till biträde åt de centrala kristidsmyndigheterna finnas *kristidsstyrelser* i 33 angivna orter med verksamhetsområden som framgingo av en till kungörelsen fogad tabell. I sexton fall sammanfölo kristidsstyrelseområdena med hela län; som ett område räknades även Stockholms stad. Åtta län tudelades; dessa voro Östergötlands, Kalmar, Malmöhus, Göteborgs och Bohus, Älvsborgs, Skaraborgs, Västmanlands och Västerbottens län. Kristidsstyrelserna skulle såsom rent statliga institutioner fullgöra uppgifter, som befunnos erforderliga för att fylla befolkningens eller produktionens behov av viktiga förnödenheter eller för att tillgodose annat ändamål av betydelse för folkförsörjningen. De hade att leda och övervaka kristidsnämndernas arbete samt i övrigt taga den befattning med nämnderna, som kunde komma att föreskrivas.

Genom kungörelse den 15/9 1939 (nr 660) bemyndigade Kungl. Maj:t folkförsörjningsnämnden att i samverkan med vederbörande övriga centrala kristidsmyndigheter meddela närmare föreskrifter angående kristidsstyrelsernas arbetsuppgifter och verksamhet. Fr. o. m. den 1/11 1939 övertogs nämndens befogenheter i detta hänseende av LK.

Kristidsstyrelse skulle bestå av en av Kungl. Maj:t tillsatt ordförande samt ledamöter till ett antal av minst fyra, högst åtta. Länsstyrelsen i det län, där kristidsstyrelsen hade sitt huvudsakliga verksamhetsområde, ägde utse en av ledamöterna. De övriga skulle utses efter länsstyrelsens hörande av folkförsörjningsnämnden, resp. fr. o. m. den 1/11 1939 av LK. Styrelsen var beslutför, när utom ordföranden minst hälften av ledamöterna var tillstädes. Ordföranden ägde å kristidsstyrelses vägnar besluta i ärende av löpande beskaffenhet. Även annat ärende kunde ordföranden avgöra, om styrelsens beslut ej utan avsevärd olägenhet kunde avvaktas. I den mån så funnes erforderligt, finge vid kristidsstyrelse för handhavande av särskilda uppgifter inrättas ett eller flera kontor med särskild föreståndare.

Ordförande i kristidsstyrelserna utsågos av Kungl. Maj:t den 22/9 1939 och ledamöter i styrelserna av folkförsörjningsnämnden den 28/9. Antalet ledamöter bestämdes i de flesta fall till sex. Av ordförandena, vilka voro högt betrodda män i resp. orter, kvarstod ungefär halva antalet av de ursprungligen utsedda i sina befattningar ännu vid utgången av år 1949, då styrelserna upphörde.

Genom en kungörelse den 28/6 1940 (nr 643) föreskrevs, för att lätta ordförandenas arbetsbörda, att ej endast denne utan efter hans bestämmande även vice ordföranden (vilken LK ägde utse bland kristidsstyrel-

sens ledamöter) eller annan ledamot kunde besluta i löpande ärenden. Styrelsen kunde ock till ordföranden eller vice ordföranden jämte minst två ledamöter delegera beslutanderätten i särskilda grupper av ärenden. Det bestämdes därjämte, att föreståndare för vid kristidsstyrelse inrättat kontor skulle, där kontorets verksamhet närmast var hänförlig till annan central kristidsmyndighets arbetsområde än LK:s, utses av förstnämnda myndighet. Denna bestämmelse var närmast föranledd av den samtidigt givna föreskriften, att vid kristidsstyrelserna skulle fr. o. m. den 1/8 1940 inrättas särskilda bränslekontor (se sid. 80). Andra vid styrelserna senare inrättade kontor voro priskontoren (se sid. 89). Ordförandena för dessa kontor skulle tillsättas av bränslekommissionen, resp. pris-kontrollnämnden, vilka styrelserna hade att genom ifrågavarande kontor tillhandagå.

Vid kristidsstyrelserna anställdes ett växande antal befattningshavare, år 1943 uppgående till över 1 000. Med kontrollstyrelsen träffade LK vidare i mars 1940 överenskommelse, att viss personal vid systembolagen för rusdrycksförsäljningen i de städer där kristidsstyrelserna hade sitt säte skulle få tagas i anspråk för den på styrelserna ankommande kontrollen och licensgivningen i samband med de på olika varuområden anordnade handels- och förbrukningsregleringarna. Till följd härav inrättades fr. o. m. april 1940 till biträde åt kristidsstyrelserna kontrollbyråer vid systembolagen, för vilkas kostnader LK åtog sig att svara.

För att övervaka efterlevnaden av de i anslutning till beslaget å bröd- och fodersäd meddelade bestämmelserna anställdes i oktober 1940 vid kristidsstyrelserna s. k. spannmålsombud. Särskilda förtroenderåd, sammansatta av representanter för livsmedelshandelns olika led och företagsformer, inrättades vid styrelserna enligt av LK i maj 1947 meddelade bestämmelser.

Tillsättandet av *kristidsnämnder* i kommunerna var en direkt följd av den i kommunala fullmaktslagen stadgade skyldigheten för kommunerna att fullgöra vissa av krig m. m. föranledda arbetsuppgifter. Kristidsnämnd skulle av kommun eller till kristidsförbund sammanförd grupp av kommuner tillsättas inom av länsstyrelsen bestämd tid. Länsstyrelsen ägde i samråd med vederbörande kristidsstyrelse besluta om bildande av *kommunalt kristidsförbund*, sedan kommunerna beretts tillfälle att härom yttra sig. Inom varje kristidsförbund skulle finnas en förbundsledning, utsedd av de i förbundet deltagande kommunerna. Dess uppgift var att utse den gemensamma kristidsnämnden samt att svara för de med dess verksamhet förenade ekonomiska förpliktelserna.

Kristidsnämnd skulle bestå av ordförande samt ledamöter till det antal, minst två och högst åtta, som kristidsstyrelsen bestämde. För minst halva antalet skulle finnas suppleanter. Ordföranden skulle utses av kristidsstyrelsen, ledamöter och suppleanter av vederbörande kommun, samtliga för kalenderår. Det ålåg enligt kungörelsen om kristidsnämnder dessa att,

envar inom sitt verksamhetsområde, dels fullgöra dem författningsmässigt tillagda eller av Kungl. Maj:t, central kristidsmyndighet eller kristidsstyrelse anbefallda uppgifter, dels vidtaga andra åtgärder som kunde befinnas ägnade att lindra kristidens verkningar utan att verka hindrande eller försvårande för det statliga kristidsarbetet. Sistnämnda bestämmelse öppnade för nämnderna möjlighet och utgjorde på samma gång uppfordran till verksamhet på eget initiativ. Som exempel på uppgifter som kunde åläggas nämnderna angavs i kungörelsen bl. a. medverkan vid inventeringar och statsbeslag, utdelning av ransoneringskort och inköpstillstånd, tillsyn över efterlevnaden av meddelade föreskrifter i konsumtionsreglerande syfte och beivrande av överträdelser härav. År 1941 tilldelades nämnderna jämväl uppgiften att biträda kristidsstyrelserna i deras prisövervakande verksamhet.

Det ålåg kommun att avlöna kristidsnämnds ordförande och eventuellt särskilt betungad ledamot med skäligt arvode ävensom i övrigt anvisa nödiga medel för kristidsnämnds verksamhet.

Angående tillsättandet av kristidsnämnder och bildandet av kommunala kristidsförbund m. m. utgick från folkförsörjningsnämnden cirkulärskrivelse till länsstyrelserna den 29/9 1939. Det i anledning härav igångsatta organisationsarbetet kunde anses i huvudsak avslutat under förra hälften av november s. å.

Avsikten med kristidsförbunden var, att sådana skulle skapas, där kommunerna voro för små att lämpligen var för sig utgöra egna kristidsnämndsdistrikt. RKE hade som led i beredskapsarbetet uppgjort förslag till en någorlunda jämn indelning av riket i kristidsnämndsdistrikt. Enligt detta förslag skulle av rikets 2 523 kommuner ej mindre än 2 062 sammanslås till 631 förbund, varemot sex kommuner skulle delas var och en i två distrikt. När planerna skulle sättas i verket, visade det sig emellertid, att man på åtskilliga håll var betänksam gentemot förbundsformen. I verkligheten bildades enligt länsstyrelsernas beslut endast 464 kristidsförbund, omfattande 1 332 kommuner; 1 187 kommuner bildade egna kristidsnämndsdistrikt, varjämte 4 kommuner delades i vardera 2 distrikt. Hela antalet kristidsnämnder var alltså enligt den ursprungliga organisationen 1 659. Ändock hade länsstyrelserna i många fall gått betydligt längre på förbundsbildningens väg än kommunerna i sina yttranden samtyckt till. I Malmöhus och Blekinge län samt i Bohuslän bildades praktiskt taget inga kristidsförbund trots förekomsten här av talrika småkommuner. Detsamma var fallet i Kopparbergs län och praktiskt taget hela Norrland, men här förklaras saken därav att landskommunerna genomsnittligt äro betydligt större till areal och folkmängd.

I allmänhet torde kunna sägas, att anordningen med kristidsförbund slagit väl ut och bidragit till att skänka kristidsnämndsorganisationen ökad styrka och arbetsduglighet. På vissa håll framträdde dock snart missnöje,

och åtskilliga överklaganden över länsstyrelsernas beslut om förbundsbildning förekommo. Följden blev, att redan bildade förbund i ett 40-tal fall upplöstes, varigenom antalet kristidsnämnder ökades. Efter de justeringar, som sålunda under de första krisåren ägde rum, fixerades antalet kristidsnämnder till sist till 1 751. Härav utgjordes 425 st. av förbunds-nämnder, representerande 1 204 kommuner, medan antalet enkommuns-nämnder eller nämnder i del av kommun var 1 326.

Vad Stockholms stad angick hade enligt RKE:s planläggning under kristidsstyrelsen därstädes inordnats ett flertal grannkommuner, envar med sin kristidsnämnd. Vid den i september 1939 fastställda ordningen begränsades emellertid nämnda kristidsstyrelses verksamhetsområde till själva huvudstaden och denna fick alltså såväl en kristidsstyrelse som en kristidsnämnd med samma distrikt. Denna anordning befanns snart mindre ändamålsenlig; den ledde till dubbelarbete och gjorde kristidsärendenas behandling onödigt tyngande. En ändring vidtogs genom en kungörelse den 31/8 1940 (nr 817). Härvid erhöill Stockholms stad fr. o. m. den 1/10 s. å. ett enhetligt organ för kristidsarbetet, benämnt Stockholms stads kristidsnämnd men direkt underställt LK. Denna nämnd skulle inom sitt verksamhetsområde fullgöra såväl en kristidsstyrelses som en kristidsnämnds uppgifter. Nämnden skulle bestå av en av Kungl. Maj:t tillsatt ordförande samt minst sex, högst åtta ledamöter. Det statliga inslaget i nämndens ledning var med hänsyn till dess dubbelställning starkare än i övriga kristidsnämnder. En ledamot av nämnden skulle sålunda utses av överståthållarämbetet, en av LK, de övriga av stadsfullmäktige. Nämnden ägde att inom sig utse vice ordförande. Ledamot av LK eller annan av kommissionen förordnad person ägde närvara vid nämndens sammanträden och deltaga i överläggningarna. Kostnaderna för nämndens verksamhet skulle, i den mån de hänförde sig till arbetsuppgifter, som i övriga delar av riket åvilade kristidsstyrelserna, ersättas av LK efter Kungl. Maj:ts bestämmande.

Under hänvisning till att kristidsnämnderna med stöd av kommunala fullmaktslagen i växande omfattning tagits i anspråk av de centrala krisorganen — ej blott LK utan ock vissa av de andra — för uppgifter som betingades av det rådande läget framlade Kungl. Maj:t i prop. nr 195/1941 förslag angående statsbidrag till kristidsnämndernas verksamhet. I propositionen framhölls, att kostnaderna för denna verksamhet, för vilkas bestridande kommunerna voro skyldiga att ställa medel till förfogande — de kunde sammanlagt beräknas till ca 7 milj. kr. per år — drabbade kommunerna mycket ojämnt. I flera fall vore dessa kostnader mycket betydande i förhållande till vederbörande kommuns bärkraft, medan de i andra fall föranledde endast en obetydlig höjning av det kommunala utdebiteringsbehovet. Det syntes befogat, att kommunerna tilldelades statsbidrag för bestridande av ifrågavarande kostnader. Dock

borde varje kommun eller kristidsförbund intill ett visst belopp för skatte-krona helt svara för kostnaderna och statsbidrag sålunda utgå endast om utgifterna överskredde detta belopp. I anslutning till i propositionen framlagt förslag beslöt riksdagen, att statsbidrag skulle utgå till bekostande av kristidsnämndernas verksamhet efter sådan grund, att därigenom täcktes 40 % av den del av kommunernas kostnader för hithörande verksamhet som motsvarade 15,1—25 öres och 50 % av kostnader som överstege 25 öres utdebitering för skatte-krona. Statsbidraget skulle utbetalas årsvis efter kalenderårets utgång och borde utgå första gången för år 1941. Bestäm-melser i ämnet meddelades i kungörelse den 12/12 1941 (nr 936). Såsom villkor för erhållande av statsbidrag skulle gälla, att kristidsnämnden hade sin bokföring ordnad enligt av LK lämnade anvisningar samt underkastade sig den revision som kommissionen ansåge påkallad. Ansökan om bidrag skulle genom kristidsstyrelsen ingivas till LK men avgöras av Kungl. Maj:t. År 1948 överflyttades beslutanderätten angående anslagens belopp till LK. Konstruktionen av bidragsrätten ledde till att de stora kommunerna med stort skatteunderlag, särskilt de folkrikare städerna med en ofta betydande totalkostnad för nämnderna, i regel icke kunde få statsbidrag. Samman-lagt uppgingo de utbetalade bidragen för åren 1941—45 till ca 2,4 milj. kr. per år men minskades därefter.

Kommunalmyndigheternas beslut angående ordförandens arvode och ersättning för diverse kostnader blevo i en del fall såsom innebärande oskäligt låga belopp överklagade, och rättelse skedde i allmänhet genom länsstyrelsen med stöd av kommunala fullmaktslagen. Tjänstebrevsrätt tillerkändes kristidsnämnderna genom beslut av 1942 års riksdag.

Kristidsnämndernas arbetsuppgifter, som i början voro tämligen be-gränsade, blevo under årens lopp alltmer omfattande. Nämnderna fingo tjänstgöra ej blott som lokalt verkställande organ åt LK utan de togos småningom i växande grad i anspråk även av andra centrala kristidsmyn-digheter, och uppgifterna förgrenades alltmer i samma mån som verksam-heten kom att gälla ej blott konsumtionsreglerande ingrepp i näringslivet utom även en i planhushållande riktning verkande produktionsreglering. I stort sett torde kunna sägas, att nämnderna på ett mycket förtjänstfullt sätt, ofta under stora personliga uppoffringar av tid och krafter, fyllt sina uppgifter och att de väl motsvarat de krav som från statsmakternas sida ställdes på dem.

Efter krigets slut och i samma mån som regleringarna på skilda om-råden avvecklades, blev verksamheten vid såväl kristidsstyrelser som kris-tidsnämnder mera begränsad. Den 4/8 1949 förordnade Kungl. Maj:t, att kungörelsen den 8/9 1939 om kristidsstyrelser skulle upphöra att gälla med utgången av år 1949, varvid styrelsernas återstående uppgifter skulle överflyttas på länsstyrelserna. Samtidigt bestämdes beträffande kristids-nämnderna, att, där inom viss kommun behov av särskild kristidsnämnd

icke vidare föreläge, kommunen skulle äga efter länsstyrelsens medgivande uppdraga åt annan kommunal myndighet att fullgöra de på kristidsnämnd ankommande uppgifterna. Kungörelsen om kristidsnämnd för Stockholms stad upphörde att gälla med utgången av år 1949.

Beträffande avvecklingen av kristidsstyrelsernas uppgifter med avseende på bränslehushållningen och priskontrollen se St. o. F. X sid. 32—34.

Industrien.

Enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande tillkallade chefen för handelsdepartementet den 4/9 1939 en nämnd på sju personer, de s. k. *industri-sakkunniga*, med uppgift att planlägga och eventuellt genomföra reglering beträffande viktigare råvaror och andra förnödenheter för industriens behov samt att i övrigt följa utvecklingen på industriområdet och föreslå därav betingade åtgärder. Liksom folkförsörjningsnämnden utarbetade industri-sakkunniga på sitt arbetsområde med ledning närmast av RKE:s planer förslag till en fastare krisorganisation. Förslaget ledde till tillsättande enligt Kungl. Maj:ts beslut den 27/10 1939 av en *statens industrikommission* (IK), för vilken instruktion utfärdades s. d. Kommissionen trädde i verksamhet den 1/11 1939. Till dess uppgifter hörde att under Kungl. Maj:t handha ledningen av den under rådande förhållanden erforderliga regleringen av dels råvaruförsörjningen och produktionen på det industriella området (med undantag för livsmedels- och fodermedelsindustrierna), dels ock försörjningen med bränsle och smörjmedel. Även med produktionen och distributionen av elektrisk kraft skulle kommissionen ha viss befattning. Bränslefrågorna, vilka till en början utgjorde en viktig del av kommissionens verksamhet, utskildes därifrån, sedan en särskild bränslekommission upprättats fr. o. m. den 1/7 1940. Till denna överfördes även befogenheterna med avseende på kraftförsörjningen. Däremot bibehöllos smörjmedelsfrågorna under IK.

Denna bestod från början av en ordförande och chef samt fyra ledamöter, därav en vice ordförande. Ledamöternas antal utökades sedermera successivt, allt eftersom verksamheten tilltog i omfattning, till sju (vid ett tillfälle åtta). Vid sin sida hade IK liksom LK ett råd, vars medlemmar — ursprungligen 18 — skulle vara personer med erfarenhet inom olika verksamhetsområden av betydelse för kommissionens arbete. Detta råd kom emellertid — i motsats mot LK:s råd — att i praktiken knappast spela någon roll. I några fall anlätades dock enskilda rådsmedlemmar, vilkas sakkunskap kompletterade kommissionens egen.

Av väsentligt större betydelse blev den stab av s. k. tekniska sakkunniga, som i enlighet med instruktionens föreskrift knötos till kommissionen. Genom att på detta sätt, intermittent eller för särskilda uppdrag, utnyttja

ett stort antal framstående industrimän och tekniker vann kommissionen tillgång till en mångsidig sakkunskap.

IK:s personal fördelades på dels ett gemensamt kansli, dels avdelningar till det antal och med de verksamhetsområden som Kungl. Maj:t bestämde, dels byråer, som kommissionen själv ägde inrätta. I stort sett begränsades avdelningarnas verksamhet till särskilda varugrupper, medan åt kansliet och de fristående byråerna överlämnades arbetsuppgifter utan hänsyn till varuområde. Vid utgången av år 1939 funnos inom IK en bränsle- och kraftavdelning (vilken senare överflyttades till bränslekommissionen), en järnavdelning, en verkstadsavdelning, en metallavdelning, en kemisk avdelning, en textil- och läderavdelning samt en krigsindustriavdelning. Den sistnämnda hade ursprungligen bildats genom överflyttning till IK av RKE:s industriavdelning. Därjämte fanns en fristående juridisk byrå.

Den fortsatta utvecklingen medförde upprättandet av flera nya avdelningar, av vilka vissa uppdelades på byråer med delvis rätt stor självständighet; därjämte bildades en rad fristående, kommissionsledningen direkt underställda byråer. År 1944, då IK:s organisation nått sin högsta utveckling, funnos utom det gemensamma kansliet följande nio avdelningar: järn-, metall-, verkstads-, byggnads-, textil-, läder-, skogsindustri-, kemiska samt krigsindustriavdelningarna. Av dessa voro textil-, läder- och kemiska avdelningarna uppdelade på byråer. En viss ärendesuppdelning ehuru utan byråindelning förekom även inom andra avdelningar. Av självständiga byråer funnos följande: elektriska byrån, gummibyran, smörjoljebyran, juridiska byrån, mobiliseringsbyrån, prisbyrån, statistiska byrån, utrikeshandelsbyrån och undanförelbyrån. Avdelningarnas och byråernas huvudsakliga arbetsområden torde i allmänhet framgå av namnen. Mobiliseringsbyrån hade uppkommit genom utbrytning ur krigsindustriavdelningen av den där inrättade uppskovsbyrån för handläggning av ärenden rörande mobiliseringsuppskov för industripersonal. År 1945 tillkom ytterligare en särskild planläggningsbyrå. Prisbyråns uppgift var att biträda försvarsförvaltningarna vid priskalkylering och prissättning i samband med krigsmaterielleveranser.

En begynnande förenkling av organisationen genomfördes i början av år 1946 i samband med bortfallet av vissa arbetsuppgifter. Sålunda nedlades krigsindustriavdelningen, varjämte en viss reduktion skedde i byråindelningen. Skogsindustriavdelningen överflyttades till bränslekommissionen.

Formerna för ärendesbehandlingen och beslutanderättens fördelning visade i stort sett samma drag inom IK som inom LK. Ledamöternas individuella avgöranden spelade en stor roll. Till stor del voro ämnesområdena uppdelade mellan dem, så att var och en hade överinseende över en eller flera avdelningar eller byråer.

Under år 1947 erhöll IK i viss mån ökade uppgifter genom den befatt-

ning som kommissionen fick med den detta år genomförda allmänna importregleringen. Som följd därav inrättades inom kommissionen i september 1947 en särskild maskinimportsektion och i januari 1948 en planläggnings- och utredningsbyrå.

Fr. o. m. år 1950 sammanslogs IK med handelskommissionen till en kommission, benämnd *statens handels- och industrikommission* (HIK) (se nedan sid. 83).

De efter krigsutbrottet oerhört starkt ökade behoven av krigsmateriel av skilda slag och nödvändigheten att planmässigt organisera anskaffningen härav visade sig snart kräva särskilda organisatoriska anordningar. Närmast gällde det här tillverkningen av ammunition i vidsträckt mening. På förslag av IK och statens krisrevision (se sid. 96) inrättades genom Kungl. Maj:ts beslut den 21/3 1940 en *statens ammunitionsnämnd* med uppgift att för försvarsväsendets räkning och efter försvarsmyndigheternas specifikationer omhänderha anskaffningen av ammunition och för dennas framställning erforderliga förnödenheter. Åtgärden motiverades av önskemålet att ställa anskaffningen av sådan materiel under en central tekniskt och kommersiellt sakkunnig ledning. Man väntade sig härav en mera rationell planläggning av krigsindustrien med bättre utnyttjande av produktionskapaciteten, samtidigt som de arbetstyngda militära förvaltningsmyndigheterna befriades från en del av sina arbetsuppgifter. En centralisering av ammunitionsanskaffningen för hela försvarsväsendet förväntades även skola leda till att densamma påskyndades och att kostnaderna härför nedbringades.

Nämnden bestod av sex av Kungl. Maj:t utsedda ledamöter, varav en ordförande och verkställande ledamot. Den hade att i sin verksamhet ställa sig till efterrättelse överbefälhavarens anvisningar i fråga om krigsberedskapens tillgodoseende samt i övrigt samråda dels med försvarets centrala förvaltningsmyndigheter, dels med IK.

Nämnden fick enligt kungl. brev den 24/4 1942 vidgade uppgifter och erhöll i samband därmed namnet *statens krigsmaterielnämnd*. Den skulle enligt de utvidgade direktiven ombesörja anskaffningen ej blott av ammunition utan även av annan försvarsmateriel av mass- eller standardkaraktär. Det uppdrogs därjämte åt nämnden att, med utnyttjande av de råvaror, produkter och förnödenheter, som stodo till förfogande, i samråd med IK och AMK (arbetsmarknadskommissionen) handha planeringen av landets krigsindustri samt att över huvud taget verka för att i fråga om försvarsväsendets materiel tillverkningstekniska och standardiseringskrav såvitt möjligt bleve tillgodosedda. Fr. o. m. den 1/7 1943 ombildades nämnden till ett ordinarie ämbetsverk under namnet *krigsmaterielverket*.

Enligt Kungl. Maj:ts beslut den 24/5 1940 inrättades för krigsmaterielproduktionens ordnande jämväl ett annat centalt organ, *försvarsväsendets*

verkstadsnämnd, med uppgift att i tekniskt och ekonomiskt hänseende handha ledningen av driften vid flertalet av försvarsväsendets egna fabriker och tygverkstäder. Syftet var främst att ernå en rationellare planläggning och driftledning vid ifrågavarande anläggningar än som med förutvarande organisation kunnat äga rum. Därför äsyftades en avlastning från de militära förvaltningsmyndigheterna av en del tyngande arbetsuppgifter. Verkstadsnämndens sammansättning var likartad med ammunitionsnämndens.

Även verkstadsnämnden fick fr. o. m. den 1/7 1943 en fastare organisation av mera permanent natur och erhöll därvid namnet *försvarets fabriksstyrelse*.

Som rådgivare åt krigsmaterielverket i angelägenheter som krävde lokal industriell sakkunskap, främst i på verket ankommande krigsindustriplaneringsfrågor, tillsattes enligt Kungl. Maj:ts beslut den 30/9 1944 krigsindustriombud i flertalet län, i allmänhet ett i varje. Ombuden skulle även ha till uppgift att inför civilförsvarsmyndigheterna i länen företräda krigsmaterielverkets synpunkter i frågor rörande undanförsel m. m. samt även i förhållande till dessa myndigheter utöva viss rådgivande verksamhet.

Bränslehus hållningen.

Bland de krisorgan av provisorisk natur som tillkommo omedelbart efter krigsutbrottet voro de nämnder, som då tillsattes för handhavande av vissa uppgifter på bränsleområdet, nämligen statens vednämnd, statens kolnämnd, bensin- och oljenämnden samt statens gengasnämnd. Den förstnämnda av dessa sorterade under jordbruksdepartementet, de tre övriga under handelsdepartementet.

Statens vednämnd, vilken var avsedd att utgöra ett centralt verkställighetsorgan för landets försörjning med vedbränsle och träkol, bestod ursprungligen av nio av Kungl. Maj:t utsedda ledamöter med chefen för domänstyrelsen som ordförande; f. ö. funnos representanter för skogsvårdsstyrelserna, skogsägaresammanslutningarna samt skogs- och flottningsarbetareförbundet. I samband med en i december 1939 skedd omorganisation, varvid den från början etablerade nära anknytningen till domänstyrelsen bröts, nedbragtes antalet ledamöter i vednämnden till, förutom ordföranden, tre. Nämnden antog en chef för vedanskaffningen samt inrättade hos sig en träkolsavdelning. Jämlikt instruktionen inrättade nämnden därför som lokala organ åt sig vedkontor, i allmänhet ett inom varje län, vilka ställdes under ledning av var sin av vednämnden utsedda styrelse. För varje kontors verksamhetsområde utsågs en länsvedchef.

Statens kolnämnd tillsattes i samband med Kungl. Maj:ts beslut den 15/9 1939 om import- och prisreglering för kolbränsle för handhavande av uppgifter som föranleddes av denna reglering. Ledamöterna, tre till antalet, utsågos ursprungligen av chefen för handelsdepartementet. En parallell-

organisation var den av fem av samme departementschef redan den 2/9 1939 utsedda ledamöter bestående *bensin- och oljenämnden*, åt vilken enligt instruktion den 6/10 uppdrogs att handha frågor rörande landets försörjning med flytande bränslen. Senare hänfördes under nämndens verksamhetsområde även försörjningen med smörjmedel.

Statens gengasnämnd tillkallades för handläggning av frågor rörande gasgeneratorer för motordrift, likaledes av chefen för handelsdepartementet, den 6/9 1939. Inom nämnden inrättades en gengasbyrå för lämnande av råd och anvisningar till allmänheten i gengasfrågor samt en teknisk avdelning för verkställande av prov och undersökningar med gengasverk och gengasdrivna fordon. Nämnden fick sin instruktion den 10/11 1939. Då hade redan industrikommissionen bildats, till vars befogenhetsområde även hörde att utöva ledningen i fråga om bränsle- och smörjmedelsförsörjningens reglering. I gengasnämndens instruktion föreskrevs som följd härav, att nämnden skulle utöva sin verksamhet »under IK» samt att den vid fullgörande av sitt uppdrag hade att ställa sig till efterrättelse av Kungl. Maj:t eller IK meddelade anvisningar.

Motsvarande föreskrift om viss underordning i förhållande till IK infördes i de övriga nämndernas instruktioner med giltighet fr. o. m. den 1/1 1940. I samband härmed erhöles nämndsledamöterna — i den mån det ej skett förut — förordnande som sådana av Kungl. Maj:t. Avsikten med berörda anordning var, att nämnderna (det gäller här ved-, kol- och oljenämnderna) skulle främst vara anskaffningsorgan, medan på IK:s bränsle- och kraftavdelning skulle ankomma planering av bränsleförbrukningen, varvid kommissionen såsom ett allmänt samordnande organ särskilt hade att beakta utbytesproblemen olika bränslen emellan. Det visade sig emellertid, att mellan åtgärderna för anskaffning och förbrukningsreglering samt mellan olika bränslen fanns ett samband, som påkallade en samordning av åtgärderna redan på anskaffningsstadiet. Småningom genomfördes därför en gemensam beredning av planläggningen av bränsleanskaffningen mellan IK och resp. nämnder.

Tillvaron av flera särskilda organ för bränsleförsörjningen kom likväl att medföra ett tyngande dubbelarbete och en onödig omgång vid frågornas handläggning. Starka önskemål framträdde därför att få de olika organen sammanförda till en enhetlig myndighet. Det skedde genom upprättandet fr. o. m. den 1/7 1940 av en helt fristående *statens bränslekommission* (BK).

Enligt BK:s den 14/6 1940 utfärdade instruktion tillkom det kommissionen att under Kungl. Maj:t handha ledningen av den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga regleringen av bränsleförsörjningen. Till BK:s uppgifter hörde därjämte att handlägga frågor rörande gengasdrift samt att, efter förordnande av Kungl. Maj:t, omhänderha den centrala drifttekniska ledningen av den elektriska kraftproduktionen och

distributionen samt av det tekniska samarbetet mellan olika kraftföretag inom landet. Samtliga de uppgifter rörande försörjningen med bränsle och elektrisk kraft, som förut tillkommit IK, överfördes till BK. Detsamma blev fallet med de fyra bränslenämndernas uppgifter, med undantag av smörjmedelsärendena, vilka helt samlades hos IK. Härmed upphörde nämndernas verksamhet. Deras personal liksom personalen å IK:s bränsle- och kraftavdelning övertogs till största delen av BK.

Denna kom till en början att bestå av, förutom ordföranden-chefen, fyra ledamöter. Antalet ledamöter ökades sedermera och varierade mellan fem och sju. BK:s organisation och formerna för dess verksamhet överensstämde nära med de äldre kommissionernas. Liksom dessa fick den vid sin sida ett råd. Till BK knötos liksom fallet var med IK, om än i mindre utsträckning, ett antal sakkunniga för olika tekniska och administrativa frågor.

Redan från början utrustades BK med dels ett för hela kommissionen gemensamt kansli, omfattande sekretariat, kameralbyrå och juridisk byrå, dels vissa avdelningar, svarande mot de av BK övertagna institutionerna, nämligen en planlägningsavdelning, en vedavdelning, en kolavdelning och en bensin- och oljeavdelning, samt därjämte en gengasbyrå och en kraftbyrå. Planlägningsavdelningen uppdelades på två sektioner, en för industri- och hushållsbränsle och en för trafikbränsle. Personalorganisationen blev sedermera, allt eftersom verksamheten utvecklades och uppgifterna med hänsyn till sin betydelse förskötos, föremål för ombildning och uppdelning, varvid dock de ursprungliga huvudavdelningarna tills vidare bibehölls. År 1944, då verksamheten stod på sin höjdpunkt, funnos inom planlägningsavdelningen, som fått en alltmer omfattande central betydelse för såväl planerings- som tilldelningsfrågor ej blott för fasta utan även för flytande bränslen, en planeringsbyrå med statistikkontor, en byrå för licensärenden med särskilda kontor för fossila bränslen och för vedlicenser samt ett torvhandelskontor, en byrå för hushållsbränsle och en byrå för ersättningsbränslen. Vedavdelningen var uppdelad på en anskaffningsbyrå, en transportbyrå och en träkolsbyrå. Inom bensin- och oljeavdelningen fanns ett licenskontor och en byrå för drivmedelskontroll vid militära arbeten. Som fristående byråer funnos en gengasbyrå, en kraftbyrå och en torvbyrå. I samband med att ärenden rörande trävaru-, massa- och pappersindustrierna överflyttades till BK inrättades i början av 1946 inom vedavdelningen en skogsindustribyrå, vilken sedermera ombildades till en fristående byrå och vid sin sida fick en särskild pappersbyrå. Vidare inrättades en utrikeshandelsbyrå med ett särskilt licenskontor. Våren 1946 indrogs bensin- och oljeavdelningen, varvid handläggningen av ärenden rörande flytande bränslen överfördes till planlägningsavdelningen. Samtidigt upphörde gengasbyrån och träkolsbyrån med sin verksamhet. Följande år indrogs jämväl torvbyrån. Under åren 1948 och 1949 fortsattes av-

vecklingen, då successivt den inom vedavdelningen inrättade transportbyrån, pappersbyrån och slutligen hela vedavdelningen indrogos. Bensinransoneringen under nämnda två år föranledde upprättandet från den 1/4 1948 av en särskild kontrollbyrå, vilken upphörde den 1/12 1949. I början av år 1950 indrogs även kraftbyrån. Till HIK överflyttades från den 1/3 1950 handläggningen av frågor rörande reglering av försörjningen med trävaror, pappersmassa och papper och i juni s. å. återstående uppgifter beträffande försörjningen med flytande bränslen, vilka dåmera huvudsakligen rörde importlicensfrågor.

Bränsleförsörjningens försämrade läge under åren 1950 och 1951 har medfört, att BK måst kvarstå tills vidare, tvärt emot vad man tidigare ansett sig kunna räkna med.

De av statens vednämnd organiserade lokala vedkontoren ombildades i samband med BK:s tillkomst till *bränslekontor*, vilka underställdes kristidsstyrelserna. Under det att vedkontorens uppgifter voro begränsade till den lokala försörjningen med ved och träkol, ålåg det i princip kristidsstyrelsernas bränslekontor att taga befattning med alla med bränsleförsörjningen sammanhängande frågor, så t. ex. även beräkning av bostadsfastigheternas bränslebehov enligt av BK fastställda regler. Inom kristidsstyrelserna tillsattes i allmänhet särskilda utskott, bränsledelegationer, för bränsleärendenas handläggning. Uppgifterna växte i omfång och betydelse och det blev småningom nödvändigt att överflytta bränsleförsörjningsuppgifter även på kristidsnämnderna. Bränslekontoren vid kristidsstyrelserna avskaffades successivt under år 1949.

Krafthushållningen.

Vid krigsutbrottet förelåg en inom vattenfallsstyrelsen i samverkan med flera myndigheter samt organisationer och enskilda större kraftföretag utarbetad plan för ordnandet av den elektriska kraftförsörjningen vid krig eller krigsfara. Även en hela landet omspännande organisation fanns förberedd, vilken efter krigsutbrottet trädde i verksamhet. Enligt planen hade landets kraftföretag fördelats i ett antal block, där det ledande företaget inom vart och ett av dessa organiserat en blockdriftledning. I varje sådant lokalt organ ingick en militär representant och en representant för vederbörande kristidsstyrelser. Som topporgan tjänade den *centrala driftledningen* (CDL) med chefen för vattenfallsstyrelsen som ordförande och med representanter — förutom för kraftföretagen — för försvarsstaben och IK (sedan denna inrättats). IK:s representant ersattes sedermera av en representant för BK. Det verkställande och utredande organet utgjordes av en inom vattenfallsstyrelsen inrättad *riksdriftbyrå*. Vid dennas sida ställdes ett råd (riksdrifträdet), bestående av representanter för vattenfallsstyrelsen och de största icke statliga kraftföretagen. Organisationen var

helt byggd på frivillighetens grund och hade jämlikt de för densamma gällande bestämmelserna till uppgift att enligt IK:s (sedermera BK:s) direktiv eller beslut handha den under rådande förhållanden erforderliga regleringen av den elektriska kraftproduktionen och distributionen samt det tekniska samarbetet mellan olika kraftföretag i landet. (Se vidare angående denna organisation sid. 896.)

IK:s befattning med kraftfrågorna inskränkte sig till planläggningsarbeten för en eventuell reglering av kraftförbrukningen; dithörande arbeten utfördes inom kommissionen av dess bränsle- och kraftavdelning. Inom BK, som vid sin tillkomst övertog IK:s befattning med dithörande frågor, inrättades härför en särskild kraftbyrå. Dess verksamhet med avseende på förberedande och sedan genomförande av ett system för förbrukningsrestriktioner och ransonering av elektrisk energi blev småningom ganska omfattande. Ett tecken på dessa frågors ökade betydelse inom BK:s verksamhetskrets var, att en representant för vattenfallsstyrelsen, förutvarande chef för CDL, bereddes plats i BK:s ledning.

BK:s kraftbyrå avskaffades med utgången av februari 1950. Organisationen för samverkan mellan kraftproducenterna för utjämning av kraftförsörjningen har däremot fortbestått även efter krisens upphörande på grund av härom träffat avtal mellan kraftföretagen.

Den statliga lagerhållningen.

Ett arv från förkrigstiden utgjorde *statens reservförrådsnämnd* (RFN), vilken tillsattes den 25/6 1937 såsom ett organ under handelsdepartementet för den statliga reservlagringsverksamheten eller, såsom uppgiften formulerades i nämndens instruktion den 14/8 1937, »för handläggning av frågor rörande inköp och lagerhållning för statens räkning av importvaror, vilkas befintlighet inom landet i händelse av avspärrning i varutillförseln är av vikt för upprätthållande av landets näringsliv och folkförsörjning samt för den ekonomiska försvarsberedskapen i övrigt». Vid folkhushållningsdepartementets upprättande överflyttades nämnden till detta departement.

Under krigets gång utvidgades RFN:s verksamhet bl. a. genom att densamma anförtroddes vissa särskilda uppdrag med avseende på inköp av inhemska varor samt varuförädling och befraktning m. m. Vid sidan av sin egentliga verksamhet som lagerhållare av viktiga importvaror utnyttjades nämnden alltmer såsom inköps- och försäljningsorgan för sådana fall, där staten i krishushållningens intresse åtagit sig ekonomiska förpliktelser eller prisgaranti beträffande avsättningen av särskilda varuslag.

RFN bestod från början av ordförande och tre ledamöter; antalet ledamöter ökades senare till fyra. Nämndens affärsverksamhet stod under ledning av en direktör. Arbetet fördelades å — förutom sekretariat och expedition — en kameral avdelning, en inköps- och befraktningsavdelning, en läkemedelsavdelning, en bensin- och oljeavdelning och en försäljnings-

avdelning. I augusti 1941 tillkom en gummiavdelning för handläggning av frågor rörande inlösen och försäljning av beslagtaget bilgummi. Efter det att nämnden i mars 1943 erhållit Kungl. Maj:ts uppdrag att övertaga förvaltningen av vissa av väg- och vattenbyggnadsstyrelsen uppförda cisternanläggningar för flytande bränsle, inrättades därjämte en cisternavdelning, vilken emellertid fr. o. m. januari 1947 sammanslogs med bensin- och oljeavdelningen.

RFN upphörde såsom självständigt organ med utgången av juni 1948 och införlivades med riksnämnden för ekonomisk försvarsberedskap såsom en avdelning av denna sedan början av år 1947 verksamma myndighet (se sid. 98).

Utrikeshandeln.

Redan i slutet av augusti 1939, när den världspolitiska krisen tillspetsades, utfärdades export- och importförbud för ett antal varor. Samtidigt tillsattes av Kungl. Maj:t en *statens handelslicensnämnd* med fem ledamöter med uppgift att handlägga ärenden angående meddelande av undantag från dessa förbud. Ytterligare tillkomna exportförbud och andra nya arbetsuppgifter fordrade emellertid snart en utbyggnad av handelslicensnämnden till en central organisation för handläggning av alla de frågor, som ägde samband med varuutbytet med utlandet under rådande extraordinära förhållanden.

Den 10/11 1939 förordnade Kungl. Maj:t fördenskull om inrättande av en *statens handelskommission* (HK), för vilken instruktion samtidigt utfärdades. Kommissionen trädde i verksamhet den 20/11 och övertog därvid de uppgifter som förut tillkommit handelslicensnämnden. Enligt instruktionen överlämnades till kommissionen följande huvudsakliga arbetsuppgifter: att verkställa utredningar och avge förslag beträffande varuutbytet med utlandet i enlighet med handelsöverenskommelser med främmande makter samt att handlägga ärenden rörande undantag från stadgade export- och importförbud. Därutöver hade kommissionen att utöva rådgivande verksamhet samt att handha tillsynen över efterlevnaden av utfärdade bestämmelser. Åt HK uppdrogs jämväl den 30/12 1939 att meddela tillstånd och anvisningar enligt lagen s. d. angående vissa utfästelser rörande införsel och utförsel av varor m. m.

Till ledamöter av HK förordnade Kungl. Maj:t samtliga medlemmar av handelslicensnämnden samt ytterligare tre personer. Antalet ledamöter utom ordföranden förblev även i fortsättningen sju. Kommissionens kansli, vilket ställdes under ledning av en direktör och dessutom försågs med ett sekretariat jämte statistisk avdelning samt en kontorsavdelning, uppdelades från början i övrigt på en licensavdelning och en transiteringsavdelning. Sedan importlicensärendena under våren 1940 fått större omfattning, delades licensavdelningen på en export- och en importlicensavdelning, medan

transiteringsavdelningen avskaffades. Därjämte inrättades en särskild upplysningsbyrå. Exportlicensavdelningen uppdelades senare på fyra grupper jämte en grupp för kompensationsärenden; inom importlicensavdelningen anordnades en grupp för valutaärenden. Lejdbåtstrafiken, vilken tog sin början med år 1941, föranledde inrättande speciellt för denna trafik och vad därmed ägde samband av en särskild transportavdelning. Denna utvecklades i och med att lejdtrafiken upphörde år 1945. Upplysningsbyrån hade redan dessförinnan indragits.

Från HK:s sida ordnades ett nära samarbete med de s. k. försörjningskommissionerna (LK, IK och BK). Samverkan ägde jämväl rum med andra myndigheter, såväl civila som militära, samt i stor utsträckning med näringslivets organisationer.

HK hörde under krigsåren och tiden närmast därefter till de mindre av de centrala krisorganen. En vida mera central ställning med starkt utsvälld personalstyrka fick HK emellertid genom den allmänna importreglering som genomfördes i mars 1947. I samband därmed överflyttades kommissionen till handelsdepartementet. Till en början nyinrättades en utredningsavdelning samt en informations- och kontrollavdelning. En helt förändrad och starkt specialiserad organisation genomfördes i februari 1948. Efter ytterligare omorganisation blev ordningen den, att kommissionen arbetade på fem byråer, en för ekonomiska utredningar, en för import- och en för exportlicensärenden, en för kontroll- och besvärsärenden och en för administrativa och kamerala ärenden. Samtliga byråer voro uppdelade i sektioner. Därjämte fanns en fristående sektion för kombinationslicenser och en maskinimportsektion. I slutet av år 1948 skedde en ny omreglering, då kansliet fördelades på tre huvudavdelningar, utredningsavdelningen, licensavdelningen (uppdelad på en import- och en exportlicensbyrå) och administrativa avdelningen. De två fristående sektionerna bibehölls.

På förslag av en i oktober 1948 tillsatt kommitté, krisförvaltningens effektiviseringskommitté, beslöt Kungl. Maj:t den 16/12 1949, att HK och IK skulle från ingången av år 1950 sammanslås till en kommission, benämnd *statens handels- och industrikommission* (HIK), vilken liksom den förutvarande handelskommissionen skulle sortera under handelsdepartementet. Sammanslagningen motiverades därmed att, så som förhållandena utvecklats, behandlingen av frågor rörande utrikeshandeln kommit att utgöra den långt övervägande delen av IK:s verksamhet och att därför en väsentlig förenkling och personalbesparing borde kunna ernås genom att dessa ärenden — fränsett dem som rörde livsmedel m. m. och därför behandlades av LK — samlades hos en myndighet. Genom sammanslagningen väntades ock en ökad effektivitet vid importlicensbehandlingen, då inom resp. varuavdelningar komme att samlas all erforderlig expertis för att bedöma licensärendena från såväl handels- och valutapolitiska som för-

sörjningsmässiga synpunkter. Härmed komme det remissförfarande att falla bort, som förut måst tillämpas på grund av att flertalet importlicens-ärenden krävde behandling inom båda kommissionerna.

För HIK utfärdade Kungl. Maj:t instruktion den 3/2 1950, varvid de särskilda instruktionerna för de förutvarande två kommissionerna upphävdes.

Den nya kommissionens uppgift angavs vara att under Kungl. Maj:t handha den under rådande förhållanden erforderliga regleringen av dels varuutbytet med utlandet, dels råvaruförsörjningen och produktionen inom landet, i den mån dessa uppgifter icke ankomme på annan myndighet. I övrigt skulle det ankomma på kommissionen att handha de uppgifter, som eljest av Kungl. Maj:t till kommissionen överlämnades.

Vid den närmare specifikaionen av kommissionens åligganden följdes i den nya instruktionen tämligen noga de föreskrifter som meddelats dels — beträffande varuutbytet med utlandet — i instruktionen för HK och dels — beträffande regleringen av råvaruförsörjningen och produktionen inom landet — i instruktionen för IK, i sistnämnda hänseende dock med åtskiljliga av de förändrade förhållandena påkallade förenklingar.

HIK skulle enligt instruktionen bestå av en ordförande och chef, en vice ordförande samt i övrigt ledamöter till det antal Kungl. Maj:t bestämde. Antalet ledamöter blev enligt Kungl. Maj:ts beslut — utom ordföranden — fjorton, varav flertalet utgjorde personer, som varit ledamöter i endera av de två nu sammanslagna kommissionerna. Ett arbetsutskott tillsattes, bestående av ordföranden, vice ordföranden och vissa ledamöter, med uppdrag att å kommissionens vägnar besluta i ett flertal ärenden. Under de närmaste månaderna efter kommissionens tillsättning skedde gradvis en sammansmältning av de förutvarande kommissionernas utredande och administrativa organ. Sedan denna process fullbordats, funnos sammanlagt elva avdelningar, nämligen en utredningsavdelning, en handelspolitisk avdelning, en statistisk avdelning, fem varuavdelningar (kemiska, textil-, järn-, metall- och byggnads-, maskin- och verkstads- samt diverseavdelningarna), en exportavdelning, en kontroll- och besvärsavdelning samt en administrativ avdelning. Därjämte fanns en fristående byrå, läderbyrån. Inom handelspolitiska avdelningen funnos två byråer, nämligen kvoteringsbyrån och byrån för kombinationsaffärer. Inom administrativa avdelningen fanns en särskild byrå, kanslibyrån. Utrednings-, handelspolitiska och statistiska avdelningarna sorterade under en direktör för utrikeshandelsärenden, kontroll- och besvärs- samt administrativa avdelningarna under en kanslichef.

Trafikväsendet.

Till de först tillskapade krisorganen hörde även *statens sjöfartsnämnd*, vilken tillsattes den 6/9 1939 närmast för handläggning av ärenden i sam-

band med lagstiftningen om förbud i vissa fall mot överlåtelse eller upplåtelse av fartyg samt om förbud mot utrikes fraktfart med svenskt fartyg m. m. At nämnden uppdrogs även att meddela licens från exportförbud beträffande skeppsförnödenheter och utrustningsgods för fartyg. Nämnden bestod av ordförande samt åtta, senare nio av Kungl. Maj:t utsedda ledamöter. Två av ledamöterna tjänstgjorde som jourhavande.

Som ett viktigt organ för sjöfartsregleringens genomförande, ehuru ej statligt, må i detta sammanhang även nämnas Sjöfartskommittén 1939, vilken i september 1939 tillsattes av Sveriges redareförening med huvudsaklig uppgift att i samarbete med statens sjöfartsnämnd medverka till att den svenska handelsflottan på mest rationella sätt utnyttjades för att säkerställa det svenska näringslivets behov av tonnage för export och import.

Beträffande trafikväsendet i allmänhet bemyndigade Kungl. Maj:t den 22/9 1939 chefen för kommunikationsdepartementet att tillkalla ledamöter i en *statens transportkommission* med uppgift att åvägabringa en närmare samverkan mellan transportväsendets olika grenar. At kommissionen uppdrogs att pröva frågan om samordning av rikets transportväsen till lands och vatten för tillgodoseende under olika förutsättningar och under olika stadier av en krissituation av kraven på sträng transporthushållning. Med stöd av bemyndigandet tillkallade kommunikationsministern den 10/10 1939 fem ledamöter i kommissionen, bland dem en representant för järnvägsväsendet, en för sjöfarten, en för försvarsväsendet och en för lastbilstrafiken. Kommissionens uppgifter och organisation utformades sedermera i den instruktion, som utfärdades den 30/12 1939.

Enligt instruktionen skulle transportkommissionen — vilken dittills fungerat huvudsakligen som en utredningskommitté — ha till uppgift att handha ledningen av den reglering av landets inrikes transportväsen till lands och vatten, som under utomordentliga, av krig eller krigsfara för-
anledda förhållanden kunde vara erforderlig.

Kommissionen skulle bestå av ordförande samt fyra å sex ledamöter, innefattande representanter för olika trafikmedel och för försvarsstaben. Till ordförande och ledamöter förordnade Kungl. Maj:t samma personer som tidigare utsetts av kommunikationsministern. Arbetet inom kommissionen uppdelades på tre byråer, en för järnvägstransporter, en för inrikes sjötransporter och en för motorfordonstrafiken.

Tillvaron sida vid sida av ett särskilt organ för reglering av sjöfarten — ej blott den utrikes utan, efter utfärdandet av lagen den 21/3 1940 om fraktfart med svenska fartyg, även av den inrikes sjöfarten — och ett organ för reglering och samordning av det inhemska trafikväsendet över huvud kändes i viss mån besvärande trots den samverkan som anordnats dem emellan. Detta gav anledning till Kungl. Maj:ts beslut den 1/8 1940 om inrättande av en ny kommission, *statens trafikkommission* (TK), vilken

skulle övertaga samtliga de uppgifter som dittills tillkommit de två nyssnämnda organen. S. d. utfärdades instruktion för den nya under folkhushållningsdepartementet hörande kommissionen, vilken trädde i verksamhet den 15/8 1940. Dess uppgift angavs i instruktionen vara att under Kungl. Maj:t handha ledningen av den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga regleringen av landets trafikväsen, däri inräknat jämväl trafiken mellan utrikes orter med svenska fartyg. I instruktionen framhölls särskilt TK:s uppgifter med hänsyn till trafikmedlens rationella utnyttjande och inbördes samordning. Uppgifterna preciserades med hänsyn dels till järnvägarna, dels till sjöfarten och hamnarna, dels till motorfordonsväsendet och den civila luftfarten. Speciellt omnämndes även de olika trafikmedlens försörjning med driv- och smörjmedel.

TK skulle bestå av ordförande samt lägst två, högst sex ledamöter. Antalet ledamöter växlade i fortsättningen men understeg ingen gång fyra. Av ledamöterna skulle en vara representant för försvarsstaben. Vid kommissionens sida ställdes ett råd.

Verksamheten inom TK, vilken leddes av en kanslichef, fördelades på fyra sektioner, en för utrikes sjöfarten, en för inrikes sjöfarten och hamnarna, en för järnvägstrafiken och civila luftfarten samt en för motorfordonstrafiken. Den på sommaren 1940 öppnade transitotrafiken över hamnen Petsamo i norra Finland föranledde inrättandet av en särskild byrå härför, vilken indrogs när denna trafik till följd av det tysk-ryska kriget i juni 1941 upphörde. Organisationen blev i fortsättningen föremål för upprepade ändringar, sammanhängande med växlingarna i arbetsuppgifternas art och omfattning. Sektionen för motorfordonstrafiken klövs från september 1942 i två sektioner, en för egentliga trafikfrågor och en för motorfordonsfrågor i övrigt; den förra delades efteråt i en sektion för personbilstrafik och en för godsbilstrafik; den senare upphörde i april 1947. Sektionen för utrikes sjöfarten, vilken övertagit statens sjöfartsnämnds uppgifter och från början intagit en mycket självständig ställning, sammanslogs vid utgången av år 1946 med sektionen för inrikes sjöfart och hamnar till en sjöfartssektion. Under kanslichefens direkta ledning ställdes de byråer eller avdelningar, som tillfälligt inrättades för gummilicensärenden samt för frågor rörande körtillstånd för bilar och för bensinransonering.

Till biträde åt TK anställdes fr. o. m. den 15/2 1944 länsstrafikledare, vilka stationerades en hos envar av länsstyrelserna.

TK:s sektion för ärenden rörande sjöfarten och hamnarna avskaffades vid årsskiftet 1949/50, varvid kommissionens återstående befattning med sjöfartsfrågor överflyttades till andra myndigheter (se sid. 1012). TK:s verksamhet i övrigt upphörde med utgången av januari 1950. Åt kommissionens ordförande, vice ordförande och kanslichef uppdrogs att i egenskap av likvidatorer avsluta avvecklingen av kommissionens ekonomiska förvaltning.

Krigsförsäkringen.

Det har redan omnämnts, att Kungl. Maj:t den 21/10 1938 som ett beredskapsorgan tillsatte en *statens krigsförsäkringsnämnd*. Dess uppgift var att förbereda de åtgärder, som från statens sida kunde finnas böra vidtagas för meddelande av sådan försäkring som omförmäldes i ett av RKE upprättat förslag till lag om statlig krigsförsäkring, ävensom att handha de försäkringsuppgifter som, därest lag i ämnet komme till stånd, skulle ankomma på staten. Sedan riksdagen fattat beslut i berörda lagstiftningsfråga, utfärdades lag den 10/3 1939 (nr 68) om statlig krigsförsäkring m. m., vilken trädde i tillämpning den 3/9 s. å. i vad angick transportförsäkring eller återförsäkring av sådan. I den sistnämnda dag utfärdade tillämpningskungörelsen meddelades vissa bestämmelser om krigsförsäkringsnämnden i och för den av densamma omedelbart igångsatta försäkringsverksamheten.

Den sålunda som praktiskt försäkringsorgan framträdande nämnden (KFN) skulle bestå av minst fem och högst nio av Kungl. Maj:t utsedda ledamöter, bland vilka en skulle förordnas till ordförande och en till vice ordförande. Ledamöternas antal blev redan från början och förblev i fortsättningen det maximala.

Inom nämnden inrättades en kaskoavdelning och en varuavdelning jämte en till den sistnämnda anknuten haveriavdelning. De förhållanden som inträdde som följd av avbrottet i sjöfartsförbindelserna västerut i april 1940 föranledde tillkallandet av fyra sakkunniga att biträda nämnden vid handläggningen av ärenden angående tillvaratagande av svenska varuägares intressen i utlandet. För dessa ärendens skötsel inrättades inom nämnden en särskild avdelning (den s. k. tredje avdelningen), fördelad på tre byråer, nämligen en allmän byrå, en försäljningsbyrå och en granskningsbyrå. Denna avdelning avvecklades vid utgången av juni 1941. För verksamheten inom krigsförsäkringsnämnden ställdes personal i vidsträckt omfattning till förfogande av olika försäkringsbolag.

Förutom den rena försäkringsverksamheten handlade nämnden, i nära samarbete med utrikesdepartementet, ärenden angående beslagttagande, sänkning, uppbringning och dylika åtgärder som drabbat hos nämnden försäkrade fartyg eller laster. För bevakning hos vederbörande myndigheter, prisdомstolar etc. i Storbritannien och Tyskland av de svenska försäkringstagarnas intressen tillsatte nämnden ombud i London och Hamburg.

På framställning av krigsförsäkringsnämnden föreskrev Kungl. Maj:t den 11/6 1948, att nämndens verksamhet skulle upphöra med utgången av juni 1948. Samtidigt uppdrog Kungl. Maj:t åt nämndens ordförande och två av dess ledamöter att i egenskap av likvidatorer fortsätta och avsluta avvecklingen av nämndens kvarvarande rörelse.

Den 21/6 1940 utfärdades en lag om krigsskadeersättning (nr 540), vilken avsåg beredande av ersättning för förluster å egendom genom skade-

görelse under krig. Genom lag den 3/12 1943 (nr 808) utsträcktes nyssnämnda lag att gälla även i fråga om krigsskador på egendom under neutralitetstid. Samtidigt tillsatte Kungl. Maj:t för handläggning av dithörande ärenden en särskild myndighet, *statens krigsskadenämnd*, varom bestämmelser meddelats redan i den ursprungliga lagen, ehuru nämndens tillsättning då ställdes på framtiden. Nämnden skulle enligt den för densamma utfärdade instruktionen bestå av fem ledamöter, varav minst två skulle besitta sakkunskap beträffande brandförsäkringsverksamhet och minst en ha förvaltat domarämbete. Det ålåg nämnden bl. a. att föranstalta om värdering av anmäld krigsskada, nämnden dock obetaget att uppdraga värderingen åt enskild försäkringsanstalt eller sammanslutning av sådana anstalter, att avgöra ärenden rörande krigsskadeersättning samt att i erforderlig omfattning utfärda föreskrifter angående tillämpningen av lagen om krigsskadeersättning.

Angående nämndens verksamhet, vilken ej blir föremål för redogörelse i denna översikt, se St. o. F. V sid. 172, 369; VI sid. 346; VII sid. 333; VIII sid. 250.

Prisregleringen.

De av chefen för finansdepartementet den 26/8 1939 tillkallade *prissakkunniga* hade till uppgift att följa prisutvecklingen och föranstalta om de undersökningar, som därvid prövades önskvärda, samt att inkomma med förslag till de åtgärder, vartill de kunde finna läget giva anledning. Det uppdrogs åt sakkunniga vid konjunkturinstitutet att biträda som sekreterare. Prissakkunniga sökte från början samverkan med de ledande riksorganisationerna inom industri och handel. Som organ för denna samverkan och med uppgift att, var på sitt område, utöva rådgivande och övervakande verksamhet i prishänseende bildades inom Sveriges industriförbund *Industriförbundets prisbyrå*, inom Sveriges grossistförbund *grosshandlarns prisnämnd* och inom Sveriges köpmannaförbund *detaljhandlarns prisnämnd*.

Den 23/4 1940 överflyttades prissakkunnigas arbetsuppgifter på en då nybildad, fastare organiserad centralmyndighet för prisövervakningen, *statens priskontrollnämnd* (PKN), för vilken instruktion utfärdats den 12/4 1940. Nämnden hänfördes under folkhushållningsdepartementet, medan däremot prissakkunniga sorterat under finansdepartementet. Som nämndens allmänna uppgift angavs att handha den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga övervakningen av den allmänna prisutvecklingen i landet. Nämnden hade att följa denna utveckling, att föranstalta om anmälningar angående prisförhöjningar samt att förhandla och överenskomma med organisationer och företag i prissättningsfrågor. Den ägde därjämte att i enlighet med 1939 års prisregleringslag till Kungl. Maj:t inrapportera inträffade förhållanden för vidtagande av därav påkallade i

lagen föreskrivna åtgärder. I samband med tillkomsten av en ny, reviderad prisregleringslag den 13/6 1941 (nr 370), fick PKN en ny instruktion, vari vidgade befogenheter inrymdes åt densamma, nämligen att dels meddela föreskrifter angående den i prisregleringslagen stadgade prisanmälningsskyldigheten, dels fastställa normalpriser ävensom meddela tillstånd till överskridande av sådana priser, dels fastställa eller godkänna prisföreskrifter och andra villkor för rätten att köpa eller sälja vissa förnödenheter, dels meddela föreskrifter rörande uppgiftsplikt m. m. Den på hösten 1942 introducerade prisstoppolitiken medförde en ytterligare allmän skärpning av principerna för PKN:s verksamhet.

PKN bestod ursprungligen av ordförande och fyra ledamöter. Antalet ledamöter ökades senare till åtta. Bland dem funnos representanter såväl för industrien som för jordbruket, handeln och konsumenterna. Vid nämndens sida ställdes ett råd. Nämnden ägde i övrigt utse sakkunniga att biträda vid utredning och handläggning av ärenden rörande viss näringsgren. Inom nämnden upprättades ett kansli för allmänna sekreteraregöromål m. m. samt ett antal sektioner för olika grenar av verksamheten. Sektionernas antal var sedan 1943 tolv, därav sju för särskilda varugrupper (järn- och metallprodukter, bränslen och trävaror, textilprodukter, läder och skor, kemisk-tekniska produkter, livsmedel och diverse varor), en för importhandel, en för prisövervakning, en för transporter, en för utredningar och planläggning samt en för »aktiv hushållning», d. v. s. hushållsrådgivning o. d.; sistnämnda verksamhet hade fr. o. m. den 1/7 1943 överflyttats till nämnden från statens informationsstyrelse. Vissa av sektionerna voro indelade i byråer. Fristående voro juridiska byrån och publiceringsbyrån.

Vissa organisatoriska ändringar genomfördes enligt PKN:s nya instruktion den 21/5 1948. Härvid utökades antalet ledamöter till fjorton, vilka indelades till tjänstgöring på två avdelningar, vardera under ledning av en vice ordförande. I stället för sektionerna inrättades fjorton sidoställda byråer.

Till biträde åt PKN vid övervakning av prisutvecklingen inom olika delar av landet inrättades vid kristidsstyrelserna särskilda *priskontor*, i allmänhet ett vid varje men i vissa fall ett gemensamt för två kristidsstyrelser, så att kontorens antal blev 28. Kontoren utrustades bl. a. med s. k. »flygande» kontrollanter. Det ålåg kristidsnämnderna att biträda kristidsstyrelserna vid prisövervakningen, insamlingen av prisuppgifter m. m. Hit hörande bestyr skulle handhas av utav nämnderna inom eller utom desamma tillsätta prisombud. Antalet sådana uppgick år 1944 till omkring 1 800. Det minskades sedermera år 1948, då det bestämdes att prisombud skulle finnas endast i ett antal städer och andra större orter, sammanlagt 129 st.

Vid kristidsstyrelsernas upphörande med utgången av år 1949 inrättades

vid länsstyrelserna inom landskontoren särskilda priskontor med av vederbörande länsstyrelser i samråd med PKN utsedda föreståndare. Länsstyrelserna bemyndigades i samband härmed att meddela föreskrifter och beslut angående avgivande av för priskontrollen erforderliga prisuppgifter m. m. Vid PKN inrättades ett för Stockholms stad och län gemensamt priskontor.

Som prisreglerande organ fungerade vid sidan av PKN även vissa andra myndigheter såsom riksvärderingsnämnden (för taxesättning enligt rekvisitions- och förfogandelagarna), LK, IK, BK och statens hyresråd.

Beträffande kompetensfördelningen i prisfrågor mellan PKN och försörjningskommissionerna meddelades i samband med tillkomsten av 1941 års prisregleringslag vissa riktlinjer. Såvitt anginge under beslag liggande varor borde erforderliga pridföreskrifter utfärdas med stöd av allmänna förfogandelagen av den kommission som administrerade beslaget. Beträffande fall, där varan underkastats handelsreglering utan stöd av beslag och där erforderliga pridföreskrifter borde meddelas under åberopande av prisregleringslagen, skulle det ankomma på Kungl. Maj:t att, i den mån föreskrifterna icke meddelades direkt av Kungl. Maj:t, från fall till fall avgöra, om PKN eller vederbörande försörjningskommission i första hand skulle svara för prissättningen; i ena som andra fallet borde dock samråd äga rum myndigheterna emellan. Kunde prissättningen icke godtagas av den myndighet, med vilken samråd skett, borde ärendet underställas Kungl. Maj:ts prövning. Det förutsattes jämväl, att försörjningskommissionerna skulle kunna meddela erforderliga pridföreskrifter i samband med beviljandet av särskilda licenser eller tillstånd.

Arbetsmarknaden.

Med stöd av Kungl. Maj:ts den 15/9 1939 givna bemyndigande tillkallade chefen för socialdepartementet kort därefter en *statens arbetsmarknads-kommission*, bestående av sju ledamöter, med uppgift att följa läget på den svenska arbetsmarknaden såväl i fråga om uppkommande arbetslöshet som beträffande brist på arbetskraft samt att föreslå de åtgärder, som kunde underlätta en erforderlig utjämning i dessa hänseenden. Kommissionen var sålunda formellt enbart ett rådgivande organ. I praktiken kom den emellertid att verka som ett centralt arbetsförmedlingsorgan efter något större linjer än den ordinarie arbetsförmedlingen.

Sedan proposition i ämnet framlagts vid 1940 års riksdag och av denna godkänts, förordnade Kungl. Maj:t den 7/5 1940, att såväl den sedan många år existerande arbetslöshetskommissionen som den i september 1939 tillsatta väsentligen rådgivande arbetsmarknadskommissionen skulle upphöra samt att den av dessa kommissioner bedrivna verksamheten jämte andra i propositionen specificerade uppgifter skulle övertagas av ett nytt organ, ävenledes benämnt *statens arbetsmarknadskommission* (AMK). Samtidigt utsågos ledamöter och chefstjänstemän i kommissionen och fastställdes instruktion för densamma.

Instruktionen angav som AMK:s allmänna åliggande att under Kungl.

Maj:t handha ledningen av den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga regleringen av arbetskraftens användning samt av viss hjälpverksamhet, som ägde samband därmed. Till fullgörande av denna uppgift hade kommissionen främst att verka för en planmässig fördelning av tillgänglig civil arbetskraft för olika uppgifter på sätt kommissionen funne bäst främja rikets säkerhet och folkförsörjningen samt att befordra arbetstagares omflyttning olika orter eller yrken emellan ävensom främja användning av eljest ej helt utnyttjad arbetskraft. Kommissionen ägde för detta syfte bl. a. att planera och genomföra sådana åtgärder som yrkesutbildning och bidragsverksamhet för täckande av utav arbetskraftsomyflyttning föranledda kostnader samt att planera och genomföra inventering och registrering av företag och arbetskraft. Kommissionen skulle vidare utöva den centrala ledningen av statlig och statsunderstödd hjälpverksamhet vid oförvårdad arbetslöshet samt tjänstgöra som tillsynsmyndighet enligt krigsfamiljebidragsförordningen.

I samband med AMK:s tillkomst utfärdade Kungl. Maj:t föreskrift om att den offentliga arbetsförmedlingen provisoriskt skulle ställas under statlig ledning. Det skedde genom en kungörelse den 26/4 1940 (nr 269), varigenom tjänstepliktslagens bestämmelser härom i dess 2 kap. trädde i tillämpning, samt en följdförfattning den 7/5 1940 (nr 329). AMK erhöll härvid den i lagen angivna ställningen av riksarbetsstyrelse.

AMK skulle bestå av ordförande och åtta ledamöter, senare ökade till nio, samtliga förordnade av Kungl. Maj:t. Av dessa nio ledamöter representerade två arbetsgivarnas, två arbetarnas, en tjänstemännens, en jordbrukarnas och en kvinnornas organisationer. Vid kommissionens sida ställdes, såsom fallet var beträffande flertalet andra kommissioner, ett råd. Kommissionens kansli fördelades på fem byråer, nämligen en teknisk byrå, en socialhjälpbyrå, en arbetsförmedlingsbyrå, en utredningsbyrå (för planläggning, registrering m. m.) samt en kanslibyrå.

Genom senare Kungl. Maj:ts beslut (31/8 1940) uppdrogs åt AMK dels handläggningen av ärenden rörande uppskov med inställelse till värnplikts-tjänstgöring vid mobilisering eller förstärkt försvarsberedskap, vilka dittills handhafs av RKE, dels ledningen av verksamheten för beviljande av värnpliktslån. År 1942 erhöll AMK vidare viss befattning med den s. k. arbetsblockorganisationen, vilken dittills stått enbart under LK:s ledning. Därvid inrättades genom samverkan mellan de två kommissionerna en central samarbetsdelegation (riksblockdelegationen) jämte samarbetsorganisationer i länen (länsblockdelegationer). Organisationen på detta område fullbordades genom bildandet i februari 1943 av r i k s b l o c k m y n d i g h e t e n, bestående av två ledamöter från AMK och två från LK, samt länsblockmyndigheter i länen. Våren 1942 erhöll AMK slutligen vittgående befogenheter även i fråga om den då påbörjade byggnadsregleringen (se nedan sid. 93).

AMK:s kansli blev under årens lopp, allt eftersom verksamheten utvecklades, upprepade gånger föremål för omorganisation. Redan i oktober 1940 genomfördes en mera specialiserad uppdelning på avdelningar, byråer och sektioner. Huvudavdelningarna blevo till en början två; under dem sorterade byråer och sektioner. Organisationen var vid mitten av år 1944 följande:

○ första avdelningen, omfattande 5 byråer (för arbetsförmedlingsärenden, utredningar, uppskovsärenden, kameral- och förrådsärenden samt arbetsblocksärenden), en sektion för administrativa ärenden rörande länsarbetsnämnderna (se härom nedan), en kanslisektion och en sektion för ungdomsförmedling och yrkesvägledning;

○ andra avdelningen, omfattande 4 byråer (socialhjälp-, värnpliktshjälp-, planläggnings- och tekniska byråerna) samt en sektion för byggnadstillstånd.

Dessutom funnos för behandling av speciella grupper av frågor tvenne av Kungl. Maj:t utsedda delegationer, nämligen en för ärenden angående värnpliktslån m. m. och en för ärenden angående inköp av gatsten för statens räkning.

En viss omreglering av kansliindelningen skedde redan vid årsskiftet 1944/45, då bl. a. kansliet delades på tre avdelningar. Kort därefter inrättades två nya sektioner, nämligen en social och en teknisk beredskapssektion.

Fr. o. m. den 1/7 1944 överflyttades den förut av AMK bedrivna yrkesutbildningen till den nybildade överstyrelsen för yrkesutbildning. Kommissionens befattning som tillsynsmyndighet enligt familjebidragsförordningen samt som lånemyndighet enligt bestämmelserna om lån från värnpliktslånefonden övertogs fr. o. m. den 1/7 1946 av försvarets socialbyrå.

Till biträde åt AMK vid dess verksamhet som central arbetsförmedlingsmyndighet tillsattes *länsarbetsnämnder*, en för varje län, samt en arbetsnämnd för Stockholm. De offentliga arbetsförmedlingsanstalterna ställdes under länsarbetsnämndernas ledning och kontroll. Varje nämnd skulle bestå av ordförande samt en ledamot för arbetsgivare- och en för arbetareparten, alla utsedda av Kungl. Maj:t. Antalet ledamöter utökades fr. o. m. 1945, samtidigt som nya föreskrifter gavs angående nämndernas verksamhet, till minst sex (i Stockholm minst fem). Syftet härmed var att kunna utnyttja länsarbetsnämnderna dels såsom samordningsorgan för det planeringsarbete inom resp. län som bedrevs av olika statliga och kommunala institutioner m. fl. för mötande av en eventuell sysselsättningskris i samband med krigets upphörande, dels såsom tillsynsmyndigheter över de lokala organen för arbetslöshetshjälp. Vid varje länsarbetsnämnds sida ställdes ett råd.

Andra lokala organ, vilka AMK hade att betjäna sig av eller med vilka den ägde att samverka, voro *f a m i l j e b i d r a g s n ä m n d e r n a*, vilka

tillsatts i kommunerna enligt kungl. cirk. 13/4 1940 (nr 207), vidare de länsvis tillsatta värnpliktslånenämnderna enligt förordningen den 31/8 1940 (nr 824) samt de kommunala arbetslöshetskommittéerna. De sistnämnda blevo enligt en lag den 30/6 1944 (nr 475) omorganiserade till arbetslöshetsnämnder och ställdes kort därefter under länsarbetsnämndernas tillsyn.

AMK upphörde med utgången av år 1947 och ersattes av ett permanent centralt ämbetsverk, *kungl. arbetsmarknadsstyrelsen*, som övertog AMK:s uppgifter och dessutom vissa uppgifter som förut handhäfts av socialstyrelsen samt statens utlänningskommission och statens flyktingsnämnd. Styrelsens kansli uppdelades på en permanent del och en krisdel, vilken sistnämnda var avsedd att avvecklas med den av kriget föranledda krisens övervinnande.

Byggnads- och bostadsväsendet.

Som ett krisorgan i egentligt mening kan icke betraktas den sedan flera år före kriget verksamma statens byggnadslånebyrå. Emellertid fick denna institution såsom organ för den statliga låne- och bidragsverksamheten på bostadsförsörjningens område till följd av den efter krigsutbrottet inträdande byggnadskrisen väsentligt ökade arbetsuppgifter. Byrån växte därmed i omfattning och omvandlades slutligen fr. o. m. den 1/7 1948 till ett ordinarie ämbetsverk, *kungl. bostadsstyrelsen*, som till biträde erhöll särskilda länsorgan, länsbostadsnämnderna.

Av rent krisartad natur voro de åtgärder med avseende på reglering av byggnadsverksamheten i restriktiv riktning, vilka som följd av knapphet på arbetskraft och byggnadsmaterial begynt tillämpas i och med införandet av arbetsförmedlingstvång och företrädesrätt vid anställning av arbetskraft vid byggnadsföretag sommaren 1942 och sedermera i vidgad omfattning fullföljdes med stöd av lagen den 30/6 1943 (nr 444) om tillståndstvång för byggnadsarbete. Beträffande vissa viktigare grupper av hithörande ärenden förbehöll sig Kungl. Maj:t avgörandet. För beredningen av dessa ärenden skapades enligt Kungl. Maj:ts beslut den 19/6 1942 ett särskilt organ, *byggnadsberedningen*, vilken som ordförande fick ett statsråd samt som ledamöter representanter för social-, finans- och folkhushållningsdepartementen och för de närmast berörda kommissionerna jämte statens byggnadslånebyrå. Övriga till byggnadsregleringen hörande ärenden skulle avgöras av AMK. För kontrollen över efterlevnaden av föreskrifterna om byggnadstillstånd hade kommissionen att lita till länsarbetsnämnder och arbetsförmedlingsanstalter samt vid AMK anställda, till nämndernas förfogande ställda byggnadskontrollanter. (Se vidare sid. 1176.)

Införandet av en särskild hyresreglering genom tillkomsten av hyresregleringslagen och den därmed sammanhörande kontrollagen den 19/6 1942 (nr 429, 430) medförde inrättandet i varje kommun, där hyresregle-

ringslagen ägde tillämpning, av en *hyresnämnd* eller, där kommun delats i flera hyresdistrikt, för varje distrikt en nämnd. Hyresnämnderna ställdes under tillsyn av en central myndighet, *statens hyresråd*, som jämväl hade att fungera som besvärinstans i fråga om hyresnämnds beslut. Hyresrådet skulle enligt sin instruktion bestå av ordförande och sex ledamöter. För ordföranden stadgades domarekompetens; ledamöterna borde företräda sakkunskap på det sociala och ekonomiska området samt fastighetsägare- och hyresgästintressena. Vederbörande kommunala myndigheter hade att utse ledamöter i hyresnämnderna, medan ordförandena i dessa utsågos av hyresrådet.

Sjukvården och läkemedelsförsörjningen.

Enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande tillkallade medicinalstyrelsen i oktober 1939 fem sakkunniga för att biträda styrelsen vid utredning rörande landets försörjning med läkemedel och sjukvårdsmateriel samt vid handläggning av i samband därmed stående frågor rörande import, fabrikation, förvaring, förbrukning och prisreglering av dylika varor ävensom med avgivande av yttranden över exportlicenser härför. De sakkunniga erhöilo namnet *medicinalstyrelsens materielnämnd*. Till nämndens uppdrag skulle även höra att planlägga och på olika vägar sörja för beredskaps- och krigs-sjukhusens utrustning med erforderlig materiel.

Nämnden erhöil genom kungl. brev den 17/1 1941 en mera självständig ställning därigenom att chefen för socialdepartementet bemyndigades att utse nämndens ledamöter, vilkas antal nu utökades till högst sju. Åt medicinalstyrelsen uppdrogs samtidigt att med biträde av materielnämnden under Kungl. Maj:t handha ledningen av de åtgärder, som under rådande utomordentliga förhållanden borde vidtagas för trygghandet av landets försörjning med läkemedel och sjukvårdsmateriel.

På grundval av utredning, som enligt särskilt uppdrag verkstälts av materielnämnden, framlade Kungl. Maj:t för riksdagen i prop. nr 119/1948 förslag angående en mera definitiv, för fredsförhållanden avpassad beredskapsorganisation på sjukvårdsområdet. Sedan riksdagen bifallit förslaget, upprättades i enlighet härmed fr. o. m. den 1/7 1948 en ny förvaltningsmyndighet, benämnd *sjukvårdsberedskapsnämnden*, vilken övertog materielnämndens uppgifter tillika med huvuddelen av de beredskapsuppgifter som dittills ankommit på medicinalstyrelsen.

Penning- och kreditväsendet.

Sedan Kungl. Maj:t den 25/2 1940 utfärdat en valutaförordning, vilken innebar att den genom valutalagen den 22/6 1939 meddelade fullmakten i vissa hänseenden bragtes i tillämpning, tillsattes ett *valutakontor* för handhavande av den härigenom igångsatta valutaregleringen. Instruktion för kontoret utfärdades ävenledes den 25/2 1940.

Valutakontoret skulle enligt instruktionen vara riksbankens organ för handläggning av frågor rörande tillämpning av valutaförordningen. Dess styrelse utgjordes av riksbankschefen som ordförande samt vissa ledamöter, högst sex, förordnade av Kungl. Maj:t. Vid kontoret anställdes en verkställande direktör samt en ombudsman och en kontorschef. Enligt instruktionen borde till tjänstgöring vid kontoret antagas den arbetskraft riksbanken kunde ställa till förfogande.

Det skulle åligga styrelsen för valutakontoret att besluta i frågor, som enligt valutaförordningen ankomme på riksbankens prövning, samt att i övrigt träffa för verksamhetens organiserande och utövande erforderliga anstalter.

Ett arv från tiden före kriget var *clearingnämnden*, vilken inrättats redan år 1934 och vilken hade till uppgift att handlägga frågor rörande betalningsskyldighet i förhållande till länder, med vilka Sverige ingått betalningsöverenskommelser på clearingbasis. Clearingnämndens verksamhet upphörde med utgången av augusti 1950 och dess uppgifter övertogs i hudsak av riksbanken och valutakontoret.

Såsom ett organ för överläggningar och utredningar i frågor berörande kreditmarknaden och statliga åtgärder på kreditväsendets område tillkallade chefen för finansdepartementet enligt ett den 3/11 1939 erhållet be- myndigande en *kreditnämnd*, bestående av riksbankschefen och riksgäldsfullmäktiges ordförande samt fyra representanter för kreditväsendet och allmän ekonomisk sakkunskap. Nämnden, som skulle sammanträda under finansministerns ordförandeskap, ägde att med sig adjungera representanter för övriga krisorgan eller i nämnden ej företrädda institutioner och grupper.

Kreditnämnden togs under de första krigsåren i viss utsträckning i anspråk som rådgivande organ inom finansdepartementet. Dess betydelse minskades dock rätt snart och sedan år 1942 torde nämnden icke vidare ha sammanträtt.

Statsfinanserna.

Såsom särskilda på skatteområdet upprättade krisorgan må nämnas *centrala krigskonjunkturskattenämnden* och *centrala omsättningsskattenämnden*, vilka båda upprättades år 1940 under finansdepartementet för att avge yttranden i ärenden rörande taxering till krigskonjunkturskatt resp. omsättningsskatt. Omsättningsskattenämnden ägde därjämte med- dela bindande förklaring huruvida viss vara eller visst slag av varor vore att i beskattningshänseende hänföra till butikshandelsvara, och alltså vore skattepliktig, eller ej. Det i slutet av år 1940 tillsatta *krigskonjunkturskatterådet* hade till uppgift att bereda frågor om eftergift beträffande krigskonjunkturskatt, vilket under vissa förhållanden kunde medges, där så ur produktionssynpunkt prövades önskvärt.

Revision av krisorganens förvaltning m. m.

Genom Kungl. Maj:ts beslut den 19/1 1940 inrättades en *statens krisrevision*, för vilken instruktion utfärdades den 16/2 1940. Dess uppgift var att utöva revision och kontroll av statsutgifter, föranledda av krisläget. Revisionen skulle avse även försvarsväsendets myndigheter, dock endast själva förvaltningen vid dessa. Fortlöpande räkenskapsgranskning skulle däremot av nämnda myndighet utövas i fråga om de egentliga krisorganen. Krisrevisionen, vilken sorterade under finansdepartementet, bestod av ordförande och sju å åtta ledamöter. Inom densamma inrättades fyra revisionsavdelningar.

Statens krisrevision upphörde vid årsskiftet 1943/44. Dess uppgifter med hänsyn till försvarsmyndigheternas förvaltning övertogs av det nybildade organet *statens sakrevision*, medan för den kamerala revisionen av krisorganen inrättades ett särskilt organ, *överrevisionen för krisförvaltningen*, med instruktion av den 31/12 1943. Överrevisionens ledamöter voro till en början tre men ökades senare till fem, därav en ordförande. För AMK förordnades redan från början särskilda överrevisorer. Denna kommission var sålunda undantagen från såväl krisrevisionens som överrevisionens för krisförvaltningen granskning. Sistnämnda organ avskaffades vid utgången av juni 1951.

Kompletterande notiser.

Krisbetonade uppgifter på folkhushållningsområdet tillkommo under krigsåren och tiden närmast därefter även åtskilliga *reguljära statsmyndigheter*, då ju de abnorma förhållanden som i många hänseenden rådde måste i mer eller mindre hög grad påverka deras ämbetsutövning under ifrågavarande tid. Här må särskilt nämnas de affärsdrivande verken, bland vilka framför allt järnvägsstyrelsen fick i sin verksamhet stark känning av krisförhållandena och därvid hade att samverka dels med de militära myndigheterna, dels med TK. (Angående järnvägsstyrelsens verksamhet under åren 1939—1946 hänvisas till redogörelserna härför i de olika årgångarna av St. o. F.) Omfattande krisuppgifter, företrädesvis på trafikväsendets område, tillkommo jämväl länsstyrelserna, vilka på grund härav erhöilo viss personalförstärkning.

Särskilda krisorgan upprättades i stor omfattning även på områden av den civila statsförvaltningen, vilka ej kunna betraktas såsom tillhörande folkhushållningen i egentlig mening.

En viktig roll spelade i detta hänseende den omfattande organisationen för den statliga upplysningsverksamheten, för vilken en central myndighet skapades i den år 1940 under utrikesdepartementet inrättade och t. o. m. år 1945 verksamma *statens informationsstyrelse*. Denna kommission jämte den därunder sorterande sektionen för kulturell folkberedskap hade i folkhushållningshänseende betydelse som förmedlare och spridare av upplys-

ning i dithörande frågor samt som anordnare av propagandakampanjer, t. ex. för köksväxtodling och skrotinsamling.

Här må även nämnas de särskilda organen för vad som senare med ett gemensamt namn kallats civilförsvaret: luftskydd, undanförsel, utrymning m. m. Hithörande provisoriska organ, luftskyddsinspektionen, statens utrymningskommission, centrala undanförselbyrån m. fl., förenades slutligen i den år 1944 upprättade *civilförsvarsstyrelsen*. För ärenden angående utlänningskontrollen och flyktningverksamheten, vilka förut varit fördelade på flera myndigheter, erhöles ett centralorgan i den fr. o. m. den 1/7 1944 inrättade *statens utlänningskommission*.

Den ekonomiska försvarsberedskapen.

Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap (RKE), vilken tillsatts år 1928, hade enligt sin instruktion till uppgift »att under Kungl. Maj:t utgöra det ledande och övervakande organet för rikets försvarsförberedelser på det ekonomiska området». Kommissionen, vars verksamhet under de första åren av dess tillvaro drevs i ganska begränsad omfattning, förstärktes avsevärt i samband med 1936 års försvarsbeslut, och kommissionens beredskapsarbeten utökades därefter och intensifierades i väsentlig mån.

Efter krigsutbrottet övertogs RKE:s arbetsuppgifter, delvis i överensstämmelse med kommissionens egen planering, successivt av andra organ, i första hand de särskilda krisorganen. Sålunda förordnade Kungl. Maj:t genom kungörelse den 15/12 1939, att industriavdelningen inom rikskommissionen skulle tills vidare ingå såsom en särskild avdelning inom den nyinrättade IK. I samband härmed föreskrevs, att vad i allmän författning eller genom särskilda av Kungl. Maj:t fattade beslut funnes stadgat rörande RKE skulle — i den mån stadgandena avsåge kommissionens befattning med frågor rörande industriens råvaruförsörjning och krigsorganisation samt tekniskt industriella frågor — i stället ha avseende på IK. Genom Kungl. Maj:ts beslut den 30/12 1939 inskränktes rikskommissionens verksamhet i huvudsak till handläggning av ärenden rörande uppskov med inställelse till värnplikstjänstgöring vid mobilisering eller förstärkt försvarsberedskap. Dessa ärenden överflyttades den 15/9 1940 till AMK. Från denna tidpunkt förblev rikskommissionen »förpupp» med undantag av att arbeten pågingo med utarbetande av översikter beträffande under krisåren vidtagna statliga åtgärder på folkhushållningens område m. m. enligt av Kungl. Maj:t den 17/11 1939 meddelat särskilt uppdrag.

Med utgångspunkt från en under år 1944 igångsatt utredning (ekonomiska försvarsberedskapsutredningen) framlade Kungl. Maj:t vid 1946 års riksdags höstsession förslag om inrättande av ett nytt centralorgan för den ekonomiska försvarsberedskapen, vilket förslag av riksdagen bifölls.

Som följd härav förordnade Kungl. Maj:t genom beslut den 30/12 1946, att RKE skulle upphöra med utgången av år 1946 samt såsom centralorgan för den ekonomiska försvarsberedskapen ersättas av ett nytt organ, *riksnämnden för ekonomisk försvarsberedskap*, för vilken provisorisk instruktion utfärdades. Sedan ytterligare utredningar verkställts angående nämndens framtida organisation och arbetsuppgifter, utfärdade Kungl. Maj:t — efter förnyat riksdagsbeslut i ärendet — ny instruktion för riksnämnden den 26/6 1948. Enligt denna övertog riksnämnden från den 1/7 1948 den verksamhet som förut handhåfts av reservförrådsnämnden, vilken samtidigt upphörde som självständig myndighet.

I instruktionen angavs, att det bl. a. skulle åligga riksnämnden, i den mån det ej ankomme på annan myndighet, att utforma allmänna riktlinjer för statliga åtgärder på det ekonomiska området vid krig eller eljest under utomordentliga, av krig eller krigsfara föranledda förhållanden ävensom för viktigare försörjningsområden utarbeta de produktions- och konsumtionsplaner, som kunde ligga till grund för regleringen av försörjningen i händelse av krig eller avspärning; att, där tillgång inom landet av vissa varor i händelse av krig eller avspärning i varutillförseln vore av vikt för försvaret eller för landets försörjning i övrigt, upprätta planer för lagring av varorna i fråga ävensom i samband härmed handha frågor rörande statens inköp och lagerhållning därav; att, där beträffande särskilt viktiga varor försörjningen icke ansåges böra tryggas genom lagerhållning, vidtaga åtgärder för att så långt möjligt säkerställa behövlig produktion av varorna under krig; att utarbeta och för Kungl. Maj:t framlägga förslag till allmänna författningar, med stöd av vilka erforderliga regleringsåtgärder kunde vidtagas; att upprätta organisationsplaner för de särskilda förvaltningsorgan, som kunde finnas böra upprättas under ovannämnda förhållanden; samt att följa och främja forskningen på sådana områden, som vore av betydelse för landets ekonomiska försvarsberedskap. Instruktionen innehöll vidare föreskrifter angående samarbetet mellan riksnämnden och andra myndigheter samt angående uppköps- och lagringsverksamheten.

Riksnämnden skulle bestå av en generaldirektör och chef samt fyra ledamöter. Inom nämnden inrättades tre avdelningar, nämligen en allmän avdelning, en särskild planeringsavdelning och en affärsavdelning.

Den centrala kristidsadministrationens allmänna karaktär och arbetsformer.

Vissa för de centrala krismyndigheternas organisation och arbetssätt kännetecknande drag skola i det följande något närmare belysas. Uppmärksamheten riktas härvid väsentligen på de större och mera inflytelserika organen, vilka efter den år 1940 skedda koncentrationen voro sju till an-

talet, nämligen LK, IK, BK, HK, TK, PKN och AMK (i det följande med ett gemensamt namn kallade »kommissionerna»).

Le d n i n g e n inom var och en av dessa myndigheter, d. v. s. den egentliga kommissionen eller nämnden eller vad man hellre kunde kalla dess styrelse, bestod av en grupp personer, växlande från tre till tio. Organisationen var sålunda principiellt kollegial med gemensam beslutanderätt för styrelsens medlemmar.

En genomgående strävan vid organisationens uppläggande var att giva styrelsen inom varje kommission en sådan sammansättning, att där funnos företrädare såväl för den högre statsförvaltningen som för de grenar av samhällslivet, vilka i särskild grad berördes av vederbörande myndighets verksamhet. I regel tillsågs även, att i styrelsen insattes representanter för skilda sociala intressegrupper. Detta var mest påtagligt i fråga om AMK, men även beträffande de övriga kommissionerna iaktogs regelmässigt, att ej blott speciella näringsrepresentanter insattes i styrelsen utan att även arbetstagarnas intresseorganisationer voro företrädade. Styrelserna kommo på detta sätt att innesluta en mångsidig administrativ och praktisk kompetens med säker förankring i närings- och arbetslivet. De i styrelserna insatta intresserepresentanterna voro icke egentligen avsedda som förfäktare av vissa partsintressen. Avsikten var fastmer, att de genom sin allmänna förtrogenhet med olika arbetsområden skulle tillföra vederbörande myndighet möjligast allsidig sakkunskap. Även för de ledande posterna bland kommissionernas personal — avdelnings-, sektions- och byråchefer etc. — togos i största omfattning i anspråk fackmän med beprövad praktisk erfarenhet från de av verksamheten i fråga berörda arbetsområdena (industrimän, tekniker, affärsmän, lantbruksexperter, skogsmän, försäkringsmän o. s. v.). Ytterligare tillgodosågs kravet på sakkunskap genom det vid varje kommissions (utom HK) sida ställda rådet, vari näringslivets representanter jämte företrädare för konsumenter och särskilda socialgrupper bereddes plats. Därtill kom ett stort antal för speciella uppgifter tillkallade experter.

I instruktionen för flertalet krismyndigheter var rörande formerna för ärendesbehandlingen föreskrivet, att beslut kunde fattas antingen av kommissionen (nämnden) in pleno eller av ordföranden eller annan ledamot eller ock, enligt bemyndigande av kommissionen (nämnden), av särskild högre befattningshavare (kanslichef, avdelningschef etc.). De ärenden som skulle behandlas i plenum uppräknades särskilt (viktigare ärenden, i vilka framställning eller utlåtande skulle avgivas till Kungl. Maj:t eller chef för statsdepartement, betydelsefullare ärenden rörande kommissionens egen organisation, ekonomi, personal etc., besvärsmål samt övriga frågor som ordföranden ansåge böra handläggas i denna ordning). I viktigare ärenden i övrigt tillkom beslutanderätten antingen ordföranden, eventuellt vice ordföranden, eller annan ledamot efter föredragning av viss

tjänsteman. Praxis blev, att avgörandet i ärenden av detta slag fördelades på ledamöterna, av vilka envar alltså fick svara för en viss grupp av ärenden. Ledamöterna voro i dessa fall personer som ägnade en väsentlig del av sin tid åt kommissionsarbetet (»arbetande ledamöter»). Avgörandet i den stora mängden rutinärenden tillkom vederbörande cheftjänsteman. Arbetssättet inom HK skilde sig i så måtto från det ovan beskrivna, att någon självständig beslutanderätt ej tillkom annan ledamot än ordföranden. Denne kunde emellertid delegera beslutanderätten i särskilda ärenden till kommissionens direktör. Hos AMK förekommo vid sidan av chefsärenden, vilka avgjordes av ordföranden, s. k. souschefsärenden, som enligt ordförandens bestämmande avgjordes av souschefen. Ledamöterna voro inom sistnämnda kommissioner i högre grad än inom de övriga att betrakta allenast som bisittare, vilket medförde en mera dominerande ställning för ordföranden. Plenissammanträden torde i samtliga kommissioner i regel ha hållits två gånger i veckan.

Någon beslutanderätt tillkom icke det vid vederbörande kommissions sida ställda r å d e t. Det kunde av ordföranden inkallas (i sin helhet eller, beträffande vissa kommissioner, avdelningsvis) för överläggning i särskilda frågor, varvid rådsledamot, vars mening ej överensstämde med beslutet i ärendet, ägde få sin mening antecknad till protokollet. Viss eller vissa ledamöter med sakkunskap i särskilt ärende kunde ock inkallas för sig. Rådsinstitutionen blev i praktiken i olika grad utnyttjad inom de olika kommissionerna. Förhållandevis störst torde rådsinstitutionens betydelse ha varit hos LK, där överläggningar med rådet eller dess särskilda avdelningar i viktigare frågor regelbundet ägde rum. Hos de övriga kommissionerna — med undantag i viss mån för PKN — inkallades rådet i sin helhet endast sällan eller icke alls. Däremot förekom, att överläggningar ägde rum med enskilda rådsledamöter eller grupper härav i frågor där dessas speciella sakkunskap kunde tillvaratagas.

Hos de kommissioner, som till sitt förfogande hade l o k a l a o r g a n — framför allt LK, BK och AMK — hände emellanåt, att representanter för dessa organ inkallades till konferenser dels för information, dels för överläggningar i praktiska spörsmål rörande verksamheten. Detsamma gällde hos TK länstrafikledarna.

S a m v e r k a n mellan krismyndigheterna och vissa centrala ämbetsverk och framför allt mellan de centrala krismyndigheterna inbördes ägde rum i vidsträckt omfattning. I de olika instruktionerna stadgades, att vid föredragning och avgörande av ärende som berörde annat verk eller annan myndighet representant härför ägde närvara vid och deltaga i överläggningen med rätt att låta till protokollet anteckna från beslutet avvikande mening. Särskilt underströks i vederbörande instruktioner kravet på samverkan från HK:s och PKN:s sida med försörjningskommissionerna och w. v. Det sålunda anbefallda samarbetet i import- och exportlicensfrågor

samt prisregleringsfrågor blev också en fast genomförd och upprätthållen praxis.

En i samtliga instruktioner förekommande bestämmelse var vidare, att myndigheten i fråga borde samarbeta med näringslivets organisationer på de områden som berördes av dess verksamhet samt i lämplig utsträckning utnyttja dem för genomförande av myndigheten åvilande uppgifter. Sådant samarbete ägde till en viss grad rum därigenom att åtskilliga sammanslutningar voro företrädna i kommissionernas råd. På flera områden togos emellertid näringsorganisationer direkt i anspråk för fullgörande av särskilda uppgifter i regleringsverksamheten. Sålunda utnyttjades mejeri- och slakteri- m. fl. jordbruksorganisationer i betydande mån för regleringarna på livsmedelsområdet, skogsägareföreningarna och deras riksförbund för vedhandelsregleringen, Jernkontoret för vissa uppgifter beträffande järnhanteringen o. s. v. Men även där så ej var fallet var det för kommissionerna av största värde, både sakligt och psykologiskt, att kunna betjäna sig av de erfarenheter, de kontakter och den kännedom om ekonomiska förhållanden som förefunnos inom de många organisationerna. Av vederbörande yrkesidkare för krisreglerande syften särskilt bildade organ med vidsträckta befogenheter voro Svenska kolimportörers förening 1939 och Sjöfartskommittén 1939. Stor betydelse fingo även åtminstone på vissa områden de under medverkan av vederbörande kommission till ett antal av bortåt 50 st. bildade importföreningarna, vilka efter sjöfartsspärrens tillkomst erhöilo viktiga uppgifter som organ för den statliga importregleringen. (Angående importföreningarna se St. o. F. II sid. 146, 490 och III sid. 501.) I detta sammanhang må även erinras om den betydelsefulla medverkan vid krishushållningen som utövades av vissa statliga bolag, i främsta rummet Svenska Spannmåls AB. För särskilda produktionsuppgifters lösande bildade statliga bolag voro bl. a. Svenska Gengas AB, Svenska Torvförädlings AB och Svenska Skifferolje AB.

Den ställning som kommissionerna kommo att intaga till Kungl. Maj:t och statsdepartementen erbjuda åtskilliga drag, som skilja sig från eljest inom statsförvaltningen hävdvunna förhållanden. Samtliga kommissioners instruktioner innehöllo föreskrifter, varigenom kommissionen ålades att enligt Kungl. Maj:ts eller vederbörande departementschefs bestämmande besörja föredragningen inför ifrågavarande statsråd av sådana till kommissionens handläggning hörande ärenden, som bragts under Kungl. Maj:ts eller departementschefs prövning. Härtill hade även hänsyn tagits vid utformningen av folkhushållningsdepartementets organisation. I enlighet med uttalande i prop. nr 33/1939 U utrustades departementet icke med särskilda kanslibyråer med till dem knutna föredragande för olika grupper av förvaltningsärenden. Man utgick nämligen ifrån att föredragningen i stor utsträckning skulle kunna ombesörjas av tjänstemän från de underlydande krisorganen.

Den här antydda anordningen kom väl icke i praktiken att tillämpas såsom från början torde ha avsetts, nämligen att vederbörande kommissionstjänsteman in casu inträdde som departementstjänsteman, på vars föredragning departementschefen fattade sitt beslut. Emellertid utvecklade sig saken så, att personer från kommissionerna — ordförande, avdelningschefer eller andra tjänstemän — kommo att, mera formlost, i allra största omfattning verkställa föredragning i statsrådsberedning, antingen s. k. liten eller departementsberedning, omfattande departementschef jämte t. ex. något konsultativt statsråd, eller allmän beredning. Sådana föredragningar torde långa tider ha förekommit dagligen eller flera gånger om dagen. Därjämte ägde själfvallet en livlig mestadels muntlig kontakt rum mellan vederbörande departements- och kommissionstjänstemän. Ärendenas mängd och ofta brådskande beskaffenhet gjorde det nödvändigt att bryta med den traditionella, väsentligen skriftliga formen för kommunikation mellan departement och underlydande verk. Över huvud torde kunna sägas, att de arbetsformer som utbildade sig ej blott inom kommissionerna och vid förbindelserna mellan dem och näringslivets organisationer utan även mellan regering, departement och krisorgan kommo att i väsentlig mån präglas av sådana inom näringslivet brukade direkta och föga formbundna metoder, med vilka den till stor del från näringslivet hämtade kommissionspersonalen var förtrogen.

På grund av den oerhörda mängden av ärenden, där avgörande av ofta stor räckvidd dagligen måste träffas, blev det nödvändigt att åt kommissionerna inrymma ett ganska stort mått av självständigt handlande. De kungörelser, som vanligen lågo till grund för regleringsåtgärderna på skilda områden, hade som regel formen av tämligen allmänt hållna fullmakter, varigenom bemyndigande gavs åt vederbörande krisorgan att meddela de kompletterande föreskrifter och träffa de anstalter, som erfordrades för åtgärdernas praktiska tillämpning. Att Kungl. Maj:t, såsom det plögade heta, bemyndigade en viss kommission att meddela de ytterligare föreskrifter som erfordrades för regleringens genomförande eller för den ifrågavarande kungörelsens tillämpning hade vidare betydelse så till vida som kommissionen därigenom fick rätt att på särskilda områden meddela för allmänheten bindande föreskrifter. Å andra sidan gavs kommissionen vanligen samtidigt en vidsträckt rätt till dispens från i resp. kungörelser stadgade förbud. Det bör emellertid understrykas, att även de av kommissionerna till komplettering av Kungl. Maj:ts beslut eller kungörelser meddelade bestämmelserna i regel utformats under nära samverkan med departementschefen. Denne hade därför, innan resp. regleringsförfattningar utfärdats, vanligen haft tillfälle att i förväg i detalj pröva regleringens utformning. Den praktiska fördelen med att de detaljerade regleringsföreskrifterna merendels fingo plats icke i kungl. författning utan i kommissionernas cirkulär och meddelanden var, att ändringar och för-

tydliganden härigenom lättare och med mindre omgång kunde ske och utan det större uppseende som ändring av en kungl. kungörelse måste föranleda. Statsrättsligt kom saken att få den betydelsen, att vederbörande kommission och ej Kungl. Maj:t fick bära ansvaret, även om bestämmelserna tillkommit med departementschefens fulla samtycke. I förhållandet till allmänheten blev följden av ifrågavarande system, att kommissionerna ofta fingo taga första törnen av den offentliga kritiken, där denna egentligen bort drabba en högre instans.

En garanti för allmänheten mot missbruk från kommissionernas sida i deras verksamhet eller mot alltför stor hårdhet eller mannamån låg under alla förhållanden i den i allmänhet obegränsade rätten att genom besvär hos Kungl. Maj:t ansöka om rättelse i fråga om kommissionsbeslut, som ansågos oriktigt grundade eller oskäligen. Det måste emellertid erkännas, att det bland den stora mängden av klagande endast för ett relativt litet fåtal lyckades att i besvärsväg uppnå önskad ändring i vederbörande myndighets beslut.

De här påvisade allmänna dragen i avseende på de centrala kristidsorganens befogenheter och arbetsformer återfinnas mer eller mindre utpräglade också i den motsvarande förvaltningsorganisation, som under liknande förhållanden växte upp under det första världskriget. Vad som huvudsakligen skilt den sistförflutna periodens krisförvaltning från den förra periodens har i yttre organisationshänseende varit, att densamma kunnat redan från början betydligt mera målmedvetet och planmässigt uppbyggas med ledning av föregående erfarenheter och verkställda planlägningsarbeten. En avgörande skillnad har också legat i den större likformighet i ärendesbehandlingen och regleringsåtgärdernas praktiska utformning, som ernåtts därigenom att de flesta av krisorganen sorterat under ett och samma statsdepartement, om än kristidsärendenas departementala handläggning uppdelats på olika statsråd.

Med hänsyn till verkningssättet torde andra världskrigets krisorganisation med visshet kunna påstås ha kännetecknats av väsentligt större smidighet och effektivitet än det första krigets, vilket ej minst får tillskrivas den omständigheten, att de statliga krisorganen denna gång kunnat i så väsentligt högre grad betjäna sig av inom olika områden av näringslivet förefintliga starka organisationer och sammanslutningar, som dels kunnat ge statsorganen ett verksamt stöd eller rent av kunnat användas som redskap vid regleringsanordningarnas genomförande, dels tjänat som en slags buffert mellan myndigheterna och de enskilda producenterna och konsumenterna, varigenom i många fall motsättningar kunnat dämpas och missnöjesanledningar avledas och över huvud taget en mera lojal inställning till regleringssystemet befrämjats.

En sammanfattande översikt rörande de centrala kristidsorganens personalstyrka och kostnader under budgetåren 1939/40—1949/50 meddelas i St. o. F. IX sid. 38—42 och X sid. 28—29.

För närmare kännedom om de särskilda kristidsmyndigheternas uppgifter och organisation och däri under årens lopp skedda förändringar hänvisas till redogörelserna härför i samtliga delar av nyssnämnda verk. Där återfinnas även såsom bilagor förteckningar, vilka, på samma gång de belysa de centrala kristidsmyndigheternas inre organisation och uppbyggnad, meddela namnuppgifter å deras ordförande, ledamöter, rådsledamöter och högre befattningshavare. F. ö. hänvisas till ett antal uppsatser av olika författare dels i Statsvetenskaplig tidskrift, årg. 1941—1945, dels i tidskriften Från departement och nämnder, av vilka de viktigaste finnas angivna i den allmänna litteraturförteckningen i slutet av andra delen av denna bok.

Penning- och valutapolitiken.

Penningpolitisk målsättning.

Penningpolitiken under 1930-talet.

Grundtanken i den svenska penningpolitik som fördes under 1930-talet var, att en viss stabilitet i prisnivån borde upprätthållas. I samband med att Sverige i september 1931 lämnade guldmyntfoten angävo fullmäktige i riksbanken som riksbankens avsikt att bevara den svenska kronans inhemska köpkraft. Detta uttalande förtydligades sedermera därefter, att riksbanken ville eftersträva ett bibehållande av priserna på hemmamarknadsvarorna och på de viktigare i konsumtionen ingående tjänsterna vid en i huvudsak oförändrad nivå. Detta betydde dock icke att man schematiskt ville binda strävan efter stabilitet till vissa indextal, utan det allmänna ekonomiska livets behov borde även beaktas. Programmet formulerades under en ekonomisk depressionsperiod, då priserna fallit till en nivå, som ansågs vara alltför låg för att svara mot kostnadsnivån och kunna befrämja en allmän ekonomisk återhämtning. Man fann det därför angeläget att framkalla och understödja en dylik återhämtning genom en måttlig höjning av den för producenterna i främsta rummet betydelsefulla parti-prisnivån. Höjningen borde dock icke vara starkare än att den kunde behärskas med penningpolitiska medel, och den finge icke mera kännbart påverka levnadskostnaderna. I syfte att ytterligare stimulera näringslivet ansågos räntorna inom landet böra hållas på den lägsta nivå, som i varje situation överhuvud taget vore möjlig utan att det för penningpolitiken uppställda målet äventyrades. Räntan borde därvid så anpassas, att efterfrågan på sparande motsvarades av ett lika stort utbud av sparande inom landet. I fråga om kronans yttre värde frångick man principiellt den under guldmyntfotens tid eftersträfvade stabiliteten i växelkurserna. Man betraktade i stället växelkursregleringarna som ett av de viktigaste hjälpmedlen, då det gällde att realisera det penningpolitiska programmet, och växelkursförändringar ansågos böra övervägas under hänsynstagande till den svenska kronans inhemska köpkraft och till det svenska näringslivets behov. Kronans yttre värde borde med andra ord få anpassa sig efter dess inhemska köpkraft.

Det penningpolitiska program, som ovan skisserats, torde kunna sägas ha i stort sett realiserats under 1930-talet. Sålunda lågo konsumtionspriserna vid en på det hela taget oförändrad nivå från 1931 och ända fram till första delen av 1937. Partipriserna nådde ett bottenläge i början av 1933, men visade därefter en fortgående stegring under återstoden av 1930-talet med undantag för åren 1935—36, då de lågo stabila. Till denna stegring bidrog, att den svenska kronan i juli 1933 bands vid pundet genom en spikning av den svenska pundkursen. Den svenska prisnivån kopplades därigenom samman med den långsamt stigande engelska prisnivån. Det betonades dock vid upprepade tillfällen, att ett fasthållande vid den stabila pundkursen betraktades endast som ett medel att uppnå det mål, som uppställts för penningpolitiken. I enlighet med uppfattningen om fördelarna med en låg räntenivå sänktes det officiella diskontot under åren 1932 och 1933 successivt från toppläget 8 % för att den 1/12 1933 fastställas till $2\frac{1}{2}$ %, en räntesats som sedan kom att gälla praktiskt taget 1930-talet ut.

Ehuru 1930-talets penningpolitiska program formulerats under en depressionsperiod, ansågs det kunna vara i princip normgivande även under högkonjunkturen 1937. Såväl penningpolitiken som den ekonomiska politiken överhuvud ansågos bära inriktas på att hålla den då skedda prisstegringen tillbaka och att i varje fall förhindra en inflationistisk prisutveckling. Önskemålet om en viss stabilitet i prisnivån kvarstod således oförändrat, även om utgångsläget blivit ett annat än då programmet första gången fastslogs. Med denna målsättning följde, att frågan om en stabilisering av kronans yttre värde fortfarande ställdes i andra ledet, och ett fasthållande vid den spikade pundkursen kunde därför, om priserna i utlandet fortsatte att stiga, framstå som oförenligt med strävandena att hålla prisstegringen tillbaka. Eftersom de internationella prisrörelserna snart nog vände, kunde valutastabiliteten dock upprätthållas. I syfte att möjliggöra för statsmakterna att mera effektivt ingripa mot inflationstendenserna utformades vissa penningpolitiska beredskapsanordningar, vilka vid behov skulle kunna tagas i bruk. Någon användning därav ifrågakom tills vidare icke, men med hänsyn till de risker, som det oroliga politiska och ekonomiska läget efter hand auktaliserade, fingo dessa anordningar alltfört stå till statsmakternas förfogande.

Penningpolitiken under krigsåren.

Den under år 1939 alltmera skärpta politiska krisen, som på hösten mognade ut i det andra världskriget, medförde en fortgående förändring i förutsättningarna för den allmänna ekonomiska politik, som förts under 1930-talet, och sedan avspärrningen västerut inträffat på våren 1940 var förändringen total. Den importforcering, som inför och under hotet av den väpnade konflikten ägde rum, ledde till en stark minskning av guld- och valutareserverna, vilken i sin tur resulterade i en åtstramning på kredit-

marknaden. Denna åtstramning kom bl. a. till uttryck i stigande räntesatser; den 15/12 1939 genomfördes även en höjning av diskontot med $\frac{1}{2}$ % till 3 %, och i maj 1940 skedde en ytterligare höjning till $3\frac{1}{2}$ %. Den svenska kronans anknytning till pundet upphävdes i augusti 1939 och i stället skedde en anknytning till dollarn. Efterhand som kriget fortgick och den internationella handeln reglerades förlorade emellertid växelkurspolitiken i betydelse. I dess ställe trädde bilaterala prisuppgörelser i anslutning till handelsförhandlingarna samt clearingöverenskommelser.

Den ekonomiska utveckling, som ägde rum under trycket av det skärpta politiska läget, medförde allt större svårigheter att hålla den inhemska konsumtionsprisnivån stabil och därigenom bevara kronans inhemska köpkraft. De på världsmarknaden inträffade prisstegringarna överfördes till Sverige genom utrikeshandeln, samtidigt som även inhemska faktorer, baserade på ökad varuknapphet och stegrad efterfrågan, verkade i prisupptrivande riktning. I synnerhet efter krigsutbrottet blev pressen på prisnivån stark. Under sådana förhållanden aktualiserades frågan i vad mån 1930-talets penningpolitiska program alltjämt skulle gälla.

Redan vid 1939 års lagtima riksdag diskuterades de prispolitiska medel, som kunde användas för att i ett akut krisläge förhindra en prisstegring. I detta sammanhang berördes, om än endast helt kort, även de penningpolitiska åtgärder, som skulle kunna komma i fråga. Diskussionen fortsattes sedan i vidare sammanhang vid samma års urtima riksdag. I av riksdagen godkända deklARATIONER angavs härvid från regeringens sida målet för prispolitiken vara att förhindra att prisstegringar skedde utöver vad som betingades av ökad varuknapphet vid oförändrad köpkraft. Detta program förklarades med avseende på utvecklingen av köpkraften innebära, att man skulle sträva efter att stabilisera denna vid oförändrad nivå. Programförklaringen ansågs ligga helt i linje med de principer, som gällt för 1930-talets penningpolitik. När det angivna målet nu karakteriserades annorlunda än tidigare, motiverades detta med att en modifikation blivit nödvändig med hänsyn till den försämrade varuförsörjningen. I detta sammanhang diskuterades även, med utgångspunkt i den underbalansering av budgeten, som till följd av statsutgifternas ansvällning syntes oundviklig, olika utvecklingsalternativs sannolika inverkan på den totala köpkraften. Eftersom målet för prispolitiken angivits vara förhindrandet av en prisstegring, som förorsakats av ett köpkraftstillskott, kunde en underbalansering av budgeten och den därav förorsakade köpkraftsökningen ur penningpolitisk synpunkt accepteras endast om av andra orsaker en motsvarande minskning av köpkraften kunde väntas. Det ansågs dock troligt, att den nödvändiga minskningen skulle komma att äga rum till följd av produktionsinskränkningar och utrikeshandelns utveckling liksom också genom förändringarna i creditsituationen och den starka ökningen i skattetrycket. Ett genom lånefinansiering av de ökade statsutgifterna föranlett köpkrafts-

tillskott behövde följdaktligen icke anses strida emot de godtagna normerna för penningpolitiken. Risk för en inflatorisk verkan av ett budgetunderskott skulle föreligga endast om olika befolkningsgrupper utnyttjade bristsituationen för att pressa upp sina inkomster eller om spekulationsartade prishöjningar ägde rum i samband med minskat sparande. Dylika prishöjningar avsåg man att bekämpa genom priskontrollerande åtgärder. För en närmare redogörelse för dessa hänvisas till kapitlet om prispolitiken.

Även om penningpolitiken således i viss utsträckning var föremål för diskussion under år 1939, skedde då icke någon fullständig omprövning av det penningpolitiska programmet. Till följd av den väsentliga omkastning, som ägt rum i det ekonomiska läget, framstod en dylik omprövning dock som nödvändig, och i en skrivelse på våren 1940 upptogo bankofullmäktige frågan till behandling. Till de synpunkter som fullmäktige därvid utvecklade anslöto sig sedermera Kungl. Maj:t och riksdagen. Ytterligare utveckling och precisering av det penningpolitiska programmet skedde därefter vid 1942 års riksdag.

Resultatet av de programmatiska diskussioner, som således fördes, blev ett konstaterande att det tidigare angivna huvudmålet för penningpolitiken alltjämt borde kvarstå orubbade. Emellertid borde i det rådande läget därjämte uppställas det kravet, att penningpolitiken utformades under hänsynstagande till nödvändigheten av att skydda landets valutareserver. Ett dylikt skydd skulle innebära dels att tillströmningen av valutor i största möjliga utsträckning stimulerades, dels att de tillgängliga valutareserverna disponerades för de behov, som ur folkhushållets synpunkt voro de mest angelägna.

Den eftersträfvade prisstabiliteten ansågs emellertid icke skola innebära, att konsumtionsprisnivån under alla förhållanden måste bevaras oförändrad. En fördyrad tillförsel av importvaror borde tvärtom få medföra en motsvarande prisstegring såväl på själva importvaran som på de produkter, som inom landet framställdes av importerade råvaror. En dylik prisstegring borde nämligen betraktas som en följd av det försämrade försörjningsläget och därför anses vara av en annan art än den prisstegring, som vanligen betecknas som inflation. Däremot borde prisnivån för sådana varor, i vilka väsentligen ingingo svenska produkter, hållas i stort sett konstant. Man utgick även från att när hindren för en mera normal varuförsörjning bortfallit prisnivån skulle återgå till läget före kriget. En förbättrad varutillgång eller sänkta kostnader borde komma till uttryck i sänkta priser. Förkrigstidens reallönenivå skulle på så sätt återställas.

Innebörden av det penningpolitiska programmet hade sålunda modifierats med hänsyn till det rådande läget. Genom att en nedpressning av prisnivån för inhemska förnödenheter icke påfordrades i den utsträckning, att de höjda importkostnaderna därigenom komprimerades och konsumtionsprisnivån på så sätt hölls konstant — en modifikation, som anslöt

sig till vissa liknande tankegångar på 1930-talet — hade det penningpolitiska programmet i realiteten kommit att innebära, att i första hand eftersträvades icke en stabilisering av konsumtionsprisnivån utan ett uppehållande av produktion och sysselsättning, i den mån detta kunde ske utan en inkomstinflation. I samband härmed betonades även, att de penningpolitiska medlen icke kunde ensidigt inriktas på en begränsning av prishöjningar. Dessa medels allmänna verkningar på samhällsekonomin måste även beaktas och penningpolitiken därför samordnas med den ekonomiska politiken i övrigt, bl. a. under hänsynstagande till utvecklingen i fråga om produktion och sysselsättning. Vidare behärskades prisutvecklingen vid denna tid framför allt av risken för varuknapphet och av sannolikheten att penninginkomsterna skulle ökas, främst till följd av fortsatta försvarsutgifter av betydande omfattning, vilka kunde väntas förorsaka statliga budgetunderskott. Härigenom skulle svårigheterna att realisera det penningpolitiska programmet ökas. Penningpolitiken kom på så sätt att stå i nära samband med försörjningspolitiken och finanspolitiken.

På grund av prisstegringarnas karaktär ansågos de medel av penningpolitisk natur, som stodo till förfogande, icke tillräckliga för att de angivna målen skulle kunna uppnås. Så länge det var möjligt att upprätthålla en någorlunda omfattande utrikeshandel, kunde en sänkning av de utländska växelkurserna ha varit önskvärd med hänsyn till dennas pris-sänkande inverkan på importvarorna. Emellertid skulle denna effekt i betraktande av den dåvarande ringa elasticiteten i importen blivit förhållandevis obetydlig, samtidigt som en kurssänkning ur valutasynpunkt skulle varit olämplig, enär den skulle verkat stimulerande även på icke nödvändig import. Valutarenserven skulle därigenom belastats, samtidigt som svårigheterna för den svenska exporten ökats och inflödet av nya valutor till följd därav begränsats. En appreciering av den svenska kronan måste därför i detta läge avvisas. Sedan handelsavspärrningen västerut inträtt, skulle en allmän sänkning av växelkurserna på grund av utrikeshandels ringa omfattning blivit utan nämnvärd effekt och följaktligen varit meningslös. Ej heller bedömdes en räntestegring eller en på annat sätt åstadkommen åtstramning på kreditmarknaden vara tillräcklig för att i det rådande läget hålla prisutvecklingen under kontroll. Om prisstegringstendenserna skulle kunnat hejdas enbart med dylika medel, skulle åtstramningen på marknaden behövt drivas så långt, att investeringsbegränsningen inom den privata sektorn blivit föremål för betydligt starkare inskränkning än som vore av nöden för att de statliga investeringsbehoven skulle erhålla erforderligt utrymme. Samtidigt skulle även den statliga upplåning, som var oundgängligen nödvändig, kommit att ske till en alltför hög räntesats och därigenom fördyrats. Därjämte skulle en räntestegring även inneburit en ökning av produktionskostnaderna och därigenom understött prisstegringstendenserna. Liksom under 1930-talet betraktades

det därför som en av de valutavårdande myndigheternas främsta uppgifter att tillse, att räntorna inom landet hölls på den lägsta nivå, som förhållandena på penning- och kapitalmarknaderna samt hänsynen till de penningpolitiska målen medgävo. Å andra sidan underströks, att en alltför utpräglad lätthet på penningmarknaden borde förhindras, och frågan om en räntehöjning borde därför icke uteslutas för framtiden. Vidare borde de möjligheter att påverka penningmarknaden i restriktiv riktning, som riksbanken 1937 i beredskapssyfte erhållit, alltjämt bibehållas.

Eftersom de penningpolitiska medlen således voro otillräckliga för realiserandet av den penningpolitiska målsättningen, erfordrades utöver ett användande av dessa medel även en rad andra åtgärder av ekonomisk-politisk natur för att motverka prisstegringarna. Som dylika åtgärder framhölls särskilt en restriktiv lönepolitik, som icke gav full kompensation för inträffade levnadskostnadsökningar, en minskning av konsumtionen, främst i fråga om importvaror, överflyttning av köpkraft från enskilda till staten genom skärpt beskattning, ökat frivilligt eller tvångsmässigt sparande samt nedskärning av icke absolut nödvändiga statliga och kommunala utgifter.

Genom avspärrningen av handelsvägarna västerut kom problemet att skydda valutareserven mera i bakgrunden. Pressen på valutareserverna minskades genom att importen reducerades till ett minimum, och valuta-utflödet efterträddes snart nog av ett valutainflöde. Vidare hade i februari 1940 införts statlig valutareglering (se nedan). Penningpolitiken kunde därför i fortsättningen utformas utan hänsynstagande till storleken av landets valutareserver. På kreditmarknaden skedde i maj 1940 ett omslag, varvid utvecklingen mot högre räntor bröts och en tendens till räntesänkning gjorde sig gällande. Detta berodde på en ökad likviditet, framkallad av det efter handelsavspärrningen inträdda inflödet av valutor till riksbanken, den genom stora statliga utbetalningar åstadkomna köpkraftsökningen samt det enskilda näringslivets minskade kreditbehov till följd av minskad import, minskad lagerhållning, driftsinskränkningar och minskad byggnadsverksamhet. Samtidigt stegrades varuknappheten. Även om köpkraftsökningen delvis motvägdes genom olika statliga åtgärder och minskad privat investering, kom dock ökningen i den monetära efterfrågan att i kombination med en genom importbortfallet och försämrat skördeutfall minskad varutillgång förstärka pressen på prisnivån. Däremot minskades till följd av importsvårigheterna betydelsen av de utifrån kommande prisstegringstendenserna.

För att främja näringslivets utveckling och för att bekämpa arbetslösheten efter det avspärrningen 1940 ägt rum, men innan ersättnings- och försvarsberedskapsproduktionen i större utsträckning kommit igång, ävensom för att nedbringa statens kostnader för den upplåning, som blivit nödvändig, kunde en viss sänkning av ränteläget anses önskvärd. I en skrivelse den 19/4 1941 upptogo bankofullmäktige denna fråga till behand-

ling och framhöllo därvid, att en sänkning av räntan utöver de gynnsamma verkningarna även kunde medföra risker för en kreditinflation och en från penningssidan framkallad prisstegring. Genom prisreglerande åtgärder ansågos dock dylika prisstegringstendenser kunna hållas under kontroll utan stöd av restriktiva penningpolitiska åtgärder av generell art. Till följd av den minskade enskilda kreditefterfrågan efter avspärrningen ansågos vidare möjligheterna ha ökat att föra en räntesänkande penningpolitik utan skadliga biverkningar. Vad beträffar de medel, som kunde komma i fråga härför, framhöllo fullmäktige betydelsen av att riksbanken och riksgäldskontoret i samarbete verkade för en reduktion av diskontot på skattkammарväxlar samt i övrigt vidtogo åtgärder i syfte att ställa medel till statens förfogande utan att riksgäldskontoret skulle behöva låna direkt på marknaden och därigenom påverka lånevillkoren i åtstramande riktning. Vidare erinrades om att villkoren för den långfristiga kreditgivningen voro beroende av den penningtillgång, som riksbanken genom köp av valutor, skattkammарväxlar och obligationer samt genom andra transaktioner ställde till marknadens förfogande.

Ett samarbete i det syfte, som sålunda framhållits såsom önskvärt, förekom även mellan riksbanken och riksgäldskontoret. Sålunda skedde hos riksbanken diskontering av skattkammарväxlar, sedermera omlagd till särskilda växelkrediter, för att därigenom skapa medel för statliga likvider i guld och utländska valutor. Vidare ställde riksbanken till riksgäldskontorets förfogande såsom kassaförstärkning de medel, som för statliga myndigheters räkning inestodo hos riksbanken. Vid skilda tillfällen lämnade riksbanken anbud på och övertog skattkammарväxlar i konkurrens med affärsbankerna. Dessutom sökte riksbanken påverka utvecklingen genom underhandsförhandlingar direkt med affärsbanker, sparbanker och andra kreditinstitutioner beträffande räntesatser och kreditvillkor i övrigt.

Genom den politik, som sålunda fördes, lyckades statsmakterna att genomföra den eftersträfvade nedpressningen av räntenivån. Detta tog sig uttryck bl. a. i den sänkning, som i maj 1941 skedde av diskontot från $3\frac{1}{2}$ till 3 %. I slutet av samma år hade emellertid utvecklingen till följd av det fortgående valutainflödet och de statliga utgiftsoverskotten gått därhän, att bankofullmäktige funno det angeläget att penningpolitiken inriktades på att uppsuga de överskottsmedel, som funnos på penningmarknaden, samt att motverka tillförseln till marknaden av ytterligare medel. Någon fortsatt räntesänkning ansågo sig fullmäktige under dylika förhållanden icke höra räkna med. De penningpolitiska ingripandena borde i stället ske inom ramen av en räntenivå, bl. a. kännetecknad av en avkastning av omkring $3\frac{1}{2}$ % på långfristiga statsobligationer och 1 % på tre månaders skattkammарväxlar. De penningpolitiska medel, som härvid skulle kunna komma i fråga, finge bli beroende av den fortsatta utvecklingen. Därjämte borde genom kompletterande åtgärder en sterilisering

ske av sådan köpkraft, som icke berördes av de ingripanden, som kunde företagas inom riksbankens verksamhetsområde.

Några nya drag i utvecklingen framträdde på det hela taget icke under år 1942. Ställningen på kreditmarknaden var alltså likvid som en följd av den fortsatta valutainströmningen samt de statliga utgiftsoverskotten och sättet för deras finansiering. Däremot torde den rikliga tillgången på betalningsmedel icke i nämnvärd utsträckning ha kunnat föras tillbaka på en utvidgning av bankinstitutionernas kreditgivning till enskilda företag. Då samtidigt sysselsättningen var god, bl. a. till följd av statsbeställningar och en livligare byggnads- och investeringsverksamhet än under tidigare år, samtidigt som skördeutfallet förbättrades, påverkades allmänhetens köpkraft i stigande riktning.

En dylik utveckling innebar avsevärda risker för penningvärdet. Tyngdpunkten i den allmänna ekonomiska politiken ansågs i detta läge böra läggas vid strävandena att hejda prisstegringen. En förutsättning för den prisutveckling som ägt rum hade varit den rikliga betalningsmedelsförsörjningen, därigenom att denna bildat underlag för en stark efterfrågeökning och underlättat uppkomsten av en allmän flykt till sakvärden. Den prisstabiliserande politiken måste därför inriktas på att, samtidigt som skärpta direkt prisreglerande åtgärder vidtogos, eliminera det överskott på köpkraft, som kunde bilda underlag för en fortsatt prisuppdrivande efterfrågestegring. Bland de ingrepp, som härvid kunde ifrågakomma, nämndes i första rummet åtgärder för att hindra inkomststegringar. Vidare borde ökade ansträngningar göras att nedbringa statsutgifterna, och en ökad beskattning kunde minska konsumtionen i den mån den var av mera umbärlig karaktär. Den statliga upplåningspolitiken borde inriktas så, att finansieringen av det statliga utgiftsoverskottet i största möjliga utsträckning förlades till marknaden utanför riksbanken och affärsbankerna. I samband härmed borde en ökning av det enskilda sparandet ske, bl. a. genom att nya sparformer skapades samt genom ökad propaganda. Den centrala penningpolitiken borde inriktas på att genom marknadsoperationer och andra medel förhindra att betalningsförhållandena gentemot utlandet gävo upphov till nya kassamedel på marknaden.

I syfte att skapa bättre förutsättningar för en stabilisering av läget vidtogos under senare delen av 1942 en rad åtgärder. Sålunda genomfördes fr. o. m. den 1/11 1942 allmänt pris- och lönestopp samt utdelningsstopp för aktiebolagen. Såsom en helt ny sparform infördes s. k. rikskonton, d. v. s. en form för tidsbundet sparande för statens räkning, öppen endast för enskilda personer, och en intensivare propaganda ägde rum för inköp bland allmänheten av sparobligationer. En större statsupplåning skedde också under den för allmänheten mera attraktiva formen av premieobligationslån. I syfte att minska köpkraftsoverskottet försålde riksbanken obligationer och andra statsskuldförbindelser, främst skattkamarväxlar. Den

1/10 1942 anhöllo bankofullmäktige hos riksgäldskontoret, under åberopande av beslut av riksdagen i denna riktning (jfr även nedan: Diverse åtgärder), att kontoret skulle till riksbanken överlämna skuldförbindelser till ett belopp av 500 milj. kr. att användas i dylikt syfte. Den motivering bankofullmäktige därvid anförde innehöll bl. a. en precisering av fullmäktiges penningpolitiska program. Efter att ha erinrat om att det likvida läget på kreditmarknaden kunde väntas medföra fortsatta tendenser till räntefall, stigande aktiekurser och realvärden samt spekulativ kort investering, fortsatte fullmäktige:

»Även om man anser sig böra motverka övriga konsekvenser av det lättare marknadsläget, kunde den praktiska betydelse, en låg räntenivå äger i vissa sammanhang, tänkas motivera, att man läte marknadsutvecklingen utlösa en fortsatt räntereduktion. Om en räntesänkning komme till stånd med den bakgrund som här skisserats, skulle detta emellertid betyda, att man på en väsentlig punkt accepterade det lätta marknadslägets inflytande i inflationsskapande riktning och minskade sina möjligheter att på andra punkter motverka detta. Ur penningpolitisk synpunkt är förutsättningen för den nuvarande finanspolitiken att man på ett tidigt stadium kan bryta återverkningarna av den onormala tillförseln av betalningsmedel till marknaden. Helst bör en sterilisering av medlen ske omedelbart. I varje fall bör man söka förhindra, att de komma till användning i den allmänna rörelsen. Risken för att de skola göra detta ökas emellertid, i den mån de tillåtas föranleda en räntesänkning.

Fullmäktige finna sig av anförda skäl böra vidhålla uppfattningen, att räntesatserna icke för närvarande böra tillåtas att sjunka. Vid stigande lätthet på marknaden kan det emellertid komma att visa sig möjligt att stabilisera räntenivån endast genom en statlig upplåning utöver löpande behov. I enlighet med de tankegångar, som föranlett riksdagen att meddela nyss åberopade beslut angående disposition över riksgäldskontorets skuldförbindelser i riksbankens valutavärdande verksamhet, torde en sådan rent penningpolitiskt motiverad upplåning böra verkställas genom riksbankens försorg.

Av vad fullmäktige här uttalat framgår, att fullmäktiges önskan att stabilisera räntenivån ingår som ett led i strävandena att förebygga en fortsatt prisstegring och närmast avser att bidra till en eliminering av de risker för prisutvecklingen som en alltför stark likviditet på penning- och kapitalmarknaderna får anses inrymma. Fullmäktige vägledas emellertid även av en strävan att på längre sikt stabilisera räntenivån. Tillfälliga kastningar i marknadens likviditet böra icke få utlösa okontrollerade räntefluktuationer. Det är enligt fullmäktiges mening i regel icke heller lämpligt att söka genom starkare ränteförskjutningar styra den ekonomiska utvecklingen. Andra och mera ändamålsenliga utvägar stå vanligen till buds.»

De synpunkter, som fullmäktige sålunda framfört, voro vägledande för penningpolitiken även under 1943. Strävandena gingo alltfört ut på att eliminera köpkraftsoverskottet och att stabilisera ränteläget vid den rådande nivån. Någon ytterligare utveckling av den penningpolitiska målsättningen skedde icke. Vissa förslag framfördes hösten 1943 inom riksbanken för att stimulera det frivilliga sparandet. I det rådande läget ansågos de dock icke böra genomföras.

Det mål, som uppställts för penningpolitiken, kunde icke i full utsträckning uppnås. På våren 1944 konstaterade sålunda bankofullmäktige, att den prisstegring, som ägt rum sedan krigets början, blott till knappt halva sin omfattning svarade mot en nedgång i försörjningen. I övrigt föll den utanför den ram, som det penningpolitiska programmet angivit. Den väsentliga orsaken härtill var de inkomstökningar, som av olika skäl ägt rum. Sedan hösten 1942 hade dock det fastställda programmet kunnat i stort sett realiseras. Någon ändring i målsättningen ansågs fortfarande icke erforderlig. Som en följd härav borde den senast förda strama pris- och inkomstpolitiken fortsättas, samtidigt som riksbanken genom försäljning av värdepapper på marknaden bidrog till att neutralisera det köpkraftsöverskott, som alltjämt fanns. I samma riktning borde även verka ett på längre sikt bundet sparande.

Den penningpolitiska efterkrigsplaneringen.

Under år 1943 började man räkna med att fientligheterna i Europa inom en nära framtid kunde komma att upphöra, varigenom handelsförbindelserna med en rad länder skulle kunna återupptagas och försörjningsläget lättas. Anledning gavs härigenom att överväga vilken inriktning penningpolitiken skulle erhålla i ett sålunda förändrat läge. Denna fråga upptogs först till behandling av särskilda sakkunniga, tillkallade av fullmäktige i riksbanken. På grund av ovissheten om det ekonomiska och politiska läge, som kunde föreligga efter ett vapenstillestånd, ansågo sig de sakkunniga emellertid icke böra framlägga ett färdigt förslag till penningpolitiskt program. De inskränkte sig i stället till att angiva utgångspunkterna för en diskussion av efterkrigsperiodens penningpolitik samt att dryfta olika alternativ beträffande utvecklingen av de förhållanden, som voro av betydelse i detta sammanhang. Med utgångspunkt i de sakkunnigas utredning upptogo bankofullmäktige på våren 1944 ifrågavarande problem till behandling i en skrivelse till Kungl. Maj:t. Över fullmäktiges skrivelse avgavs därefter yttrande av kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering. Såväl fullmäktige som kommissionen anslöte sig till och utvecklade vidare de synpunkter, som framförts av de sakkunniga.

Enligt ifrågavarande uttalanden borde det kravet ställas på penningpolitiken, att förhållandena i fråga om betalningsmedelsförsörjning och ränteläge genom denna förhindrades att bli för den allmänna ekonomiska politiken försvärande moment. Därutöver borde i vissa lägen särskilda penningpolitiska åtgärder, samordnade med övriga ekonomisk-politiska ingripanden, kunna utgöra ett stöd vid genomförandet av ett fastställt ekonomiskt program.

Om den penningpolitiska målsättningen för tiden närmast efter kriget formulerades i anslutning till 1930-talets allmänna penningpolitiska program, sådant detta under årens lopp utbyggts och nyanserats, skulle detta innebära, att såsom norm för penningpolitiken uppställdes en stabilisering av prisnivån inom de gränser, som betingades av fluktuationerna i varuförsörjningen, i den mån dessa sammanhänge med växlingar i den inhemska produktiviteten eller i bytesrelationerna

med utlandet. Det ifrågasattes emellertid om detta program borde anknytas till läget vid krigets slut, vilket skulle innebära att den prisstegring, som orsakats av inkomstnivåns höjning under kriget, skulle tillåtas bestå. Alternativt skulle man kunna genomföra en parallell sänkning av inkomster och priser och därigenom åstadkomma en sådan reduktion av inkomstvolymen, att prisnivån från tiden före kriget återställdes, därest varuförsörjningen åter nådde förkrigsläget.

En med monetära medel dirigerad och genom lönesänkning underbyggd deflationsprocess, åsyftande att återställa förkrigstidens penningvärde i högre grad än som kunde ske genom ett förbättrat försörjningsläge, skulle emellertid komma att draga med sig en omställning på arbetsmarknaden med åtföljande arbetslöshet, vars omfattning bleve beroende av den intensitet, varmed deflationspolitiken bedrevs. Den skulle därigenom komma i konflikt med kravet på en bevarad full sysselsättning, vilket bildade ett väsentligt led i det efter hand utvecklade penningpolitiska programmet. En konsekvent tillämpning av detta program borde leda till att ett genom ökad produktivitet eller gynnsammare bytesrelationer med utlandet förbättrat försörjningsläge helt borde få slå igenom i prisbildningen. Däremot borde tills vidare icke vidtagas några åtgärder i syfte att eliminera även den prisstegring, som blivit en följd av den under kriget inträdda förhöjningen av inkomstnivån. Överhuvud ansågs det icke lämpligt att såsom mål för penningpolitiken uppställa en återgång till någon viss prisnivå. Den förskjutning, som ägt rum i relationen mellan gäldenärer och borgenärer, skulle följaktligen få godtagas. Med hänsyn till svårigheterna att vid den praktiska tillämpningen av programmet skilja mellan sådana prissänkningar, som förorsakats av varierande varutillgång, och sådana, som berodde på förändringar i inkomstnivån, skulle för penningpolitikens utformning i det konkreta fallet bli avgörande huruvida de ifrågasatta prissänkningarna komme att inom näringslivet utlösa sådana depressiva tendenser, som hotade att leda till en mera allmän arbetslöshet. Blev detta fallet, skulle det framstå såsom motiverat att tillgripa åtgärder i syfte att förebygga ett vidare prisfall. I lönepolitiskt hänseende borde programmets innebörd närmast bli, att förändringar i den vid tidpunkten för vapenstillståndet rådande nominallönenivån icke skulle eftersträvas av penningpolitiska skäl. En förbättrad varuförsörjning och därav föranledd prissänkning borde följaktligen resultera i en motsvarande höjning av reallönenivån.

I fråga om räntepolitiken betonades, att situationen på kreditmarknaden, såsom en följd av att den under kriget samlade stora köpkraftsreserven efterhand lös-gjordes, kunde nödvändiggöra en differentiering av ränteläget. En i huvudsak bibehållen räntestabilitet borde därvid eftersträvas på den långfristiga marknaden, medan en viss höjning kunde tänkas i fråga om diskontot och övriga korta räntesatser. På något längre sikt borde räntepolitiken föras så, att icke incitamenten till sparande starkt försvagades. Räntepolitiken måste dock samordnas med den allmänna ekonomiska politiken. Om en tendens till överexpansion komme att framträda inom näringslivet, kunde en ränteåttstramning utgöra ett värdefullt stöd för övriga ekonomisk-politiska åtgärder. Å andra sidan kunde sysselsättnings-situationen bliva sådan, att den motiverade den stimulans till ökade investeringar, som en sänkning av räntenivån innebure. I ett depressionsläge borde en räntesänkning vara det första medel av penningpolitisk natur som användes i strävandena att häva depressionen. Även om en räntesänkings omedelbara verkningar på prisutvecklingen icke längre vore särskilt betydelsefulla, kunde dess verkningar på produktionens och investeringarnas räntabilitet vara avsevärda, särskilt inom vissa områden. Om en räntereduktion i en dylik situation ur monetära synpunkter skulle framstå såsom olämplig, borde den dock ifrågakommande endast om den visades vara ur produktionspolitisk synpunkt nödvändig.

Beträffande valutapolitiken slutligen framhölls det ur såväl import- som export-synpunkt gemensamma intresset av stabila valutaförhållanden i världen. Sverige borde därför lämna de internationella stabiliseringssträvandena allt stöd, även om detta skulle medföra att de uppställda allmänna önskemålen beträffande pris-, inkomst- och konjunkturutvecklingen inom landet i någon mån finge eftersättas. Önskemålet om stabila växelkurser borde dock icke anses väga så tungt, att man för att realisera detta accepterade prisförändringar av mera betydande omfattning eller helt underlåte att föra en av den inhemska pris- och sysselsättnings-situationen motiverad växelkurspolitik. Sålunda borde en eventuell internationell inflationsvåg utestängas eller verkningarna av en allmän depression med starkt prisfall förebyggas genom växelkursförändringar. Dylika kursvariationer kunde emellertid tänkas bli omöjliga på grund av rådande valutarestriktioner eller internationella överenskommelser. I dyligt fall ställdes man inför valet att antingen låta den svenska prisnivån anpassa sig efter den internationella, varvid en motsvarande förskjutning av den inhemska nominallönenivån skulle framstå såsom motiverad, eller att söka uppnå det för prispolitiken uppställda målet på andra vägar. I sistnämnda fall kunde en direkt reglering av bytesförhållandena med utlandet bli oundviklig. Skulle ett dyligt val aktualiseras, måste olägenheterna av en sådan reglering vägas mot de ogynnsamma verkningarna av en allmän förskjutning av den svenska pris- och lönenivån, vare sig denna förskjutning ginge i inflatorisk eller deflatorisk riktning.

Till de synpunkter, som sålunda framförts av olika instanser, anslöt sig även finansministern i en av riksdagen sedermera godkänd proposition (nr 252). De huvudpunkter, varom under de förda diskussionerna allmän enighet uppnåtts, sammanfattades därvid av finansministern på följande sätt:

»1. En stabilisering av penningvärdet bör eftersträvas inom de gränser, som betingas av fluktuationer i varuförsörjningen sammanhängande med växlingar i den inhemska produktiviteten eller i bytesrelationerna med utlandet. I enlighet härmed bör en förbättring i försörjningen efter kriget föranleda en motsvarande förbättring av penningvärdet.

2. Penninginkomsterna böra i regel varken höjas eller sänkas. Vid en prisfallsrörelse bör en inkomstsänkning icke eftersträvas av penningpolitiska skäl i syfte att åstadkomma en höjning av penningvärdet utöver vad som svarar mot den förbättring av försörjningsläget som priset åter speglar. Önskvärdheten av en sådan höjning utgör alltså icke ett tillräckligt skäl för en sänkning av inkomstnivån, om priserna falla. Överhuvud bör icke såsom mål för penningpolitiken uppställas en återgång till någon viss prisnivå.

3. Vid tillämpningen av prissänkingsprogrammet bör tillses, att depressionsverkningar, som hota att leda till en mera allmän arbetslöshet, undvikas, samtidigt som det emellertid bör iakttagas, att en så fullständig återgång av den under kriget inträdda prisstegringen som möjligt är önskvärd.

4. Valutastabilitet bör eftersträvas, även om detta skulle innebära, att den interna målsättningen för penningpolitiken i någon mån finge eftersättas. I händelse Sverige skulle utsättas för ett kraftigare inflytande i depressiv eller inflatorisk riktning från utlandet, bör dock en justering av

växelkurserna tillgripas som medel att möta detta inflytande, i den mån en dylik justering är förenlig med Sveriges internationella åtaganden. En växelkursanpassning som medel i konkurrensen på de internationella marknaderna bör däremot icke ifrågakomma.

5. Den nuvarande räntestabiliseringen bör tills vidare fullföljas. I ett depressionsläge blir emellertid en omprövning av räntepolitiken nödvändig. Därvid bedömes räntan närmast ur sysselsättningssynpunkt. Vid en eventuell inflatorisk utveckling bör ökad kontroll över penningmarknaden eftersträvas genom lämpliga monetära åtgärder. En höjning av den långa räntan bör emellertid icke ske.»

Det betonades dock från alla de myndigheter, som deltog i behandlingen av denna fråga, att de synpunkter som framlagts och de riktlinjer som uppdragits icke finge betraktas som en under alla omständigheter fastslagen målsättning för penningpolitiken utan endast såsom en lämplig ram, när det gällde att under hänsynstagande till den faktiska utvecklingen utforma penningpolitiken i anslutning till den allmänna ekonomiska politiken.

Utvecklingen under efterkrigstiden.

Den allmänna ekonomiska utvecklingen under det sista krigsåret och tiden närmast efter vapenstilleståndet präglades bl. a. av en fortsatt stark spänning mellan köpkraft och efterfrågan. En viss skärpning av försörjningsläget inträdde under krigets slutskede, samtidigt som betydande löneförhöjningar genomfördes på arbetsmarknaden, vilket medförde ökade påfrestningar på prissystemet. Sedan vapenstilleståndet inträtt, ökades den svenska exporten kraftigt, och det exportöverskott om ca 675 milj. kr., som noterades för år 1945, betydde en motsvarande ökning av köpkraften på den inhemska marknaden.

Den utveckling, som sålunda ägde rum, måste ge anledning till allvarliga farhågor ur penningpolitisk synpunkt. Ej minst berodde detta på att den extraordinära varuknappheten icke minskats samt de ökade import- och produktionskostnaderna icke nedgått så snabbt som väntat. De av krigshushållningen framkallade prisuppdrivande faktorerna kvarstodo således i stor utsträckning alltjämt, vilket föranledde en viss osäkerhet angående den framtida utvecklingen. Emellertid befanns icke någon anledning föreligga att i det rådande läget taga upp till förnyad diskussion de riktlinjer, som i anslutning till efterkrigsplaneringen uppdragits för penningpolitiken. Målsättningen ansågs bära kvarstå oförändrad, och i fråga om medlen för penningpolitiken fann man sig alltjämt bära anlita de utvägar, som tidigare prövats. Det betonades samtidigt, att såväl penningpolitiken som den allmänna ekonomiska politiken borde föras så, att en anpassning av den svenska ekonomin till en lägre prisnivå och ett i motsvarande grad förbättrat penningvärde icke skulle försvåras. Härvid borde bl. a. beaktas sam-

bandet mellan penningpolitiken och lönepolitiken; sålunda ifrågasatte banko-
utskottet vid 1946 års riksdag, huruvida icke medverkan från parterna på
arbetsmarknaden borde påkallas för att såvitt möjligt ernå en stabilisering
av priser och löner för viss tid framåt. Vidare underströks den betydelse
jordbrukspolitikens inriktning hade för möjligheterna att realisera det pen-
ningpolitiska programmet.

Riksbankens diskonto sänktes den 9/2 1945 från 3 till $2\frac{1}{2}$ %. Utveck-
lingen på kreditmarknaden kännetecknades under en period närmast där-
efter på det hela taget av stabilitet. I olika sammanhang betonades även
vikten av att riksbanken genom sin politik strävade efter att upprätthålla
balansen på kapital- och penningmarknaderna. En politik i detta syfte
kom emellertid att stöta på betydande svårigheter på grund av de förhål-
landen, som allt starkare framträdde under senare delen av år 1946.

Som ett led i åtgärderna för en stabilisering av penningvärdet företogs
i juli 1946 en appreciering av den svenska kronan med ungefär 14 %.
Syftet var närmast att i viss grad neutralisera inflytandet på den svenska
prisnivån av de starka prisstegringstendenser, som framträtt på världs-
marknaderna och främst i USA i samband med att krigstidens priskontroll
i detta land upphävdes. Till följd av bl. a. att den starka prisuppgången i
utlandet fortsatte, ledde apprecieringen emellertid icke till en inhemsk
prisstabilisering; dock beräknades den ha dämpat prisstegringen på import-
varorna med ca 10 indexenheter.

Under år 1946 utbildades efter hand en typisk högkonjunktur, särskilt
markerad under årets senare del och kännetecknad av hög sysselsättning
och produktion. På grund av den starka efterfrågan, som härigenom upp-
stod för både investerings- och konsumtionsändamål, ökades den redan
tidigare förefintliga spänningen mellan köpkraft och varutillgång. Denna
spänning skärptes ytterligare dels genom en sedan kriget alltjämt kvar-
dröjande brist på vissa för produktionen viktiga varor samt genom brist
på arbetskraft, dels genom ökningar av de nominella inkomsterna för både
arbetsgivare och löntagare. Härigenom ökades inflationstrycket. Ett ytter-
ligare tillskott till den privata köpkraften skedde i och med att den all-
männa omsättningsskatten borttogs med 1946 års utgång. Den under krigs-
åren tillbakahållna konsumtionen skapade en betydande varuhunger inom
landet, vilken nu förstärktes genom den riktiga tillgången på köpkraft.
Eftersom den inhemska produktionen icke kunde tillfredsställa efterfrågan,
kom denna i hög grad att inriktas på utländska varor med en stark an-
svällning av importen som resultat. För betalning av denna import kom en
betydande del av landets valutareserver att tagas i anspråk (se nedan
sid. 946).

Den skisserade utvecklingen kom att få starka verkningar på penning-
och kapitalmarknaderna, där den under praktiskt taget hela kriget rådande
lättheten följdes av en markerad åtstramning. Härtill bidrog i första hand

valutautvecklingen; riksbankens försäljning av valutor innebar en motsvarande indragning av medel från marknaden. Därjämte inverkade en fortgående ansvällning av investeringarna, vilken medförde en stark ökning av efterfrågan på kapital. I viss mån underlättades dock bankernas kreditgivning genom en på hösten 1946 beslutad höjning av bankernas inlåningsrätt, vilken i realiteten medförde en höjning av deras utlåningsrätt. Slutligen bidrog till åtstramningen, att de statliga utgiftsoverskotten upphörde och överbalansering av budgeten trädde i stället. För att kunna tillgodose de ökade kreditbehoven nödgades bankerna att sälja ut av de betydande behållningar i obligationer och skattkamarväxlar, som de samlat upp under kriget, då andra placeringsmöjligheter icke stodo till buds. Dessa försäljningar trädde i stället för den rediskontering och upplåning i riksbanken, som tidigare vid liknande situationer brukat förekomma. I betydande utsträckning uppköpte riksbanken i räntestabiliserande syfte de värdepapper, som utbjödos. Från slutet av 1945 köpte riksbanken sålunda successivt skattkamarväxlar och i huvudsak korta obligationer. Under november 1946 övergick riksbanken till att köpa icke endast korta statspapper utan även långa guldkantade obligationer. Dessa köp, som medförde ett tillskott av likvida medel till marknaden, neutraliserade dock icke i full utsträckning den åtstramning, som övriga inverkan faktorer åstadkommo.

I syfte att återställa den rubbade samhällsekonomiska balansen vidtogos en rad åtgärder på det ekonomiska livets olika områden. Pressen på prisnivån sökte man begränsa genom skärpt priskontroll, medan valutautströmningen hejdades genom en successivt skärpt importreglering. Köpkraftstillflödet begränsades genom överenskommelser med arbetstagarorganisationerna om lönestabilisering, samtidigt som höjningar av aktiebolagens utdelning av vinstmedel förbjödos samt föreskrifter om insättning på spärrkonto i riksbanken av viss del av dylika vinstmedel utfärdades. På kreditmarknaden fortsatte riksbanken att genom sina obligationsköp hålla räntenivån stabil. Efter hand upptogs till diskussion frågan huruvida en höjning av räntan borde ifrågakomma såsom ett medel att begränsa investeringarna. Emellertid fann man att en räntehöjning av den måttliga omfattning, som i det rådande läget kunde ifrågakomma, icke skulle leda till den investeringsbegränsning, som vore erforderlig. En höjning av räntan ansågs därjämte icke önskvärd på grund av de negativa verkningar den skulle få genom att öka kostnadstrycket, framför allt genom att aktualisera en hyreshöjning, och därmed äventyra den allmänna stabiliseringspolitiken. Riksbanken fortsatte därför med sina stödjande marknadsoperationer utan att därvid taga hänsyn till tillfälliga rörelser på penning- och kapitalmarknaderna, även om dessa framtungo obligationsköp av betydande storleksordning. Den investeringsbegränsning, som måste genomföras för att balans skulle ernås, fick i stället ske genom direkta

ingrepp. Sålunda ägde en väsentlig skärpning av byggnadsregleringen rum. Vidare träffade riksbanken under hösten 1947 överenskommelser med de olika kreditinstitutionerna om en frivillig begränsning från deras sida av utlåningen till allmänheten. I olika sammanhang betonades även vikten av ett ökat enskilt sparande och vidtogos åtgärder för att uppmuntra därtill.

De ingripanden, som sålunda företogos av statsmakterna, ledde efterhand till åsyftade resultat. Den samhällsekonomiska balansen förbättrades successivt och kunde betraktas som i stort sett återställd vid utgången av år 1948. En avveckling eller uppluckring av de olika restriktiva åtgärderna kunde därför inledas. Strävandena i denna riktning måste emellertid avbrytas på sommaren 1950 till följd av den då inträdda skärpningen i såväl det internationella som det inhemska ekonomiska läget.

Sedelutgivningsrätten.

Riksbankens sedelutgivningsrätt reglerades vid det andra världskrigets utbrott genom vissa stadganden i 1934 års lag om Sveriges riksbank. Sålunda ägde riksbanken enligt 9 § i denna lag utgiva sedlar till det belopp, som motsvarades av dubbla summan av riksbankens metalliska kassa, beräknad enligt 11 § i samma lag, samt därutöver till ett belopp av 350 milj. kr. Under vissa förutsättningar kunde Konungen bemyndiga riksbanken att utgiva sedlar till ett belopp av ytterligare 350 milj. kr. Jämlikt 11 § skulle såsom riksbankens metalliska kassa räknas allt riksbankens guld inom landet samt därutöver, intill 15 % av hela metalliska kassan, banken tillhörigt i utlandet förvarat eller under transport varande, på betryggande sätt försäkrat guld. Därjämte funnos bestämmelser om s. k. supplementär täckning av den del av den utelöpande sedelstocken, som icke täcktes med guld.

I det krisläge, som inträtt genom stormaktskrigets utbrott, befarades att ett flertal föreskrifter i riksbankslagen kunde komma att visa sig för snäva och att de, om det vore nödvändigt att strängt iakttaga dem, i vissa situationer skulle kunna hindra riksbanken från att vidtaga de åtgärder, som kunde anses lämpliga. I syfte att härutinnan skapa möjlighet till smidigare anpassning efter behoven tillades Konungen genom lag den 22/12 1939 (nr 895) befogenhet att meddela särskilda bestämmelser bl. a. om riksbankens sedelutgivning och bankrörelse. Denna lag, som utgjorde ett led i krigsårens beredskapslagstiftning, var tillämplig vid krig eller krigsfara, vari riket befunde sig, eller eljest under utomordentliga, av krig föranledda förhållanden. Lagen, som ursprungligen gällde t. o. m. den 31/3 1940, förlängdes därefter successivt och utlöpte den 30/6 1948.

Med stöd av denna fullmaktslag föreskrev Kungl. Maj:t genom kungörelse den 31/1 1940 (nr 54), att såsom riksbankens metalliska kassa skulle räknas allt riksbanken tillhörigt guld. Riksbankslagens ovan återgivna bestämmelse om den metalliska kassan sattes härigenom temporärt

ur kraft. Orsaken härtill var, att den däri givna begränsningen för sedelutgivningen, vilken sammanhänge med guldets placering, ansågs lägga hinder i vägen för en sådan fördelning av riksbankens guldbehållning som ur säkerhetssynpunkt var mest betryggande. I anslutning härtill skedde även en redovisningsteknisk omläggning, varigenom guldets vid beräkning av sedelutgivningsrätten i fortsättningen upptogs till dagsvärde i stället för det tidigare nominella parivärdet.

De stora importöverskotten efter kriget och det därav förorsakade, sedan hösten 1946 fortgående starka valutautflödet ledde, i den mån innehavet av guld berördes, till en minskning av riksbankens sedelutgivningsrätt. Detta nödvändiggjorde i början av år 1947 en höjning av maximigränsen för den sedelkontingent, för vilken guldtäckning enligt riksbankslagen icke erfordrades. Med stöd av fullmaktslagen ökades således genom kungörelse den 14/2 1947 (nr 31) det tidigare högsta tillåtna beloppet för dylik sedelutgivning från 350 till 1 400 milj. kr. Sedan valutautflödet fortgått ännu någon tid, framstod även denna ram för sedelutgivningen som för snäv, varför en ytterligare höjning av maximigränsen med 1 100 milj. kr. skedde genom kungörelse den 20/6 1947 (nr 251). Sedelutgivningsrätten hade därigenom fastställts till ett belopp, motsvarande den dubbla summan av riksbankens metalliska kassa samt därutöver 2 500 milj. kr.

I den skrivelse till Kungl. Maj:t, där bankofullmäktige begärde den första av de ovan omnämnda höjningarna av sedelutgivningsrätten, anförde fullmäktige därjämte, att 1934 års lag för Sveriges riksbank enligt fullmäktiges åsikt sedan länge varit i behov av en allmän överarbetning. En kommitté hade därför på hösten 1946 tillsatts inom riksbanken med uppdrag att utarbeta en reviderad riksbankslag. Av skilda orsaker vore det emellertid icke lämpligt att omedelbart slutföra detta arbete. Ej heller hade det befunnits ändamålsenligt att, såsom fullmäktige övervägt, ur lagkomplexet bryta ut och definitivt omarbete endast bestämmelserna om sedelutgivningsrätten. I avvaktan på den avsedda allmänna översynen av riksbankslagen ville fullmäktige därför föreslå, att 1939 års fullmaktslag skulle givas fortsatt giltighet t. o. m. utgången av juni 1948. Detta fullmäktiges förslag framlades därefter i proposition till 1947 års riksdag.

Vid bankoutskottets behandling av denna proposition framhölls, att den fortgående minskningen av riksbankens guldkassa kunde medföra behov av en ökad sedelutgivningsrätt samt att detta kunde inträffa vid tidpunkt då riksdagen ej var samlad. Utskottet föreslog därför riksdagen att biträda förslaget om en förlängning av giltighetstiden för fullmaktslagen. Emellertid framhöll utskottet samtidigt, att det framstode såsom i hög grad angeläget, att denna lag avvecklades så snart som möjligt samt att riksdagens inflytande på avgöranden angående sedelutgivningen återställdes. Det rådande provisoriet vore dessutom förenat med den olägenheten, att bestämmelserna om sedelutgivningsrätten blivit splittrade på tre olika författ-

ningar. Utskottet uttalade därför det önskemålet, att sedeltäckningsbestämmelserna i riksbankslagen omlades så, att det provisoriska arrangemanget kunde upphöra efter utgången av den tillstyrkta förlängningstiden. — Vad utskottet sålunda anfört godkändes sedermera av riksdagen.

Med anledning av bankoutskottets uttalande uppdrogo bankofullmäktige åt den tidigare omnämnda riksbankslagskommittén att, utan att avvakta en lämplig tidpunkt för framläggandet av en reviderad version av hela riksbankslagen, fullfölja sitt utredningsuppdrag separat beträffande frågan om sedelutgivningsrätten.

I det betänkande, där kommittén redovisade resultatet av sina överväganden, framhölls, att principerna för guldtäckning av viss del av den utelöpande sedelmängden hade utformats under en tid, då strikt metallisk myntfot rådde. Emellertid hade utvecklingen nu gått därhän, att centralbankens guld-kassa icke längre i första hand bildade grundval för den inhemska försörjningen med betalningsmedel utan framför allt blivit en reserv för betalningar till utlandet. Denna förskjutning av guld-kassans betydelse hade ytterligare markerats genom att guldmyntfoten suspenderats i flertalet länder. Någon ändring i guldets monetära användning kunde heller icke väntas.

Som en konsekvens av utvecklingen hade kommittén funnit, att vid en definitiv omläggning av sedeltäckningsbestämmelserna dessa borde få en utformning, som svarade mot de ändrade förhållandena på penningväsendets område och som ej hindrade riksbanken från att föra en ur landets synpunkt rationell penning- och valutapolitik i överensstämmelse med de riktlinjer för den allmänna ekonomiska politiken, som uppdrogos av statsmakterna. De definitiva sedeltäckningsbestämmelserna borde därför utformas så, att riksbankens guldbehållning förlänades karaktären av en disponibel reserv för utländska betalningar. Riksbanken borde ha frihet att omväxla guld till valutor, när så befunes lämpligt. Vidare borde riksbanken ha möjlighet att disponera guld- och valutareserven för att täcka en temporär brist i betalningsbalansen, utan att detta skulle behöva medföra menliga konsekvenser i fråga om sedelutgivningsrätten. Detta skulle förutsätta, att den obligatoriska guldtäckningen av en viss del av sedelstocken upphävdes. Som täckning borde i stället räknas i huvudsak de tillgångar, som enligt den gällande ordningen betecknades som supplementär sedeltäckning. Dessa täckningssgilla tillgångar borde vidare motsvara ej endast sedelstocken utan även övriga avistaförpliktelser, vilka borde betraktas som täckningspliktiga skulder.

Bankofullmäktige delade kommitténs syn på guldets funktion i nutida hushållning, men ansågo sig då icke böra föreslå sedelutgivningsbestämmelser, som icke satte någon bestämd gräns för sedelcirkulationen. Såsom ett komplement borde enligt fullmäktiges åsikt ingå vissa spärrar, varigenom riksdagen automatiskt inkopplades, så snart den utelöpande sedelmängden nått över en viss gräns. Fullmäktige hade emellertid funnit, att i det rådande penningpolitiska läget någon definitiv omreglering av grunderna för sedelutgivningen icke lämpligen borde ske. I stället föreslog fullmäktige, att 1939 års fullmaktslag skulle upphöra att gälla med utgången av juni 1948 och ersättas med en av Kungl. Maj:t och riksdagen gemensamt stiftad provisorisk lag, varigenom riksbankslagens sedeltäckningsbestämmelser temporärt sattes ur kraft utan att ändras eller upp-

hävas. Dessa provisoriska bestämmelser borde utformas så, att ett visst maximibelopp för sedelcirkulationen fastställdes i lagen. Fullmäktige framlade även ett förslag till dylik lag, till vilket finansministern i proposition till 1948 års riksdag anslöt sig. Förslaget godkändes sedermera av riksdagen.

Genom den lag med särskilda bestämmelser rörande riksbankens sedelutgivning, som därefter utfärdades den 28/5 1948 (nr 248), sattes de tidigare refererade stadgandena i riksbankslagens 9 och 11 §§ ur kraft. Enligt lagen erhöll riksbanken rätt att utgiva sedlar till ett belopp av högst 3 200 milj. kr., med rätt för Konungen att, där så med hänsyn till utomordentliga omständigheter prövades nödigt under tid då riksdagen icke var samlad, medgiva riksbanken att utgiva sedlar till ett belopp av ytterligare 700 milj. kr. Vidare fastställdes, att som riksbankens metalliska kassa skulle räknas allt riksbanken tillhörigt myntat och omyntat guld.

Den nya lagen gällde ursprungligen under tiden 1/7 1948—30/6 1949. Då förhållandena på penningmarknaden icke ansågos så stabiliserade, att någon definitiv omläggning efter denna tid kunde ske, gavs den provisoriska lagen förlängd giltighet intill utgången av juni 1950, dock med den ändringen att maximibeloppet för sedelutgivningsrätten höjdes från 3 200 till 3 500 milj. kr. En dylik höjning hade blivit erforderlig, sedan en oförutsedd stegring i den utelöpande sedelmängden ägt rum, varigenom utrymmet under sedelgränsen blivit alltför begränsat med hänsyn till de säsongmässiga variationerna. Sedermera har den provisoriska lagstiftningen förlängts att gälla även under budgetåren 1950/51 och 1951/52, varvid maximigränsen för sedelutgivningen under det förstnämnda budgetåret låg oförändrad vid 3 500 milj. kr. men för 1951/52 höjdes först till 4 100 milj. kr. och därefter till 4 400 milj. kr.

Valutamarknaden.

Den omfattande import, som ägde rum under år 1939 och de första månaderna av 1940, medförde ett avsevärt behov av valutor. Till följd härav nedgick riksbankens innehav av guld och valutor med betydande belopp. Nedgången förstärktes därjämte genom en omläggning av betalningsvanorna, i det att svensk import i större utsträckning än tidigare varit fallet förskottsbetalades. Sedan importen praktiskt taget omöjliggjorts genom Skagerackspärren i april 1940, upphörde emellertid pressen på valutareserven, och fr. o. m. maj månad s. å. inträdde en ökning i riksbankens guld- och valutabehållning. Denna ökning fortsatte praktiskt taget utan avbrott under hela kriget och under perioden närmast efter vapenstillståndet. Efter ett mindre valutautflöde under de sista månaderna av 1945 noterades i juni 1946 maximum för riksbankens innehav av guld och valutor under här ifrågakommande period. Under inverkan av efterkrigstidens starka ansvällning av importen började därefter en mer än två år lång period med fortgående valutautflöde.

Under större delen av 1930-talet var den svenska kronan anknuten till det engelska pundet. Sedan den engelska stabiliseringsfonden upphört att stödja pundets internationella värde, uppgavs emellertid kronans fasta relation till pundet. I stället baserades noteringarna på den svenska valuta-marknaden fr. o. m. den 28/8 1939 på en dollarkurs av 4:20 kr. per dollar, vilken kurs sedan kvarstod oförändrad under hela kriget. Med undantag för vissa under krigets första skede inträffade förändringar i växelkurserna, vilka till en del hängde samman med att krigsskådeplatsen utsträcktes till nya länder, lågo även andra växelkurser än dollarkursen i stort sett stabila. Emellertid blevo växelkurserna, efter hand som den internationella handeln i allt vidare omfattning reglerades, i stor utsträckning endast nominella och ersattes av clearingkurser, fastställda i anslutning till handelsförhandlingarna med de enskilda länderna.

I juni 1941 spärrades genom beslut av regeringen i USA svenska tillgodohavanden i detta land. Sedan från svensk sida framlagts förslag till ett tekniskt förfarande för kontroll av dispositionen av svenska dollarbehållningar och sedan förklaring avgivits att det svenska valutakontoret skulle tillåta endast sådana transaktioner, som berörde länder vilkas tillgångar i USA icke voro spärrade, erhöill Sverige en s. k. generell licens. Härigenom blevo de spärrade svenska tillgångarna åter disponibla.

Redan vid 1939 års lagtima riksdag antogs en lag om förfogande över utländska betalningsmedel m. m. under utomordentliga av krig föranledda förhållanden (*valutalag*), vilken utfärdades den 22/6 1939 (nr 350). Denna lag, vilken ingick som ett led i krisberedskapslagstiftningen, erhöill ursprungligen endast begränsad giltighetstid men har därefter successivt förlängts, senast t. o. m. juni månads utgång 1952. (Se vidare angående valutalagen sid. 41.)

Syftet med lagen är att vid krig eller krigsfara, vari riket befinner sig, eller under av krig föranledda extraordinära förhållanden ge Kungl. Maj:t fullmakt att, då riksdagen icke är samlad, utfärda förordnanden om förfogande över utländska betalningsmedel m. m., i den mån detta är nödvändigt för uppnåendet av det mål som fastställts för riksbankens penningpolitiska verksamhet. För den händelse de valutapolitiska hjälpmedel, som under normala förhållanden stå till buds, icke skulle vara tillräckliga, anses riksbanken böra ha möjlighet att ingripa på valutamarknaden med tvångsåtgärder för reglering av valutahandeln och kontroll av betalningsförhållandena med utlandet. Valutarestriktionerna skola väsentligen hava till syfte att, då risk för kapitalflykt föreligger, skydda valutareserven samt vid tendenser till alltför stark kapitalinströmning minska riskerna för en utveckling på den inhemska valuta- och penningmarknaden, som skulle avsevärt försvåra riksbankens valutavårdande verksamhet.

Under hösten 1939 infördes med anledning av den betydande valuta-

utströmningen vissa restriktioner på valutamarknaden. Sålunda upphörde riksbanken att sälja valutor för andra än kommersiella ändamål samt för återbetalning av utländska tillgodohavanden. I november genomförde även affärsbankerna en inskränkning av sina valutaförsäljningar, och i december träffades mellan affärsbankerna en skriftlig överenskommelse med riktlinjer för deras tillhandahållande av valutor. Dylika skulle ställas till förfogande endast för vissa, såsom legitima betraktade ändamål, varmed avsågs betalning av importvaror, frakter, försäkringskostnader, ränta och amortering på skuld till utlandet, resekostnader i utlandet samt i viss omfattning gåvor och understöd. Därjämte skulle insättningar på utländska kronräkningar underkastas viss kontroll samt köp av värdepapper i utlandet ske endast under vissa angivna förutsättningar. — Genom särskild kungörelse (nr 933/1939) föreskrevs skyldighet för i riket bosatta fysiska och juridiska personer att lämna uppgift om sina innehav per den 31/12 1939 av utländska betalningsmedel, fordringar och värdepapper, tillgångar i utlandet, guld och guldmynt samt förpliktelser gentemot utlandet.

De sålunda genomförda restriktionerna medförde i viss utsträckning en minskning av valutautflödet, men någon fullständig kontroll över utvecklingen på valutamarknaden vanns icke. I syfte att nå sådan genomfördes med stöd av de bestämmelser, som meddelats i den förut omnämnda valutalagen, officiell valutareglering fr. o. m. den 25/2 1940 genom den s. d. utfärdade *valutaförordningen* (nr 97). Härigenom kunde övervakas, att landets tillgångar i guld och utländska valutor användes på ett sådant sätt, att de tillgodosågo de för folkhushållet viktigaste behoven. Att såsom riksbankens organ handlägga frågor rörande valutaregleringens genomförande inrättades en särskild myndighet, *valutakontoret* (se sid. 94). 1940 års valutaförordning äger fortfarande giltighet, ehuru den i vissa punkter ändrats.

Valutaregleringens allmänna innebörd var, att köp och försäljning av utländska valutor samt in- och utförsel av valutor och värdepapper skulle få ske endast i den omfattning och på de villkor, som valutakontoret bestämde. De 22 större affärsbankerna bemyndigades att vid sidan av riksbanken i egenskap av valutabanker driva handel med utländska betalningsmedel och utländska fordringar, varjämte postverket, vissa affärsbanker utöver valutabankerna samt vissa resebyråer erhöilo tillstånd att driva valutahandel i särskilt angiven begränsad omfattning. Genom valutaförordningen erhöil riksbanken vidare rätt att rekvirera utländska betalningsmedel och utländska banktillgodohavanden samt, genom en senare författningsändring, även utländska värdepapper. Det förutsattes dock att denna rekvisitionsrätt icke skulle användas utan särskilt medgivande från Kungl. Maj:t. Valutaförordningen kompletterades genom särskild kungörelse angående förbud mot utförsel från riket av myntat och omyntat guld (nr 98/1940). För att möjliggöra en effektiv kontroll av valutahandeln före-

skrevs skyldighet att i vissa fall avgiva deklaration angående införsel och utförsel av varor (nr 167/1940).

Med stöd av valutaförordningen föreskrev valutakontoret i slutet av december 1940, att särskilda deklarationer skulle avlämnas rörande innehav av utländska betalningsmedel, fordringar eller andra tillgångar samt skulder gentemot utlandet, allt avseende förhållandena vid 1940 års utgång. En liknande valutainventering skedde sedermera även per den 31/12 1944.

Avsikten med valutaregleringen var ursprungligen i huvudsak att möjliggöra en kontroll över kapitalrörelserna. Demot avsågs icke att regleringen skulle användas i importbegränsande syfte. I samband med försämringen av det ekonomiska läget under våren 1940, särskilt efter det handelsavspärrningen västerut skett, undergick emellertid regleringen en successiv skärpning, varigenom den i viss utsträckning kom att innefatta även en importkontroll. Sedan valutasituationen senare under året blivit mindre ansträngd, kunde vissa lättnader i restriktionerna dock medgivas. Vid handhavandet av valutaregleringen kom sedermera tyngdpunkten att läggas vid en övervakning av åtgången av sådana valutor, för vilka tillgången var knapp i förhållande till efterfrågan, samt vid en dirigering och övervakning av betalningarna till och från utlandet under beaktande av penningpolitiska, handelspolitiska och betalningsbalansmässiga önskemål. I slutet av år 1945 kunde vissa lättnader i regleringen genomföras. Valutabankerna erhöilo därvid rätt att, på grundval av generella föreskrifter från valutakontoret, medgiva betalningar till utlandet vid rent kommersiella transaktioner.

Allt eftersom det kunde förutses att kriget närmade sig sitt slut, blev risken allt större, att flyktkapital skulle söka sig till Sverige. Vissa tendenser kunde även märkas i denna riktning. En stark tillströmning av fria valutor skulle kunna leda till allvarliga rubbningar på den inhemska penning- och kapitalmarknaden, och det framstod därför som ur beredskapsynpunkt angeläget att valutaförordningens bestämmelser rörande utförsel av valutor kompletterades, så att det bleve möjligt att övervaka och hindra en icke önskvärd kapitalinströmning till Sverige. En dylik komplettering skedde även genom en förordning den 20/10 1944 (nr 693), kompletterad med tvenne kungörelser angående importförbud på myntat och omyntat guld samt platina (nr 694—695/1944).

Den 13/7 1946 företogs en appreciering av den svenska kronan med något över 14 %. Såsom ovan i avsnittet om penningpolitiken framhållits, ingick denna åtgärd såsom ett led i de penningpolitiska strävandena. Växelkursförändringen kom emellertid även att påverka utvecklingen på valutamarknaden. I avvaktan på den förutsedda apprecieringen sökte importörer och andra, som hade att erlägga betalningar i utländsk valuta, att i största möjliga utsträckning uppskjuta dessa, medan exportörer och rederier force-rade hemtagningen av sina tillgångar i utlandet. Landets valutabehållningar

ökades därför kraftigt under tiden närmast före apprecieringen. Sedan denna genomförts, vände valutaströmmen, bl. a. till följd av att den inträdda eftersläpningen i betalningarna till utlandet nu måste tagas igen samt att under senare delen av året rykten cirkulerade om att andra länder skulle följa Sveriges exempel. Av större och mera varaktig betydelse var emellertid det valutautflöde, som förorsakades av den stora ansvällningen i importen och som djupast kunde föras tillbaka på att den överskottsköpkraft, som uppkommit under kriget och som under efterkrigstiden erhållit en betydande påspädning, snabbt aktiverades, under det att produktionen inom landet icke var tillräckligt stor och icke ökades tillräckligt kraftigt för att svara häremot. Valutautflödet förstärktes därjämte genom farhågor bland importörerna för att minskningen i valutareserverna skulle nödvändiggöra en sänkning av den svenska kronans internationella värde eller en importreglering ävensom genom prisutvecklingstendenserna på världsmarknaden. Den efter hand allt svårare valutakrisen erhöll en särskild aspekt genom den särskilt starkt framträdande, för hela Europa gemensamma knappheten på s. k. hårda valutor, framför allt dollar. Sveriges betydande importöverskott gentemot dollarområdet kunde nämligen icke såsom före kriget täckas genom svenska exportinkomster på andra marknader.

Det kraftiga fortgående valutautflödet torde icke kunna anses i större utsträckning ha föranletts av 1946 års appreciering. Den svenska importvarumarknaden var till följd av den stora köpkraftsreserven föga priselastisk, och den genom kronhöjningen förorsakade prissänkningen på importvarorna torde knappast kunna ha framkallat någon volymmässig ökning av importen. På exportsidan spelade apprecieringens negativa verkningar sannolikt icke någon nämnvärd roll, eftersom den totala exporten hela tiden låg vid gränsen av landets exportförmåga med hänsyn till den rådande inhemska efterfrågan. Ej heller påverkades valutaställningen genom någon ogynnsam utveckling av relationen mellan import- och exportpriser eller genom svensk kreditgivning till utlandet. Utbetalningarna under den svenska kreditgivningen under och omedelbart efter kriget nådde sin toppnivå redan hösten 1945, då det onormalt starka valutautflödet ännu ej tagit sin början, och de därefter ingångna kreditöverenskommelserna av större räckvidd hunno icke utöva något inflytande på betalningsutvecklingen förrän efter det att valutakrisen redan inträtt.

Det alltmåra försämrade valutaläget föranledde en rad framställningar från bankofullmäktige till regeringen. I en promemoria av den 19/12 1946 framhöllo fullmäktige sålunda, att tillräckliga hållpunkter visserligen ännu saknades för att bedöma nödvändigheten av en importreglering till skydd för valutan, men att en dylik kunde bli nödvändig och att de praktiska spörsmål, som voro förbundna därmed, fördenskull snarast borde prövas och en effektiv reglering planläggas, så att den vid eventuellt behov kunde

genomföras utan dröjsmål. I en ny promemoria den 30/1 1947 underströko fullmäktige, att den hastighet, varmed valutautströmningen alltjämt pågick, innebar en belastning på valutareserverna, som icke kunde godtagas ytterligare någon längre tid. Eftersom det syntes angeläget att om möjligt undanröja behovet av mera långtgående åtgärder eller i varje fall uppskjuta den tidpunkt, då ett avgörande måste träffas i fråga om en allmän importreglering, framhöllo fullmäktige vikten av att regeringen övervägde att begränsa importen med de andra medel, som stode till buds.

Då valutaläget emellertid ytterligare försämrades under februari och början av mars och då någon tendens till omslag i utvecklingen icke kunde skönjas, sågo sig bankofullmäktige nödsakade att den 13/3 1947 i en tredje skrivelse till Kungl. Maj:t föreslå direkta åtgärder för att förhindra en fortsatt mera omfattande nedgång i valutareserverna. Fullmäktige hade under de interna diskussioner, som föregått skrivelsen, funnit att de åtgärder, som kunde ifrågasättas från riksbankens sida, nämligen en räntehöjning och/eller en sänkning av kursen på den svenska kronan i förhållande till andra valutor, icke skulle kunna få önskad effekt, genomförda inom tänkbara gränser. På kort sikt vore därför direkta kvantitativa regleringsåtgärder nödvändiga. Dessa borde därvid i första hand inriktas på en eliminering av mera umbärlig import. Vidare anförde fullmäktige, att i den allmänna diskussionen ifrågasatts att övervinna de aktuella valutansvarigheterna genom att upptaga ett dollarlån. Fullmäktige avstyrkte emellertid en dylik åtgärd, som endast skulle innebära att man uppsköte en ändå ofrånkomlig anpassning av importen och den inhemska förbrukningen av exportvaror efter landets inkomster.

Med anledning av bankofullmäktiges framställning förordnade Kungl. Maj:t om utsträckt importreglering fr. o. m. den 15/3 1947. Trots detta hade importen under den närmast följande tiden en betydande omfattning, varför valutareserverna fortsatte att sjunka. Successiva åtstramningar i importregleringen blevo därför nödvändiga. Vidare erhöilo bankofullmäktige genom kungl. brev bemyndigande att genom valutakontoret jämlikt 10 § valutaförordningen rekvirera utländska betalningsmedel samt utländska fordringar. Med stöd av detta bemyndigande föreskrev valutakontoret genom kungörelse den 21/10 1947 (nr 782) hembudsskyldighet beträffande dels utländska betalningsmedel, lydande å US-dollars, schweizerfrancs, argentinska pesos och portugisiska escudos, dels utländska fordringar i Nord-, Mellan- och Sydamerika, Filippinerna, Portugal med besittningar, Schweiz och Tanger. Slutligen stadgades vid två olika tillfällen under år 1947, i april och november, deklarationsskyldighet av vissa utländska tillgångar.

Bankofullmäktige angävo i tre olika skrivelser till Kungl. Maj:t under våren och hösten 1947 de åtgärder, som enligt deras åsikt inom olika områden av det ekonomiska fältet borde vidtagas för att en lösning av valutakrisen skulle åvägbringas. Eftersom den aktuella krisen bottnade i en alltför stor differens mellan

köpkraft och varutillgång, borde de vidtagna åtgärderna syfta till att återställa den bristande balansen. Då en inhemsk produktionsökning var svår att få till stånd tillräckligt snabbt, måste åtgärderna huvudsakligen komma att träffa efterfrågesidan. Fullmäktige framhöllo i detta sammanhang bl. a., att de olika samhällsgrupperna måste avstå från krav på inkomstförbättringar, sparandet måste ökas, den kvantitativa importkontrollen hållas stram, även om detta skulle leda till lagerförtäring, investeringskontrollen kraftigt skärpas samt den statliga budgetpolitiken inriktas på att icke blott driftbudgeten utan även kapitalbudgeten skulle finansieras med verkliga inkomster. Samtidigt borde även exporten med alla medel främjas. En omprövning av exportlicensgivningen borde därvid äga rum, varvid valutasynpunkterna måste få en framskjuten plats.

Även för en lösning av valutaproblemen på längre sikt ansågs en ökning av produktionen vara av avgörande betydelse. Importbehovet skulle därigenom minskas, samtidigt som utgångsläget för exporten förbättrades. Produktionsökning borde framför allt eftersträvas i fråga om sådana varor, som voro begärliga på de svenska exportmarknaderna, framför allt på hårdvalutamarknaderna. För att möjliggöra en stegrad produktion måste produktionsapparaten utbyggas och rationaliseras. Det vore härvid nödvändigt, att investeringsverksamheten inriktades på för exporten väsentlig varuproduktion och icke på ändamål, som endast ledde till en höjning av levnadsstandarden. I den mån en åtstramning icke kunde tillåtas gå ut över investeringsverksamheten, måste den i stället drabba konsumtionen.

Framför allt underströko fullmäktige emellertid, att ökad uppmärksamhet måste ägnas åt den svenska utrikeshandels geografiska inriktning. De svenska långsiktiga valutaproblemen utgjorde endast en del av en gemensam europeisk dollar-kris, som kunde väntas bli bestående för avsevärd tid framåt. För Sveriges del skulle detta medföra, att de europeiska marknaderna under lång tid icke alls eller endast i mycket begränsad omfattning skulle bli i tillfälle att likvidera sin import från Sverige i valutor, som kunde växlas till guld eller dollar. Man måste under dylika omständigheter tills vidare grunda den svenska handelspolitiken och den ekonomiska politiken överhuvud på förutsättningen att Sveriges betalningar till dollarområdet balanserades och att detta förhållande kunde komma att bestå under flera år. Detta måste leda till en väsentlig begränsning av den svenska importen från dollarmarknaderna. Eftersom denna begränsning icke kunde kompenseras genom import från europeiska marknader, skulle följden bli en avsevärd standardförsämring inom landet i jämförelse med vad som varit möjligt vid ett fritt varuutbyte. Det internationella finansläget vore vidare sådant, att växelkursförändringar icke skulle utgöra ett tjänligt medel för att rätta till den allmänna bristen på balans. En dollarbrist för Europa i dess helhet av det föreliggande slaget skulle icke kunna utjämnas genom en förskjutning av värderelationen mellan dollarn och de olika europeiska valutorna.

Slutligen avvisade fullmäktige även en ytterligare internationell kreditgivning från svensk sida eller prolongation av redan utestående krediter. Snarare syntes läget motivera en omprövning såväl av utnyttjandet av redan utfästa men icke disponerade kreditbelopp som av frågan om återbetalning av de redan lämnade krediterna.

Som en följd av de åtgärder som vidtogos bröts i september 1948 valuta-utflödet, och en återströmning av valutor ägde därefter rum. Efter hand som valutareserverna återupprättades kunde successiva lättnader genomföras i regleringarna inom olika områden. Till en förbättring av hårdvalutaläget

bidrog även att Sverige anslöt sig till det europeiska ekonomiska samarbete, som organiserades med finansiellt bistånd från USA och trädde i funktion fr. o. m. den 1/7 1948.

Diverse åtgärder.

Utöver antagandet av den förut omnämnda valutalagen samt lagen angående rätt för Konungen att meddela särskilda bestämmelser om riksbankens sedelutgivning och bankrörelse vidtogos genom beslut av 1939 och 1940 års riksdagar vissa beredskapsåtgärder. Sålunda bemyndigades fullmäktige i riksbanken att vid krig eller krigsfara, vari riket befunne sig, eller eljest under utomordentliga av krig föranledda förhållanden fatta de beslut, som påkallades av förhållandena, även om dessa beslut icke skulle stå i överensstämmelse med föreskrifterna i bankoreglementet. Härigenom möjliggjordes för riksbanken att genomföra de omläggningar av bankens förvaltning och rörelse, som eventuellt kunde bli nödvändiga. Vidare föreskrevos genom särskild lag vissa regler för utövandet av fullmäktiges i riksbanken och riksgäldskontoret befogenheter i ett läge, då hela riket eller del därav besatts av fientlig makt. Både bemyndigandet och lagen erhöillo successivt förlängd giltighetstid till utgången av juni 1946.

Redan vid 1937 års riksdag hade vissa penningpolitiska medel ställts till riksbankens förfogande att användas i riksbankens valutavärdande verksamhet. Fullmäktige i riksgäldskontoret erhöillo sålunda bemyndigande att, efter framställning från bankofullmäktige, till riksbanken överlämna skattkammarväxlar eller skuldförbindelser i annan form i svenskt mynt intill erforderligt belopp. Dessa förbindelser skulle sedan av riksbanken kunna användas för försäljning på kreditmarknaden för att där åvägbringa en åtstramning. I samma syfte skulle fullmäktige i riksbanken även, med stöd av en nämnda år särskilt stiftad lag, kunna hos Kungl. Maj:t anhålla om förordnande angående skärpning av banklagens bestämmelser om bankaktiebolags skyldighet att hålla kassareserv. Båda dessa penningpolitiska hjälpmedel ställdes efter successiva beslut till riksbankens disposition under hela krigs- och efterkrigsperioden, varvid dock i fråga om de skärpta kassareservbestämmelsernas utformning vissa ändringar företogos åren 1939, 1948 och 1949. Något förordnande i enlighet med fullmaktslagen utfärdades dock först år 1950. Däremot begagnade sig bankofullmäktige i viss utsträckning av bemyndigandet att från riksgäldskontoret rekvirera statskuldförbindelser.

Slutligen må även nämnas, att den befrielse riksbanken, i samband med att Sverige år 1931 lämnade guldmyntfoten, erhöill från skyldigheten att med guld inlösa av banken utgivna sedlar alltfört gäller.

Livsmedelshushållningen.

Inledande översikt.

Vid krigsutbrottet hösten 1939 stod Sverige inför hotet att helt avskäras från importen av såväl livsmedel som jordbruksförnödenheter. I fråga om vissa varuslag, såsom brödsäd, socker, fettråvaror, vissa slag av konstgödsel och fodermedel, funnos dock relativt stora reservlager. Det visade sig efter hand, att importmöjligheterna tidvis blevo större än man från början ansett sig böra räkna med. Efter krigshändelserna på våren 1940 avbröts visserligen helt tillförseln från transoceaniska länder, men fr. o. m. 1941 kunde den om ock endast i begränsad omfattning återupptagas genom den s. k. lejdtrafiken. Vidare fortgick importen av vissa gödselmedel från kontinentaleuropa ostört ända till slutet av år 1944. Inköp av oljekraftfoder från Balkanländerna kunde även göras. På grund av den i allt fall relativt sparsamma tillförseln utifrån måste emellertid livsmedelsförsörjningen under krigsåren i en helt annan omfattning än förut baseras på den inhemska produktionen och tillika underkastas en planmässig reglering för utnyttjande på bästa sätt av landets resurser.

Den planhushållning beträffande jordbruksproduktionen och försörjningen med livsmedel över huvud, som vårt land på grund av kriget tvingades att föra under en följd av år, kommer i fortsättningen av detta kapitel att ingående belysas. Som bakgrund till den följande framställningen synes det lämpligt att här inledningsvis karakterisera utgångsläget samt i stora drag redogöra för förändringarna under avspärrningsåren och tiden närmast därefter dels i avseende på den allmänna försörjningssituationen på livsmedelsområdet, dels i avseende på livsmedelskonsumtionens omfattning och sammansättning.

Utgångsläget vid krisens inträde.

Den inhemska produktionen av livsmedel beräknas under 1930-talet i kalorier räknat ha täckt i genomsnitt 92 % av den totala konsumtionen. Motsvarande siffra för 1920-talet var 81 %, varför alltså en betydande stegring av självförsörjningsgraden till synes ägt rum. Denna stegring är emellertid skenbar så tillvida som den till väsentlig del möjliggjorts genom

en ökad import av råvaror för jordbrukets behov. Beaktas jämväl den betydelse, som sistnämnda import haft för den inhemska produktionen, torde den verkliga självförsörjningsgraden böra reduceras för 1920-talet till ca 71 % och för 1930-talet till ca 78 %. De beräkningar, varpå sistnämnda procenttal grunda sig, äro dock självfallet mycket osäkra.

Produktionsförmågan inom det svenska jordbruket steg under mellankrigstiden mycket kraftigt till följd av förbättrade bruknings- och utfodningsmetoder samt landvinningar på växtförädlingens och husdjursavelsns områden. Produktionsvolymen ökades sålunda från 1920-talets början till slutet av 1930-talet med 25 à 30 %, räknat i slutprodukternas kalorivärde. Jordbrukarbefolkningen nedgick samtidigt med omkring 10 % och antalet i näringen direkt sysselsatta personer ännu kraftigare. Produktiviteten, d. v. s. det genomsnittliga produktionsresultatet per arbetare, tillväxte under de två decennierna med ca 50 % eller 2,5 % per år. Denna ökning står endast föga tillbaka för den som skedde inom den under samma tid starkt expanderande industrien.

»Flykten från landsbygden» har i Sverige som i andra västeuropeiska länder under de senaste decennierna varit en mycket uppmärksammas företeelse. Med avseende på livsmedelshushållningen har effekten härav varit den, att allt färre människor kommit att ägna sina krafter åt att förse oss med vårt dagliga bröd. Före utbrottet av det första världskriget utgjordes fortfarande bortåt hälften av Sveriges befolkning av jordbrukare och deras familjer, vid det senaste krigets början ungefär tredjedelen. Utvecklingen kännetecknades samtidigt av en kraftig ansvällning av befolkningen i städer och andra tätorter på bekostnad av den egentliga landsbygdsbefolkningen. För livsmedelsförsörjningen under en avspärrningskris innebar den inträffade förskjutningen i befolkningens yrkessammansättning och lokala fördelning ökade svårigheter. De livsmedelsmängder, som under den senaste krisen måste överföras från producenter till konsumenter, voro avsevärt större än de som behövde överflyttas under första världskriget. Så tillvida var läget ur folkförsörjningssynpunkt försämrat i jämförelse med det som rådde ett kvartssekel tidigare.

I andra hänseenden voro emellertid förutsättningarna för att med framgång bemästra en försörjningskris gynnsammare år 1939 än år 1914. När första världskriget bröt ut, förmodade man allmänt, att det skulle bli av kort varaktighet, och man ansåg sig knappast ha anledning att förbereda sig på att möta försörjningsproblem av den art, som sedermera skulle komma att yppa sig. När däremot orosmolnen mot slutet av 1930-talet ånyo började hopas, vidtogos i relativt god tid en rad åtgärder i beredskapssyfte. Bland det viktigaste som i det hänseendet åtgjordes var uppläggandet genom statsmakternas försorg av de förut nämnda beredskapslagren av vissa livsmedel och jordbruksförnödenheter.

En annan för utgångsläget 1939 gynnsam omständighet sammanhängde

med den under 1930-talet förda jordbrukspolitiken. Därigenom uppbyggdes ett regleringssystem på jordbrukets område, vilket innebar att det svenska lantbruket i viss mån frikopplades från sitt internationella sammanhang. Även om den förda jordbrukspolitikens uttalade syfte icke var att åstadkomma självförsörjning i fråga om livsmedel, befrämjade den dock en produktionsinriktning, som var ägnad att underlätta folkförsörjningen i ett avspärrningsläge. En särskild administrativ apparat skapades och för jordbruksregleringens genomförande, vilken kunde omödelbart tagas i anspråk för livsmedelsförsörjningens ordnande under den av kriget framkallade helt annorlunda beskaffade krissituationen.

Ytterligare bör här framhållas den oerhört starka utveckling som jordbrukets ekonomiska föreningsrörelse undergick under mellankrigstiden, närmast under trycket av jordbrukskrisen och med visst stöd från statsmakternas sida. Jordbrukarna uppnådde härigenom att genom sina inköps- och försäljningsorganisationer i allt större utsträckning själva ombesörja omhändertagandet och avsättningen av lantmannaprodukter. Att jordbrukets ekonomiska organisationer, särskilt på mejeri- och slaktområdena, kunde direkt utnyttjas för regleringsuppgifter av skilda slag innebar en mycket betydelsefull skillnad mot förhållandena under kriget 1914—18. Ifrågavarande ekonomiska föreningar fingo under det senaste kriget övertaga en rad funktioner, vilka, om dessa sammanslutningar icke funnits, hade måst anförtros åt statliga myndigheter. Av icke liten psykologisk betydelse var vidare, att statsmakternas kontakt med producenterna till stor del kunde ske via föreningsrörelsen.

Försörjningslägets utveckling.

Det har i det föregående nämnts, att den inhemska produktionen av livsmedel under 1930-talet kalorimässigt kan beräknas ha täckt ca 92 % av konsumtionen inom landet, då hänsyn icke tages till att produktionen till viss del byggde på importerade gödsel- och fodermedel, medan den inhemska produktionen utan hjälp av denna import under sagda decennium torde ha motsvarat ca 78 % av konsumtionen. För krigstiden, med vilken tid här avses konsumtionsåren 1939/40—1944/45¹, äro motsvarande procenttal 93 resp. 81. Med bortseende från betydelsen av gödsel- och foderimporten skulle alltså enligt dessa beräkningar självförsörjningsgraden ha varit ungefär densamma under kriget som under 1930-talet. Beaktas ifrågavarande förnödenhetsimport, skulle däremot under kriget ha rått en något högre grad av självförsörjning, beroende på den minskade fodermedelsimporten.

Förhållandet enligt det förstnämnda beräkningssättet mellan produk-

¹ Med konsumtionsår eller regleringsår avses här och i fortsättningen tiden fr. o. m. 1 september ett visst år t. o. m. 31 augusti följande år.

tionen och den inhemska förbrukningen av livsmedel av alla slag samt dess förskjutningar sedan förkrigstiden framgå av nedanstående tabell.

Relationen mellan produktion och förbrukning (»självförsörjningsgraderna») beträffande samtliga livsmedel. Procenttal.

År	Vegetabilier	Animalier ¹⁾	Summa	År	Vegetabilier	Animalier ¹⁾	Summa
Kalenderår	•						
1930/39	91	94	92	1944/45	91	94	92
Kons. år				1945/46	90	97	93
1938/39	100	95	98	1946/47	94	96	95
1939/40	90	94	92	1947/48	81	95	87
1940/41	83	93	87	1948/49	100	97	99
1941/42	88	92	89	Krigstiden			
1942/43	105	92	100	1939/40—			
1943/44	104	95	100	1944/45	93	93	93

¹⁾ Till animalier räknas även margarin, trots att råvarorna härför numera till övervägande del äro av vegetabiliskt ursprung.

Man återfinner i tabellen de nyssnämnda procenttalen 92 och 93, vilka beträffande livsmedelshushållningen gällt för 1930-talet resp. för krigsåren. Härvid bör givetvis beaktas, att efterfrågan på livsmedel under kriget nedskurits genom ransonering och andra konsumtionsbegränsande åtgärder. I fråga om vegetabilier har självförsörjningsgraden enligt tabellen i någon mån ökat, medan för animalierna förmärkes en viss, om än obetydlig nedgång i jämförelse med 1930-talet. Hela matfettförsörjningen har därvid något oegentligt hänförs till animaliegruppen.

Tabellen utvisar i övrigt, att självförsörjningsgraden växlat rätt betydligt från år till år. Lägst var den under konsumtionsåren 1940/41 och 1941/42 samt 1947/48, då den understeg 90 %. Eljest har den legat över detta procenttal. Under konsumtionsåren 1942/43 och 1943/44 hade landet full försörjning i den meningen, att produktionen av slutprodukter kalorimässigt motsvarade konsumtionen. I fråga om animalier förelåg ett underskott, vilket emellertid uppvägdes genom ett överskott av vegetabilier. Över huvud företer självförsörjningen starkare variationer för vegetabilier än för animalier, vilket givetvis sammanhänger med att skördeutfallets växlingar mera direkt komma till uttryck beträffande de förra.

Behovet av livsmedel täcktes under krisåren — förutom av den löpande produktionen och importen — även genom ianspråktagande av de före kriget upplagda lagren. Över en tredjedel av tillskottet till den löpande produktionen under konsumtionsåren 1939/40—1944/45 beräknas ha utgjorts av förbrukade lager, främst brödsäd och socker.

En översikt angående konsumtionsutvecklingen under krisåren lämnas i ett följande avsnitt. I detta sammanhang må blott nämnas, att den totala kaloriförbrukningen var praktiskt taget densamma under kriget som under 1930-talet. Till följd av den inträffade folkökningen förelåg emel-

lertid en nedgång i kaloriförbrukningen per invånare. Denna var sålunda i genomsnitt ca 7 % lägre än under 1939. Jämfört med genomsnittsförbrukningen under hela 1930-talet finner man en nedgång med 4 %. En viss förskjutning ägde i förhållande till förkrigstiden rum från animaliekonsumtion till konsumtion av vegetabilier, medan, om fredliga förhållanden blivit rådande under 1940-talet, en utveckling i motsatt riktning troligen skulle ha kommit till stånd. Utan denna omställning skulle kaloriförbrukningen ha visat en betydligt starkare nedgång än den som faktiskt redovisas. Relationen mellan vegetabilieförbrukningen och animalieförbrukningen (den senare till sin omfattning bestämd på ovan nämnt sätt) var under olika perioder följande:

Kaloriförbrukningens procentuella fördelning.

		Vegetabilier	Animalier
Åren	1930/39	57	43
Konsumtionsåret..	1938/39	56	44
Konsumtionsåren	1939/40—1944/45	58	42

Under åren 1941/42 och 1942/43, vilka innefattade den mest kritiska tiden för animalieförsörjningens del, var relationen mellan vegetabilier och animalier 60:40 resp. 61:39. Angivna utveckling stod delvis i samband med minskad import av margarinråvaror och fodermedel men berodde i övrigt på en medveten strävan från försörjningsmyndigheternas sida att begränsa animalieproduktionen, varvid konsumtionsinriktningen fick anpassa sig till livsmedelstillgångarna. Denna anpassning skedde i någon mån genom den fria prisbildningen men i huvudsak med hjälp av konsumtionsreglerande åtgärder. De tillskott i kalorier räknat, som vunnits genom förskjutningarna i produktionsinriktningen och konsumtionsvanorna, kunna beräknas ha utgjort exempelvis för året 1941/42 ca 5 % samt för hela krigsperioden september 1939—augusti 1945 2 à 3 % i årligt genomsnitt.

Den svenska produktionen av jordbruksprodukter bygger, som förut framhållits, till viss del på importerade handelsgödselmedel och fodervaror. Några allmänna uppgifter må här meddelas, som belysa hur försörjningen med dessa produktionsmedel i stort sett gestaltat sig under kristiden. För närmare detaljer hänvisas till efterföljande framställning.

Vad först beträffar *gödselmedel* märkes, att tillförseln av växtnärsämnen från naturlig gödsel nedgick mycket starkt under de första krigsåren; under bottenåret 1941/42 var sålunda den beräknade tillförseln nära 30 % lägre än under år 1938/39. Anledningen till den minskade tillförseln av naturlig gödsel var framför allt den försämrade fodertillgången. Efterföljande tabell meddelar en sammanställning, som i årsgenomsnitt anger dels totalförbrukningen av särskilda slag av gödselmedel under 1930-talet samt under krigsåren och de därpå följande två åren, dels fördel-

ningen under samma perioder på naturlig gödsel samt konstgödsel, inrikes producerad och importerad. De redovisade kvantiteterna avse halten av resp. fosforsyra (P_2O_5), kalisalt (KO_2) och kväve (N). Det bör anmärkas, att uppgifterna angående förbrukningen av naturlig gödsel vila på beräkningar av synnerligen approximativ beskaffenhet.

Gödselmedelsförbrukningen.

	Kvantiter. Ton			Procentuell fördelning		
	1930/39	1939/45 ¹⁾	1945/47 ¹⁾	1930/39	1939/45 ¹⁾	1945/47 ¹⁾
Fosfatgödsel (P_2O_5)	101 900	84 800	109 300	100	100	100
däruv:						
Naturlig gödsel	51 800	44 700	51 200	51	53	47
Konstgödsel: inhemska	2 500	23 700	23 900	2	28	22
importerad	47 600	16 400	34 200	47	19	31
Kaligödsel (KO_2)	158 300	146 900	158 600	100	100	100
däruv:						
Naturlig gödsel	128 800	111 000	127 100	81	76	80
Konstgödsel: inhemska	—	—	—	—	—	—
importerad	29 500	35 900	31 500	19	24	20
Kvävegödsel (N).....	87 500	90 300	106 500	100	100	100
däruv:						
Naturlig gödsel	64 400	55 500	63 600	74	62	60
Konstgödsel: inhemska	7 000	13 200	19 900	8	14	19
importerad	16 100	21 600	23 000	18	24	21

¹⁾ Gödselåren 1939/40—1944/45 resp. 1945/46—1946/47. Gödselåret räknas fr. o. m. 1 juli t. o. m. 30 juni.

I fråga om fosfatgödseln nedgick förbrukningen som synes under krigsåren till ca 85 % av förkrigsförbrukningen. Den naturliga gödselns andel härav var ungefär oförändrad. Den förbrukade fosforhaltiga konstgödseln, som huvudsakligen bestått av superfosfat, har såväl före kriget som under och efter detsamma varit av svensk tillverkning, men råvaran för superfosfatindustrien — råfosfat — var före kriget helt av utländskt ursprung. Då importen av råfosfat under kriget bortföll, övergick man, allt eftersom lagren däruv förtärdes, till att använda inhemska material (apatit), som dock ej medgav samma höga utbyte vid tillverkningen, varför det totala utbytet av fosfor nedgick. — Vad angår kaligödselmedlen undergick även försörjningen med dessa en viss försämring under krigstiden, ehuru icke lika utpräglad som beträffande fosfatgödselmedlen. Importen översteg genomsnittligt 1930-talets import, men var dock under de två senaste krigsåren betydligt inskränkt, vilket sammanhänge med avbrottet dessa år i Tysklandsförbindelserna. Någon inhemska tillverkning av kaligödselmedel har ej förekommit. — Försörjningen med kvävegödselmedel slutligen kunde, tack vare ökad produktion inom landet och en väl hävdad import, särskilt av kalksalpeter, upprätthållas så, att den under krigsåren kom att något överstiga 1930-talets genomsnitt.

Av det föregående har framgått, att den försämrade gödsel-försörjningen under krisåren till väsentlig del berodde på minskad tillförsel av naturlig gödsel. Denna försämring förorsakades i sin tur av en minskad tillgång på *fodermedel* för animalieproduktionen. Storleken av den inhemska foderförbrukningen räknat i milj. foderenheter framgår av följande siffror:

År	Total fodermedelsförbrukning	Därav importfoder	År	Total fodermedelsförbrukning	Därav importfoder
1930/39 (genomsnitt)	7 863	504	1945/46	7 979	266
1939/40	7 203	327	1946/47	7 544	326
1940/41	6 084	241	1947/48	6 535	370
1941/42	5 814	152	1948/49	7 735	353
1942/43	6 415	92			
1943/44	7 587	104	Krigstiden		
1944/45	7 627	178	1939/40—1944/45 ..	6 780	182

Nedgången var som synes särskilt betydande under åren 1940/41 och 1941/42; främst var detta en följd av de felslagna skördarna. Foderförbrukningen låg år 1941/42 26 % under 1930-talets genomsnitt, trots ett ej oväsentligt tillskott av fodercellulosa och en viss användning av nödfoder. I genomsnitt för perioden 1939/40—1944/45 var foderförbrukningen 14 % lägre än under 1930-talet. Försörjningsläget var i själva verket sämre än vad de nyss anförda uppgifterna om nedgången uttryckt i foderenheter ge vid handen. Räknat i smältbar äggvita redovisas nämligen för nyssnämnda period i genomsnitt en nedgång med ej mindre än 23 % i jämförelse med förhållandena före kriget. Läget i självförsörjningshänseende på fodermedelsområdet kan i summarisk form utläsas ur följande sammanställning av årsgenomsnitten för angivna perioder.

Fodermedelsförbrukningen. Milj. foderenheter.

	1930/39	1939/40— 1944/45	1945/46— 1946/47
Kraftfoder, saftfoder, stråfoder m. m.	5 975	4 920	5 503
Bete och grönfoder	1 888	1 765	2 242
Fodercellulosa	—	103	22
Summa	7 863	6 788	7 767
Därav importfoder	504	182	296

Skördeförhållandena under den behandlade tiden belysas av tablån å sid. 138, i vilken även medtagits uppgifter för 1930-talet. Under sistnämnda decennium utgjorde den totala avkastningen från åker och äng i medeltal 9 202 milj. skördeenheter. Skörden år 1939 överensstämde i stort sett med nämnda medelskörd och kunde i det hela betraktas som god. Mycket svaga skördar uppvisade däremot åren 1940 och 1941; bägge ha också ganska allmänt betecknats som missväxtår. Totalskörden uppgick

dessa år till endast 75 resp. 63 % av genomsnittliga förkrigsskörden. De två följande krigsåren nåddes avsevärt bättre resultat. Dock låg genomsnittet för hela krigsperioden (åren 1940—45) ej mindre än 15 % under förkrigsskörden.

Produktionsutvecklingen var emellertid ganska olikartad för skilda grödor. Sålunda märkes, att skörden av rotfrukter (potatis, sockerbeter och foderrotfrukter) åren 1940 och 1941 låg över förkrignivån, samtidigt som odlingen av brödsäd och vallhö gav en avkastning som låg 40 å 50 % under denna nivå. Icke under något av krigsåren nådde spannmålsodlingen upp till genomsnittet för 1930-talet. Så var däremot fallet med höskörden, vilken under åren 1944—46 översteg medeltalet från 1930—39.

Totalavkastningen från åker och naturlig äng. Milj. skördeenheter.

År	Spannmål	Potatis o. a. rot- frukter	Hö fr. odlad jord, halm, blast, bete	Summa avkastn. från åker	Avkastn. fr. na- turlig äng	Summa ¹⁾	Index
1930/39 (genomsnitt) ..	2 827	1 178	4 379	8 384	818	9 202	100
1939.....	3 069	1 182	4 241	8 492	780	9 272	101
1940.....	2 138	1 273	2 896	6 307	580	6 887	75
1941.....	1 839	1 204	2 227	5 270	510	5 793	63
1942.....	2 447	1 123	3 992	7 562	667	8 272	90
1943.....	2 372	1 237	3 989	7 598	658	8 333	91
1944.....	2 149	1 006	4 862	8 017	714	8 822	96
1945.....	2 123	1 079	4 996	8 198	742	9 020	98
1946.....	2 312	1 142	5 308	8 762	748	9 562	104
1947.....	1 706	982	3 520	6 208	589	6 888	75
1948.....	2 437	1 229	4 567	8 233	687	9 115	99
1949.....	2 482	1 062	4 915	8 459	718	9 536	104
Krigsåren 1940/45	2 178	1 154	3 827	7 159	645	7 804	85

¹⁾ För åren 1941—49 är här även inräknad skörden av oljeväxter.

Produktionsutvecklingen för de viktigaste slagen av jordbruksprodukter kan följas med ledning av tabellen å sid. 140. Man finner, att av de i tabellen medtagna produkterna endast sockerbeter och potatis för de sex krigsåren 1939/40—1944/45 uppvisa högre avkastningstal än för 1930-talet i genomsnitt. I övrigt föreligger i jämförelse med nämnda decennium en nedgång med i allmänhet 10 å 20 %.

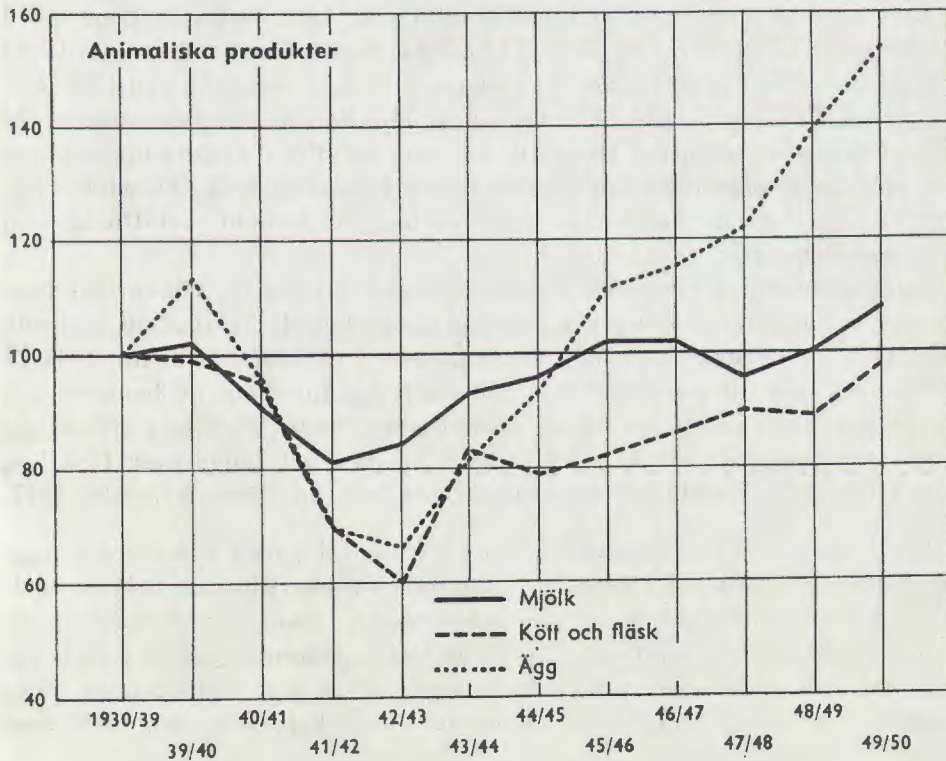
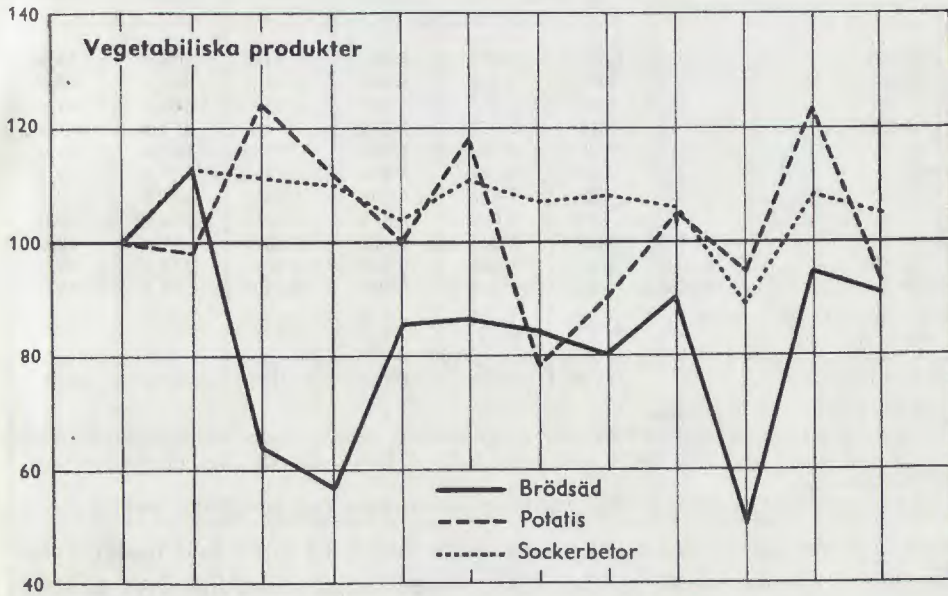
Produktionsförhållandena beträffande de särskilda slagen av jordbruksprodukter behandlas närmare i efterföljande avsnitt. Till komplettering av vad där anföres må här blott tilläggas följande.

Produktionen av rotfrukter och färska grönsaker beräknas år 1938/39 ha utgjort drygt 125 milj. kg och konsumtionen 132 milj. kg. För perioden 1939/40—1944/45 utgöra motsvarande tal 141,5 och 146 milj. kg. Importen var sålunda något mindre under krigsåren än omedelbart före kriget. Införseln av frukt- och grönsakskonserver, vilken under de sista förkrigs-

Produktionen av viktigare jordbruksalster 1939/40-1949/50

(Indextal)

Indextal

Produktionen av viktigare slag av jordbruksprodukter. Milj. kg.

År	Brödsäd	Potatis	Sockerbeter	Mjök	Kött o. fläsk ²⁾	Ägg
1930/39 ¹⁾	1 076	1 844	1 682	4 548	306,2	53,9
1939/40 ²⁾	1 214	1 809	1 902	4 628	303,4	60,0
1940/41	687	2 294	1 860	4 151	289,5	51,9
1941/42	610	2 071	1 844	3 668	213,2	37,5
1942/43	920	1 840	1 734	3 834	182,8	35,6
1943/44	929	2 171	1 868	4 229	255,2	43,9
1944/45	899	1 435	1 803	4 385	241,7	50,2
1945/46	865	1 659	1 814	4 656	251,6	59,6
1946/47	970	1 941	1 777	4 636	261,8	62,0
1947/48	542	1 758	1 493	4 367	274,8	65,5
1948/49	1 024	2 277	1 808	4 546	271,4	75,0
Krigsåren 1939/40—1944/45	876	1 937	1 838	4 149	247,7	46,5
Indextal för krigsåren (1930/39=100)	81,4	105,0	109,1	91,2	80,9	83,6

¹⁾ Genomsnitt för kalenderår.
²⁾ Siffrorna för 1939/40—1948/49 avse produktionsår (sept.—aug.). För de vegetabiliska produkterna avses den skörd, som bärgats strax innan eller vid resp. produktionsårs början.
³⁾ För åren 1941/42 ff. exkl. den utanför ransoneringens ram verkställda slakten.

åren uppgick till 2 à 3 milj. kg, upphörde praktiskt taget helt under krigsåren för att under de första åren efter kriget stiga väsentligt över nämnda nivå.

Den inhemska odlingen av *frukt* beräknas år 1938/39 ha givit en skörd av 69 milj. kg äpplen och päron. Importen härav samma år utgjorde 33 milj. kg, varför konsumtionen kan anges till något över 100 milj. kg. För krigsåren (1939/40—1944/45) uppgick produktionen till i genomsnitt 74 milj. kg, medan importen sjönk till 6,5 milj. kg. Efter krigets upphörande återupptogs importen av äpplen och päron i förkrigsskala. Av odlade bär beräknas krigsårens skördar ha varit av ungefär samma omfattning som förkrigstidens, eller ca 45 milj. kg.

Konsumtionen av citrusfrukter, bananer och vindruvor, vilken helt bygger på import, nedgick mycket kraftigt under kriget. År 1938/39 utgjorde importen av citrusfrukter 53 milj. kg, under perioden 1939/40—1944/45 minskades den till genomsnittligt 23,5 milj. kg. Införseln av bananer och vindruvor sjönk samtidigt till en obetydlighet. Under de första efterkrigsåren steg importen av flertalet sydfrukter däremot långt över förkrigsnivån för att av valutaskäl åter skäras ned fr. o. m. fjärde kvartalet 1947.

Till följd av bl. a. svårigheterna att efter mineringarna i Skagerack upprätthålla västkustfisket företedde *fiskfångsten* åren 1940 och 1941 en nedgång i förhållande till de närmast föregående åren, såsom framgår av nedanstående sammanställning. Under de följande åren stegrades fiskets avkastning och nådde under de sista krisåren långt över förkrigstalen. Nedgången i de totala fångsterna under de första krigsåren medförde med

Fångsten av sallvattensfisk samt utrikeshandeln med fisk och skaldjur. Milj. kg.

År	Totalfångst	Därav ilandfört utomlands	Import	Export	År	Totalfångst	Därav ilandfört utomlands	Import	Export
1938.....	124,2	16,2	51,8	27,9	1945.....	152,6	6,7	17,0	6,9
1939.....	133,1	15,5	55,8	37,6	1946.....	160,9	13,0	29,1	36,6
1940.....	90,1	7,5	30,0	18,6	1947.....	155,9	10,1	31,3	20,2
1941.....	113,3	1,2	16,7	4,0	1948.....	184,4	12,9	29,3	49,2
1942.....	125,4	0,0	8,8	1,7	1949.....	182,4	18,1	24,3	48,4
1943.....	143,8	0,0	3,5	0,0	Krigsåren				
1944.....	129,4	0,0	1,3	4,6	1940/45.....	125,8	2,6	12,9	6,0

undantag av år 1940 icke någon nedgång i jämförelse med de i Sverige normalt ilandförda fångsterna, emedan en successivt sjunkande del av fångsterna ilandförts utomlands. Fr. o. m. år 1942 voro de till Sverige in-förda fångsterna avsevärt större än vad som var normalt före kriget. Be-träffande insjöfiskets avkastning saknas statistik. Den har emellertid upp-skattats till omkring 13 milj. kg årligen.

Såsom framgår av tabellen exporterades före kriget en icke obetydlig del av de i Sverige ilandförda fångsterna. Denna export bortföll under de första krigsåren successivt. Samtidigt minskade och bortföll även den före kriget betydande importen av salt sill.

På grund av att tabelluppgifterna om fångsterna och om utrikeshan-deln icke äro fullt jämförbara (i ena fallet uteslutande färsk vara, i andra fallet dessutom beredd vara) kunna direkta kvantitetsjämförelser mellan produktion och konsumtion av fisk icke göras. De olika huvudgrupperna av fiskslag ha dessutom ett från varandra väsentligt avvikande närings-värde. Självförsörjningsgraden i fråga om fisk torde därför lämpligen böra beräknas, sedan produktionen och konsumtionen uttryckts i kalorier. Beräkningar utförda på detta sätt ha gett till resultat en produktion år 1938/39 av 163 miljarder kalorier och en konsumtion samma år av 188 miljarder kalorier. Självförsörjningsgraden utgjorde 87 %. För krigsåren 1939/40—1944/45 kan produktionen beräknas till i genomsnitt 157 och kon-sumtionen till 168 miljarder kalorier. Förbrukningen var alltså rätt betyd-ligt lägre men självförsörjningsgraden högre än 1938/39, nämligen 93 %. I detta sammanhang kan nämnas, att konsumtionen under 1930-talet till ej mindre än 24 % täcktes av importöverskott.

Livsmedelsförbrukningen.

Förändringarna i konsumtionen av födo- och njutningsämnen under åren 1939—49 kunna i detalj följas i tabellen å sid. 144—145. Man finner av denna, att det sammanlagda v ä r d e t av konsumtionen under angivna tid steg från 3 346 till 7 103 milj. kr. eller med 112 %. Stegningen har varit oavbruten, även om den försiggått i från år till år varierande takt.

De relativa förändringarna i konsumtionsvolymen, mätt i 1939 års priser, för huvudgrupperna vegetabilier, animalier samt drycker och tobak belysas för tiden 1939—47 av följande sammanställning.

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Vegetabilier	100	92	85	80	83	86	90	108	103
Animalier	100	98	88	83	90	98	99	105	107
Drycker, tobak	100	85	82	80	85	92	98	106	118
Samtliga varuslag	100	93	86	81	86	92	96	106	108

Det framgår härav, att en snabb försämring av standarden skett under de första krigsåren men att fr. o. m. 1943 en oavbruten standardhöjning försiggått. På grund av folkökningen hade emellertid konsumtionsvolymen per invånare ännu år 1947 icke nått fullt upp till förkrigsnivån utan låg några procent därunder. Beträffande orsakerna till förändringarna från år till år för de olika huvudgrupperna av varor må anföras följande.

Under år 1940 nedgick konsumtionsvolymen starkare för vegetabilier än för animalier. Den olikartade utvecklingen förklaras framför allt av en starkt minskad konsumtion av sydfrukter och kaffe ävensom av socker samt inhemska frukter och bär, medan konsumtionen av kött och fläsk, ägg samt även matfett kunde hållas väl uppe. Den under åren 1941 och 1942 fortgående nedgången i konsumtionsvolymen skedde däremot i en något snabbare takt för animalier än för vegetabilier. Volymen av vegetabiliska livsmedel låg dock under år 1942 fortfarande något lägre i förhållande till år 1939 än vad fallet var med animalierna, något som till stor del sammanhänge med bortfallet av vegetabilieimporten. Återhämtningen under åren 1943—45 gick i avsevärt snabbare takt för animalier än för vegetabilier. Matfetts- samt kött- och fläskkonsumtionen ökades starkt dessa år, medan tillväxten i mjöl- och brödkonsumtionen delvis neutraliserades av att potatiskonsumtionen efter den föregående starka stegringen häri avtog. Under år 1946 steg vegetabiliekonsumtionen snabbare än animaliekonsumtionen, beroende främst på den starkt ökade förbrukningen av sydfrukter och kaffe, vilka varuslag väga tungt i de här ifrågavarande på värdeförhållandet vilande volymläsningsräkningarna. Till stor del sammanhängande med en minskning i konsumtionen av nyssnämnda varuslag nedgick volymen för vegetabilier år 1947, medan animalievolumen främst till följd av stegrad konsumtion av matfett, ost och ägg tillväxte ytterligare något. Vad volymen för drycker och tobak beträffar följde denna t. o. m. år 1946 i stort sett samma utveckling som totalvolymen för födo- och njutningsämnen men gick år 1947 proportionsvis starkare i höjden.

Vissa varors, bl. a. kolonialvarornas, genomsnittligt höga priser i förhållande till deras energiinnehåll medför, att den sammanfattande bilden av konsumtionsutvecklingen får andra drag, om volymläsningsräkningarna ut-

föras efter näringsvärdet i stället för i visst års priser. Förändringarna i den totala kaloriförbrukningen te sig för åren 1939—47 sålunda:

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Miljarder kalorier	7771	7505	7122	7008	7395	7629	7727	7706	7711
Index									
för samtliga livsmedel..	100	97	92	90	95	98	99	99	99
för vegetabilier.....	100	96	93	93	97	95	98	97	95
för animalier.....	100	97	89	86	93	102	102	102	105

Nedgången i livsmedelsvolymen under de tidigare krigsåren liksom även återhämtningen under de senare krigsåren och efterkrigsåren var som synes betydligt svagare än vad förut anförda uppgifter givit vid handen för samma volym räknat i 1939 års priser. Anledningen härtill är, att förbrukningen av vissa i förhållande till sitt näringsvärde billiga livsmedel, såsom mjöl och bröd samt potatis, under krigsåren föredro en genomsnittligt sett mindre kvantativ nedgång än förbrukningen av övriga livsmedel. Å andra sidan har under efterkrigsåren åtgången av dessa livsmedel ej stegrats i samma mån som åtgången av övriga varuslag.

Sammanställningen här ovan belyser i någon mån den under kriget inträdda förskjutningen i konsumtionen från animaliska till vegetabiliska produkter. Proportionen mellan förbrukade vegetabilier och animalier i kalorier räknat var på 1920-talet 61:39 och under det följande årtiondet 56:44. För perioden 1940—45 var motsvarande proportion 58:42. Förändringen var alltså ej särdeles stor. Det kan tilläggas, att förskjutningarna under krigsåren ävenledes voro ganska obetydliga och att proportionen för de särskilda åren alltså icke i högre grad avvek från den som angivits för hela perioden.

Näringsstandarden bestämmas icke blott av kaloritillförseln storlek utan även bl. a. av tillförseln av äggvita, fett och vitaminer. Till belysning av näringsstillförseln per konsumtionsenhet och dag anges i följande tabell de relativa förändringarna i tillförseln av viktigare näringsämnen i genomsnitt dels under 1920- och 1930-talen, dels år 1939 och dels under perioden 1940/45 (1930/39 = 100).

År	Kalorier	Äggvita			Fett	Kolhydrat	Vitaminer	
		Veg.	Anim.	Summa			A	C
1920/29	100	119	94	104	87	107	88	95
1930/39	100	100	100	100	100	100	100	100
1939.....	104	97	103	101	105	104	104	102
1940/45	96	99	98	99	93	98	96	103

Man finner, att tillförseln av olika näringsämnen under krigstiden som helhet var lägre per konsumtionsenhet och dag än under 1930-talet. I

		1939	1940	1941
<i>Kvantiteter</i>				
1	Mjöl och gryn milj. kg	417,8	442,3	425,3
2	Bröd, makaroner » »	225,6	223,4	234,6
3	S:a mjöl, gryn o. bröd omräknat till mjöl » »	612,1	637,2	632,7
4	Ärter o. bönor, torkade » »	9,4	13,0	13,0
5	Potatis » »	738,0	740,0	850,0
6	Rotfrukter » »	75,0	75,0	79,0
7	Grönsaker, färska » »	57,0	57,0	67,0
8	Frukt o. bär, inhemska » »	153,2	144,3	129,8
9	Sydfrukter, torkad frukt m. m. » »	118,0	63,6	45,7
10	Socker o. sirap » »	299,0	250,0	220,1
11	Kaffe » »	40,0	34,0	17,4
12	Kaffesurrogat » »	0,2	1,6	10,5
13	Chokladvaror, karameller m. m. » »	48,4	45,2	42,5
14	Kakopulver, te, kryddor » »	4,7	5,2	3,5
15	Mjök lit.	1 227,0	1 270,5	1 334,5
16	Gräde ¹⁾ kg	33,5	30,8	26,0
17	Smör o. margarin » »	120,0	115,6	101,5
18	Ost » »	36,6	32,5	22,5
19	Kött o. fläsk » »	286,3	294,2	261,2
20	Ägg » »	55,7	57,4	49,4
21	Fisk » »	111,2	85,5	97,0
<i>Värde</i>				
22	Vegetabiliska livsmedel milj. kr.	1 181	1 306	1 430
23	Animaliska livsmedel ²⁾ » »	1 509	1 676	1 870
24	Drycker o. tobak » »	656	716	778
25	Summa » »	3 346	3 698	4 078
26	Index för värdesummorna	100	111	122

¹⁾ Här ingår för 1939 23,5 och för 1940 18,8 milj. kg tjock gräde (fetthalt över 17 %).

²⁾ Mjök- och matfetsrabatter frändragna.

fråga om kalorimängden samt kvantiteterna för äggvita och kolhydrat underskredos även 1920-talets siffror. Endast beträffande C-vitaminer var tillförseln under krigsåren större än tidigare. Det kan tilläggas, att tillförseln av olika näringsämnen utom kolhydrat ökades under de första efterkrigsåren. I fråga om äggvita och vitaminer uppnåddes eller överskreds under dessa år mellankrigstidens högsta nivå, medan så ännu icke var fallet beträffande fett och än mindre beträffande kolhydrat.

De statliga och kommunala organen för livsmedelshushållningen och dess reglering.

I den år 1935 inrättade statens jordbruksnämnd fanns redan före kriget en myndighet, vilken genom sin befattning med det under 1930-talet framväxande, vittförgrenade jordbruksstödet, den s.k. jordbruksregleringen, förvärvat ingående förtrogenhet med jordbrukets produktions- och avsättningsproblem och inom vilken fördenskull en mångsidig sakkunskap på dithörande områden fanns samlad. Folkförsörj-

njutningsämnen 1939—1949.

1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	
353,7	397,5	383,8	384,5	313,9	298,5	295,3	320,1	1
258,5	266,4	271,1	318,8	337,0	349,6	372,8	368,0	2
581,7	628,6	617,9	652,6	605,7	591,1	599,6	619,9	3
12,8	15,9	10,9	11,7	11,0	11,0	11,0	12,0	4
1 010,0	1 030,0	980,0	935,0	915,0	915,0	905,0	870,0	5
90,0	94,0	76,0	80,0	81,0	85,0	106,0	85,0	6
71,0	69,0	59,0	61,0	61,0	64,0	84,0	75,0	7
119,4	126,2	140,0	135,0	161,4	161,1	173,2	222,9	8
33,7	40,2	47,3	40,9	203,9	159,4	91,4	112,7	9
231,8	218,0	218,6	222,9	222,6	215,6	229,7	254,4	10
6,1	7,9	15,7	25,0	41,1	38,6	29,3	29,1	11
14,0	10,6	5,6	3,1	0,1	0,4	0,9	0,5	12
42,2	40,8	49,0	49,0	50,6	52,5	48,7	46,0	13
3,0	3,3	3,7	4,9	6,4	5,3	7,8	5,9	14
1 523,4	1 664,8	1 658,4	1 631,3	1 619,9	1 617,5	1 619,6	1 597,9	15
10,4	11,4	30,1	38,8	45,6	46,9	48,4	48,3	16
107,4	110,9	124,5	125,9	118,2	119,6	125,4	141,4	17
13,1	16,9	25,4	30,5	38,1	42,0	40,4	45,0	18
209,0	233,0	264,6	249,9	289,8	293,8	290,9	311,3	19
36,2	37,3	46,2	54,5	61,4	64,1	70,8	71,9	20
109,0	118,0	101,3	116,0	111,4	124,2	120,7	120,9	21
1 663	1 645	1 756	1 832	2 305	2 342	2 408	2 446	22
1 761	1 911	2 175	2 184	2 376	2 625	2 859	3 011	23
892	1 025	1 127	1 190	1 309	1 438	1 641	1 646	24
4 316	4 581	5 058	5 206	5 990	6 405	6 908	7 103	25
129	137	151	156	179	191	207	212	26

n i n g s n ä m n d e n, som tillsattes i slutet av augusti 1939, omedelbart före krigsutbrottet, med syfte att förbereda ett system för livsmedelshushållningens ordnande under krigsförhållanden, kunde vid utförandet av sitt uppdrag i viss utsträckning bygga på inom rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap, i någon mån även på inom jordbruksnämnden företagna utredningar och planlägningsarbeten. Då sedermera *statens livsmedelskommission* (LK) inrättades och från den 1/11 1939 trädde i verksamhet såsom det centrala regleringsorganet för livsmedelshushållningen, blev denna myndighet delvis att betrakta som en — om ock för väsentligt vidgade och delvis nya uppgifter rustad — fortsättning på jordbruksnämnden, vilken från den 1/12 1939 avskaffades.

Beträffande LK:s uppdrag och organisation och den därutinnan under och efter kriget skedda utvecklingen hänvisas till framställningen å sid. 65 ff. Här må blott, utöver vad där meddelas, anföras vissa synpunkter i fråga om kommissionens ställning och befogenheter i allmänhet.

Det kan sägas, att det arbetsfält som redan från början öppnades för

LK fördelade sig på tre huvudområden. Kommissionen hade först och främst att fortsätta den verksamhet för det statliga jordbruksstödet, som förut handhäfts av statens jordbruksnämnd, ehuru denna verksamhet genom det förändrade läget under kriget fått en ny innebörd, därvid syftet ej blott var att administrera det i jordbruksnäringens intresse skapade stödssystemet utan att över huvud främja en sådan utveckling av landets livsmedelsproduktion, att befolkningens och försvarsväsendets behov av näringsmedel, omedelbart och för den fortsatta kristiden, bleve på bästa sätt tillgodosedda. Kommissionens andra huvuduppgift var att handha hushållningen med förefintliga och successivt framkommande tillgångar i fråga om livsmedel och foder. Det gällde därvid att dels förvalta och i stort fördela varumängderna samt sörja för att nödiga och möjliga inköp från utlandet komme till stånd och dels att beträffande varor, där tillgången var begränsad, ombesörja detaljfördelningen på individerna på lämpligt och rättvist sätt, med bevarande av nödiga reserver för eventuellt inträffande försämring i försörjningsläget. Den tredje huvuduppgift, som från början framställde sig för kommissionen, var planläggningen av livsmedelsförsörjningen på längre sikt under en tid av mer eller mindre fullständig avspärrning i tillförseln och för det fall att landet självt bleve indraget i kriget. Denna verksamhet fick huvudsakligen formen av upprättade allmänna försörjningsplaner samt hushållningsplaner för särskilda varuslag — i allmänhet omfattande en tid av två år — vilka planer successivt reviderades med hänsyn till lägets förändringar. Vid försörjningsplanernas uppgörande togs även hänsyn till behövligheten av en krigsberedskapsreserv.

Vid sin verksamhet hade LK att stödja sig på och utnyttja en vittförgrenad lokal organisation genom de statliga kristidsstyrelserna och de kommunala kristidsnämnderna. För denna lokalorganisation var LK den centralt ledande och dirigerande myndigheten, trots att densamma i rätt betydande omfattning togs i anspråk jämväl av andra centrala kristidsmyndigheter, särskilt med avseende på bränslehushållningen och priskontrollen. Inom LK upprättades en särskild byrå, till vilken i främsta rummet kontakten med kristidsstyrelser och kristidsnämnder var koncentrerad.

Vid sidan av LK funnos för handhavande av särskilda regleringsuppdrag på jordbruks- och livsmedelsområdena vissa fristående centrala nämnder, nämligen statens sockernämnd och statens linnämnd, vilka efter LK:s upphörande den 30/6 1950 uppgingo i den myndighet, som då efterträdde densamma och övertog dess kvarstående arbetsuppgifter, nämligen den då upprättade nya statens jordbruksnämnd. Under de första krigsåren verkade därjämte på tvenne specialområden de tidigare inrättade statens potatismjölsnämnd och statens fiskerinämnad, vilkas uppgifter år 1942 övertogs av LK.

Jordbruket och de särskilda slagen av jordbruksprodukter.

Produktionsplaneringen.

För omhändertagande av då föreliggande brödsädsöverskott ävensom för åstadkommande av en reell förstärkning av försörjningsläget träffades redan år 1936 av statsmakterna anstalter för uppläggning av ett reservlager av brödsäd. Lagringen ombesörjdes av Svenska Spannmåls AB enligt direktiv av dåvarande statens jordbruksnämnd. År 1937 påbörjades, efter utredning av rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap, uppläggning av statliga reservförråd även av andra varor, bland vilka kunna nämnas konstgödsel, fodermedel, fettråvaror och fettämnen.

I samband med den tilltagande utrikespolitiska spänningen i september 1938 trädde beredskapsfrågorna i förgrunden på ett mera markerat sätt än tidigare. Av jordbruksministern tillkallades särskild sakkunnig, professor Å. Åkerman i Svalöv, för att verkställa utredning angående grunderna för det svenska jordbrukets inriktande och jordbruksdriftens omläggning under försvårad tillförsel och under krig med syfte att åstadkomma ändamålsenligaste försörjningsmöjligheter på livsmedelsområdet.

I den nämnda utredningen (här nedan benämnd beredskapsutredningen) undersöktes i första hand vilka omläggningar av jordbruksproduktionen som, med hänsyn till befolkningens behov av livsmedel, lämpligen borde företagas. Vidare gjordes försök att fastställa, vilka möjligheter man hade att genom lagring av inhemska eller importerade livsmedel samt av viktiga produktionsmedel trygga folkförsörjningen. Redan från början var man också på det klara med, att även andra åtgärder måste vidtagas för folkförsörjningens tryggande vid en mera långvarig avspärrning. Sålunda framstod det som en nödvändighet, att konsumtionen under en kristid måste mera än eljest inriktas på vegetabiliska livsmedel. Vid fodermedlens förädling genom djurkroppen uppstå nämligen avsevärda näringsförluster och blott en del av de använda fodermedlens näringsinnehåll, uttryckt i kalorier, återvinnes i form av animaliska livsmedel.

Utredningen var begränsad att avse en planering under den förutsättningen att Sverige skulle kunna hållas utanför ett eventuellt krig men att tillförseln från andra länder av för vår livsmedelsförsörjning nödvändiga varor skulle vara starkt begränsad eller omöjliggjord, alltså den situation som faktiskt kom att inträda.

På hösten 1939 var utredningen fullgjord och resultatet redovisades i ett betänkande med förslag till jordbrukets inriktande under försvårad tillförsel och krig. I betänkandets första del redogöres för befolkningens näringsbehov och livsmedelskonsumtionen i landet av såväl animaliska som vegetabiliska födoämnen. I samband härmed omnämnas också de för folk-

hälsan nödvändiga skyddsfödoämnen, vitaminer m. m. I en andra avdelning framläggas förslag till åtgärder för att inrikta produktionen åt visst håll samt för att säkerställa tillgången på förnödenheter av olika slag i syfte att hålla produktionen på en hög nivå.

Bland produktionsmedlen behandlas i främsta rummet gödselmedlen, såväl naturlig gödsel som handelsgödsel, och redogörelse lämnas för tillgångarna och förbrukningen därav. I fråga om den naturliga gödseln understrykes dennas stora betydelse för växtodlingen samt framhålles betydelsen av att den tillvaratoges på bästa sätt och användes till de grödor, som bäst tillgodogöra sig densamma. En propaganda för förbättrad gödselvård genom cementerade gödselstäder och urinbrunnar förordas, varjämte framhålles behovet av ökade möjligheter för lån och bidrag av statsmedel för dylika anläggningar. Därjämte framhålles önskvärdheten av en ökad försöksverksamhet genom statens jordbruksförsöksanstalt och hushållningssällskapen för att klargöra bästa sättet för den naturliga gödselns uppbevarande samt dess användning till olika grödor. Beträffande handelsgödseln diskuteras samma problem som för den naturliga gödseln samt redogöres dessutom för behov, förbrukning samt anskaffning av olika gödselmedel under normala tider och åtgärder för att vid avspärrning i möjligaste mån säkerställa tillgångarna därav. I fråga om kvävegödsel framhålles, att ca $\frac{3}{4}$ av det dåvarande behovet tillgodosågs genom import och ca $\frac{1}{4}$ genom inhemsk tillverkning. Åtgärder förordas för en utbyggnad av den svenska kväveindustrien, men dessutom framhålles betydelsen av den redan tidigare igångsatta beredskapslagringen. I första hand borde chilesalpeter och kalksalpeter läggas i beredskapslager. Med avseende på kaligödselmedel framhålles, att landet dittills varit hänvisat till import men att möjligheterna för framvinning därav ur inhemsk råvara borde undersökas. Därjämte förordas reservlagring. Beträffande fosforsyregödsel redogöres för försök, som pågingo med syfte att som råvara kunna använda inom landet förekommande apatitslig. Dessutom omnämnes reservlagring av importerat råfosfat vid superfosfatfabrikerna.

I utredningen behandlas vidare frågan om försörjningen med utsäde. I fråga om de utsädes- och fröslag, som kunna produceras inom landet, borde odlingen därav uppmuntras och säkerställas genom reglering och tillbakahållande av importen, i synnerhet som importerade sorter ofta ha lägre odlingsvärde i vårt land än inhemska. I fråga om sådana fröslag, som tidigare normalt icke odlats inom landet, t. ex. flertalet köksväxtfröer, redovisas vissa i samband med utredningen vidtagna åtgärder för att stimulera intresset för sådan odling. För sådana fröslag, som icke med fördel kunna odlas inom landet, förordas uppläggning av beredskapslager med statligt stöd.

Bland andra förnödenheter, som i utredningen upptagas till behandling, må nämnas medel för bekämpning av växtsjukdomar och skadedjur, d. v. s.

betningsmedel och besprutningsmedel. Av önskvärda åtgärder på detta område nämnes särskilt propaganda för användning av tillförlitliga och utprovade medel, vidare införande av officiell kontroll över tillverkningen och försäljningen av dylika medel. För säkerställandet av behovet av betnings- och besprutningsmedel förordas dessutom uppläggandet av beredskapslager av sådana medel som icke tillverkades inom landet — helst motsvarande ett års förbrukning.

För ett bedömande av våra försörjningsmöjligheter i händelse av avspärrning redogöres i utredningen för de undersökningar som verkställts angående storleken av vår vegetabilieproduktion och de förändringar som densamma undergått sedan 1880-talet och fram till 1930-talet. Enligt gjorda beräkningar uppgick den totala ökningen av vegetabilieproduktionen under den nämnda 50-årsperioden till omkring 65 %. Stegringen beror dels på en ökning av åkerarealerna och dels på ökat utbyte per ytenhet. Bland de omständigheter som medverkat till denna senare ökning framhålles särskilt bättre odlingsmaterial genom växtförädlingen, kraftigare gödsling dels genom ökning och förbättring av den naturliga gödseln, dels genom användning av mera handelsgödsel, vidare jordens torrläggning och bättre brukningsmetoder. I betänkandet diskuteras ingående dessa faktorerers inverkan på skördeutbytet för att belysa vilken betydelse de var för sig och sammantagna kunna ha för produktionen av olika växtslag vid en eventuell avspärrning i händelse av krig. Särskilt dryftas frågan om vilka växtslag som böra odlas för att man skall erhålla största möjliga näringsutbyte för försörjningen. Förslag framläggas angående de åtgärder, som kunna anses lämpliga för att nå de uppställda önskemålen: prisreglering, vissa principer för tilldelning av handelsgödsel och andra förnödenheter i händelse av ransonering, garanti för avsättning av särskilt önskvärda produkter m. m. Som särskilt viktiga odlingar nämnas bl. a. brödsäd, potatis och sockerbeter. I betänkandet upptagas också till behandling frågor om nya odlingar, i första hand av olje- och spånadväxter. Det föreslås här bl. a. att man redan i fredstid skulle igångsätta en beredskapsodling, genom vilken man kunde täcka behovet av utsäde för en större odling i händelse av avspärrning. Frukt-, bär- och köksväxtodlingens betydelse för försörjningen med såväl rena näringsämnen som skyddsämnen (vitaminer) understrykes, och i samband därmed framhålles vikten av att man genom propaganda- och upplysningsverksamhet intensifierade köksväxtodlingen, såväl den yrkesmässiga i samband med jordbruk och trädgårdsskötsel som husbehovsodling i koloniträdgårdar och smålotter i städer och andra tätorter.

Den här refererade före kristiden gjorda beredskapsutredningen lades i stort sett till grund för den planläggning, som sedermera verkställdes och utbyggdes av LK, i första hand av dess produktionsavdelning.

Redan under hösten 1939 vidtogos, delvis i anknytning till utredningen och delvis från andra utgångspunkter, ett flertal förberedande åtgärder av produktionsbefrämjande natur. Meddelande utsändes sålunda bl. a. angående grunderna för tilldelningen av handelsgödsel våren 1940. I december 1939 utfärdades av LK efter samråd med AMK ett upprop till landets jordbrukare om bildande av arbetsblock för gemensam användning av arbetskraft och dragare m. m. vid mobilisering. Avsikten var att åstadkomma ett planmässigt samarbete mellan brukare av varandra närliggande fastigheter, när det gällde användningen av den arbetskraft och de dragare och traktorer som vid mobilisering kunde återstå för jordbruket.

Andra viktiga försörjningsspörsmål, som tidigt blevo föremål för LK:s uppmärksamhet, voro säkerställandet av bränsletillgången för jordbrukets traktorer samt tillgodoseendet av skördegarmsbehovet. Se härom nedan sid. 194 och 200.

Som förut nämnts upptogs i beredskapsutredningen även anskaffningen av kemiska medel för bekämpning av skadeinsekter och växtsjukdomar. En närstående uppgift var även ogräsbekämpningen med kemiska medel. På LK:s hemställan beviljades under en följd av år medel för att befrämja den inhemska tillverkningen av såväl kör- som ryggsprutor, avsedda för besprutning framför allt av potatis mot bladmögel men även ogräs. Sprutorna i fråga såldes av Svenska Spannmåls AB under hushållningssällskapens medverkan till nedsatta priser till jordbrukare.

Under hela krigstiden bedrev LK en omfattande upplysnings- och propagandaverksamhet, vilken ingick som ett led i arbetet för att höja landets livsmedelsproduktion ävensom för att tillvarataga de resurser och medel härför, som under normala tider i allmänhet icke utnyttjades. Denna verksamhet, som huvudsakligen leddes av kommissionens produktionsavdelning, omfattade i första hand utgivandet och spridandet av upplysnings- och propagandabroschyrer i olika jordbruks- och livsmedelsfrågor. Sådana broschyrer, för vilkas författande fackmän på olika områden anlätades, behandlade aktuella jordbruksfrågor, särskilt med hänsyn till krisförhållandena. Sålunda gavs där råd för gödsling i kristider och för odling av vissa speciella grödor m. m.; spørsmål i samband med utfodring och odling av foderväxter, inläggning av ensilage, insamling av matavfall och nödfoder, vasstäkt m. m. behandlades; för de amatörmässiga odlarna lämnades anvisningar om köksväxtodling på kolonilotter; upplysningar meddelades om lagring av sålunda odlade produkter samt om insamling och användning av vilda bär och växter. Upplysningskurser anordnades på hithörande område i stor omfattning. Speciell uppmärksamhet ägnades därvid tillvaratagandet av nypon och hjortron på grund av dessa bärs rikedom av C-vitaminer. Även radion togs i stor utsträckning till hjälp för upplysningsverksamheten, och talrika voro de föredrag av fackmän på olika områden, som på denna väg nådde ut till allmänheten. Genom upp-

satser och kortare notiser i tidningar och facktidskrifter sökte man även intensifiera upplysningsarbetet.

Inom livsmedelskommissionens produktionsavdelning utarbetades under så gott som hela kristiden varje höst och förvinter växtodlings- eller produktionsplaner för det följande året. I produktionsplanerna redogjordes för aktuella behov av olika produktionsmedel samt redogjordes för de åtgärder, som under de olika åren vidtagits för att tillgodose dem. I växtodlingsplanerna angavs vidare den med hänsyn till försörjningsläget under olika år lämpligaste fördelningen utav odlingen av olika växtslag samt förordades i många fall åtgärder i syfte att få till stånd den mest önskvärda odlingen av dessa. Genom att vid prissättningen genom statens försorg på jordbruksprodukter taga hänsyn till de i växtodlingsplanerna framlagda önskemålen kunde man också inverka på växtodlingens inriktning och leda jordbruksproduktionen utan nämnvärda tvångsingripanden. Som exempel härpå kan nämnas, att statsmakterna i en del fall då man särskilt ville stimulera en odling fastställde ett relativt högt försäljningspris för dess produkter, varav en del räknades som stimulanstillägg. Detta var t. ex. under en följd av år fallet med oljeväxterna.

Då regleringsåtgärderna för de olika odlingarna och växtslagen ingående behandlas i efterföljande avsnitt, saknas anledning att här närmare gå in på utformningen därav. Blott några speciella odlingar och tillverkningar, som icke behandlas på annat håll, skola här omnämnas.

I samband med den tilltagande oljeväxtodlingen och margarintillverkningens därav följande ökade betydelse för matfettetsförsörjningen uppstod problem om vitamineringen av margarinet, så att det i fråga om särskilt A-vitamininnehållet bleve likställt med smör. Provitamin till A-vitaminet är karotinet, vilket som bekant förekommer rikligt bl. a. i röda morötter. Under ett flertal år vidtogos åtgärder för produktion av karotin på denna väg genom kontraktsodlingar av röda morötter. LK verkade också genom sin produktionsavdelning för anskaffande av andra vitaminslag genom import och inhemsk tillverkning av tran och fiskleverolja av olika slag såväl för human förbrukning som för foderändamål. För att handha planläggningen av olika åtgärder på vitaminförsörjningens område tillsattes våren 1941 en särskild vitaminkommitté med representanter för medicinalstyrelsen, statens institut för folkhälsan, reservförrådsnämnden och LK.

Som tidigare nämnts, hade man redan före kriget ägnat viss uppmärksamhet även åt planeringen av animalieproduktionen i händelse av avspärrning. Vissa reservlager av oljekraftfoder hade sålunda upplagts. I den förut refererade beredskapsutredningen hade vidare understrukits behovet av att öka den inhemska produktionen av foderäggvita. Detta kunde ske genom en utvidgad odling av haljväxter, såväl ärter och vicker i renbestånd som i vallarna ingående dylika växter. Även med hän-

syn till detta behov ansågs en omfattande oljeväxtodling önskvärd, enär man vid utvinningen av oljan som restprodukt erhåller det bl. a. ur äggvite-synpunkt värdefulla oljekraftfodret. F. ö. hade i utredningen framhållits, att minskningen av fodertillgångarna inom landet — i synnerhet med tanke på önskvärdheten att öka vegetabilieproduktionen för direkt mänsklig förbrukning — vid en avspärrning av foderimporten måste nödvändiggöra en reduktion av husdjursbeståndet, vilken i första hand borde gå ut över höns och svin.

Till följd av de låga fodermedelsskördarna 1940 och 1941 framträdde de nämnda åren och följande år en stor knapphet på foder av olika slag och en omfattande reducering av husdjursstammen genomfördes. Samtidigt vidtogos emellertid energiska åtgärder för att framskaffa ersättningsfoder av skiftande slag i syfte att motverka de svåraste bristerna. Därjämte sökte man finna nya vägar för att tillvarata och konservera befintliga fodertillgångar.

Redan 1938 års beredskapsutredning hade vid överläggningar med lantbrukshögskolans husdjursförsöksanstalt upptagit frågan om möjligheten att vid knapp fodertillgång använda sulfitcellulosa vid framför allt hästarnas utfodring. År 1940 igångsattes på LK:s initiativ och under medverkan av nämnda anstalt samt Svenska Cellulosa AB försök att sönderdela cellulosan så, att hästar och nötkreatur lätt skulle kunna förtära densamma. Ganska snart lyckades man lösa frågan om lämplig sönderdelning av cellulosan och därefter igångsattes en betydande tillverkning. Förutom sulfitcellulosa kom senare även sulfatcellulosa till användning.

Ett moment av foderförsörjningen, som också ägnades stor uppmärksamhet, var ensileringen och inläggningen av pressfoder. Redan före kriget hade den av den finske professorn A. I. Virtanen utbildade konserveringsmetoden, AIV-inläggningen, fått en viss spridning även i Sverige. Genom kursverksamhet och annan upplysning arbetade LK under hela kristiden på utökning av ensilagefoderberedningen, varjämte statsmedel ställdes till förfogande för lån och bidrag till siloanläggningar härför. Den kursverksamhet, som bedrevs på området, omhänderhades under LK:s ledning av föreningen Mjölpropagandan. Särskilda statsmedel utgingo härför under en följd av år.

Varje år uppgjordes inom LK beträffande animalieproduktionen *hushållningsplaner*, vilka väsentligen avsågo foderförbrukningen under det kommande året, i första hand förbrukningen av oljekraftfoder och kli samt fodersäd. Genom fodermedlens fördelning mellan olika djurslag samt ändringar i ransoneringsnormerna kunde ofta ur produktionssynpunkt angelägna syften ernås.

Även på animalieområdet utnyttjades därjämte självklart det statliga inflytandet på prissättningen för att främja de mål, som man ur produktionssynpunkt ville uppnå. Med prispolitiska medel kunde i många fall

åstadkommas en omläggning av produktionen från ett slag av produkter till ett annat, t. ex. en förskjutning mellan produktionen av kött och fläsk, mellan olika köttslag (här märkes bl. a. det genom prissättningen åvågbagta tillbakahållandet av den ur näringsekonomisk synpunkt ogynnsamma kalvuppfödningen), mellan fläsk från svin med olika slaktvikt, allt efter som en tidigare eller senare slakt ur fodersynpunkt synt på kallad, mellan olika slag av mejeriprodukter etc.

Den allmänna prisregleringen på jordbrukets område (den s. k. jordbruksregleringen).

Jordbruksregleringen under 1930-talet samt dess anpassning till kristidens planhushållning.

Den internationella kris för jordbruket med fallande priser på dess produkter, som tog sin början under 1920-talets sista år, påverkade även marknadsförhållandena i Sverige. Med anledning härav vidtogos i vårt land en rad statliga åtgärder i jordbruksreglerande syfte. Under åren 1930—34 tillkommo successivt marknadsregleringar för i tur och ordning följande varor: socker, spannmål, mjölk, fodermedel, slaktdjur, potatis och ägg.

Dessa marknadsregleringar genomfördes allteftersom prisfall drabbade nya produkter, till en början utan att något enhetligt mål uppställdes och utan att de olika stödordningarna organiskt anknötos till varandra eller att någon enhetlig administration därför skapades. Vid riksdagen år 1934 fattades emellertid beslut innebärande en samordning av de prisreglerande åtgärderna.

Som allmän riktpunkt för jordbrukspolitiken satte 1934 års riksdag det genomsnittliga prisläget under femårsperioden 1925—29, varvid man tills vidare siktade på att uppnå ett prisläge som motsvarade 75 % av genomsnittspriserna under nämnda period. Redan vid 1936 års riksdag angavs målet vara att upprätthålla ett prisläge motsvarande lägst 75 och högst 100 % av basårsnivån. Riksdagen år 1937 slutligen beslöt, att priserna på jordbruksprodukter skulle få variera mellan högst 15 % över och lägst 15 % under genomsnittspriserna 1925—29. Denna målsättning gällde i huvudsak ända fram till krigsutbrottet.

Administrativt sammanfördes regleringarna i och med inrättandet av statens jordbruksnämnd år 1935. Denna avlöste de förut befintliga spannmåls-, mjölk- och slakterinämnderna. Vid sidan av jordbruksnämnden kvarstodo som fristående organ socker- och potatismjölsnämnderna.

Kostnaderna för 1930-talets jordbruksreglering finansierades huvudsakligen genom speciella avgifter av olika slag (mjölkavgift, margarinaccis, oljekaksskatt, veteavgift, diverse införselavgifter m. fl. avgifter), vilka icke inflöto till statskassan utan tillfördes särskilda fonder (jordbrukets prisregleringsfond och fonden för mötande av förluster å spannmålsregle-

ringen) eller direkt togos i anspråk för regleringarnas genomförande (mjölkregleringen).

Här är icke platsen att redogöra för regleringsanordningarna på jordbrukets område under 1930-talet, så mycket mindre som dessa i allmänhet icke tillämpades under krisåren, trots att regleringsförfattningarna fortfarande delvis ägde giltighet.¹

I mars 1938 tillkallades särskilda sakkunniga (1938 års jordbruksutredning) för att verkställa utredning rörande jordbrukets produktionsbetingelser och avsättningsförhållanden jämte i samband därmed stående frågor. Avsikten var ursprungligen, att utredningsarbetet skulle bedrivas så, att resultaten skulle kunna underställas 1939 års riksdag. I december 1938 meddelade emellertid utredningen, att den med hänsyn till pågående undersökningar ännu icke kunnat eller ansett sig böra taga definitiv ställning till frågan om och i vad mån en omläggning av huvudlinjerna för jordbruksstödet kunde anses påkallad. Utredningen nöjde sig därför med att framlägga ett förslag om jordbruksregleringen under år 1939/40. Förslaget innebar, att regleringsverksamheten under nämnda år i allt väsentligt skulle bedrivas efter oförändrade riktlinjer. Statsmakternas våren 1939 fattade beslut gick i samma riktning.

Krigsutbrottet vid ingången av september 1939 medförde, att andra förutsättningar för jordbruksregleringen uppkommo än de som förelegat, när statsmakterna på våren s. å. fattade beslut om dess utformning för 1939/40. I en i slutet av oktober 1939 till urtima riksdagen avlåten proposition (nr 66) om prisreglerande åtgärder på jordbrukets område framhöll jordbruksministern, att den inträdda krisen för jordbrukets del medfört så ändrade förhållanden, att de dittillsvarande regleringsåtgärderna måste underkastas överväganden från delvis nya synpunkter. Han erinrade om att de prisreglerande åtgärderna dittills väsentligen haft till syfte att skydda den inhemska marknaden mot en oreglerad konkurrens från utlandet eller ett pristryckande överflöd inom landet. Rådande ovissa framtidsutsikter nödvändiggjorde emellertid att så avväga priserna för olika jordbruksprodukter, att prisregleringen även kunde tjäna som stimulans för en önskvärd ökning av produktionen. Det inträdda läget med dess risker för allmän prisstegring tvingade dock till största försiktighet vid alla åtgärder, som kunde medföra någon mera avsevärd höjning av levnadskostnaderna och därmed bana väg för en inflationsartad utveckling.

I samband med krigsutbrottet, innan riksdagen ännu hunnit taga ställning till frågan om den fortsatta jordbruksregleringen, vidtogos en rad betydelsefulla åtgärder på området. Genom kungörelse den 26/8 1939 meddelades exportförbud å bl. a. vissa jordbruksalster. Undantag från förbudet

¹ En detaljerad redogörelse för 1930-talets jordbruksregleringar ingår i Sveriges lantbruksförbunds minneskrift (Sveriges Lantbruksförbund 1917—1942), Sthlm 1942 (K. Åmark, Svensk jordbrukspolitik under det senaste kvartsseket).

finge meddelas av jordbruksnämnden. Den 1/9 bemyndigades nämnden att reglera exporten av jordbruksprodukter. Genom samtidiga och senare beslut anvisades medel för inköp och lagring av vissa livsmedel, huvudsakligen smör, fläsk och ägg, samt för inköp och lagring i beredskapssyfte av spannmål och fodersäd samt utsäde m. m. I anledning av den inträdda krissituationen förordnades den 29/9 1939 om beslag å vissa fodermedel. Genom kungörelser den 6/10 slutligen slopades vissa av de anordningar, vilka ingått som led i 1930-talets jordbruksregleringar.

Ett beslut av stor principiell betydelse fattades vid 1939 års urtima riksdag beträffande finansieringen av jordbruksregleringen. Under tidigare år hade denna, som förut nämnts, skett genom avgifter och acciser, vilka direkt kommit regleringen till del. Nu beslöt riksdagen i stället anvisa medel på riksstaten för att täcka kostnaderna för flertalet regleringsåtgärder. Vidare bestämdes, att margarinaccisen icke vidare skulle tillföras jordbrukets prisregleringsfond utan i stället inlevereras till statskassan. Vid 1940 års riksdag gick man vidare på den inslagna vägen. Då beslöts nämligen, att vad nyss sagts skulle gälla samtliga avgifter, som tidigare influtit till prisregleringsfonderna, i den mån de fortfarande upptogs. Kostnaderna för jordbruksregleringen ha sedan dess helt belastat statsbudgeten.

Vid 1939 års lagtima riksdag hade beslutats förlängning på ett år, d. v. s. intill den 1/7 1940, av en rad regleringsförfattningar, vilkas giltighetstid eljest skulle ha utgått den 1/7 1939. Med hänsyn till omöjligheten att bedöma det rådande kristillståndets varaktighet fann 1939 års urtima riksdag lämpligast att bibehålla flertalet av de regleringsanordningar som ännu ej formligen upphävts, även sådana som icke kunde tillämpas under den tid kriget påginge. Av samma anledning förlängdes även vid 1940—42 års riksdager de grundläggande regleringsförfattningarna för ytterligare ett regleringsår i sänder. Detsamma gällde ock vissa andra av riksdagen lämnade bemyndiganden. Vid 1943 års riksdag beslöts, att här avsedda författningar skulle gälla tills vidare. Övriga riksdagsbemyndiganden förutsattes däremot skola, där ej annat angavs, alltjämt förlängas år för år. Denna ordning tillämpades även i fortsättningen.

Redan före kriget hade Kungl. Maj:t erhållit fullmakter beträffande handhavandet av jordbruksregleringen under det kommande året. Sålunda skulle Kungl. Maj:t under budgetåret 1939/40, enligt uttalande av 1939 års lagtima riksdag, för den händelse en markerad förskjutning i penningvärdet komme till stånd eller eljest någon mera betydande ändring i fråga om de ekonomiska förhållandena inom näringslivet inträffade, äga befogenhet att vidtaga sådana jämkningar i regleringen, som stode i överensstämmelse med regleringens syfte. Med hänsyn till de svårigheter, som förutsattes föreligga att överblicka följderna för jordbruket av krisen, begärde Kungl. Maj:t av 1939 års urtima riksdag och erhöi ävenledes be-

fogenhet att utan hinder av tidigare meddelade beslut och gjorda uttalanden handha jordbruksregleringen samt vidtaga av omständigheterna betingade ändringar i densamma. En likalydande regeringsfullmakt lämnades även av 1940 års riksdag. Vid 1941 års riksdag tillkom ett inskränkande tillägg; mera genomgripande ändringar i regleringsåtgärderna finge icke vidtagas av Kungl. Maj:t, där riksdagens hörande utan olägenhet kunde ske. Med detta tillägg förnyades regeringsfullmakterna för varje år under hela kristiden. Fullmakterna gällde till en början för budgetår. Vid 1943 års riksdag beslöts emellertid, med hänsyn till att prissättningen skedde regleringsårsvis, att fullmakten skulle avse tiden fr. o. m. september det ena året t. o. m. augusti påföljande år.

Som av det sagda framgår voro de fullmakter som riksdagen lämnade Kungl. Maj:t under kriget avsevärt mera omfattande än de som givits under åren dessförinnan.

Huvuddragen av jordbruksregleringen under krisåren.

Det har redan framhållits, att försörjningssynpunkten ställdes i förgrunden, då det vid 1939 års urtima riksdag gällde att fastställa riktlinjer för jordbruksregleringen under den inträdda krisen. Man åsyftade nu en sådan avvägning av priserna, att de verkade i produktionsfrämjande riktning, dock utan att stegras därhän att de vållade någon mera kännbar höjning av levnadskostnaderna.

I ännu högre grad än vid 1939 års urtima riksdag dominerade försörjningssynpunkten i prisregleringspropositionen till 1940 års riksdag (nr 276). Där framhölls, att svårigheterna till följd av krisen ytterligare skärpts genom de under den senaste tiden inträffade krigshändelserna, framför allt de skandinaviska grannländernas indragande i kriget och tillkomsten av Skagerackspärren. Avspärrningen hade i det närmaste helt avstängt landet från tillförseln av en del betydelsefulla jordbruksförnödenheter, vilket föranlett ransonering för vissa av dessa. Utvecklingen gjorde det nödvändigt, att jordbruksdriften erhöle erforderlig stimulans, så att för landets försörjning behövlig produktion ernåddes. Detta kunde ske endast genom att jordbrukarna tillförsäkrades efter de ökade produktionskostnaderna lämpligt avvägda produktpriser.

I departementschefsuttalandet till 1941 års prisregleringsproposition (nr 278) gavs en återblick på förhållandena åren omedelbart före kriget. Det framhölls, att det prisstöd som jordbruket då erhållit ökat dettas produktionskraft och gett landet vissa livsmedelsreserver. Dessa reserver hade kommit väl till pass under avspärrningen och även möjliggjort en förbättrad löneställning för de i jordbruket anställda, vilket samtidigt inneburit, att högre ersättning kunnat beräknas för jordbrukarnas eget arbete. Det betonades, att vid prisavvägningen måste beaktas såväl nödvändigheten av att under rådande avspärrning upprätthålla jordbrukets produk-

tion och räntabilitet som önskvärdheten av att kunna erbjuda den i jordbruket verksamma arbetskraften likvärdiga ekonomiska förmåner med dem som erhöles inom andra verksamhetsområden. Hänsyn måste därför tagas ej blott till de ökade produktionskostnaderna utan även till skördere-sultaten. Emellertid vore det vid fastställandet av prisnivån för jordbruks-produkterna av stort intresse även för jordbrukets utövare att förebygga en inflationsartad utveckling. Departementschefen utgick eljest ifrån att de svenska statsmakterna, då fredliga förhållanden inträtt, vore beredda att föra en jordbrukspolitik, som skänkte jordbruket, bedrivet efter rationella metoder, full lönsamhet under för utövarna i samverkan friast möjliga former.

Det refererade statsrådsuttalandet innehöll alltså på samma gång en maning till jordbrukarna att iakttaga återhållsamhet i aktuella priskrav och ett löfte för framtiden om en positiv jordbrukspolitik. I övrigt framhölls, att en förskjutning under det senaste året framträtt i fråga om regleringsåtgärdernas utformning så tillvida, att man begynt tillhandahålla konsumtionsvaror till lägre priser än som betingades av rådande produktionskostnader. Det underströks ock, att avvägningen av priserna för olika produkter alltjämt liksom förut borde ske med hänsyn tagen till förefintliga intresse-motsättningar mellan större och mindre brukningsdelar.

I prisregleringspropositionen år 1942 (nr 319) betonades, under hänvisning till föregående års missväxt, att landets försörjningsläge försämrats avsevärt samt att dess reserver av livsmedel väsentligt nedgått. Detta gjorde det än mer angeläget, att jordbruksproduktionen upprätthölls och i möjligaste mån utvidgades.

När prisregleringspropositionen år 1943 (nr 246) avgavs, hade försörjningsläget lättat till följd av 1942 års förhållandevis gynnsamma skörd. Jordbruksministern framhöll emellertid, att denna tillfälliga ljusning icke finge medföra att arbetet på jordbruksproduktionens stärkande slopades. I anslutning till en redogörelse för principerna för vårprissättningen — som detta år tillämpades för första gången (se nedan sid. 160) uttalades en förväntan att jordbrukarna genom tillkomsten av det nya prissättnings-systemet skulle bli särskilt intresserade av att nå ett så högt produktionsresultat som möjligt. Systemet innebure nämligen, att sådana förbättringar av produktionsresultaten, som kunde åstadkommas genom jordbrukarnas egna ansträngningar, icke gärna kunde komma att föranleda någon sänkning av priserna.

Våren 1944 ansåg sig jordbruksministern kunna i regleringspropositionen (nr 253) fastslå, att det allmänna försörjningsläget på livsmedelsområdet avgjort förbättrats, samt att ytterligare lättnader kunde motses, därest skörden ej bleve dålig. Intresset koncentrerades nu på lönsamhetsfrågan. Statsmakternas beslut rörande prissättningen på jordbrukets produkter innebure, att ett överskott i jordbrukskalkylen icke skulle ge anledning

till andra prissänkningar än sådana, som vore betingade av marknads-läget. Härmed hade man — torde det kunna sägas — ur viss synpunkt tagit ett första steg till övergång från krispolitik till efterkrigspolitik på jordbrukets område.

Huvudprincipen för prissättningen på jordbrukets produkter under kris-åren var, att jordbruket, som helhet taget, vid normala väderleksbetingelser skulle erhålla full täckning för de kostnadsstegringar som inträffat sedan krigsutbrottet. Tillämpningen av denna princip förutsatte, att man kunde följa utvecklingen av jordbrukets inkomster och kostnader sedan tiden före kriget. Detta skedde med ledning av en totalkalkyl över jordbrukets inkomster och kostnader, den s. k. j o r d b r u k s k a l k y l e n. För jordbrukets del gällde, att det skulle erhålla en med beaktande av kostnadsutvecklingen fastställd inkomstsumma. Härigenom blev den allmänna producentprisnivån fixerad. Av penning- och prispolitiska eller av sociala skäl ansågs det emellertid i vissa situationer icke lämpligt att låta producentpriserna helt slå igenom i detaljpriserna på de olika produkterna. För att förhindra detta tillgreps utvägen att låta statliga s u b v e n t i o n e r utgå. För jordbrukskalkylen och dess användning som grundval för prissättningen på jordbrukets område ävensom för subventionssystemet redogöres närmare i tvenne efterföljande avsnitt.

Landets avspärrning från förkrigstidens utländska leverantörer av produkter och förnödenheter gjorde det nödvändigt att i viss utsträckning förändra jordbrukets produktionsinriktning. Ändringen innebar främst en förskjutning från animalisk till vegetabilisk produktion. (Se härom närmare sid. 134 ff.) Vid produktionsdirigeringen, vilken var mest genomgripande under krisens första skede, användes en rad medel av prispolitisk art, vilka i fortsättningen på behöriga ställen omnämnas.

Den prissättning för olika produkter, som ansågs vara den ur försörjningssynpunkt lämpligaste, skulle ofta ha medfört olägenheter för vissa landsdelar eller vissa kategorier av jordbrukare, såvida icke särskilda åtgärder tillgripits. Då produktionen av brödsäd, sockerbetor och oljeväxter väsentligen eller enbart bedrives i landets sydliga eller mellersta delar och då den ur försörjningssynpunkt önskvärda omläggningen av produktionen från animalier till vegetabilier alltså måste gynna nämnda delar av landet framför norra Sverige, befanns — för att kompensera jordbruket i de nordligare delarna av landet — skäligt att bl. a. medge särskilda pristillägg i dessa områden. Det var också i komparationssyfte som särskilda producentbidrag för mjölk lämnades till innehavare av mindre eller medelstora brukningsdelar.

Man kan med avseende på jordbruksregleringen under krigsåren och tiden närmast därefter urskilja två perioder, den första omfattande åren

1939/40—1942/43, den andra åren fr. o. m. 1943/44. Den förra perioden kännetecknas av i viss mån trevande åtgärder för att söka nå lämpliga former för prissättningen. Under den senare perioden tillämpas däremot ett ganska fast system med en preliminär prissättning redan på våren före resp. regleringsår och justeringar i den mån så befinnes påkallat vid regleringsårets början eller senare.

I det följande skola i kronologisk följd resultatena av de allmänna ekonomiska uppgörelser och beslut, som ägde samband med jordbrukets prisreglering, summariskt anges.

1939/40. Såsom tidigare nämnts åsyftade jordbrukspolitiken under åren närmast före krigsutbrottet upprätthållandet av en prisnivå för jordbruksprodukter, som motsvarade genomsnittliga prisläget under perioden 1925—29. 1939 års urtima riksdag ansåg det i rådande situation icke lämpligt att man band sig vid någon bestämt angiven prisnivå men fann en viss förbättring av jordbrukets produktpriser önskvärd med hänsyn dels till skedda kostnadsstegringar och dels till angelägenheten av att stimulera till ökad produktion för livsmedelstillgångens tryggande. Till följd av svårigheterna att i förväg kunna beräkna utvecklingen utformades, såsom tidigare berörts, direktiven för jordbruksregleringen på ett sådant sätt, att Kungl. Maj:t skulle äga största möjliga handlingsfrihet i olika tänkbara lägen.

1940/41. Det befanns icke heller vid 1940 års lagtima riksdag möjligt att uppdraga några mera bestämda riktlinjer för den fortsatta prisregleringen. Riksdagen uttalade helt allmänt, att prispolitiken borde så inriktas, att för landets försörjning erforderlig produktion ernåddes.

På grund av det dåliga skördeutfallet år 1940 visade sig de under årets förra del vidtagna prisförbättrande åtgärderna otillräckliga att medge täckning för kostnadsstegringarna. Detta framgick av vissa av Sveriges lantbruksförbund verkställda utredningar, vilka framlades i skrivelse till Kungl. Maj:t i oktober 1940 och sedermera kompletterades av LK. Enligt förbundets beräkningar behövde jordbruket, betraktat såsom en gemensam helhet, under år 1940/41 tillföras ca 190 milj. kr. för att den år 1938/39 rådande relationen mellan inkomster och kostnader skulle bibehållas.

På lantbruksförbundets framställning upptogs i november överläggningar mellan representanter för regeringen å ena och för lantbruksförbundet och Riksförbundet landsbygdens folk å andra sidan. Förhandlingarna ledde till en uppgörelse, enligt vilken jordbruket år 1940/41 skulle i form av prishöjningar eller tillskott ur statskassan tillföras en inkomstökning av 130 milj. kr. Återstoden av det beräknade inkomstunderskottet skulle jordbruket självt få bära (jfr den å sid. 169 lämnade redogörelsen för tillkomsten och innebörden av den s. k. 4 %-regeln). Åtgärderna borde inriktas efter två huvudlinjer, den ena syftande till att genom allmänna

prisförhöjningar intill viss nivå bereda hjälp för huvuddelen av jordbruket, den andra innebärande speciella åtgärder till förmån särskilt för de hårdast drabbade jordbrukarna medelst hjälp till foderanskaffning m. m.

1941/42. Det var våren 1941 alltså icke möjligt att med någorlunda säkerhet bedöma utvecklingen av jordbrukets kostnader för någon längre tid framåt. Bestämmandet av mera definitiva priser på jordbruksprodukter ansågs därför böra uppskjutas till en tidpunkt, då man bättre kunde överblicka skördeutsikterna. Dock fastställdes redan på våren till ledning för produktionsinriktningen en prisskala, som var avsedd att ange förhållandet mellan priserna på olika slag av spannmål av det kommande årets skörd.

Då även 1941 års skörd utföll mycket ogynnsamt, upptog regeringen liksom föregående år förhandlingar med jordbrukets ekonomiska och fackliga riksorganisationer för att utfinna medel till lättande av jordbrukarnas ekonomi. Till grund för förhandlingarna och den följande, i december 1942 träffade uppgörelsen lades en förkalkyl över det samlade jordbrukets inkomster och kostnader produktionsåret 1941/42. Denna kalkyl visade ett inkomstunderskott av 104,5 milj. kr. Underskottet bleve ännu större, om hänsyn togs till vissa efter kalkylens upprättande inträffade försämringar i jordbrukets ekonomiska resultat. Enligt den träffade uppgörelsen skulle jordbruket genom prishöjningar eller på annat sätt tillföras en inkomstförbättring av 45 milj. kr., medan näringen själv skulle få bära ett underskott av 65 milj. kr. Kompensationen skulle huvudsakligen ges i form av subventioner på mjölk, men dess slutliga storlek gjordes beroende av den faktiska produktionsutvecklingen för nämnda vara under återstående del av produktionsåret. Denna punkt i överenskommelsen får ses mot bakgrunden av att den animaliska produktionen under närmast föregående år lämnat bättre utbyte än vad man på förhand räknat med. Då mjölkproduktionen sedermera visade sig bli större än som förutsatts, minskades i viss mån den kompensation, som enligt uppgörelsen skulle utgå till jordbruket.

1942/43. I likhet med närmast föregående år fastställde Kungl. Maj:t redan på våren en prisskala, utvisande det planerade förhållandet mellan priserna på spannmål och hö av årets skörd. Avsikten var, liksom tidigare, att de absoluta priserna skulle bestämmas, så snart resultatet av årets skörd kunde överblickas. Kungl. Maj:t hade emellertid funnit angeläget att, innan produktpriserna för året sålunda definitivt fastställdes, en allsidig utredning företogs rörande de på frågan inverkan omständigheterna. Utredningsarbetet uppdrogs åt av jordbruksministern i maj 1942 tillkallade sakkunniga, vilka antogo namnet 1942 års jordbrukskommitté. Enligt direktiven borde utredningen i första rummet omfatta den ur kostnadssynpunkt och med avseende på olika produktionsintressen lämpliga avvägningen mellan priserna på olika jordbruksprodukter. I detta syfte borde bl. a. under-

sökas utvecklingen av kostnaderna för olika produkter sedan krigsutbrottet. I samband därmed borde även prövas, huruvida dittillsvarande beräkningsgrunder kunde anses giva ett riktigt uttryck för inkomst- och kostnadsförändringarna inom jordbruket. Bland kommitténs uppgifter ingick vidare att upprätta en preliminär jordbrukskalkyl för regleringsåret 1942/43 till ledning för fastställandet under den kommande hösten av priser på produkter av 1942 års skörd. Kommittén skulle slutligen — och denna del av uppdraget blev småningom den centrala — utreda principerna för jordbrukspolitikerna vid en framtida övergång till fredsförhållanden.

De förslag rörande den prisreglerande verksamheten under år 1942/43, som framlades i prisregleringspropositionen våren 1942, inneburo icke några mera vittgående ändringar i gällande system. Detta hängde bl. a. samman med tillkomsten av 1942 års jordbrukskommitté. Kungl. Maj:t erhöi liksom under de dittills gångna krigsåren befogenhet att utan hinder av meddelade beslut och gjorda uttalanden handha jordbruksregleringen samt vidtaga av omständigheterna påkallade ändringar i densamma.

I augusti 1942 framlade jordbrukskommittén en preliminär inkomst- och kostnads-kalkyl för år 1942/43. Kalkylen uppvisade ett icke obetydligt inkomstöverskott, nämligen 120,5 milj. kr., sedan avdrag skett för viss del av inkomsterna (»stimulansinkomster», vilka endast kommo vissa landsdelar till godo). Av nämnda inkomstöverskott utgjorde hälften eller 60 milj. kr. en i viss mån fiktiv inkomst för återbildning av djurkapitalet. En reduktion av nämnda belopp till 40 milj. kr. ansågs böra ske.

Med tillämpning av principen, att jordbruket vid normala väderleksbetingelser skulle få full täckning för den efter krigsutbrottet inträffade kostnadsökningen men icke mera, borde tydligen prisjusteringar nedåt ske. Dylika föreslogos också av LK, avseende ett flertal vegetabiliska produkter. Av det kalkylmässiga inkomstöverskottet reserverades en del — 26 milj. kr. — för att möta kostnadsstegringar, som kunde väntas inträffa under det kommande året.

Frågan om de föreslagna prissänkningarna på jordbruksprodukter kom att under hösten sammankopplas med pågående förhandlingar om allmänt pris- och lönestopp. Bortsett från att priserna på spannmål och potatis av årets skörd fastställdes den 2/10 1942, drog det av denna anledning ut på tiden, innan beslut om prissättningen fattades. Sådant meddelades den 18/12 i huvudsaklig anslutning till LK:s förslag.

1943/44. Till grund för prissättningen under produktionsåret 1943/44 lades en redan i början av år 1943 upprättad förkalkyl rörande jordbrukets inkomster och kostnader under nämnda produktionsår. Denna kalkyl visade ett mindre överskott, vilket, om man på kostnadssidan för hela produktionsåret räknade med i mitten av mars 1943 gällande arbetslöner och priser på förnödenheter av olika slag, dock i huvudsak skulle bortfalla.

Kungl. Maj:ts beslut i prisfrågan (19/3 och 21/4 1943) innebar, att de rådande priserna på jordbruksprodukter i stort sett skulle bibehållas oförändrade, såvida icke en omräkning av kalkylen i augusti visade ett över- eller underskott av mer än 4 %. Därest det av den då omräknade kalkylen skulle framgå, att justeringar borde komma till stånd, skulle dessa ej ske efter rent mekaniska grunder. Hänsyn borde tagas även till försörjnings-synpunkter m. m. Om det i augusti ej befunnas lämpligt att binda priserna för hela året, borde en omräkning av augustikalkylen ske omkring den 1/1 och den 1/5 1944. Härvid borde 4 %-regeln tillämpas. Det förutsattes slutligen, att det av försörjningspolitiska eller andra skäl kunde bliva erforderligt att justera priserna, även om över- eller underskottet bleve så litet att 4 %-regeln ej bleve tillämplig. Dylika justeringar borde dock avvägas så, att relationen mellan inkomster och kostnader i kalkylen förbleve oförändrad.

Såväl januari- som majomräkningarna gävo ett resultat liggande inom ramen för 4 %-regeln och föranledde därför icke några prisändringar.

1944/45. Den 1 mars 1944 upprättade jordbrukskalkylen visade ett inkomstöverskott av 106 milj. kr. Kungl. Maj:ts beslut i prisfrågan (den 24/3 1944) innebar, att med undantag av prissänkningar å vissa vegetabiliska produkter samt sådana nedsättningar av priserna, som LK skulle äga företaga för att främja avsättningen eller av liknande skäl, det beräknade inkomstöverskottet tills vidare icke skulle föranleda prissänkningar. De rådande priserna skulle i stort sett bibehållas oförändrade. Visade augustiomräkningen ett inkomstöverskott, som icke överstege överskottet i marskalkylen, skulle detta få utjämnas genom en mot överskottet svarande höjning av posten arbetskostnader i kalkylen intill ett belopp av nämnda storlek. Skulle däremot uppstå ett överskott som vore högre än sagda belopp, skulle överskjutande summa utjämnas genom sänkning av priserna på jordbruksprodukter eller höjning av priserna på statssubventionerade jordbruksförnödenheter. Därest det efter prövningen av augustikalkylen av avsättnings- eller liknande skäl bleve nödvändigt med prissänkningar utöver dem som ansetts befogade vid nämnda tidpunkt, skulle dylika sänkningar ske utan kompensation. Prisjusteringar, som genomfördes av andra skäl, skulle såsom tidigare avvägas på sådant sätt, att relationen mellan inkomster och kostnader i kalkylen ej påverkades.

Den i augusti omräknade kalkylen visade ett inkomstöverskott av 142,6 milj. kr. mot 106 milj. kr. i vårkalkylen. Detta föranledde Kungl. Maj:t att genom beslut den 25/8 1944 bemyndiga LK vidtaga de sänkningar av priserna på jordbruksprodukter och de höjningar av priserna på statssubventionerade jordbruksförnödenheter, som erfordrades för utjämning av augustikalkylens inkomstöverskott till den del detta överstege 106 milj. kr. Det förutsattes vidare, att en omräkning av augustikalkylen skulle göras i januari 1945, varvid skulle vidtagas de justeringar i priserna på

produkter och förnödenheter, som kunde föranledas av omräkningsresultatet.

Den i januari 1945 omräknade kalkylen visade ett inkomstunderskott av 7,1 milj. kr., för vilket jordbruket sålunda skulle erhålla täckning.

1945/46. Vid behandlingen våren 1945 av jordbrukskalkylen för år 1945/46 uppstodo skiljaktiga meningar beträffande arbetskostnads- och ränteposterna. De belopp som motsvarade åsiktsdifferenserna voro emellertid mycket små i förhållande till kalkylens slutsumma. Med hänsyn härtill ansåg LK, att man i första hand icke borde taga sikte på en utjämning av kalkylen utan i stället eftersträva att få till stånd vissa ur försörjnings-synpunkt motiverade prisförändringar. Dessa borde man söka avväga på så sätt, att desamma icke skulle rubba det kalkylmässiga jämviktsläget mellan inkomster och kostnader i vidare mån än som angåves av differensen mellan de olika meningarna beträffande kalkylen.

Kungl. Maj:ts beslut i prisfrågan, vilket meddelades den 6/4 1945, innebar ett godkännande av LK:s förslag. Enligt beslutet skulle de på våren fastställda priserna bibehållas oförändrade, såvida icke vid kalkylomräkning i augusti 4 %-regeln bleve tillämplig. En eventuell justering av priserna borde i främsta rummet avse sådana produkter, som närmast givit anledning till det uppkomna över- eller underskottet, varvid dock även försörjningslägets krav skulle beaktas.

Till följd av ovanligt ogynnsamma väderleksförhållanden i augusti befanns det icke möjligt att lägga den då upprättade kalkylen till grund för en omprövning av prisfrågan. En förnyad kalkylomräkning verkställdes därför i oktober. Vid denna uppnåddes enighet om beräkningarna av arbets- och räntekostnaderna. Kalkylen visade ett underskott av 30,9 milj. kr., ett underskott som i och för sig låg långt innanför 4 %-marginalen. Underskottet kunde emellertid väntas öka med 20 å 30 milj. kr., sedan klarhet vunnits om storleken av en till djurskötarna utgående kompensation för arbetstidsförkortning. Enär möjligheten även till vissa andra förskjutningar i jordbrukets inkomster eller kostnader icke kunde uteslutas, ansågs det att priserna ej heller i oktober borde slutgiltigt bindas för hela regleringsåret. Prisfrågan skulle därför kunna upptagas till förnyad omprövning i januari 1946. Så skedde också. Den justerade kalkylen visade en påtaglig förbättring i jämförelse med oktoberkalkylen, i det att inkomstunderskottet sjönk från 30,9 till 0,9 milj. kr. LK anförde, att det förden-skull vid tillämpning av de våren 1945 fastställda grunderna för prissättningen icke föreläge anledning till prisjusteringar. Med sitt uttalande hade kommissionen icke tagit ställning till frågan, huruvida andra sakförhållanden kunde motivera en omprövning av jordbrukets prisfrågor.

Överläggningar, som härefter upptogos med jordbrukets ekonomiska och fackliga riksorganisationer avseende prissättningen främst under år 1946/47, resulterade i en överenskommelse den 13/3 1946, enligt vilken

jordbruket under återstående del av regleringsåret 1945/46 skulle genom höjning av mjölk- och köttpriserna samt genom vissa sänkningar av priserna på konstgödsel tillföras en inkomstökning av ca 30 milj. kr.

1946/47. Den jordbrukskalkyl för år 1946/47, som upprättades våren 1946, uppvisade ett inkomstöverskott av 55,9 milj. kr. Kungl. Maj:ts beslut om prissättningen, vilket meddelades den 29/3 1946, anslöt sig till ett förslag som avgivits av LK och som grundades på dels den nämnda kalkylen, dels den förut berörda överenskommelsen av den 13/3 1946. Överenskommelsen innebar, att kalkylens arbetskostnadspost för att bereda täckning för föreslagna höjda lantarbetarlöner skulle ökas med ett belopp, som på kalkylens inkomstsida motsvarade (preliminärt beräknat) 125 milj. kr. Utöver det förut angivna kalkylmässiga överskottet skulle sålunda jordbruket tillföras en summa av ca 70 milj. kr., främst genom en allmän prishöjning på mjölken men även genom prisjusteringar för andra produkter och förnödenheter. De priser på jordbrukets produkter och förnödenheter, som fastställts på våren, skulle, i överensstämmelse med gängse regler, bibehållas oförändrade, såvida icke vid en kalkylomräkning i augusti 4 %-regeln bleve tillämplig.

Augustiomräkningen av kalkylen gav ett resultat, som innebar att 4 %-regeln icke behövde tillämpas. En i samband med kalkylberäkningarna företagen undersökning utvisade emellertid, att ett belopp av 17,1 milj. kr. skulle behöva tillföras jordbruket för att detta skulle erhålla den kompensation för höjda arbetskostnader, som statsmakterna utfäst sig att lämna. Kungl. Maj:t godkände den 30/8 1946 ett förslag av LK om de prisjusteringar som erfordrades för att jordbruket skulle tillföras ifrågasvarande inkomstförbättring.

I samband med att omsättningsskatten slopades fr. o. m. den 1/1 1947 företogos vissa omläggningar av prisregleringen beträffande jordbruksprodukter. Innebörden härav var, att de till producenterna utgående priserna på vissa jordbruksprodukter fingo slå igenom i konsumentpriserna och att systemet med statliga subventioner till viss del avvecklades (jfr nedan lämnade redogörelse för subventionssystemet). Så skedde beträffande det allmänna pristillägget å mjölk, lantsmörsbidraget i andra delar av riket än Norrland utom Gästrikland samt kompensationen till mejerierna för utebliven höjning av priset å konsumtionsmjölk. Även i fråga om socker avvecklades subventionssystemet i huvudsak.

1947/48. Den på våren 1947 upprättade jordbrukskalkylen för år 1947/48 utvisade, med tillämpning av nya beräkningsgrunder för vissa kostnadsposter, ett inkomstunderskott av 9,6 milj. kr. Med hänsyn till att detta underskott med stor sannolikhet låge inom de felmarginaler, som omgäve kalkylens inkomst- och kostnadssummor, ansåg LK, att kalkylen kunde betraktas som i stort sett balanserad.

Kungl. Maj:ts beslut i prisfrågan, vilket, med visst undantag, meddelades

den 5/6 1947, föregicks av resultatlösa förhandlingar mellan regeringen och jordbrukets riksorganisationer. Vid dessa förhandlingar hävdades från jordbrukets sida, att arbetskostnaderna borde uppräknas med visst belopp med hänsyn till den inkomststegring, som redan vidtagna lönehöjningar medfört eller pågående förhandlingar ställt i utsikt för praktiskt taget hela den i svensk industri och handel o. d. sysselsatta befolkningen. Härutöver framhölls nödvändigheten av att den av statsmakterna utlovade utfyllnaden av klyftan i inkomst- och levnadsstandard mellan jordbruket och övriga näringsgrupper åtminstone till någon del förverkligades.

Nyssnämnda beslut den 5/6 1947 gick ut på att jordbruket skulle tillföras ett belopp, som på jordbrukskalkylens inkomstsida uppgick till 156 milj. kr. Härmed hade Kungl. Maj:t tillmötesgått önskemålen från jordbrukets sida om en uppräkningspost i kalkylen, även om medgivandet icke sträckte sig till hela det belopp som krävts av jordbruksrepresentanterna. Av det beräknade inkomstillskottet av 156 milj. kr. kom huvuddelen eller 127 milj. kr. på animalieprodukter (67 milj. kr. på mjölk och mejeriprodukter samt 60 milj. kr. på slaktdjursprodukter).

Kalkylomräkningen i augusti 1947, vilken företogs när det var känt att årets skörd utfallit dåligt, visade ett underskott av 196 milj. kr., nyssnämnda belopp om 156 milj. kr. inräknat. Av underskottet hade jordbruket att i enlighet med 4 %-regeln självt svara för 100 milj. kr. Kompensationen skulle alltså begränsas till 96 milj. kr.

Den 29/8 1947 meddelade Kungl. Maj:t beslut om storleken av och formen för den kompensation, som skulle komma jordbruket till del på grund av det dåliga skördeutfallet. Beslutet innebar bifall till ett av LK framlagt förslag, vilket vid förhandlingar godkänts av jordbrukets riksorganisationer. Av kompensationsbeloppet skulle större delen eller 78 milj. kr. tillföras jordbruket såsom missväxtbidrag för mjölk. Därest sådana oförutsedda händelser komme att inträffa, som väsentligen ändrade förutsättningarna för överenskommelsen med jordbrukets organisationer, skulle, om så efter överläggningar med representanter för vederbörande organisationer prövades lämpligt, justering av missväxtbidraget ske i januari 1948 på grundval av en fullständig omräkning av jordbrukskalkylen. Dylig omräkning visade sig emellertid obehövligen.

Att fullfölja redogörelsen för jordbruksregleringen under regleringsåren efter 1947/48 synes i detta sammanhang icke påkallat, då jordbrukspolitikerna under dessa år kom att i stor omfattning bestämmas av nya problem, som kunna sägas blott delvis vara föranledda av krigstidens försörjnings-svårigheter.

I efterföljande två avsnitt lämnas dels en närmare redogörelse för det metodiska hjälpmedel, som vid prisregleringen på jordbruksområdet kom till användning, nämligen den s. k. jordbrukskalkylen, dels upplysningar an-

gående de olika slag av subventioner och rabatter m. m., varav man betjänade sig för att nå de mål av ekonomisk, social och försörjningsmässig natur, som tid efter annan uppställdes och som betingades av de växlande tidsförhållandena.

Jordbrukskalkylen som grundval för prissättningen på jordbrukets produkter och förnödenheter.

Det kan beträffande vissa sidor av kristidens jordbruksreglering vara tveksamt, vad som skall betraktas som direkt betingat av denna tids speciella förhållanden och som därför hör hemma i en kristidshistorik och vad som bör lämnas utanför en dylik framställning. Förut har framhållits, att det på jordbrukets område, i motsats till vad som gällt för andra näringar, redan på 1930-talet förekommit en viss planhushållning men att denna med krigets utbrott fick en ändrad karaktär och därjämte en vidgad omfattning. Å andra sidan innebär det beslut, som 1947 års riksdag fattat om riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitik, att även i fortsättningen vissa av de regleringsanordningar skola bibehållas, vilka tillkommit under krisåren och ursprungligen föranletts av förhållandena under dessa år. Det sagda gäller bl. a. totalkalkylen över jordbrukets inkomster och kostnader, vanligen benämnd *jordbrukskalkylen*. Denna har, som i viss mån torde ha framgått av den föregående framställningen, intagit en så central plats i krisårens jordbruksreglering, att en särskild redogörelse för densamma här lämpligen bör meddelas. Av intresse är — förutom kalkylens tillkomsthistoria — framför allt dess användning som utgångspunkt för de årliga diskussionerna om prissättningen på jordbrukets produkter och förnödenheter.

Det ingick som ett viktigt led i 1938 års jordbruksutrednings arbete att undersöka, vilken prisnivå för jordbrukets produkter som kunde anses skälig. Bedömningen skulle enligt direktiven äga rum efter den riktlinjen, att den jordbrukande befolkningen finge sådana utkomstmöjligheter att den kunde upprätthålla en i förhållande till andra befolkningsgrupper skälig levnadsstandard. Jordbruksutredningen hann emellertid icke slutföra sina undersökningar på hithörande område före krigsutbrottet.

I propositionen till 1939 års urtima riksdag nr 66 framhöll jordbruksministern, att det svårligen låte sig göra att helt bibehålla priserna på jordbrukets produkter vid den nivå, som förutsatts vid samma års lagtima riksdag, därest produktionen skulle kunna väntas få önskvärd omfattning. Jordbrukets arbetsförhållanden hade försvarats genom krisen och arbetskraften fördyrats. En viss kostnadsökning hade även uppkommit på en del förnödenheter för jordbruket såsom bränsle och vissa materialier. I sitt utlåtande över propositionen anförde första särskilda utskottet bl. a., att det skulle vara av värde att i sammanhang med framläggandet av Kungl. Maj:ts förslag om prisreglerande åtgärder till påföljande års riksdag erhålla en undersökning rörande den då föreliggande samlade ökningen av det svenska jordbrukets produktionskostnader sedan tiden före krigsutbrottet. Detta uttalande godkändes av riksdagen.

Med anledning härav beslöt LK i januari 1940 att igångsätta vissa under-

sökningar rörande de efter krigsutbrottet inträdda förändringarna i jordbrukets inkomster och kostnader och utsåg för detta ändamål en särskild delegation, den s. k. LK-delegationen. Resultatet av sitt arbete framlade delegationen i slutet av april 1940. Den av delegationen för bedömning av inkomst- resp. kostnadsutvecklingen för jordbruket efter krigsutbrottet verkställda indexberäkningen, vilken i huvudsak byggde på vissa inom Sveriges lantbruksförbund bedrivna undersökningar, skulle närmast kunna karakteriseras som en prisindex med fast bas, vilken sistnämnda motsvarades av de kvantiteter av olika produkter och produktionsmedel, som jordbruket sålt resp. förbrukat i genomsnitt under åren 1935—37. Den sålunda konstruerade indexen angav, som framgår av det sagda, förskjutningarna i jordbrukets inkomster och kostnader endast i den mån dessa förorsakades av ändrade priser, löner och räntor. Däremot avspeglade den icke de förändringar i jordbrukets ekonomiska läge, som ägde rum genom en ökning eller minskning av produktionen eller en ändring av dennas sammansättning eller genom att olika produktionsmedel kommo till användning i ökad eller minskad omfattning. Detta medförde, att indexen vid en ökning av produktionen utöver basårsvolymen undervärderade jordbrukets inkomster resp. vid en nedgång av produktionen under nämnda nivå övervärderade desamma. Så länge varken produktionen eller förbrukningen av olika produktionsmedel inom jordbruket undergingo några större förändringar, kunde dock en på detta sätt konstruerad index antagas ge en i stora drag rättvisande bild av inkomst- och kostnadsutvecklingen. LK-delegationen uttalade också (se prop. 276/1940, sid. 30) att »för en beräkning av den art, som delegationen haft sig förelagd, nämligen att ange storleksordningen av de förändringar, som efter krigsutbrottet inträtt på såväl inkomst- som utgiftssidan i det svenska jordbrukets totalbudget, torde prisindex för såväl inkomst- som utgiftsposterna med en i tiden relativt näraliggande fast bas vara relativt tillfredsställande».

Förhållandena ställde sig emellertid annorlunda, då skördeutfallet 1940 blev väsentligt sämre än normalt. För ett bedömande av förändringarna i jordbrukets ekonomiska läge blev det nu nödvändigt att taga hänsyn icke endast till inträdda pris-, löne- och ränteförändringar utan även till kvantitativa förändringar i jordbruksproduktionen.

En första beräkning av detta slag framlades av Sveriges lantbruksförbund i en skrivelse till Kungl. Maj:t i oktober 1940 med hemställan om åtgärder för åstadkommande av prisförbättringar på jordbrukets produkter. Denna beräkning hade utförts på så sätt, att för produktionsåret 1940/41 på inkomstsidan i kalkylen införts de reducerade försäljningskvantiteter, som beräknades kunna erhållas på grundval av 1940 års skörd, varjämte på kostnadssidan hänsyn tagits till den minskade användningen av konstgödsel och kraftfoder. Beräkningarna hade sålunda karaktären av prognos över å ena sidan produktions- och inkomstutvecklingen, å andra sidan kostnadsutvecklingen inom jordbruket under nyssnämnda produktionsår. De lades också till grund för den uppgörelse, som på hösten 1940 träffades mellan regeringen och representanter för jordbrukets ekonomiska och fackliga organisationer rörande kompensation åt jordbruket för den inträffade skördeminskningen och kostnadsökningen. Denna uppgörelse är av intresse i detta sammanhang främst genom den princip för fördelningen av underskottet i kalkylen, som tillämpades vid densamma och som kom att bli vägledande även vid senare prisuppgörelser. Enligt de utförda beräkningarna erfordrades en ökning av jordbrukets inkomster med omkring 190 milj. kr. för att det under basåret 1938/39 rådande förhållandet mellan inkomster och kostnader skulle bli oförändrat. Härav skulle enligt upp-

görelsen omkring 130 milj. kr. tillföras jordbruket genom prishöjningar eller tillskott av statsmedel, medan jordbruket självt skulle bära ett underskott av omkring 60 milj. kr. Sistnämnda belopp motsvarade omkring 4 % av den summa, som erfordrades för att täcka jordbrukets samtliga kostnader, däri inbegripet även beräknad ersättning för jordbrukarfamiljernas eget arbete i den egentliga jordbruksdriften. Att den inkomstminskning, som jordbruket självt skulle bära, bestämdes på detta sätt, berodde på att vissa i samband med förhandlingarna företagna undersökningar av skördeutfallet under en följd av år visat, att den genomsnittliga avvikelser från medelskörden uppgått till 4 %. En inkomstminskning av denna storleksordning ansågs därför bära betraktas såsom en för jordbruket normal företagarrisk, medan den därutöver inträffade försämringen betraktades som en extraordinär företeelse, vilken motiverade ett ingripande från samhällets sida.

Fr. o. m. år 1941 har LK genom LK-delegationen — resp. fr. o. m. 1950/51 statens jordbruksnämnd genom sitt motsvarande organ — låtit upprätta kalkyler över jordbrukets inkomster och kostnader. Detta har skett två eller i vissa fall tre gånger årligen. Kalkylerna ha åsyftat att belysa förändringarna i jordbrukets ekonomiska läge under hänsynstagande icke blott till inträffade prisförändringar utan även till förändringarna i produktionsvolymen och i kvantiteterna av inom jordbruket använda produktionsmedel. Genom de framräknade indextalerna har man erhållit ett mått på hur jordbrukets inkomster å ena sidan och kostnader å andra sidan under tiden efter krigsutbrottet förskjutit sig i förhållande till läget under produktionsåret 1938/39, som utgjort basperiod. Dessa indextal ha därigenom kunnat tjäna till vägledning vid prissättningen, vilken i princip haft den innebörden, att en viss procentuell ökning av jordbrukets kostnader vid normala väderleksbetingelser skolat täckas genom en lika stor procentuell höjning av jordbrukets samlade inkomstsumma. Att indextalerna för jordbrukets inkomster resp. kostnader lagts till grund för prissättningen och att denna sålunda icke grundats på en direkt jämförelse mellan inkomst- och kostnadssummorna har berott på omöjligheten att — särskilt vad angår utgiftssidan — göra kalkylen så fullständig och säker, att den kunnat tjäna som underlag för en dylik direkt jämförelse.

Som förut nämnts fastställdes priserna på jordbrukets produkter och förnödenheter under produktionsåret 1940/41 först på hösten 1940 i samband med den då träffade uppgörelsen. Även för produktionsåren 1941/42 och 1942/43 skedde prissättningen först på hösten efter resp. produktionsårs ingång. Detta förfaringsätt var motiverat av de vid denna tid rådande betingelserna för prissättningen. Jordbrukets kostnader befunno sig nämligen under de första krigsåren i en förhållandevis snabb uppgång, sammanhängande såväl med den stigande prisnivån som med höjningen av lantarbetarlönerna, varför kostnadsläget kunde undergå betydande förskjutningar från vår till höst. Härtill kom, att jämväl produktionsbetingelserna i olika hänseenden voro ovissa. Även om någon vårprissättning icke ägde rum under de berörda åren, fastställdes dock på våren en prisskala för de viktigaste grödorna, utvisande de prisrelationer mellan dessa, som avsågos skola gälla under nästkommande produktionsår.

1942 års jordbrukskommitté, vilken bl. a. fått till uppgift att pröva tillförlitligheten av de dittillsvarande kalkylberäkningarna, tillsatte för ändamålet en delegation, som i juli 1942 avgav rapport i ämnet. Däri uttalades bl. a., att det vore synnerligen önskvärt att ett mera direkt mått på jordbrukets ekonomiska läge under olika år kunde erhållas, så att det bleve möjligt att bedöma icke endast förändringarna i relationerna mellan inkomster och kostnader utan även

dessas absoluta storlek. Samtidigt konstaterades emellertid, att någon möjlighet att erhålla ett dylikt mått på jordbrukets räntabilitet, som kunde utgöra ett tillförlitligt underlag för prissättningen, tills vidare icke föreläge. En direkt beräkning av jordbrukets inkomster och kostnader kunde då icke utföras med så stor säkerhet, att differensen mellan de beräknade slutsummorna tillåte någon slutsats rörande jordbrukets räntabilitet.

I enlighet med kommitténs förslag skedde vid uppgörandet på hösten 1942 av jordbrukskalkylen för 1942/43 inga större förändringar i fråga om vare sig kalkylens uppläggning eller dess användning vid prissättningen. Emellertid blev frågan om prissättningen på jordbrukets produkter på hösten 1942 sammankopplad med de vid denna tid pågående förhandlingarna om ett pris- och inkomststopp. Härigenom kom det slutliga avgörandet i fråga om prissättningen på jordbrukets produkter att fördröjas, vilket torde ha varit en av anledningarna till att önskemål nu framkommo om en sådan omläggning av metoden för prissättningen, att denna kunde äga rum redan på våren före resp. produktionsårs början. Sedan allmänt prisstopp genomförts på hösten 1942 och som följd därav även kostnadsläget inom jordbruket kunde väntas bliva mera stabilt än tidigare, hade även det viktigaste skälet för ett uppskov med prissättningen till hösten bortfallit. Med hänsyn härtill uttalade sig såväl 1942 års jordbrukskommitté som LK och dess råd för att priserna för produktionsåret 1943/44 skulle fastställas redan på våren 1943. Detta förslag bifölls av Kungl. Maj:t.

Det ansågs likväl icke möjligt att redan på våren slutgiltigt binda priserna för det kommande året. Som skäl härför anfördes särskilt, att jordbruket visserligen under normala förhållanden finge låta ett dåligt skördeutfall det ena året utjämnas av ett bättre resultat ett annat år men att möjligheterna till en dylik utjämning under rådande förhållanden vore rätt begränsade. Det bestämdes därför, att prissättningen skulle göras i viss mån beroende av produktionens omfattning. De på våren fastställda priserna skulle sålunda gälla under den förutsättningen, att produktionen komme att motsvara en viss bestämd »normproduktion». Som sådan fastställdes för år 1943/44 den för närmast föregående produktionsår beräknade produktionsvolymen. Därest den verkliga produktionen, sådan den kunde uppskattas i augusti månad på grundval av då föreliggande preliminära rapporter rörande skördeutfallet, komme att avvika från denna normproduktion så mycket, att jordbrukets inkomster med mera än 4 % över- eller understeg det belopp, som erfordrades för att bibehålla en i jämförelse med basåret oförändrad relation mellan inkomster och kostnader, skulle priserna justeras. Denna justering skulle utföras på så sätt, att ett vid omräkningen i augusti konstaterat överskott begränsades till omkring 4 % av det inkomstbelopp, som i normkalkylen erfordrades för full täckning av kostnaderna. Vid stigande produktion fick jordbruket sålunda möjlighet till en inkomstförbättring inom ramen för denna s. k. 4-procentregel, men fick samtidigt vid en minskning av produktionen taga risken för en inkomstkrympning av samma storleksordning.

Vissa, delvis betydelsefulla förändringar i fråga om kalkylens uppläggning och tillämpning ha ägt rum sedan den första vårkalkylen upprättades. Sålunda har såsom »normproduktion» fr. o. m. år 1944 upptagits den produktion, som vid normala väderleksbetingelser och under hänsynstagande till i övrigt föreliggande förutsättningar för jordbruksproduktionen kunnat förväntas. På grundval av den med utgående från denna »normproduktion» beräknade inkomstutvecklingen och samtidigt verkställda beräkningar rörande jordbrukets kostnader

har på våren preliminärt beslut fattats rörande priserna under nästkommande produktionsår. Kalkylen har därefter omräknats i augusti och eventuella prissjusteringar verkstälts med ledning av den förut nämnda 4-procentregeln. Under vissa år har en omräkning av kalkylen ägt rum i januari, och vid ett tillfälle, nämligen år 1945, har denna januariomräkning föranlett en mindre justering av priserna.

Av särskilt intresse med hänsyn till kalkylens användning i samband med prissättningen äro prisbesluten åren 1944, 1946 och 1947. I viss mån kommo dessa att föregripa och anvisa riktlinjer för kommande uppgörelser mellan lantarbetsgivare och lantarbetare rörande arbetslönerna inom jordbruket. De på våren 1944 och 1946 upprättade jordbrukskalkylerna visade för de påföljande produktionsåren inkomstöverskott, vilka enligt reglerna för prissättningen hade bort utjämnas genom prissänkningar. Så skedde emellertid icke, utan överskotten ansågos böra användas för att möjliggöra en fortsatt höjning av jordbrukets arbetskostnader, d. v. s. ökad ersättning till jordbrukare och lantarbetare för deras arbetsinsats. Även våren 1947, då kalkylen var balanserad, föregreps lantarbetaravtalet genom prishöjning på ett flertal produkter för att kompensera för ökade arbetskostnader.

Någon utförligare redogörelse för jordbrukskalkylens konstruktion skall här icke lämnas. I stort sett har den varit enhetlig alltsedan våren 1941 med de avvikelser, som betingats av att det vid vissa tillfällen gällt att utarbeta prognoser för ett kommande år, medan andra beräkningar avsett redan inträffade inkomst- och kostnadsförändringar. Emellertid har en fortlöpande revision av beräkningsmetoderna för enskilda poster i kalkylen ägt rum, allt eftersom nytt statistiskt material blivit tillgängligt eller erforderliga specialundersökningar hunnit utföras.

Det grundläggande för jordbrukskalkylen är, att det svenska jordbruket vid dess uppgörande betraktas som en enhet. Jordbruket har med andra ord vid dessa beräkningar uppfattats som ett enda stort företag. Denna uppläggning av kalkylen står i överensstämmelse med den förut omtalade grundprincipen för prissättningen på jordbrukets produkter under kristiden, nämligen att priserna skulle avvägas på sådant sätt, att jordbruket såsom helhet betraktat skulle erhålla full täckning för de kostnadsstegringar, som inträtt sedan krigsutbrottet.

Av kalkylens karaktär av totalkalkyl för hela jordbruket följer, att den inre omsättningen inom jordbruket icke medtages i densamma. Vad vissa jordbrukare sålt till resp. köpt från andra jordbrukare av exempelvis hö, halm och andra fodermedel ingår sålunda icke i beräkningarna. Däremot inräknas bland inkomsterna även värdet av jordbrukarnas egen förbrukning av hemmaproducerade livsmedel (t. ex. brödsäd, mjölk och slaktdjur). Häremot svarar, att bland kostnaderna upptages lön icke endast åt den anställda arbetskraften utan även åt jordbrukarna själva och deras i arbetet deltagande familjemedlemmar. Likaså ingår bland kostnaderna ränta icke endast på det upplånade utan även på det av jordbrukarna själva i jordbruksföretaget investerade kapitalet. Jordbrukarnas inkomster av annat än jordbruk, såsom försäljning av skogsprodukter och skogskörslor, ha icke medtagits.

Såsom förut omtalats ha de på våren upprättade jordbrukskalkylerna för det kommande produktionsåret, vilka kalkyler under åren fr. o. m. 1943 legat till grund för den preliminära prissättningen på jordbruksprodukter, blivit föremål för omräkning, när i augusti skörderesultatet någorlunda kunnat överblickas. Den sålunda omräknade kalkylen har dock fortfarande haft karaktären av en prognos, om än säkrare än värkalkylen. Prognoskaraktär hade givetvis

även de jordbrukskalkyler, som före 1943 upprättades på hösten vid resp. produktionsårs början.

Jordbrukskalkylens prognosvärde bör bedömas mot bakgrunden av den sedermera konstaterade faktiska inkomst- och kostnadsutvecklingen. Undersökningar ha företagits för att utröna hur de definitiva kalkylresultaten utfallit under en följd av år jämfört med prognoserna.¹ För de sex åren 1940/41—1945/46 har beräknats föreliggande ett nettoöverskott på 163 milj. kr. I förhållande till den sammanlagda inkomstsumman av ca 11,5 miljarder kr. under samma period utgör överskottet endast 1,5 %. I den åberopade källan betonas, att prognoserna på det hela taget slagit väl ut. Därvid får dock undantagas året 1940/41, då metoden första gången prövades, och året 1943/44, då övergången till värpris-sättning medförde problem, som fordrade viss praktisk erfarenhet för sin rätta handläggning.

Subventionssystemet.

I det föregående har berörts tillkomsten av det subventionssystem på jordbrukets område, som tillämpats under kristiden.

Främsta syftet med de statliga subventionerna har varit att förhindra, att som erforderliga ansedda prisförhöjningar på lantbruksprodukter skulle medföra i motsvarande grad höjda konsumentpriser. I den mån subventionerna haft detta prispolitiska syfte kunna de betecknas som *generella*.

Vid sidan av de generella subventionerna, vilka, som framgår av det följande, dominerat subventionssystemet, ha emellertid också förekommit *speciella subventioner*, vilka haft till syfte att — åtminstone primärt — komma vissa bestämda befolkningsgrupper till godo, vare sig dessa hört hemma på producent- eller på konsumentsidan. Här avsedda subventioner ha övervägande haft socialpolitisk karaktär. I vissa fall, där det gällt att stimulera någon viss produktionsgren, kan det emellertid närmast sägas ha varit fråga om subventioner av försörjningspolitisk art.

I vad mån förekommande jordbruks- eller livsmedelssubventioner varit att betrakta som ett stöd åt jordbruket eller åt konsumenterna har varit mycket omtvistat. Det kan synas ligga nära till hands att hänföra ett bidrag till den ena eller den andra kategorien allt eftersom det utbetalats till producenten eller till konsumenten. En uppdelning efter en dylik skiljelinje bereder i allmänhet icke några svårigheter. Spörsmålet om vem som i verkligheten varit den slutliga mottagaren av stödet kan däremot vara rätt komplicerat, vilket främst gäller de generella subventionerna. Här skall icke göras något försök att ingå på ett närmare bedömande av hithörande problem. Beträffande vissa speciella subventioner eller rabatter har emellertid förelegat ett så uppenbart syfte att bispringa viss befolkningsgrupp, att någon tvekan om deras rätta beteckning knappast kan råda.

¹ Jordbrukspriserna och de statliga subventionerna under krisåren av *L. Jurén* (Medd. från konjunkturinstitutet, serie B: 10).

Omfattningen och utvecklingen av statliga subventioner och rabatter på jordbrukets produkter och förnödenheter under kristiden framgår av tabellen å sid. 176—177. Denna har sammanställts på grundval av material huvudsakligen från LK, Svenska Spannmåls AB och Svenska mejeriernas riksförening. Uppgifterna avse i regel de utbetalningar (i vissa fall såväl in- som utbetalningar), vilka verkstälts under resp. produktionsår. Dessa avvika ofta något från de subventioner, som belöpt på samma år.

Statens nettokostnader för subventionerna (den nedersta tabellraden) erforo en mycket kraftig ansvällning under de första krigsåren. Från en blygsam början av något över 11 milj. kr. 1938/39 stego kostnaderna snabbt till det mångdubbla med maximum — över 338 milj. kr. — redan 1941/42. Stegringen av bruttokostnaderna, alltså statens kostnader utan avdrag för motsvarande inkomster, var icke lika kraftig. För de två nämnda åren redovisas belopp om resp. 96,5 och 353,6 milj. kr.

De största subventionskostnaderna ha under den behandlade tiden kommit på mjölk och mejeriprodukter, de näst största på spannmål och fodermedel. De på kött och fläsk samt ägg belöpande kostnaderna ha varit relativt begränsade. Bortsett från de socialt motiverade producentbidragen för mjölk, rabatterna på matfett och mjölk samt de särskilda pristilläggen för mjölk till norra Sverige ha subventionerna väsentligen varit av generell natur.

I det följande redogöres närmare för de olika subventionsposterna och de förändringar de undergått under årens lopp.

Rörande de under rubriken *Spannmål och fodermedel m. m.* upptagna posterna må nämnas följande.

Under flertalet krisår har inköps- och försäljningsverksamheten samt lagringen beträffande spannmål och fodermedel omhänderhafts av det statliga företaget, Svenska Spannmåls AB. Spannmålsbolagets förluster på omsättningen av brödsäd och fodersäd ha främst uppkommit till följd av att priserna på importerad spannmål i många fall varit högre än de priser, till vilka de intagna lagren bokförts. Sistnämnda priser ha fastställts i anslutning till de inom landet tillämpade priserna. De största förlusterna avse efterkrigsåren 1946/47 och 1947/48. Kostnaderna för lagring av brödsäd och fodersäd (inbegripet transport- och torkningskostnader) ha stått i viss proportion till de upplagrade spannmålsmängderna. Upplagringen var mest betydande under åren 1942/43 och 1943/44. Förlusterna vid omsättningen av oljekraftfoder och diverse andra fodervaror förklaras delvis av samma förhållanden som gällt beträffande spannmål, nämligen att den importerade varan avsatts inom landet till priser under importkostnaderna. Härtill kommer, att även det inhemska oljekraftfodret subventionerats. Det kritiska foderläget till följd av de fetslagna skördarna åren 1940 och 1941 avspeglar sig i de höga kostnaderna för fodercellulosa år 1941/42, uppgående till ej mindre än 55 milj.

kr. Fodercellulosan rabatterades ganska kraftigt vid försäljning till småbrukare. Att förlusterna i fråga om oljekraftfoder under åren närmast efter kriget icke blevo större beror på att dylikt foder då kunde importeras till relativt låga priser. Kliimporten fick vidgad omfattning efter kriget, vilket i förening med stigande priser förklarar de höga kostnaderna åren 1945/46—1947/48 beträffande »diverse fodervaror».

Vid omsättningen av vissa produkter hörande till gruppen »diverse varor» ha under några år uppstått vinster till följd av att utförsäljning kunnat ske till högre priser än det bokförda priset vid lagringstillfället. Detta förklarar förekomsten av negativa tal under ifrågavarande år.

De förluster, som belöpt på köksväxter och potatis, ha främst uppkommit till följd av upprätthållandet åren 1942—45 av en garantiprisnivå för potatis.

Spannmålsbolagets omkostnader och räntor m. m. stå i proportion till omfattningen av bolagets verksamhet och värdet av upplagrade varor.

Under krisåren fram till oktober 1946 utgick till kvarnarna s. k. förmalningsersättning. Syftet med förmalningsersättningen var att icke låta de stigande brödsädspriserna slå igenom med full effekt på mjölpriset.

För att stimulera odlingen av brödsäd utgingo under åren 1941/42, 1942/43 och 1947/48 vissa odlingspremier. Under åren 1945/46 och 1946/47 lämnades vidare ersättning i viss omfattning till jordbrukare, som drabbats av de i vissa trakter svåra översvämnings- och regnskadorna.

Under den tid prisrabatter tillämpades för mjölk och matfett (se det följande), ägde rabattberättigade jordbrukare möjlighet att, i stället för att utnyttja rabattkorten för inköp av nämnda livsmedel, få desamma inlösta mot foder och konstgödsel. De under rubriken »inlösta mjölk- och matfettsubventioner» upptagna beloppen motsvara härför skedda utbetalningar.

De förluster, som under en följd av år belastat sockerregleringens konto, bero på att man, liksom i fråga om brödsäden, velat förhindra att de stegrade inköpskostnaderna för råvaran skulle slå igenom i konsumentpriset på färdigprodukterna socker och sirap. Den öppna sockersubventioneringen upphörde med 1946 års utgång.

Under rubriken diverse mjölkbidrag inom gruppen mjölk och mejeriprodukter faller framförallt mjölkpristillägget, vilket under större delen av den behandlade tiden utgått dels såsom allmänt mjölkpristillägg över hela landet, dels såsom extra mjölkpristillägg i de nordliga, med avseende på produktionsbetingelserna mindre väl lottade landsdelarna. Vid ingången av år 1947 borttogs det allmänna mjölkpristillägget, vilket förklarar det förhållandevis låga kostnadsbeloppet för 1946/47. Fr. o. m. den 1/9 1947 tillerkändes emellertid jordbruket, såsom kompensation för årets dåliga skördeutfall, vissa missväxtbidrag, huvudsak-

ligen utgående såsom allmänt bidrag över hela landet. Detta avspeglas i kostnadstalet för 1947/48.

Syftet med producentbidraget har förut omnämnts. (Se sid. 172.) Variationerna i kostnaderna för detta slag av bidrag bero främst på ändringar i grunderna för dess utgående men sammanhänga även i någon mån med att många innehavare av mindre lantbruk upphört med lantsmörstillverkning och i stället övergått till att leverera mjölk till mejeri, varigenom de kommit i åtnjutande av producentbidrag. Från oktober 1947 sänktes arealgränsen för producentbidraget från 25 till 15 hektar, vilket medförde en nedgång av bidragskostnaderna. I juli 1948 omlades bidragssystemet i överensstämmelse med beslut av 1947 års riksdag, varvid bidragsbeloppen höjdes, kontantbidrag infördes för producenter, som ej levererade mjölk till mejeri, och arealgränsen nedsattes till 10 hektar.

I slutet av maj 1941 företogs en sänkning av riksnoteringen på runmärkt smör med 50 öre per kg. För att kompensera mejerierna för denna pris-sänkning utbetalades av statsmedel ett pristillägg av samma storlek. Bidraget upphörde att utgå, sedan priset i oktober 1941 ånyo höjts.

I syfte att motverka svårigheterna för familjer med begränsade inkomster att tillgodose sitt matfettsbehov infördes i maj 1940 rabatter för inköp av matfett. Rabatten utgjorde till en början kr. 1:30 per kg matfett men höjdes vid slutet av år 1940 till kr. 1:50 per kg. I början av juni 1941 infördes även rabatt för mjölk. Den utgick med 10 öre per liter för ett inköp av högst 3,5 liter per vecka och familjemedlem. I slutet av år 1942 höjdes rabatten för matfett till 2 kr. per kg och rabatten för mjölk till 15 öre per liter. Tabellen utvisar, att kostnaderna för rabatteringen år 1942/43 ökades i jämförelse med de föregående åren. Bortsett från nyss omtalade höjningar av rabattbeloppen torde kostnadsökningen bero dels på en försämring av inkomstläget för många familjer i samband med militära inkallelser, dels på att kännedomen om möjligheterna att erhålla rabattkort spritt sig. Fr. o. m. 1944/45 visa rabatteringskostnaderna en nedgång, vilket torde sammanhänga såväl med en skärpning av villkoren för erhållande av rabatt genom sänkta inkomst- och förmögenhetsstreck som med den fortgående höjningen av inkomstnivån. Vid 1947 års utgång upphörde rabatteringen på matfett och mjölk.

Under överskottsperioder har under kristiden skett lagring och konservering av slaktprodukter. Ur de sålunda upplagda lagren har skett uttag vid bristtillfällen. Denna lagringsverksamhet har dragit vissa kostnader. Vid några tillfällen ha de vid utförsäljningen erhållna beloppen överstigit kostnaderna, ett förhållande som medfört ett överskott för lagringsverksamheten under något enstaka år.

De statliga pristillägg för kött och fläsk, som utbetalats fr. o. m. år 1945/46, ha haft samma syfte som de förut nämnda förmalningsersättningarna och allmänna mjölkpristilläggen. Här ifrågavarande pristillägg

ha alltså utbetalats till producenterna för att man skulle undgå att höja konsumentpriset.

Beträffande konstgödselmedel har varit inrättad en särskild clearingkassa (till en början använd även för fodermedel och skördegarn), vilken i motsats till flertalet övriga clearingkassor icke varit självförsörjande. I den mån importpriset eller produktionskostnaderna icke täckts av de fastställda priserna har skillnaden tillskjutits av statsmedel. Vissa tider — så åren 1943/44 och 1944/45 — har prisrelationen varit sådan, att ett överskott uppkommit på clearingverksamheten.

I tabellen upptagas även vissa inkomstposter, som fråndragits statsubventionernas bruttosummor, varigenom erhållits nettobelopp i fråga om statens kostnader för subventioner och rabatter. Av inkomstposterna bortföll flertalet i ett tidigt skede och endast margarinaccis har uttagits under hela den behandlade tiden. Enligt beslut av 1939 års urtima riksdag skulle margarinaccisen dock icke vidare tillföras jordbrukets prisregleringsfond utan i stället redovisas såsom inkomst på driftbudgeten.

Det huvudsakliga syftet med subventionerna har förut angivits vara att förhindra, att prisförbättringar till producenterna skulle slå helt igenom i detaljhandelsledet. Om storleken av den klyfta mellan producent- och konsumentprisnivåerna, som åstadkommits genom subventioner och rabatter, ge följande indexserier för producent- resp. konsumentprisernas utveckling en ungefärlig uppfattning.¹

Konsumtionsår	Producentprisindex (exkl. producentbidrag för mjölk)	Socialstyrelsens index för livsmedel	Konsumtionsår	Producentprisindex (exkl. producentbidrag för mjölk)	Socialstyrelsens index för livsmedel
1938/39	100	100	1943/44	167	141
1939/40	115	110	1944/45	167	140
1940/41	147	127	1945/56	170	140
1941/42	170	139	1946/47	177	144
1942/43	164	143	1947/48	200	156

Av olika skäl är socialstyrelsens livsmedelsindex icke fullt representativ för en jämförelse av här ifrågakvarande slag. Den ger i verkligheten en något överdriven föreställning om den skiljaktiga prisutvecklingen. Även om hänsyn tages härtill, står det fast, att producentpriserna i genomsnitt stigit avsevärt kraftigare än de priser som konsumenterna fått betala.

Det må emellertid framhållas, att klyftan mellan prisnivåerna varit mycket olika för skilda produkter. Beträffande spannmålsprodukter, mjölk och matfett har den varit tämligen stor, beroende på att prissubventionering för dessa varor förekommit i förhållandevis vid omfattning. I fråga

¹ Se den i noten å sid. 171 angivna källan.

om kött, fläsk och ägg har däremot producent- och konsumentprisutvecklingen förlöpt mera parallellt, eftersom subventionering här förekommit ganska sparsamt.

Stalliga subventioner och rabatter på jordbrukets produkter och

		1938/39	1939/40	1940/41
	<i>Spannmål och fodermedel m. m.</i>			
1	Svenska Spannmåls AB:s (och Foderintressentföreningens) verksamhet	4,5	11,5	38,1
	därav:			
2	Förlust vid omsättning av brödsäd	} 3,7	6,6	21,0
3	" " " " fodersäd			
4	Lagringskostnad för spannmål			
5	Förlust vid omsättning av fodercellulosa	} —	2,7	10,0
6	" " " " oljekraftfoder			
7	" " " " div. fodervaror			
8	Förlust vid omsättning av div. varor (matärter, bönor, beredskapslagring av mjöl, potatismjöl och potatisflingor)	—	0,3	0,2
9	Förlust å köksväxter och å potatis	—	—	—
10	Förlust och prisskillnad å fröer	—	—	—
11	Vissa transportkostnader för stråfoder	—	—	0,3
12	Omkostnader, räntor m. m.	0,8	1,9	2,9
13	Förmalningsersättningar	—	1,0	36,7
14	Areal tillägg (odlingspremier)	—	—	—
15	Ersättning för översvämnings- och regnskador	—	—	—
16	Inlösta mjölk- och matfetterabattkuponger	—	—	—
17	<i>Summa</i>	<i>4,5</i>	<i>12,5</i>	<i>74,8</i>
18	<i>Socker: Kostnader för sockerregleringen</i>	—	—	—
	<i>Mjök och mejeriprodukter</i>			
19	Diverse mjölkbidrag (mjölkpristillägg m. m.)	64,2	76,4	44,5
20	Producent- och kontantbidrag	3,5	25,1	35,6
21	Smörpristillägg	—	—	12,2
22	Lantsmörsbidrag och pristillägg å lantsmör	0,1	0,1	1,0
23	Körlinjebidrag och merfraktskostnader	—	—	—
24	Kompensation för utebliven prishöjning å k-mjök	—	—	—
25	Exportpristillägg	24,2	20,6	—
26	Kostnader för lagring av smör	—	1,5	6,6
27	Prisrabatter å matfett	—	—	45,4
28	" " mjök	—	—	1,8
29	<i>Summa</i>	<i>92,0</i>	<i>123,7</i>	<i>147,1</i>
	<i>Kött och fläsk</i>			
30	Bidrag till stödjande av priset på smågrisar	—	—	—
31	Kostnader för lagring och konservering av slaktprodukter	—	0,7	1,5
32	Stalliga pristillägg på kött och fläsk	—	—	—
33	<i>Summa</i>	<i>—</i>	<i>0,7</i>	<i>1,5</i>
34	<i>Ägg: Kostnader för lagring</i>	—	—	0,2
35	<i>Konstgödsel: Prisclearing</i>	—	—	0,2
36	Totalsumma för subventioner och rabatter	96,5	136,9	223,8
	<i>Avgår</i>			
37	Margarinaccismedel	27,8	31,4	35,9
38	Mjölkavgift	48,4	45,0	1,4
39	Veteavgift	9,1	4,0	—
40	Slaktdjursavgift	—	1,5	—
41	Statens nettokostnader för subventioner och rabatter	11,2	55,0	186,5

Närmare detaljer angående prisregleringen för olika varuslag samt uppgifter av prisstatistisk art lämnas i fortsättningen av detta kapitel vid specialredogörelserna för de särskilda varugrupperna.

förnödenheter produktionsåren 1938/39—1947/48. Milj. kr.

1941/42	1942/43	1943/44	1944/45	1945/46	1946/47	1947/48	
99,2	70,5	72,8	29,8	42,5	63,2	99,3	1
{ 3,9	4,9	13,9	1,1	10,1	19,8	48,7	2
{ 8,0	7,5	2,0	1,4	2,9	6,8	5,3	3
{ 2,1	13,0	10,6	5,2	2,0	1,4	1,0	4
{ 54,9	7,4	6,0	6,3	5,3	—	—	5
{ 15,8	15,4	16,7	9,6	1,1	19,1	18,4	6
{ 2,7	0,5	1,7	0,8	19,4	13,3	20,9	7
4,6	2,1	6,5	0,4	—1,9	—1,0	—	8
—	6,8	7,7	0,5	0,1	—	0,8	9
—	5,4	—	—0,4	—	—	—	10
7,2	7,5	7,7	4,9	3,5	3,8	4,2	11
42,5	33,4	39,2	42,9	32,5	3,8	—	12
20,0	7,0	—	—	—	—	17,7	13
—	—	—	—	1,3	1,5	—	14
3,1	9,0	13,5	11,5	11,4	11,1	4,2	15
164,8	119,9	125,5	84,2	87,7	79,6	121,2	16
—	19,9	21,1	18,9	28,1	—3,8	—	17
55,1	43,6	57,0	60,0	69,5	37,0	94,2	18
40,8	43,8	43,4	50,2	50,8	51,1	45,7	19
5,6	—	—	—	—	—	—	20
0,7	0,4	0,5	0,4	0,4	0,1	0,1	21
2,8	5,7	5,0	4,8	3,8	3,9	5,0	22
1,2	2,7	1,2	1,2	0,4	0,4	—	23
—	—	—	—	—	—	—	24
5,9	3,9	4,8	3,8	5,2	3,1	4,1	25
54,5	63,6	61,2	54,5	48,3	42,5	12,1	26
16,8	25,1	27,6	26,5	25,2	24,4	6,5	27
183,4	188,8	200,7	201,4	203,6	162,5	167,7	28
0,5	0,0	—	—	—	—	2,1	29
—1,2	3,1	2,6	5,3	3,1	3,6	2,6	30
—	—	—	—	4,5	10,7	10,0	31
—0,7	3,1	2,6	5,3	7,6	14,3	14,7	32
0,3	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	33
5,8	2,8	—2,8	—0,9	1,2	2,1	—0,8	34
353,6	334,5	347,1	308,9	328,5	254,7	302,8	35
15,3	16,6	11,9	14,9	9,6	9,0	20,6	36
—	—	—	—	—	—	—	37
—	—	—	—	—	—	—	38
—	—	—	—	—	—	—	39
338,3	317,9	335,2	294,0	318,9	245,7	282,2	40
							41

Arbetsblockorganisationen.

Den 15/12 1939 utsände LK efter samråd med AMK ett »upprop till landets jordbrukare angående bildande av arbetsblock för gemensam användning av arbetskraft och dragare m. m. vid mobilisering». I uppropet — vilket även innehöll formulär för meddelande av uppgifter angående disposition av arbetskraft m. m. å vederbörande jordbruksfastigheter — framhölls angelägenheten av att åtgärder vidtoges i syfte att kunna upprätthålla jordbruksdriften trots de svårigheter som vållades av att ett betydande antal inom jordbruket sysselsatta personer inkallats till militärtjänstgöring samt att en mängd hästar, bilar och traktorer tagits i anspråk av krigsmakten. Man hade med säkerhet att räkna med att dessa svårigheter finge ökad omfattning. Planläggning måste ock ske för den händelse att verklig mobilisering komme till stånd. Detta planlägningsarbete borde i första hand utföras av jordbrukarna själva. Härvid syntes lämpligt, att samverkan anordnades mellan grannar genom bildande av s. k. arbetsblock för gemensam användning av efter mobilisering återstående antal arbetare, dragare, traktorer o. s. v. samt att förberedelser gjordes för att utnyttja inom eller utom vederbörande gårdar befintlig arbetskraft, som i vanliga fall icke deltog i jordbruksarbetet (reservarbetskraft). Det meddelades, att LK hade i särskilt cirkulär anmodat kristidsstyrelser och kristidsnämnder att bistå jordbrukarna vid ifrågavarande organisationsarbete. Det låge i de enskilda jordbrukarnas eget intresse att frivilligt organisera samarbetet med sina grannar. Skulle så icke ske, kunde de lokala kristidsorganen komma att ingripa för sakens ordnande, varvid det sannolikt endast i begränsad utsträckning bleve möjligt att taga hänsyn till de enskilda odlarnas speciella önskemål. I dylikt fall riskerade ock vederbörande att bliva ställda utanför det planerade systemet för samverkan. Uppropet utmynnade i en allvarlig maning till jordbrukarna att i eget intresse skyndsammast möjligt och i varje fall före den 20/1 1940 träffa överenskommelse med sina grannar om gemensam användning av arbetskraft, dragare, traktorer och bilar efter mobilisering.

I det nyssnämnda cirkuläret till de lokala kristidsmyndigheterna anmodades kristidsnämnderna — vilka skulle vara de som i orterna bure upp och sammanhölle organisationsarbetet — att härvid i största utsträckning söka medverka av lämpliga sammanslutningar och organisationer. Med en eller flera av dessa — allt eftersom de voro representerade i bygden och visade sig hysa intresse för uppgiften — borde sålunda träffas överenskommelse angående sättet för planlägningsarbetets utförande samt om bedrivande av erforderlig propaganda för samarbets-tanken. Lämpligen borde, åtminstone i större landskommuner, utses en eller flera personer att under nämnden handha den närmaste ledningen av verksamheten. Uppgifter angående förhållandet å gårdarna i fråga

om arbets- och dragkraft m. m. samt eventuell brist på oundgänglig arbetskraft i händelse av fullständig mobilisering skulle inhämtas från jordbrukarna och före den 5/2 1940 tillställas kristidsstyrelserna. Dessa skulle ha överinseende över planlägningsarbetet, tillse att uppgifter inkomme från samtliga nämnder, granska och komplettera uppgifterna samt före den 20/2 1940 insända dem till LK. I och med detta vore blockbildningen att anse såsom från myndigheternas sida fastställd.

I anslutning till vad i cirkuläret anförts angående arbetsblocken anmodades kristidsnämnderna att verka för att å gårdarna förefintlig icke krigstjänstskyldig personal (män och kvinnor) utbildades i sådana göromål, som tarvade speciell yrkeskunskap, för att vid behov ersätta värnpliktigt yrkeskunnig personal, som inkallades vid mobilisering.

Av det till LK inlämnade materialet angående arbetsblocksbildningen framgick, att uppgifter avlämnats för sammanlagt nära 75 000 organiserade arbetsblock, omfattande ca 375 000 jordbruksenheter, samt att den för arbetsblocken redovisade arealen odlad jord uppgick till ej mindre än 98 % av landets odlade jord. De angivna talen visa, att den till jordbrukarna utgångna appellen mötts med förståelse och att ifrågavarande planläggning verkligen kommit till stånd i synnerligen stor omfattning. Det vitsordades, att kristidsstyrelserna genomgående arbetat för saken med kraft och intresse. Ett verksamt stöd lämnades även dels av hushållningssällskapen, dels av jordbrukets riksorganisationer.

Av de lämnade uppgifterna framgick vidare, att den vid fullständig mobilisering inom arbetsblocken hemmavarande arbetskraften över 15 år vid inräknande av samtliga arbetsföra sammanlagt för hela riket uppgick till ca 343 000 män och 495 700 kvinnor, varav endast ett ringa fåtal förklarat sig förhindrade eller ej villiga att delta i jordbruksarbetet. Utomstående, som förklarat sig villiga att delta, redovisades till ett antal av ca 30 600 män och 22 600 kvinnor. Bristen på arbetskraft vid mobilisering efter genomförd arbetsblocksbildning skattades för hela riket till ca 40 %. Växlingarna för olika landsdelar voro dock stora; de högsta bristsiffrorna utvisade södra Sveriges slättbygder, d. v. s. de förnämsta jordbruksdistrikten.

Inom arbetsblocken utsågos efter anmodan av LK s. k. blockledare med uppgift att samordna jordbruksarbetet på gårdarna inom resp. block och därvid sörja för att tillgängliga resurser utnyttjades på ändamålsenligt och i möjligaste mån rättvist sätt. För blockledarna utfärdade kommissionen i april 1940 råd och anvisningar dels för ett läge utan mobilisering och dels för det fall att mobilisering blivit anbefalld. En ytterligare utveckling av organisationen skedde därigenom att kristidsnämnderna på LK:s anmaning utsågo s. k. överblockledare, vilka skulle äga att tillhandagå blocken inom viss kommun eller del av sådan och därvid särskilt söka främja en av förhållandena påkallad samverkan mellan blocken. Som en

särskild uppgift för överblockledarna angavs att — under uppehållande av förbindelse med den offentliga arbetsförmedlingen — verka för överflyttning resp. utlåning av arbetskraft och jordbruksmaskiner från arbetsblock med överskott å dylika resurser till block som därå visade brist.

Blockorganisationen bragtes under vårarbetet och höskörden 1940 i viss mån i tillämpning, i olika omfattning inom olika landsdelar. Den visade sig därvid mångenstädes vara till stort gagn, trots de lättnader i militärinkallelserna, som medgavos jordbruket, därigenom att hempermittering kunde ordnas i relativt stor skala.

I början av år 1941 skedde på LK:s och AMK:s föranstaltande en allmän översyn av arbetsblockorganisationen, varvid bl. a. syftades till att i erforderlig mån åstadkomma större och lämpligare blockbildningar samt en viss föryngring av blockledareuppsättningen. I samband härmed fastställde LK instruktion för överblockledarna. Jämte utövandet av förmanskapet över blockledarna skulle överblockledarna enligt instruktionen äga tjänstgöra som biträden åt kristidsnämnderna i frågor rörande blockbildningen. Även andra arbetsuppgifter kunde komma att anförtros dem. Kristidsstyrelserna anmodades verka för att utbildningskurser för överblockledare anordnades med biträde av hushållningssällskapens tjänstemän eller andra lämpliga instruktörer. Uppmärksamhet ägnades även åt frågan om organiserandet av tillgänglig kvinnlig arbetskraft till hjälp för de lant-hushåll, som för ersättande vid mobilisering eller omfattande inkallelser finge avstå från den enligt blockorganisationen för jordbruksarbete avsedda kvinnliga personalen.

Önskemål framträdde småningom att ge arbetsblockorganisationen en sådan mera effektiv utgestaltung, att såväl LK och kristidsstyrelserna som AMK och länsarbetsnämnderna skulle kunna i högre grad än hittills utnyttja densamma för sina resp. uppgifter med avseende på jordbruksdriftens uppehållande under krig eller kristid. Detta ledde i mars 1942 till gemensamt beslut av de två kommissionerna om inrättande av dels en central samarbetsdelegation (riksblockdelegation), bestående av två medlemmar från vardera kommissionen, dels i varje län en samarbetsorganisation (länsblockdelegation), bestående av representanter för kristidsstyrelse, länsarbetsnämnd och hushållningssällskap. Enligt cirkulär den 21/3 1942 skulle av kommissionen för varje län utses en eller två länsblockledare, vilka skulle vara föredragande i arbetsblockärenden i länsblockdelegationen samt i förekommande fall även i kristidsstyrelse och länsarbetsnämnd. I regel skulle varje kommun bilda ett överblockområde, men två eller flera närliggande kommuner kunde ock, där så befundes lämpligt, bilda ett dylikt område. Blockindelningen skulle revideras och fastställas av länsblockdelegationen. Blockledarna jämte ersättare för dem skulle utses av överblockledaren i samråd med kristidsnämnden och vederbörande blockmedlemmar. En kvinna skulle utses i varje kommun att vara

överblockledarens rådgivare i frågor som rörde den kvinnliga arbetskraften i lanthemmen. Envar blockledare hade att för sitt block uppgöra en mobiliseringsplan, upptagande till buds stående traktorer och dragare samt all den arbetskraft, som funnes eller kunde anskaffas på i blocket ingående gårdar. Genom överblockledaren, som hade att beräkna det icke täckta behovet av reservarbetskraft inom det honom underställda området, skulle förslaget till mobiliseringsplan överlämnas till länsblockledaren och efter granskning av denne fastställas av länsblockdelegationen. Erforderliga justeringar av planerna borde vederbörande sedermera med anledning av ändrade förhållanden tid efter annan vidtaga.

Den sålunda utbyggda organisationen fastställdes av Kungl. Maj:t genom kungörelse den 18/7 1942 (nr 639), varvid dels förordnades om tillsättning av en särskild myndighet, **riksblockmyndigheten**, för den centrala ledningen av arbetsblockorganisationen samt **länsblockmyndigheter** för de särskilda länen, dels lämnades föreskrifter angående blockens och överblockens bildande och uppgifter m. m. Det föreskrevs, att överblockledare och blockledare skulle äga att medverka vid den registrering av arbetskraft inom arbetsblocken, som kunde komma att påbjudas av riksblockmyndigheten, ävensom att söka på frivillig väg anskaffa erforderlig arbetskraft. Enligt Kungl. Maj:ts samtidigt meddelade beslut skulle den tidigare inrättade riksblockdelegationen tills vidare fungera som riksblockmyndighet samt länsblockdelegationerna som länsblockmyndigheter. Först den 5/2 1943 utfärdades instruktioner för nämnda myndigheter. I huvudsak inneburo dessa ett sanktionerande av den tidigare tillämpade organisationsformen, men genom instruktionerna erhöles ifrågavarande myndigheterna en fastare ställning. Inom AMK inrättades i samband härmed en arbetsblocksbyrå, till vilken hänfördes ärenden rörande arbetsblockorganisationen, frivillig arbetskraft till jordbruket m. m. Åt byrån uppdrogs att fungera som riksblockmyndighetens kansli.

I kungörelse den 16/7 1943 föreskrevs, i syfte att underlätta arbetsblockverksamheten, att förskott av statsmedel i vissa fall kunde lämnas för härmed förenade kostnader. Den som enligt anvisning av länsblockmyndighet eller, med dennas medgivande, av överblockledare eller blockledare ställt arbetskraft, dragare eller maskinell utrustning till förfogande för blockmedlem kunde under vissa omständigheter erhålla sådant förskott. Det förskotterade beloppet skulle den som sålunda mottagit tjänsten sedermera återbetala till staten, men kunde han av riksblockmyndigheten befrias härifrån, om synnerliga skäl föreläge.

Riksblockmyndighet blev från början av 1948 arbetsmarknadsstyrelsen (AMS). Arbetsblockärendena hänfördes under styrelsens militära beredskapsbyrå.

Sedermera ha genom kungörelse den 17/7 1951 tidigare författningsföreskrifter angående organisationen av arbetsblock upphävts, varigenom denna

organisation i fred upphört. Kort förut hade Kungl. Maj:t i brev till AMS den 29/6 1951 meddelat bestämmelser angående förberedande åtgärder för upprättande vid kris av en ny arbetsblockorganisation inom jordbruket. Det åligger enligt dessa bestämmelser AMS att i samråd med statens jordbruksnämnd förbereda en dylik organisation, vilken skall ha till syfte att i ett krisläge utnyttja jordbrukets arbetskraft, dragare och maskinella utrustning så, att bästa möjliga produktionsresultat erhålles. Brukningsdelarna inom jordbruket skola uppdelas på arbetsblock. Arbetsblocken skola i sin tur sammanföras till överblock, varvid i regel varje kommun omfattar ett överblock. Länsarbetsnämnden är länsinstans beträffande blockorganisationen. Redan i fredstid skall utses en person inom varje kommun, vilken efter Kungl. Maj:ts beslut skall inträda som överblockledare, och även ersättare skola utses.

Vad sålunda av Kungl. Maj:t föreskrivits var i allt väsentligt genomfört vid början av 1952.

Den vegetabiliska produktionen: Produktionsmedel.

Konstgödsel.

Allmän översikt.

Behovet av konstgödselmedel tillgodosågs före kriget och tillgodoses fortfarande i mycket stor utsträckning genom import. Av de tre huvudslagen av konstgödsel — fosfat-, kali- och kvävegödsel — har kalit hundra procentigt importerats. Fosfatbehovet täcktes före kriget i huvudsak genom inhemsk tillverkning av superfosfat och tomasfosfat, men för framställningen av superfosfat användes som råvara uteslutande importerat råfosfat. För kväveförsörjningen, som tidigare vilat enbart på import, kunde från omkring år 1910 svensktillverkad vara (kalkkväve) i viss mån tagas i anspråk. Produktionen växte sedermera, så att behovet av kvävegödsel vid slutet av 1930-talet till 25 å 30 % täcktes genom inhemsk tillverkning.

Konstgödsel förbrukningens omfattning och tillväxt under särskilda perioder före andra världskriget samt den andel härav som utgjordes av importvara framgår av följande sammanställning.

Förbrukning av konstgödsel i genomsnitt per år under vissa perioder 1911—1939.

År	Fosfatgödsel			Kaligödsel		Kvävegödsel		
	20%-ig vara ton	P ₂ O ₅ ton	Import %	40%-ig vara ton	K ₂ O ton	15.5%-ig vara ton	N ton	Import %
1911—15....	160 900	32 200	—	58 900	23 600	37 700	5 800	—
1921—25....	141 500	28 300	97	47 600	19 000	53 900	8 400	61
1931—35....	217 600	43 500	96	60 900	24 400	134 800	20 900	72
1936/37— 1938/39 ..	293 800	58 800	94	78 100	31 200	169 300	26 200	73

Den inom landet av utländsk råfosfat tillverkade superfosfaten har i tabellen räknats som importvara.

Då försörjningen med konstgödsel i så hög grad var baserad på import, kunde en av krig föränledd avspärrning i tillförseln förväntas komma att svårt hämma jordbruksproduktionen, därest verksamma åtgärder för försörjningens upprätthållande i ett sådant läge ej vidtoges. Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap verkställde fördenskull redan på 1930-talet planläggning på längre sikt av konstgödsselförsörjningen i händelse av krig. Rikskommissionens arbete härutinnan övertogs vid krigsutbrottet av folkförsörjningsnämnden och sedermera av LK, när denna i början av november 1939 trädde i verksamhet. För att följa utvecklingen på hithörande område bildades i september 1939 en kommitté, bestående av en medlem av det statliga regleringsorganet som ordförande samt i övrigt av representanter för den statliga försöksverksamheten, konstgödselindustrien och handeln.

En viktig del av planlägningsarbetet bestod i uppläggandet av statliga reservlager av importgödselmedel och råvaror härför. Vid krigets början uppgingo reservlagren av hithörande varor till 60 000 ton kaligödsel, 48 700 ton chilesalpeter och 85 000 ton råfosfat. Av kalksalpeter fanns ej något förråd upplagt, men under produktionsåret 1939/40 importerades i beredskapssyfte 30 000 ton utöver den beräknade förbrukningen. Under detta år importerades dessutom ytterligare 10 000 ton chilesalpeter. Lagren av kaligödsel och chilesalpeter förbrukades successivt under krigets gång, lagren av kalksalpeter redan under 1941/42 och lagren av råfosfat under 1940/41.

Åtgärder hade vidare redan före kriget vidtagits för att öka den inhemska produktionen av konstgödsel. Efter krigsutbrottet intensifierades helt naturligt dessa åtgärder och betydelsefulla resultat nåddes ock härvid på såväl fosfat- som kvävegödningens område, såsom framgår av redogörelsen nedan för de särskilda gödselslagen.

Givetvis sökte man under krigsåren också att vidmakthålla och på bästa sätt utnyttja den import, som fortfarande var möjlig. Den 5/4 1940 utfärdades en kungörelse (nr 193), enligt vilken särskilt tillstånd av LK krävdes för import av konstgödsel och råfosfat. Syftet härmed var att kunna utöva en effektiv kontroll över importvarorna och deras användning. Importen av chilesalpeter minskades kraftigt redan under året 1939/40 och låg därefter helt nere ända till krigets slut. Även importen av råfosfat nedskares betydligt redan 1940, och under åren 1941—44 skedde ingen import av denna råvara. Kali, som är det enda av de tre huvudslagen av gödselmedel, för vilket Sverige är helt beroende av import, kunde under krigsåren importeras från Tyskland i enlighet med handelsavtalen med detta land, om än till avsevärt förhöjda kostnader. En rätt betydande import ägde ock rum av kalksalpeter, huvudsakligen från Norge, i mindre mån

från Tyskland. Även av kalkkväve och ammoniumsulfat kunde under de första krigsåren en viss ehuru tämligen begränsad import upprätthållas.

Nedanstående tablå belyser konstgödsel förbrukningens omfattning under de sista förkrigsåren samt under kriget och åren närmast därefter. Tablå anger även till vilken del de förbrukade produkterna voro av utländskt ursprung. (Av importerat råfosfat framställt superfosfat räknas i denna liksom i föregående tablå som importvara.)

Förbrukning av konstgödsel.

Gödselår ¹	Fosfatgödsel			Kaligödsel		Kvävegödsel		
	20%-ig vara ton	P ₂ O ₅ ton	Därav import %	40%-ig vara ton	K ₂ O ton	15.5%-ig vara ton	N ton	Därav import %
1936/37—								
1938/39 ..	293 800	58 800	94	78 100	31 200	169 300	26 200	73
1939/40	264 300	52 900	95	82 400	33 000	194 900	30 200	83
1940/41	217 000	43 400	—	95 100	38 000	225 800	35 000	75
1941/42	203 300	40 700	—	105 000	42 000	254 900	39 500	65
1942/43	108 200	21 600	—	93 600	37 400	224 100	34 700	58
1943/44	184 100	36 800	—	96 000	38 400	233 500	36 200	46
1944/45	225 300	45 100	5	65 300	26 100	211 500	32 800	46
1945/46	246 100	49 200	55	47 000	18 800	285 000	44 200	47
1946/47	334 800	67 000	95	110 200	44 100	268 100	41 600	59
1947/48	368 300	73 700	97	132 700	53 100	242 600	37 600	48
1948/49	404 600	80 900	97	98 800	39 500	262 300	40 700	53

¹ Med gödselår (resp. förbrukningsår eller produktionsår) avses här och i det följande tiden fr. o. m. 1 juli ett år t. o. m. 30 juni följande år.

Man finner, att försörjningen beträffande fosfatgödselmedel från krigets början hastigt sjönk ned till ej stort mer än en tredjedel av förkrigskvantiteten år 1942/43, men att läget därefter snabbt förbättrades samt att förbrukningen efter kriget fortsatt att kraftigt växa. I fråga om kaligödseln kunde till en början fullgod försörjning upprätthållas; förbrukningen sjönk emellertid under åren 1944/45 och 1945/46 som följd av den allmänna begränsningen av handeln med Tyskland för att först med året 1946/47 åter gå i höjden. Förbrukningen av kvävegödsel visar ett mera jämnt och i stort sett stigande förlopp.

För handhavandet av den reglering av handeln med konstgödsel, som redan under det första krigsåret befanns påkallad, bildades i mars 1940 under LK:s medverkan en sammanslutning, Svenska importföreningen för konstgödselmedel, i vilken samtliga de större partihandelsföretagen på området inträdde som medlemmar. Med denna förening slöt LK avtal såväl angående de erforderliga regleringsåtgärderna (se nedan) som angående priserna för olika slag av konstgödsel. I samband med föreningens tillkomst upplöstes den i september 1939 bildade konstgödselkommittén.

Framställnings- och anskaffningskostnaderna för konstgödsel ökades givetvis väsentligt under kriget. I syfte att ej allt för hårt belasta jordbruket

med dessa kostnader och även för att förhindra större förskjutningar i relationen mellan priserna å de olika gödselmedlen, vilka i olika grad drabbades av kostnadsökningar, anordnades inom LK ett clearingförfarande i prisutjämnings syfte. Enligt LK:s förslag inrättades genom kungl. brev den 27/9 1940 med statligt bidrag inom LK en clearingkassa för reglering av marknadspriserna inom landet å förnödenheter för jordbrukets behov. Främst åsyftades härvid prisreglering i fråga om konstgödselmedel och kraftfoder. Senare utsträcktes kassans verksamhet även till skördegarn. Då clearingen beträffande kraftfoder och skördegarn emellertid snart upphörde, kom clearingkassan under de senare krigsåren att utnyttjas endast i fråga om konstgödselmedel och kassans namn ändrades i enlighet härmed.

I samband med clearingkassans inrättande träffade LK nya avtal dels med den förutnämnda importföreningen och de till densamma anslutna företagen, dels med konstgödselproducenterna, vilka vid ifrågavarande tidpunkt voro allenast två, nämligen AB Förenade Superfosfatfabriker i Hälsingborg för tillverkning av superfosfat och Stockholms Superfosfatfabriks AB för tillverkning av kvävegödselmedel. I nämnda avtal förbundo sig importföreningens medlemmar att i möjlig mån ombesörja import av gödselmedel och av råvaror för inhemsk tillverkning. Liksom de inhemska producenterna förbundo de sig vidare att sälja gödselmedel endast till de priser och på de villkor som LK kunde komma att föreskriva. I de fall där de av LK i samråd med PKN fastställda utförsäljningspriserna voro lägre än import- resp. tillverkningskostnaderna med tillägg av fastställda försäljningsomkostnader, skulle vederbörande företag erhålla ersättning ur clearingkassan. Vid motsatt förhållande skulle företaget göra motsvarande inbetalning till kassan.

Ur clearingkassan utbetalades sedermera, utöver vad den direkta clearingen krävde, ersättning för lagringskostnader, prisfallsförluster som för- anleddes av de säsongmässiga prisändringarna, ersättning för extra s. k. stödkraft till kväveproduktionen, extra rabatt till detaljister i Norrland m. m. För reglering av priserna på konstgödselmedel ställde Kungl. Maj:t under de år clearingen fungerade sammanlagt 14,2 milj. kr. till clearingkassans förfogande.

Vid krigets början var tillgången på konstgödselmedel relativt god, varför någon statlig reglering av handeln för förbrukningsåret 1939/40 ej ansågs erforderlig. Endast en viss begränsning av försäljningen av fosfatgödsel för vårbruket 1940 åstadkoms genom frivillig överenskommelse med partihandelsföretagen. Förråden av chilesalpeter förbehölls i första hand betodlingsdistrikten.

Även under 1940/41 genomfördes de erforderliga försäljningsrestriktionerna genom handelns försorg. Viss inskränkning skedde nu även i fråga

om försäljningen av kalkkväve och ammoniumsulfat, men ersättning här- för gavs i kalksalpeter, som fanns att tillgå i tillräcklig omfattning. De be- gränsade tillgångarna av chilesalpeter fördelades nu som förut på bet- odlarna.

Förbrukningen av de ej ransonerade gödselmedlen kali och kväve visade under 1940/41 en ej obetydlig stegring. Då dessutom i och med det tysk- ryska krigets utbrott det utrikespolitiska läget betydligt skärpts, framstod försörjningsläget beträffande importvarorna som ovisst. Med anledning där- av fann LK påkallat att planlägga en mera fullständig reglering av hus- hållningen med konstgödselmedel för nästkommande förbrukningsår. Som en förberedande åtgärd i detta syfte lades fr. o. m. den 1/7 1941 såväl rå- fosfat som samtliga slag av i Sverige brukliga konstgödselmedel, utom kaliumsulfat och ljungasalpeter, under beslag. Detta omfattade samt- ligen förråd hos handlande och tillverkare samt i övrigt partier om minst 2 000 kg. Även de sistnämnda konstgödselslagen inbegreps fr. o. m. den 15/11 1942 under beslaget. I beslagskungörelsen meddelades ock föreskrifter angående reglering av handeln med konstgödselmedel, innebärande att yrkesmässig överlåtelse av vara under beslag fick äga rum endast mot sär- skild av LK eller å dess vägnar utfärdad inköpslicens eller eljest i den ord- ning och under de villkor kommissionen bestämde. Därmed var den tidigare frivilliga handelsregleringen avskaffad och ersatt av tvångsreglering. Tills vidare medgav LK, att envar som annorledes än i handels- eller fabriks- rörelse innehade beslagtagna vara ägde förfoga över densamma på annat sätt än genom överlåtelse, varjämte det tilläts att för yrkesmässig tillverk- ning eller beredning av varor till avsalu förfoga över egna förråd av konst- gödselmedel.

I samband med de ransoneringsbestämmelser, som utfärdades för höst- sädden 1941 och vilka avsågo samtliga slag av konstgödselmedel, fastställ- des det system för konstgödselhandelsordnande, som sedan med smärre ändringar gällde, så länge konstgödseln var underkastad reglering. Importen och partihandeln centraliserades till vissa större före- tag, vilka benämndes centralförsäljare. Dessa voro från början fyra till antalet (Svenska Superfosfatförsäljnings AB, Svenska Konstgödnings AB, Stockholms Superfosfatfabriks AB och Svenska lantmännens riksför- bund). Återförsäljarna av hithörande varor förpliktades att ställa sig till efterrättelse de anvisningar som meddelades dem av vederbörande central- försäljare. Enligt det föreskrivna redovisningssystemet hade återförsäljarna att månadsvis till centralförsäljaren på av LK fastställd blankett avge omsättningsrapport, innehållande uppgifter om lagerhållning samt in- och utgående leveranser. De sistnämnda skulle verifieras med vid försäljningarna mottagna inköpsbevis, vilka centralförsäljaren hade att redovisa till kris- tidsstyrelsen för det område, där rörelsen bedrevs. Härvid från kristids- styrelsen mottagna kvitton ålåg det centralförsäljaren att bifoga de månads-

rapporter över återförsäljarnas redovisning, som han månadsvis skulle avge till LK. I stort sett var detta kontrollsystem ordnat efter samma grunder som motsvarande inom andra reglerade branscher.

Tilldelningsförfarandet för gödselåret 1941/42 ordnades till en början så, att till höstsådden utlämnades licenser direkt från LK. Men för tilldelningen till vårsådden togos de lokala krisorganen i anspråk och så blev även fallet i fortsättningen. Handhavandet av de stora, för höst- resp. vårsådden avsedda tilldelningarna kom sålunda att åvila kristidsnämnderna. Utöver dessa i allmänhet tre gånger om året återkommande s. k. ordinarie tilldelningar till jordbruket ankom det på kristidsnämnderna att årligen lämna tilldelning till handelsträdgårdar. Extra tilldelningar för speciella odlingar el. dyl. utgingo antingen genom kristidsstyrelserna eller genom företag eller sammanslutning etc., som träffat avtal om kontraktsodling av visst växtslag. Den av kristidsstyrelserna ombesörjda extra tilldelningen år 1941/42 avsåg endast grundgödsling av kultiverade betesängar och nyodlingar. Sedermera lämnades extra tilldelning jämväl till yrkesmässig fruktodling och plantskolor samt till jordbrukare som medelst markkarta el. likn. kunnat bevisa, att hans jord lidit uppenbar brist på visst näringsämne. För dessa extra tilldelningar ställde LK årligen vissa kvantiteter konstgödselmedel till kristidsstyrelsernas förfogande. Dessa verkställde fördelningen enligt inkomna ansökningar, varefter de uppdrogo åt kristidsnämnderna att utfärda inköpsbevis för de tilldelade kvantiteterna. Inköpsbevisen bestodo vanligen av kuponger, avsedda att vid köpet avlämnas till leverantören, olika för olika gödselslag och gällande för å kupongen angiven kvantitet.

De särskilda tilldelningar som medgavos för sockerbets- samt olje- och spanadsväxtodlarna utlämnades av det företag eller den sammanslutning som med odlaren slutit kontrakt om ifrågavarande odling. Tilldelningen verkställdes i allmänhet i samband med kontraktsteckningen och skedde på särskilda licensformulär i enlighet med av LK lämnade direktiv.

Den ordinarie tilldelningen till jordbruket fastställdes till en början antingen i procent av tidigare förbrukning eller till viss kvantitet per hektar. Det förra systemet tillämpades vid den frivilliga fosfatransoneringen genom handelns försorg åren 1939/40 och 1940/41, det senare vid tilldelningen av fosfat under åren 1942/43 och 1943/44. Även beträffande kali och kalkkväve utgingo tilldelningarna till höstsådden 1942 och 1943 med viss kvantitet per hektar höstsådd areal, men i övrigt fastställdes kvantiteterna genomgående i procent av föregående års ordinarie tilldelning. Fr. o. m. våren 1943 bestämdes, att de av kristidsnämnderna utlämnade tilldelningarna skulle antecknas i det hos vederbörande nämnd upplagda producentregistret.

Under det första egentliga ransoneringsåret 1941/42 lämnades den ordinarie tilldelningen till jordbruket i två omgångar, den första på sommaren till höstsådden och den andra i november till vårsådden. Fr. o. m. 1942/43

uppdelades gödselåret (avseende tiden 1 juli—30 juni) i tre tilldelningsperioder. Dessa omfattade, fränsett under vissa år vidtagna smärre förskjutningar, följande terminer: 1) 1 juli—30 sept., 2) 1 okt.—31 jan. och 3) 1 febr.—30 juni.

Beslaget å konstgödselmedel hävdes i allt väsentligt med utgången av november 1949, helt dock först med utgången av juni 1950.

Det har förut omnämnts, att man med hjälp av clearingförfarande sökte hålla priserna å konstgödselmedel på i möjligaste mån jämn nivå. Genom rätt avsevärda tillskott av statsmedel till clearingkassan för jordbruksförnödenheter uppnåddes också, att priserna i allmänhet kunde hållas lägre än som vid fri marknadsprisbildning skulle blivit fallet.

Priserna fastställdes redan för gödselåret 1940/41 och sedan alltjämt av LK efter samråd med PKN. Till en början grundades prissättningen på de med partihandeln slutna avtalen. Fr. o. m. november 1942 fingo emellertid de fastställda priserna enligt Kungl. Maj:ts beslut den 30/10 s. å. karaktären av normalpriser. Till grund för prissättningen lågo av tillverkare och importörer upprättade kalkyler över tillverknings- resp. import- och distributionskostnader. Priserna fastställdes i en under gödselåret stigande skala, varvid utgångspriset merendels låg 75 öre å 2 kr. per dt högre än ingångspriset. Denna anordning, vilken i viss utsträckning tillämpats redan före kriget, avsåg dels att bereda handeln ersättning för lagringskostnaderna, dels ock att stimulera detaljhandeln och jordbrukarna till rekvisition och hemtagning av konstgödseln i god tid före såningstiden för att förekomma anhopning av varorna i importhamnarna och hos tillverkarna och minska belastningen på distributions- och transportsystemet under de bråda vårmånaderna.

Trots clearingen kunde ej förhindras, att till följd av ändringar i import- och tillverkningskostnader delvis rätt stora variationer i normalpriserna uppstodo från ett år till ett annat, vilka emellertid i de flesta fall begränsades till gödselårsskiftena. Särskilt kraftig var den allmänna prishöjning som genomfördes fr. o. m. juli 1942, mest framträdande i fråga om fosfatgödseln. Detta gav anledning till att samtliga handelsled ålades för sina den 1/10 1942 ineliggande lager till clearingkassan inbetala en clearingavgift motsvarande skillnaden mellan de nya och de tidigare priserna med visst avdrag för lagringskostnad och ränta. Under de följande åren t. o. m. 1947 utgick i stället ersättning till handlandena för prisfallsförluster å vid gödselårsskiftena överliggande lager, föranledda huvudsakligen av de ovan nämnda säsongmässiga prisstegringarna under gödselårets gång.

De av LK fastställda priserna gällde för importvarorna fritt tariffhamn och för de inom landet tillverkade varorna ab tillverkningsorten. Härtill kom för jordbrukarna fraktkostnaden från tariffhamn resp. tillverkningsort till förbrukningsorten. För att något utjämna differenserna i fraktkostnaden för jordbrukare i olika delar av landet utgick under åren 1942/43—

1945/46 för vissa inhemska konstgödselmedel fraktbidrag från clearingkassan med högst 1 kr. per dt för fraktkostnader överstigande 50 öre per dt.

För att ge en föreställning om prisutvecklingens allmänna gång meddelas här en sammanställning av genomsnittspriserna för de viktigaste slagen av fosfat-, kali- och kvävegödselmedel. (Priserna, vilka anges i kronor per deciton, äro beräknade som enkla medeltal av månadspriserna vid försäljning i Stockholmstrakten, det s. k. standardområdet, och avse för superfosfat och kaligödsel kreditpriser, för kvävegödselmedlen kontantpriser.)

Gödselår	Superfosfat	Kali 40 %	Kalkkväve	Kalksalpeter	Gödselår	Superfosfat	Kali 40 %	Kalkkväve	Kalksalpeter
1936/37—									
1938/39	7: 27	12: 52	16: 55	16: 08	1944/45	20: 34	20: —	25: 27	24: 50
1939/40	9: 68	15: 41	19: 66	16: 95	1945/46	18: 60	19: 86	24: —	23: 23
1940/41	10: 85	15: 78	22: 55	20: 29	1946/47	12: 90	19: 86	20: 90	22: —
1941/42	11: 88	16: 87	23: 48	20: 81	1947/48	11: 90	19: 87	23: 20	22: 64
1942/43	21: 01	19: 96	25: 58	23: 85	1948/49	12: 78	20: 67	25: 19	22: 54
1943/44	20: 85	20: —	25: 27	24: 50					

Fosfatgödsel.

Ären närmast före kriget uppgick produktionen av superfosfat inom landet till ca 250 000 ton om året. Tillverkningen bedrevs enbart av AB Förenade Superfosfatfabriker vid dess anläggningar i Limhamn och Landskrona samt den av bolaget av Kooperativa förbundet arrenderade fabriken i Gäddviken. För denna tillverkning importerades årligen ca 150 000 ton råfosfat, varav omkring hälften från Amerika. Betydande kvantiteter (egentligen apatit) hämtades även från ryska Kolahalvön. Under det första krigsåret kunde importen av råfosfat ske i det närmaste utan inskränkning. Men redan under våren 1940 avstannade importen västerifrån och med utbrottet av tysk-ryska kriget sommaren 1941 avstängdes Sverige från den återstående importmöjligheten, nämligen av den ryska apatiten.

Inom Sverige finnas ganska betydande tillgångar av fosfathaltigt råmaterial. Framför allt ifrågakommer här den apatit som kan utvinnas ur järnmalmen vid vissa lappländska och mellansvenska gruvfält. Redan före kriget tillvaratogs en viss mängd apatit, som användes för olika ändamål inom fosfatindustrien, och man hade även beaktat möjligheterna att vid avspärrning i importen nyttja apatiten vid framställning av superfosfat.

Under de första krigsåren upparbetades i första hand de kvantiteter råfosfat, som då kunde importeras, samt beredskapslagren av denna vara. Först med ingången av året 1941/42 blev landet helt hänvisat till den inhemska apatiten för tillgodoseende av fosfatgödselbehovet. Under åren 1941/42 och 1942/43 skedde en betydande utbyggnad av anläggningarna för utvinnande av apatit, särskilt vid Malmberget, där man lyckades driva upp årsproduktionen till ca 150 000 ton. Enär den svenska apatiten ej har sam-

ma höga halt av fosfor som importvaran — ca 65 % mot importvarans 77 à 78 % — måste halten av P_2O_5 i den tillverkade superfosfaten sänkas; den varierade under de år användning av inhemsk apatit pågick mellan 13,5 och 15 % mot normalt 20 %.

Då tillverkningen vid användning av svensk råvara ställde sig betydligt dyrare än vid användning av utländsk, måste också priset på sålunda framställd superfosfat sättas förhållandevis högt; med hänsyn tagen till fosfathalten blev detsamma nära tredubbelt i förhållande till förkrigspriset (se tablån å sid. 103). Trots detta måste clearingkassan för jordbruksförnödenheter i stor utsträckning tagas i anspråk för att täcka kostnaderna. Under åren 1941/42—1944/45 utgick till superfosfatindustrien ersättning av clearingmedel med sammanlagt ca 6 milj. kr.

Helt kunde förkrigsårens produktionsvolym ej uppnås under de år, då superfosfattillverkningen baserades på svensk apatit. Ransonering av förbrukningen — som i lindrig omfattning tillgripits redan under första krigsåret — blev därför under hela denna tid nödvändig. Under 1941/42 utgick tilldelningen med 80 % av den kvantitet fosfat, som av resp. bruksningsdel inköpts under 1940/41, vilket betydde något över hälften av normal förbrukning. Under de två följande åren reglerades tilldelningen efter åkerarealen; år 1942/43 lämnades sålunda 35—40 kg och 1943/44 ca 70 kg per hektar åker.

Redan från hösten 1944 avskaffades ransoneringen av fosfatgödsel, trots att tillverkningen, vilken fortfarande var grundad på svensk råvara, ej nådde mer än omkring 80 % av förkrigsproduktionen. Med år 1945/46 kunde råfosfat åter importeras och nyttjades nämnda år som råvara för omkring hälften av superfosfatfabrikationen. Fr. o. m. 1946/47 blev produktionen åter helt baserad på importvara. I och med användningen av den fullvärdigare utländska råfosfaten kunde produktionen ökas, samtidigt som halten av P_2O_5 höjdes till 19 à 20 %.

Intresset för användning av konstgödsel steg betydligt under krigsåren. Detta gjorde, att under åren närmast efter vapenstilleståndet, då ännu alla andra konstgödselmedel än fosfatgödselmedlen voro ransonerade, en synnerligen stor efterfrågan på superfosfat uppkom. Med anledning härav påbörjades år 1946 byggandet av en ny superfosfatfabrik i Norrköping, vilken även avsågs skola ersätta fabriken i Limhamn. Trots att tillgången på övriga gödselmedel kraftigt tilltog, utmärktes de följande åren av en formlig kapplöpning mellan den stegrade efterfrågan på superfosfat och ökningen av produktionsvolymen. Först under 1949/50, då produktionen vid fabriken i Landskrona och Norrköping samt Kooperativa förbundets nu i egen regi drivna fabrik i Gäddviken nådde sammanlagt 450 000 ton, kunde man, med tillskott av ca 60 000 ton importvara, tillgodose efterfrågan utan större leverans- och distributionssvårigheter.

Vid Domnarvets järnverk i Dalarna har under många år som biprodukt

vid järnframställningen erhållits ett 17,5 %-igt fosfat, benämnt *t o m a s f o s f a t*. Produktionen av denna vara, som kvantitativt varit helt beroende av driften i övrigt vid järnverket, förblev under krisåren vid i det närmaste samma storlek som dessförinnan, nämligen 12 à 15 000 ton om året. Tomasfosfaten sammanslogs i ransoneringshänseende med superfosfaten. Även prissättningen därå anpassades efter superfosfatpriset, varvid hänsyn togs dels till fosforhalten i resp. fosfat, dels ock till önskvärldheten att kunna reservera tomasfosfaten för härför särskilt lämpade jordar. Detta medförde en normalprissättning på tomasfosfaten, som låg betydligt över de förhållandevis låga tillverkningskostnaderna. Den härigenom uppkomna vinsten inflöt till clearingkassan.

Den inhemska tillverkningen av fosfathaltiga gödselmedel, uttryckt i ton P_2O_5 , redovisas för tiden 1936/37—1948/49 sålunda:

Produktionsår	Superfosfat	Tomasfosfat	Summa	Produktionsår	Superfosfat	Tomasfosfat	Summa
1936/37—1938/39	47 200	3 200	50 400	1944/45	40 000	2 800	42 800
1939/40	49 000	2 500	51 500	1945/46	57 900	2 100	60 000
1940/41	39 500	3 100	42 600	1946/47	67 300	2 200	69 500
1941/42	36 200	2 400	38 600	1947/48	67 000	2 600	69 600
1942/43	25 600	2 300	27 900	1948/49	80 200	2 200	82 400
1943/44	34 400	2 900	37 300				

Förbrukningens omfattning framgår av tabellen å sid. 184.

Kaligödsel.

De i Sverige förbrukade kaliumhaltiga konstgödselmedlen voro, som förut nämnts, före kriget uteslutande importvaror och förblevo så även under krisåren och tiden därefter. Före kriget importerades kalialter i första hand från Tyskland men även från Polen, Belgien, Frankrike m. fl. länder. Efter krigsutbrottet skedde importen enbart från Tyskland, ända tills handeln med detta land på våren 1945 upphörde. Importen utgjordes i huvudsak av 40 %-igt kali men till viss del även av 12 %-ig kainit samt kaliumsulfat. År 1945/46 uppträdde Frankrike åter som leverantör av kali med en 58 %-ig vara. Under de senaste åren har landets behov av kali täckts genom import från Frankrike, Spanien, Sovjetunionen samt Öst- och Västzonerna i Tyskland.

Tillgången på kali var under krisåren med undantag för åren 1944/45 och 1945/46 större än förkrigsförbrukningen. Likväl ansågs nödigt att ända från sommaren 1941 upprätthålla en — med undantag för nyssnämnda år — dock ganska mild ransonering. Under åren 1946/47 och 1947/48 förekom ingen ransonering av kaligödsel med hänsyn till att importmöjligheterna då voro mycket goda. Emellertid steg förbrukningen under dessa år i sådan

grad, att det med hänsyn till landets valutaläge ansågs nödvändigt att återinföra ransoneringen under året 1948/49. Den släpptes åter vid ingången av 1949/50.

Kvävegödsel.

Behovet av kvävegödsel i form av konstgödselmedel tillgodosågs, som förut nämnts, under senare delen av 1930-talet till 25 å 30 % genom inhemsk produktion. Denna omhänderhades helt av Stockholms Superfosfatfabriks AB och skedde vid bolagets fabriker i Alby och Ljungaverk. Vid krigsutbrottet tillverkades kalkkväve vid fabriken i Alby, vars kapacitet var ca 24 000 ton per år, medan vid Ljungaverk framställdes ammoniumsulfat och ljungasalpeter till kvantiteter om resp. ca 16 000 och 3 å 4 000 ton per år. För att ersätta fabriken vid Alby, som var gammal och otidsenlig, hade vid årsskiftet 1938/39 nybyggnad av en kalkkvävefabrik i Stockvik påbörjats. Arbetet därmed fullföljdes efter krigsutbrottet och fabriken togs i bruk vid början av år 1941. Däremot uppsköts tills vidare på anmodan av LK nedläggandet av den gamla Albyfabriken, enär försörjningsläget på kväveområdet under andra krigsåret betydligt försämrades. Visserligen kunde leveranserna av kalksalpeter från Norge trots den tyska ockupationen ännu fortgå men på osäkra villkor och tillförseln av chilesalpeter hade helt upphört. Genom tillkomsten av den nya fabriken steg tillverkningen av kalkkväve under år 1941/42 till över 50 000 ton, vilket innebar ungefär en fördubbling av tidigare årsproduktion, samt växte ytterligare till omkring 90 000 ton år 1944/45. Först med utgången av 1945 nedlades Albyfabriken.

Vid sidan härav vidtogos åtgärder för förstärkning av Fosfatbolagets tillverkning av ljungasalpeter, vilken under de första krigsåren legat nere. På sommaren 1942 träffade reservförrådsnämnden enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande avtal med bolaget om uppförande av en ny fabrik för ändamålet. Denna fabrik, som beräknades för en kapacitet av 20 000 ton per år, uppfördes på bolagets område i anslutning till bolagets egna fabriker men på statens bekostnad. Sammanlagt hade härmed nåtts en inhemsk produktionskapacitet om ca 20 000 ton kväve.

Samtliga kvävegödsel fabriker drevos elektriskt och voro i avgörande grad beroende av vattenkrafttillgången i det vattendrag där de voro belägna, nämligen Ljungan. Till förhindrande av driftsinskränkningar eller drifts-
avbrott, orsakade av växlingar i vattentillgången, föranleddes LK att vid flera tillfällen förordna om utbetalande av ersättning från clearingkassan för jordbruksförnödenheter för vid vattenbrist ianspråktagen dyrare reservkraft, huvudsakligen ångkraft. Kostnaderna för denna voro nämligen högre än att de kunde rymmas inom ramen för de kalkyler som lågo till grund för normalprissättningen. Under åren 1942/43—1945/46 utbetalades för hit-hörande ändamål sammanlagt ca 700 000 kr. Kostnaderna stego följande

år till ca 800 000 kr. och under 1947/48, då vattenkraftsituationen var exceptionellt dålig, till 2,3 milj. kr., trots vidtagna driftsinskränkningar.

Vad eljest angår clearingkassans ianspråktagande för här ifrågavarande produktion må nämnas, att för kalkkvävetillverkningen under åren 1940/41—1945/46 utgick ersättning ur kassan med sammanlagt 3,5 milj. kr., medan däremot ammoniumsulfattillverkningen vid Ljungaverk samtidigt till kassan inbragte drygt 1,3 milj. kr. Tillverkningskostnaderna för ljungasalpeter voro även låga i förhållande till normalpriserna. De medel, som för ljungasalpetern inflöto till clearingkassan under avtalstiden 1942/43—1945/46, räckte till att betala byggnadskostnaderna för den nya fabriken samt även till att med ca 2,5 milj. kr. bidra till ersättning av merkostnaderna för stödkraften.

Ammoniumsulfat tillverkades under de första krigsåren endast av Fosfatbolaget men började från år 1942/43 även framställas vid ett flertal större gasverk av avfallsprodukter från gastillverkningen. Produktionen var i början rätt blygsam men ökades senare till 3 à 4 000 ton per år. Även från Svenska Skifferolje AB:s anläggning i Kvarntorp erhöles årligen fr. o. m. 1943/44 ca 1 000 ton ammoniumsulfat. En ny stor kvävefabrik, avsedd för framställning av 15,5 % kalkkammonsalpeter, uppfördes under krigets senare år vid Köping av Kooperativa förbundet. Den igångsattes sommaren 1945 och erhöles efter senare utbyggnad en kapacitet av ca 40 000 ton per år.

Den stegrade inhemska produktionen samt en i förhållande till förkrigsåren ävenledes ökad import — huvudsakligen från Norge — av kalksalpeter medförde, trots den felande tillförseln av chilesalpeter, att tillgången på kvävegödselmedel under hela krisen var större än förkrigsförbrukningen. Trots detta upprätthölls ända från sommaren 1941 en begränsning av kväveinköpen, till en början innebärande att handlandena endast hade rätt att till sina kunder sälja lika stor kvantitet som levererats föregående gödselår. Chilesalpetern, som förut endast genom handels försorg reserverats för sockerbetsdistrikten, blev nu ransonerad på sådant sätt, att densamma endast fick köpas av jordbrukare som med Svenska Sockerfabriks AB tecknat kontrakt om odling av sockerbetor. Detta system bibehölls ända t. o. m. 1948/49; tilldelningen varierade mellan 150 och 450 kg per hektar tecknad areal. Kväveransoneringen i övrigt skedde fr. o. m. 1942/43 genom de lokala krismyndigheternas försorg och utgick årligen i procent (varierande från 85 till 100) av tidigare års s. k. ordinarie tilldelning. Då tillgången på kvävegödselmedel våren 1946 ansågs mycket god, gjordes ett försök att släppa ransoneringen av kalkkväve och kalkkammonsalpeter. Efterfrågan blev emellertid så stor, att man fann sig nödsakad vid ingången av gödselåret 1946/47 åter införa ransonerings av samtliga kvävegödselmedel. Vissa blandgödselmedel, som frigåvos våren 1946, fingo dock även i fortsättningen försäljas fritt. Ransoneringen på kvävegödselområdet upphävdes fr. o. m. den 1/10 1949.

Importen och den inhemska produktionen av särskilda slag av kvävegödsel, uttryckt i ton kväve (N), belyses av följande sammanställning:

	Chile-salpeter	Kalksalpeter	Kalkkväve		Ljunga- o. köping- salpeter	Ammoniumsulfat		Summa
			Produktion	Import		Produktion	Import	
1936/37—1938/39	10 000	9 500	.	1 100	.	.	700	29 100
1939/40	6 700	24 300	3 700	1 100	400	2 600	1 400	40 200
1940/41	1 100	18 800	4 500	1 800	—	3 200	1 200	30 600
1941/42	300	18 300	9 300	1 300	—	1 900	1 200	32 300
1942/43	300	18 900	12 600	1 900	1 700	1 900	1 300	38 600
1943/44	100	11 700	13 400	4 000	4 000	2 500	1 200	36 900
1944/45	4 300	13 200	13 800	400	5 100	2 400	—	37 100
1945/46	2 000	18 000	9 800	—	5 700	2 500	—	38 000
1946/47	3 500	14 800	8 900	—	9 300	2 700	—	39 200
1947/48	3 300	13 400	8 500	—	8 200	1 800	—	35 200
1948/49	3 600	15 500	8 600	—	11 400	2 600	—	41 700

Driv- och smörjmedel.

Ledande organ för krishushållningens ordnande i fråga om såväl bränslen som smörjmedel var från början av november 1939 IK, vilken därvid hade att beträffande särskilda varuslag handla i samverkan med vissa strax efter krigsutbrottet tillsatta nämnder (se sid. 78). Vid BK:s tillkomst den 1/7 1940 blev denna kommission högsta försörjningsmyndighet på bränsleområdet i dess helhet, medan däremot smörjmedelsfrågorna även i fortsättningen handhades av IK. Det sagda gäller även jordbrukets och fiskets driv- och smörjmedelsförsörjning, men här etablerades redan från början ett intimt samarbete med LK, vilken i sin ordning betjänade sig av dels kristidsstyrelserna och kristidsnämnderna, dels länsstyrelserna som lokala tilldelningsorgan.

Då jordbrukets och fiskets driv- och smörjmedelsproblem helst böra ses i samband med dessa näringsgrenars hushållningsfrågor i övrigt, har det syntts lämpligt att i detta kapitel lämna speciella redogörelser härför såsom komplettering till den i senare kapitel meddelade framställningen angående bränsle-, resp. smörjmedelshushållningen i stort. Vad angår fisket återfinnes redogörelsen för hithörande frågor å sid. 378.

Drivmedelsregleringen.

I samband med den ökade bristen på manuell arbetskraft har jordbruksdriften på senare tid mer och mer mekaniserats. Ett synnerligen viktigt moment har därvid varit den starkt ökade betydelse som traktorn kommit att erhålla som dragkraft. Särskilt märkbart blev detta från mitten av 1930-talet. Medan antalet inom landet försålda jordbrukstraktorer år 1935 blott utgjorde något över ett tusental, hade försäljningssiffran under sista förkrigsåret stigit till drygt 4 500, vartill kom en avsevärd utbyggnad av

beståndet av s. k. epatraktorer (dragbilar). Framför allt vid de större jordbruken men även, ehuru mindre utpräglat, vid de medelstora (10—25 hektar) hade traktordriften funnit stor användning. De traktorräkningar som tid efter annan företogs, den första 1937, vittna om hur snabbt mekaniseringen här fortskred.

Jämsides med traktordriftens ökning kan konstateras en tillbakagång för hästbeståndet. Medan detta år 1919 uppgick till 716 000 djur, hade antalet år 1949 redovisade hästar sjunkit till 465 000. Utvecklingen i fråga om antalet traktorer och antalet hästar inom jordbruket under tiden efter första världskriget framgår av nedanstående tablå.

År	Antal traktorer	Antal hästar	
		Totalt	Därav bruks-hästar (beräknat)
1919	ca 1 000	716 000	540 000
1937	» 11 000	633 000	519 000
1940	» 22 000	ca 612 000	492 000
1945	» 23 000	599 000	493 000
1949	» 60 000	465 000	425 000

Enligt dessa siffror skulle antalet traktorer under perioden 1937—40 ha ungefär fördubblats och från 1940 till år 1949 nära tredubblats. Antalet brukshästar sjönk däremot icke i den takt man kunnat vänta av ökningen i fråga om traktorerna. Redan vid krigsutbrottet var likväl proportionen mellan traktorer och hästar sådan, att traktordriftens upprätthållande framstod som ett livsviktigt problem för jordbruket. Avgörande härför var tillgången på driv- och smörjmedel.

Vid krigsutbrottet utgjordes de viktigaste traktorbränslena av fotogen och motorbrännolja. Bensin förekom huvudsakligen endast såsom startmedel, medan sprit blott i obetydlig utsträckning kom till användning. I förhållande till landets totala förbrukning av flytande bränsle var jordbrukets behov tämligen litet. Detta gällde dock icke fotogenförbrukningen, av vilken huvuddelen, samt brännoljaförbrukningen, av vilken en väsentlig del gick till jordbruket.

Under år 1939 hade en viss beredskapslagring av flytande bränsle hos jordbruket börjat förberedas. Tyvärr medhans icke sådan upplagring i någon större utsträckning före krigsutbrottet, varför jordbruket vid avspärrningens inträde i huvudsak endast kunde försörjas från landets allmänna förråd.

I fråga om de för jordbruket egentligen betydelsefulla drivmedlen — fotogen och motorbrännolja — erhöll jordbruket vid uppgörande av fördelningsplanerna den högsta graden av prioritet. Trots detta begränsades tilldelningarna till jordbruket i görligaste mån.

Under alla förhållanden var det att motse, att den tid icke var avlägsen, då förråden skulle vara uttömda. Man sökte därför så snart som möjligt överföra jordbrukets traktorer till gengasdrift. Härvid uppstodo många svårbemästrade problem. För det första saknades utarbetade konstruktioner. Visserligen kunde man tämligen snart i relativt stor utsträckning ta i anspråk de för bilar konstruerade aggregaten, då det gällde förgasarmotorer, men i fråga om tändkulemotorerna funnos inga konstruktioner färdiga, och trots att ett intensivt forskningsarbete på detta område igångsattes, främst av AB Bolinder-Munktell i Eskilstuna, dröjde det flera år innan en godtagbar konstruktion kom fram. Denna var dessutom endast användbar för den ena av de två huvudtyperna av brännoljemotorer, Munktell-motorn, under det att man för den andra, Lanz-motorn (en entaktsmotor), trots trägna försök aldrig lyckades att uppnå en tillfredsställande konstruktion.

Åt Svenska Gengas AB uppdrog Kungl. Maj:t i juli 1940 att med användande av ett för ändamålet beviljat anslag anskaffa ett större parti gengasaggregat för traktorer. För att underlätta inköpen från jordbrukarnas sida lämnades av statsmedel en subvention av ursprungligen 450, sedermera 250 kr. per styck. Möjlighet bereddes även att för anskaffande av gengasaggregat erhålla lån från en för ändamålet upprättad lånefond (lånefonden för inköp av gasgeneratorer för motordrift).

Jordbrukarna voro emellertid till en början föga intresserade av övergång till gengasdrift. Den propaganda som härutinnan igångsattes, främst av Svenska Gengas AB men även av LK, gav under de första åren dåligt resultat, varför man, då bränsletillgångarna blevo allt knappare, såg sig nödsakad att tillgripa hårdare medel. Det beslöts sålunda, för att påskynda övergång till gengasdrift, att fr. o. m. mars 1941 skulle från tilldelning av flytande bränsle — med undantag av startbensin — avstängas vissa angivna, kraftigare traktortyper. I övrigt lämnades fortfarande tilldelning av flytande bränsle för traktordrift i någorlunda tillräcklig omfattning ehuru endast för ett par månader åt gången. Ytterligare traktormärken drabbades fr. o. m. september 1941 av avstängning. Även om antalet avstängda traktorer blott utgjorde en mindre del av hela antalet, kunde stora besparingar i bränsleförbrukningen ske, då de avstängda traktorerna genom sin storlek främst togos i anspråk vid de större brukningsdelarna. Det beräknades, att vid slutet av år 1941 för sammanlagt omkring hälften av den tidigare traktorbrukade arealen allenast gengasdrivna traktorer eller hästar kunde komma i fråga som dragkraft. Tillhoppa hade vid nyssnämnda tid från tilldelning av flytande bränsle avstängts omkring 7 250 traktorer, medan omkring 17 600 ännu ej voro avstängda. Med gengasaggregat hade vid årsskiftet 1941/42 utrustats ca 5 000 traktorer, varav närmare 4 000 avstängda, alltså ännu ett relativt begränsat antal.

Anledningarna till traktorägarnas obenägenhet att utrusta sina traktorer

med gengasverk voro flera. Av dessa ha ovan antytts svårigheterna att få fram fullgoda konstruktioner. På detta område delade jordbruket gengasdriftens olägenheter med övriga motorfordonsägare. En annan anledning var, att tämligen stränga villkor för användande av gengasdriven traktor gällde vid tröskning; dessa villkor voro särskilt svåra att uppfylla beträffande traktorverk som kringfördes från gård till gård. På grund härav medgav LK, att traktorer som tillhörde tröskverksförening och som enligt de från den 1/9 1941 gällande bestämmelserna avstängts dock erhöles motorbränsle för tröskning av skörden.

Under 1942 forcerades övergången till gengasdrift ytterligare. Från den 1/7 avstängdes vissa nya fabrikat från tilldelning av flytande bränsle, så att antalet avstängda traktorer i januari 1943 beräknades utgöra ca 12 300, varav de allra flesta torde ha utrustats med gengasverk. Vid samma tidpunkt voro emellertid fortfarande ca 15 400 traktorer icke avstängda från tilldelning. De skäl som alltjämt föranledde jordbrukarna att icke övergå till gengasdrift voro, enligt en av LK verkställd undersökning, antingen att traktorn var för svag ock att sådan omändring ställde sig för dyrbar.

Omöjligheten att helt överföra traktorbeståndet till gengasdrift gjorde, att under hela kriget en icke obetydlig tilldelning av flytande bränsle till jordbruket måste upprätthållas. Emellertid ersattes därvid i allt större omfattning de vanliga fredsbränslena, motorfotogen och motorbrännolja, med andra mer eller mindre krisbetonade bränslen, i främsta rummet motyl, som förekom i två typer, motyl 85, innehållande 85 % sprit och 15 % bensin, och motyl 50, innehållande hälften sprit och hälften bensin. Den förra nyttjades som drivmedel, den senare som startbränsle. För startändamål förekom också tilldelning av lättbentyl, som innehöll 25 % sprit. Under åren 1944 och 1945 kom därjämte i viss mån till användning ett ersättningsbränsle, benämnt traktordestillat S, vilket utgjordes av destilerad trätjära med en mindre tillsats av motorfotogen.

Sedan ledningen av regleringen i fråga om flytande bränslen fr. o. m. den 1/7 1940 övertagits av BK, tillämpades den ordningen, att BK period för period ställde de kvantiteter flytande bränsle som avsågos för jordbrukets behov till förfogande för LK, vilken därefter på kristidsstyrelserna fördelade de medgivna kvantiteterna. Åt styrelserna uppdrogs att verkställa uppdelning på kristidsnämnderna under hänsynstagande till föreliggande särskilda förhållanden. De närmare regleringsbestämmelserna utfärdades av LK i samråd med BK. Tilldelningen av startbensin handhades till en början av länsstyrelserna. Fr. o. m. mars 1942 överflyttades emellertid bestyret med tilldelningen i det lokala ledet i sin helhet till kristidsstyrelserna.

De för fördelningen lämnade direktiven åsyftade att denna skulle verkställas med ledning av register över förefintliga traktorer samt den ut-

räknade s. k. traktorarealen. Härmed avsågs den areal som återstod, sedan från hela den för bearbetning avsedda åkerarealen avdragits den del som kunde brukas med tillgängliga hästar. För traktorarealen erhöles tilldelning efter vissa normtal, olika för olika arbeten och uträknade även med hänsyn till tillgångarna på flytande bränsle. Särskilda normtal angavs sålunda för vårbruk, annan vårbearbetning, sådd, skörd, tröskning samt plöjning och harvning för höstsådden. De jordbruket tilldelade kvantiteterna voro så avvägda, att de visserligen skulle vara tillräckliga för uppehållande av jordbruksdriften men å andra sidan ej medgiva uppkomsten av några överskottskvantiteter. Tilldelning lämnades förutom för ovannämnda huvudändamål även för drift av mjölkkningsmaskiner, pumpverk för vattenuppföring samt jordfräsar för trädgårdsskötseln. Som exempel på de använda normtalen må anföras följande, avseende år 1943:

Vårbruk	20 l motorfotogen per hektar.
Trädning under försommaren....	10 „ „ „ „
Höstplöjning	30 „ „ „ „
Tröskning	0,35—0,75 l motorfotogen per dt utvunnen kärna.

Ovan beskrivna regleringsystem tillämpades i huvudsak oförändrat ända tills ransoneringen hävdes.

Den stränga begränsningen i tilldelningen av flytande bränsle beredde helt naturligt jordbruket, åtminstone på vissa håll, stora svårigheter. Tack vare de visserligen knappa ransoner som dock bestodos samt den framtvungna övergången till gengasdrift blev det i alla fall möjligt att i någorlunda tillfredsställande omfattning upprätthålla tillgången på drivkraft för jordbruket. Hästarna blevo givetvis tagna i anspråk i högre grad än tidigare, men å andra sidan krävde krigsmaktens behov, att åtskilliga djur ställdes till dess förfogande. Man lyckades emellertid utverka, att militärhästar under jordbrukets särskilt bråda tider kunde, med tillämpning av vissa regler om ersättning och upprätthållandet av krigsmaktens beredskap, få tagas i anspråk för jordbruksändamål.

Under sommaren 1945 förbättrades försörjningsläget beträffande flytande bränslen så pass, att fr. o. m. september d. å. även traktorer som tidigare varit helt eller delvis avstängda från tilldelning åter ansågos böra komma i åtnjutande av sådan. Samtidigt höjdes även tilldelningens storlek. För gengasdriven traktor erhöles dock flytande bränsle endast om aggregatet var så förslitet, att det ej utan kostsamma reparationer kunde begagnas. Fr. o. m. den 25/11 1945 upphävdes handels- och förbrukningsregleringen beträffande alla slag av flytande bränslen som berörde jordbrukets traktorer.

Till följd av den importbegränsning, som genomförts under våren 1947, infördes på nytt ransonering för bensin fr. o. m. den 29/4 1948. Regleringen handhades av BK efter samråd med vissa andra myndigheter, bl. a. LK i vad avsåg jordbruket.

Det regleringssystem som härvid kom till användning överensstämde i allt väsentligt med det under kriget gällande. Dock lämnades under hand de mera allmänna direktiven till kristidsstyrelserna, att de skulle vid handhavande av regleringen tillse, att jordbrukets drift under alla förhållanden icke tillbakasettes. Den nya regleringen upphörde den 11/11 1949.

Som ovan framhållits, har bensin tidigare endast i mycket begränsad utsträckning använts till svenska traktorer. Anledningen härtill har varit de höga skatterna på bensin, vilka medfört att jordbrukarna hellre inköpt fotogendrivna än bensindrivna traktorer. En olägenhet med de förra är emellertid deras förhållandevis större smörjolfjeförbrukning. Användning av fotogen vid traktordrift medför därför, att årligen stora summor förspillars genom större smörjolfjeimport än som vid bensindrift skulle vara erforderlig.

Då under år 1947 den handelspolitiska situationen tvingade till att i görigaste mån avstå från import som betingade dollarvaluta, riktades uppmärksamheten på traktorområdet på import av en bensindriven traktor av engelskt fabrikat, vilken tillfördes den svenska marknaden i rätt stor utsträckning. Detta gav anledning till att 1948 års riksdag beslöt medge restitution för vid jordbruket förbrukad bensin av den del av den till 45 öre per liter uppgående bensinskatten som utgjorde s. k. tilläggsskatt, nämligen 27 öre per liter. Restitutionsförfarandet uppdrogs åt LK och byggde på den tilldelning av bensinbränsle som vederbörande jordbrukare erhöll inom ramen för regleringen. Sedan denna i november 1949 upphört, bragtes för restitutionens verkställande ett särskilt system i tillämpning med beräkning av restitution enligt vissa normtal, ungefär på samma sätt som vid uträkningen av tilldelningarna under bensinregleringstiden.

Smörjmedelsregleringen.

Som förut nämnts, handhades smörjmedelregleringen under hela kristiden av IK, vilken dock då det gällde jordbruk och fiske samverkade med LK på samma sätt som BK i fråga om drivmedlen.

Ransoneringen på smörjmedelsområdet infördes i april 1940 och undergick sedan successiva skärpningar. Som lokala organ för tilldelningen anlätades kristidsnämnderna. Till en början ställdes smörjmedelstilldelningens storlek i relation till tilldelningen av flytande bränsle. I samma mån som gengasdriften vann terräng, blev emellertid denna tilldelningsgrund, vad angick traktorer och andra rörliga maskiner, olämplig, och man övergick i stället till att avpassa smörjmedelstilldelningen för såväl traktorer som motoriserade lantbruksmaskiner efter åkerarealen. Sålunda lämnades exempelvis för nyssnämnda ändamål under hösten 1941 1,2 liter och under våren 1942 1,8 liter smörjmedel per hektar av den åkerareal, för vars brukande motorredskap kunde beräknas ifrågakomma.

Tilldelningen av fasta smörjmedel ävensom tilldelningen av flytande

smörjmedel för andra ändamål än för drift av motorredskap verkställdes av kristidsnämnderna medelst utfärdade inköpslicenser, medan bevis om rätt till inköp av flytande smörjmedel för drift av motorredskap utfärdades i form av inköpskort, bestående av talong och ett antal kuponger, av vilka var och en berättigade till inköp av viss mängd smörjmedel.

Fr. o. m. den 1/3 1942 övertogs bestyret med tilldelning av flytande smörjmedel för motorredskap av kristidsstyrelserna, medan tilldelningen i övrigt kvarblev hos kristidsnämnderna.

Smörjmedelsransoneringen upphävdes för jordbrukets vidkommande liksom för andra förbrukargrupper fr. o. m. den 25/11 1945.

Skördegarn.

Före det andra världskriget tillverkades skördegarn av hårdfibrig sisalhampa. Den normala skördegarnsförbrukningen uppgick då till 4 000 å 5 000 ton per säsong. Då genom avspärrningen till följd av kriget svårigheter uppstodo att importera sagda vara, måste åtgärder vidtagas för att reglera förbrukningen därav.

Tillverkningen av skördegarn omfattar större delen av året med början av en årsproduktion i september, under det att förbrukningen är begränsad till skördesäsongen eller tiden juli—september. Handeln med ifrågavarande vara pågår regelmässigt från februari—mars och fram till augusti, varvid utleveranserna bruka börja i april—maj, enär fabrikanterna sakna tillräckliga lagerutrymmen för lagring av den färdiga varan ända fram till skördesäsongens början. Angivna förhållanden voro av betydelse, när det under kriget gällde att ordna försörjningen med skördegarn; man måste nämligen se till, att regleringsåtgärderna för ett visst år genomfördes med ett tillverkningsår som tidsenhet.

Skördegarn tillverkas inom Sverige vid fyra fabriker (före kriget även vid en femte, mindre), samtliga så stora, att envar är av påtaglig betydelse för försörjningen. Fabrikena ligga i de viktigaste förbrukningsdistrikten — Skåne, Östergötland och Västergötland — men de konkurrera, förutom inom det egna distriktet, över hela landet. Någon marknadsuppdelning förekommer alltså icke.

Före krigsutbrottet hade i statens beredskapslager upplagts betydande förråd av sisalhampa.

När kriget utbröt i september 1939, hade fabrikanterna verkställt så pass stora uppköp av sisalhampa, att med de kvantiteter som kunde importeras tillräcklig produktion för säsongen 1940 kunde äga rum. En viss knapphet på sisal kunde dock förmärkas, ehuru icke av den omfattning att man kunde tala om någon verklig brist. Under sommaren 1940 övervägdes vissa regleringsåtgärder, men man fann att ett ingripande under pågående försäljnings- och förbrukningssäsong sannolikt skulle medföra så stora olägenheter, att man om möjligt borde vänta till säsongens slut. Så skedde ock.

Fr. o. m. den 25/8 1940 lades beslag å inom landet befintliga förråd av hampa och hampblår om minst 1 000 kg samt å senare till landet införda partier. För produktionens ordnande och för tryggande av en rättvis fördelning av de kvantiteter färdigt skördegarn som framkommo förordnades jämväl om beslag å skördegarn och reglering av förbrukningen därav fr. o. m. den 29/9 1940. Åt LK uppdrogs att administrera sistnämnda beslag. Förbrukningsregleringen innebar, att yrkesmässig försäljning eller annan överlåtelse av skördegarn till återförsäljare fick ske endast i den ordning och på de villkor som LK bestämde.

För säkrande av tillverkningen av skördegarn träffade LK avtal med skördegarmsfabrikanterna om tillverkning i erforderlig omfattning med användande av dels de beslagtagna eller eljest tillgängliga råvarupartierna, dels reservförrådsnämndens lager, dels vad som därutöver kunde komma att importeras. Samtidigt lämnades utfästelse från LK:s sida om sådan prissättning å fabrikatet, att fabrikanterna skyddades mot förlust. Genom denna överenskommelse tryggades försörjningen för tiden fram till hösten 1941.

1940 försöktes import av sisalhampa från Mexico via Petsamo, men några större kvantiteter inkommo ej på denna väg. Hela skördegarmsimporten uppgick sålunda 1940 till 1 836 ton. Med hänsyn till importvarans pris i Sverige förklarade företagen sig emellertid icke villiga att träda in som köpare, om de ej finge garantier mot prisfallsförluster. Sedan dylika garantier bjudits dem, förklarade de sig villiga att medverka till en sådan prissättning på färdigt skördegarn, att samtliga eventuella prisvinster på hos företagen ineliggande eller av dem sedermera förvärvade råvarulager helt utjämnades.

Nya och i viss mån skärpta bestämmelser utfärdades av LK den 9/4 1941. Bestämmelserna inneburo, att skördegarn fick användas endast å självbindare. Innehavare av beslagttaget förråd av skördegarn ägde ej utan LK:s medgivande förfoga över förrådet för annat ändamål än skörd å av honom brukad fastighet eller försäljning mot särskild inköpslicens.

Samtidigt med att man genom direkta regleringsåtgärder sökte få de knappa tillgångarna på skördegarn att räcka till, prövades andra utvägar för att säkra försörjningen. Försök gjordes sålunda med omhändertagande av begagnat skördegarn. Till en början begränsade sig myndigheterna till att påverka skördegarmsförbrukarna genom propaganda, men resultatet härav var obetydligt. Sedermera föreskrevs, att den som insamlade begagnat skördegarn skulle, förutom de insamlade kvantiteterna, erhålla viss procent nytt garn utöver sin tilldelning i övrigt. Denna åtgärd medförde visserligen att relativt stora kvantiteter begagnat skördegarn inkommo till fabrikena, men detta var i regel i sådant skick, att det icke utan ett besvärligt sorteringsarbete kunde användas för omspinning. Med hänsyn till det därmed förknippade arbetskrävande förfarandet måste

ifrågavarande åtgärd anses föga praktisk och den tillgreps ej heller i fortsättningen av krisen.

En annan metod att bemästra krissituationen var — liksom på så många andra områden — övergång till ersättningsmaterial, i detta fall pappersgarn. Redan under år 1940 hade man försökt framställa användbart skördegarn av annat ämne än hampa — papper eller cellulosa — men misslyckats. Svårigheten låg i att inom den för skördegarnet angivna dimensionen erhålla ett tillräckligt hållfast och samtidigt böjligt garn. Även i fråga om motståndskraft mot fukt uppstodo besvärliga problem. Experimenten fortsattes under år 1941, dock utan att fullgoda resultat nåddes. Först under år 1942 kunde försöken sägas ha lyckats, trots den olägenhet som låg däri att det nya skördegarnet krävde en omställning av skörde-maskinerna, vilken fordrade omskolning av personalen och även medförde vissa kostnader. I april 1942 hade det nya skördegarnet uppnått en sådan kvalitetssäkerhet, att LK vågade förorda det för allmän användning. Detta var också högt på tiden. Tillgångarna på sisalgarn voro nämligen vid nämnda tillfälle så små, att mycket väsentliga kvantiteter pappersskörde-garn krävdes för att skörden skulle kunna bärgas enligt vanliga metoder.

Så snart tillverkningsbestämmelser för det nya skördegarnet hade utfärdats, träffades avtal med fabrikanterna för igångsättning av tillverkningen (april—maj 1942). Särskild kontroll av all tillverkning i landet anordnades. Skördegarmsfabrikanterna tillförsäkrades personal genom extra arbetsmarknadsåtgärder. Bl. a. uppskötos semestrarna för skörde-garnsarbetarna någon månad genom medverkan av Landsorganisationen. Tack vare dessa anordningar och även den omständigheten att skörden av väderleksskäl försenades blev det möjligt att i tid få fram praktiskt taget tillräckliga kvantiteter pappers- eller sisalskörde-garn.

Jordbrukarna voro till en början föga benägna att inköpa det nya garnet. I syfte att jämnt fördela inköpen föreskrev LK därför, att vederbörande för rätt att få inköpa sisalgarn skulle visa, att han inköpt visst parti pappersgarn, varvid proportionerna fastställdes till 40 % sisalgarn mot 60 % pappersgarn. Härigenom erhöles en jämn fördelning av de båda garn-sorterna över hela landet. Jordbrukare, som hade särskilda svårigheter att till sina maskiner bruka pappersskörde-garn, tillätos att inköpa större kvantiteter sisalskörde-garn än eljest var medgivet. Priset på pappersgarn sattes av LK lägre än priset på sisalgarn, ehuru det var dyrare i framställning. Skillnaden i kostnader utjämnades genom ett särskilt clearingförfarande.

I slutet av 1942 träffade IK, som nu från LK övertagit regleringen i fabrikantledet, avtal med skördegarmsfabrikanterna om tillverkning av pappersskörde-garn för nästföljande år. Härvid tillförsäkrades tillverkarna avsättningsgaranti för garn som icke försålles före den 1/9 1943. Avtalen

avsågo sex fabriker, däribland ett par som icke tidigare sysslat med skörde-garnstillverkning (pappersspinnerier).

Beträffande handeln med pappersskördegarn bestämdes, att försäljning för 1943 års säsong fick ske endast mot av LK utfärdad inköpslicens. Tilldelningen till förbrukare skulle handhas av kristidsstyrelserna samt regelmässigt begränsas till den kvantitet, som vederbörande jordbrukare anmälde sig önska inköpa, dock maximerad med hänsyn till den areal, som avsågs skola skördas med självbindare, något olika för olika landsdelar.

Tillgången på skördegarn av sisal o. d. var redan år 1943 så ringa, att skördegarnsbehovet i allt väsentligt fick täckas med pappersgarn. För 1944 års säsong hänvisades jordbrukarna till att med dylikt garn täcka hela sitt ifrågavarande behov. Avtal om tillverkning av pappersskördegarn träffades även för denna säsong. Fr. o. m. den 24/3 1944 medgavs fri försäljning av denna vara, enär tillgången härå syntes bli tillräcklig. Avsättningen under 1944 års säsong uppgick till omkring 5 700 ton. Någon försäljning av sisal-skördegarn förekom nu ej längre.

Med hänsyn till de ovissa importmöjligheterna för sisal och sisalgarn träffades sedermera för vart och ett av de följande åren ända fram t. o. m. år 1949 avtal av i stort sett likartat innehåll med på området verksamma fabriker om tillverkning av pappersskördegarn med statlig avsättningsgaranti. I avtalen inrycktes åläggande för vederbörande tillverkare att, om tillverkning på dennes egen risk fortsattes sedan för året kontrakterad kvantitet fyllts, tillverkaren ej utan IK:s medgivande finge före den 1/9 resp. år utbjuda dylikt garn till försäljning, innan den statsgaranterade kvantiteten i sin helhet försålts. Den avtalade tillverkningen uppgick för år 1945 till 5 100 ton, för 1946 till 4 800 ton, för 1947 till 7 000 ton, för 1948 till 6 300 ton samt för 1949 till 6 600 ton. De avtalsslutande fabrikerne voro t. o. m. 1946 fem, därefter fyra till antalet.

För såväl skördegarn av sisalhampa som pappersskördegarn ha normalpriser varit gällande. Normalpriset för sistnämnda garn låg, som ovan nämnts, lägre än för sisalgarnet. Bestämmelserna om normalpriser upphävdes beträffande skördegarn av papper den 3/4 1950.

Torvströ.

Kristidens statliga ingripanden på olika varuområden föranleddes i allmänhet av att tillgångarna på resp. varuslag av ena eller andra anledningen så nedgingo, att de vanliga behoven av varan i fråga ej kunde täckas. Fall förekommo emellertid, där knapphet på en vara uppstod väsentligen genom ökad efterfrågan, föranledd antingen av att förbrukningen för tidigare ändamål stegrades eller av att nya områden för varans användning tillkommo. Förhållanden av sistnämnda art var det som närmast motiverade

en reglering av torvströförbrukningen. Anledningen till statsingripandet var här i främsta rummet, att bränslebristen ökade efterfrågan å bränn-torv och att i samband härmed även torvströ kom att tagas i anspråk som bränsle. Men en bidragande orsak till rubbning av balansen mellan tillgång och efterfrågan på hithörande område var också, att produktionen på grund av brist på arbetskraft nedgått, och då tiden för framställning av torvströ från råvara till slutprodukt är lång — ca två år — kunde någon åtgärd för omedelbart avhjälpande av bristen ej företagas.

Normalt förbrukas inom landet ca 3 milj. balar torvströ per år, motsvarande inemot 240 000 ton. Av den angivna kvantiteten torde tidigare mera än 90 % ha använts för ströändamål och endast mindre partier åtgått för annan användning, såsom för byggnadsändamål, renhållning, trädgårdsskötsel o. s. v. Då produktionen icke kunde hålla jämna steg med den av olika skäl ökade förbrukningen, begynte priserna på torvströ självfallet stiga. Åtgärder för reglering av försörjningen framstodo därför som önskvärda.

Genom kungörelse den 24/1 1941 meddelades förbud mot att använda bl. a. torvströ såsom bränsle. På hösten s. å. gick man ett steg längre, i det att torvströ och torvmull fr. o. m. den 2/11 lades under beslag med LK som regleringsmyndighet. Förfogande över beslagtagen vara fick utom i vissa uppräknade fall ske endast efter medgivande av LK. Vidare infördes av kontrollhänsyn en auktorisation genom LK av torvströhandlarna. Därtill kommo vissa normalprisbestämmelser. Försäljningen till jordbrukare lämnades fri; eljest fordrades för inköp av torvströ eller torvmull särskild av LK utfärdad licens.

Genom dessa anordningar kunde försörjningen med torvströ nödtorftigt upprätthållas under den för jordbruket mest kritiska årstiden. Av vikt var detta framför allt i de sockerbetsodlande distrikten, där torvströ är särskilt nödvändigt under den tid utfodring med betmassa äger rum.

Fr. o. m. den 5/12 1941 mildrades regleringen i viss mån, i det att tillverkare fick tillstånd att utan hinder av beslaget försälja 50 % av det förråd av torvströ som han i samband med beslaget deklarerat. Därjämte medgavs tillverkare rätt att till auktoriserad torvströhandlare eller till djurinnehavare sälja sammanlagt minst 5 000 balar. I mitten av februari 1942 medgav LK på grund av gjorda erfarenheter ytterligare lättnader i torvströhandeln. Vissa kvantiteter reserverades för renhållning och andra ändamål, för vilka licens lämnades. Återstoden skulle få utförsäljas, dock med iakttagande av förutnämnda begränsning av rätten att överlåta torvströ till auktoriserade torvströhandlare och djurinnehavare. De kvantiteter, som sålunda frigåvos för utförsäljning, beräknades räcka till mitten av maj 1942 eller den tid då kreaturens betesgång påbörjades.

I början av oktober 1942 föreskrev LK med hänsyn till den förbättrade tillgången, att överlåtelse av torvströ och torvmull för annat ändamål än

som strömedel skulle fr. o. m. den 15 s. m. fritt få ske till annan förbrukare än djurinnehavare till en myckenhet för varje förbrukare av högst 10 baljar. För inköp av större kvantiteter erfordrades alltjämt inköpslicens. Då tillgången på torvströ och torvmull även fortsättningsvis var riklig, genomfördes under hösten 1943 sådana lättnader i fråga om handeln med sagda varor, att denna i praktiken kunde anses vara fri. Beslaget å torvströ och torvmull blev dock tills vidare bestående och upphävdes ej förrän den 14/2 1947.

Bekämpningsmedel mot växtsjukdomar m. m.

För bekämpning av växtsjukdomar och skadeinsekter ha under senare år kemiska medel fått allt större betydelse. Till LK:s arbetsuppgifter under krisåren hörde också att söka tillse att försörjningen med dylika medel var tillfredsställande. Från början av sin verksamhet upprätthöll LK kontakt med de större tillverkarna och försäljarna av dylika preparat för att vinna en fortlöpande överblick över tillgångarna och förbrukningen.

Flertalet bekämpningsmedel ha kunnat tillverkas inom landet antingen av inhemska råvaror eller av importerade sådana. Bland de förra må särskilt framhållas kopparhaltiga preparat för besprutning av potatis mot bladmögel. Av betningsmedel för utsäde har förekommit såväl import som inhemsk tillverkning, delvis av importerade råvaror. Samma förhållande gäller beträffande en mängd av de besprutningsmedel som användas inom frukt- och trädgårdsodlingen.

En grupp av preparat, för vilken särskilda regleringsåtgärder vidtogos under krigsåren, var de nikotinhaltiga bekämpningsmedlen. En på hösten 1941 företagen undersökning angående tillgångarna härå gav vid handen, att förråden voro ganska knappa. Viss import kunde dock företagas genom reservförrådsnämnden, varjämte Svenska tobaksmonopolet kunde ställa till förfogande några partier tobak, som icke voro användbara för monopolets tillverkningar men väl kunde användas för tillverkning av insektbekämpningsmedel. Därjämte erhöles en del nikotin från speciella inom landet verkställda försöksodlingar av en för ändamålet särskilt lämpad tobakssort, *Nicotiana rustica*. Försäljningen av nikotin från reservförrådsnämndens lager skedde delvis med statsunderstöd.

Den 28/5 1942 lades nikotin och vissa preparat därav under beslag, varjämte en viss handelsreglering genomfördes. Denna innebar, att yrkesmässig överlåtelse av nikotinpreparat fick ske endast mot av LK utfärdade inköpslicenser. Då det gällde färdigställda preparat i mindre kvantiteter och i originalförpackningar, fick dock fri försäljning från handlande till förbrukare ske.

Lättnader kunde ganska snart genomföras i handelsregleringen; redan i mars 1943 frigavs åter handeln med nikotin och endast skyldighet för handlarna att till LK avgiva lageruppgifter bibehölls. Bestämmelserna om

beslaget och handelsregleringen upphävdes vid utgången av februari 1947. Medverkande till att handelsregleringen med nikotin endast behövde bibehållas under relativt kort tid var utförandet i marknaden av nya kemiska preparat, bl. a. de s. k. DDT-preparaten, vilka kunde komplettera och delvis ersätta nikotinpreparaten.

Genom livlig propaganda och upplysningsverksamhet främjade LK ökad användning av bekämpningsmedlen mot sjukdomar och skadeinsekter. Statsmedel ställdes — som å sid. 150 omnämnts — till förfogande för en subventionerad försäljning genom Svenska Spannmåls AB av sprutor, avsedda i första hand för besprutning mot potatismögel och ogräs.

Utsäde och frö.

Försörjningsläget.

Av spannmålsutsädet produceras den alldeles övervägande delen inom landet. Även om någon import emellanåt förekommer, bl. a. av foderbalväxter (vicker, pelusker), kan man räkna med att i ett skärpt utrikespolitiskt läge utsädet för spannmålsodlingen helt kan anskaffas inom landet. I största utsträckning produceras det utsäde, som läggs i jorden, på den egna gården och blott en del passerar genom den yrkesmässiga utsädeshandeln. Enligt av LK gjorda beräkningar har under de gångna krisåren omkring 30 % av den totala kvantiteten spannmålsutsäde försålts genom utsädeshandeln och övriga 70 % tagits direkt av odlarnas egen produktion eller försålts från en jordbrukare till en annan.

I fråga om de egentliga lantbruksfröerna, d. v. s. vallväxt- och rotfruktsfröer, betyda importmöjligheterna mera än när det gäller spannmålsutsädet. Visserligen äro vi sedan gammalt i huvudsak självförsörjande beträffande de viktigaste vallväxtfröerna, nämligen timotej, rödklöver och alsikeklöver, och ha dessutom under många år haft ett väsentligt exportöverskott därav. Även i fråga om vissa »lätta» gräsfröer (hundäxing, engelskt rajgräs m. fl.) har tillgången från egna odlingar varit i stort sett tillräcklig och en mindre del har t. o. m. ganska regelbundet kunnat exporteras. Då det gäller blåuzern och betesgräs — bland de senare framför allt ängsgröe och krypven samt under vissa år vitklöver — äro vi däremot ännu i hög grad beroende av importen. På grund av den stora betydelse, som tillgången av dessa senare äger för vår beteskultur, har man under kris-tiden, delvis med stora ansträngningar och med dryga kostnader, hållit en nödvändig import i gång. En fördel ur försörjningssynpunkt är att vallväxterna så gott som undantagslöst — utom i fråga om speciella utsädesodlingar — odlas i blandning; skulle ett eller några växtslag härvid fattas, kunna de oftast utan större olägenheter ersättas med något annat, varav tillgången är god. Då vallväxterna oftast ingå i fler- eller mångåriga vallar, har det varit angeläget att både genom inhemska fröodling och genom

import få fram ett odlingsmaterial, som passar vårt klimat och uthärdar våra relativt stränga vintrar och dessutom är högt avkastande. Ganska stora svårigheter ha förelegat härvidlag under kristiden, och i några fall har man vid importen måst pruta på under normala förhållanden uppställda krav härpå.

Vad angår *foderrotfruktsfröer* har i regel full självförsörjning förelegat. Från år då skörden varit god har en viss överlagring skett till ett följande år och vid vissa tillfällen har en icke oväsentlig export kunnat äga rum. *Sockerbetsfrö* tillhandahålles odlarna av Svenska Sockerfabriks AB, som anskaffat sådant dels från inhemska fröodlingar och dels genom import.

Behovet av *köksväxtfröer* har i stor utsträckning tillgodosetts genom import. Även om klimat- och jordmånsbetingelser finnas för en inhemsk fröodling, har den dock av olika orsaker, t. ex. dyra arbetskostnader, osäkerhet för tillfredsställande avkastning och kvalitet, icke fått så stor betydelse som önskvärt vore ur försörjningssynpunkt. För att emellertid ändå få frö av för oss passande sorter och stammar ha de ledande företagen, som arbeta med köksväxtförädling, gått så tillväga, att de odlat s. k. stamfrö i Sverige i mindre omfattning och sedan låtit uppförökningen av bruksfrö ske utomlands, där massfröodling kan ske säkrare och till billigare kostnader än i Sverige.

Spannmålsutsäde.

De beslag, som utfärdades för spannmål i allmänhet, omfattade givetvis även utsäde därav. På grund av utsädets särställning meddelades sedan specialbestämmelser för detta, vilka ej kommo att gälla övrig spannmål.

Det sädesslag, som först lades under beslag, var ärter. Detta skedde fr. o. m. den 16/10 1939. Beslaget omfattade såväl matärter som foderärter. För att beslaget icke skulle hindra utsädehanteringen medgavs ganska snart, att odlare som innehade ärter fick, efter anmälan till vederbörande kristidsnämnd, använda av ärterna till eget utsäde ävensom sälja därav för samma ändamål till annan ärtodlare.

Fr. o. m. den 26/7 1940 lades beslag å vete och råg av 1939 års eller äldre års skördar i partier om minst 5 000 kg, dock icke sådan spannmål som tillhörde ägare eller brukare av den egendom, på vilken spannmålen skördats. Även i detta fall medgavs lättnader för utsädet. Sälunda fick utan hinder av beslaget plomberat utsäde försäljas till jordbrukare mot det att denne lämnade förbindelse att använda varan enbart till utsäde.

Den 16/10 1940 utvidgades beslaget till praktiskt taget all inhemsk brödsäd, som då fanns i lager, d. v. s. även 1940 års inhemska brödsädsskörd, oberoende av om spannmålen låg hos jordbrukare eller på annat håll, vidare all fodersäd i södra och mellersta Sverige samt slutligen all utländsk spannmål som fanns i landet eller senare komme att importeras. Bestäm-

melserna om rätten att förfoga över spannmål skärptes denna gång. Enligt de provisoriska föreskrifter angående förfogande över den beslagtagna spannmålen, vilka utfärdades i samband med beslaget, fick jordbrukare rättighet att efter särskilt tillstånd av vederbörande kristidsnämnd använda av sitt förråd av råg och vete (men t. v. ej andra sädesslag) för utsäde på egen brukningsdel. Tillståndet meddelades i form av särskild utsädeslicens. Fr. o. m. den 18/12 1940 blev beslaget utsträckt att omfatta även i norra Sverige vid beslagstillfället befintliga förråd av fodersäd. Genom särskilda kungörelser under vart och ett av åren 1941 och 1942 lades där- efter resp. års spannmålsskördar under beslag. År 1943 skedde en viss om- läggning härvidlag, i det att den beslagkungörelse som utkom den 17/6 1943 fick avseende på såväl 1943 års som efterföljande års spannmåls- skördar. Det då utfärdade beslaget förblev i kraft ända till den 1/7 1950.

Spannmålsbeslagen och de i samband därmed införda regleringarna och ransoneringarna förutsatte en fullständig kontroll över samtliga spannmåls- tillgångar. I fråga om utsädespannmålen skedde denna kontroll dels hos odlarna — i huvudsak genom kristidsnämnderna — och dels genom den bundenhet som genomfördes för utsädeshandeln, i och med att krav på särskild auktorisation uppställdes för handlare, som ville be- driva handel med utsädespannmål. Denna auktorisation meddelades efter LK:s bemyndigande av Svenska Spannmåls AB, som också handhade den närmaste kontrollen över utsädeshandlarna.

Under hela kristiden fick envar odlare, oberoende av beslag och tvångs- avstående till det allmänna, behålla så mycket av sin spannmål som erford- rades för sådden på brukningsdelen. Givetvis upptogs dessa kvantiteter i de uppskattningar och redovisningar, efter vilka de myckenheter beräk- nades som skulle avstås till det allmänna. I den mån en jordbrukares egna spannmålstillgångar icke räckte till för utsäde eller om han obe- roende härav ville köpa utsäde, hade han möjlighet att från kristidsnämnd erhålla licens för inköp antingen från annan jordbrukare eller från auk- toriserad utsädeshandlare. Då inköpet endast avsåg utbyte av eget utsäde, ökades givetvis vederbörandes avståendeskyldighet till det allmänna i fråga om brödsäd eller fodersäd i motsvarande grad. För kristidsnämnds led- ning vid beviljandet av inköpslicenser hade LK angivit vissa kvantiteter per hektar räknat, som skulle anses motsvara ett skäligt utsädesbehov. Vid olika tillfällen och i viss utsträckning prövades också andra system än licensgivning genom kristidsnämnderna för jordbrukarnas inköp av ut- sädespannmål. Då det gällde höstutsäde, hade sålunda jordbrukare under vissa år rätt att inköpa sådant endast mot det att han till säljaren, som kunde vara en annan jordbrukare eller utsädeshandlare, avlämnade ett mottagningsbevis, som bl. a. innehöll försäkran att den köpta spannmålen endast skulle användas till utsäde i eget jordbruk. Vidare användes under flera år för vårutsädet ett system med s. k. leveranssedlar vid

inköp från utsädeshandlare och mottagningsbevis vid inköp från annan jordbrukare. Detta innebar, att jordbrukare fick inköpa spannmålsutsäde utan föregående prövning av behovet genom kristidsnämnd. I stället skulle, då det gällde inköp från en utsädeshandlare, denne utfärda en leveranssedel, vilken skulle innehålla namnet på den köpande jordbrukaren samt uppgift om inköpt kvantitet och sädesslag. Då det gällde inköp från jordbrukare, skulle den köpande jordbrukaren till säljaren överlämna ett mottagningsbevis med uppgift om kvantitet, sädesslag m. m. Såväl leveranssedel som mottagningsbevis skulle utfärdas i flera exemplar (olika antal vid olika tillfällen), av vilka alltid ett skulle överlämnas till kristidsnämnden i köparens ort. Med ledning av dessa inköpsbevis hade kristidsnämnden sedermera att pröva huruvida köpet fick fullföljas genom leverans av utsädet och i vad mån köpet kom att inverka på vederbörande jordbrukares avståendeskyldighet för annan spannmål.

I fråga om den utsädesspannmål som såldes genom de auktoriserade utsädeshandlarna gällde vidare ganska restriktiva bestämmelser beträffande såväl kvalitet som priser. I sådant hänseende var utsädet i stort sett indelat i fyra kvalitets- och prisgrupper, nämligen 1) vara, som i fråga om renhet och grobarhet höll vissa relativt låga fordringar och i fråga om övriga egenskaper, vilka prövades av frökontrollanstalt, fyllde fordringarna för statsplombering utom beträffande sortäkthet; 2) vara, som fyllde fordringarna för statsplombering även i fråga om renhet och grobarhet men icke i fråga om sortäkthet; 3) vara, som fyllde samtliga fordringar för statsplombering; samt 4) vara, som fyllde samtliga fordringar för kvalitetsplombering.

För envar av de nämnda kvalitetsgrupperna fastställde LK i samråd med PKN normalpris. Vid fastställandet av dessa sökte man att så nära som möjligt anpassa prissättningen efter vad som gällde under normala förhållanden. Utöver normalpriserna fingo särskilda pristillägg uttagas dels för högre kvaliteter, såsom original- och elitutsäden eller vara som plomberats med s. k. kontrollodlingsbevis, dels ock för vissa speciella sorter, vilka även vid en fri prisbildning normalt legat högre i pris. Hit hörde en del sorter med särskilt god vinterhärdighet eller extrem tidighet, som gjorde dem särskilt lämpade för odling i Norrland.

Vallväxt- och rotfruktsfröer.

LK följde ända från början av kristiden med stor uppmärksamhet lagertillgångar, skördeutfall samt import- och exportförhållanden i fråga om vallväxt- och rotfruktsfröer. Importen var sedan gammalt reglerad genom licensgivning, som handhades av lantbruksstyrelsen. Omedelbart efter krigsutbrottet utfärdade Kungl. Maj:t exportförbud på frövaror, vilket innebar att export icke fick ske annat än efter medgivande av statens jordbruksnämnd, sedermera av HK. Vid prövning av ärenden rörande export av fröer

ägde ett ingående samarbete rum mellan HK och LK. En viss centralisering av såväl exporten som importen skedde genom den hösten 1939 under LK:s medverkan bildade Fröintressentföreningen u. p. a., till vilken samtliga branschföretag av någon betydelse anslöto sig. Fröintressentföreningen ombesörjde i många fall centralt import av viktiga fröslag, såsom blåluzern, ängsgröe och krypven, samt fördelade inkomna partier på fröhandlarna. Föreningen biträdde även vid handläggningen av exportfrågor; antingen företog den därvid i särskilda fall själv export eller ock verkställde den kvotering av exportkvantiteterna på de olika fröfirmorna. Föreningen var dessutom fröbranschens organ vid förhandlingar med LK om priser, handelsregleringar m. m.

Under de första krisåren, d. v. s. för vårsådden 1940 och 1941, voro tillgångarna på såväl vallväxt- som rotfruktsfrö i allmänhet någorlunda tillfredsställande. Då emellertid 1941 års fröskörd enligt utsikterna på försommaren 1941 väntades bliva låg och man kunde befara att kvarliggande lager av äldre frö skulle bli föremål för hamstringsköp och att priserna skulle oskäligt stiga, förordnades om beslag fr. o. m. den 9/7 1941 på de viktigaste vallväxt- och rotfruktsfröerna, nämligen timotej-, rödklöver-, alsikeklöver-, vitklöver- och blåluzernfrö samt rov-, kålrot-, foderbet- och fodersockerbetfrö. Beslaget omfattade vid beslagstillfället hos fröhandlare befintliga förråd, övriga förråd om minst 100 kg samt fröer som senare framvunnes eller importerades. Beslagsbestämmelserna kvarstodo t. o. m. den 30/11 1949. Vid beslagets genomförande hänvisades innehavare av då beslagtagna fröpartier att hembjuda dessa till Svenska Spannmåls AB, varvid dock hembudstväng föreskrevs endast för dem som yrkesmässigt handlade med fröer. Samtidigt utfärdades också provisoriska bestämmelser för fröhandeln, innebärande att försäljning av fröer endast fick ske mot särskild av LK utfärdad licens. På hösten 1941, sedan man dels genom de i samband med beslaget införskaffade lagerdeklarationerna och dels vid uppskattning av den nya skörden fått en översikt över frötillgångarna, ansåg sig LK kunna lindra de provisoriska försäljningsbestämmelserna och medge fri försäljning, d. v. s. utan licensförfarande, till odlare. En viss reglering ansågs dock erforderlig, och detta skedde därigenom att den yrkesmässiga handeln med frövaror förbehölls personer och företag, vilka av LK nominerades som auktoriserade fröhandlare. För att bliva auktoriserad som fröhandlare fordrades att vederbörande skulle förfoga över lämpliga lokaler för lagring av frö samt erforderliga torknings- och rensningsanordningar för att kunna framställa förstklassiga frövaror. Auktoriserad fröhandlare skulle vidare vara skyldig att föra särskild bokföring över inköpt och försålt frö samt avlämna rapporter härom. Vidare skulle han vara skyldig att iakttaga de föreskrifter om priser m. m., som LK kunde komma att utfärda. Systemet med auktoriserade fröhandlare bibe-

hölls under hela kristiden och slopades först under hösten 1948. Även systemet med fri försäljning, d. v. s. försäljning utan licenser, bibehölls också i huvudsak under samtliga krisår. Tillfälliga undantag härvidlag gjordes dock ett par gånger för vissa fröslag, på vilka brist då rådde. Detta var t. ex. fallet med kålrot och blåuzern. I vissa fall träffades överenskomelse mellan LK och Fröintressentföreningen, att denna senare skulle medverka till återhållsamhet i försäljningarna från handlarna och till en jämn fördelning av de fröslag på vilka knapphet förelåg.

Prissättningen på vallväxt- och rotfruktsfröer blev i och med beslaget föremål för statlig reglering och övervakning. Som förut nämnts, anvisades vid beslagets införande innehavare av beslagtagna fröer att till spannmålsbolaget överlåta dessa. Överlåtelsen skulle ske till vissa av LK fastställda priser. LK medgav sedermera, att försäljning fick ske till annan handlare eller förbrukare mot det att viss prisutjämningsavgift — på grund av medgiven stegring i försäljningspriserna — inbetalades till spannmålsbolaget. För att säkra tillgången av vallväxtfrö även för vårsådden 1943 igångsatte LK under sommaren 1942 en livlig propaganda för avsättning till frötäkt av tillräckliga arealer. Genom Kungl. Maj:ts beslut bemyndigades LK i samband därmed att uppdraga åt spannmålsbolaget att inköpa alla till bolaget före den 1/4 1943 hembjudna partier av timotej-, alsikeklöver- och rödklöverfrö till för odlarna relativt förmånliga priser.

I fråga om prissättningen vid försäljning till förbrukare fastställde LK för de auktoriserade fröhandlarna vissa högstpriser, som icke fingo överstridas. Sådana högstpriser fastställdes såväl för de under beslag liggande fröslagen som även för flertalet andra vallväxtfröer som voro av betydelse för jordbruket. Högstpriserna gällde i första hand försäljningen för vårsådden 1942. Under hösten 1942 var prisbildningen i huvudsak fri. I december 1942 fastställde LK med Kungl. Maj:ts bemyndigande normalpriser på de viktigaste vallväxt- och rotfruktsfröerna. Systemet med normalpriser bibehölls sedan t. o. m. vårsäsongen 1949. Normalpriserna hänförde sig till sådana kvaliteter som fyllde fordringarna för vanlig statsplombering resp. kvalitetsplombering. För högre kvaliteter medgavs i en del fall särskilda pristillägg efter i stort sett samma grunder som för spannmålsutsädet. För lägre kvaliteter än statsplomberad vara förutsattes att priset skulle justeras nedåt. Fastställandet av normalpriserna för de olika åren skedde i allmänhet under hösten före utsädessäsongens början men efter det att man fått en någorlunda säker överblick över tillgångarna för säsongen. Fastställandet föregicks alltid av ingående överläggningar mellan LK, PKN och representanter för Fröintressentföreningen.

Försäljningen av fröer från en jordbrukare till en annan blev icke föremål för någon statlig reglering eller begränsning; detsamma gällde odlares försäljning till handlare eller försäljningen mellan olika handelsled.

Köksväxtfröer.

Liksom i fråga om lantbruksfröerna var det även beträffande köksväxtfröerna av största betydelse att kunna ha en säker överblick över tillgångarna för att vid behov kunna ingripa. LK inhämtade fördenskull från de ledande köksväxtfröfirmorna fortlöpande uppgifter om lagren av olika fröslag och medverkade vid behov till att tillstånd till import av sådana fröer, på vilka knapphet förelåg, kunde utverkas. Även mera regelrätta inventeringar av landets tillgångar på köksväxtfrö företogs. Någon statsreglerad ransonering av köksväxtfröerna genomfördes icke. Vissa statliga åtgärder för att reglera och sanera handeln med köksväxtfröer vidtogos dock. Köksväxtfrö användes ju i stor utsträckning i den mindre trädgårdsodlingen och försäljes för detta ändamål oftast i s. k. portionsförpackningar, tidigare ofta med växlande innehåll. Genom kungörelse den 8/1 1943 (nr 7) föreskrev Kungl. Maj:t, att köksväxtfrö ej fick yrkesmässigt försäljas annat än efter vikt eller i förseglad förpackning som innehöll viss av LK för varje särskilt fröslag bestämd mängd frö. I anslutning härtill fastställde LK i samråd med de större fröfirmorna storleken av portionsförpackningarna under hänsynstagande bl. a. till behoven för husbehovsodling.

LK fastställde vidare med stöd av Kungl. Maj:ts bemyndigande och i samråd med PKN för varje år fr. o. m. 1943 normalpriser på köksväxtfröer vid försäljning till förbrukare. Normalprissystemet avvecklades först på hösten 1949.

Den vegetabiliska produktionen: Produktionsgrenar samt handel med och förbrukning av vegetabiliska jordbruksprodukter.

Brödsäd.**Försörjningsläget.**

Den allmänna försörjningssituationen på brödsädsområdet under årtiondet före kriget åskådliggöres i stora drag av nedanstående siffror, grundade på i Statistisk årsbok meddelade sammanställningar (ton).

Konsumtionsår (genomsnitt)	Skörd (med avdrag för utsäde)		Införselöverskott		Tillgång för för- brukning: Vete och råg	Nettoskörd i % av förbrukning: Vete och råg
	Vete	Råg	Vete	Råg		
1931/32—1935/36 ..	586 600	381 000	41 900	—12 200	997 300	97,0
1936/37—1938/39 ..	626 700	328 500	9 900	5 400	970 500	98,4

Det framgår härav, att skörden av *vete* och *råg* — de egentliga brödsäds-
slagen — tillsammans i huvudsak täckte förbrukningen, vilken, inkl. en
viss åtgång av brödsäd för utfodringsändamål, uppgick till närmare 1 milj.
ton per år. Ett ringa importöverskott förekom utan större betydelse för

försörjningen. Enstaka år förelåg även ett visst exportöverskott antingen av vete eller råg eller av båda tillsammans. Det kan som allmänt omdöme sägas, att landet under 1930-talet i fråga om brödspannmål var praktiskt taget självförsörjande, om man bortser från importen av handelsgödsel som en förutsättning för produktionens omfattning.

Det läge som sålunda rådde under nämnda årtionde — vilket avgjort skilde sig från läget under 1920-talet — måste anses ha i väsentlig mån uppnåtts genom den från 1930-talets början bedrivna jordbrukspolitiken, som ytterst gick ut på att för viktigare jordbruksprodukter skapa en sluten inhemsk marknad för att sålunda möjliggöra en allmän förbättring av jordbruksbefolkningens ekonomiska ställning. Av betydelse var givetvis även, att så gott som hela 1930-talet utmärktes av goda brödsädsckördar.

Med hänsyn till att den inhemska brödsädsproduktionen uppnått en storlek, som normalt var tillräcklig för behovstäckningen, måste utgångsläget för försörjningen vid krigets början betraktas som förmånligt. Lagerställningen vid tiden för krigsutbrottet var också gynnsam. Sammanlagt uppgingo de då inom landet befintliga större lagren till ca 325 000 ton vete och närmare 90 000 ton råg eller tillhoppa ca 415 000 ton, vilket motsvarade ungefär 60 % av den årliga förbrukningen för kvarnändamål.

Skörden år 1939 kunde betraktas som riklig. Den uppgick till ca 860 000 ton vete och 355 000 ton råg, sammanlagt ca 1 215 000 ton eller 113 % av genomsnittsskörden under 1930-talet. Någon oro för brödsädsförsörjningen under konsumtionsåret 1939/40 behövde därför ej hysas, och några särskilda anstalter för dess tillgodoseende erfordrades ej.

Läget förändrades emellertid radikalt redan under konsumtionsåret 1940/41 till följd av 1940 års mycket svaga skörd, som närmade sig missväxt. Skörden av vete uppgick detta år blott till 62 % och skörden av råg till 66 % av medelskörden före kriget. Ännu sämre utföll brödsädsckörden år 1941, då den för vete och råg tillsammans blott motsvarade omkring 57 % av normalskörden. Inträdet av en verklig bristsituation förhindrades genom de förhållandevis stora lager, som man kunde räkna med ännu vid ingången av konsumtionsåret 1940/41 och vilka t. o. m. voro något större än motsvarande lager den 1/9 1939. Dessa lagertillgångar måste nu till största delen tagas i anspråk. Den 1/9 1941 hade lagren nedgått till ca 175 000 ton; ett år därefter var behållningen nedbragt under 100 000 ton.

Nu berörda förhållanden medförde, att en strängt reglerad hushållning på brödsädsområdet måste sättas in redan vid ingången av konsumtionsåret 1940/41, och den utbyggdes från början i full utsträckning med beslag och förbrukningsransonering enligt ett system som sedan kom att i sina huvuddrag bestå under åtta år.

Här nedan meddelas ett par tabeller, som belysa förändringarna i produktion, tillgång och förbrukning under krigsåren och tiden närmast därefter.

Produktionen av brödsäd.

År	Skörd. Ton			Årets skörd i % av medeltalet för 1930/39		
	Vete	Råg	Summa	Vete	Råg	Vete och råg
1930/39	674 500	401 500	1 076 000	100	100	100
1939	860 900	353 600	1 214 500	127,6	88,1	112,9
1940	420 700	265 900	686 600	62,4	66,2	63,8
1941	331 100	279 200	610 300	49,1	69,5	56,7
1942	472 000	448 100	920 100	70,0	111,6	85,5
1943	524 200	404 800	929 000	77,7	100,8	86,3
1944	542 700	356 800	899 500	80,9	88,9	83,6
1945	588 300	276 300	864 600	87,2	68,8	80,4
1946	680 800	289 200	970 000	100,9	72,0	90,1
1947	399 000	142 600	541 600	59,2	35,5	50,3
1948	702 300	321 900	1 024 200	104,1	80,2	95,2
1949	698 400	276 700	975 100	103,5	68,9	90,6

Tillgång å och förbrukning av brödsäd.¹ Ton.

Konsumtionsår (1/9—31/8)	Saluöverskott ² och löneförmalning		Införsel- överskott		Förmalning vid handelskvarnarna		
	Vete	Råg	Vete	Råg	Vete	Råg	Summa
1936/37	417 400	170 400	+ 37 000	+ 7 300	499 000	197 900	696 900
1937/38	534 100	220 800	— 17 100	+ 6 000	502 200	189 300	691 500
1938/39	664 400	223 700	+ 43 500	+ 3 400	485 500	183 500	669 000
1939/40	614 500	186 200	+ 33 700	+ 24 000	547 700	205 800	753 500
1940/41	347 400	167 900	— 15 600	+ 30 400	542 600	189 500	732 100
1941/42	266 500	193 100	+ 54 600	+ 10 100	342 800	225 800	568 600
1942/43	384 600	365 200	+ 34 400	+ 1 200	319 200	240 400	559 600
1943/44	436 500	316 500	+ 16 700	—	344 800	263 500	608 300
1944/45	422 700	261 700	— 43 000	— 149 500	511 600	217 600	729 200
1945/46	429 800	173 100	+ 55 500	— 5 100	522 200	168 800	691 000
1946/47	519 200	189 500	+ 17 000	—	498 400	156 200	654 600
1947/48	307 900	111 300	+ 152 100	+ 28 400	412 200	140 000	552 200
1948/49	597 000	254 100	+ 17 500	+ 15 800	439 400	206 100	645 500

¹ Enligt uppgifter av LK (statens jordbruksnämnd). Se Statistisk årsbok 1950, tab. 77.² Avser jordbrukarnas försäljning till spannmålshandeln och kvarnar.

Ett påfallande drag i utvecklingen är, att rågodlingen och därmed rågkonsumtionen i stort sett nedgick i förhållande till veteodlingen. Även kan konstateras, att odlingen av vårvete under perioden vann ökad terräng i förhållande till odlingen av höstvete. Till en del sammanhängande detta med att höstsåden till följd av ogynnsamma väderleksförhållanden under vissa år i stor omfattning utvintrade och vid omsådd åtminstone till en del ersattes med vårvete. Vårveteodlingen gynnades även till en viss grad vid prissättningen på grund av vårvetets värdefulla egenskaper med hänsyn till bakhängsförmågan.

Den import av vete, som redovisas under krigsåren, harrörde till största delen från Argentina. Därifrån infördes åren 1940—46 sammanlagt ca 185 000 ton vete, huvudsakligen genom lejdtrafiken. Rågimporten, som

var betydligt mindre, skedde dels från Argentina och Canada, dels från Ryssland. En rätt stor export av såväl vete som råg ägde tidvis rum till Finland och Norge. Särskilt betydande var denna export under åren 1944 och 1945, då den uppgick till sammanlagt 71 000 ton vete och 152 000 ton råg. Denna export utgjorde ett led i de hjälpkationer i samband med krigsslutet, vid vilka Sverige blev i tillfälle att medverka.

Den stora brödsädsimporten under åren 1947 och 1948, totalt 214 000 ton vete och 40 000 ton råg jämte 11 000 ton vetemjöl, fördelade sig beträffande vete huvudsakligen på USA, Argentina, Australien och Ryssland, beträffande råg på Argentina, Canada och Polen.

Vid förbrukningsregleringen togs under större delen av krigsperioden även korn i viss utsträckning i anspråk vid förmalningen av brödsäd. Under åtminstone ett år förekom därjämte tvångsinblandning av potatismjöl och potatisflingor i vete- och rågmjöl (se sid. 256). I någon mån förekom även inblandning av majs- och havremjöl.

Ett annat sätt som användes att utdryga brödsädstillgången var att höja utmalningsprocenten väsentligt utöver vad som under normala förhållanden varit brukligt. Det härigenom ökade mjölutbytet bidrog i ej ringa mån till att de tidvis knappa tillgångarna förslogo, utan att konsumtionskvantiteterna vid ransonering behövde i olämplig omfattning nedsättas. Genom förbud mot utfodring av kvarnduglig brödsäd möjliggjordes även ett mera fullständigt tillvaratagande av förefintliga förråd till människoföda.

I nedanstående tablå anges de direkt till förbrukning disponibla skördekvantiteterna av brödsäd inkl. i denna inblandat korn, jämte importen, allt omräknat till mjöl med ledning av resp. års genomsnittliga utmalningsprocenter. Dessutom innehåller tabellen uppgifter angående den redovisade mjölkonsumtionen samt angående graden av självförsörjning på brödsädsområdet. Man finner för krigsåren 1939/40—1944/45 vid en jämförelse

Konsumtionsår	Brödsäd (räknat i mjöl) ¹			
	Av resp. års skörd disp. för konsumtion ton	Nettoimport ton	Konsumtion ton	Självförsörjningsgrad %
1938/39	650 200	35 300	525 600	124
1939/40	577 500	38 400	590 500	98
1940/41	383 000	4 200	564 100	68
1941/42	398 500	44 300	524 000	76
1942/43	645 200	29 100	524 400	123
1943/44	585 600	13 000	534 000	110
1944/45	525 600	—176 800	581 700	90
1945/46	492 200	39 200	563 000	87
1946/47	552 200	13 900	552 300	100
1947/48	392 200	162 600	514 600	76
1948/49	635 500	27 500	547 100	116
1939/40—1944/45 (Krigstiden)	519 300	—8 000	553 100	94

¹ Inkl. i brödsäd inblandat korn.

mellan kvantiteten disponibel brödsäd av inhemsk skörd och förbrukningen, att självförsörjningsgraden var i genomsnitt 94 %.

Konsumtionen av brödsäd, vilken år 1939/40 stigit ej oväsentligt över tidigare års nivå, beskars under de följande åren till följd av ransoneringen. Det importöverskott, som redovisas för krigsåren t. o. m. 1943/44, var förhållandevis litet. För hela perioden 1939/40—1944/45 noteras t. o. m. ett mindre exportöverskott.

Beträffande de särskilda åren märkes, att det inhemska konsumtionsbehovet av brödsäd (mjöl) — vilket alltså nedpressats genom ransoneringen — under åren 1940/41 och 1941/42 kunde täckas endast till 68 resp. 76 % på grund av de dåliga skördarna. Det återstående behovet fylldes under dessa år till huvudsaklig del genom lagerförbrukning. Påföljande två års förhållandevis goda skördar medgävo icke blott full behovstäckning utan även lagerökning. Då 1944 och 1945 års skördar blevo mindre goda än de båda föregående årens, förbrukades under åren 1944/45 och 1945/46 en stor del av de upplagda lagren.

Beträffande annan till människoföda direkt använd spannmål än vete och råg må nämnas, att Sverige vid krigsutbrottet var till nära 90 % självförsörjande i fråga om *havregryn*. Självförsörjningsgraden var under åren 1941/42—1943/44 högre än 1938/39 men sjönk under de följande åren. Konsumtionen, som år 1938/39 uppgick till 24 600 ton, steg förhållandevis kraftigt under krigsåren (1939/40—1944/45) och utgjorde då i genomsnitt 33 100 ton.

I fråga om *korn* var landet under krigsåren liksom under mellankrigstiden självförsörjande. Förbrukningen av korn för förmalningsändamål utgöres normalt till största delen av löneförmalning i Norrland. Under åren 1942/43 och 1943/44 förbrukades dock relativt stora saluförda kvantiteter korn, bl. a. i samband med särskilda tilldelningar av kornprodukter. Konsumtionen av kornmjöl och korngryn, vilken år 1938/39 utgjorde 26 600 ton, steg under perioden 1939/40—1944/45 till i medeltal 30 500 ton. Förutom till mjöl och gryn användes avsevärda kvantiteter korn till malt för bryggeriindustrien.

Förbrukningen av *risgryn* begränsades under krigsåren till drygt hälften av förkrigskonsumtionen. För åren 1939/40—1944/45 redovisas en förbrukning av i medeltal 8 300 ton. Under de första efterkrigsåren var konsumtionen som följd av den nästan helt bortfallna importen ytterst ringa.

Spannmålshandeln och dess reglering under förkrigstiden.

Spannmålshandelns utveckling under 1930-talet stod under inflytande av den från detta årtiondes början tillämpade stödpolitiken på jordbruksområdet, vilken, vad brödsäden angick, huvudsakligen åsyftade att skapa tryggade avsättningsförhållanden för dithörande produktion.

Av grundläggande betydelse härutinnan var den s. k. inmalningsförord-

ningen den 13/6 1930, enligt vilken idkare av kvarnrörelse förpliktades att vid tillverkning av vete- och rågmjöl använda svensk råvara i en omfattning motsvarande viss procent (inmalningsprocent) av allt det vete, resp. all den råg, som under vederbörliga förmalningsperioder förmaldes. Vid framställning av vetemjöl skulle därjämte iakttagas, att det svenska vetet uppgick till viss procent av varje för sig förmalt veteparti (minimi-procent). För handläggning av de med spannmålsregleringen sammanhängande ärendena tillsattes en särskild myndighet, statens spannmålsnämnd.

År 1931 kompletterades skyddspolitiken dels genom att importen av brödsäd i omalen eller malen form monopoliserades för staten eller den åt vilken Kungl. Maj:t uppdrog rätten till import av ifrågavarande varor, dels genom införandet av ett statligt inlösningsförfarande för brödsäd i prisstabiliserande syfte. Importens handhavande anförtroddes en under statens medverkan bildad sammanslutning av landets handelskvarnar, benämnd Svenska spannmålsföreningen. Åt denna överlämnades ock att till av Kungl. Maj:t fastställda inlösningspriser övertaga all till densamma före viss dag hembjuden kvarngill brödsäd. Föreningen skulle även vara skyldig att under andra tider verkställa inköp av brödsäd, då statens spannmålsnämnd så påfordrade. Vid början av september 1935 avvecklades Svenska spannmålsföreningen och i dess ställe bildades ett statligt bolag, Svenska Spannmåls AB, för övertagande av föreningens affärsmässiga uppgifter. Fr. o. m. den 1/7 s. å. sammanslogs spannmålsnämnden med tvenne andra för jordbruksregleringen tillsatta organ, statens mjölnämnd och statens slakterinämnd, till en myndighet, statens jordbruksnämnd, på vilken skulle ankomma att handlägga de ärenden som dittills ombesörjts av de tre äldre nämnderna.

För att förekomma att brödsädsproduktionen genom den förda stödpolitiken utvidgades utöver vad som kunde anses önskvärt belades veteodlingen fr. o. m. april 1934 med en särskild avgift, den s. k. veteavgiften, vilken uttogs i samband med förmalningen. Dess belopp maximerades från början till 2 öre per kg men höjdes senare till 3 öre. Avsikten med veteavgiften var även att erhålla medel till täckande av de i samband med inlösningsförfarandet uppkomna förlusterna.

Jämlikt beslut av 1936 års riksdag avskaffades inlösningssystemet. Ett bibehållande därav ansågs, sedan brödsädsodlingen i Sverige så utvidgats, att den under normala förhållanden lämnade en skörd som fullt täckte landets behov, komma att så småningom leda till en stadigvarande export av brödsäd med statsunderstöd för undanskaffande av det inlösta över-skottet. För att söka förhindra att brödsädspriserna tillfälligt på grund av rikliga utbud sjönke ned till alltför låg nivå infördes i stället ett system med statliga stödköp. Denna verksamhet avsågs skola så handhas, att priserna å brödsäd av normal kvalitet under höstmånaderna icke under-

stege vissa på förhand bestämda belopp. Sedermera borde under konsumtionsåret eftersträvas en stigande priskurva, så avpassad, att skäligen lagringskostnader bleve täckta. Den kvantitet, som finge stödköpas, maximerades från början till 125 000 ton, dock med rätt för Kungl. Maj:t att höja densamma till 150 000 ton. Samtidigt bestämdes, att av den brödsäd, som den 1/9 1936 funnes i statens ägo, skulle en kvantitet av 100 000 ton kvarhållas såsom ett beredskapslager. Handhavandet av såväl stödköpen som beredskapslagret uppdrogs åt Svenska Spannmåls AB. Den sålunda stadgade ordningen för brödsädsmarknadens reglering ägde bestånd ännu vid krigsutbrottet.

I samband med beslutet om brödsädsregleringen år 1930 antog riksdagen även framlagda förslag om att, till förbättrande av avsättningsmöjligheterna för brödsäd, skulle inrättas tvenne fonder, spannmålslagerhusfonden och spannmålskreditfonden. Syftet var att för direkt medverkan vid spannmålshandeln i högre grad än förut intressera jordbrukets egna sammanslutningar. Lån kunde från spannmålslagerhusfonden lämnas ekonomisk förening för uppförande av lagerhus och härför erforderliga torkning- och rensningsanordningar i allmänhet upp till 85 % av anläggnings- eller anskaffningskostnaden. Från spannmålskreditfonden kunde sådan förening vidare erhålla lån intill 80 % av värdet av i lagerhus eller annan lagerlokal upplagd spannmål, varöver låntagaren ägde förfoga. Till spannmålslagerhusfonden anvisades under åren 1930—35 anslag å tillsammans 6,8 milj. kr. samt åren 1939—40 ytterligare 1,75 milj. kr. Lån beviljades väsentligen till de till Svenska lantmännens riksförbund anslutna centralföreningarna, vilka härigenom blevo i stånd att avsevärt utöka sina lagringsmöjligheter, samtidigt som deras uppköpsverksamhet underlättades genom lån från spannmålskreditfonden, till vilken åren 1930—34 anvisades anslag å 4,5 milj. kr. samt år 1940 ytterligare 2 milj. kr. Genom dessa lånemöjligheter utvecklades betydligt tillgången på goda lagringslokaler, vilket under kristiden med dess tidvis starkt stegrade lagringsbehov fick stor betydelse.

Den genom kriget inträdda situationen ställde jordbrukspolitiken inför helt nya uppgifter med syfte att förbereda en för en befarad längre tids avspärrning anpassad självförsörjning. Med avseende på prispolitiken måste man härvid beakta å ena sidan produktionsintresset och å andra sidan angelägenheten av att konsumtionen ej genom prisfördyrande åtgärder överhövan betungades.

Enligt av 1939 års lagtima riksdag meddelade direktiv hade de stödköpspriser, som skulle tillämpas under konsumtionsåret 1939/40, fastställts till kr. 16: 50 per dt för vete och 16 kr. per dt för råg under höstmånaderna med en mot lagringskostnaden svarande successiv stegring intill 18 kr. för vete och kr. 17: 50 för råg. I den vid urtima riksdagen 1939 framlagda propositionen angående jordbruksregleringen framhölls, att det tillämpade

stökköpsförfarandet icke syntes tillräckligt effektivt för uppehållande av ett stabilt pris på brödsäd. Det syntes därför böra övervägas, att man för vinnande av stabilitet å brödsädsmarknaden liksom ock för ernående av en lämplig avvägning av förhållandet mellan brödsädspris och fodermedelspris återginge till inlösningsförfarandet och att inlösningspriset bestämdes rätt mycket högre än enligt gällande prisbestämmelser. Genom nedsättning eller borttagande av veteavgiften kunde en höjning av vetepriset företagas utan någon nämnvärd höjning av vetemjölspriiset. För att dämpa en befarad stegring av rågmjölspriiset föreslogos vissa särskilda åtgärder. Till dessa uttalanden gav riksdagen sitt samtycke. Beslut angående genomförande av en systemförändring fattades emellertid först i början av år 1940 (se sid. 225).

Beslag och handelsreglering under och efter kriget.

Fr. o. m. den 26/7 1940 blevo vid denna tidpunkt ännu kvarvarande förråd av 1939 och tidigare års skördar av vete och råg om minst 5 000 kg lagda under beslag. Detta omfattade även spannmål som efter nämnda dag infördes till riket, men däremot ej spannmål som tillhörde ägaren eller innehavaren av den brukningsdel, varå spannmålen skördats, och som vid sagda tidpunkt förvarades å brukningsdelen. Man ville med detta beslag förhindra, att hos handeln och vissa föreningar ännu befintliga förråd av äldre spannmål såldes till utfodring eller kvarhöllos i spekulationssyfte för att draga fördel av kommande prisstegringar. Kvarnägare medgavs rätt att för egen rörelse förfoga över innehavda eller senare importerade förråd. I övrigt anvisades innehavare av beslagtagen vara att vid äventyr av tvångsavstående försälja densamma till Svenska Spannmåls AB på fastställda villkor, vilka beträffande priserna anslöto sig till de tidigare bestämda inlösningspriserna.

Samtidigt som alltså åtgärder vidtogos för tillvaratagande av förefintliga lager av äldre brödsäd, verkställdes förberedelser för allmän reglering av hushållningen med vete och råg under konsumtionsåret 1940/41. Enligt verkställd uppskattning per slutet av juli 1940 kunde årets brödsädsskörd beräknas uppgå till högst 700 000 ton, under det att medeltalet för de tre senaste åren låg vid ungefär 1 200 000 ton. För att täcka det normala behovet av mjöl och bröd under ett konsumtionsår jämte utsäde erfordrades en brödsädstillgång av drygt 1 miljon ton. Av besparingar, som gjorts under de närmast föregående goda skördeåren, hade upplagts ganska betydande reservlager, vilka vid slutet av augusti — fränsett normala övergångslager vid kvarnarna — uppgingo till över 300 000 ton. Tillsammans med lagren medgav alltså även en så svag skörd, som den vilken kunde förutses för 1940, en tillräcklig kvantitet brödsäd för det kommande konsumtionsåret. Men under rådande krisläge måste man räkna med möjligheten av förskjutningar i förbrukningen, som ökade efterfrågan utöver

den normala. Det ansågs, att man även hade att motse hamstringsköp, om handeln lämnades fri. Försvarsväsendet ställde ock vissa särskilda krav på brödsädstillgångarna. Man kunde ej bortse från att även foderskörden blivit mycket dålig och att därför risk fanns för att en del av den till människoföda dugliga brödsädsskörden kunde komma att fodras upp. För-siktigheten manade dessutom att tillse, att ej hela brödsädsförrådet förbrukades under ett konsumtionsår.

Anförda omständigheter gjorde, att regeringen på LK:s hemställen beslöt att snarast genomföra en fullständig reglering av brödsädsförbrukningen enligt ett ransoneringsystem, vars huvudgrunder redan tidigare förelågo utarbetade.

Redan innan förberedelserna härför voro avslutade, blev situationen till följd av framträdande hamstringstendenser sådan, att ett snabbt handlande blev av nöden. Regeringen såg sig därför nödsakad att genom kungörelse den 2/9 1940 — ävenledes på LK:s förslag — föreskriva en provisorisk ransoneringsfr. o. m. följande dag.

Det definitiva regleringsystem, som under den följande veckan utformades, kungjordes lördagen den 7 september och trädde i tillämpning den 8 enligt en kungörelse daterad den 31/8 1940 (nr 809). Tillämpningsbestämmelser utfärdades samtidigt av LK. De spannmålsslag, som avsågos i kungörelsen, voro, förutom råg och vete, blandsäd, innehållande minst 50 % av endera av eller båda de nämnda sädesslagen, ävensom spannmålsblandning, som uppkommit genom att tröskad råg eller tröskat vete blandats med annan spannmål.

Som ett huvudmoment i systemet ingick ett generellt förbud mot att till utfodring av husdjur använda råg och vete, vare sig i otröskat eller tröskat, krossat eller gröpat tillstånd eller i form av mjöl, gryn eller bröd. Systemet innefattade vidare bestämmelser angående rätten att förmala råg och vete. Sådan förmalning fick ske endast av den som bedrev yrkesmässig kvarnrörelse — handelsförmalning eller förmalning mot lön — och av LK erhållit tillstånd till förmalningen (kvarntillstånd). Förbud stadgades mot all förmalning mot tull (d. v. s. ersättning i mald). Med förmalning avsågs även skrädning, gryning, gröpning eller krossning. Jordbrukarnas husbehovsförmalning vid lön- och handelskvarnarna skulle få ske endast mot särskilt av kristidsnämnd utlämnat förmalningskort. För annan förmalning mot lön samt för vissa slag av handelsförmalning (t. ex. tillverkning av flingor eller gröpning för foderändamål) erfordrades särskilt tillstånd av LK (förmalningslicens). Yrkesmässig försäljning eller överlåtelse till återförsäljare i och för deras rörelse av mjöl, gryn eller bröd av råg eller vete fick enligt kungörelsen ske endast i den ordning och under de villkor, som av LK eller å dess vägnar bestämdes. Annan överlåtelse, d. v. s. i allmänhet till förbrukare av olika kategorier, fick endast äga rum mot inköpskort

eller inköpslicens eller eljest på sätt LK föreskrev. Rörande ransoneringssystemets närmare utformning och tillämpning se sid. 235 ff.

Läget på spannmålsmarknaden samt det genomförda ransoneringssystemet för brödsädsförbrukningen, vilket nödvändiggjorde en fullständig kontroll över spannmålstillgångarna, föranledde, att samtliga förråd inom riket ej endast av brödsäd utan även av fodersäd (med viss geografisk begränsning) liksom ock till landet framdeles importerad spannmål fr. o. m. den 16/10 1940 lades under beslag. Kungörelse härom utfärdades den 11/10 1940 (nr 869). Beslaget gällde såväl tröskad som otröskad spannmål ävensom spannmål i krossat eller gröpat skick av råg, vete, korn, havre, vicker samt foderarter och foderbönor. Under beslaget innefattades förråd av minst 100 kg, räknat i tröskad spannmål. I fråga om fodersäd undantogos förråd, som befunno sig i Norrland utom Gästrikland. Fr. o. m. den 18/12 1940 utsträcktes dock beslaget även till dessa.

Innehavare av beslagtagen vara var skyldig att deklarerera sitt innehav därav ävensom — utom vad angick jordbrukare i Norrland norr om Gästrikland — att ange brukningsdelens areal, skörd 1940, antal kreatur m. m. För spannmål, som vid tiden för beslagets ikraftträdande var otröskad, skulle dessutom den 5 i varje månad avges **t r ö s k n i n g s r a p p o r t**, som utvisade tröskningens fortskridande.

Ett visst mått av förfogande över beslagtagen vara medgavs innehavaren. Tröskning var sålunda tillåten, likaså — beträffande fodersäd — krossning och gröpning. Den uttröskade spannmålen samt den krossade eller gröpade fodersäden skulle dock fortfarande omfattas av beslaget. Brödsäd fick utan hinder av beslaget förmalas mot förmalningskort eller förmalningslicens. Vad i övrigt beträffar dispositionen över beslagtagen brödsäd gällde, att sådan fick överlåtas till Svenska Spannmåls AB eller dess ombud samt till person eller företag, som erhållit LK:s tillstånd att förvärva beslagtagen spannmål. Sådant tillstånd medgavs i första rummet innehavare av kvarntillstånd, d. v. s. kvarnföretag av olika slag.

Den **u p p k ö p s v e r k s a m h e t** beträffande såväl brödsäd som fodersäd, vilken blev en följd av statsbeslaget, organiserades, såvitt den ankom på spannmålsbolaget, på så sätt, att bolaget härför tog i anspråk inom spannmåls- och fodermedelshandeln arbetande företag och handlande antingen som ombud eller som förmedlare åt bolaget. Som ombud antogos huvudsakligen större företag inom spannmålshandeln, vilka hade magasin och rensningsmaskiner och andra anordningar för spannmålens ändamålsenliga lagring och skötsel. Förmedlare blevo mindre handlande, vilka arbetade huvudsakligen som direkta uppköpare av lantbrukarnas salupartier och ordnade transporterna antingen till bolagets ombud eller direkt till förbrukarna.

Envar som innehade spannmål, vilken ej fick användas för utfodring, ägde få den inlöst av staten i den ordning och enligt de föreskrifter, som

gällde för spannmålsbolagets inköp. Bolaget å sin sida förpliktades att under tiden intill den 1/9 1941 enligt gällande prisbestämmelser inköpa eller låta verkställa inköp av all till bolaget hembjuden spannmål av sådana slag som omfattades av regleringskungörelsen (dock — vad brödsäd beträffar — ej sådan vara, som var uppenbart otjänlig till förmalning för brödtillverkning).

Angående speciella förhållanden i fråga om handeln med utsädesspannmål samt med fodersäd se sid. 207 och 285.

I samband med beslaget bestämdes de priser, som skulle betalas för råg och vete, som före den 1/2 1941 frivilligt försålles till eller hembjödtes spannmålsbolaget, medan ett lägre pris skulle gälla för brödsäd, som toges i anspråk enligt allmänna förfogandelagen. LK uppdrog åt kristidsnämnderna att verkställa registrering av hembjuden samt undersöka i vad mån beslagtagen spannmål av någon betydelse funnes, som, oaktat så kunnat ske, icke hembjudits bolaget. Beträffande sådana kvantiteter tillkännagav kommissionen, att förordnande kunde komma att meddelas angående tvångsförsäljning till det lägre priset. Sådan tvångsförsäljning behövde dock icke tillgripas.

Beslag, liknande det som lagts å spannmål av 1940 års skörd, förordnades den 4/7 1941 att gälla för 1941 års skörd. Beslaget omfattade såväl brödsäd som fodersäd ävensom till människoföda tjänliga arter och bönor. Med hänsyn till att beslagsförordnandet — i motsats till vad föregående år varit fallet — skedde vid en tidpunkt då grödan ännu stod på rot, bestämdes att beslaget skulle träda i kraft i och med att grödan skilts från marken. Spannmål av äldre skörd liksom ock spannmål, som importerats eller framdeles infördes till landet, var alltjämt till följd av tidigare bestämmelser underkastad beslag. Beträffande rätten att förfoga över beslagtagen spannmål skulle tills vidare tillämpas samma bestämmelser som gällde för spannmål av föregående års skörd. Senast den 5/10 1941 skulle varje spannmålsodlare till vederbörande kristidsnämnd avlämna s. k. s k ö r d e u p p g i f t, vari beträffande såväl brödsäd som fodersäd redovisades den kvantitet tröskad spannmål, som uppgiftslämnaren innehade den 30 september ävensom vad han före nämnda dag av årets skörd försålt eller förbrukat för husbehov, utsäde eller annat ändamål. Liksom förut skulle senast den 5 i varje månad avlämnas tröskningsrapport. Alltjämt gällde, att odlare av brödsäd som regel var förpliktad att avstå den skördade produkten till det allmänna med undantag för vad som erfordrades för eget utsäde samt vad som enligt särskilda föreskrifter fick förmålas till husbehov. Brödsäd, som ej var eller kunde göras tjänlig till människoföda (avrens o. d.), fick även i viss utsträckning behållas för utfodring av egna djur, dock endast efter tillstånd av vederbörande kristidsnämnd.

Beträffande spannmålshandelns organisation skedde hösten 1941 den ändringen, att spannmålsbolaget för uppköps- och försäljningsverksamheten

övergav anordningen med ombud och förmedlare. I stället utsåg bolaget enligt LK:s bemyndigande ett antal handelsföretag och handlande att såsom auktoriserade spannmålshandlare självständigt bedriva handel med spannmål och därvid till fastställda priser inköpa och försälja såväl brödsäd som fodersäd. (Vad utsädeshandeln angår hade sådan auktorisation införts redan under hösten 1940, se sid. 208.) Den brödsäd, som odlarna hade att avstå, kunde alltså nu säljas antingen — som förut — till kvarnar som erhållit kvarntillstånd eller ock till auktoriserade spannmålshandlare, vilka i sin tur ägde försälja varan till kvarnar eller lagra densamma för spannmålsbolagets räkning.

Jordbrukare, som innehade beslagtagna brödsäd av 1941 eller tidigare års skörd, anmodades av LK att före utgången av april 1942 leverera den spannmål, som skulle avstås, till spannmålsbolaget eller vederbörande auktoriserade handlande eller kvarn. Leveranstiden utsträcktes senare till den 20 maj.

Nytt beslag av samma innebörd som det förra förordnades från den 1/7 1942 beträffande spannmål av 1942 års skörd. Bestämmelserna om dispositionsrätt och leveransskyldighet etc. voro praktiskt taget desamma som förut.

Det beslag av enahanda art, som kungjordes att gälla från den 1/7 1943, hade så tillvida en annan innebörd än de föregående som det icke begränsades till årets skörd utan omfattade produkter oberoende av vilket års skörd dessa tillhörde. Detta beslag blev därför bestående under en följd av år, tills det fr. o. m. den 1/7 1950 upphävdes. En av kontrollhänsyn påkallad nyhet var, att det ålades den som för annans räkning verkställde tröskning att enligt LK:s anordningar föra anteckningar över därvid framvunnen spannmål samt att härom lämna regelbundna uppgifter.

För konsumtionsåret 1943/44 genomfördes ett ändrat system beträffande uppköpsverksamheten för brödsäd och korn (som nu till viss del även användes som brödsäd) samt den därtill knutna prisregleringen. Inlösning av hembjuden spannmål skulle visserligen ske från den 1/6 1944. Dessförinnan skulle prisbildningen emellertid vara fri, ehuru den med hjälp av stödköp eller försäljningar ur statslagren skulle ansluta till en viss riktnivå enligt en stigande prisskala. (Se vidare sid. 228.)

Vad kornet angår bestämdes, för att säkra tillgången av detta sädesslag för den föreskrivna inblandningen vid framställning av råg- och vetemjöl, att i Götaland och Svealand med undantag av de norra delarna av Dalarna och Värmland (d. v. s. de delar av landet, där utfodringsförbud å korn gällde) kornodlare skulle vara skyldig att till det allmänna avstå allt av honom skördat korn, som ej fick användas för utsädesändamål eller för tillåten hushållsbrukning, enligt samma regler som gällde beträffande avstående av råg och vete. Detta innebar alltså, att korn som odlades i

nyssnämnda delar av landet i regleringshänseende behandlades som brödsäd.

Brödsädsregleringen för konsumtionsåret 1944/45 företedde samma drag som för 1943/44 med undantag av att kornet nu åter i regleringshänseende räknades som fodersäd, icke som brödsäd, vilket sammanhängde med att utfodringsförbudet för korn i södra och mellersta Sverige upphävts. Någon rubbning i systemet skedde ej för konsumtionsåren 1945/46 och 1946/47.

Utsikterna med avseende på brödsädstillgången för konsumtionsåret 1947/48 tedde sig som följd av det svaga skördeutfall som kunde väntas år 1947 rätt hotande. LK framhöll i skrivelse till Kungl. Maj:t den 1/7 1947, att det vore av särskild vikt att tillse, att jordbrukarna samvetsgrant inlevererade all konsumtionsduglig brödsäd till kvarnarna och spannmålsbolaget, något som dittills långt ifrån alltid varit fallet. Till kontroll över att all utvunnen brödsäd verkligen levererades hade det visserligen ålegat jordbrukarna att varje månad avgiva tröskningsrapporter till kristidsnämnderna, men det vore allmänt känt, att dessa rapporter under senare år blivit mindre tillförlitliga och i många fall direkt anpassats till de kvantiteter som försåts. Kommissionen föreslog, att tröskningsrapporterna i södra och mellersta Sverige skulle ersättas med individuell skördeuppskattning i fråga om brödsäden på samma sätt som sedan flera år skett beträffande fodersäden. Kommissionen förordade vidare skärpning av den kontroll över brödsädsleveranserna, som det ålåg de lokala myndigheterna att verkställa, samt förnyade åtgärder för ianspråktagande av allt i södra och mellersta Sverige odlat korn för inblandning i brödsäden och för tillgodo-seende av grynkvárnarnas och bryggeriernas behov. Enligt beslut den 4/7 1947 samtyckte Kungl. Maj:t till de framställda förslagen. Det bestämdes sålunda, att odlare i södra och mellersta Sverige icke vidare skulle vara skyldig att avge tröskningsrapporter. Han skulle emellertid vara beredd att genom intyg av ojävig person styrka de på hans brukningsdel skördade spannmålskvantiteterna. Den särskilda skördeuppskattningen skulle ske på samma sätt som de dittillsvarande fodersädsuppskattningarna genom ortsnämnder och delegationer för kristidsstyrelseområdena.

Leveransskyldigheten för brödsäd och korn bestämdes denna gång skola vara fullgjord senast den 1/3 1948. Att terminen satts så mycket tidigare än de föregående åren, då slutterminen varit den 15/6, berodde på den över huvud taget bekymmersamma spannmålssituationen. Kristidsstyrelserna och kristidsnämnderna hade nu som förut att utöva kontroll över att brödsädsleveranserna fullgjordes i behörig ordning. Det bestämdes emellertid, att genom styrelsernas försorg vederbörande spannmålsombud eller andra därtill utsedda personer skulle besöka ett antal stickprovsvis utvalda kristidsnämnder för att införskaffa upplysning om hur nämnderna ordnat sin del av kontrollen, varvid även besök för direkt kontroll av hithörande förhållanden hos ett antal jordbrukare borde företagas.

De gynnsammare försörjningsutsikterna år 1948 gjorde, att LK den 20/8 d. å. förklarade sig beredd att taga brödsädsransoneringens fortsatta bestånd under omprövning, så snart säkra uppgifter förelåge om årets brödsädsskörd och möjligheterna till import. Tills vidare kvarstodo emellertid de under de närmast föregående åren gällande föreskrifterna angående odlares eget förfogande över sin spannmål, leveransskyldigheten m. m. Utfodringsförbudet för korn i södra och mellersta Sverige förnyades. En nyhet var, att tröskningsrapporterna, vilka föregående år avskaffats i södra och mellersta Sverige, slopades även för Norrlands vidkommande. Skyldigheten att till handeln eller kvarnindustrien inleverera brödsäd och korn skulle vara fullgjord senast den 1/4 1949.

Det förberedelsevis bebådade avskaffandet av mjöl- och brödransoneringen förverkligades fr. o. m. den 2/10 1948 som följd av Kungl. Maj:ts beslut föregående dag. Tills vidare inverkade detta icke på regleringen i fråga om handeln med och förfogandet över brödsäden. Emellertid erhöll odlare av brödsäd och korn rätt att utan förmalningskort eller förmalningslicens låta förmala sin spannmål för tillgodoseende av eget husbehov. Utfodringsförbudet för korn upphörde den 1/5 1949. Den sålunda stadgade ordningen bibehölls även för konsumtionsåret 1949/50. Leveransskyldigheten skulle denna gång vara fullgjord senast den 1/5 1950.

Först med utgången av juni 1950 upphävdes de författningar angående beslag m. m., varpå brödsädsregleringen vilat. Härmed upphörde i stort sett alla bestående inskränkningar i rätten att förfoga över spannmål, däribland främst förbudet mot att använda råg och vete för utfodring. Då emellertid skäl syntes föreligga att åt vederbörande centrala prisregleringsorgan (statens jordbruksnämnd) inrymma befogenhet att vid behov meddela sådana förmalningsbestämmelser, som erfordrades för att reglera avsättningen av inhemsk brödsäd, utfärdades den 22/6 1950 en kungörelse (nr 397), innehållande föreskrifter i sådant hänseende.

Prisreglering.

Det har förut omnämnts, att 1939 års urtima riksdag beslöt godkänna av Kungl. Maj:t framlagt förslag angående omläggning av den statliga regleringen av spannmålshandeln därigenom att det under senare delen av 1930-talet tillämpade stödköpssystemet ersattes av ett inlösningsförfarande, liknande det som tidigare praktiserats.

Den 12/1 1940 meddelade Kungl. Maj:t föreskrifter i detta ämne. Enligt dessa skulle fullgod, kvarnduglig spannmål av vete och råg av 1939 års skörd, som hembjöd Svenska Spannmåls AB före den 15/5 1940, av bolaget inköpas under påföljande juni och juli månader till ett pris av lägst kr. 21:50 per dt, lika för båda sädesslagen. För spannmål, som var bättre eller sämre än normalt med hänsyn till kvalitetsvikt, vattenhalt, renhet eller mältningsgrad, skulle prisreglering på förut brukligt sätt äga rum

enligt fastställda prisregleringsskalor med utgångspunkt från priset för normalkvalitet.

Veteavgiften hade redan från början av november 1939 nedsatts från 3 kr. till 50 öre per dt och den borttogs helt med utgången av augusti 1940. Denna åtgärd, vilken var avsedd att förekomma, att det höjda vetepriset kom till uttryck i priset på vetemjöl, kompletterades beträffande råg med andra åtgärder, som omförmälas å sid. 232.

Inlösningsförfarandet bibehölls — som framgår av redogörelsen i föregående avsnitt — i princip under hela krigsperioden och den därefter följande kristiden, fastän det därvid undergick flera ganska genomgripande ändringar av betydelse för prisbestämningen. Man kan därvid urskilja tre perioder, av vilka den första omfattade konsumtionsåren 1939/40—1942/43, då fasta inlösningspriser gällde, avsedda att tillämpas under den föreskrivna inlösnings tiden. Den andra perioden, som omfattade året 1943/44, kännetecknades av ett kombinerat system av inlösnings och stödköp, medan under den tredje perioden, som omfattade de efterföljande åren, åter tillämpades fasta inlösningspriser men nu konstruerade efter i förväg bestämd stigande skala.

Det för brödsäd av 1939 års skörd fastställda inlösningspriset verkade självfallet som ett garantipris, vilket i stort sett blev bestämmande för prisnivån under konsumtionsårets lopp. Då frågan om brödsädsregleringen för 1940/41 förekom vid 1940 års riksdag, var man ense om att inlösningsförfarandet skulle fortsättas efter samma grund som antagits för 1939 års skörd. Att i förväg binda statsmakterna i avseende på inlösningsprisernas höjd ansågs ej lämpligt; de borde dock fastställas i god tid före höstsådden. Skulle det visa sig, att brödsäds-skörden komme att understiga landets normala behov, borde hinder icke resas mot att marknadspriset stege något över den mot inlösningspriserna svarande nivån. Kungl. Maj:ts stadfäste sedermera inlösningspriset för 1940 års skörd till 25 kr. per dt, lika för vete och råg och gällande som förut fritt anvisat uppsamlingsställe, med inlösnings tid $1/2$ — $31/3$ 1941 för spannmål av normal kvalitet, som hembjöds spannmålsbolaget före den 15/1 1941. Vid inköp före den $1/2$ 1941 skulle priset jämkas med hänsyn till lagrings- och räntekostnader intill nämnda dag.

Emellertid fick inlösningsförfarandet en vidsträcktare innebörd genom den från början av september 1940 genomförda regleringen av brödsädsförbrukningen samt det i oktober s. å. förordnade beslaget å spannmål, vilka i förening medförde ett tvång för staten att i största utsträckning uppträda som spannmålsköpare. Spannmålsbolagets uppgift blev att härvid tjäna som centralt uppköpsorgan (se sid. 221).

För att snarast få största möjliga kvantiteter brödsäd överförda till spannmålsbolaget, vilket med hänsyn till den dåliga skörden ansågs önskvärt, bestämdes i samband med beslaget, att för brödsäd av normal kvalitet, som

odlare före den 1/2 1941 överlät till eller hembjöd bolaget, skulle betalas ett till 27 kr. per dt förhöjt pris. Eljest kvarstod inlösningspriset vid 25 kr. Priset vid kvarns inköp från spannmålsbolaget eller dess ombud efter den 15/10 1940 bestämdes till kr. 27: 35 per dt. De sålunda bestämda grunderna för prissättningen ägde giltighet för hela konsumtionsåret 1940/41.

Med avseende på förhållandena fr. o. m. september 1941 föreskrev LK enligt erhållet bemyndigande, att normalpriser skulle beträffande såväl brödsäd som fodersäd gälla till utgången av februari 1942 vid frivillig försäljning från jordbrukare. Priserna, vilka avsågo spannmål av normalkvalitet, sattes per dt till 29 kr. för vårvete, 27 kr. för höstvetete och råg samt 26 kr. för korn, vilket sistnämnda sädeslag nu som förut nämnts även — utöver vad som sedan gammalt varit brukligt i Norrland — togs i anspråk som brödsäd. För sådan brödsäd, som ej var av fullgod beskaffenhet men dock användbar för förmalningsändamål, skulle betalas ett pris ej understigande 25 kr. per dt. En principiell nyhet var, att de fastställda priserna skulle inom Götaland, Svealand och Gävleborgs län gälla fritt vid av köparen anvisat magasin å närmaste s. k. prisort. Som prisorter fastställdes i första hand vissa bestämda platser, dit sedan gammalt spannmålshandel varit koncentrerad och för vilka prissättning å spannmål skett. Huvudsakligen var det här fråga om sådana orter, där kvarnindustri eller större lagringslokaler funnos. Inom andra delar av Norrland än Gävleborgs län skulle normalpriserna som förut gälla fritt vid av köparen anvisat magasin. Vid försäljning av brödsäd från auktoriserad spannmålshandlare till kvarn medgavs uttagande av ett pris, som med 35 öre per dt översteg normalpriset.

I avsikt att bereda viss ersättning för förluster till följd av det svaga skördeutfallet samt för att stimulera till vidgad höstsädsodling bestämdes, att utöver normalpriset för brödsäd skulle till odlare erläggas ett särskilt arealtillägg, s. k. odlingspremie, vilken skulle utgå med ett belopp av 60 resp. 45 kr. per hektar för den areal, som under hösten 1941 besåts med vete resp. råg, dock med begränsning till 800 kr. för en och samma brukningsdel. Genomsnittligt kunde dessa odlingspremier beräknas komma att medföra en prisökning utöver det fastställda inlösningspriset av omkring 4 kr. per dt. Arealtilläggens sammanlagda belopp uppgick till ca 20 milj. kr.

I syfte att ge jordbrukarna i förväg anvisning om den av myndigheterna under rådande bristläge önskade inriktningen av jordbruksproduktionen fastställde Kungl. Maj:t den 1/4 1942 för brödsäd, fodersäd och hö vissa relationstal, avsedda att ange förhållandet mellan de priser som komme att bestämmas för betalningen av olika grödor av 1942 års skörd. Relationstalen — som angåvos i form av tilläggsbelopp till ett visst ej fixerat grundpris — utvisade en större prisskillnad än förut mellan fodersäd och brödsäd. Syftet härmed var givetvis att stimulera till ökad brödsäds-

odling. I samband med denna preliminära prisbestämning fastställdes även odlingspremier för under år 1942 odlat vårvete och korn. Odlingspremien utgjorde för vårvete 40 kr. per hektar. För korn bestämdes den till 50 kr. per hektar men skulle utgå endast i de landsdelar, där utfodringsförbud för korn gällde, nämligen Götaland och Svealand med undantag av vissa områden i Kopparbergs och Värmlands län.

Uppgårelsen angående den allmänna prisregleringen på jordbruksområdet för konsumtionsåret 1942/43 ledde till att brödsädspriserna för 1942 års skörd något sänktes i förhållande till fjolårets priser. Normalpriserna blevo i anslutning till förut bestämda relationstal följande: vårvete 27, höstvete 26, råg 25 och korn 23 kr. per dt. Normalpriserna skulle denna gång gälla vid av köparen anvisat magasin eller anvisad annan leveransplats, vadan alltså det föregående år införda prisortssystemet övergavs.

En helt förändrad utformning erhöi, som förut nämnts, prisreglerings-systemet för 1943/44. Prisnivån för 1943 års skörd fastställdes i form av absoluta priser — med förbehåll för vissa av skördeutfallet betingade förskjutningar — redan på våren 1943. Detta ansåg man möjligt på grund av det rådande allmänna prisstoppet, som gjorde större förskjutningar i fråga om jordbrukets kostnader osannolika. Det genomsnittliga prisläget för de särskilda spannmålsslagen skulle förbli i stort sett detsamma som under 1942/43. Så blev även fallet vid den definitiva prissättningen i augusti. Normalpriser fastställdes emellertid ej denna gång utan endast inlösningspriser, gällande från den 1/6 1944, från vilken tidpunkt spannmålsbolaget förpliktades att inlösa all senast den 15/5 hembjuden spannmål av nyssnämnda slag. För tiden dessförinnan uppställdes en från den 16/10 1943 med 10 öre per halvmånad stigande prisskala, vilken var avsedd att ange s. k. r i k t p r i s e r, kring vilka marknadspriserna finge fritt utgestaltas. För brödsäd eller korn, som vederbörande odlare var skyldig att leverera men som ej hembjudits spannmålsbolaget före den 15/5 1944 eller som ej dessförinnan försålts till auktoriserad spannmålshandlare eller kvarn, betalades priser, vilka med kr. 1: 60 per dt understego inlösningspriserna.

Systemet med fri prisbildning kring en fastställd riktprisnivå innebar, att jordbrukarna på grund av konkurrensen på marknaden hade möjlighet att erhålla priser som lågo högre än nämnda prisnivå. Med hänsyn till att mjölpriserna borde om möjligt förhindras att stiga måste emellertid tillses, att spannmålspriset ej gick alltför mycket i höjden. Garantier häremot skapades genom att spannmålsbolaget ålades tillgodose kvarnarnas nödvändiga mäldbehov från de statliga spannmålslagren till priser som med högst 75 öre per dt överstego priserna enligt riktprisnivån. Det kunde på grund härav förutsättas, att priserna ej komme att överstiga riktprisnivån med mer än nämnda belopp. Enär det å andra sidan var angeläget att prisnivån ej komme att ligga alltför lågt, förbundos spannmålsbolaget och de auktoriserade handlandena att inköpa all spannmål av ifrågavarande

slag, som erbjöds dem, till ett pris som låg högst 25 öre per dt under riktprinsnivån. Genom sådana stödköp tillförsäkrades odlarna ett viss minimipris.

Systemet med prisorter återinfördes men modifierades så tillvida, att till de tidigare prisorterna fogades ytterligare ett antal orter, utvalda efter den grundsatsen, att möjlighet borde beredas jämväl producenter inom avlägset belägna trakter att vinna avsättning för sin spannmål utan att belastas med alltför höga transportkostnader. Prisskalorna innefattade ett belopp av 50 öre per dt såsom gottgörelse för den av prisortssystemet för-
anledda ökade fraktkostnaden.

Jämlikt beslut vid 1944 års riksdag meddelade Kungl. Maj:t den 25/8 s. å. föreskrifter angående priserna å spannmål under konsumtionsåret 1944/45. Härvid åsyftades i stort sett ingen ändring i den genomsnittliga prinsnivån i förhållande till läget 1943/44. Dock innefattade prisregleringen, sådan den praktiskt utformats, viktiga nyheter. Delvis sammanhänge dessa med strävanden att övervinna lagringssvårigheter, som antogos skola komma att uppstå vid omhändertagandet av den nya skörden till följd av de relativt stora lager som funnos av brödsäd av äldre skörd. Man önskade av detta skäl — ävensom för att få en ur beredskapssynpunkt önskvärd spridning av lagerhållningen — att hålla tillbaka utbuden från jordbrukarna under hösten och vintern. För att nå detta syfte fastställdes under formen av normalpriser fasta, successivt stigande priser för hela konsumtionsåret. Systemet, som gavs tillämpning även beträffande fodersäd, innebar i jämförelse med det under 1943/44 tillämpade riktprissystemet, att jordbrukarna redan från början kunde veta vilken ersättning de komme att få vid viss tidpunkt under året. Såväl spannmålshandlarna som kvarnarna förpliktades nämligen att betala de fastställda brödsädspriserna fullt ut. Normalpriserna voro således samtidigt garantipriser. Prisortssystemet bibehölls.

För att stimulera till lagring av brödsäd hos odlarna erbjödos dessa att före den 1/2 1944 teckna avtal om lagring med leverans tidigast den 1/4 1945. För dylik lagring skulle utöver den månatliga prisstegringen utgå en extra ersättning till odlaren med 75 öre per dt.

Systemet för prisregleringen förblev i stort sett orubbat under konsumtionsåret 1945/46. Den beräknade genomsnittliga prinsnivån var ungefär oförändrad. Denna gång voro emellertid lagren vid konsumtionsårets början relativt små och det syntes därför angeläget att leveranserna från jordbrukarna tidigt kommo i gång. Prisskalan avpassades härefter genom att den successiva prisstegringen gjordes svagare än under föregående period. Utgångspriserna blevo därför högre, slutpriserna lägre än föregående år.

Enahanda system med fast, under konsumtionsåret stigande normalprisskala kom även under de följande konsumtionsåren till användning för reglering av brödsädspriserna. Prisstegringsskalorna undergingo dock vissa förändringar i fråga om såväl utgångs- och slutterminerna som stegrings-
taktan. Relationen mellan priserna för de olika slagen av brödsäd försköts

även något, liksom hela prisnivån successivt stegrades. Dessa ändringar, som ej voro av principiell natur, synes ej vara anledning att här närmare ingå på.

Arealbidrag, liknande de odlingspremier som förekommit under konsumtionsåret 1941/42, utgavos även under 1947/48. Bidragens storlek var denna gång 60 resp. 40 kr. per hektar, som under hösten 1947 besåts med vete eller råg. Summan utbetalda arealbidrag uppgick till 17,6 milj. kr.

Prisskalorna under åren 1944/45—1949/50 belysas i efterföljande tablå genom angivande av begynnelse- och slutpriser (kr. per dt).

	Vårvete	Höstvete	Råg	Korn
1943/44 utgångspris	28:—	26:—	25:—	23:—
slutpris (inlösningspris)....	29: 60	27: 60	26: 60	24: 60
1944/45 utgångspris	27: 90	25: 90	24: 90	21: 90
slutpris	29: 70	27: 70	26: 70	23: 30
1945/46 utgångspris	28:—	26:—	25:—	—
slutpris	29: 40	27: 40	26: 40	—
1946/47 utgångspris	28: 05	25: 80	25: 80	21: 90
slutpris	29: 40	27: 15	27: 15	23: 30
1947/48 utgångspris	31: 05	28: 05	28: 05	26: 05
slutpris	31: 90	28: 90	28: 90	26: 90
1948/49 utgångspris	33: 90	28: 90	28: 90	—
slutpris	35: 20	30: 20	30: 20	—
1949/50 utgångspris	34: 40	29: 40	29: 40	—
slutpris	36: 30	31: 30	31: 30	—

Mjöl, gryn och bröd.

Reglering av kvarnindustrien och dess produktion.

Kvarnindustriens produktionsförhållanden och rätten till förmalning av vete och råg underkastades i samband med brödsädsregleringens införande i början av september 1940 en ingående kontroll. Det har redan omnämnts, att enligt kungörelsen den 31/8 1940 (nr 809) förmalningen av brödsäd förbehölls dem, som drevo yrkesmässig kvarnrörelse (handelsförmalning eller förmalning mot lön) och som av LK erhållit s. k. kvarntillstånd, samt att husbehovsförmalning för jordbrukares räkning endast fick ske mot av kristidsnämnd utlämnat förmalningskort. Kvarnarna förpliktades att enligt närmare anvisningar av LK föra anteckningar över sin verksamhet och till kommissionen månadsvis avlämna uppgifter härom ävensom att underkasta sig den ytterligare kontroll, vartill kommissionen funne anledning. För utövande av denna kontroll hos kvarnarna anställde LK ett antal reseombud. Antalet kvarnar, som av LK erhöilo kvarntillstånd, utgjorde ca 3 000, varav ungefär hälften drevo handelsförmalning.

Även rätten att yrkesmässigt förmala havre och korn, antingen till människo- eller till kreatursföda, gjordes från början av år 1941 beroende av utav LK meddelat kvarntillstånd.

Angående sammansättningen av framställda kvarnprodukter meddelades vissa bestämmelser redan vid brödsädsregleringens tillkomst. Generellt bemyndigande att utfärda föreskrifter angående förmalnings- och inblandningsförhållanden vid kvarndriften erhöLL LK emellertid först genom en kungörelse den 28/6 1941 (nr 550). Dessa förhållanden blevo sedermera föremål för en minutiös reglementering, varvid i detalj på grund av de efter skördeutfallet växlande spannmålstillgångarnas omfattning och de särskilda spannmålsslagens relativa storlek ävensom på grund av skördarnas kvalitet fastställdes hur de framställda och saluförda produkterna skulle vara beskaffade, allt i syfte att ernå bästa resultat för folkhushållningen.

Den första i hithörande hänseende meddelade föreskriften, gällande från början av september 1940, gick ut på att, eftersom för tillfället landets förråd av vete var rikligare än förrådet av råg, viss inblandning eller inmalning av vete i råg skulle äga rum. Sålunda skulle vid handelsförmalning ej få förmalas råg utan att däri inblandats minst 15 % vete eller korn. Ej heller fick framställas siktat mjöl av råg, med mindre vete eller korn inmalades eller vete- eller kornmjöl inblandades i sådan omfattning, att det erhållna mjölet till minst 75 % (senare sänkt till 65 %) bestode av vete- eller kornmjöl. Då sedermera under år 1941 läget förändrats därhän, att tillgångarna på råg och vårvete voro jämförelsevis rikligare än förråden av höstvetet samt skördeutsikterna jämväl voro bättre beträffande de båda förstnämnda sädesslagen än beträffande höstvetet, bestämdes omvänt, att fr. o. m. juli skulle vid handelsförmalning av vete inblandas råg till genomsnittligt minst 15 % per månad och i intet fall mindre än 10 %; minst 20 % av per månad förmalt vete skulle utgöras av vårvete; siktat rågmjöl, innehållande mer än 50 % vetemjöl, fick ej framställas.

Dylika bestämmelser angående vete- och rågmjölets sammansättning och den procentuella inblandningen eller inmalningen av råg vid vetemjölstillverkningen och av vete vid rågmjölstillverkningen samt inblandning av korn i endera eller båda voro i fortsättningen med täta växlingar i tillämpning. Härvid skildes på förhållandet i fråga om siktat vete- och rågmjöl, resp. samsikt, sammalet vetemjöl (grahamsmjöl) och sammalet rågmjöl, för vilka särskilda mjölslag skiftande bestämmelser gällde angående procenten i mälden ingående vete, råg eller korn. Det bestämdes även till hur stor del vid veteförmalningen erhållet s. k. eftermjöl skulle tillsättas det sammalna eller siktade mjölet (vanligen 15—20 %, stundom ända upp till 30 %). I allmänhet blev också av kvalitetshänsyn fastställt, hur stor del av det förmalda vetet som skulle utgöras av vårvete. Under vissa perioder gällde förbud mot att utan särskilt tillstånd av LK framställa rågsikt eller samsikt.

Den tvångsmässiga korninblandningen upphörde hösten 1944 men återupptogs på våren 1947 till följd av det åtstramade försörjningsläget. Under

år 1942 tillgreps utvägen att dryga ut mjöltillgången genom tillsättning av potatisprodukter, varvid potatismjöl skulle i viss omfattning tillsättas det siktade mjölet och potatisflingor det sammalna mjölet. Även majsmjöl förekom som tillsatsmedel.

Under år 1946 genomfördes vissa lättnader i inmalnings- och inblandningsbestämmelserna, men nya skärpningar infördes i anledning av 1947 års svaga brödsädsskörd. Då bestämdes bl. a., att även havre- och majsmjöl skulle tagas i anspråk för blandningsändamål. Den obligatoriska korninblandningen, vilken tidvis frånfallits, upphörde definitivt först i maj 1949.

En för utdrygandet av brödsädstillgången betydelsefull åtgärd var, att det procentuella mjölutbytet vid förmalningen hölls på en förhållandevis mycket hög nivå. För sammalet rågmjöl föreskrevs sålunda redan tidigt, att utmalningen skulle som regel uppgå till 100 % med skäligt avdrag för svinn. Vid förmalning av vete samt vid förmalning av råg till siktat mjöl borde mjölutbytet vara omkring 80 % mot reguljärt 67 à 70 %. Härutinnan varierade emellertid föreskrifterna från tid till annan, beroende främst på kvaliteten av resp. års skörd. Långa tider var sålunda utmalningsprocenten för vete bestämd till omkring 82 %, under andra perioder sänktes den ned till 75 %. År 1947 förekom en så hög utmalning som 84 %, den högsta som överhuvud torde vara möjlig för framställning av bakkingsdugligt siktat mjöl. Specialbestämmelser gällde för den s. k. uttagningsprocenten, d. v. s. den procent av vetet som i genomsnitt för viss förmalningsperiod utnyttjas för salufört mjöl.

Regleringen av utbytesförhållandena slopades i det väsentliga under hösten 1949.

Prisreglering för förmalningsprodukter.

Vissa särskilda åtgärder för att förhindra en av den allmänna prisstegringstendensen efter krigsutbrottet påverkad, kostnadsmässigt ej motiverad höjning av mjölpriserna vidtogos redan omkring årsskiftet 1939/40. I sådan riktning verkade den förut omtalade nedsättningen av veteavgiften den 1/11 1939 från 3 kr. till 50 öre per dt. Av generell verkan voro vidare de överenskommelser, som LK enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande i mitten av januari 1940 träffade med handelskvarnarna rörande utförsäljningspriset å mjöl. Genom dessa överenskommelser förbundo sig kvarnarna att vid mjölförsäljningen ej tillämpa högre priser än som beträffande vetemjöl och rågsikt med högst 1 kr. och beträffande sammalet rågmjöl med högst 2 kr. per dt överstego priserna den 1/9 1939, mot att de dels intill den 1/9 1940 erhöilo en ersättning av 2 kr. per dt för förmald råg (s. k. rågrestitution), dels berättigades att från Svenska Spannmåls AB för sin förmalning intill den 1/6 1940 rekvirera vete och råg till reducerat pris.

Vid den fortsatta mjölprisregleringen utgick man från att de som nöd-

vändiga ansedda höjningarna av brödsädspriserna så vitt möjligt ej borde komma till uttryck i mjölpriserna. För att nå detta syfte tillgreps ett subventionsförfarande genom bestämmandet av en statlig ersättning till kvarnarna, benämnd för malningsersättning. I samband med fastställandet av priserna för 1940 års brödsädsskörd, vilka avsevärt överstego de förut tillämpade (se sid. 226), föreskrevs sålunda, att dylik ersättning skulle med visst belopp utgå till kvarninnehavare för vete och råg som förmalades under tiden 1/9 1940—31/8 1941, förutsatt att denne vid försäljning av mjöl icke tillämpade högre priser än som angävos i en av LK fastställd prislista. Priserna utgjorde enligt denna lista vid leverans i Stockholm och med Stockholm jämförda orter: för s. k. bagerimjöl av vete kr. 34:50, för rågsikt 00 kr. 30:50 och för sammalet rågmjöl kr. 25:25, allt per dt fritt kvarnplats, samt i proportion härtill ställda belopp för andra mjölsorter och andra leveransorter. I jämförelse med förhållandena före september 1940 inneburo de fastställda prisnormerna, att priset å vetemjöl var oförändrat, medan priset å rågsikt var höjt med 1 kr. och priset på sammalet rågmjöl höjt med ca 2 kr. per dt. Stegringen i rågmjölpriserna i jämförelse med vetepriset sammanhänge med att den dittills till flertalet handelskvarnar utgående rågrestitutionen på 2 kr. per dt fr. o. m. den 1 september avskaffades. Förmalningsersättningen skulle utgå vid såväl handelsförmalning som löneförmalning, lika för vete och råg som förbrukades vid förmalningen, med kr. 1:50 per dt för spannmål, som kvarninnehavaren förvärvat före den 1/9 1940, samt med 4 kr. per dt för annan spannmål. Pristörhöjningen å brödsäd i samband med beslaget den 16/10 1940 föranledde ytterligare höjning av förmalningsersättningen till kr 6:35 per dt för efter den 15/10 förvärvat spannmål. Vissa kostnadsstegringar för kvarndriften gjorde, att förmalningsersättningen — då mjölpriserna alltjämt ansågos icke böra stegras — från början av april 1941 ännu en gång under konsumtionsåret ökades, nämligen till kr. 7:50 per dt, dock icke vid löneförmalning.

De normalpriser som åsattes brödsäden från den 1/9 1941 — avseende väsentligen spannmål av 1941 års skörd — lågo högre än de tidigare inlösningpriserna, och förmalningsersättningen ansågs även denna gång, för att undgå mjölprisstegring, böra i motsvarande mån höjas, nämligen till ej mindre än kr. 8:15 per dt med tillägg från mars 1942 för vårvete av ytterligare kr. 1:25. Fr. o. m. den 15/10 1941 medgavs förmalningsersättning även för korn, som användes vid brödsädsförmalningen, samt senare jämväl för potatisflingor, använda för tillsättning i mjöl. Vad beträffar löneförmalning nedsattes däremot förmalningsersättningen till 2 kr. per dt med motivering att ett kontant bidrag till förbrukare av självodlad, icke saluförd brödsäd av samma storlek som subventionen för den allmänna mjölförbrukningen näppeligen kunde anses försvarligt.

I enlighet med fastställda grundsatser för mjölprisregleringen kunde

med hjälp av förmalningsersättningen de på hösten 1940 bestämda mjölpriserna, trots höjda brödsädspriser, kvarhållas på väsentligen oförändrad nivå till fram på våren 1942. Med giltighet fr. o. m. april 1942 bestämde LK då, att allt siktat vetemjöl skulle betecknas som enhetsmjöl eller vetemjöl av enhetskaraktär, för vilket skulle gälla ett försäljningspris av 38 kr. per dt. (Den förut gällande prislistan upptog 7 kvaliteter av vetemjöl med pris varierande från 38 kr. per dt för extra kärnmjöl till 29: 75 kr. för s. k. prima vetemjöl.) Priset på grahamsmjöl fastställdes till 27 kr. per dt. Där- emot skedde ingen ändring i dittills gällande priser på rågsikt och sammalet rågmjöl. Från årsskiftet 1942/43 genomfördes en sänkning av priset på enhetsvetemjöl med kr. 1: 45 och av priset på övriga mjölslag med 80 öre per dt. I januari 1944 höjdes samtliga mjölpriser med 1 kr. per dt, men denna höjning borttogs vid årets slut. De då bestämda priserna kvarstodo oförändrade t. o. m. den 10/1 1946, då en avveckling av systemet med subventionerade mjölpriser tog sin början genom nedsättning till hälften av förmalningsersättningens belopp. Fr. o. m. den 1/10 1946 upphörde all utbetalning av förmalningsersättning. Mjölpriserna bestämdes därefter väsentligen på grundval av produktionskostnaderna, vilka fortsatte att stiga.

Växlingarna i förmalningsersättningens storlek vid handelsförmalning framgår av följande sammanställning (beloppen angivna per dt):

1/9 1940	kr. 1: 50	för spannmål, förvärvat före 1/9 1940, 4 kr. för annan spannmål.
16/10	»	6: 35 för spannmål, förvärvat efter 15/10 1940.
1/4 1941	»	7: 50.
1/9	»	8: 15, för vårvete från 1/3 1942 kr. 9: 40.
1/4 1942	»	7: 25 (för vårvete kr. 8: 50).
1/9	»	7: 25 för spannmål av äldre skörd, kr. 5: 55 för spannmål av 1942 års skörd.
16/10	»	5: 25.
1/1 1943	»	5: 80.
1/9	»	6: 50.
11/1 1946	»	3: 25.
1/10	»	Förmalningsersättningen upphör.

Kvarnarnas utförsäljningspriser för mjöl av olika slag, vilkas iakttagande var villkor för rätten att åtnjuta kvarntillstånd och erhålla förmalningsersättning, voro fr. o. m. den 1/4 1942 följande (kr. per dt, brutto för netto):

	Enhets- vetemjöl	Grahams- mjöl	Samsikt	Sammalet rågmjöl
1/4 1942	38: —	27: —	29: 25	25: 25
1/1 1943	36: 55	26: 20	28: 15	24: 45
28/1 1944	37: 55	27: 20	29: 15	25: 45
20/1 1945	36: 55	26: 20	28: 15	24: 45
11/1 1946	40: 05	29: 70	32: 15	27: 45
1/10 »	40: 55	32: 70	34: 15	30: 45
1/9 1947	46: 55	38: 20	39: 15	33: 20
19/4 1948	47: 30	38: 95	39: 90	33: 95
1/7 »	47: 45	39: 10	40: 05	34: 10
1/9 »	49: 20	40: 85	42: 05	35: 35
1/11 »	49: 45	40: 85	42: 30	35: 35

Fr. o. m. den 26/9 1949 upphävdes alla av LK utfärdade prisbestämmelser rörande mjöl av vete och råg. Enligt beslut av PKN skulle ej heller bestämmelserna om allmänt prisstopp äga tillämpning å ifrågavarande varor. Prisbildningen på dessa var alltså helt fri.

Kostnaderna för förmalningsersättningar, vilka, som framgår av det förut anförda, voro att betrakta som en ren konsumentsubvention, uppgingo för konsumtionsåren 1939/40—1946/47 till sammanlagt 232 milj. kr. Angående fördelningen härav på de särskilda åren se tabellen å sid. 176—177.

Handels- och förbrukningsreglering.

Det har redan nämnts, att provisoriska bestämmelser angående ransoner-
ning av mjöl och bröd trädde i kraft den 2/9 1940 samt att dessa fr. o. m.
den 8/9 ersattes med definitiva föreskrifter i ämnet i enlighet med kungö-
relsen angående brödsädsregleringen den 31/8 1940 (nr 809).

Den sålunda införda ransoner-
ingen omfattade ursprungligen vete- och
rågmjöl, mannagryn samt av vete- eller rågmjöl framställt hårt bröd (spis-
och knäckebröd, tunnbröd och vissa slags kex), däremot icke mjukt bröd,
skorpor, finare bakverk, småbröd m. m. 1 kg mjöl eller mannagryn mot-
svarade i kupongvärde 0,8 kg hårt bröd.

Successivt ineffattades under ransoner-
ingen även andra varuslag, vilka
fingo inköpas alternativt med övriga dithörande varor. Så blev fr. o. m. den
23/9 1940 fallet med mjukt bröd av vete eller råg, varvid 1 kg mjöl skulle
motsvara 1,3 kg mjukt bröd. En betydande utvidgning av ransoner-
ingens räckvidd skedde fr. o. m. den 15/1 1941, då även mjöl, gryn och bröd av
havre eller korn indrogos under densamma och underkastades i huvudsak
enahanda bestämmelser som gällde för vete- och rågprodukter. Detta skedde
dels för att förekomma en onormal efterfrågan på produkter av havre och
korn, vartill tendenser efter brödsädsregleringens genomförande framträtt,
dels ock för att möjliggöra en viss utdrygning av mjöl- och brödransonerna
i övrigt. Med gryn jämfördes s. k. flingor, särskilt kornflingor. Vid sidan
av den allmänna mjöl- och brödransoner-
ingen anordnades också en sär-
skild tilldelning av havre- och kornprodukter med användande av annat
inköpskort. Denna särskilda tilldelning upphörde från juli 1941 men åter-
upptogs i slutet av 1942 och fortfor därefter vad angick havreprodukter
fram till mitten av juli 1948, medan den för kornprodukter avbröts i
augusti 1944 och efter ett kort återupplivande i början av 1945 definitivt
upphörde från maj sistnämnda år. Alltjämt fingo dock havre- och korn-
gryn etc. som regel inköpas alternativt med vete- och rågprodukter.
Ytterligare varuslag, som inbegrepos under här ifrågavarande ransone-
ring, voro makaroner, majsena, majsflingor och andra majsprodukter, till
människoföda avsett råg- och vetekli (s. k. kruskakli) samt pudding-
och krämpulver och olika slag av bakkingspreparat m. m. Tidvis fingo

också potatismjöl och risgryn samt under kortare perioder ärter och bruna bönor inköpas på de allmänna brödkorten. För sistnämnda varor gällde eljest särskilda ransoneringsbestämmelser och användes speciella ransoneringskort (beredskaps- eller diversekort). Den uppgjorda listan på s. k. kupongfritt bröd eller bakverk inskränktes alltmer och omfattade slutligen blott bakelser, tårtor, sockerkaka och mjuk pepparkaka, under förutsättning att de framställts av deg eller massa innehållande högst 40 % mjöl eller gryn och 25 % matfett och vikten per styck uppgick till minst 100 g, samt fyllda s. k. wafers och rån.

Det ransoneringskort, som nyttjades vid den egentliga mjöl- och bröd-ransonerings, var från början det tidigare som beredskapskort utdelade inköpskortet E, från oktober 1941 specialkortet VR samt från september 1943 inköpskort K, det s. k. samlingskortet.

En kupong på vart och ett av dessa kort avsåg alternativt, vad de viktigare produkterna beträffar, 1 250 g mjöl av vete, råg, korn etc., kex, skorpor eller kruskakli, 1 000 g hårt bröd, 1 625 g mjukt bröd eller 2 000 g makaroner. Enligt senare bestämmelser fick mot en kupong köpas 1 687 g s. k. VR-bröd (d. v. s. grovt bröd bakat av hälften vete och hälften råg) eller 1 750 g grovt rågbröd eller rågkaka.

VR-kortet liksom även K-kortet innehöll mjöl- och brödkuponger av två slag, V-kuponger och R-kuponger, vilket möjliggjorde att med användning av ett och samma kort särskilja tilldelningen av olika i ransonerings ingående varuslag. Under två perioder, nämligen från hösten 1941 till hösten 1944 samt från våren till fram på hösten 1947, gjordes en sådan åtskillnad, att endast vissa kuponger (V-kupongerna) i växlande proportion gällde för inköp av alla varuslagen, medan övriga kupongers (R-kupongernas) giltighet begränsades till rågprodukter och vissa andra uppräknade varor. I början av 1943 gällde t. ex., att mot R-kuponger fick köpas sammalet rågmjöl, samsikt samt bröd framställt härav, VR-bröd, havregryn, havremjöl, korngryn, kornmjöl, kornflingor eller ärter.

Tilläggskort, berättigande till tilläggsransoner för personer med tungt kroppsarbete m. fl. kategorier infördes redan från ransonerings början. I samband med mjukbrödsransonerings infördes växlingskort och samtidigt även restaurangkort (se sid. 421, 428).

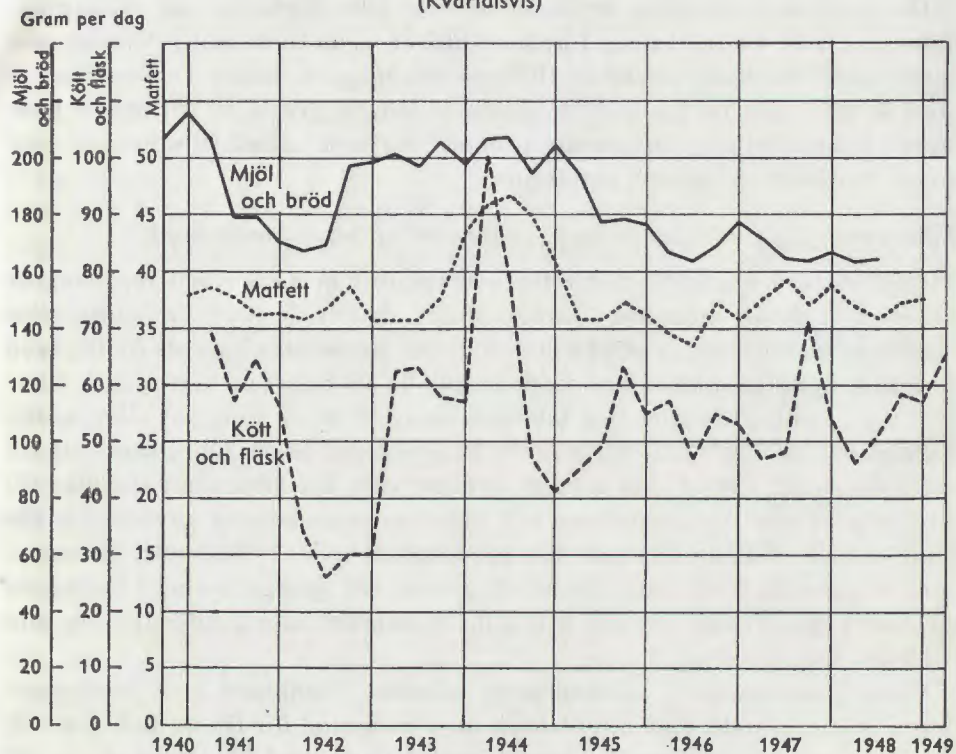
Ransoneringsperiodens längd varierade i allmänhet mellan fyra och fem veckor med växlingar efter det tillfälliga försörjningsläget.

Under år 1944 släpptes ransonerings för majsmjöl och en del smärre produkter; ransonerings upphörde vidare för havregryn från den 15/7 och för makaroner, mannagryn, småbröd m. m. från den 23/8 1948. Helt upphävdes ransonerings för mjöl, gryn och bröd från den 2/10 1948.

Ransonernas storlek under olika perioder framgår i stora drag av följande sammanställning. I de kvartalsvis angivna kvantitetssiffrorna, vilka

Vissa livsmedelsransoneringar

Grundransoner av mjöl och bröd m.m., kött och fläsk samt matfett,
gram per dag
(Kvartalsvis)

ange grundransonererna i gram per dag, ingå även de särskilda tilldelningarna av havre- och kornprodukter¹, däremot ej tilldelningarna av ärtor och bönor.

År	Q	Gram per dag	År	Q	Gram per dag	År	Q	Gram per dag
1940	4	207	1943	3	197	1946	2	166
1941	1	216		4	205		3	163
	2	207	1944	1	198		4	168
	3	179		2	206	1947	1	177
	4	179		3	207		2	171
1942	1	170		4	194		3	164
	2	167	1945	1	204		4	163
	3	169		2	195	1948	1	166
	4	197		3	177		2	163
1943	1	198		4	178		3	164
	2	201	1946	1	176			

Motsvarande årssiffror äro följande:

1941	195	1944	201	1947	167
1942	176	1945	189	1948	164
1943	200	1946	168		

¹ Ransoneringen började beträffande havre- och kornprodukter den 15/1 1941 samt upphörde vad angick havreprodukter den 15/7 1948. Försäljningen av kornprodukter var fri under tiden $\frac{15}{8}$ 1944— $\frac{25}{8}$ 1945.

Det framgår härav, att det strängaste ransoneringsåret under kriget var 1942. Emellertid kännetecknades efterkrigsåren genomgående av lägre tilldelning än under nämnda år.

Det bör vid bedömande av dessa siffror icke förbises, att tilläggstilldelning i stor utsträckning förekom utöver grundransonen. Antalet personer, som innehade särskilda tilläggskort, uppgick under ransonerings sista år till i runt tal 2,5 milj. De grupper, som på grund av sitt arbete hade större brödtilldelning än grundransonen, utgjorde alltså tillsammans mer än en tredjedel av landets befolkning.

Tillverknings-, försäljnings- och prisreglering beträffande bröd.

I syfte att skapa möjligheter för övervakning och eventuell reglering av priserna å bröd utfärdade Kungl. Maj:t den 17/5 1940 en kungörelse angående försäljning av mjukt matbröd. Det bestämdes här, att dylikt bröd icke fick försälas annat än i vissa bestämda viktklasser, avseende brödets vikt i nygräddat tillstånd. En tolerans medgavs av 5 % uppåt eller nedåt. Tillåtet var dock att fritt sälja matbröd i vikt om högst 200 g samt att till viss köpare sälja bröd med särskilt avtalad vikt. LK lämnade i cirkulär till de lokala kristidsmyndigheterna och hälsovårdsnämnderna anvisningar för kungörelsens tillämpning och för priskontrollens verkställande. Kommissionen framhöll önskvärdheten av att genom väl synliga anslag i butikerna lämnades uppgift om vikt och pris å de brödsorter, som salufördes och som berördes i kungörelsen.

Vissa jämkningar i viktklasserna skedde i samband med brödransonerings införande. Allt mjukt bröd med undantag för finare bakverk och konfityrer skulle saluföras i vikter, jämnt delbara med 65, av det skälet att varje ruta i växlingskortet berättigade till inköp av 65 g mjukt bröd.

Den standardisering av brödtyperna, som sålunda genomförts, tillät överenskommelser mellan PKN och representanter för bagerinäringen på ett stort antal orter angående högsta pris på mjukt matbröd.

I början av 1942 tillsatte PKN en kommitté med sakkunniga på bageriområdet med uppgift att undersöka möjligheterna för en prissänkning å det mjuka brödet genom en ytterligare standardisering av tillverkningen och rationalisering av distributionen. Kommittén kom till den uppfattningen, att en minskning av antalet brödtyper skulle kunna väsentligt bidra till att sänka kostnaderna för brödtillverkningen och därmed underlätta genomförandet av en allmän prisreduktion. Kommittén fann även, att ett förbud mot försäljning av dagsfärskt rågröd skulle verksamt bidra till att förbilliga distributionskostnaderna genom minskning av antalet körturer. Utredningen föranledde, efter framställning av PKN, en ny kungörelse angående tillverkning och försäljning av bröd den 30/6 1942, varigenom kommitténs förslag i huvudsak realiserades. Följande typer av mjukt matbröd med särskilt angivna vikter skulle fr. o. m. den 3/8 1942 få saluhållas: grovt

rågbröd, grov rågkaka, grovt delikatessbröd och kavring, VR-bröd, småfranska bröd och långfranska bröd. Jämväl annat mjukt bröd än matbröd fick saluhållas endast i bestämda viktklasser.

Kungörelsen stadgade även förbud för tillverkare av mjukt matbröd att utlämna vissa typer av dylikt bröd förrän dagen efter det brödet gräddats samt därjämte förbud att utan tillstånd av LK vid yrkesmässig brödbakning använda ersättningsmedel för mjöl eller annat mjöl än vete-, råg-, korn- eller havremjöl.

På grund av allmänt framkomna klagomål från konsumenthåll lättades i början av 1944 förbudet mot försäljning av dagsfärskt råg- eller VR-bröd något genom tillstånd att i nygräddat skick försälja vissa smärre typer av ifrågavarande brödsorter. Samtidigt skärptes emellertid kontrollen över de kvarstående förbudsbestämmelserna. Ifrågavarande förbud upphävdes helt genom kungörelse den 11/10 1946.

De på sommaren 1942 bestämda viktklasserna för mjukt bröd bibehölls till slutet av oktober 1948. Dessa viktklasser hade till stor del avpassats med hänsyn till ransoneringskupongernas inköpsvärde och det hade därvid icke kunnat undvikas, att en del brödtyper fått ojämna vikter. Sedan mjöl- och brödransoneringen upphävts, befanns lämpligt att brödvikterna justerades till jämnare och för en rationell tillverkning bättre avpassade tal. Så skedde ock genom ändring av den ovannämnda kungörelsen den 30/6 1942.

Den förutnämnda standardiseringen av brödtyperna gjorde det möjligt att meddela mera generella prisbestämmelser för bröd. Enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande fastställde LK med giltighet fr. o. m. den 3/8 1942 normalpriser å mjukt matbröd vid försäljning till förbrukare. Härvid indelades landet i sex prisområden. De sålunda bestämda priserna inneburo i allmänhet en sänkning med några procent. Även beträffande mjukt kaffebröd, där priserna stegrats jämförelsevis kraftigt, fastställdes normalpriser i juni 1944, delvis dock gällande blott för särskilda orter. Prissättningen kompletterades år 1945 genom normalpriser vid servering av kaffebröd på näringsställen. Naturligt är, att prisregleringen på bröd måste i huvudsak följa den under de följande åren inträffade stegringen i mjölpriserna.

Matärter och matbönor.

Produktionsfrämjande åtgärder.

Den fältmässiga odlingen av *matärter* omfattade åren 1931—39 i medeltal ca 20 000 hektar med en genomsnittlig årsskörd av ca 30 000 ton. Odlingen hade under 1920- och 1930-talens lopp nedgått från en areal av närmare 40 000 hektar åren 1921—25 till endast omkring 15 000 hektar åren 1938—39 och skörden minskats från resp. 55 000 till 24 000 ton per år. Full självförsörjning rådde emellertid även under åren närmast före

andra världskriget. Mot en import åren 1936—38 av i genomsnitt 520 ton svarade en export, huvudsakligen till Tyskland, av 5 380 ton.

Odlingen av *bruna bönor*, som delvis har trädgårdsmässig karaktär, redovisades tidigare icke i den officiella jordbruksstatistiken. Den i 1937 års jordbruksräkning uppgivna arealen för odling av bönor torde väsentligen avse s. k. häst- och bondbönor. Landets behov, som beräknades till ca 3 000 ton, täcktes under förkrigstiden till övervägande del genom import, väsentligen från Nederländerna. Att någon nämnvärd odling av bruna bönor icke kommit till stånd i Sverige, trots att betingelserna härför åtminstone på en del trakter i södra och mellersta delarna av landet få anses goda, torde ha berott på det i utlandet förhållandevis låga priset och ett i jämförelse härmed och med skyddet för andra grödor otillräckligt tullskydd.

Med hänsyn till ärternas höga näringsvärde och vikten av en god tillgång därå under en tid av knapphet på äggvitehaltiga animaliska livsmedel räknades vid planläggningen av jordbruksproduktionen fr. o. m. år 1940 med att odlingen av matärter borde stimuleras, så att en skörd kunde påräknas av åtminstone 30 000 ton per år.

Vad angick bruna bönor måste det förväntas, att importen därav komme att minskas eller avbrytas, och det syntes därför angeläget, att en svensk odling av tillräcklig omfattning komme till stånd. En odlingsareal av minst 1 500 hektar beräknades vara erforderlig. Att tillgången på bruna bönor säkrades var av betydelse ej minst därför att dylika normalt ingå som ett viktigt födoämne i den militära kosten.

Förslag till odlingsfrämjande åtgärder för båda de nämnda produkterna framlades av LK och upptogos av Kungl. Maj:t i proposition till 1940 års riksdag samt godkändes av denna. De beslutade åtgärderna gingo ut på följande. I fråga om ärter skulle odlingen stödjas på sådant sätt, att odlarna för 1940 års skörd tillförsäkrades ett inlösningspris av omkring 40 kr. per dt, dock med rätt för Kungl. Maj:t att fastställa inlösningspriset ävensom vidtaga de åtgärder i övrigt, som kunde befinnas erforderliga i anslutning till inlösningsförfarandet. Beträffande bruna bönor skulle stödet ordnas så, att LK genom Svenska Spannmåls AB sökte träffa överenskommelse med innehavare av utsäde om odlingar, varvid odlarna förbunde sig att mot visst bestämt pris överlåta skörden till staten. Härmed avsågs, att de förefintliga små förråden skulle komma att reserveras till utsäde samt att av den därigenom erhållna skörden tillräckliga partier skulle vinnas för att säkerställa en odling påföljande år, vilken täckte landets behov.

Beträffande ärter fastställde LK enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande ett inlösningspris av 40 kr. per dt med inlösningsstid 1/6—3/7 1941 för ärter av 1940 års skörd, som hembjödös spannmålsbolaget före den 15/5 1941. Med giltighet från den 1/8 1940 förordnades även om reglering av införseln av matärter, innebärande att import därav ej fick ske utan tillstånd av LK.

Avsikten härmed var främst att stärka kontrollen över prisbildningen beträffande ärter.

Samma anordning som för 1940 års skörd bestämdes senare skola gälla även var och en av 1941—44 års skördar. Dock nedsattes garantipriset för 1944 års skörd från 40 till 32 kr. per dt med hänsyn till att lagren av matärter då voro så stora, att det ej kunde anses nödigt att stimulera odlingen därav i samma utsträckning som förut. Emellertid uppdrogs åt spannmålsbolaget att under juni 1945 inlösa fullgoda matärter, som hembjödös bolaget, till ett pris av kr. 33: 25 per dt för gula och kr. 38: 25 för gröna ärter.

Resultatet av de vidtagna stödåtgärderna blev, att odlingen av matärter hastigt utökades och redan år 1942 nådde en areal av nära 30 000 hektar, år 1943 t. o. m. nära 34 000 hektar. Skörden utföll sålunda:

	ton		ton
1936/39 i genomsnitt	28 300	1943	45 100
1940	34 400	1944	31 500
1941	30 000	1945	33 000
1942	45 600	1946	31 900

År 1947 nedgick odlingsarealen till 21 500 hektar och skörden till 25 100 ton.

I fråga om bruna bönor fastställde LK för 1940 års skörd ett garantipris av 75 kr. per dt vid verkställda kontraktsodlingar. De höga priser som erhöles hösten 1939 och vintern 1940 medförde emellertid, att flertalet odlare ansågo det garanterade priset för lågt och i stället utlade s. k. fria odlingar för att därigenom eventuellt erhålla ett högre pris. På grund härav blevo de kontrakterade odlingarna ganska begränsade. Då däremot de fria odlingarna voro tämligen omfattande och i allmänhet lämnade ett tillfredsställande skördeutbyte, blev tillgången på bruna bönor — tack vare jämväl en viss import — relativt god. Det ansågs nu troligt, att odlingen skulle kunna upprätthållas utan annat stöd från statens sida än en garanti mot att priset icke till följd av import sjönke ned till en oskäligt låg nivå. För ändamålet förordnades om importreglering för bruna bönor fr. o. m. den 29/4 1941, liknande den som förut införts beträffande matärter.

Det visade sig emellertid, att odlingen under 1941 icke kom att motsvara förväntningarna. På grund härav beslöts att för bruna bönor av 1942 års skörd tillämpa samma system med inlösningsgaranti som gällde för ärter. Inlösningspriset bestämdes till 90 kr. per dt. Odlingen ökades på detta sätt, så att den kom att omfatta över 2 000 hektar. Enahanda system kom till användning även för 1943, 1944 och 1945 års skördar, varvid dock inlösningspriset för sistnämnda års skörd nedsattes till 85 kr. per dt. För 1946 och 1947 års odling fastställdes inga inlösningspriser.

Enligt jordbruksstatistiken omfattade den fältmässiga odlingen av bruna bönor åren 1942—45 följande arealer:

1942	2 061 hektar
1943	1 817 „
1944	1 524 „
1945	1 250 „

Härtill kommo odlingar i trädgårdar och andra smålotter, vilka kunde uppskattas till 350—400 hektar. För åren 1946 och 1947 lämnades ingen statistisk redovisning, men av tillgången att döma syntes odlingen ha nedgått. För att motverka denna tendens återupptogs garantiprissystemet för 1948 års skörd. Priset sattes nu med hänsyn till ökade odlingskostnader till 110 kr. per dt. Inlösningsförfarandet skulle som förut handhas av spannmålsbolaget. Samma bestämmelser gällde även beträffande 1949 och 1950 års skördar (priset för sistnämnda års skörd dock nedsatt till 100 kr.).

En viss import av bruna (eller vita) bönor kunde under alla krigsåren fortgå. Kvantiteterna voro följande: 1940 5 600 ton, 1941 1 560 ton, 1942 3 000 ton, 1943 2 940 ton, 1944 260 ton och 1945 2 210 ton. Största delen härav kom från Förenta staterna och Chile.

Handels- och förbrukningsreglering.

Det sällsynt dåliga utfallet av 1939 års ärtskörd jämte hänsyn till försvarets behov samt behovet av utsäde för en planlagd ökad odling samverkade till beslutet att fr. o. m. den 16/10 1939 lägga befintliga förråd av matärter tillika med vad som efter nämnda dag importerades under beslag. Husbehovsförbrukning av innehavda lager medgavs, däremot förbjöds utfodring. Åt Svenska Spannmåls AB uppdrogs att verkställa behövliga inköp av beslagsvara. Detta beslag hävdes den 15/7 1940.

Nytt beslag å matärter tillika med beslag å matbönor skedde från den 1/7 1941, kombinerat med handelsreglering. Beslaget var även nu väsentligen förestavat av önskan att trygga försvarsväsendets behov. Försäljning för allmän konsumtion inhiberades tills vidare. Ärtor och bönor voro även inbegripna i det allmänna spannmålsbeslaget den 4/7 1941, vilket avsåg produkter av 1941 års skörd. Detsamma var fallet vid spannmålsbeslagen 1942 och 1943. Handelsregleringen utformades efter samma linjer som beträffande brödsäden.

När försäljningen av matärter till allmänheten den 9/11 1941 återupptogs, blev densamma underkastad kortransonering tillika med tilldelning enligt licenssystem till näringsställen och allmänna inrättningar. Den allmänna försäljningen av matbönor påbörjades efter årsskiftet 1941/42 och sammanfördes därvid med ärtransoneringen. Försäljningstillståndet gällde emellertid blott tillgängliga förråd av importerade bönor samt svenska bönor av äldre skörd. Svenska bönor av 1941 års skörd undantogs för att tills vidare i huvudsak reserveras för militära behov.

Under en tid framåt från den 23/4 1942 inbegreps ransonerings av ärter och bönor under mjöl- och brödransonerings och den särskilda tilldelningen upphörde. Mot slutet av året återupptogs emellertid den fristående ransonerings och fortför sedan så länge ransoneringsystemet på hit-hörande område bestod. Detta upphörde beträffande ärter från den 22/5 1944 och beträffande bönor från den 17/9 1945. Rätten att alternativt med andra varor inom mjöl- och brödransoneringsens ram inköpa ärter bortföll från den 25/9 1943. Samtidigt upphörde den dittillsvarande kungofria serverings av ärter och bönor på näringsställen. Först från slutet av augusti 1944 började svenskodlade bönor tillhandahållas för den allmänna förbrukningen. Beslaget å ärter och bönor upphävdes med utgången av februari 1947. Från denna tidpunkt var handeln med dessa varor fri.

Prisreglering.

I samband med spannmålsregleringen på hösten 1941 åsattes såväl matärter som bönor normalpriser dels vid försäljning från odlare, dels ock vid försäljning till detaljhandlare och förbrukare. De förra bestämdes för gula och gröna ärter till resp. 50 och 55 kr. per dt samt för bruna bönor till 100 kr. per dt, allt för vara av normalkvalitet, med tillägg beträffande bönor av 10 kr. per dt vid leverans före den 1/2 1942. Det fastställda normalpriset för bruna bönor innebar, att priset å svenskodlade bönor kom att ej oväsentligt överstiga priset å importerade bönor. För utjämning av prisskillnaden föreskrev Kungl. Maj:t den 26/9 1941, att importen av bruna bönor skulle, i den mån den skedde genom enskilda företag eller organisationer, underkastas clearing. En särskild clearingkassa inrättades för ändamålet inom LK, vilken senare kom att tagas i anspråk även för vissa kolonialvaror och andra varor som lågo under beslag eller importreglering.

I oktober 1942 sattes för såväl ärter som bönor nya producentnormalpriser, varvid priset för gula ärter nedsattes till 45 och priset för gröna ärter till 50 kr. per dt. På hösten 1943 sänktes dessa priser ytterligare till resp. 40 och 45 kr. Normalpriset för bruna bönor förblev oförändrat 100 kr. per dt.

För konsumtionsåret 1944/45 slopades normalpriserna för matärter vid försäljning från odlare. I stället blev prisbildningen här nu bestämd genom det inlösningsförfarande som, enligt vad förut omnämnts, infördes och som tillämpades även under 1945/46, varvid inlösningspriserna höjdes från resp. 33:25 och 38:25 till resp. 36:25 och 41:25 kr. per dt för gula och gröna ärter. Inlösningspriser fastställdes ej för 1946 års skörd. För att vinna kontroll över prisutvecklingen träffade emellertid PKN på hösten 1946 överenskommelse med olika handelsorganisationer, att dessa skulle medverka till att priserna under 1946/47 i de olika handelsleden icke komme att överstiga vad som gällt året dessförinnan.

Vid försäljning av ärter till detaljhandlare och förbrukare hade normalpriser gällt från november 1941 och i anslutning till odlarepriserna reglerats ända till den 1/9 1946 men därefter upphävts. Då under hösten 1947 priserna tenderade att ganska kraftigt stiga, fann LK lämpligt att, efter inhämtat bemyndigande, på nytt förordna om normalpriser å ärter gällande från den 15/10 1947 och avseende alla handelsled. Härvid höjdes priserna med kr. 3: 75 per dt vid försäljning från odlare och 5 kr. per dt i detaljhandeln. Dessa normalpriser upphävdes den 1/9 1948.

Vad bruna bönor beträffar tillämpades normalpriser vid försäljning från odlare även under konsumtionsåren 1944/45 och 1945/46 men nedsattes då till resp. 90 och 85 kr. per dt. Prisclearingförfarandet utsträcktes i juli 1944 till att jämväl omfatta svenskodlade bönor. Orsaken var, att nu en viss del av den inhemska produktionen beräknades kunna ställas till förfogande för civil konsumtion och att man genom en utjämning av priserna å de billigare utländska och de dyrare svenska bönorna kunde undgå en eljest nödvändig höjning av detaljhandelspriset. Normalpriserna vid försäljning från odlare upphörde från den 1/9 1946. Normalpriserna i detaljhandeln slopades först med utgången av maj 1950.

Bryggerikorn och malt.

Användningen av korn för maltdryckstillverkning uppgick under 1930-talet normalt till 40 å 45 000 ton per år, varav ungefär $\frac{4}{5}$ vid de skattepliktiga bryggerierna och $\frac{1}{5}$ vid de skattefria. I september 1940 träffade LK överenskommelse med representanter för bryggeriindustrien i avsikt att minska bryggeriernas inköp av korn på grund av det prekära läget på fodersädsmarknaden. Det överenskoms, att inköpen av korn för maltberedning under konsumtionsåret 1940/41 skulle så långt möjligt uppskjutas och nedsättas till ungefär hälften av det normala. Detta ansågs med hänsyn till tillgången på äldre lager av malt och malkorn kunna genomföras utan att därigenom någon inskränkning behövde ske i maltdryckstillverkningen. I verkligheten uppgick förbrukningen av korn för maltdrycksberedning under tillverkningsåren 1940/41 och 1941/42 till resp. 29 200 och 24 200 ton. Tilldelningen av korn till bryggerierna kunde emellertid under sistnämnda tillverkningsår inskränkas till 11 200 ton på grund av förekomsten av äldre lager av korn och malt. Genom LK erhöles bryggerierna även en viss tilldelning av råsocker. Under de följande åren kunde tilldelningen av bryggerikorn, delvis tack vare bättre skördar, i allmänhet lämnas i något rikligare omfattning. Den höll sig vid ca 20 500 ton under 1942/43 samt vid genomsnittligt ca 27 000 ton under vart och ett av de fyra följande tillverkningsåren.

Även på annat sätt än genom en snäv tilldelning av bryggerikorn sökte man hålla förbrukningen därav nere utan att i motsvarande grad behöva sänka produktionen av maltdrycker, nämligen genom nedsättning av malt-

styrkan hos de tillverkade dryckerna. Enligt tidigare gällande bestämmelser skulle extrakthalten hos den använda vörten, den s. k. stamvörtstyrkan, för maldrycker av klass I (svagdricka) icke få överstiga 6 % och icke understiga 4 %. För maldrycker av klass II höll den sig normalt kring 10 %. Genom förordningar i december 1940 och mars 1942 bestämdes, att stamvörtstyrkan hos drycker av klass I skulle utgöra högst 5 och lägst 3 %. Beträffande drycker av klass II träffade kontrollstyrelsen överenskommelse med Svenska bryggareföreningen om en nedsättning av stamvörtstyrkan från början av 1941 till 8,2 % och från början av 1943 till 7 %. Begränsningen av maximala stamvörtstyrkan för klass I upphörde redan den 1/2 1945, begränsningen för klass II i oktober 1949, efter att redan i augusti 1944 ha återställts till 8,2 %.

Maltförbrukningen vid bryggerierna samt tillverkningen av maldrycker uppgick under krigsåren samt åren närmast därförut och därefter till följande kvantiteter:

Tillverkningsår	Maltförbrukning ton	Tillverkning av maldrycker, m ³			
		Klass III	Klass II	Klass I	Summa
1930/31—1938/39....	30 900	250	145 520	121 380	267 150
1939/40	29 200	170	156 130	98 330	254 630
1940/41	21 900	110	129 260	93 050	222 420
1941/42	18 100	140	123 460	84 960	208 560
1942/43	18 700	170	134 840	92 810	227 820
1943/44	18 900	220	128 330	102 910	231 460
1944/45	22 200	310	137 300	105 810	243 420
1945/46	23 600	780	147 050	105 720	253 550
1946/47	26 500	960	165 000	116 220	282 180
1947/48	20 400	1 100	165 950	108 360	275 410
1948/49	22 800	1 100	171 060	103 320	275 400

Man finner av dessa siffror, att nedgången i maltförbrukningen, när den drivits som längst (1941/42), uppgick till ca 40 % av förkrigsförbrukningen men att maldryckstillverkningen samtidigt totalt nedgick med blott ca 20 %, varvid största minskningen drabbade svagdrickstillverkningen.

Potatis.

Försörjningsläget före kriget.

I fråga om potatis har Sverige alltid varit i huvudsak självförsörjande. Detta gäller potatis av alla slag och för alla olika användningsområden. Någon nämnvärd import har sålunda icke förekommit av potatis vare sig för direkt mänsklig konsumtion (s. k. matpotatis), för industriell förbrukning (fabrikspotatis) eller för utfodring av husdjur. Någon export att tala om har ej heller annat än undantagsvis ägt rum. Potatisen är alltså en utpräglad hemmamarknadsprodukt. Däremot ha, om ej i större omfattning, vissa potatisprodukter (potatismjöl, glykos och dextrin) tidvis importerats.

Potatisproduktionen har i allmänhet företett rätt stora variationer från år till annat, dock förhållandevis mindre än skördeväxlingarna för spannmålen. Genomsnittsskörden uppgick under perioden 1931—35 till 1 874 000 ton och under perioden 1936—40 till 1 921 000 ton. Under de sista fredsåren var skördeutbytet något lägre, nämligen för 1936—38 i genomsnitt 1 833 700 ton. Därav förbrukades ca 255 000 ton per år för industriella ändamål, huvudsakligen för sprit- och potatismjölstillverkning. Om utsädet (enligt den officiella statistiken) anges till ca 242 000 ton, skulle under sistnämnda period omkring 1 337 000 ton per år ha stått till disposition för övrig förbrukning (inkl. svinn och lagringsförluster). Enligt en inom LK verkställd beräkning skulle årliga åtgången av matpotatis vid ifrågasvarande tidpunkt kunna skattas till ca 730 000 ton. Av återstoden, ca 607 000 ton, bör huvuddelen ha gått till utfodring, väsentligen svinuppfödning.

I genomsnitt importerades åren 1936—38 netto ca 6 000 ton potatis, 200 ton potatismjöl, 790 ton glykos och 460 ton dextrin (stärkelseklister).

Produktion och förbrukning av potatis under och efter kriget.

Potatisproduktionen samt användningen av potatis för olika ändamål under krigsåren och tiden närmast därefter belyses i stora drag av efterföljande tablå. De här avgivna siffrorna för skörd och utsäde äro den officiella jordbruksstatistikens. Uppgifterna om potatisförbrukningen för sprittillverkning äro hämtade ur årsredogörelserna beträffande accispliktiga näringar. Förbrukningen för stärksetillverkning är beräknad med ledning av produktionssiffrorna för potatisstärkelse under antagande att för tillverkning av 1 kg sådan vara åtgår ca 6 kg potatis, vilket innebär en genomsnittshalt för förbrukad potatis av ca 16 % stärkelse. Beträffande åtgången av matpotatis för direkt mänsklig konsumtion ligga beräkningar, utförda inom LK, till grund. Uppgifterna angående »utfodring, förluster etc.» utgöra restsiffror. Kvantiteterna avse tusental ton.

Konsumtionsår	Skörd ¹	Utsäde	Industriförbrukning			Förbrukn. av matpotatis	Utfodring, förluster etc.
			Sprittillv.	Stärksetillv.	Summa		
1936/37—1938/39	1 834	242	117	138	255	730	607
1939/40	1 809	241	127	157	284	740	544
1940/41	2 294	246	100	170	270	810	968
1941/42	2 071	251	43	165	208	980	632
1942/43	1 840	261	—	197	197	1 010	372
1943/44	2 171	269	103	135	238	1 010	654
1944/45	1 435	253	—	105	105	940	137
1945/46	1 659	265	35	150	185	920	289
1946/47	1 941	308	40	168	208	915	510
1947/48	1 758	306	1	205	206	915	331
1948/49	2 277	318	104	203	307	900	752

¹ Skörd 1936—38, 1939 etc.

Man finner, att skörden under här berörda tid varierat från högst 2 294 000 ton år 1940 till lägst 1 435 000 ton år 1944. Genomsnittet för de sex krigsåren, 1939—44, var 1 937 000 ton, vilket innebär en ökning med omkring 100 000 ton i förhållande till genomsnittsskörden under de tre förkrigsåren. För de fyra efterkrigsåren 1945—48 utgjorde medelskörden 1 909 000 ton.

Användningen av potatis för stärkelsetillverkning var i jämförelse med förkrigsförhållandena ganska hög. Den uppgick under krigsåren till i genomsnitt 155 000 ton och under efterkrigsåren till 181 500 ton mot endast 138 000 ton under förkrigsåren. Förbrukningen för sprittillverkningen hölls avsiktligt nere på en låg nivå för att man skulle i största möjliga utsträckning kunna tillvarataga potatisen för matbruk. I vilken grad förbrukningen av matpotatis stegrades under krigsåren belyses kanske bäst av socialstyrelsens på grundval av hushållsräkenskaper utförda konsumtionsundersökningar. Indextalen för potatiskonsumtionen inom de undersökta stads-hushållen voro:

1940	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44	1944/45	1945/46
100	108,4	139,0	148,5	138,1	129,2	119,0

Användningen av potatis för utfodringsändamål minskades uppenbarligen starkt. Under konsumtionsåren 1942/43 och 1944/45 rådde praktiskt taget utfodringsförbud för potatis.

Odlingsfrämjande åtgärder.

På grund av potatisens stora betydelse för folknäringen vidtogos under hela krigstiden åtgärder av mer eller mindre verkningsfull art för att befärja produktionen därav. Särskilt strävade man att stimulera till ökad odling av matpotatis.

Redan på våren 1940 igångsattes propaganda för utvidgad potatisodling, såväl i fältmässig skala inom det egentliga jordbruket som å smålotter genom konsumenterna själva. Anvisningar spredos angående förbättrade odlingsmetoder, bättre utsäde, bekämpning av potatissjukdomar m. m. Extra tilldelning förekom vid flera tillfällen av kvävegödsel för potatisodlare. På LK:s uppdrag organiserades inom större samhällen genom kristidsnämndernas försorg tillhandahållandet av kolonilotter för odling av potatis och andra köksväxter. På denna väg nåddes mångenstädes — i likhet med vad fallet var under första världskriget — aktningvärda resultat. För denna odlingsverksamhet intresserades även ungdomar genom den s. k. Ungdomsberedskapen (se rörande denna sid. 1149).

Som en reservåtgärd för säkerställande av tillgången på matpotatis träffade LK på våren 1940 överenskommelse med Sveriges bränneriidkare-förening och Sveriges stärkelseproducenters förening av innehåll att dessa sammanslutningar skulle genom sina medlemmar verka för att minst 30 %

av den för fabriksändamål odlade potatisen skulle utgöras av sådana sorter, som vore användbara som matpotatis. Endast i sista hand skulle sådan potatis komma till användning såsom fabriksråvara. Liknande överenskommelser träffades under vart och ett av de följande åren.

En annan linje, som följdes vid arbetet på upprätthållande av en tillräcklig produktion av matpotatis, bestod däri, att odlarna av sådan potatis erhöles garanti för avsättning av sin produktion till vissa på förhand bestämda priser. Garantins infriande ordnades sålunda, att åt Svenska Spannmåls AB uppdrogs att till bestämda priser inköpa till bolaget före viss dag hembjudna potatispartier.

Första gången potatisuppköp genom spannmålsbolaget ifrågakom var på våren 1942. Avsikten var emellertid då icke att genom inköpen främja en ökad produktion, eftersom beslutet om uppköp gällde redan skördad och upplagrad vara. I stället avsågs att motverka en av den rådande fodermedelsbristen framkallad, för folkförsörjningen ödesdiger utfodring av matpotatis. Priset sattes vid denna upphandling så högt (13 kr. per dt), att det förutsågs skola göra utfodring av fullgod matpotatis oförmånlig, samtidigt som det borde innebära en uppfordran för odlarna att vinnlägga sig om omsorgsfull skötsel och förvaring av potatisen.

Ett direkt produktionsstimulerande syfte hade däremot Kungl. Maj:ts beslut den 1 april 1942, varigenom LK bemyndigades uppdraga åt spannmålsbolaget att under april månad 1943 uppköpa matpotatis av 1942 års skörd, som av odlare hembjödtes bolaget före den 15 mars s. å. De därvid fastställda uppköpspriserna (garantipriserna) varierade för fem olika prisområden och utgjorde per dt 11 kr. i Skåne och Blekinge, 12 kr. i övriga delar av Götaland, 13 kr. i Svealand utom Värmlands och Kopparbergs län, 14 kr. i de två sistnämnda samt Gävleborgs och Västernorrlands län och 15 kr. i de tre nordligaste länen. Priserna skulle, enligt vad senare bestämdes, sänkas med 2 kr. per dt, därest hembjudet parti till mer än 15 % bestod av småpotatis (knölar av högst 4 cm längd). Även fabriks- och foderpotatis inbegreps enligt Kungl. Maj:ts beslut den 15/1 1943 under uppköpsbestämmelserna; därvid skulle gälla ett pris av 11 kr. per dt i Skåne och Blekinge och 12 kr. i övriga landsdelar.

Vid hembudstidens utgång den 15/1 1943 hade till spannmålsbolaget hembjudits ca 75 000 ton potatis. För omhändertagande av de hembjudna förråden uppgjorde spannmålsbolaget en plan, närmast avsedd för de tre sydligaste provinserna, där den övertvägande delen av ifrågavarande potatis fanns. Inom Blekinge län skulle praktiskt taget all fabrikspotatis och inom Kristianstads län större delen av sådan potatis användas för framställning av potatismjöl. För denna potatis anvisades i allmänhet närmaste stärkelsefabrik såsom uppsamlingsställe. Beträffande övrig hembjuden potatis bestämdes, att den antingen skulle lagras hos odlaren mot särskild lagringsersättning för övertagande av bolaget vid senare tidpunkt eller ock efter

kvalitetssortering avlämnas å särskilda uppsamlingsställen. Det direkta omhändertagandet av potatis, som icke skulle användas för stärkelseframställning, uppdrogs av spannmålsbolaget inom Skåne och Blekinge åt Skånecentralen för frukt- och trädgårdsprodukter i Kristianstad och inom Halland åt Hallands lantmäns centralförening i Falkenberg.

Liknande prisgaranti tillförsäkrades jämväl för potatis av 1943 års skörd. Inlösningspriserna för matpotatis voro oförändrade, medan de i fråga om fabriks- och foderpotatis sänkts något. LK bestämde, att landet för omhändertagandet av hembjudna potatispartier skulle indelas i två inlösningsområden, det södra och det norra, varav södra området omfattade Skåne, Blekinge, Kronobergs län samt södra delarna av Hallands och Kalmar län, norra området övriga delar av riket. Inom södra området hembjuden potatis skulle — i den mån den ej behövde tagas i anspråk för konsumtions- och utfodringsbehov inom området — hänvisas till därstädes belägna fabriker för stärkelse- eller sprittillverkning. Den inom norra området hembjudna potatisen avsågs i huvudsak skola finna användning för konsumtion och utfodring. För genomförande av inlösningsplanen i sistnämnda del befanns erforderligt att temporärt förbjuda transporter av potatis från södra till norra området. Denna gång erhöll spannmålsbolaget anmälan om hembud å ej mindre än ca 140 000 ton potatis, en följd av 1943 års mycket goda potatisskörd. Endast en del av nämnda kvantitet behövde spannmålsbolaget dock inköpa, i det att stora partier försålles i öppna marknaden, medan i många fall nedsättning i inlösningspriset skedde på grund av för hög uppskattning och svinn m. m. Sammanlagt uppköpte bolaget omkring 80 000 ton, varav till industriell förbrukning (huvudsakligen brännvinsbränning) ca 63 000 ton.

Bestämmelser om inlösningspriser till spannmålsbolaget hembjuden potatis meddelades även beträffande 1944 och 1945 års potatisskördar. De tidigare tillämpade inlösningspriserna sänktes härvid något (från förut 11—15 till 10—12 kr. per dt för matpotatis och från 10 till 9 kr. för fabriks- och foderpotatis). Hembud skedde av 1944 års skörd till en kvantitet av 62 000 ton, medan de verkliga uppköpen begränsades till 18 000 ton. Ungefär hälften därav exporterades. De partier av 1945 års skörd, som spannmålsbolaget fick övertaga, voro obetydliga.

För 1946 års potatisskörd lämnades ingen avsättnings- och prisgaranti enligt tidigare system. Däremot tillförsäkrades potatisodlarna beträffande såväl 1946 som de följande tre årens skördar en avsättningsgaranti i ny form. Det bestämdes nämligen för vart och ett av dessa år, att därest skörden överstege en bestämd kvantitet skulle avsättning till viss del medges för andra ändamål än för inhemsk direkt konsumtion eller utfodring, nämligen för potatismjölstillverkning, brännvinsbränning eller export. Vid en skörd av 1 800 000 ton förutsattes sålunda, att avsättning för dylika ändamål, om försörjningsläget så tilläte, skulle komma att beredas för 170 000

ton, medan denna kvantitet vid en skörd av 1 900 000 ton skulle ökas till 200 000 ton och vid en skörd av 2 milj. ton till 240 000 ton.

Lagring samt användning för andra ändamål än direktkonsumtion.

Det främsta målet för myndigheternas omsorger i fråga om potatisförsörjningen var givetvis att tillse, att tillräckliga kvantiteter stodo till förfogande för den direkta hushållsförbrukningen. Som framgår av det förut anförda, lyckades det också att såväl under den egentliga krigsperioden som under den efterföljande kristiden hålla förbrukningen av matpotatis uppe på en hög nivå, högre än under förkrigstiden. Att detta var av oskattbart värde för livsmedelsförsörjningen under en tid då knapphet rådde på flera andra slag av näringsmedel, säger sig självt och framträder med särskild klarhet vid jämförelse med förhållandena under första världskriget, då bristen på potatis vissa år utgjorde ett av de allvarligaste bekymren för folkhushållningen.

En särskild svårighet som möter potatisförsörjningen ligger i vanskligheten att lagra potatis under längre tid, främst beroende på dess ömtålighet för frostsador. En annan svårighet sammanhänger med att potatisen är en ur transportsynpunkt ganska besvärlig vara.

Betydelsefulla åtgärder vidtogos på LK:s initiativ för att underlätta och betrygga lagringen av matpotatis. I skrivelse till kristidsstyrelserna och till jordbrukssammanslutningar, som kunde tänkas vara intresserade för potatisodlingen, framhöll LK betydelsen av att potatis upplagrades i större omfattning än förut. Undersökning gjordes angående förefintliga lagringsmöjligheter, och bl. a. sökte LK genom Svenska lantmännens riksförbund och Kooperativa förbundet animera till anskaffning av lämpliga lagerlokaler å sådana orter, där behov av lagerrum förelåg. Vissa till riksförbundet anslutna centralföreningar gingo ock i författning om uppförande av dylika lagerlokaler, t. ex. i Karlstad, Östersund och Jönköping.

I anledning av proposition i ämnet fattade 1941 års riksdag beslut om inrättande av en fond, frukt- och potatislagerhusfonden, från vilken lån kunde utlämnas till lämpliga ekonomiska föreningar till uppförande av lagerhus för frukt, köksväxter och potatis. Anslag till fonden anvisades vid 1941 och flera efterföljande års riksdagar till belopp av sammanlagt 3 375 000 kr. Ävenså anslogos medel till beviljande av bidrag utan återbetalningsskyldighet för samma ändamål. Lån kunde meddelas motsvarande högst 75 %, bidrag till högst 10 % av anläggningskostnaden. Lånen, som voro amorteringsfria under fyra år, skulle slutbetalas inom 30 år. Sedermera gavs möjlighet att från fonden utlämna lån ej blott till föreningar för uppförande av större lagerbyggnader, s. k. centrallagerhus, utan även till odlare för anskaffning av mindre lagerlokaler, s. k. lagringskällare, för bl. a. potatis. Med utnyttjande av sålunda erbjudna låne- och bidrags-

möjligheter tillkommo efter hand lagerhus och lagerkällare på ett flertal orter.

På hösten 1942 erhöll Svenska Spannmåls AB av LK uppdrag att träffa avtal med organisationer, företag och enskilda om lagring av intill 50 000 ton potatis, varvid lagerhållarna förbundos att stå risken för lagringen under vintern. Den som följt härav skedda upplagringen var ej särskilt stor. Under de följande åren erhöll spannmålsbolaget emellertid förnyade uppdrag om verkställande av upplagring i lagerhus eller hos större enskilda lagerhållare av potatisförråd till växlande kvantiteter (2 000—7 000 ton), avsedda framför allt att säkerställa tillförseln till de större konsumtionsorterna under perioder av sträng kyla.

Vad beträffar potatisförbrukningen för andra ändamål än direktkonsumtion ansåg LK, att förbrukningen för sprittillverkning måste under perioder av knapp tillgång hållas tillbaka och utnyttjas närmast som en regulator för utjämning av tillgången, medan däremot förbrukningen för potatismjölstillverkning borde befrämjas och om möjligt ökas, eftersom det här gällde produktion av en ur näringssynpunkt värdefull vara. Som framgår av tablån å sid. 246, var åtgången av potatis vid brännerierna under hela krigsperioden och även under åren närmast därefter starkt begränsad. Överenskommelser angående den tillåtna produktionen av potatisbrännvin träffades årligen med Sveriges bränneriidkareförening. Vissa år (1942/43, 1944/45 och 1947/48) var den så gott som helt inställd. I viss utsträckning lämnades särskilda tillstånd till bränning av s. k. efterplock- och till människoföda otjänlig eller icke lagringsduglig potatis. För potatismjölstillverkning medgavos däremot licenser i tämligen stor omfattning, särskilt under de bättre skördeåren. Då den sedvanliga brännvinsbränningen av potatis inskränktes eller helt inställdes, befanns skäligt att i någon mån kompensera odlare, som i vanliga fall levererade potatis till bränneri. Spannmålsbolaget bemyndigades sålunda att efter vissa grunder utbetala transport- eller fraktbidrag till odlare, som tvingades leverera potatis — i stället för till bränneri — till eventuellt mera avlägset belägen stärkelsefabrik. År 1948 förekom, att av samma anledning ett visst prisskydd bereddes odlare inom bränneridistriktet vid leverans av potatis för stärkelsestillverkning.

På hösten 1941 träffade spannmålsbolaget efter erhållet bemyndigande avtal med Sveriges bränneriidkareförening om inköp av vissa kvantiteter s. k. potatisflingor, som genom föreningens åtgörande skulle tillverkas vid vissa till densamma anslutna fabriker. Avsikten var, att dessa flingor skulle användas till inblandning i rågmjöl för att dryga ut de knappa förråden av brödsäd. Produktion planerades till en omfattning av 11 300 ton, men i verkligheten stannade leveranserna vid ca 2 800 ton. För 1942/43 avtalades tillverkning av 8 300 ton potatisflingor, varvid i främsta rummet skulle användas s. k. efterplockpotatis. Det visade sig sedan, att

stora svårigheter mötte att avyttra de upplagda förråden. Någon tillverkning av flingor efter 1942/43 förekom ej.

Användningen av potatis för tillverkning av andra industriprodukter än livsmedel, såsom torrklister, kärnbindemedel m. m., sökte man i möjligaste mån förhindra. För att i sådant hänseende vinna bättre kontroll utfärdades den 16/1 1942 en kungörelse angående användning av potatis för industriellt ändamål. Kungörelsen ägde ej tillämpning å brännvinsbränning och potatismjölstillverkning. Från dess tillämpning undantogs även framställning av charkuterivaror, bagerivaror (andra än kex) samt färdiglagade maträtter. Användning av potatis för annan industriell och därmed jämförlig tillverkning för avsalu fordrade däremot särskilt tillstånd av LK.

För att kunna i tillräcklig omfattning tillgodose hushållskonsumtionen av potatis gällde det emellertid ej blott att förhindra en alltför stor förbrukning för industriella ändamål utan jämväl att tillse, att användningen av potatis till utfodring ej fick för stora proportioner. Helst borde, ansåg man, utfodringen, åtminstone under år då tillgången var knapp, begränsas till sådana partier som vore oanvändbara för mänsklig förbrukning. Förbud utfärdades genom kungörelse den 19/12 1941 mot att för utfodringsändamål koka potatis vid mejeri, bränneri, stärkelsefabrik etc. eller medelst ånga för att såmedelst göra den oanvändbar som matpotatis. Denna kungörelse upphävdes på hösten 1942, men i stället meddelades nu i samband med beslag rent förbud mot att använda potatis för utfodring av djur. (Se härom närmare sid. 297.)

Beslag och handelsreglering. Transportreglering.

1942 års potatisskörd var svagare än det föregående årets skörd. I och för sig syntes situationen ej ge anledning till oro för att verklig brist i försörjningen skulle uppstå. Potatisens ökade betydelse för folknäringen gjorde det emellertid önskvärt, att en allmän reglering av handeln med och förbrukningen av potatis genomfördes i syfte att garantera, att årets skörd komme till den användning som bäst svarade mot folkförsörjningens behov och för att förekomma spekulativa manövrar inom denna handelsgren.

Genom kungörelse den 2/10 1942, vilken trädde i tillämpning den 12/10, lades fördenskull alla inom riket befintliga förråd av potatis samt all efter sagda dag därstädes framvunnen eller dit införd potatis under beslag. Jämlikt av LK meddelade tillämpningsbestämmelser fick dock ägaren eller innehavaren utan hinder av beslaget använda beslagtagen potatis samt överlåta densamma, så framt överlåtelsen ej skedde i form av yrkesmässig försäljning. Vidare stadgades i kontrollsyfte förbud i viss omfattning mot att utan tillstånd av LK transportera potatispartier å järnväg eller fartyg. Att samtidigt härmed förbud meddelades mot att använda potatis till ut-

fodring av djur, är förut nämnt. Därjämte förbjöds i besparingssyfte att å näringsställen och allmänna inrättningar skala potatisen före kokningen. Rätten att yrkesmässigt köpa och sälja potatis förbehölls principiellt sådana parti- och detaljhandlare, som härför erhållit särskild auktorisation. Försäljning av potatis från odlare till enskilda förbrukare fick emellertid alltjämt ske fritt. Även i övrigt lämnades försäljningen till enskilda hushåll, näringsställen, inrättningar etc. fri. Någon allmän konsumtionsreglering i form av ransonering genomfördes alltså ej.

För att tillförseln av potatis till de större konsumtionsorterna i de nordligare delarna av landet skulle kunna ordnas på tillfredsställande sätt befanns sedermera erforderligt, att leveranserna från dessa landsdelar till övriga delar av riket begränsades. Landet indelades i två områden, det norra och det södra, varav det förra området omfattade praktiskt taget hela landet norr om de stora sjöarna och Göta älv. Auktoriserad parti- eller detaljhandlare i södra handelsområdet ägde icke inköpa potatis i norra området. Ej heller ägde sådan handlare låta transportera potatis från norra till södra området.

Här beskrivna system för potatishandels ordnande ägde i huvudsak bestånd ända till början av år 1947, då tiden befanns inne att återställa friare handelsförhållanden. Bestämmelserna om särskild auktorisation för bedrivande av yrkesmässig handel med potatis upphävdes i januari nämnda år. Föreskrifterna rörande handelsreglering samt transport- och användningsförhållanden kvarstodo ännu någon tid och upphörde att gälla först med utgången av november 1949. Beslaget upphävdes fr. o. m. den 1/7 1950.

Prisreglering.

I samband med genomförande från den 12/10 1942 av handelsreglering för potatis blev denna vara också underkastad normalprissättning. LK bemyndigades fastställa normalpris för matpotatis med utgångspunkt från en prisnivå, som i årsgenomsnitt motsvarade en parti-prisnotering i Stockholm av 11 kr. per dt efter avdrag för frakt och emballage. De av LK bestämda normalpriserna vid försäljning från odlare fritt järnvägsstation eller kajplats voro graderade för sju olika prisområden enligt en skala, stigande från 11 kr. per dt för första prisområdet (Skåne, Halland och Blekinge) till 13 kr. för sjunde området (övre Norrland). Till de sålunda fastställda normalpriserna fick göras vissa tillägg vid försäljning i förseglade säckar av s. k. standardiserad matpotatis. Särskilda priser bestämdes även att tillämpas vid försäljning till auktoriserad detaljhandlare på annat sätt än från odlare samt vid försäljning till förbrukare. Sedan det blivit behövt att använda varmvagn vid järnvägs-transport av potatis, medgav LK, att till normalpriserna vid försäljning till detaljhandlare och förbrukare fick göras ett s. k. varmvagnstillägg av

$\frac{1}{2}$ öre per kg i södra och 1 öre per kg i norra handelsområdet. Fr. o. m. februari 1943 fastställdes ytterligare ett s. k. köldtillägg av 1 öre per kg.

Normalpriser för potatis tillämpades ej beträffande 1943 års men däremot beträffande 1944 års skörd, vilken var den svagaste under hela den här behandlade perioden. De nya normalpriserna sattes vad angick försäljning från odlare 1 kr. per dt högre än 1942 års priser utom för de två nordligaste prisområdena. Motsvarande höjning genomfördes för konsumentpriserna. Varmvagnstillägg och köldtillägg kommo åter i tillämpning under vintermånaderna. Normalpriser gällde en kort tid även i fråga om 1945 års skörd samt tidvis i fråga om 1947 och 1949 års skördar. Producentpriserna på potatis under vintern 1947/48 varierade för de olika prisområdena, bortsett från köldtillägg, från 14 till 18 kr. per dt.

Vad angår fabrikspotatis fastställdes årligen av Kungl. Maj:t på förslag av statens potatismjölsmånad samt från 1942 av LK de priser som skulle tillämpas vid bränneriernas resp. stärkelsefabrikernas potatisuppköp. Bestämmandet av dessa priser ingick merendels som led i de årliga uppgörelserna angående jordbrukets prisreglering.

Potatisprodukter.

Potatismjöl.

Tillverkningen av potatismjöl uppgick under tiden närmast före kriget till närmare 25000 ton per år. Under krigsåren intresserade sig myndigheterna för att vidmakthålla denna tillverkning och även till en viss grad möjliggöra en utökning av densamma, eftersom det här gällde en för folkförsörjningen värdefull produkt. Tillverkningen steg också och nådde under produktionsåret 1942/43 nära 33 000 ton. Den gick därefter något tillbaka men tillväxte ånyo och uppnådde året 1947/48 en kvantitet av 34 200 ton. Årstillverkningen redovisas i industristatistiken sålunda:

Produktionsår	Ton	Produktionsår	Ton
1936/37—1938/39 i genomsnitt	23 600	1944/45	17 400
1939/40	26 100	1945/46	24 900
1940/41	28 300	1946/47	28 000
1941/42	27 400	1947/48	34 200
1942/43	32 900	1948/49	33 800
1943/44	22 500		

Genom förordning den 26/6 1933 (nr 389) jämte vissa tillämpningsförfattningar hade som ett led i den allmänna jordbruksregleringen genomförts en fullständig reglering av tillverkningen och avsättningen av potatismjöl. Tillverkning annorledes än till förbrukning i eget hushåll fick enligt bestämmelserna äga rum endast efter tillstånd av statens potatismjölsmånad. Den som erhållit tillverkningslicens ålåg det att under licenstiden vid tillverkningen uteslutande använda svensk potatis, att vid inköp av potatis och försäljning av potatismjöl tillämpa priser, som Kungl.

Maj:t efter förslag av nämnden fastställt, samt att underkasta sig nämndens föreskrifter i fråga om leveranser och inköp av potatis ävensom tillverkning och försäljning av potatismjöl. Nya förordningar i ämnet utfärdades den 21/3 1940 (nr 165) samt den 30/6 1943 (nr 454).

Inom ramen för de sålunda gällande bestämmelserna slöts årligen mellan potatismjölnämnden och Sveriges stärkelseproducenters förening överenskommelse, varigenom föreningen förband sig att till överenskommet pris intill viss kvantitet uppköpa den mängd potatismjöl, som framställdes enligt meddelade tillverkningslicenser (med undantag för vad som användes för tillverkarna och deras potatisleverantörer) samt att vid utförsäljningen av inköpt vara tillämpa viss prissättning. Nämnden å sin sida åtog sig viss avsättnings- och prisgaranti för efter avtalsårets utgång kvarliggande lager av potatismjöl. Fr. o. m. den 1/7 1942 övertogs statens potatismjölnämnds uppgifter i förevarande hänseende av LK. Omfattningen av meddelade licenser avpassades med hänsyn till förefintlig tillgång på råvara under beaktande av att behovet för den direkta potatisförbrukningen tillbörligen tryggades.

Efterfrågan på potatismjöl visade under krigsåren en påtaglig stegring. Den begränsade tilldelningen av andra livsmedel gjorde potatismjölet mer än förut begärligt för såväl brödbakning som andra matlagningsändamål. Det vann även ökad användning vid tillverkning av charkuterivaror samt för varjehandas industriella behov (glykostatillverkning, tillverkning av klister och diverse ersättningsvaror m. m.). För att hindra olämpliga massuppköp samt för att vinna tillräckliga kontrollmöjligheter över användningen av och prissättningen å potatisprodukter lades på LK:s hemställan fr. o. m. den 14/12 1941 beslag å såväl potatismjöl som vissa andra potatisprodukter (potatisflingor, skuren, torkad eller finmalen potatis samt sagogryn m. m.).

Samtidigt med beslaget meddelades bestämmelser om handeln med potatisprodukter. Det ransoneringssystem, som i enlighet härmed utbildades, kombinerades i viss mån med ransoneringen beträffande mjöl, gryn och bröd på sådant sätt, att alternativt med inköp av sistnämnda varor fick inköpas viss mängd potatisprodukter, varvid 1 kg mjöl motsvarades av $1\frac{1}{4}$ kg potatisprodukter. Vid sidan härav medgavs emellertid även inköp av potatismjöl m. m. mot kuponger till särskilda inköpskort eller enligt särskilt härför utfärdade licenser. Dessa bestämmelser hade med vissa begränsningar tillämpning å såväl enskilda konsumenter som näringsställen, allmänna inrättningar och övriga förbrukare. Potatisflingor, vilka till huvudsaklig del voro avsedda för inblandning i mjöl för brödtillverkning, fingo av tillverkare säljas endast till Svenska Spannmåls AB eller av bo-laget anvisad köpare. Övriga under beslaget innefattade produkter ägde tillverkare sälja till Sveriges stärkelseproducenters förening.

Under år 1942 gällde bestämmelser om obligatorisk tillsättning vid kvar-

narna av viss mängd potatisprodukter i råg- och vetemjöl. Tillsättningen skulle i siktat mjöl utgöra i genomsnitt minst 5 % potatismjöl och i sam- malet rågmjöl minst 5 % potatisflingor.

Fr. o. m. den 25/10 1943 inskränktes ransoneringen till att avse endast potatismjöl, medan försäljningen av andra potatisprodukter blev fri. Ran- soneringen upphörde helt den 22/5 1944 men återinfördes för tiden 17/1— 16/9 1945 som följd av den försämrade potatisskörden, vilken nödvändig- gjorde en begränsning av stärkelseindustriens tillverkning. Tilldelningen var under sistnämnda period helt fristående och icke som förut kombinerad med mjöl- och brödransoneringen.

På grund av tillfällig brist på potatismjöl fann LK lämpligt att på hösten 1947 för distributionen från stärkelseproducentföreningen genomföra viss kvotering, vilken innebar att föreningen till grossister och industrier en- dast fick försälja de kvantiteter potatismjöl, som kommissionen bestämde. Särskilt reducerades tilldelningen till stärkelsesirapsfabrikanterna, vilkas huvudsakliga tillverkning förbrukas inom choklad- och karamellindustrien. I stället fingo nämnda fabrikanter importera vissa kvantiteter potatismjöl som råvara och chokladindustrien tilläts därjämte importera vissa kvanti- teter stärkelsesirap.

Beslaget å potatismjöl m. m. samt regleringen av handeln med dessa va- ror upphävdes genom kungörelse den 24/3 1949.

Stärkelsesirap.

Fr. o. m. den 4/10 1942 lades stärkelsesirap (glykos, ett av potatisstär- kelse tillverkat försockringsmedel) under beslag och handeln därmed un- derkastades reglering. Närmast var detta beslag föranlett av att den kar- tell, som tidigare handhaft försäljningen av ifrågavarande vara, upplösts, varigenom behov framträtt att på annan väg kunna genomföra en önskvärd handelskontroll. Yrkesmässig överlåtelse av stärkelsesirap medgavs endast mot särskild av LK utfärdad inköpslicens. Försäljningen frigavs från bör- jan av oktober 1945 för kvantiteter om högst 25 kg i varje särskilt fall, vilken lättnad emellertid indrogs i april 1946. Beslaget och handelsregle- ringen upphävdes samtidigt med upphävandet av beslaget å potatismjöl genom kungörelsen den 24/3 1949.

Sockerbeter och produkter av sockerindustri.

Försörjningsläget före kriget.

Sveriges sockerbehov har sedan lång tid tillbaka i huvudsak tillgodo- setts genom inhemsk sockertillverkning, grundad på inom riket produce- rade sockerbeter. Nedanstående siffror ge en bild av hur produktionen och konsumtionen gestaltade sig under 1930-talet.

Produktionsår ¹	Betareal hektar	Betskörd ton	Tillverkat råsocker ton	Socker- import ² ton	Försålt raffinadssocker ton
1932/33—1936/37 i genomsnitt	48 770	1 783 300	279 300	12 300	257 500
1937/38	55 240	2 076 700	345 400	8 100	271 800
1938/39	50 800	1 833 900	292 400	11 400	293 200

¹ Tiden 1 aug.—31 juli.
² Beräknad som råsocker.

Socketbetsskörden höll sig i genomsnitt per år under tiden närmast före kriget — bortsett från rekordåret 1937/38 — vid omkring 1,8 milj. ton. Årstillverkningen av råsocker uppgick till 280 å 290 000 ton. Importen var förhållandevis obetydlig, export förekom praktiskt taget icke. I stort sett kan alltså sägas, att sockerproduktionen var väl anpassad efter behovet. I större beroende av utlandet stod Sverige i fråga om försörjningen med sirap. Den inhemska sirapsproduktionen utgjorde under femårsperioden 1934/35—1938/39 13 200 ton per år, importöverskottet ca 6 600 ton eller ungefär en tredjedel av förbrukningen.

Sammanlagda årsförbrukningen av raffinadssocker torde under åren närmast före kriget ha belöpt sig till ungefär 270 000 ton. Den ovan för året 1938/39 angivna stegrade siffran för försäljningen innebar en med drygt 20 000 ton ökad expedition, sannolikt till väsentlig del förorsakad av lagringsköp. Dylåka förekommo i än större omfattning under hösten 1939. För perioden augusti—december detta år, redovisas en försäljning som med icke mindre än ca 40 000 ton översteg den för samma månader normala försäljningen. Lagringsköpen fortsatte in på året 1940, till dess ransonerings infördes i april sistnämnda år (se sid. 268). Hela försäljningen under konsumtionsåret 1939/40 uppgick till 326 400 ton. Vid ransonerings utgick man från en beräknad raffinadförbrukning av ca 250 000 ton per år.

Produktion och konsumtion under krigsåren och därefter.

Här nedan meddelas en sammanfattande tablå, som utvisar betodlingens, sockerproduktionens och sockerimportens omfattning under åren 1938/39—1949/50.

Den med sockerbetor odlade arealen höll sig, som synes, under perioden 1940—46 med undantag för året 1943 i allmänhet vid en storlek av 53 000 å 55 000 hektar men sjönk därefter under 50 000 hektar. Skörderesultatet, vilket påverkas ej blott av odlingsarealen utan även av arealavkastningen, utvisar under den egentliga krigsperioden förhållandevis små växlingar. Det svagaste skörderesultatet företer året 1947, då, utom det att odlingsarealen minskades, även hektarskörden var ovanligt låg. Vad raffinadtillverkningen angår sammanhängande nedgången under produktionsåret 1942/43

Produktionsår	Betareal hektar	Betskörd		Produktion		Import beräknad som raffinad ton	Försålt raffinadsocker ton
		total ton	per har ton	råsocker ton	raffinad ton		
1938/39	50 800	1 833 900	36,1	292 400	272 800	10 200	293 200
1939/40	50 700	1 899 900	37,5	308 400	343 700	5 300	326 400
1940/41	54 400	1 859 300	34,1	300 300	263 800	—	252 000
1941/42	53 400	1 843 700	34,5	308 200	262 600	—	246 000
1942/43	53 300	1 733 900	32,5	264 000	237 200	4 200	264 800
1943/44	50 300	1 868 300	37,1	290 900	239 600	16 700	228 400
1944/45	55 000	1 803 400	32,8	278 700	273 600	6 700	276 300
1945/46	54 600	1 813 700	33,2	294 400	233 800	1 500	246 000
1946/47	54 800	1 776 400	32,4	289 100	248 200	12 200	246 400
1947/48	48 200	1 493 100	30,9	242 700	219 100	36 800	237 300
1948/49	47 600	1 808 200	38,0	291 100	254 300	67 400	228 400
1949/50	49 300	1 770 100	35,9	290 200	229 500	65 100	—

med den detta år minskade betskörden och råsockerproduktionen, nedgången 1943/44 med en under året inträffad arbetsinställelse.

En viss import av raffinerat socker ägde under de senare krigsåren rum från Danmark, särskilt året 1943/44. Någon mera betydande omfattning erhöill importen dock först under åren efter kriget. Den tillväxte särskilt kraftigt, sedan sockerransoneringsen upphört den 1/9 1949. För kalenderåret 1950 översteg den 100 000 ton. Från Cuba importerades år 1948 en viss mängd råsocker (rörsocker).

Produktionen av sirap ökades under krigsåren kraftigt, samtidigt med att importen nedgick och fr. o. m. år 1941 helt upphörde. Sirapstillverkningen, som under 1930-talet hållit sig vid ca 13 000 ton per år, steg fr. o. m. året 1939/40 till över 20 000 ton och höll sig vid denna nivå eller däröver under hela 1940-talet. En mindre export av sirap skedde vissa år till Norge.

Socketindustriens tillverkningskostnader redovisas år för år i propositionerna angående sockerregleringen. Följande indextal ge en föreställning om den därutinnan inträffade stegringen.

Produktionsår	Totalkostnader	Därav		Produktionsår	Totalkostnader	Därav	
		betkostnad	övriga kostnader			betkostnad	övriga kostnader
1938/39	100	100	100	1944/45	161,3	166,6	154,4
1939/40	103,3	99,6	108,1	1945/46	164,9	168,7	160,0
1940/41	123,2	117,0	131,5	1946/47	161,2	166,9	153,8
1941/42	141,8	148,5	133,2	1947/48	175,2	183,5	164,4
1942/43	164,0	167,3	159,7	1948/49	178,1	193,7	158,0
1943/44	162,3	166,3	157,4				

Tack vare uppläggandet av ett betydande beredskapslager av importerat socker betsför samt goda inhemska fröskördar under senare delen av 1930-talet var tillgången på dylikt frö vid krigets början så god, att man

kunde anse utsädet säkrat för två år framåt. I fortsättningen blev det möjligt att helt tillgodose utsädesbehovet från inhemska odlingar. Förbrukningen uppgick till ca 1 300 ton per år.

Sockernäringsens reglering före kriget.

Under en följd av år hade den svenska sockernäringsen, främst i betodlingens intresse, åtnjutit statsmakternas stöd i form av särskilda åtgärder vid sidan av tullskyddet. Fr. o. m. år 1932 inneburo dessa åtgärder i huvudsak, att den inhemska sockerindustrien tillförsäkrats ensamrätt i fråga om införsel av socker mot skyldighet att vid inköp av sockerbetor och försäljning av socker tillämpa vissa angivna priser och bestämmelser. Angående berörda förhållanden slöts nämnda år från statens sida kontrakt med de två bolag, som då representerade den svenska sockerindustrien, nämligen Svenska Sockerfabriks AB och Mellersta Sveriges Sockerfabriks AB. Kontrakten baserades på en förordning den 22/2 1932 (nr 30) angående reglering av införseln av socker. År 1936 uppgick det sistnämnda bolaget i det förra. Stödåtgärderna grundade sig därför från nämnda tid på kontrakt mellan staten och Svenska Sockerfabriks AB ensamt. Såväl förordningen som det vid krigsutbrottet gällande kontraktet ägde giltighet t. o. m. den 30/9 1940.

Kontraktet innehöll i huvudsak följande: Staten tillförsäkrade bolaget, att intill nämnda tidpunkt annan än bolaget ej skulle äga laglig rätt att till riket införa socker. Bolaget förband sig att för resp. år inbjuda till teckning av kontrakt angående sockerbetsodling enligt grunder, varom överenskommelse träffats mellan bolaget och Sveriges betodlares centralförening. Grundpriset för sockerbetor med 16 % sockerhalt fick ej understiga kr. 2: 70 per 100 kg. För teckning av betodlingskontrakt, avseende leverans till Lidköpings, Linköpings eller Mörbylånga råsockerfabrik, gällde vissa särskilda bestämmelser. Bolaget förband sig vidare att ej ingå betodlingskontrakt med det fastställda betpriset, med mindre odlaren avlämnade viss förbindelse angående betarbetarlönerna. Försäljningspriset å socker — varmed avsågs kvaliteten krossmelis K 5 — skulle rätta sig efter prisläget å världsmarknaden; lägre pris behöfve dock ej tillämpas än 32 öre per kg. Bolagets verksamhet skulle vara underkastad fortlöpande kontroll av en nämnd, bestående av tre opartiska och sakkunniga personer (s t a t e n s s o c k e r n ä m n d.).

Sockernäringsens reglering under kampanjåret 1940/41.

Frågan om skyddet för sockernäringsen under de förändrade förhållanden, som inträtt genom kriget, underställdes 1940 års riksdag i proposition nr 189. Föredragande departementschefen (folkhushållningsministern) framhöll här, att de skäl, som under de senaste åren föranlett statsmakterna att reglera socker- och betpriserna samt vidtaga vissa andra åtgärder

beträffande sockernäringsen i Sverige, under rådande tidsläge gjorde sig gällande med minst samma styrka som förut. Någon anledning att frångå dittills tillämpade huvudprinciper för regleringen syntes icke heller föreligga. Till grund för denna borde sålunda alltså ligga ett avtal mellan staten och sockerbolaget, varigenom bolaget på liknande sätt som i gällande kontrakt tillförsäkrades ensamrätt till import av socker och varigenom förhållandet mellan bolaget och betodlarna reglerades. Till följd av de ändrade förutsättningarna för sockernäringsens bedrivande — starkt fluktuerande priser i utlandet å socker och olika tillverkningsföremål — måste emellertid avtalet i övrigt få en väsentligt annan utformning än förut, framför allt i fråga om reglerna för sockerprisets fastställande. Dittills hade sockerpriset före ingången av ett regleringsår avtalsvägen fixerats till visst belopp, vilket pris bolaget icke fick höja, med mindre världsmarknadspriset å socker undergått viss stegring. Med hänsyn till läget utomlands kunde detta system i fortsättningen ej användas. Det föreslogs därför, att sockerpriset i Sverige — ävensom priserna å sirap och vissa biprodukter — i stället skulle anpassas efter produktionskostnaden för dessa varor inom landet. Då det under rådande osäkra förhållanden emellertid vore mycket svårt att på förhand bedöma denna kostnad för en längre period framåt, hade man vid förhandlingar med sockerbolaget kommit till det resultatet, att den lämpligaste vägen vore, att staten garanterade bolaget täckning för samtliga med sockertillverkningen förbundna kostnader — viss förräntning av bolagets eget kapital däri inräknad — mot det att bolaget vore redovisningsskyldigt för sina på grund av sockertillverkningen erhållna inkomster. Samtidigt med att detta system säkerställde bolaget för täckning av tillverkningskostnaderna, förhindrade det bolaget att göra andra vinster på sockertillverkningen än den från början bestämda förräntningen av bolagets kapital. Anordningen var alltså att likna vid en på statens risk och för statens räkning av bolaget med dess anläggningar och resurser i övrigt bedriven sockertillverkning. Med ett sådant system måste givetvis följa en noggrann kontroll från statens sida beträffande bolagets verksamhet och särskilt rörande dess bokföring och vad därmed sammanhängande. Därjämte borde från början bestämmas vissa regler, som under garantitiden skulle av bolaget följas rörande sådana kostnaders bestridande, där olika principer eljest kunde uppställas, såsom rörande avskrivningar, lagervärdering, förräntning m. m.

De i propositionen framlagda förslagen avsågo dels förlängning av sockerbolagets importmonopol å socker till utgången av januari 1942 — dock med rätt för staten att införa de myckenheter socker, som för säkerställande av landets försörjning kunde anses erforderliga — dels godkännande i huvudsak av nytt kontrakt mellan staten och bolaget varom preliminär överenskommelse i enlighet med ovan angivna grundprinciper redan träffats, dels anvisande av anslag å 100 000 kr. för upprätthållande

under budgetåret 1940/41 av statens sockernämnds verksamhet. Förslagen godkändes oförändrade av riksdagen.

Det nya avtalet, vilket skulle gälla för tiden 1/8 1940—31/7 1941, innehöll i huvudsak följande nyheter: Bolaget var skyldigt att vid försäljning av socker och sirap samt vid sockertillverkning erhållna biprodukter tillämpa av Kungl. Maj:t fastställda priser och försäljningsvillkor. Gent emot staten var bolaget redovisningsskyldigt för sina samtliga inkomster på grund av tillverkningen och försäljningen av nämnda produkter, medan staten åtog sig att svara för täckning av bolagets för samma tillverkning och försäljning havda kostnader, viss förräntning av bolagets eget kapital däri inbegripen. Betpriset, för vilket förut bestämts en fix minimigräns, skulle, i enlighet med uppgörelse som träffats mellan bolaget och Sveriges betodlars centralförening, regleras sålunda, att grundpriset för 100 kg betor med 16 % sockerhalt icke fick understiga vissa med hänsyn till variationer i medelhektarskörden å betor bestämda priser. Den uppställda prisskalan angav ett grundpris, stigande från kr. 3:02 vid en medelhektarskörd av minst 360 dt till kr. 3:26 vid en hektarskörd understigande 310 dt betor med 16 % sockerhalt. Betarbetarlönerna skulle som förut fastställas genom av betodlarna avgivna förbindelser. I realiteten kommo bestämmelserna angående lönerna att ansluta till det för året gällande kollektivavtalet. Kostnaderna för sockernämndens verksamhet, vilken genom det nya systemet för prisberäkningen och den därmed följande kontrollen måste bli betydligt mera omfattande och maktpåliggande än förut, skulle helt bestridas av staten, medan de förut åvilat betodlarna och sockerbolaget med hälften för vardera. I vissa fall kunde uppkommande tvistefrågor mellan nämnden och bolaget på dettas begäran underställas prövning av Kungl. Maj:t, som därvid hade att inhämta utlåtande av en opartisk delegation, utsedd enligt lagen om skiljemän. Det förutsattes, att Kungl. Maj:t, därest så av väsentligt ändrade förhållanden påkallades, skulle med berörda parter kunna överenskomma om erforderliga jämkningar av kontraktet.

Betydelsefullt var, att sockerbolaget med hänsyn till angelägenheten av att under rådande förhållanden säkerställa en så stor sockerproduktion som möjligt förklarade sig villigt att öka sockerbetsarealen för kampanjåret 1940/41 med 10 %, nämligen från förutvarande ca 50 000 till 55 000 hektar. Bolaget åtog sig att tillse, att denna arealökning skulle komma jämväl sådana mindre jordbruk till godo, som med hänsyn till sin belägenhet i förhållande till fabrik och sin jordbeskaffenhet kunde anses lämpade för betodling, även om sådan tidigare ej bedrivits å fastigheten.

Ny instruktion för statens sockernämnd utfärdades den 10/5 1940.

Totala betarealen för kampanjåret 1940/41 uppgick till 54 440 hektar, d. v. s. i det närmaste den odlingsareal, som sockerbolaget utfäst sig att söka uppnå. Utbytet per hektar blev emellertid osedvanligt lågt, endast

341 dt, mot i genomsnitt 366 dt under föregående femårsperiod. Grundpriset för året för 16 % betor blev enligt den fastställda prisskalan kr. 3: 10 per 100 kg.

Sockernäringsens reglering under kampanjåret 1941/42.

En förutsättning för att uppgörelse av angiven art mellan staten och Svenska Sockerfabriks AB angående importmonopolets utövning och sockernäringsens reglering i övrigt skulle kunna genomföras var, att överenskommelse dessförinnan träffats med betodlarna om sockerbetspriset. Dylik överenskommelse hade ock ända t. o. m. år 1940 kommit till stånd.

Avsikten var att även för produktionsåret 1941/42 reglera sockernäringsen efter samma grunder som förut. I ändamål att förbereda denna fråga tillsatte Kungl. Maj:t den 7/2 1941 en särskild kommission (1941 års sockercommission) för att förhandla med parterna i ämnet. Trots intensiva förhandlingar lyckades det emellertid denna gång icke att nå en uppgörelse rörande betpriserna, som från statens sida var godtagbar med hänsyn till den av regeringen bedrivna allmänna prispolitiken. Den härigenom uppkomna situationen var ägnad att medföra mycket allvarliga konsekvenser för årets sockerbetsodling. Regeringen fann, att åtgärder ovillkorligen måste vidtagas för att säkerställa landets försörjning med socker. Då några möjligheter att importera denna vara icke förelågo, måste tillses, att de för landets förseende med socker erforderliga odlingarna ägde rum. Härvid kunde flera utvägar tänkas komma till användning. Sålunda kunde man tänka sig, att staten själv med stöd av förfogandelagen finge i sin hand de erforderliga arealerna och därefter själv ombesörjde odlingen. Denna utväg innefattade emellertid så stora olägenheter och svårigheter, att densamma icke lämpligen syntes böra ifrågakomma. Ett annat sätt var, att brukare av fastighet, varå under år 1940 odlats sockerbetor, vid lämplig påföljd förpliktades att under år 1941 verkställa dylik odling. Regeringen beslöt sig för att följa sistnämnda väg och proposition med förslag till lag i angivna syfte framlades för 1941 års riksdag (nr 184).

Lagförslaget innebar i huvudsak att, därest under år 1940 å fastighet för avsalu odlats sockerbetor, fastighetens brukare skulle vara skyldig att jämväl under år 1941 för leverans till köpare, som Kungl. Maj:t anvisade, verkställa odling å en areal som motsvarade minst 75 % av den under år 1940 för sockerbetsodling brukade arealen. Om uppgörelse om betpriset icke komme till stånd, skulle detta bestämmas av skiljemän. Dispens från odlingskyldigheten skulle i särskilda fall kunna lämnas av LK eller efter bemyndigande av vederbörande kristidsstyrelse. För underlåtenhet att verkställa ålagd odling eller att fullgöra leveransskyldighet stadgades böter. Lagförslaget antogs av riksdagen den 3/4 1941. I förslaget gjordes därvid den ändringen, att lagen förklarades skola träda i kraft först å dag, som Kungl. Maj:t bestämde. Härigenom ville man hålla möjligheterna öppna för

en uppgörelse om betpriset även efter lagens antagande av riksdagen. Lagen utfärdades av Kungl. Maj:t den 9/4 1941 (nr 205).

Genom Sveriges lantbruksförbund upptogs härefter förnyade förhandlingar med betodlarna om betpriset, och därvid nåddes uppgörelse, vilken medförde att lagen om tvångsodling av sockerbetor icke behövde sättas i kraft. Uppgörelsen innebar, att grundpriset å betor med 16 % sockerhalt skulle utgöra kr. 4: 10 per dt, därest den totala betarealen uppginge till eller överstege 85 % av 1940 års odling, samt kr. 3: 80 vid en totalareal understigande 85 %, med jämkning efter sockerhalt enligt tidigare tillämpade grunder. (Grundpriset för år 1940 var, som förut nämnts, kr. 3: 10 per dt.) På hemställen av Sveriges betodlares centralförening skulle omprövning genom skiljenämnd kunna ske, huruvida höjning av betpriset kunde anses motiverad med hänsyn till sådan stegring av kostnaderna för betodlingen, som innebure att förutsättningarna för det avtalade priset i mera betydande mån förändrats. Det förutsattes, att statsmakterna, ifall svårigheter skulle uppstå för betodlarna att få arbetare för skötseln av betodlingarna, komme att vidtaga åtgärder för anskaffande av erforderlig arbetskraft.

Kontrakt angående sockerbetsodling för år 1941 tecknades sedermera mellan sockerbolaget och betodlarna om odling av sockerbetor på en areal av något över 53 000 hektar eller omkring 99 % av den under föregående år odlade arealen. Därmed hade förutsättningarna för ett betpris av kr. 4: 10 per dt uppnåtts.

Sedan frågan om betpriset ordnats, framlade Kungl. Maj:t för 1941 års riksdag proposition angående sockernäringsens reglering för produktionsåret 1941/42 (nr 212), vilken av riksdagen antogs. Därigenom förlängdes för ytterligare ett år det statliga importmonopolet på socker, vilket som förut överläts på Svenska Sockerfabriks AB, varjämte Kungl. Maj:t bemyndigades att med bolaget sluta nytt avtal rörande sockertillverkningen för tiden 1/8 1941—31/7 1942.

Det nya avtalet gick väsentligen ut på fortsatt tillämpning av det år 1940 genomförda regleringssystemet. Staten garanterade alltså som förut bolaget täckning för samtliga med sockertillverkningen förbundna kostnader, mot att bolaget förblev redovisningsskyldigt för sina på grund av sockertillverkningen erhållna inkomster. Vissa ändringar genomfördes emellertid bl. a. beträffande beräkningen av de fasta kostnaderna. Enligt det gällande avtalet var bolaget tillförsäkrat täckning även för de fasta kostnaderna oberoende av tillverkningens storlek. Det anmärktes i propositionen, att vid den priskontroll som påvilade PKN den regeln följdes, att ett företag icke kunde påräkna att få sina fasta kostnader täckta i oförändrad omfattning vid minskad tillverkning eller omsättning. Då det syntes riktigt, att samma princip tillämpades vid sockerbolagets rörelse, hade i det nya avtalet stadgats, att täckning garanterades för de fasta kostnadernas belopp

per produktenhet vid en uppskattad normal årstillverkning av råsocker. Under fasta kostnader upptogs underhåll, avskrivningar å fastigheter, maskiner och inventarier, skatter till stat och kommun samt till bolagets fria disposition stående medel. Ändringen innebar, att bolaget fick självt bära riskerna i fråga om de fasta kostnadsposterna vid en minskad tillverkning. Å andra sidan erhöll bolaget en fördel, för den händelse ökning i tillverkningen komme till stånd. Det belopp, som skulle tillgodoräknas bolaget för täckning av de fasta kostnaderna (den s. k. låsta kostnads-posten), bestämdes till 4,45 öre per kg råsocker.

Sockernäringsens reglering under kampanjåren 1942/43—1949/50.

Uppgörelsen med betodlarna för kampanjåret 1942/43 resulterade i att grundpriset för sockerbetor bestämdes till kr. 4: 50 per dt 16 % betor. Avtalet med sockerbolaget fick eljest i huvudsak samma innehåll som föregående års avtal. Så blev — bortsett från vissa smärre ändringar — fallet även i fråga om de avtal, som i fortsättningen årligen träffades.

En kortfattad översikt må här lämnas angående utvecklingen på ifrågasvarande område fram till början av 1950-talet.

En successiv höjning skedde, efter årliga förhandlingar med betodlarnas centralförening, i det garanterade betpriset. Under åren 1943—47 fördes dessa förhandlingar av statens sockernämnd i samråd med LK och PKN. För de efterföljande åren ändrades detta så tillvida, att förhandlingsarbetet uppdrogs åt en särskild förhandlingsdelegation, bestående av en av Kungl. Maj:t tillsatt ordförande jämte ordförandena i sockernämnden samt LK och PKN. Då år 1946 enighet icke kunde uppnås mellan myndigheterna och betodlareföreningen angående betpriset, upptogs förhandlingar med föreningen av representanter för regeringen, varvid slutlig uppgörelse nåddes. Det överenskomna grundpriset för 16 % betor jämte tillägget för sockerhalt var under kampanjåren 1939/40—1949/50 följande i öre per dt:

År	Grundpris	Tillägg för sockerhalt	Tillhopa	År	Grundpris	Tillägg för sockerhalt	Tillhopa
1939/40	270	28,5	298,5	1945/46	465	43,9	508,9
1940/41	310	35,3	345,3	1946/47	465	43,7	508,7
1941/42	410	53,0	463,0	1947/48	500	56,3	556,3
1942/43	450	25,0	475,0	1948/49	530	48,7	578,7
1943/44	450	30,8	480,8	1949/50	530	56,0	586,0
1944/45	450	29,1	479,1				

I betodlingsavtalet för 1945/46 bestämdes, att till odlare, som tecknade kontrakt med Mörbylånga, Roma, Linköpings eller Lidköpings råsockerfabrik, skulle utgå ett arealtillägg av 10 kr. för varje påbörjat halvt hektar odlade betor. För odling, som ej översteg $\frac{1}{8}$ hektar, skulle arealtillägget dock utgå med allenast 5 kr. Denna bestämmelse kvarstod i de följande

årens överenskommelser. År 1948 tillades en bestämmelse, att för betor, som invägdes sedan avverkningen vid visst sockerbruk (driftavbrott från-räknade) pågått 63 dygn eller under viss förutsättning längre, skulle utgå extra ersättning med $\frac{1}{10}$ av grundpriset. Ersättningen för extra täckningskostnader för sockerbetor, som levererades efter den 15 november, höjdes samtidigt från 20 till 40 öre per dt betor.

Enligt 1950 års avtal differentierades priset, liksom enligt 1941 års avtal, efter betodlingens totala omfattning i avsikt att locka till ökad odling. (Som framgår av tablån å sid. 258 hade odlingsarealen åren 1947—49 nedgått under 50 000 hektar.) Grundpriset för 100 kg betor med 16 % sockerhalt skulle utgöra kr. 5:35, därest odlingen understeg 50 200 hektar. Till detta pris skulle göras ett stimulanstillägg om 1 öre per dt för varje helt 200-tal hektar, varmed odlingen översteg 50 000 hektar upp till kr. 5:55, vilket pris uppnåddes vid en odling omfattande minst 54 000 hektar. Vidare skulle, med hänsyn till att sockerfabriken i Lidköping nedlagts, särskilda villkor gälla beträffande odling och leverans av i Västergötland odlade betor.

Arbetslönerna vid betodlingen utgingo i enlighet med träffade kollektivavtal. Ett i 1949 års kollektivavtal förekommande stadgande rörande skötsel av sockerbetor föranledde i samma års överenskommelse med betodlareföreningen en bestämmelse om särskild ersättning för odling å stenbunden mark. Ett belopp av 250 000 kr. ställdes till föreningens disposition för att på vissa villkor, med högst kr. 21:70 per hektar av särskilt stenbunden mark, utbetalas till vederbörande odlare.

Enligt en länge tillämpad praxis ägde sockerbetsodlare att till nedsatt pris uttaga viss mängd melass från sockerbolaget för utfodring å egna brukningsdelar. Under tidigare år hade den kvantitet, som betodlarna sålunda fått uttaga, uppgått till två fat eller omkring 500 kg per hektar odlade sockerbetor. Med hänsyn till behovet av melass vid foderförsörjningen inom landet i dess helhet begränsades betodlarnas uttag fr. o. m. kampanjåret 1941/42 till ett fat per hektar. Fr. o. m. 1944 tilldelades betodlarna alternativt ett fat melass per hektar med s. k. dubbel rabatt (7 öre per kg) eller — om tillgången så medgav — två fat med enkel rabatt. Vissa ändrade villkor genomfördes senare.

Kvävegödsel tilldelades betodlarna i jämförelsevis riklig omfattning, delvis till reducerat pris. Särskilt märkes, att huvuddelen av de knappa tillgångarna på chilesalpeter förbehölls sockerbetsodlingen.

Av de ändringar, som de ekonomiska relationerna mellan staten och sockerbolaget undergingo fr. o. m. året 1942/43, voro följande de viktigaste.

I 1940 års kontrakt fanns, som förut nämnts, intaget ett stadgande, att den bolaget tillförsäkrade ensamrätten till import av socker ej skulle utgöra hinder för staten att till riket införa de myckenheter socker, som för säkerställande av landets försörjning med socker kunde anses erforderliga. Med

hänsyn till önskvärdheten att staten i rådande läge ägde fria händer att, då tillfälle därtill gavs, från utlandet inköpa socker gavs detta stadgande i 1942 och följande års avtal ändrad lydelse. Det angavs som en förutsättning för tillämpning av nämnda stadgande, att de på statens initiativ förekommande inköpen av utländskt socker och den därav följande verksamheten icke sammanblandades med bolagets verksamhet i övrigt enligt kontraktet utan i stället av bolaget bedrevs på statens risk och för statens räkning såsom en fristående rörelse, reglerad genom särskilt avtal. Det fastslogs, att Kungl. Maj:t skulle äga att i förevarande avseende träffa nödiga överenskommelser med bolaget och detta även om staten härigenom påtoge sig visst ekonomiskt ansvar.

I 1943 års avtal skedde en väsentlig utvidgning av den s. k. låsta kostnadsposten, vilken ej var underkastad statens kostnadsgaranti. Nämnda post skulle sålunda innefatta ej blott underhåll, avskrivningar, skatter och ett till bolagets fria disposition stående belopp utan jämväl avlöningar, pensioner, förbrukningsartiklar, omkostnader, körslor, vagnshyra, betfrö, försäkringar samt förräntning av bolagets eget kapital. Utanför den låsta posten skulle alltså i huvudsak ligga blott sådana på förhand mera svårbestämda poster som betkostnader, bränsleutgifter, emballage och frakter. Den låsta kostnadsposten höjdes som följd härav från 5,22 öre per kg råsocker år 1942 till 17,22 öre år 1943. Den höjdes senare successivt till omkring 22 öre. Med hänsyn till ovissheten i rådande läge stadgades emellertid att — därest under kontraktåret mera avsevärd ändring inträdde i summan av de i den låsta posten ingående kostnaderna — förhandlingar efter anfordran av någondera parten skulle upptagas mellan dem i syfte att åstadkomma skälig jämkning i det för året bestämda beloppet.

Den rådande kristiden föranledde sockerbolaget att upptaga vissa vid sidan om sockertillverkningen liggande verksamhetsgrenar. Sålunda igångsattes hösten 1941 tillverkning av äggvitehaltigt foder i samband med återtagning av avloppsvattnet. Det härav uppkomna överskottet av betmassa tillvaratogs efter LK:s anmodan för tillverkning av kaffesurrogat. Med kommissionens medgivande upptog bolaget likaledes en betydande tillverkning av fodersirap och beredd fodercellulosa (cellfor).

En annan av bolaget vidtagen åtgärd av krisnatur var, att bolaget enligt meddelad föreskrift från den 1/7 1941 övergick till förenklad raffinering av socker, s. k. krisraffinering. Genom denna åtgärd beräknades å raffinadtillverkningen kunna ernås en bränslebesparing med 30 à 35 %. Ett ytterligare steg i samma riktning togs vid de kombinerade fabriker genom att det sockertekniska arbetet vid dessa fabriker ändrades, så att råsockret på ett tidigt stadium i produktionsprocessen bearbetades för framställningen av s. k. vitsocker. Genom den förkortade produktionsprocessen beräknades en besparing erhållas av ca 1 000 ton stenkol per år. Krisraffineringen fortfor ända till hösten 1949, då bolaget genom Kungl. Maj:ts

beslut den 9/9 s. å. medgavs rätt att återupptaga tillverkningen av helraffinerat svenskt socker.

Ungefär samtidigt förverkligades ett gammalt önskemål därigenom att åtgärder vidtogos för åstadkommande av ett över hela riket enhetligt detaljhandelspris på socker. Förslag hade av statens sockernämnd framställts, att vid leverans av socker från sockerbruken detaljisternas järnvägsfrakt till ett antal orter i Norrland och Dalarna skulle i angivet syfte maximeras till 2 öre per kg samt sockerbolaget svara för den del av transportkostnaden som översteg detta belopp. Genom beslut den 16/9 1949 uppdrog Kungl. Maj:t åt sockernämnden att träffa avtal med sockerbolaget i huvudsaklig överensstämmelse med förslaget.

Sockerregleringen ur statsfinansiell synpunkt.

Sockerbolagets försäljningspris å socker och sirap samt vid sockertillverkningen erhållna biprodukter — härmed avsågs huvudsakligen melass — skulle enligt de med staten fr. o. m. år 1940 slutna kontrakten bestämmas av Kungl. Maj:t. Det förutsattes att bolaget vid lämpliga tillfällen framställde de förslag till prissättning, som läget krävde, ävensom att statens sockernämnd utredde och yttrade sig över hithörande frågor. Priserna borde enligt uttalande i 1940 års sockerproposition så avvägas, att statsgarantien för täckning av produktionskostnaderna principiellt och i stort sett infriades genom bolagets varuförsäljningar. Detta innebar alltså, att direkta statsanslag såvitt möjligt ej skulle ifrågakomma för garantiens infriande. Emellertid borde det vara Kungl. Maj:t tillåtet att handha prissättningen efter förhållandevis fri prövning och med rätt att söka, i den mån så funnes lämpligt, utjämna sockerpriset skilda perioder emellan.

Under de två första avtalsåren upprätthöllos ovan angivna principer någorlunda väl, vilket gjorde att regleringen var i huvudsak självbärande. Året 1941/42 avslutades med en bolagets fordran på staten av 2,4 milj. kr. Sockerpriset (d. v. s. priset å krossmelis) höjdes under nämnda två år successivt från 38 till 49 öre per kg. Vid sist angivna nivå bibehölls det sedan oförändrat under 4 ½ år trots inträdda avsevärda stegringar i produktionskostnaderna, framför allt beroende på höjda betpriser. Följden härav visade sig i att inkomsterna av försäljningen blevo otillräckliga för att täcka kostnaderna för statsgarantien. Underlåtenheten att höja sockerpriset motiverades med hänvisning till den tillämpade prispolitiken, vilken principiellt gick ut på upprätthållande av ett allmänt prisstopp. För att täcka förlusterna anvisade riksdagen på Kungl. Maj:ts framställning betydande anslag. Först från början av år 1947 höjdes sockerpriset — för att återställa jämvikten mellan pris och kostnader — med 11 öre och senare under året med ytterligare 3 samt i maj 1948 med 2,25 öre per kg. Sockerpriset hade därmed sedan tiden för krigsutbrottet stegrats från 32 till 65,25 öre per kg, vilket alltså innebar mer än en fördubbling.

Statsanslagen uppgingo till följande belopp:

för budgetåret 1942/43	19,6 milj. kr.
» » 1943/44	25,0 » »
» » 1944/45	22,0 » »
» » 1945/46	22,0 » »

Tack vare de från början av år 1947 genomförda prishöjningarna erfordrades fr. o. m. 1946/47 inga ytterligare anslag i samband med sockerregleringen. Ett under 1948/49 uppkommet underskott täcktes ur anslaget till subventionering av priserna å vissa livsmedel.

Under en följd av år anvisades vissa anslag till arbetsbesparande anordningar för lastning och lossning av sockerbeter vid såväl vissa enskilda som statens järnvägar. Vad de sistnämnda angår utgingo dessa medel fr. o. m. 1945/46 från statens järnvägars dispositionsanslag.

Ransoneringen av socker och sirap.

Vid krigsutbrottet hade Sverige, som förut nämnts, under en ganska lång följd av år varit praktiskt taget självförsörjande i fråga om socker. Sockerbetsodlingen, som åren 1935—39 genomsnittligt omfattade drygt 50 000 hektar, hade 1937 varit ovanligt stor, över 55 000 hektar, och givit ett gott utbyte. Även året därpå var skörden god, om också av mera ordinär omfattning. Resultatet blev, att man — trots att sockerförsäljningen med hänsyn till det oroande världspolitiska läget varit onormalt stor redan 1938 — hade ett tämligen gynnsamt utgångsläge vid krigsutbrottet. När första krigshöstens betskörd, som mer än väl täckte ett normalt årsbehov, stod färdig att tagas i bruk, fanns i förråd från föregående års skörd ett råsockerlager, motsvarande ungefär tre månaders förbrukning.

Man ansåg sig kunna räkna med att först på ett framskridet stadium behöva tillgripa reglering av konsumtionen på detta område. Så blev dock icke fallet. Sockret kom att bli den vara, som närmast efter kaffe och te drabbades av ransoning. Orsaken härtill var de tendenser till hamstringsköp av den lagringsdugliga varan, som kunde förmärkas, då krigsskådeplatsen den 9/4 1940 utvidgades till Danmark och Norge. Redan dagen därpå sattes sockerransoneringen i verket. Den blev en av de långvarigaste konsumtionsregleringarna. Icke förrän den 1/9 1949, alltså efter mer än nio år, kunde sockret åter köpas fritt.

Tekniskt sett ställde sig ransoneringen av socker avsevärt enklare än motsvarande ingripanden beträffande vissa andra livsmedel. Skillnaden var, att man i fråga om socker hade att göra med en enda producent, Svenska Sockerfabriks AB, under det att produktionen av exempelvis kött och ägg var utspridd på en mängd enheter. Några omfattande åtgärder för att leda in varan i ransoneringsystemet behövdes således icke, när det gällde sockret.

Sirap lämnades till en början utanför ransoneringen, men då förbruk-

ningen så småningom visade en kraftig stegring, inordnades sirap på hösten 1940 i sockerransoneringsen på så sätt, att varorna fingo köpas alternativt, varvid 1 kg socker motsvarade 1,4 kg sirap. Ett par år senare inbegreps även konstthoning av svenskt ursprung i ransoneringsen.

Som framgår av tabellen å sid. 258 var sockerbetsarealen under själva krigsåren i regel något större än det tidigare genomsnittet på drygt 50 000 hektar. Variationerna i skördeutfallet, vilka likaså kunna följas i tabellen, medförde emellertid, att den utvidgade odlingen icke genomgående lämnade större skördar än man haft tidigare. På det hela taget var dock utbytet relativt tillfredsställande. Särskilt förtjänar nämnas, att de för flertalet andra grödor katastrofalt dåliga åren 1940 och 1941 voro jämförelsevis goda sockerbetsår.

Därför kunde — trots att beredskapslager, avsedda att tagas i bruk vid krig eller krigsfara, lagts upp över hela landet (se sid. 431) — hushållens tilldelning hållas tämligen riklig även under de i fråga om många andra livsmedel besvärligaste krisåren 1942 och 1943. Utöver den ordinarie tilldelningen lämnades under hela ransoneringsstiden en särskild tilldelning om 5 à 6 kg per person under syltnings- och saftningssäsongen. I nedanstående uppställning, som visar den genomsnittliga tilldelningen i gram per person och vecka samt årsransonen under tiden 1941—48, har syltsocker-tilldelningen inkluderats.

År	Gram per vecka	Kg per år	År	Gram per vecka	Kg per år
1941	536	28,0	1945	471	24,6
1942	544	28,4	1946	466	24,3
1943	512	26,7	1947	460	24,0
1944	499	26,1	1948	476	24,9

Motsvarande veckosiffror för ransoneringsens begynnelse- och slutår voro: 1940 636 g, 1949 438 g. Dessa kvantiteter äro dock ej fullt jämförbara med de övriga, enär ransoneringsen endast omfattade en del av de bägge åren och syltningssäsongen i ena fallet föll helt, i andra fallet delvis inom ransoneringsstiden.

Hur stor del hushållens inköp av socker före kriget utgjorde av den totala sockerförbrukningen i landet kan icke exakt angivas, men genomsnittet per individ och år torde ha legat omkring 28 à 29 kg. Ransoneringsen innebar alltså de första åren knappast någon nämnvärd inskränkning i den genomsnittliga hushållsförbrukningen, under det att nedskärningen kan beräknas till omkring 15 % åren 1946 och 1947, då ransonen var som lägst. I motsats till vad förhållandet var beträffande flertalet andra ransonerade livsmedel torde lantbefolkningen ha haft starkare kännning av knappheten än stadsborna. Tilläggsstilldelning lämnades endast till vissa yrkesgrupper med särskilt påfrestande arbete, alltså i långt mindre utsträckning än i fråga om bröd, matfett och kött.

Åtstramningen av ransonen under de senare krigsåren och närmast efter kriget sammanhängde till en del med hjälpsändningarna till i första hand Finland och Norge. Den första utförseln av socker ägde rum på sommaren 1943, då ett i Danmark inköpt men i Sverige ännu icke förtullat parti om 6 000 ton skickades till Norge för försäljning genom Svenska Norgehjälpen, varvid de svenska ransonerna nedsattes i motsvarande mån. Skörden 1945 översteg endast obetydligt den kvantitet som behövdes för att täcka ett års förbrukning med de då tillämpade, relativt åtstramade tilldelningsnormerna. För att likväl under detta försörjningsår liksom tidigare vissa partier skulle kunna friställas för hjälpverksamheten, företogs på våren 1946 en sänkning av ransonerna, vilken medförde att den ordinarie tilldelningen under ett halvår var endast 342 g i veckan, bottenläget för hela ransoneringstiden.

Importen av socker från Danmark började 1943, men var till en början starkt begränsad (i genomsnitt per år ungefär 8 000 ton 1943—46). I och med att den svenska sockerskörden 1947 rätt betydligt minskades, växte givetvis importbehovet. Vid denna tid hade socker börjat kunna köpas även från vissa andra länder än Danmark men praktiskt taget endast mot betalning i hårdvaluta, varför importen måste begränsas till vad som var oundgängligt för upprätthållande av de förhållandevis låga ransonerna. Vissa lättnader i importhänseende inträdde efter hand, men först på eftersommaren 1949 ansågs läget sådant, att ransoneringskänsligheten kunde slopas. Från LK:s sida hade räknats med stark ökning av konsumtionen vid fri försäljning. Så blev också fallet. Försäljningen uppgick år 1950 till ca 350 000 ton, d. v. s. omkring 80 000 ton mera än under de sista ransoneringsåren.

Av sockerförbrukningen under ransoneringskänslighetsperioden föll ungefär $\frac{2}{3}$ på de enskilda hushållen och återstoden på övriga förbrukare, bland vilka sötvaruindustrien, fruktkonservindustrien, bagerierna, konditorierna, näringsställen och läskedrycksfabrikerna voro de största. Bland övriga förbrukargrupper kunna nämnas biodlarna, som erhöles tilldelning per bisamhälle för utfodring. Med undantag för fruktkonservindustrien, apotek och läkemedelsfabriker fingo storförbrukarna vidkännas en starkare nedpressning i förhållande till förkrigskonsumtionen än hushållen. Så t. ex. motsvarade under den hårdaste tiden tilldelningen till sötvaruindustrien samt till bagerier och konditorier ca 60 %, tilldelningen till näringsställen ca 50 % av resp. företags förbrukning 1939. För näringsställen gällde bestämmelser om hur mycket socker, som fick lämnas gästen vid servering av kaffe; under en tid var begränsningen en bit per kopp.

Från sommaren 1943 utgick tilldelningen till sötvaruindustrien endast till viss del i svenskt socker. Återstoden — under de första åren en tredjedel — måste, om företaget ville ta den i anspråk, köpas ut i importerat socker, som för konsumenten vid denna tid betingade ett mer än dubbelt så högt pris som det inhemska sockret. Sedermera skedde en viss utjäm-

ning mellan priserna, men det s. k. industrisocket förblev även i fortsättningen väsentligt dyrare än annat socker. Detta arrangemang, som vidtogs utan att företagen lämnades tillfälle att höja priserna på sina produkter, tillämpades senare även beträffande tilldelningen till vissa andra industrier. Så utgick exempelvis tilldelningen till läskedrycksfabrikerna en tid till 40 % och senare helt i industrisocker.

Detta importerade socker var helraffinerat och alltså av fredsmässig kvalitet, medan däremot vid den inhemska sockertillverkningen, som förut nämnts, med hänsyn till bränslesituationen från sommaren 1941 och ända till dess ransoneringen upphävdes tillämpades ett förenklat förfaringssätt vid raffineringen.

Oljeväxter.

Stor betydelse för vår försörjning under kristiden fick den under dessa år tillkomna oljeväxtodlingen, vilken livligt uppmärksammats vid den före kriget och vid dess början uppgjorda produktionsplaneringen.

Som följd av beslut vid 1939 års lagtima riksdag ställde Kungl. Maj:t till dåvarande jordbruksnämndens förfogande ett belopp av 80 000 kr. att användas för inköp i beredskapssyfte av vissa oljefröer. Vidare uppdrogs åt jordbruksnämnden att föranstalta om odling av raps under produktionsåret 1939/40. Rapsodlingen utlades i enlighet härmed under hösten 1939 å en areal av sammanlagt 63 hektar. Under nästföljande år ställdes ytterligare medel till förfogande för en inhemsk oljeväxtodling och LK erhöll i uppdrag att träffa anordningar härför. Detta skedde på så sätt, att Svenska Spannmåls AB med intresserade odlare tecknade kontrakt om odling av raps, vallmo, oljelin och sojabönor till av riksdagen fastställda priser. Dessa voro för raps och sojabönor 60 öre samt för vallmo och oljelin 70 öre per kg. Den odling som sålunda kom till stånd var av rätt obetydlig omfattning. Den erhållna skörden användes huvudsakligen till utsäde för följande år. Fr. o. m. år 1941 utökades emellertid odlingarna och blevo nu till övervägande delen bruksfröodlingar. Under åren 1941—43 var odlingen organiserad på samma sätt som under 1940, nämligen så att spannmålsbolaget enligt erhållet uppdrag tecknade kontrakt med odlaresammanslutningar eller enskilda odlare direkt om odling av oljeväxter till fasta garantipriser. Spannmålsbolaget svarade härvidlag för mottagning och torkning av fröet vid torkanläggning samt ombesörjde transporten av den torkade varan till oljefabrikerna. För mottagningen av fröet från odlarna samt för torkningen träffades avtal med spannmåls- och utsädeshandlare.

Fr. o. m. produktionsåret 1943/44 övertogs teckningen av odlingskontrakt och omhändertagandet av det skördade fröet av en odlarnas egen förening, Sveriges oljeväxtodlares centralförening. Centralföreningens befattning med oljeväxtodlingen reglerades genom avtal som för varje år slöts mellan LK och föreningen. Med LK:s godkännande träffade

centralföreningen sekundäravtal med Svenska lantmännens riksförbund om att förbundet genom en särskild avdelning, Oljeväxtcentralen, skulle handha föreningens uppgifter ifråga om teckningen av odlingskontrakt samt mottagningen och torkningen av fröet och försäljningen av detta till oljefabriker. Vid de uppköp från odlare, resp. försäljningar till oljefabriker, som centralföreningen hade att genomföra, tillämpades priser, vilka varje år efter att ha underställts riksdagen fastställdes av Kungl. Maj:t. Med hänsyn till att odlingen vid organisationens genomförande var ny och ganska osäker sattes priserna relativt höga för att stimulera odlarna till att i önskvärd omfattning upptaga odling av hithörande slag. Efter hand som odlingen vunnit i säkerhet och jordbrukarna lärt sig behärska odlings-tekniken, borttogs den extra stimulansdelen i priserna och dessa sänktes, samtidigt som man strävade efter att få priserna i balans och lämplig relation till övriga garantipriser för lantbruksprodukter. I efterföljande tabell återges de priser, som under olika år varit garanterade odlarna för av dem levererade oljefröer av de mera betydande oljeväxterna. (Siffrorna ange pris i öre per kg för vara av normal kvalitet, d. v. s. vara med 18 % vattenhalt och 96 % renhet för raps och senap samt 94 % renhet för oljelin.)

	1944	1945	1946	1947	1948	1949
Höstraps	80	69	69	75	90	90
Höstrybs	—	—	—	—	90	90
Vårraps	75	75	75	85	90	85
Vitsenap	65	65	65	75	78	70
Oljelin	80	69	60	77	85	82

Jämsides med ovan angivna åtgärder för att befordra och stimulera den svenska oljeväxtodlingen utfärdades också restriktiva bestämmelser om användningen av oljefrö. Den 4/1 1942 infördes beslag på följande slag av oljefröer, nämligen vitsenap, sojabönor, linfrö samt frö av raps, rybs, hampa, solros och vallmo. Samtidigt infördes handelsreglering, innebärande att i huvudsak all annan handel än den uppköpsverksamhet, som enligt vad ovan sagts handhades av Svenska Spannmåls AB resp. Oljeväxtcentralen, bands genom licensgivning. Licensgivningen var från början ganska sträng, men efter hand infördes vissa lättnader, främst då det gällde försäljningar från apotek och kemikalieaffärer av små kvantiteter för medicinskt bruk o. likn. För försäljningen av oljefröer för utsädesändamål gällde handels- och prisbestämmelser, som nära anslöto sig till dem som meddelats för handeln med övriga lantbruksfröer. F. o. m. den 15/7 1949 medgavs helt fri försäljning av samtliga oljeväxtfröer och vid utgången av november månad 1949 hävdades alla beslagsbestämmelser för desamma.

Nedanstående tabell utvisar hur den kontrakterade oljeväxtodlingen alltsedan krigets början utvecklats.

År	Odlad areal. Hektar					Fröskörd (9 % vattenhalt) Ton	
	Totalt	Därav				Totalt	Därav oljelin
		Höstraps och höstrybs	Vårrops och vårrybs	Vitsenap och Fiske- bysenap	Oljelin		
1941	7 900	900	—	5 100	900	6 300	—
1942	18 000	1 400	200	14 000	1 700	21 200	—
1943	29 500	4 900	7 100	13 000	2 700	38 400	—
1944	44 300	11 900	8 700	7 700	13 300	44 500	—
1945	37 000	7 300	7 900	4 500	15 400	39 700	18 000
1946	27 000	5 800	6 900	5 300	8 700	26 100	6 900
1947	42 700	3 000	9 900	13 700	16 000	45 400	16 500
1948	78 700	15 300	23 600	18 100	21 700	95 900	24 700
1949	141 800	39 800	40 500	14 600	46 900	178 300	50 700

Jämte de i tabellen specificerade oljeväxterna odlades även vissa andra växtslag, under de första åren särskilt vallmo. Vid sidan av kontraktsodlingen förekommo även i viss omfattning fria odlingar.

Efter de första årens uppgång inträdde som synes ett bakslag under åren 1945 och 1946. Fr. o. m. år 1947 har oljeväxtodlingen kraftigt utvecklats. De ungefärliga kvantiteterna framvunnen olja anges i efterföljande sammanställning.

År	Ton	År	Ton
1941	1 600	1946	9 300
1942	6 300	1947	14 600
1943	13 300	1948	34 200
1944	15 900	1949	65 000
1945	14 600		

Av oljeutvinningen från 1949 års skörd utgjordes ca 75 % av margarinoljor och 25 % av linolja. Beträffande produktionen av oljekraftfoder av inhemskt frö se sid. 291.

Den animaliska produktionen samt handel med och förbrukning av animaliska jordbruksprodukter.

Fodermedel.

Huvuddragen av fodermedelsförsörjningen före, under och närmast efter kriget.

De fodermedel, som allmänligen brukas vid husdjursskötseln i Sverige, kunna lämpligen fördelas i följande huvudgrupper:

1. Vegetabiliskt kraftfoder, omfattande dels fodersäd, dels oljekraftfoder och kli,

2. Saftfoder, omfattande foderrotfrukter och potatis, biprodukter från vissa livsmedelsindustrier (sockerfabriker, bryggerier och brännerier) samt bete och grönfoder.

3. Stråfoder (hö och halm),
4. Kraftfodermedel av animaliskt ursprung (köttfodermjöl, fiskmjöl m. m.),
5. Mineralfodermedel samt
6. Vitaminfodermedel (fodertran m. m.)

Av dessa olika huvudslag av fodermedel har import i större omfattning förekommit dels i fråga om vissa slag av fodersäd, framför allt majs, dels i fråga om oljekraftfoder, som inkommit i landet antingen i form av oljekakor eller oljekaksmjöl eller ock i form av råvara för tillverkning av dylika produkter. Kli har även tidvis importerats i rätt stora kvantiteter, men även export därav har förekommit. Av oljekraftfoder, tillverkat av importerad råvara, ägde före kriget likaledes en ej ringa export rum. I övrigt har den omfattande och mångskiftande förbrukningen av fodermedel väsentligen tillgodosetts genom inhemsk produktion. Jämväl oljekraftfoderbehovet har under kriget — och än mer därefter — kunnat i växande utsträckning fyllas genom bearbetning av inhemsk råvara.

Till ovannämnda grupper av fodermedel komma industriellt framställda foderblandningar av olika slag, köksavfall o. dyl. samt vissa under kriget brukade ersättningsmedel, främst fodercellulosa.

En sammanfattande översikt rörande totala fodermedelstillgången och dess fördelning samt förskjutningarna därvidlag under kriget och tiden närmast därefter meddelas här nedan. Närmare uppgifter angående produktion, utrikeshandel och förbrukning av särskilda slag av fodermedel lämnas i efterföljande specialredogörelser.

Total förbrukning av fodermedel. Milj. foderenheter.¹

Konsumtionsår	Inhemska fodermedel				Importerade fodermedel	Total fodermedelsförbrukning ²
	Kraft-, strå- och saftfoder ²	Bete och grönfoder	Animaliskt foder	Summa ³		
1930/39 i medeltal ..	5 134	1 888	337	7 359	504	7 863
1939/40	5 143	1 340	393	6 876	327	7 203
1940/41	4 472	1 051	320	5 843	241	6 084
1941/42	3 672	1 736	254	5 662	152	5 814
1942/43	4 231	1 846	246	6 323	92	6 415
1943/44	4 963	2 216	304	7 483	104	7 587
1944/45	4 751	2 399	299	7 449	178	7 627
1945/46	4 790	2 588	335	7 713	266	7 979
1946/47	4 992	1 895	331	7 218	326	7 544
1947/48	3 488	2 361	316	6 165	370	6 535
1948/49	4 555	2 519	308	7 382	353	7 735

¹ 1 foderenhet (f. e.) motsvarar i fodervärde 1 kg fodersäd.
² Omfattar även hö av grönfoder.
³ I siffrorna för 1940/41—1946/47 ingår fodercellulosa med följande antal milj. f. e.: för 1940/41 = 111, 1941/42 = 382, 1942/43 = 38, 1943/44 = 43, 1944/45 = 46, 1945/46 = 35 och 1946/47 = 8. För 1941/42 ingår dessutom 50 milj. f. e. ersättningsfoder av annat slag, som icke redovisas i skördestatistiken.

Regleringsåtgärder under konsumtionsåret 1939/40.

Utgångsläget på foderförsörjningens område var vid krisens inträde ganska tillfredsställande och möjligheterna för animalieproduktionens upprätthållande följaktligen goda. Av såväl stråfoder som fodersäd hade år 1939 erhållits en riklig gröda. Vidare hade betydande kvantiteter oljekraftfoder eller råvaror härför genom statens försorg upplagrats. Trots detta ansågs det med hänsyn till de ovissa framtidsutsikterna nödvändigt att redan från början av konsumtionsåret 1939/40 vidtaga åtgärder för åstadkommande av en sparsam hushållning och en lämplig fördelning av inom landet befintliga förråd samt av inköpta men ännu ej till landet inkomna foderkvantiteter.

Som en första åtgärd i sådant syfte förordnade Kungl. Maj:t på hemställen av statens jordbruksnämnd om beslag fr. o. m. den 30/9 1939 å *oljekraftfoder* (oljekakor och genom krossning eller extraktion erhållet oljekaksmjöl). Importen av fodersäd och vissa andra viktigare slag av kraftfoder utom oljekraftfoder var sedan flera år underkastad reglering, varvid statens jordbruksnämnd fungerade som licensmyndighet. Genom kungörelse den 6/10 1939 inbegreps även oljekraftfodret under importregleringen, samtidigt som den i importhämmande syfte tidigare införda oljekaksskatten avskaffades.

För att efter beslagets genomförande kunna centralt ordna handeln med fodermedel träffade jordbruksnämnden, efter erhållet bemyndigande, avtal med *Foderintressentföreningen u. p. a.*, en tidigare i samband med spannmålsregleringen bildad sammanslutning mellan Svenska foderämnes- och spannmålsimportörernas förening, Svenska lantmännens riksförbund och Kooperativa förbundet, omfattande samtliga större företag i branschen. Avtalet avsåg dels oljekraftfoder, dels andra fodermedel, i den mån de därefter infördes till riket. Enligt avtalet förband sig föreningen att ombesörja import av oljekakor och oljekaksmjöl samt att i den utsträckning och till de priser och på de villkor i övrigt som nämnden bestämde inköpa under beslag liggande varor. Föreningen åtog sig likaledes att endast efter tillstånd av nämnden och i den ordning denna föreskrev försälja hithörande varor. Överskottet å verksamheten skulle föreningen efter vissa grunder inleverera till jordbrukets prisregleringsfond. Nämnden å sin sida utfäste sig att endast åt föreningen medge undantag från gällande importförbud å ifrågavarande varor.

I februari 1940 överenskom LK — som då trätt i statens jordbruksnämnds ställe — med Linoljeslageriernas Försäljnings AB om handhavande under LK:s kontroll av försäljningen till förbrukare av linfrökakor och linfrömjöl, som framställdes inom landet, samt med AB Karlshamns Oljefabriker om försäljningen av inom landet tillverkat sojamjöl, dock med anlitande så vitt möjligt av Foderintressentföreningens kommissionärer.

Den ransonering av försäljningen av oljekraftfoder, som med hjälp av

ovannämnda avtal genomfördes under konsumtionsåret 1939/40, var icke särdeles sträng och torde ha varit föga kännbar för förbrukarna. Linfrökakor och linfrömjöl (använda huvudsakligen för kalvuppfödning) fingo försäljas till jordbrukare utan kvantitetsbegränsning. Beträffande sojamjöl inskränktes försäljningen till jordbrukarnas beräknade behov intill utgången av 1940. Av annat kraftfoder fick varje jordbrukare till utgången av maj 1940 inköpa så mycket som motsvarade 80 % av hans förbrukning av oljekraftfoder under år 1938. Försäljningen fick ske endast mot särskild rekvisition och som regel endast genom det eller de företag, som levererat kraftfoder till honom år 1938. Åt tillverkare av hönsfoderblandningar fick oljekraftfoder av alla slag fritt försäljas. I sådan tillverkning skulle dock oljekraftfoder icke få ingå till mer än 20 % av den färdiga varans vikt. Oljekraftfoderblandning i övrigt skulle innehålla minst 30 % sojamjöl.

Särskilda regleringsåtgärder befunnos på detta tidiga stadium jämväl påkallade beträffande m a j s. Tillförseln därav var under hösten 1939 ganska begränsad och den vidare tillförseln måste anses osäker. LK fann sig därför böra för första halvåret 1940 begränsa majsförsäljningen i anslutning till det gällande avtalet med Foderintressentföreningen. Försäljningen skulle liksom beträffande oljekraftfoder handhas av föreningen genom särskilda kommissionärer och distributörer och tillgå på i huvudsak samma sätt. Inköp fick göras endast mot skriftlig rekvisition, som tillstyrkts av vederbörande kristidsnämnd, samt i regel ej till större kvantitet än 30 % av under år 1938 förbrukad kvantitet majs tillika med inköpt kvantitet korn och blandsäd och ej till mer än 200 dt per brukningsdel. Det genom importspärren i april 1940 inträffade avbrottet i majsimporten föranledde LK att — för utfyllnad av majstilldelningen i avsedd omfattning — föranstalta om försäljning till foder av vissa partier vete i gröpat skick.

Ytterligare en betydelsefull regleringsåtgärd vidtogs mot slutet av konsumtionsåret 1939/40. Det gällde denna gång hushållningen med havre och kli. Förbrukningen av havre för försvarsväsendet hade på grund av den förstärkta försvarsberedskapen blivit osedvanligt stor och kunde förutses även framdeles komma att överstiga det normala. Beträffande kli hade efterfrågan stegrats starkt på grund av ransoneringen av oljekraftfodret samt den minskade kliimporten. Många, bl. a. hönsuppfödarna, hade härigenom kommit i ett brydsamt läge. För att möjliggöra en ändamålsenlig fördelning av tillgångarna lades fr. o. m. den 8/5 1940 beslag å förhandenvarande förråd av omalen havre samt vete- och rågkli. Syftet var beträffande havre i främsta rummet att tillgodose försvarets och havregrynskvárnarnas behov. Återstoden utransonerades efter liknande grunder som beträffande majs. Försäljningen av beslagtagna havre fick ske till Svenska Spannmåls AB, till odlare för utsädesändamål samt, efter av LK meddelat tillstånd, till arméförvaltningens intendenturdepartement och till

havregrynskvarn. Kli fick efter av LK meddelat tillstånd säljas till intendenturdepartementet samt till av kommissionen särskilt anvisad köpare. Till jordbrukare fick försäljning av kli ske i smärre poster och f. ö. efter skriftlig av kristidsnämnd godkänd rekvisition. Största tillåtna inköpskvantiteten begränsades för tiden intill den 1/7 1940 till 10 % av förbrukningen 1938/39 i södra Sverige och 5 % av förbrukningen i mellersta och norra Sverige men utsträcktes senare för tiden intill den 1/8 1940 till 20 %. Vissa kvantiteter fingo efter av kristidsnämnd godkänd rekvisition säljas även för utfodring av hästar i skogsbruk eller åkerirörelse m. m. Beslaget å havre upphävdes den 12/8 1940.

Vissa huvuddrag beträffande regleringssystemet under de efterföljande konsumtionsåren.

Fodermedelsförsörjningen under konsumtionsåret 1939/40 hade visserligen erbjudit åtskilliga svårigheter, dock ej allvarligare än att animalieproduktionen kunnat i stort sett upprätthållas i sedvanlig omfattning. LK hade under våren 1940 igångsatt en intensiv upplysningsverksamhet rörande nödvändigheten av en anpassning till de av kriget framkallade förhållandena. Därvid framhölls, att jordbrukarna nästa vinter endast kunde påräkna mindre kvantiteter importfoder, varför de borde inrikta sig på att i större utsträckning basera produktionen på hemmaodlat foder. Propagandan gick därför ut på ökad odling av olje- och baljväxter och effektivare tillvaratagande av vallarnas avkastning genom tidigare slätter och bättre bärgningsmetoder, foderberedning genom ensilering, artificiell torkning av höskördarna samt anläggning av permanenta betesvallar.

Förhoppningen att genom ökad hemmaproduktion av foder kunna ersätta den av den uteblivna importen vållade förlusten grusades emellertid genom den mycket dåliga skörden år 1940, vilken berörde samtliga grödor med undantag av potatis och rotfrukter. Brödsädsskörden minskades till ca 64 % av det normala, fodersädsskörden till ca 82 %, höskörden till endast ca 62 % och halmutbytet till föga mera. Förhållandena voro lokalt ganska växlande. Gotland, Öland, vissa delar av Kalmar läns fastlandsdel, stora områden i Mälardalen och vissa trakter i Skåne fingo särskilt dålig skörd.

När man på sommaren började kunna överblicka situationen, visade det sig nödvändigt att reservera vissa för jordbruket i dess helhet avsedda kraftfodermedel för de av missväxt särskilt hårt drabbade områdena. För att anskaffa de mängder av fodermedel, som voro behövlige för detta ändamål, liksom även för att tillgodose behovet för dem som under normala förhållanden upprätthöllo sin produktion med hjälp av inköpta fodermedel tillika med de ej obetydliga grupperna av förbrukare utanför jordbruket visade det sig undgängligt att lägga även fodersäden under beslag, vilket skedde samtidigt med beslaget å brödsäd den 16/10 1940.

Det beräknades inom LK vid planläggningen av fodermedelshushåll-

ningen för konsumtionsåret 1940/41, att av fodersäd — sedan avdrag skett för utsäde och viss åtgång för mänsklig förbrukning, industriell användning m. m. samt normala lagringsförluster — tillika med övriga inhemska produkter skulle för vinterns utfodring kunna erhållas ca 4 170 milj. f. e. med omkring 366 000 ton smältbar äggvita, vilket innebar en minskning jämfört med föregående år med 19,7 % i foderenhetsmängden och 21,3 % i äggvitemängden. Av importerade fodermedel beräknades kunna disponeras 130 000 ton oljekraftfoder mot normalt ca 270 000 ton samt 30 000 ton havre, däremot obetydligt majs och kli, vilka eljest pläгат importerats till kvantiteter om resp. ca 160 000 och 35 000 ton per år. Härutöver räknades med en viss förbrukning av fodercellulosa, ett fodermedel med högt fodervärde men utan äggvitehalt, uppskattningsvis 100 000 ton, motsvarande ungefär 77 milj. f. e. Den sammanlagda tillgången på inhemskt och importerat foder samt fodercellulosa, som antogs skola stå till animalieproduktionens förfogande, utgjorde ca 4 425 milj. f. e. med drygt 400 000 ton smältbar äggvita. Detta skulle innebära en minskning av den normala fodertillgången med ca 1 285 milj. f. e. och 155 000 ton smältbar äggvita eller med resp. 22,5 och 27,8 %.

En minskad fodertillgång nödvändiggjorde ovillkorligen en reducering av djurstocken. En sådan måste dock genomföras med största försiktighet, särskilt då det gällde de stora djurslagen, med hänsyn till behovet av djur för kommande år. I första hand ansågs minskningen böra gå ut över höns och svin. Vid animalieproduktion sker alltid en stor energiförlust, då fodret omsättes i till människoföda användbara produkter. Denna energiförlust är störst i fråga om höns, för vilka man återfinner endast ungefär en tiondel av fodrets energimängd i slutprodukten. I nötkött och fläsk återfinnes ungefär en tredjedel av de i fodret ingående näringsämnen i produkten. Men då svinet i stor utsträckning lever av sådant foder, som direkt kan användas till människoföda, syntes det uppenbart, att svinstocken borde drabbas jämförelsevis hårt av reduktionen. Korna förtära ju till stor del foder, som icke kan utnyttjas till människoföda. En viktig synpunkt var också, att ett återställande av en reducerad svinstam till dess förra höjd kunde ske mycket hastigare än ett återställande av nötkreatursstammen, om denna tillåtits nedgå mera avsevärt.

Det antogs, att om man minskade hönsstammen med 60 % och svinstammen med 30 % skulle man med en fodertillgång av nyss angivna storleksordning kunna upprätthålla en produktion av nötkött och mjölk, som väl vore mindre än under normala förhållanden men dock fullt tillräcklig.

Sedan nyssnämnda beslag lagts å fodersäd, utbildades i huvuddragen för konsumtionsåret 1940/41 det regleringssystem på fodermedelsområdet, som sedan i stort sett fortfor att tillämpas under de följande krisåren, om ock i olika hänseenden utbyggt och kompletterat. Detta beskrives närmare i det

följande i specialredogörelserna för de olika huvudslagen av fodermedel. Här nedan skola i korthet beröras vissa förhållanden av mera allmän, för de viktigare foderslagen gemensam innebörd.

Det nämndes i det föregående, att oljekakor och oljekaksmjöl lades under beslag redan den 30/9 1939, omalen havre, vete- och rågkli den 8/5 1940 (havrebeslaget dock hävt den 12/8 s. å.) samt fodersäd — vartill räknades korn, havre, vicker, foderärter och foderbönor jämte blandningar av förenämnda spannmålsslag — den 16/10 1940 (i Norrland utom Gästrikland dock först den 18/12 1940). Småningom kompletterades dessa beslag, så att till sist praktiskt taget alla fodermedel voro beslaglagda. De sålunda på ett senare stadium förordnade beslagen gällde stråfoder (hö och halm) från den 14/1 1941, majs och en rad andra fodermedel från den 9/7 1941 (beträffande melass hade beslag gällt ända sedan den 12/8 1940), foderbetor och råa vitbetor fr. o. m. 1941 års skörd, fodercellulosa från den 25/11 1941, potatis från den 12/10 1942. Beslaget å fodersäd, som till en början endast gällde produkter av det löpande årets skörd, förlängdes sedan på obestämd tid. Beslaget på stråfoder upphävdes den 1/3 1947 men måste på grund av 1947 års ovanligt dåliga höskörd återinföras den 17/8 s. å. Beslagen kvarstodo generellt intill våren eller sommaren 1950 men hade då för en del varor redan förlorat sin aktualitet i och med att de på dem grundade handelsregleringsbestämmelserna upphört att gälla.

Beträffande den administrativa handläggningen och det praktiska handhavandet av frågor rörande fodermedelsregleringarna må nämnas följande.

LK hade på detta område uppgifter av ganska mångskiftande slag. Kommissionen hade sålunda att vidtaga åtgärder för främjande av produktionen och importen av fodervaror samt att meddela bestämmelser och handlägga frågor om rätten att förfoga över dylika varor och om de former, under vilka dessa finge överlätas och handel med dem bedrivs. Särskilt omfattande voro de ärenden som gällde införskaffande av fodersäd från jordbrukarna samt tilldelningen av olika slags fodermedel genom de lokala krisorganen eller direkt genom kommissionen åt djurinnehavare, som enligt uppdragna riktlinjer voro berättigade till tilldelning.

Till LK:s uppgifter hörde även att fastställa högsta priser eller normalpriser för hithörande liksom för andra varor på jordbruksområdet, varvid kommissionen hade att samråda med PKN. Det ankom vidare på kommissionen att fastställa kvalitetsfordringar för fodervaror, såväl ransonerade som oransonerade. Tillverkare av vissa fodermedel eller fodermedelsblandningar voro skyldiga att fylla särskilda av kommissionen uppställda minimikrav beträffande ifrågavarande varors innehåll av sådana ämnen eller ämnesgrupper, av vilka deras bruksvärde i huvudsak bedömdes. I andra fall fick tillverkaren själv bestämma vilken myckenhet av olika ämnen som skulle garanteras. Offentlig deklaration häröver fick då läm-

nas, i regel genom att anbringas på den förpackning, vari varan salufördes. Genom att föranstalta om undersökning av uttagna prov övade LK kontroll över garantiutfästelsernas efterlevnad.

Det år 1935 bildade statliga företaget Svenska Spannmåls AB fick från början, såsom ett led i den då bedrivna allmänna stödpolitiken på jordbruksområdet, monopol på importen av brödsäd och sedermera även på viktigare foderslag. Det ankom ock på bolaget att vara statligt uppköpsorgan och lagerhållare beträffande såväl brödsäd som fodersäd. För handhavandet av beslaget å oljekakor m. m. samt för distributionen av dessa och vissa andra fodermedel träffades, som förut nämnts, på hösten 1939 överenskommelse med Foderintressentföreningen u. p. a. Handelsverksamheten på området ankom alltjämt på de reguljära handelsföretagen, men nu såsom kommissionärer åt föreningen.

Ett annat för regleringsuppgifter på fodermedelsområdet anlitat organ var den på hösten 1939 på LK:s föranstaltande bildade Svenska stråfoderhandelsföreningen u. p. a. Åt denna förening, i vilken de största stråfoderhandlarna i riket ingått som medlemmar, uppdrog LK efter stråfoderbeslagets införande den 14/1 1941 att handha inköp och försäljning av stråfoder. Den skulle organisera och kontrollera handeln med nämnda vara och — som det hette — på ett så rättvist och praktiskt sätt som möjligt fördela disponibla kvantiteter därav. För ändamålet antog föreningen till kommissionärer några företag som tidigare bedrivit yrkesmässig handel med stråfoder i större omfattning, och dessa i sin tur antogo med föreningens godkännande s. k. underkommissionärer för stråfoder.

Fr. o. m. den 1/9 1941 övertogos Foderintressentföreningens och Svenska stråfoderhandelsföreningens jämte Fröintressentföreningens uppgifter av Svenska Spannmåls AB, vilket från denna tid blev ensamt kommersiellt organ åt LK med avseende på regleringarna på spannmåls-, fodermedels- och utsädesområdena. Genom avtal, gällande från nyssnämnda dag, åtog sig bolaget att efter direktiv från LK handha verkställigheten av beslutade regleringar beträffande brödspannmål, frö och fodermedel. Till fullgörande av detta åtagande skulle det särskilt åligga bolaget att beträffande nämnda slag av varor verkställa inköp och försäljningar inom landet, föranstalta om import och export, där sådant komme i fråga, för statens räkning övertaga beslagtagna förråd, vidtaga åtgärder för transport, lagring, förädling och fördelning av varupartier, som bragts under LK:s kontroll, samt öva tillsyn över efterlevnaden av gällande regleringsbestämmelser. Uppkommande överskott å bolagets rörelse skulle som förut inlevereras till statsverket, medan staten å sin sida åtog sig att täcka förluster å rörelsen ävensom att bestrida kostnaderna för bolagets verksamhet.

Under spannmålsbolaget och enligt av detta meddelade föreskrifter verkade ett antal av bolaget auktoriserade spannmålshandlare, fodermedelshandlare, stråfoderhandlare och utsädeshandlare. När antalet var som

störst, uppgick de auktoriserade spannmålshandlarnas antal till ca 1 500, fodermedelshandlarnas till omkring 1 000 och stråfoderhandlarnas till omkring 500. De auktoriserade handlarna kunde i sin tur verka med anlitande av mellanhand (detaljhandlare och förmedlare). Det ålåg även spannmålsbolaget att tillse, att såväl handlare som tillverkare av foderblandningar m. m. ställde sig allmänna regleringsföreskrifter och prisbestämmelser till efterrättelse, samt att till LK anmäla iakttagna överträdelse härutinnan.

För fodertilldelningarnas genomförande i enlighet med utfärdade bestämmelser hade i första hand — om intet annat föreskrivits — kristidsnämnderna att svara. Med undantag för den allmänna tilldelningen av oljekraftfoder och kli för mjölkproduktionen, vilken i allmänhet utgick på en gång, nämligen om hösten, för hela konsumtionsåret, uppdelades detta som regel i fem ransoneringsperioder, nämligen

första perioden:	september	månad	
andra	»	:	tiden 1/10—31/12
tredje	»	:	» 1/1 —14/3
fjärde	»	:	» 15/3 —31/5
femte	»	:	» 1/6 —31/8

Ansökan om tilldelning skulle ske hos kristidsnämnden i den ort, där djuren funnos. Den skulle i allmänhet göras skriftligen enligt fastställt formulär samt innehålla alla de uppgifter om djurantal, eget innehav av fodersäd och andra fodermedel m. m., som nämnden behövde för sin bedömning. För inköp av tilldelade kvantiteter fodermedel utlämnade nämnden inköpsbevis, som djurinnehavaren sedan hade att överlämna till den handlare, hos vilken foderinköpen ägde rum. Inköpsbevisen förekommo i form av kuponger och licenser. För alla de viktigare foderslagen — fodersäd, oljekraftfoder, kli, hönsfoderblandning, betfor — funnos kuponger. Dessa hade olika valör (10, 25, 50, 100 kg samt ibland även lägre eller högre) och voro utförda i olika färgnyanser för att lättare kunna skiljas från varandra. Även för de nämnda fodermedlen uppställdes inköpsbevis emellertid i vissa fall i form av licenser. Så var exempelvis fallet, då tilldelad fodersäd skulle inköpas direkt från odlare. Fodermedel, som endast förekommo i relativt små kvantiteter — maltgroddar, sopmjöl, foderbröd m. fl. — fingo i regel inköpas på inköpsbevis (kuponger eller licenser) för något av de övriga fodermedlen, vanligen fodersäd eller kli, eller ibland alternativt på mer än ett slags sådana andra inköpsbevis, men i en del fall utställdes licenser. Vissa särskilda tilldelningar utfördes av kristidsstyrelserna och vissa — för avelsbesättningar m. fl. — direkt av LK. Den som var missnöjd med handläggning av tilldelningsärendet hade rätt att klaga hos överordnad myndighet, i sista hand hos Kungl. Maj:t.

Kristidsnämnd var skyldig att anteckna beviljade tilldelningar i det

s. k. producentregistret eller, om dylikt icke var upplagt, i annan motsvarande handling. Med producentregister avsågs en liggare, i vilken för varje jordbrukare eller annan kreatursinnehavare kunde insättas av LK tillhandahållna registerblad för införande av uppgifter om areal, djuran- tal, skörd, tilldelningar av fodermedel, konstgödsel etc. Kristidsnämnd skulle vidare månatligen lämna vederbörande kristidsstyrelse uppgift om totaltilldelningarna av olika fodermedel under näst föregående kalender- månad. Det låg kristidsstyrelse att göra sammandrag av resp. nämnders rapporter av förevarande slag samt att därefter lämna LK uppgift om totalsumman för de olika foderslagen.

För att ge en antydan om effekten av det tillämpade foderhushållnings- systemet med avseende på djurbeståndets storlek och sam- mansättning under och efter krigsåren meddelas nedan en tablå över antalet djur inom de viktigare kategorierna enligt jordbruksräkningen år 1937 — den sista före kriget — samt de årliga kreatursräkningarna under åren 1941—1949. Siffrorna avse 1 000-tal djur.

År	Hästar	Nötkreatur			Svin	Får	Höns (ej kycklingar)
		Kor	Ungnöt	Summa nötkreatur ¹			
15/9 1937	633	1 921	563	2 986	1 425	353	8 109
1/6 1941	612	1 788	497	2 756	1 001	403	8 215
» 1942	591	1 650	475	2 546	845	435	5 833
» 1943	594	1 704	546	2 790	989	520	5 448
» 1944	604	1 747	619	2 859	1 054	558	6 175
» 1945	599	1 797	558	2 843	1 079	516	6 452
» 1946	593	1 818	579	2 869	1 165	482	7 609
» 1947	550	1 808	558	2 797	1 189	421	8 361
» 1948	497	1 705	500	2 625	1 195	349	9 007
» 1949	465	1 668	484	2 585	1 238	311	8 204

¹ Inkl. tjurar, oxar och kalvar.

Man finner, att hästbeståndet under krigsåren bibehölls vid i stort sett oförändrad storlek, trots att på grund av det ökade dragarebehovet åtskil- ligt gjordes från LK:s sida för att genom foderregleringen stimulera häst- aveln. Efter kriget var nedgången i hästarnas antal mycket markant.

I fråga om korna finner man en nedgång fram till sommaren 1942 — det svåraste foderåret — med ca 270 000 djur eller med ca 14 %. Denna utgallring, vilken får anses rätt måttlig, torde närmast kunna betraktas som en nyttig åderlåtning, enär de nedslaktade korna givetvis i första hand utgjordes av mindre produktionsdugliga djur. Något kraftigare — ca 16 % — var minskningen i fråga om antalet ungdjur. Hela nötkreaturs- stammen ökades under de följande åren men nådde ej samma höjd som före kriget och började fr. o. m. år 1947 åter nedgå.

Svinens antal hade på sommaren 1942 reducerats med ca 580 000 st. eller med ej mindre än ca 42 %, vilket torde vara mer än man från början räknat med som lämpligt. Återhämtningen under de följande åren var emellertid ganska snabb. Men ej heller här nåddes — så långt tabellen visar — förkrigsläget. Fåren utgjorde den enda djurgrupp som under kriget steg i antal, men efter 1944 förmärkes också här tillbakagång. Hönsstammen, vilken år 1937 angavs till 8.1 milj. djur (utom kycklingar), reducerades i enlighet med den uppgjorda produktionsplanen kraftigt och nådde sitt minimum år 1943 med 5 448 000 djur. Minskningen utgjorde dock ej mer än 33 % och var uppenbarligen betydligt mindre än vad man vid den första planläggningen synes ha kalkylerat med. Man fann det av sociala skäl lämpligt att ej driva reduktionen av hönsens antal så långt som ur enbart näringsekonomisk synpunkt måhända varit påkallat.

Beträffande prisregleringen för särskilda slag av fodermedel lämnas i specialredogörelserna vissa upplysningar. Här må för att möjliggöra en allmän överblick över utvecklingen meddelas en tablå, som anger fastställda normalpriser eller högsta priser av annat slag vid försäljning till förbrukare åren 1940—49 för ett antal representativa varuslag. Till jämförelse ha medtagits även priser på brödsäd. De anförda talen avse beträffande spannmål medelpriset för resp. år, i övrigt det pris som gällde vid resp. års början. Det angivna utgångspriset på en vara, för vilken prisuppgift saknas för det eller de första åren i prisserien, har i regel gällt någon tid under näst föregående kalenderår men icke vid dettas ingång. Dessförinnan har i regel gällt, att LK skolat godkänna utförsäljningspriset för vederbörande vara. Priserna äro angivna i kronor per deciton. Det må anmärkas, att vid försäljning i mindre poster än hel förpackning, nämligen 100 kg för fodersäd och i regel 50 kg för andra fodervaror, ha de angivna priserna fått ökas med visst belopp (1—5 öre per kg).

År	Brödsäd ¹		Fodersäd ¹			Olje- kraftfoder- blandning	Kll	
	Höstvete	Råg	Korn	Vithavre	Majs		Vetekll	Rågkll
1940..	23: 30	23: 29	22: 71	20: 41	18: 50	—	—	—
1941..	26: 09	26: 09	24: 90	22: 40	23: 71	23: 00	16: 50	15: 60
1942..	26: 55	26: 09	24: 50	20: 75	25: 33	28: 00	16: 50	16: 50
1943..	26: 07	25: 07	23: 08	18: 85	25: 00	33: 00	18: 00	18: 00
1944..	26: 70	25: 70	23: 24	19: 03	25: 00	33: 00	18: 25	17: 50
1945..	26: 80	25: 80	22: 63	19: 03	25: 00	35: 00	19: 00	16: 00
1946..	26: 59	26: 04	22: 63	19: 03	25: 00	34: 00	19: 00	16: 00
1947..	27: 47	27: 47	24: 68	20: 03	25: 12	36: 00	19: 00	16: 00
1948..	28: 99	28: 99	27: 00	21: 52	26: 30	36: 00	21: 00	18: 00
1949..	30: 01	30: 01	25: 79	22: 21	27: 22	36: 15	22: 15	21: 15

¹ Medelpriser för hela kalenderåret, för majs vid försäljning till förbrukare, för övriga spannmålsslag vid försäljning från odlare.

År	Hö av vallväxter	Fiskmjöl, 60 % råprotein	Köttfodermjöl, 45—59 % råprot. o. fett	Foderbenmjöl, lägst 31 % P_2O_5	Dikalciumpfostat, lägst 38 % P_2O_5	Melass	Hönsfoderblandning, ovitaminerad	Foder-cellulosa: cellfor M resp. MM
1940..	—	—	—	—	—	12: 00	—	—
1941..	—	—	—	—	—	16: 00	—	18: 00
1942..	18: 00	—	—	—	—	16: 00	32: 00	12: 25
1943..	12: 00	55: 00	30: 00	29: 00	67: 00	16: 00	30: 00	15: 25
1944..	13: 25	55: 00	30: 00	31: 00	67: 00	14: 00	30: 00	15: 25
1945..	11: 75	45: 00	30: 00	31: 00	62: 00	14: 00	31: 00	15: 25
1946..	11: 75	45: 00	30: 00	31: 00	51: 00	14: 00	31: 00	15: 25
1947..	11: 75	45: 00	30: 00	31: 00	48: 00	14: 00	33: 00	15: 25
1948..	20: 00	45: 00	30: 00	30: 00	39: 00	14: 00	35: 00	—
1949..	—	52: 00	30: 00	30: 00	39: 00	20: 00	37: 50	—

Specialredogörelser för särskilda slag av fodermedel. Fodersäd.

Den inhemska produktionen av fodersäd av olika slag ävensom importen av majs — praktiskt taget den enda fodersädsimport av betydelse, som ägde rum — belysas av nedanstående tablå, vilken innehåller dels genomsnittstal för åren 1930—39 (normalskörd, normalimport), dels års-siffror för krigs- och efterkrigsåren. Den övriga import av hithörande spannmålslag, som förekom, gällde huvudsakligen havre och var främst avsedd för havregrynstillverkning.

År	Skörd av fodersäd ¹					Import av majs ² 1 000 ton
	Korn	Havre	Blandsäd o. vicker	Summa	Index	
	1 000 ton	1 000 ton	1 000 ton	1 000 ton		
1930/39	218,3	1 201,6	547,9	1 967,8	100,0	162,3
1939 ..	231,7	1 271,1	596,6	2 099,4	106,7	58,1
1940 ..	189,3	937,1	490,3	1 616,7	82,2	4,9
1941 ..	157,7	775,7	432,6	1 366,0	69,4	13,3
1942 ..	220,1	926,0	534,7	1 680,8	85,4	9,9
1943 ..	232,6	850,3	501,5	1 584,4	80,5	—
1944 ..	175,3	730,0	476,3	1 381,6	70,2	10,2
1945 ..	168,7	754,9	469,2	1 392,8	70,8	57,5
1946 ..	182,8	782,7	521,1	1 486,6	75,5	41,0
1947 ..	176,0	678,2	437,2	1 291,4	65,6	91,4
1948 ..	192,9	792,5	577,8	1 563,2	79,4	104,3
1949 ..	177,9	840,2	655,6	1 673,7	85,1	109,8

¹ Foderarter i rent bestånd och foderbönor ej medräknade. De redovisas i skördestatistiken ej särskilt; kvantiteterna torde vara obetydliga.

² Importsiffrorna för åren 1930—39 avse kalenderår, siffrorna för den följande tiden däremot konsumtionsår (1939/40 etc.).

Siffrorna för fodersädsproduktionen visa, att denna under hela 1940-talet måste sägas ha varit jämförelsevis svag; intet år nåddes den för 1930-talet genomsnittliga kvantiteten av ca 2 milj. ton. Flera år, särskilt

1941, 1944, 1945 och 1947, företedde utomordentligt dåliga skörderesultat. Det jämnaste skördeutfallet visar kornet, som ock tidvis var föremål för särskilda stimulansåtgärder. Importen av majs nedgick starkt redan under konsumtionsåret 1939/40 och bortföll under de följande krigsåren till största delen.

Klart är, att den sålunda under kriget och även åren närmast därefter så avsevärt reducerade tillgången på fodersäd, det viktigaste slaget av kraftfoder, ställde försörjningsmyndigheterna inför mycket stora svårigheter. Dessa förstärktes därigenom att en ej ringa del särskilt av kornskörden måste, mot vanligheten, tagas i anspråk som brödsäd för utdryingning av de knappa tillgångarna på vete och råg.

Jämte den egentliga fodersäden utnyttjades i viss omfattning — dock ej i kvantiteter som nämnvärt inverkade på totalkonsumtionen — en del vid de spannmålsförbrukande industrierna erhållna avfallsprodukter: sopmjöl, foderbröd, vetefodermjöl, vetegroddar, maltgroddar, glutenfoder, risfodermjöl m. m. Som ersättning och komplettering vid fodersädstilldelningen kommo tidvis i stor skala till användning sådana ersättningsvaror som fodercellulosa och betfor. Dessa bli i det följande föremål för särskild redogörelse.

Att all fodersäd lades under beslag vid mitten av oktober resp. december 1940 — majs dock först i juli 1941 — är förut nämnt. Till en början fingo jordbrukare rätt att fritt använda innehavda förråd av fodersäd till utfodring av egna djur. Licens för inköp av havre fick av kristidsnämnd lämnas person eller företag, som i annan yrkesmässig rörelse än jordbruk använde hästar för transporter. Ävenså fick kristidsnämnd tills vidare i begränsad omfattning meddela inköpslicens för fodersäd till utfodring av husdjur.

Avsikten med fodersädsbeslaget var emellertid att under rådande fodermedelsbrist kunna företaga en såvitt möjligt rättvis fördelning av befintliga fodertillgångar. Villkoret för genomförande av den åsyftade regleringen var, att tillräckliga kvantiteter fodersäd i tid framkommo på marknaden. Då så ej blev fallet, ansågs ofrånkomligt att i sådant syfte tillgripa ett visst tvång i form av leveransplikt, varvid man utgick ifrån att till det allmänna principiellt all fodersäd skulle avstås, som översteg behovet för utsäde och utfodring å vederbörande brukningsdel jämte viss husbehovsförbrukning.

Den 13/12 1940 utfärdades en kungörelse, varigenom erforderliga inskränkningar möjliggjordes i rätten att överlåta även icke beslagtagna förråd av fodersäd. Med stöd av denna kungörelse föreskrev LK, att överlåtelse av fodersäd, även om den ej var beslagtagen, fick ske endast i den utsträckning överlåtelse av beslagtagen fodersäd var medgiven och i enlighet med de föreskrifter som gällde för sådan överlåtelse. Kort därefter

meddelades generella bestämmelser om avstående av fodersäd samt angåvos jämväl grunderna för den av LK planlagda tilldelningen därav.

Det erforderliga uppköpssystemet i fråga om såväl beslagtagen som annan fodersäd ordnades efter samma grunder som i fråga om brödsäd. (Se härom sid. 221.) Uppköpsorgan blev i bägge fallen Svenska Spannmåls AB och dess ombud.

Liknande bestämmelser angående leveransplikten som för 1940/41 meddelades sedermera för vart och ett av konsumtionsåren 1941/42 t. o. m. 1947/48. Från leveransskyldighet undantogos jordbrukarna i de fyra nordligaste länen. Ävenså undantogos principiellt de mindre brukningsdelarna, under 1940/41 uppgående till högst 15, under åren 1941/42—1943/44 till högst 10 och under de därefter följande åren till högst 5 hektar åker. Beräkningarna angående de kvantiteter fodersäd, som skulle avstås till det allmänna, verkställdes av LK med ledning av föreliggande skördeuppskattningar och arealuppgifter samt uppgifter om kreatursantalet. Od-laren tillgodoräknades fodersäd dels till utsäde — i regel 225 kg per hektar — och dels för utfodring av de husdjur, som funnos på brukningsdelen, samt i vissa fall för överlåtelse till fast anställda lantarbetare m. m. Behovet för egna husdjur beräknades med utgångspunkt från särskilda, för varje regleringsår för hästar, nötkreatur, får och getter samt svin och under vissa år även för fjäderfän fastställda s. k. avståendestater. För tjurar, kor och oxar samt hästar under 3 år växlade dessas storlek under ett visst år för skilda landsdelar, beroende på de inom dessa rådande olika förhållandena med hänsyn till tillgången på vallväxter, foderrotfrukter och äggviterika fodermedel m. m. Skilda regleringsår emellan förekommo betydande differenser i staternas genomsnittliga storlek. För varje år måste nämligen dessa avvägas på sådant sätt, att så mycket fodersäd blev över för leverans, som behövdes för erhållande av den för hela landet förutsatta och erforderliga minimikvantiteten. Under regleringsåren 1940/41 och 1941/42 reducerades i vissa fall det antal svin och fjäderfän, för vilket fodersäd fick tillgodoräknas, under 1941/42 dessutom antalet nötkreatur, under åren 1946/47 och 1947/48 enbart antalet fjäderfän.

Varje kristidsstyrelse erhöll meddelande om den minimikvantitet, som skulle avstås inom styrelseområdet, jämte anvisningar för fördelning därav på kristidsnämnderna. Sedan leveranskvantiteterna sålunda bestämts för varje kristidsnämnds område, ålåg det vederbörande kristidsnämnd att verkställa fördelningen på de olika brukningsdelarna samt att tillställa jordbrukarna *l e v e r a n s b e s k e d*, upptagande den spannmål som skulle avstås, d. v. s. levereras till godkänd spannmålsköpare före en viss bestämd dag på eftervintern eller våren året efter skördeåret. Några bestämda regler för nämndernas fördelning meddelades icke, utan de erhöillo frihet att förfara på det sätt, som de med hänsyn till de lokala

förhållandena funne bäst. Under vissa år bestämdes, att leveranserna skulle i första hand avse korn.

Vid planläggningen av leveransplikts fördelning för året 1944/45 kom ett i viss mån ändrat system i tillämpning, vilket behölls under de följande åren. Dittills hade beräkningen av leveranskvantiteterna verkställt centralt inom LK med ledning av tillgängliga rapporter om skördeutfall och djurantal m. m. I avsikt att kunna knyta leveransplikten så nära som möjligt till de olika områdenas faktiska leveransförmåga gick man nu så tillväga, att man redan under sommaren förelade kristidsnämnderna att göra grundläggande beräkningar angående de kvantiteter fodersäd, som nämnderna ansåge möjligt att uttaga inom sina områden. På grundval av de härom avlämnade uppgifterna jämte utlåtanden av särskilda av LK förordnade experter beräknade kommissionen sedermera leveransplikts storlek för de olika kristidsstyrelseområdena samt uppdrog åt styrelserna att lämna behövliga direktiv angående fördelningen. Samma år utfärdades även föreskrifter angående avdrag, som finge göras vid leveransplikts fixerande med hänsyn till utfodringsbehovet för svin, i syfte att anpassa densamma efter växlingarna i svinbeståndet. Leveranspliktig jordbrukare medgavs även rätt att under vissa förutsättningar erhålla nedsättning i leveransplikten för den händelse han utökat sin besättning av hästar eller mjölkkor. För att underlätta kontrollen verkställdes tid efter annan särskild undersökning genom de s. k. slaktgodemännen (se sid. 314) rörande antalet svin, hästar och nötkreatur å leveranspliktiga brukningsdelar.

Redovisningen över fullgjorda fodersädsleveranser visade, att resultatet i allmänhet var mycket gott, i det att ca 100 % av de beslutade leveransåläggandena inflöto och vissa år därutöver på grund av överleveranser från leveranspliktiga och leveranser även från icke leveranspliktiga.

Efterföljande tabell redovisar de inom hela landet under regleringsåren 1941/42—1948/49 till spannmålshandlare, utsädeshandlare och kvarnar ingående totalkvantiteterna fodersäd — således vad jordbrukarna försålt på annat sätt än direkt till kreatursinnehavare eller till annan jordbrukare för användning till utsäde — jämte importöverskott (dock icke beträffande majs) samt även de olika huvudändamål, vartill fodersäden använts. Kvantiteterna äro angivna i 1 000-tal ton.

Av differensuppgifterna kan man bl. a. sluta, att upplagringen av fodersäd vissa år varit så stor, att man under de tre regleringsåren 1943/44—1945/46 samt året 1947/48 i betydande grad kunde tära på äldre lager.

Skördeutfallet år 1948 var så pass förbättrat, att då hänsyn även togs till de gynnsammare importförhållandena något fodersädsavstående icke ansågs behöva tillämpas under konsumtionsåret 1948/49. I samband därmed befanns även fodersädsransoneringen kunna slopas. Genom Kungl. Maj:ts beslut den 27/8 1948 och LK:s i anledning därav utfärdade föreskrifter bestämdes följaktligen, att användningen av fodersäd (med un-

Reglerings- år	Odlare- leveranser jämt import- överskott	Disponerade kvantiteter					Summa	Diffe- rens ¹
		För tillverkning av		För malt- beredning	För ut- fodrings- ändamål	Till utsåde		
		havre- gryn	korngryn o. kornmjöl					
1941/42	324,8	48,5	39,2	11,0	135,5	56,5	290,7	+ 34,1
1942/43	518,4	87,7	73,9	35,3	148,0	56,6	401,5	+ 116,9
1943/44	360,7	71,7	55,6	35,6	191,4	63,0	417,3	— 56,6
1944/45	267,8	56,0	13,3	16,2	125,4	75,5	286,4	— 18,6
1945/46	261,3	45,7	8,5	23,2	114,5	83,8	275,7	— 14,4
1946/47	352,3	53,7	14,7	29,1	104,0	79,3	280,8	+ 71,5
1947/48	314,5	75,8	57,4	23,6	103,1	77,7	337,6	— 23,1
1948/49	388,8	46,2	35,3	30,0	170,8	69,5	351,8	+ 37,0

¹ Differensen mellan ingående och avgående kvantiteter omfattar svinn m. m. samt förändringar i lagerbehållningen från det ena året till det andra.

dantag för korn, där en viss reglering med hänsyn till brödsädsförbrukningen tills vidare bibehölls) fr. o. m. den 1/9 1948 skulle vara praktiskt taget fri. Beslaget kvarstod alltjämt — det upphävdes först från den 1/7 1950 — men något tvång att avstå fodersäd mot leveransbesked skulle icke vidare förekomma och ransoneringen upphörde. Till största delen bortföll även dittillsvarande restriktioner i fråga om rätten till överlåtelse av fodersäd.

Prisregleringen för fodersäd följde i stort sett samma linjer som prisregleringen beträffande brödsäd, för vilken redogöres å sid. 225 ff., dock med vissa avvikelser.

Den prissättning, som genomfördes i samband med spannmålsbeslaget i oktober 1940, angavs i främsta rummet syfta till att åstadkomma en rimlig relation mellan bröd- och fodersädspriserna. Å fodersäden hade nämligen priserna till följd av den över huvud svaga tillgången på fodermedel stigit proportionsvis mera än å brödsäden, ja i vissa fall t. o. m. överskridit priserna å denna. Priserna å fodersäd vid frivillig överlåtelse eller hembud till Svenska Spannmåls AB före den 1/3 1941 bestämdes sålunda: för korn 25:—, för vithavre 23:50, för svarthavre 22:50, för blandsäd 24:— och för trindsäd 38:— kr. per dt, allt avseende spannmål av normal kvalitet. Vid försäljning efter den 1/3 1941 eller då tvångsköp skedde enligt förfogandelagen skulle priserna vara 2 kr. lägre för stråsäden och 3 kr. lägre för trindsäden.

För regleringsåret 1941/42 åsattes fodersäden liksom brödsäden normalpriser, vilka utgjorde för korn 26:—, för vithavre 22:50, för svarthavre 21:50, för blandsäd 24:— och för trindsäd 38:— kr. per dt. I syfte att under det svåra bristläge som förelåg snarast få fram största möjliga kvantiteter fodersäd bestämdes, att en särskild leveranspremie av 1 kr. per dt skulle utbetalas för korn, havre och blandsäd, som senast den 15/12 1941 inlevererades. De för året 1942/43 fastställda normalpriserna företedde på

grund av den förbättrade skördesituationen en viss sänkning i förhållande till de förut gällande, nämligen med 3:— å 3: 50 kr. per dt för olika spannmålsslag.

Även under de följande regleringsåren tillämpades normalpriser men nu konstruerade efter en under hösten och vintern stigande skala på samma sätt som riktpiserna och sedermera normalpriserna beträffande brödsäden. Den härvid successivt inträdande stegringen av den genomsnittliga prisnivån framgår av tabellen å sid. 283. Jämväl för majs tillämpades från 1947/48 en under regleringsåret stigande prisskala.

Normalpriserna för fodersäd upphävdes från den 1/9 1949. Vid försäljning härav från spannmålsbolaget skulle dock alltjämt gälla vissa av LK fastställda försäljningspriser. Fraktbidrag skulle i prisutjämnings syfte utbetalas av spannmålsbolaget vid transport från södra och mellersta till norra Sverige med belopp av högst kr. 2: 50 per dt.

Tilldelningarna av fodersäd eller ersättningsmedel härför måste under alla regleringsåren utgå enligt mycket knappa — under vissa år synnerligen knappa — normer. Tillräckligt med fodersäd kunde icke disponeras och även tillgången på lämpliga ersättningsmedel var otillfredsställande. De som togos till hjälp voro av olika slag. Vetekli och rågkli ersatte sålunda fodersäd partiellt under flera år, t. o. m. åt ett sådant djurslag som svin, för vilket kli under vanliga förhållanden användes endast i särskilda fall. Under åren 1940/41 och 1941/42, då fodercellulosa var ransonerad, fick även detta fodermedel i betydande omfattning ersätta fodersäd år hästar. Under vissa år fick även oljekraftfoder stödja fodersädsförsörjningen. Nedanstående tabell upptar de kvantiteter fodersäd eller ersättningsmedel härför (dock ej fodercellulosa), som under regleringsåren 1941/42—1947/48 dels mot inköpsbevis försålades till kreatursinnehavare för utfodringsändamål, som normalt tillgodoses med fodersäd, dels tillhandahållas för yrkesmässig beredning av foderblandningar för fjäderfän och pälsdjur (1 000-tal ton).

Reglerings- år	Fodersäd ¹	Majs	Vete- och rågkli	Betföt	Oljekraft- foder	Diverse ²	Summa
1941/42..	106,0	7,0	10,3	—	—	6,0	129,3
1942/43..	141,7	7,0	17,0	—	—	8,0	175,7
1943/44..	182,7	9,0	31,5	12,4	—	6,0	241,6
1944/45..	140,7	6,3	74,0	14,6	14,2	6,0	255,8
1945/46..	130,7	36,0	112,0	9,5	0,4	6,0	294,6
1946/47..	103,3	48,0	166,0	15,5	—	6,0	338,8
1947/48..	100,4	90,1	86,9	10,7	0,9	7,5	296,5

¹ Inkl. kasserad brödsäd samt avrens av brödsäd.
² Maltgroddar, sopmjöl, foderbröd, risfodermjöl och hirs.

Tilldelning fick ej lämnas för tid, under vilken sökandens egna tillgångar på fodersäd från årets eller tidigare års skördar (efter avdrag för

erforderlig kvantitet för utsäde m. m.) kunde antagas förslå för utfodring av hans djur vid tillämpande av avståendestater, som inom området i fråga under året lagts till grund vid beräkningar för fodersädsavståendet. Enligt denna huvudregel var tydligtvis djurinnehavare, som erhållit eller väntades skola erhålla leveransbesked för fodersäd under året, icke berättigad till tilldelning. Undantag gällde dock under vissa år vid ökning av kreatursantalet samt för tilldelning av produktionsfoder för fjäderfän.

Högsta tilldelningen för olika kategorier av arbetshästar var under vissa år följande (kg):

För hästar brukade i	1941/42	1942/43	1944/45	1947/48
jordbruksarbete.....	435	630	850	765
åkerirörelse m. m.	735	680	800	1 010
skogsarbete, tungt	1 120	1 335	1 560	1 360
• annat	945	985	1 175	900

För hästar under tre år samt föl erhöles en tilldelning som differantierades något för olika landsdelar och som stod i relation till de tillämpade avståendestaterna för resp. år. Årskvantiteten varierade mellan ca 140 och 200 kg. Tilldelning utgick icke under sommarhalvåret. För tjänstgörande värdefulla avelshästar, ridhästar, användbara vid mobilisering m. fl. utgick vissa extra tilldelningar.

T. o. m. regleringsåret 1942/43 gavs tilldelningen till hästar uteslutande i form av fodersäd. Under 1940/41 och 1941/42 var fodercellulosan tidvis ransonerad, och särskilda kvantiteter av denna vara tillmättes då även åt hästar. Fr. o. m. regleringsåret 1943/44 ersattes fodersäden i stor utsträckning av betfor eller kli.

För mjölkkor, tjurar och oxar, beträffande vilka gemensamma bestämmelser gällde, utgick ingen tilldelning under sommarhalvåret. Den stod eljest till sin storlek i viss relation till avståendestaterna men var i regel lägre än dessa. Årskvantiteterna voro ganska små — i södra delen av landet blott några få tiotal kg, i de mellersta delarna ofta endast 100—150 kg — och utgjordes i stor utsträckning, särskilt under de senare åren, av kli, betfor eller oljekraftfoder såsom ersättning för fodersäd. För livkalvar under 6 månader utgick en årskvantitet av 30—45 kg.

Tilldelningen för svin utgick med kvantiteter, varierande för hushållsgrisar mellan 230 och 285 kg per år, för s. k. matavfallssvin (d. v. s. svin, vilkas foderbehov till minst 50 % kunde tillgodoses med speciellt svinfoder, såsom matavfall, vassle m. m.) mellan 230 och 340 kg och för andra svin mellan 340 och 535 kg. Fr. o. m. sommaren 1945 ingick kli som partiell ersättning för fodersäd med 35—40 % och ibland t. o. m. mera än hälften av totalkvantiteten åt hushållsgrisar och matavfallssvin samt med tredjedelen upp till hälften åt andra svin. Då de ordinarie tilldelningarna voro alltför knappa för modersuggor, utgick åt dessa dels extra tilldelning av

vetekli (i regel 50 kg) vid varje grisning, dels särskilda tilldelningar, i regel av kli, då tillgången på fodermedel medgav detta. Tjänstgörande fargaltar blevo vid vissa tillfällen delaktiga av de särskilda tilldelningarna.

För får och getter lämnades årligen en tilldelning av 15—20 kg fodersäd eller ersättningsmedel härför. Särskilt värdefulla avelsbesättningar erhöilo dessutom extra tilldelning av oljekraftfoder.

Oljekraftfoder och kli.

Den inhemska tillverkningens och importens storlek i fråga om varor av hithörande slag framgår av nedanstående tablå.

År	Oljekraftfoder 1 000 ton				Vete- och rågkli 1 000 ton		
	Inhemska tillverkning		Import- överskott	Tillgång ²	Inhemska tillverk- ning ¹	Import- överskott ¹	Tillgång ²
	av impor- terat frö	av in- hemska frö					
Kalenderår							
1930/39	105,9	—	143,1	249,0	134,4	34,9	169,3
Konsumtionsår							
1938/39	144,0	—	113,1	257,1	109,1	29,8	188,9
1939/40	96,4	—	134,1	230,5	126,3	13,8	140,1
1940/41	37,6	—	99,0	186,6	127,4	27,3	154,7
1941/42	27,8	4,1	107,9	139,8	58,5	12,0	70,5
1942/43	41,8	5,1	90,8	137,5	69,5	1,4	70,9
1943/44	26,2	19,2	122,6	168,0	100,3	—	100,3
1944/45	34,0	36,2	68,1	138,3	124,5	—	124,5
1945/46	23,2	24,4	124,1	171,7	108,1	39,5	147,6
1946/47	14,9	13,7	122,0	150,6	93,5	158,3	251,8
1947/48	12,2	35,5	176,7	224,4	93,9	117,6	211,5
1948/49	16,6	53,0	93,9	163,5	103,8	127,0	230,8

¹ Åren 1930—39 kli av alla slag. Kvantiteterna kli av annat slag än vete- och rågkli torde dock vara obetydliga.

² Oberäknat övergångslager, vilka vissa år voro rätt stora.

Importen av oljekraftfoder, som under förkrigsperioden med avdrag för export uppgick till ca 143 000 ton per år, kunde under hela krigstiden — huvudsakligen tack vare lejdtrafiken — och även därefter upprätthållas om än i reducerad omfattning. Först under konsumtionsåret 1947/48 nåddes åter förkrigsimportens nivå. Även den inhemska produktionen av importerad råvara (jordnötter, kopra, linfrö m. m.) kunde på samma sätt i minskad skala fortgå. I och med att den inom landet igångsatta oljeväxtodlingen tilltog i omfång ökades även den därpå baserade produktionen av oljekraftfoder. Redan under konsumtionsåret 1944/45 representerade den hithörande rent inhemska tillverkningen över en fjärdedel av den kvantitet, som tillfördes marknaden, och året 1948/49 ungefär en tredjedel. Totalt var emellertid tillgången av oljekraftfoder under hela perioden starkt nedpressad; åren 1940/41—1944/45 motsvarade genomsnittsförbrukningen endast något över hälften av förkrigsförbrukningen.

I fråga om vete- och rågkli var under åren 1941/42—1944/45 importen

obetydlig, vissa år obefintlig, men den steg därefter kraftigt och nådde särskilt år 1946/47 en mycket betydande omfattning. Den inhemska tillverkningen var i allmänhet betydligt mindre än förkrigsproduktionen, beroende på den höjda utmalningsprocenten vid mjöltillverkningen, vilken självfallet gav ett minskat kliutbyte.

Alltsedan hösten 1940 kunde förbrukarna av oljekraftfoder i regel icke erhålla annat än en av olika slags oljekakor och kakmjöl sammansatt produkt, »Spannmålsbolagets oljekaksblandning», som enligt bolagets anvisningar och under dess kontroll tillverkades och salufördes av ett antal foderfirmor. Sammansättningen och halten av råprotein och fett växade allt efter råvarutillgången för olika år eller delar av år. Vid vissa tillfällen förekom dock även oblandat oljekaksfoder, såsom solrosmjöl, linakksoljekraftfoder samt raps- och senapsmjöl, i handeln.

Oljekraftfodrets huvudsakliga funktion är att lämna ett behövt äggvitetillskott vid mjölkproduktionen. Med undantag för relativt små mängder, som disponerades för äggproduktion, var detta också praktiskt taget dess enda användning före kriget. Under kristiden måste emellertid betydande kvantiteter disponeras som tillskottsfoder åt köpare av fodercellulosa m. fl. icke ordinära ändamål, såsom nedanstående tablå utvisar.

Förbrukarnas inköp av tilldelade eller eljest till förfogande ställda kvantiteter oljekraftfoder. Ton.

Konsumtionsår	För mjölkprod.	För avelsbesättn.	Ersättning för fodersäd	Tillskott till cellulosa-foder	Tillv. av specialfoder m. m.	Summa
1941/42 ..	55 700	500	—	55 000	1 800	113 000
1942/43 ..	90 400	700	—	6 000	2 700	99 800
1943/44 ..	102 300	1 400	—	4 500	2 100	110 300
1944/45 ..	129 500	1 500	19 400	5 200	8 800	164 400
1945/46 ..	206 100	1 400	400	4 600	9 600	222 100
1946/47 ..	143 600	1 400	—	900	9 100	155 000
1947/48 ..	178 100	1 800	900	—	6 100	186 900

Normalt användes vete- och rågkli i huvudsak för mjölkproduktionen. Kriget medförde emellertid rubbningar även i detta avseende. Såsom tidigare nämnts måste bl. a. betydande mängder av dessa varor brukas i stället för fodersäd vid allmänna tilldelningar. Dispositionen av förefintliga tillgångar för olika ändamål framgår av tablån å sid. 293.

Beslagen å oljekraftfoder och kli den 30/9 1939 resp. den 8/5 1940 och den i samband därmed preliminärt genomförda regleringen av fodermedels-handeln har tidigare berörts. Handeln med hithörande varor ordnades mera definitivt genom kungörelse den 31/8 1940 (nr 795) och LK:s i anslutning därtill utfärdade föreskrifter. Regleringssystemet utgestaltades härvid i huvudsak på sätt som beskrives ovan å sid. 281. Försäljningen till jordbrukare skulle sålunda regelmässigt ske mot av kristidsnämnd utdelade in-

Förbrukarnas inköp av tilldelade eller eljest till förfogande ställda
kvantiteter vete- och rågkli. Ton.

Konsumtionsår	För nötkreatur	För svin	Ersättning för fodersäd	Tillv. av specialfoder	Diverse	Summa
1941/42 ..	72 700	6 000	—	2 300	7 000	88 000
1942/43 ..	54 900	10 000	—	5 300	1 800	72 000
1943/44 ..	68 400	18 000	—	10 900	2 700	100 000
1944/45 ..	49 300	14 000	39 100	19 800	2 800	125 000
1945/46 ..	51 300	12 000	75 800	23 700	2 200	165 000
1946/47 ..	51 300	38 000	103 100 ¹	23 400	4 200	220 000
1947/48 ..	110 400	13 000	57 400	14 900	2 800	198 500

¹ Härav utgör 22 000 ton kompensationsersättning åt tidigare köpare av fodercellulosa. Detta fodermedel försvann nämligen ur marknaden hösten 1946.

köpskuponger men försäljning till andra förbrukare mot av LK utfärdad inköpslicens. De knappa tillgångarna fördelades av kommissionen på kristidsstyrelserna. Dessa hade att enligt givna direktiv fördela de anvisade kvantiteterna på kristidsnämnderna, medan det ålåg nämnderna att verkställa tilldelningen till förbrukarna. Till ledning för nämndernas arbete därutinnan angavs, att hithörande fodermedel främst vore avsedda till befrämjande av mjölkproduktionen och att därför vid tilldelningen i första hand borde tagas hänsyn till innehavet av mjölkkor.

Under de första krisåren lades förbrukningen under år 1938 i huvudsak till grund vid fördelningen av oljekraftfoder och kli. Viss hänsyn togs dock även till resp. jordbrukares tillgång på annat äggviterikt foder, hö, grönfoderensilage m. m. Ju längre tid som förflutit sedan 1938, desto mindre tillfredsställande blevo emellertid de sålunda tillämpade tilldelningsgrunderna. Bl. a. hade driftsformerna och besättningarnas storlek på de olika gårdarna i många fall betydligt förändrats sedan jämförelseåret. Fr. o. m. konsumtionsåret 1943/44 kom därför ett nytt tilldelningssystem i tillämpning, som närmare anknöt till den faktiska mjölkproduktionen inom besättningarna. För skilda landsdelar gjordes modifikationer med hänsyn till olikheter i lantushållningens och växtodlingens allmänna inriktning.

Det nya systemet utformades i huvudsak på följande sätt.

Inom de fyra nordligaste länen ställde LK för varje konsumtionsår såsom ordinarie tilldelning bestämda kvantiteter dels oljekraftfoder och dels kli till vederbörande kristidsstyrelses förfogande att av denna antingen direkt eller via underställda kristidsnämnder fördelas på mjölkproducenterna på sätt styrelsen funne lämpligt, dock med beaktande av vissa av LK lämnade direktiv. Direkt genom kristidsnämnderna och med bestämd myckenhet per ko lämnades tidvis även vissa extra tilldelningar.

Inom Götaland, Svealand och Gävleborgs län utlämnades genom kristidsnämnderna under varje konsumtionsår såsom ordinarie tilldelning en viss mängd oljekraftfoder per ko oberoende av mjölkavkastningen. Denna tilldelning varierade från 20 till 60 kg per ko för olika kristidsstyrelseområ-

den med hänsyn till jordbrukets inriktning därstädes. Under 1947/48 utgick därjämte en allmän, för alla områden lika tilldelning av kli om 30 kg per ko. Samtliga år lämnades dessutom en på besättningarnas mjölkavkastning grundad tilldelning av dels oljekraftfoder, dels kli. Den utgick endast för den mjölk, som en besättning producerat i medeltal per ko utöver en viss för vederbörande kristidsstyrelseområde fastställd grundproduktion. Relationen mellan oljekraftfoder och kli avvägdes med hänsyn tagen till förkrigsförhållandena. Grundproduktionen utgjorde lägst 1 400 och högst 2 000 kg per ko; sistnämnda tal gällde Malmöhus läns södra kristidsstyrelseområde, där medelavkastningen är högst. För Mälardalens län utgjorde den 1 700 kg. Ifrågakarande tilldelning utgick överlag utan hänsyn till djurägarnas innehav av andra fodermedel och oberoende av om de ålagts att avstå fodersäd till det allmänna.

För varje år fastställdes ett högsta antal kraftfoderenheter (1 kr. e. = 1 kg oljekraftfoder eller 1,5 kg kli), som fick tilldelas i medeltal per ko inom en besättning. För de fyra nordligaste länen varierade nämnda maximala mellan 200 och 275, för landet i övrigt mellan 350 och 550 kr. e. per ko. Viss tilldelning fick även utgå för stamtjurur och föreningstjurur.

Förutom de reguljära tilldelningarna lämnades för mjölkproduktionen vissa år extra tilldelningar. Sådana gavs också för särskilt högt avkastande avelsbesättningar. Extra tilldelning av oljekraftfoder erhöles också odlare av oljevaxter, spånadslin och hampa såsom en särskild stimulans för sådan odling.

Med avseende på prisregleringen för hithörande fodermedel må följande nämnas. Enligt det avtal, som statens jordbruksnämnd i oktober 1939 träffade med Foderintressentföreningen angående handeln med fodermedel, främst oljekraftfoder och kli, gällde, att försäljningspriserna härå skulle bestämmas av nämnden i samråd med föreningen. Uppgiften övertogs av LK efter dess tillkomst. Föreningen skulle öva kontroll över de av densamma anlåtade kommissionärerna med avseende på de principer och övriga villkor, som dessa tillämpade i sin affärsrörelse.

I allmänhet sökte man hålla priserna å ifrågakarande varor på en möjligast jämn nivå. Från hösten 1940 stöddes pristabiliteten genom ett clearingförfarande, som ordnades enligt överenskommelse mellan LK och Foderintressentföreningen. Clearingen gick ut på, att de på området verksamma handels- och produktionsföretagens anskaffnings- och tillverkningskostnader skulle genom inbetalningar till eller utbetalningar från en inom LK upprättad clearingkassa för jordbruksförnödenheter utjämnas i förhållande till de fastställda utförsäljningspriserna, så att en fast prisnivå kunde upprätthållas. Kungl. Maj:t bestämde, att regleringen av marknadspriserna å kraftfoder liksom å konstgödselmedel t. o. m. den 30/6 1941 skulle åsyfta ett sådan prisläge, att vad som med tillämpning av

förutnämnda avtal utbetalades från kassan efter avdrag av inbetalningar icke komme att överstiga ett visst belopp. Beträffande kraftfoder fastställdes detta belopp till 1,8 milj. kr. För ersättande av eventuella förluster för clearingkassan ställde riksdagen ett anslag av 5 milj. kr. till förfogande.

Clearingförfarandet upphörde för kraftfodrets vidkommande på hösten 1941, då handeln därmed koncentrerades till Svenska Spannmåls AB, som fick sina förluster på denna rörelse täckta av statsmedel på samma sätt som skedde beträffande bolagets förluster i övrigt. Clearingkassan användes från denna tid blott för prisutjämning i fråga om konstgödselmedel. Förlusterna på handeln med kraftfodermedel, vilka motiverades med önskan att över huvud undvika prisstegringar å för jordbruket viktiga förnödenheter, uppgingo efter hand till betydande belopp. Till täckande därav beviljade sålunda riksdagen för budgetåret 1941/42 ett anslag av 20 milj. kr. och för budgetåren 1942/43 och 1943/44 tillsammans ett anslag av 42 milj. kr. Se vidare tabellen sid. 176—177.

Fr. o. m. den 25/9 1941 bestämdes för såväl oljekraftfoder som kli normalpriser, vilka, i ungefärlig överensstämmelse med dittillsvarande priser, sattes till 28 kr. per dt för 45 %-iga oljekakor och 30 kr. per dt för 48 %-iga sådana samt kr. 16:50 per dt för vete- och rågkli. Priserna å 45 %-iga oljekakor höjdes följande år till 33 kr. och å vete- och rågkli till 18 kr. per dt men sänktes år 1944 åter. Fr. o. m. juli 1944 genomfördes en av lagerutrymmesskäl betingad differentiering av priset på oljekakor allt efter tiden för inköpet. Priset bestämdes för leverans i juli— augusti till 32 kr. och därefter stigande till 35 kr. per dt för leverans i december. (Dessa priser gällde 42 %-ig vara.) Samma system bibehölls även under de följande åren, då emellertid en allmän prishöjning tilläts för såväl oljekakor som kli (se tabellen å sid. 283). Normalpriserna upphävdes i september 1949.

Stråfoder m. m.

Stråfodermedlen spela både kvantitativt och kvalitativt en mycket stor roll vid den svenska husdjurstammens foderförsörjning. Bortsett från bete och grönfoder ha de vid normal skörd pläгат tillgodose ca 40 % av husdjurens näringsbehov, uttryckt i foderenheter, samt nära hälften av behovet av foderäggvita. Fr. o. m. den 14/1 1941, då stråfoder, såväl hö som halm, efter 1940 års synnerligen svaga skörd lades under beslag, voro hit hörande varor under flera år underkastade regleringar av växlande innebörd och skärpa. Tidvis avsågo dessa endast vissa inskränkningar i odlares rätt att överlåta stråfoder till annan än auktoriserad stråfoderhandlare eller innehavare av inköpslicens eller i rätten att transportera stråfoder från en plats till en annan. Under vissa mycket svaga skördeår tillgrepos längre gående restriktioner. Sålunda var det under särskilda perioder förbjudet att — fränsett vissa undantag — använda stråfoder såsom strömedel för klavbundna nötkreatur, att bränna stråfoder, att kom-

postera halm samt att överlåta halm för användning som emballage, till reparation av halmtak eller för täckning av rotfruktsstukor.

En viss ransonering av stråfoderförsäljningen anordnades av Svenska stråfoderhandelsföreningen (se rörande denna sid. 280) från mitten av januari 1941. I strängare form, med anlitan av kristidsstyrelser och kristidsnämnder, ägde ransonering rum under tiden september 1941—augusti 1942, tidvis endast beträffande hö. Stråfoderransoneringen erbjöd vid genomförandet relativt stora svårigheter, beroende på den allmänt ringa tillgången på i handeln förekommande kvantiteter, pressningssvårigheter samt besvärligheter i avseende på transport av en så skrymmande och svårtransportabel vara.

Det i januari 1941 införda beslaget upphörde med utgången av februari 1947. Nytt beslag, åtföljt av handelsreglering, gällde som följd av 1947 års dåliga skörd under tiden 17/8 1947—31/10 1949. Handelsregleringen upphörde dock redan i maj 1948. Från denna tidpunkt var hushållningen med stråfoder praktiskt taget fullt fri.

I fråga om prissättningen på stråfoder må nämnas, att LK efter beslaget därå i januari 1941 fastställde högstpriser att gälla vid auktoriserade stråfoderhandlares uppköp (hö 24 kr., halm 7—12 kr. per dt). Normalpriser sattes i september 1941, varvid hö uppdelades i tre kvalitetsklasser; priset för högsta klassen sattes till 18 kr. per dt. Höpriserna varierade under de följande åren ganska avsevärt som följd av skördeväxlingarna. Normalpriserna för halm höllos omkring 6—10 kr. per dt med viss skillnad för sädesslag. Normalprisregleringen upphörde från den 24/5 1948.

Hömjöl av fälttorkat hö jämfördes i regleringshänseende med omalet hö men var föremål för särskild prissättning. Priserna sattes så mycket högre än priset på opressat hö, att skälig ersättning erhöles för malnings- och emballagekostnader. Beredning av mjöl av fälttorkat hö ansågs dock icke böra uppmuntras under rådande förhållanden och detta foderslag förekom sparsamt i handeln.

Hömjöl av konsttorkat hö, s. k. *luzernmjöl*, vilket ur regleringssynpunkt icke räknades som stråfoder, reglerades och prissattes med hänsyn till sitt innehåll av karotin (modersubstans för A-vitamin). Eftersom tillgången på A-vitamin till följd av bl. a. minskad import av fodertran och majs var otillräcklig för utfodringsändamål, vidtogos särskilda åtgärder för ökning av produktionen av luzernmjöl framför allt genom produktionsstimulerande prissättning. Priserna grundade sig väsentligen på råproteinhalten. Inhemska tillverkningen uppgick i allmänhet till något över 2 000 ton per år men nådde åren 1946 och 1947 resp. 2 800 och 3 700 ton. Därtill kom under somliga år även en viss import.

De disponibla tillgångarna av luzernmjöl användes i huvudsak för yrkesmässig tillverkning av foderblandningar för fjäderfän och pålsdjur.

Rätt stora mängder förbrukades även för beredning av vissa speciella vitaminfodermedel. Återstoden såldes i oblandat skick till kreatursinnehavare, tidvis med ransonering genom de lokala krisorganen.

Saftfodermedel.

Foderbetor och råa vitbetor lades år 1941 samtidigt med spannmål av nämnda års skörd under beslag och förblevo sedan beslaglagda ända till utgången av november 1949. Foderbetor fingo utan hinder av beslaget användas för utfodring av egna djur. Försäljning eller annan överlåtelse fick beträffande såväl vitbetor som foderbetor ske till person eller företag, som erhållit LK:s tillstånd att förvärva sådan vara — därav vitbetor till Svenska Sockerfabriks AB — eljest endast efter särskilt tillstånd av LK eller (beträffande foderbetor) kristidsnämnd. Beslaget å dessa varor för- anleddes bl. a. av önskan att förhindra, att de i större omfattning användes för framställning av kaffesurrogat.

Bland övriga förekommande fodervaror av saftfoderkaraktär var det huvudsakligen blott potatis samt biprodukter från sockerindustrien som under krisåren i någon större utsträckning blevo föremål för statliga regleringsåtgärder.

Enligt kungörelse den 19/12 1941 fick *potatis* fr. o. m. den 24 s. m. icke utan särskilt av LK eller å dess vägnar meddelat tillstånd kokas för utfodringsändamål vid mejeri, bränneri, stärkelsefabrik eller annan industriell anläggning eller medelst ånga. Ägare av anläggning av nu nämnt slag eller av ånglokomobil eller annan högtrycksångpanna kunde dock erhålla tillstånd att koka av honom odlad potatis för utfodring av egna kreatur, om särskilt skäl förelåge med hänsyn till potatisens beskaffenhet. Kokningsförbudet upphävdes i april 1943. Den 12/10 1942 lades potatis — såväl mat- som industri- och foderpotatis — under beslag. Varken rå eller kokad potatis fick därefter utan av LK eller å dess vägnar meddelat tillstånd användas för utfodring.

Utfodringsförbudet innebar givetvis ett djupt ingrepp i jordbrukarnas handlingsfrihet med hänsyn till ordnandet av deras hushållning. Att ett dylikt förbud över huvud ansågs möjligt sammanhängande med att 1942 års skörd av fodersäd blivit så pass riklig, att man kunde kalkylera med väsentligt större tilldelning av havre och blandsäd till svinen än föregående år. Genom av LK utfärdade tillämpningsbestämmelser lättades ock något på förbudet. Sålunda medgavs, att till utfodring fick användas potatis som var uppenbart oduglig till människoföda och ej heller kunde användas för tillverkning av potatismjöl eller liknande produkter. Utfodringsförbudet kvarstod eljest till maj 1943. På hösten 1944 återinfördes detsamma på nytt, dock med undantag för småpotatis och s. k. fränsorterad potatis. För att vinna kontroll över efterlevnaden av utfodringsför-

budet återupplivades även det tidigare gällande kokningsförbudet. Helt upphävdes inskränkningarna i rätten att utfodra potatis först i september 1945.

Svenska Sockerfabriks AB fick utan några av LK påbjudna formaliteter överlåta *betmassa* till sockerbetsodlare i enlighet med bestämmelserna i odlingskontraktet samt vidare — dock under iakttagande av vissa prisföreskrifter — till djurinnehavare för utfodring av nötkreatur utlämna sådan betmassa, som betodlare haft kontraktsenlig rätt att uttaga men som han avstått ifrån eller överlåtit på annan djurinnehavare. Fr. o. m. hösten 1943 medgavs betodlare att själv överlåta betmassa, som han enligt odlingsavtal erhållit eller var berättigad att erhålla, direkt till annan jordbrukare. Härvid var prisbildningen helt fri. Vid överlåtelse av betmassa för annat ändamål än utfodring (torkad betmassa för beredning av kaffesurrogat) gällde särskilda bestämmelser.

Tidigare tillämpades vid en av råsockerfabrikerna i landet en särskild metod vid sockerutvinningen ur betorna, enligt vilken något mera socker än eljest blev kvar i återstoden. Dennas sockerhalt ökades ytterligare genom tillsats av melass, och efter torkning erhöles en vara, som salufördes under namnet *sockersnitsel*. Redan innan produktionen av nämnda vara upphörde, framkom en ny, likartad produkt, benämnd *betfor*. Denna utgöres av vanlig betmassa, till vilken sättes en del från fabrikationsvattnet tillvaratagna proteinämnen samt dessutom melass, varefter vattenhalten nedbringas genom torkning till ungefär 10 %. Betfor kom under kristiden till god användning såsom ersättning för fodersäd. Vissa mindre partier av en närstående produkt, s. k. »trockensnitsel», importerades under ett par av krigsåren.

Sockersnitsel, trockensnitsel och betfor fingo under kristiden överlåtas endast mot inköpsbevis eller i enlighet med särskilt av LK meddelat överlåtelsetillstånd. Verklig ransonering av betfor började hösten 1943. Därefter tilldelades varan i viss utsträckning jämsides med fodersäd för utfodring av hästar och andra husdjur enligt de allmänna bestämmelser, som fastställdes för de skilda ransoneringsperioderna.

Vid sockerindustrien erhålles vidare den ur fodersynpunkt mycket värdefulla biprodukten *melass*, dels i form av s. k. råsockermelass vid sockersaftens inkokning under själva betkampanjen och dels — i regel till 25 à 30 % av hela melasskvantiteten — i form av raffinadmellass successivt under hela året vid råsockrets rening eller raffinering. Liksom sockersnitsel och betfor men till skillnad från betmassa har melassen — bl. a. på grund av sin låga vattenhalt (ca 22 %) — blivit en verklig handelsvara. Den har tack vare sin höga sockerhalt (ca 48 %) blivit ett mycket uppskattat fodermedel framför allt till hästar. Den värderas dessutom som dietfoder i sådana områden av landet, där särskilt nötkreatur och får angripas av vissa bristsjukdomar eller där saknaden av annat safftoder

minskar möjligheten att åstadkomma för husdjuren fullt ändamålsenliga foderstater.

Produktionen av betmassa, sockersnitsel och betfor samt melass redovisas nedan (ton).

Tillverkningsår	Betmassa	Sockersnitsel och betfor ¹	Melass	
			Total tillverkning	Därav för utfodring ²
1938/39	892 700	7 300	71 900	50 500
1939/40	939 400	6 900	76 800	48 700
1940/41	905 400	6 500	70 500	59 800
1941/42	908 500	7 600	79 800	53 500
1942/43	778 500	10 600	61 200	31 900
1943/44	803 800	15 500	62 800	49 800
1944/45	759 500	19 000	67 200	47 800
1945/46	778 100	13 100	60 400	38 500
1946/47	819 700	16 100	58 700	35 600
1947/48	671 600	14 300	65 200	35 900
1948/49	771 100	18 300	66 600	47 500

¹ Av den redovisade tillverkningen användes åren 1940/41—1948/49 till beredning av kaffesurrogat sammanlagt ca 7 000 ton.

² Här ingår ej de kvantiteter melass, som använts för beredning av sockersnitsel eller betfor.

Melass lades under beslag fr. o. m. den 12/8 1940. Handelsreglering och ransonering genomfördes från början av konsumtionsåret 1940/41. Ända till den 1/2 1949, då melassransoneringen i princip hävdades, gällde den allmänna regeln, att melass fick försäljas endast mot inköpsbevis eller enligt de särskilda medgivanden, som LK lämnat sockerbolaget eller andra. Huvudmassan gick till foder, varvid sockerbetsodlarna enligt kontrakt hade företrädesrätt till vissa kvantiteter, som stodo i relation till den odlade betarealen. Sålunda erhållen melass hade betodlare rätt att överlåta till annan jordbrukare för utfodringsändamål. Därvid fick gällande normalpris dock icke överskridas. Melass disponerades vidare för vissa livsmedelsindustrier, nämligen dels sockerbolagets egen tillverkning av sirap, dels jästfabrikernas tillverkning av bakjäst, dels ock i mindre omfattning viss annan produktion.

Melass, som icke förbrukades för de ändamål, som tillerkänts företrädesrätt — vartill även hörde användning som tillskott till fodercellulosa under vissa år — tilldelades i första hand som dietfoder efter veterinärintyg, men ställdes i övrigt till förfogande inom sådana områden av landet, företrädesvis i norra Sverige, där behovet på grund av lantbrukets allmänna inriktning eller med hänsyn till årets skördeförhållanden etc. var särskilt framträdande.

För betmassa, sockersnitsel och melass m. m. gällde normalpriser från den 10/4 1943 till fram på hösten 1949.

Ersättnings- och hjälpfodermedel.

Fodermedelsförsörjningens bekymmersamma läge under de första krigsåren vållade, att ansträngningar tidigt gjordes för komplettering av de ordinarie fodermedlen med ersättningsfoder av skilda slag. Härvid kom en produkt, som redan under det första världskriget prövats, nämligen fodercellulosa, främst i åtanke. Men även andra hjälpfodermedel, t. o. m. sådana av ren nödfoderkaraktär, tillvaratogos i icke ringa omfattning. På olika sätt — genom propaganda och direkta åtgärder — verkade LK, med hjälp bl. a. av Sveriges ungdomsberedskap, Skördeberedskapen, vissa kvinnoorganisationer m. fl. sammanslutningar, för tillvaratagande och utnyttjande till foder av *löv, vass, starr, fräken* m. fl. vegetabiliska hjälpfoder. Under medverkan särskilt av Landsförbundet för arbetslöshetens bekämpande gjordes dessutom betydande insatser för bättre tillvaratagande än förut av matavfallet från hushåll, restauranger och andra inrättningar.

Den ojämförligt största rollen som stödjare av fodermedelsförsörjningen under den svåraste tiden spelade emellertid *fodercellulosan*.

Denna produkt tillverkades till en början enbart vid sulfatcellulosafabrikerna i kombination med framställning av motorsprit. Proceduren tillgick så, att nedkokningen av massan drevs mindre långt än vid den vanliga fabrikationsprocessen. Härvid erhöles ett ökat spritutbyte och samtidigt en massaåterstod, som ej kunde brukas för papperstillverkning men som var väl användbar för foderändamål. På så vis nåddes tvenne syften — en bättre tillgång på motorsprit och en betydelsefull förstärkning av fodermedeltillgången. Denna kombination var så mycket förmånligare som den möjliggjorde en fortsatt hög spritproduktion, trots att förutsättningarna för pappersmassetillverkningen starkt beskuros genom de försämrade exportmöjligheterna på massaområdet. (Se härom sid. 813). Senare upptogs tillverkning av fodercellulosa jämväl vid vissa sulfatcellulosafabriker, ehuru någon sprit därvid icke erhöles.

På hösten 1940 träffade Foderintressentföreningen med AB Svensk Sprit såsom representant för cellulosaafabrikerna avtal om leverans av tvenne partier fodercellulosa om tillsammans 100 000 ton. Ytterligare stora leveranskontrakt ingingos under åren 1941—43 med nämnda bolag först av Foderintressentföreningen och senare av Svenska Spannmåls AB, som på hösten 1941 övertagit verksamheten som foderuppköpare. Sammanlagt träffades sju särskilda avtal om leverans av såväl sulfat- som sulfatmassa. Redan under konsumtionsåret 1942/43 började emellertid efterfrågan på fodercellulosa avsevärt minska på grund av bättre tillgång på vanliga fodermedel, och en del av de senast kontrakterade partierna — varom avtalats, att de skulle vara av beskaffenhet att även kunna användas för papperstillverkning — måste till sist förbrukas för sådant ändamål eller ock exporteras.

Omfattningen av de leveranser av fodercellulosa, som funno användning som fodermedel, framgår av nedanstående sammanställning.

Konsumtionsår	ton	Konsumtionsår	ton
1940/41	138 500	1944/45	57 100
1941/42	477 400	1945/46	45 900
1942/43	47 400	1946/47	9 800
1943/44	54 000		Summa 830 100

Av den sammanlagda kvantiteten levererades 74 200 ton till försvarsväsendet.

Fodercellulosa förekom i följande typer, av vilka dock vissa endast bereddes under en del av perioden i fråga:

Oriven fodercellulosa i hela ark.

Cellfor = finfördelad (riven) fodercellulosa utan annan varutillsats. Beredningen härav upphörde i december 1941.

Cellfor M = riven fodercellulosa med inblandad melass. Tillverkningen härav upphörde i slutet av december 1941.

Cellfor S = riven fodercellulosa med tillstats av foderfosfat samt koksalt. Denna typ började tillverkas samtidigt som framställningen av Cellfor upphörde. På grund av den minskade tillgången på hö och kraftfoder kunde brist på fosfat och andra mineralämnen befaras för landets kreatursstam. För att motverka denna brist ansågs lämpligt, att kreaturen tillfördes viss mängd i fodercellulosa inblandade mineralämnen.

Cellfor MM = riven fodercellulosa med tillsats av melass samt foderfosfat och koksalt. Beredningen av denna typ började i slutet av juni 1941.

Av oriven fodercellulosa inköpte förbrukarna förhållandevis obetydliga kvantiteter. Inblandningsprocenterna — i förekommande fall — av melass eller mineralämnen växlade något beroende på tillgången. Av melass ingick i regel 8—9 %, tidvis mindre, av foderfosfat vanligen 0.5 % men tidvis 1 %, av koksalt i regel 0.5 %. Förbrukare, som inköpt omelasserad cellulosa, kunde såsom tillskottsfoder erhålla en mot inblandningen svarande myckenhet melass. Tillskottsfoder — vilket var nödvändigt, då cellulosa helt saknar äggviteämnen — kunde ock i form av oljekraftfoder, oberoende av den vanliga ransoneringen av dylik vara, erhållas för alla typer av fodercellulosa. Kvantiteten växlade med hänsyn till tillgång, djurslag och lokala förhållanden. För jordbrukare inom Götaland, Svealand och Gävleborgs län utgjorde den i regel 12—15 kg per 100 kg inköpt cellulosa, medan jordbrukare i övriga landsdelar, där hötillgången var bättre, under vissa år fingo nöja sig med mindre. Tillskottskvantiteten var ock lägre för icke-jordbrukare, eftersom hästar ha mindre behov av äggviterikt foder än nötkreatur.

Fodercellulosa fick till en början överlätas fritt utan andra begränsningar än iakttagande av fastställda priser. Fram på vintern 1941 hade dock efterfrågan ökat så starkt i förhållande till tillgången, att LK var

nödsakad att fr. o. m. den 20/3 1941 föreskriva viss ransonering av den rivna fodercellulosan. Tilldelning medgavs endast sådan kreatursinnehavare, vars egna tillgång på fodersäd beräknades vara otillräcklig för det kreatursantal han hade. Tack vare bättre tillgång på varan kunde denna från den 17/4 1941 åter fritt försäljas. Under hösten 1941 blev emellertid fodersituationen åter synnerligen kritisk och en mycket stark efterfrågan på fodercellulosa gjorde sig gällande. Trots ökad produktion blev det därför nödvändigt att återinföra försäljningsrestriktioner. Samtidigt lades fodercellulosan under beslag (från den 25/11 1941). Restriktionerna, som växlade från tid till annan, slopades helt hösten 1942. Några begränsningar i inköpsrätten förekommo därefter ej. Beslaget upphörde vid utgången av februari 1947.

Beträffande fodercellulosa tillämpades ursprungligen priser, som fastställdes av LK i samförstånd med Foderintressentföreningen. Ett rabattsystem gällde under våren 1940, så inrättat, att en rabatt av 8 kr. per dt medgavs den som i utbyte mot tilldelad fodersäd i stället inköpte fodercellulosa. Vid sådant utbyte från icke tilldelningsberättigad jordbrukares sida lämnades en rabatt av 4 kr. per dt. Från hösten 1941 åsattes fodercellulosan normalpriser, vilka sattes jämförelsevis lågt. De höjdes från juni 1942 men sänktes på hösten s. å. ånyo för att bringas i nivå med de då nedsatta priserna på fodersäd. De låga försäljningspriserna för fodercellulosa täckte ingalunda tillverkningskostnaderna. Då de alltså mer eller mindre understego inköpspriserna, åsamkade de statskassan betydande kostnader. (Se sid. 176—177.) Normalpriserna upphörde den 9/9 1949.

Fodermedel av animaliskt ursprung.

Av animaliska fodermedel användas i Sverige — förutom fodertran, som behandlas i annat sammanhang — huvudsakligen köttfodermjöl, blodmjöl, valmjöl och fiskmjöl. Valmjöl förekom praktiskt taget icke under kristiden. Användningen av blodmjöl var även mycket obetydlig.

Köttfodermjöl, blodmjöl och *valmjöl* fingo hela tiden fritt försäljas. Normalpriser gällde dock, och förpackning, vari vederbörlig vara salufördes, skulle vara märkt med dennas namn, tillverkarens namn och adress samt, fr. o. m. den 5/6 1942, även uppgift om prisklass. Indelningen i prisklasser baserades på halten av råprotein och fett. Den inhemska tillverkningen av köttfodermjöl — import förekom icke — steg från ca 2 000 ton 1939/40 till 5 500 ton 1947/48. Till någon del användes köttfodermjöl för tillverkning av vissa specialfoder.

Fiskmjöl tillverkades under kristiden av ett tiotal företag, huvudsakligen på västkusten. Redan innan fiskmjöl lades under beslag i juli 1941 hade LK träffat överenskommelse med de större tillverkarna om åtgärder för ökning av produktionen samt om dispositionen därav för angelägna ändamål. Beslaget medförde till en början inga större förändringar, men

från augusti 1942 skärptes regleringsföreskrifterna för varan och dess beredning. Företagare förbjöds att förfoga över beslagtagna förråd av fiskavfall eller att inköpa dylikt avfall för yrkesmässig tillverkning av fiskmjöl med mindre han hade LK:s tillstånd till sådan tillverkning. Endast vissa råvaror fingo användas (den som icke hade nöjaktiga anordningar för utvinning av tran ur fisklever fick exempelvis icke inköpa och använda dylik lever), och bestämda områden anvisades för råvaruköp. Vid inköp från fiskare skulle vissa fastställda minimipris betalas för råvarorna. Anförda bestämmelser slopades i november 1945; i stället för tillverkningstillstånd fordrades därefter endast anmälningsplikt till LK om fiskmjöstillverkning. Sistnämnda skyldighet upphörde i mars 1950.

Tillverkningen av fiskmjöl varierade under kristiden i stort sett mellan 2 000 och 4 000 ton per år; importen var före 1945 obetydlig.

Under tiden 20/8 1942—28/2 1950 förelåg skyldighet att, om LK ej annat medgivit, hembjuda allt inom landet för avsalu tillverkat fiskmjöl till spannmålsbolaget. Även importen var centraliserad till bolaget. Fram till mars 1950 var fiskmjölet ransonerat så tillvida, att det icke fick överlåtas till förbrukare utan särskild licens. Någon allmän tilldelning av varan förekom icke. Mindre kvantiteter ställdes tidvis till förfogande för försäljning inom områden där behovet av fodertillskott var stort. Den övervägande delen av tillgängligt fiskmjöl användes emellertid för den av LK auktoriserade tillverkningen av specialfoderblandningar för fjäderfän och pälsdjur. Vid försäljning till förbrukare uppdelades varan med hänsyn till råproteinhalten i ett antal prisklasser. Förbrukarepriset steg från i genomsnitt ca 28: 20 kr. per dt 1939/40 till 52 kr. 1946/47.

Foderblandningar för fjäderfän och pälsdjur m. m.

Alltsedan november 1941 och intill oktober 1949 voro alla inom landet för avsalu tillverkade foderblandningar för fjäderfän standardiserade, vilket innebar att en bestämd blandningstyp skulle ha samma mekaniska sammansättning i fråga om ingående fodermedel, oavsett vem som tillverkat blandningen. Sammansättningen växlade från tid till annan. Här om meddelade LK bestämmelser i sina allmänna cirkulär, varvid även fastställdes de kvalitetskrav, som en blandning skulle fylla med hänsyn till innehållet av smältbar äggvita, antal foderenheter per 100 kg, växtråd m. m. Genom uttagna kontrollprov övervakade LK efterlevnaden av kvalitetsbestämmelserna.

För vuxna fjäderfän funnos i regel två typer av blandningar, en ovitaminerad och en som vitaminerats med fodertran eller annat speciellt vitaminpreparat. Vidare funnos särskilt för kycklingar anpassade blandningar, en vitaminerad och, under ett tidigt skede, även en ovitaminerad. För blandningstillverkningen erfordrades LK:s särskilda tillstånd. Antalet auktoriserade tillverkare höll sig omkring 35, antalet anläggningar om-

kring 55. Förpackning skulle vara märkt med uppgift om innehållet samt om tillverkarens namn och adress jämte tillverkningsdatum. Salutillverkningen av foderblandningar för fjäderfän uppgick till följande kvantiteter:

Konsumtionsår	ton	Konsumtionsår	ton
1939/40	49 200	1944/45	55 100
1940/41	37 900	1945/46	69 700
1941/42	11 400	1946/47	70 100
1942/43	22 600	1947/48	49 600
1943/44	36 200	1948/49	67 700

Växlingarna i totalkvantiteten sammanhänge främst med LK:s mer eller mindre restriktiva tilldelningsbestämmelser, vilka i sin tur berodde på tillgången på fodervaror.

Tilldelningen av fodermedel för fjäderfän utgick dels i form av mjölfoderblandning (höns- eller kycklingfoderblandning) och dessutom i regel kli, dels — när tillgången så medgav — till någon del även i form av fodersäd. Liksom fallet var vid tilldelningar för de större djuren, fick tilldelning till fjäderfäinnehavare i princip icke utgå för tid, under vilken dennes egna fodersädstillgångar beräknades räcka.

Efter försök med olika tilldelningsgrunder under de första krigsåren kom man hösten 1941 fram till ett system med tilldelning på grundval av den kvantitet ägg, som fjäderfäinnehavaren styrkte sig ha försålt i den legala handeln. Detta system fungerade mycket tillfredsställande och bibehölls intill tiden för ägggransoneringens upphävande vid utgången av år 1945. Kvantiteten foder per kg försålda ägg företedde stora variationer under olika skeden, lägst, 1 kg foder per kg ägg, sommaren 1945, högst, 4 kg per kg ägg, under tiden november 1942—juli 1943. Särskilda regler gällde för tilldelning av foder för s. k. hushållshöns.

Sedan ägggransoneringen vid årsskiftet 1945/46 upphävts, varvid kontrollen över handlarnas köp och försäljningar av ägg upphörde, kunde systemet med tilldelning av produktionsfoder på grundval av försåld äggkvantitet icke längre tillämpas. Efter vissa växlingar i grunderna för tilldelningen bestämde man sig från september 1946 för ett nytt system, som sedan praktiserades så länge ransoneringen bestod, nämligen till fram på våren 1950. Man byggde nu på djurantalet, som vid beräkningen på visst sätt reducerades, med utgångspunkt från antalet i början av år 1946. Det första 10-talet djur medräknades icke och för detta utgick således ingen tilldelning. Härigenom uteslötos i allmänhet s. k. hushållshöns från tilldelning. Antalet därutöver t. o. m. 60 medräknades i sin helhet, antalet över 60 till endast 80 %. Nyttillkommen besättning fick tilldelning blott efter särskilt tillstånd av LK. Det skildes på två tilldelningsnormer, varav den högre — i medeltal ca 1,22 kg per vuxet djur — gällde för dem som hade sin huvudsakliga utkomst av fjäderfäskötseln, medan den lägre (i regel 60 % av den förra) tillämpades för övriga fall.

Genom ransoneringsmyndigheterna tilldelades följande kvantiteter fodermedel åt innehavare av fjäderfän (ton):

Konsumtionsår ¹	Fodersäd	Kli	Hönsfoderblanding	Summa
1942/43	14 000	—	22 600	36 600
1943/44	21 000	—	36 200	57 200
1944/45	17 000	4 000	55 100	76 100
1945/46	10 000	8 000	69 700	87 700
1946/47	4 000	5 000	70 100	79 100
1947/48	700	3 000	49 600	53 300

¹ Uppgifter saknas för tiden före 1942/43 beträffande fodersäd och kli.

Tilldelningen av fodermedel för pälsdjur utgick — fränsett de första åren — genom kristidsstyrelserna enligt de direktiv som LK lämnat. Den utgjordes av dels pälsdjursfoderblanding, dels fodersäd och kli, dels också smärre kvantiteter oljekraftfoder samt dessutom vissa mängder melass för konservering av animaliskt avfall. Under de år, då slaktavfall eller fiskavfall var ransonerat, lämnades tilldelning även av dessa varor. Kvantiteterna per djur voro olika för räv, mink och nutria; de fastställdes för vår- och försommarmånaderna med hänsyn till ökat behov för valparnas räkning.

De yrkesmässigt tillverkade pälsdjursfoderblandningarna voro icke standardiserade såsom hönsfoderblandningarna. Sammansättningen var därför olika för skilda tillverkare. Den skulle emellertid godkännas av LK. Tillverkarnas antal var under större delen av kristiden endast 4, antalet blandningar 6.

Åt den som haft sin huvudsakliga utkomst av kaninavel och som bedrev denna hantering vid ingången av år 1941 utgick under resp. vinterhalvår viss tilldelning för vuxna avelsdjur av kaniner. Vid fastställandet av det tilldelningsberättigade antalet tillämpades vissa reduktionsregler. Tilldelningen utgick i form av fodersäd och kli samt under vissa tidiga år även stråfoder.

Tilldelning av fodermedel gavs även för hundar, brevduvor m. fl. smådjur samt för fågelvilt och för jaktvård. Tilldelningen för sistnämnda ändamål genomfördes i samråd med Svenska jägareförbundet.

Mineralfoder.

Kristidens mineralfoderproblem gällde företrädesvis försörjningen med foderfosfater — på foderkalk finnas nära nog outtömliga tillgångar inom landet — samt under en kortare tid koksalt. Av oblandade fosforsyrhaltiga mineralfodermedel förekomma foderbenmjöl, dikalciumfosfat, dinatriumfosfat och mononatriumfosfat. Det sistnämnda var icke underkastat krisreglering.

Försörjningen med foderbenmjöl grundade sig vid tiden för krigsut-

brottet helt på inhemsk tillverkning. Denna var icke särdeles betydande och byggde i viss utsträckning på utländsk tillförsel av ben. Den ökades emellertid starkt under kristiden, bl. a. till följd av de åtgärder som vidtogos för bättre tillvaratagande av vid slakterierna etc. framkommande kreatursben. Försörjningen med *dikalciumfosfat* grundade sig före kriget helt på importerad färdig vara; importen var rätt betydande. Av *dinatriumfosfat* tillverkades obetydligt inom landet och även importen var ringa. Under krigsåren utvecklade sig emellertid en ganska stor inhemsk tillverkning av bägge de sistnämnda varuslagen, vilken huvudsakligen byggde på grängesbergapatit. Efterfrågan på foderfosfater ökades år från år, och den inhemska produktionen måste efter krigsslutet kompletteras med avsevärda importkvantiteter.

De oblandade fosfaterna fingo, sedan handelsregleringsbestämmelser för dem trätt i kraft, fritt försäljas för utfodringsändamål. De fingo däremot icke användas för tillverkning av mineralfoderblandningar för avsalu utan licens från LK. Man ville nämligen, att en icke alltför liten del av producerade foderfosfater skulle vara tillgänglig för förbrukarna i oblandat skick, d. v. s. i den billigaste formen. Vissa kvantitetsuppgifter meddelas i nedanstående tabell (ton).

Konsumtions- år	Foderbenmjöl Inhemsk prod.	Dikalcium-och dinatriumfosfat		Total kvantitet fosforsyra (P ₂ O ₅) disp. för utfodring	Mineral- foderblandning Inhemsk prod.
		Inhemsk prod.	Import		
1938/39....	1 730	10	4 350	2 070	5 250
1939/40....	2 100	40	2 490	1 510	4 960
1940/41....	3 550	1 400	630	1 700	5 890
1941/42....	5 120	3 150	160	2 810	5 550
1942/43....	3 350	2 610	80	2 020	3 860
1943/44....	4 520	3 330	70	2 530	5 450
1944/45....	5 470	4 380	490	3 110	4 800
1945/46....	5 500	5 200	4 460	4 800	4 500
1946/47....	6 410	4 900	5 230	5 360	6 250
1947/48....	6 210	6 040	6 670	6 290	11 360

Fr. o. m. hösten 1942 var tillverkningen av och handeln med mineralfoderblandningar detaljreglerad av LK med hänsyn såväl till blandningarnas sammansättning och garanterade halt av kalk och fosforsyra som till deras pris. Förpackningarna skulle liksom beträffande hönsfoderblandningarna vara märkta med tillverkarens namn och adress, uppgift om varans garanterade sammansättning m. m. Blandningar, som framställts under iakttagande av de utfärdade bestämmelserna, fingo fritt saluföras. Fr. o. m. den 1/10 1949 fick tillverkning av mineralfoderblandningar bedrivas utan särskilt tillstånd. Dock krävdes skriftlig anmälan till LK.

Under tiden februari—september 1945 gällde vissa särskilda bestämmelser om tilldelning och överlåtelse av *koksalt* för utfodringsändamål.

Vitaminfoder.

De viktigaste under kristiden vidtagna åtgärderna på vitaminfodermedlens område avsågo att bättre tillvarataga fisklever och annat fiskavfall för främjande av den inhemska produktionen av *fodertran* samt även, sedan handeln med utlandet åter kommit i gång efter kriget, att genom import öka tillgången på denna vara. Fodertran var intill den 27/1 1946 prisreglerad och vissa kvalitetsbestämmelser gällde med avseende på innehåll av vitaminer m. m. Numera gälla motsvarande bestämmelser enligt kungörelse den 18/10 1946.

Under konsumtionsåret 1938/39 bereddes inom landet endast ca 150 ton fodertran, medan importen uppgick till ca 1 400 ton. Efter Norges ockupation låg importen nere ända till sommaren 1945. Den uppgick under vartdera av de därpå följande två åren till 1 200 å 1 300 ton och under 1947/48 till 1 700 ton. Den inhemska produktionen ökades redan under det första krigsåret till 350 ton och höll sig under de följande åren vid 600 å 700 ton per år.

Vissa regleringsbestämmelser gällde även för tillverkningen av och handeln med en del artificiella D-vitaminpreparat m. fl. andra vitaminfodermedel än fodertran. Förbrukningen av dylika artificiella D-vitaminpreparat har under de senaste åren fått mycket stor omfattning i landet. I fråga om halten av D-vitamin motsvarade tillverkningen under konsumtionsåret 1947/48 icke mindre än 3 700 ton fodertran av normal kvalitet (150 I. E. D-vitamin per gram), under det att motsvarande siffra för 1938/39 utgjorde endast 48 och exempelvis för 1943/44 766 ton.

Kött och fläsk.

Försörjningsläget under tiden närmast före kriget.

I jämförelse med den inhemska produktionen av kött och fläsk var importen av dessa varor före kriget tämligen ringa. Däremot förekom en icke obetydlig export, omfattande såväl levande slaktdjur som, framför allt, fläsk.

Å sid. 308 meddelas en tablå, grundad på inom LK utförda beräkningar, vilken i medeltal för åren 1937—39 anger slaktens ungefärliga omfattning, import- resp. exportöverskottet av kött och fläsk (varvid hänsyn även tagits till utrikeshandeln med levande djur) samt den inhemska förbrukningen av köttvaror. Uppgifterna avse ton, slaktvikt.

Tabellen utvisar, att ungefär halva produktionen av slaktvaror utgjordes av fläsk. Antalet slaktade djur uppgick till ca 4 022 000, varav ca 2 045 000 svin. Förbrukningen fördelade sig sålunda: kött av storboskap 31 %, kalvkött 16 %, häst- och fårkött m. m. 6 % och fläsk 47 %.

Någon egentlig fristående nötköttsproduktion har — fränsett gödkalvuppfödningen — under senare tid knappast förekommit i Sverige. Tillförseln av storboskap till slakterierna består företrädesvis av kor, som

Djurslag	Slakt			Import- (+) el. export- (-) överskott	Beräknad inhemsk konsumtion
	Total	Därav			
		marknads- förd slakt	husbehovs- slakt		
Nötkreatur:					
Storboskap	89 700	88 700	1 000	— 1 500	88 200
Kalv	45 900	42 800	3 100	—	45 900
Häst och får m. m. . .	14 100	13 700	400	+ 1 700	15 800
Svin	151 200	118 200	33 000	— 16 000	135 200
Summa	300 900	263 400	37 500	— 15 800	285 100

utgallras, därför att de ej längre fylla sitt ändamål att producera mjölk, samt av olika skäl utgallrade kvigor och tjurar. Endast i undantagsfall uppfödes gödboskap. Följden härav har varit, att en stor del av det framvunna köttet — uppskattningsvis en fjärdedel — varit av sådan kvalitet, att det ej lämpat sig för direkt försäljning till konsumtion utan först måst omvandlas i olika slags charkuterivaror för att med fördel kunna salubjudas.

Av kalvarna användes en mindre del såsom påläggskalvar i rekryterings-syfte. Resten slaktas antingen omedelbart som spädkalv eller efter någon tids gödning som större kalv. Före kriget utgjordes omkring $\frac{3}{4}$ av den vid kalvslakten erhållna produkten av kött från större kalv, d. v. s. gödkalv och gräskalv. Endast 3,7 % av den genom slakten tillförda kvantiteten kött-varor utgjordes av hästkött och endast 1 % av fårkött.

Under åren närmast före kriget exporterades årligen omkring 7 000 st. levande djur av storboskap till Tyskland. I stället importerades vissa partier uppslaktat kött (nötkött från Finland, fårkött från Island och Baltikum, hästkött från Argentina). Av svinslakten exporterades närmare 14 000 ton i form av bacon till England. Dessutom levererades en del levande slaktsvin till Tyskland, motsvarande något mer än 3 000 ton fläsk årligen. Import förekom av s. k. amerikanskt fläsk till en kvantitet av 2 à 3 000 ton, väsentligen från Argentina och Brasilien. Detta mycket feta fläsk försålde i huvudsak endast till skogsarbetare i Norrland.

Av det sagda framgår, att utgångsläget för landets försörjning med kött-varor under kristiden kunde tyckas vara ganska gott, då ju den inhemska produktionen normalt var mer än tillräcklig för det egna behovet. Härvid måste dock beaktas, att såväl nötkreaturs- som svinskötelsen, framför allt i södra Sverige, var i icke ringa grad beroende av importerade fodermedel, särskilt foderkakor och majs, varför det goda försörjningsläget hade till förutsättning, att utrikeshandeln kunde upprätthållas.

Grundragen av regleringssystemet på kött- och fläskområdet.

Tillgången på såväl kött som fläsk var mycket god under hösten 1939 och första halvåret 1940. Fläskexporten till England fortgick i normal omfattning ända fram till april 1940, då förbindelserna västerut avbröts.

Sedan även exporten till Tyskland upphört, uppstod på grund av föreliggande produktionsöverskott ett svårt lagringsproblem. Ehuru fryshusbyggen forcerats under vintern, förslogo de ej för lagring av det uppkomna överskottet. Saltning och konservering fingo därför i viss omfattning utöver vanligheten tillgripas.

Avspärningen medförde emellertid även, att kraftfoderimporten till väsentlig del upphörde, och detta i förening med det mycket svaga utfallet av 1940 års foderskörd framkallade ett läge, som nödvändiggjorde reglerande ingripanden från statens sida. Man ställdes som följd av den kritiska fodersituationen inför utsikten att erhålla på en gång knapphet på fläsk och — genom en forcerad nedslaktning av nötkreatur — starkt överskott på kött. Tillförseln av svin till slakterierna började redan under sommaren 1940 avtaga. I och för sig kunde väl minskningen av de på marknaden framkommande fläskkvantiteterna beräknas tills vidare icke bli större än att den vid normal konsumtion uppvägdes genom kvarhållandet inom landet av de kvantiteter, som under normala förhållanden skulle ha exporterats. Men förbrukningen av svenskt fläsk var icke längre normal utan företedde en tydligt stegrande tendens, vartill bl. a. medverkade ökad åtgång för de till militärtjänst inkallades utspisning samt minskad tillgång på billig fisk. En reglering av fläskförbrukningen befanns på grund härav böra genomföras i början av oktober 1940. Vad åter den förväntade och även inträffade stora kreatursslakten angår lyckades det att i någon mån modifiera dess verkningar genom ett av slakteriföreningarna vidtaget arrangemang. Dessa överenskommo med sina medlemmar, jordbrukarna, om en fördelning och ett framskjutande av djurleveranserna; i november månad utestodo sålunda hos jordbrukarna över 20 000 för slakt anmälda kreatur. I januari 1941 hade jämvikt vunnits mellan tillförseln till slakterierna och konsumtionen, och de upplagrade kvantiteterna började därefter småningom att minskas.

Den nämnda regleringen av fläskförbrukningen, vilken stödde sig på en kungörelse den 4/10 1940 (nr 858), igångsattes provisoriskt den 6/10 och fullständigades senare med mera definitiva bestämmelser den 28/11. Genom nämnda författning med åtföljande tillämpningsbestämmelser reglerades dels rätten till nedslaktning av svin, dels handeln med fläsk. Handelsregleringen kombinerades med kortransonering enligt samma system som vid tidigare genomförda ransoneringar. LK:s i ämnet meddelade föreskrifter innefattade bestämmelser beträffande dels enskilda förbrukares, dels restaurangers och andra näringsställens samt allmänna inrättningsars inköp av fläsk och fläskkonserver.

Den övernormala nedslaktningen av nötkreatur under hösten 1940 medförde självfallet, trots ovannämnda anordning för slaktens fördelning, en mycket riklig tillgång på nötkött. Delvis utnyttjades denna för upplagring genom infrysning och konservering — en högst avsevärd tillverk-

ning skedde på LK:s uppdrag genom Sveriges slakteriförbund särskilt av s. k. »köttkonserv S. S.» samt kalops — men en stor del gick åt för omedelbar konsumtion, vilken sålunda kom att betydligt överstiga normalkonsumtionen.

Under de första månaderna av 1941 började slakten minska, medan köttförbrukningen kvarstod på samma höga nivå som förut. Det blev då uppenbart, att man hade att möta en kommande brist även på andra köttvaror än fläsk med åtföljande prisstegring därpå. I själva verket hade priserna redan från årets början stegrats rätt avsevärt, och detta torde ha varit närmaste skälet till att regeringen på LK:s framställning fattade beslut om genomförande från den 1/4 1941 av en allomfattande reglering av köttmarknaden. För ändamålet utfärdades en kungörelse den 28/3 1941 (nr 173) angående reglering av förbrukningen av köttvaror, vilken ersatte den tidigare författningen angående reglering av fläskförbrukningen. Den nya kungörelsen avsåg — förutom fläsk — kött av alla slag samt därjämte charkuterivaror, konserver och lagad mat, vari någon av nämnda varor ingick till mera än 10 %. Bestämmelser meddelades angående rätten att nedslakta nötkreatur, hästar, får, getter, renar och svin. Såväl den utvidgade slaktregleringen som köttransoneringen utformades väsentligen efter samma principer som den tidigare regleringen på fläskområdet.

Slaktregleringen och kontrollen över slaktbestämmelsernas efterlevnad skärptes senare i avsevärd mån. I samband därmed reglerades även handeln med levande djur. Tillverkningen av charkuterivaror standardiserades, närmast i prisreglerande syfte. Samma ändamål tjänade även det klassificeringssystem som utbildades för kötthandeln. Prisregleringen utformades i övrigt minutiöst under samverkan av LK och PKN.

Ransoneringssystemet på kött- och fläskområdet byggde på ett poängsystem, vilket medgav stora möjligheter till anpassning av förbrukningen efter det skiftande försörjningsläget. Över huvud kännetecknades kött- och fläskransoneringen av ganska stor rörlighet med avseende på såväl omfattningen av de av densamma berörda varuslagen som de ransonerade varumängderna och deras inbördes förhållande. Särskilda föreskrifter meddelades även i anknytning till köttregleringen beträffande förbrukningen av lagad mat å näringsställen.

Regleringen lättade i flera hänseenden under åren 1944—45 men skärptes senare ånyo. Den upphävdes praktiskt taget helt i slutet av juni 1949.

Statistisk översikt av produktion och konsumtion under krigsåren och därefter.

Försörjningen med kött och fläsk under konsumtionsåren 1938/39—1948/49 belyses i tabellen å sid. 311—312. Produktionssiffrorna omfatta såväl avsalu- som hemslakt. Samtliga kvantiteter äro uttryckta i slaktvikt med

ben. Det bör beaktas, att siffrorna för åren 1941/42—1946/47 icke omfatta den utanför ransoneringens ram verkställda slakten. Denna har beträffande nötkreatur under åren 1941—43 uppskattats till ca 4 % av den totala nötkreatursslakten och beträffande svin under samma år till mindre än 2 % av hela svinslakten. Under år 1944 synas bristerna i slaktredovisningen ha minskats för att därefter åter ökas. För åren 1945/46 och 1946/47 beräknas den oredovisade slakten ha för såväl nötkreatur som svin utgjort ca 9 % av den totala slakten. Av nu anförda skäl ger tabellen en något överdriven föreställning om den produktionsnedgång som skett under berörda år.

Under de senaste förkrigsåren förekom, som förut nämnts, en viss import av kött som tillskott till den inhemska produktionen. Samtidigt pågick en mycket mer betydande fläskexport, vilket visar att den inhemska produktionen av kött och fläsk tillsammans taget då mer än väl täckte behovet i landet. Självförsörjningsgraden var 1938/39 105 %; för kött enbart var den 99 och för fläsk 113 %.

Den under åren 1939/40—1941/42 av foderbristen framtvingade betydande utslaktningen av nötboskap och hästar medförde, att produktionen av kött temporärt kom att överstiga konsumtionsbehovet. Större delen av överskotten lagrades, och endast en mindre del av produktionen exporterades under dessa år. Under åren 1942/43—1946/47 motsvarade produktionen däremot icke konsumtionsbehovet, trots att detta starkt nedskurits genom ransonering. Skillnaden mellan konsumtion och produktion täcktes under denna tid genom ianspråktagande av lager och genom import.

I fråga om fläsk förbyttes förkrigstidens produktionsöverskott redan 1940/41 i ett underskott. Detta täcktes till ungefär lika delar ur lager och genom import. Även under åren 1941/42—1946/47 täckte produktionen icke helt den ransonerade konsumtionen. Underskottet kunde jämväl dessa år fyllas genom lagerförbrukning och import.

Försörjningen med kött och fläsk åren 1938/39—1948/49. Ton.

Konsumtionsår	Kött			Fläsk		
	Produktion ¹	Nettoimport ²	Konsumtion	Produktion ¹	Nettoimport ²	Konsumtion
1938/39	151 900	2 300	154 200	155 000	— 17 700	137 300
1939/40	151 600	400	150 000	155 300	— 5 500	144 300
1940/41	159 800	— 2 400	150 300	131 400	500	134 100
1941/42	120 000	— 5 600	114 600	95 400	6 200	102 500
1942/43	82 000	— 500	85 300	101 300	6 200	103 600
1943/44	111 400	1 100	113 400	143 800	7 900	154 100
1944/45	110 400	1 500	113 900	131 400	4 400	137 200
1945/46	123 600	10 100	130 400	130 200	—	131 700
1946/47	139 400	12 200	157 100	124 500	1 700	127 000
1947/48	143 900	— 2 300	140 600	138 400	1 200	135 500
1948/49	121 000	9 000	130 900	152 100	300	152 000
Medeltal för 1939/40—1944/45..	122 500	— 900	121 300	126 400	3 300	129 300

Konsumtionsår	Kött och fläsk tillsammans			
	Produktion ¹	Nettoimport ²	Konsumtion	Självförsörjningsgrad %
1938/39	306 900	— 15 400	291 500	105
1939/40	306 900	— 5 100	294 300	104
1940/41	291 200	— 1 900	284 400	102
1941/42	215 400	600	217 100	99
1942/43	183 300	5 700	188 900	97
1943/44	255 200	9 000	267 500	95
1944/45	241 800	5 900	251 100	96
1945/46	253 800	10 100	262 100	97
1946/47	263 900	13 900	284 100	93
1947/48	282 300	— 1 100	276 100	102
1948/49	273 100	9 300	282 900	97
Medeltal för 1939/40—1944/45	248 900	2 400	250 600	99

¹ Slakt och exportöverskott av levande djur. Exporten beräknad i slaktvikt.
² Omfattar även import och export av levande djur i beräknad slaktvikt.
 Minustecken anger exportöverskott. Det för vissa år angivna exportöverskottet av kött (och delvis även av kött och fläsk tillsammans) beror till väsentlig del på den tidvis ganska stora exporten av hästar. Antalet exporterade hästar minus importerade sådana utgjorde: år 1939/40 903, 1940/41 1 923, 1941/42 8 114, 1942/43 1 842, 1945/46 4 287, 1946/47 6 347, 1947/48 17 588 och 1948/49 5 455.
 Angående hästexporten se St. o. F. VII sid. 217 och VIII sid. 51.

Slaktregleringen samt regleringen av handeln med levande djur.

Den organisation av slakterihanteringen och de föreskrifter i övrigt angående slakten och slaktkontrollen, vilka befunnos erforderliga såsom grundval för förbruknings- och prisregleringen på kött- och fläskområdet, hade, som förut nämnts, sin upprinnelse i kungörelsen den 4/10 1940 angående reglering av fläskförbrukningen. Här stadgades förbud mot nedslaktning av svin med mindre antingen generellt tillstånd till slakt, slakteritillstånd, eller särskilt medgivande till nedslaktningen i fråga, slaktlicens, lämnats av LK eller å dess vägnar. Undantag medgavs för nedslaktning, som föranleddes av hastigt inträffad sjukdom hos djuret eller av olyckshändelse som drabbat detta, samt för nedslaktning efter av myndighet jämlikt epizootilagen meddelade föreskrifter.

Slakteritillstånd lämnades i enlighet med kungörelsens bestämmelser till innehavare av kontrollslakterier ävensom till andra personer och företag, som yrkesmässigt förvärvade svin för slakt i och för försäljning. För erhållande av slakteritillstånd fordrades, att rörelsen var av viss ej alltför ringa omfattning eller att det med hänsyn till ortens förhållanden fanns angeläget, att dylikt tillstånd lämnades. Slaktlicens åter var avsedd att meddelas åt svinuppfödare för tillgodoseende av behovet av fläsk för honom och hans hushåll samt för person, som av honom åtnjöt kost, stat eller födoråd.

Efter en kort övergångstid, varunder husbehovsslakt ej var tillåten, medgav LK att slaktlicens fr. o. m. den 14/10 1940 fick av kristidsnämnd lämnas svinuppfödare för husbehov samt att varje svin, för vilket slaktlicens

erhölls, skulle vid ransoneringen, oavsett dess slaktvikt, anses motsvara en tilldelning av endast 28 kg benfritt fläsk. Något senare medgavs även rätt till slaktlicens för försäljning till innehavare av slakteritillstånd eller, i vissa fall, till annan svinuppfödare eller handlande. Slaktlicens fick beviljas endast för svin, som svinuppfödaren innehaft under minst tre månader.

Då regleringssystemet på hithörande område från början av april 1941 utsträcktes till att omfatta köttvaror över huvud taget, erhöles slaktbestäm- melserna giltighet även beträffande nötkreatur, hästar, får och getter. Ren- uppfödare nedslaktning av renar lämnades till en början fri men inbe- greps under slaktregleringen i september 1941. Som villkor för erhållande av slakteritillstånd — vilket enligt den nya ordningen meddelades yrkes- mässig utövare av slakterirörelse endast av LK — uppställdes, att till- ståndsinnnehavaren förband sig att följa av kommissionen utfärdade före- skrifter beträffande priserna på köttvaror samt att verkställa leveranser av köttvaror i enlighet med kommissionens anvisningar. Innehavaren av slakteritillstånd måste föra noggrann bokföring beträffande sin rörelse samt lämna av LK föreskrivna rapporter därom. Slaktlicens skulle av kris- tidsnämnd beviljas efter i stort sett samma grunder som tillämpats vid den tidigare fläskransoneringen. Den som erhöles slaktlicens för helt svin skulle avstå kuponger för 34 kg benfritt fläsk (mot förut 28 kg). Ökningen berodde bl. a. på att jämväl inälvor och organ nu föllo under ransone- ringen. För andra djur än svin skulle kuponger lämnas efter djurets verk- liga vikt i slaktat skick.

Kungörelsen den 4/10 1940 innehöll bl. a., att fläsk inom område, där köttbesiktningstvång ej gällde, ej fick yrkesmässigt saluhållas, utjudas eller beredas till människoföda etc. utan att detsamma blivit antingen godkänt vid besiktning enligt lagen angående köttbesiktning och slakthus eller ock stämplat eller märkt på sätt LK föreskrev. Även dessa bestäm- melser erhöles från april 1941 giltighet också för andra köttslag. Det före- skrevs vidare, att vägning och stämpling av kött och fläsk skulle vid offentligt slakthus, köttbesiktningsbyrå eller kontrollslakteri ske genom inrättningens försorg, och det skulle åligga vederbörande att föra journal över vägningen samt att till LK en gång i veckan lämna rapport om väg- ningen. I övriga fall ägde en av kristidsnämnden utsedd kontrollant efter anmälan verkställa vägning och stämpling.

En allmän skärpning av kontrollen över slaktbestämnelsernas efterlev- nad genomfördes fr. o. m. den 10/11 1941. I samband därmed reglerades även i viss mån handeln med levande djur. Med hänsyn till kontrollmöjligheterna indelades slakteritillstånden i två grupper, benämnda A-tillstånd och B-tillstånd. A-tillstånd tillerkändes utan vidare samtliga innehavare av kontrollslakterier samt sådana slakteritillståndsinnnehavare, som förbundo sig att låta utföra i rörelsen förekommande nedslaktning uteslutande på visst offentligt slakthus eller på visst kontrollslakteri. Efter

ansökan kunde till denna grupp hänföras även andra slakteritillståndsinnehavare, som dels innehade för rörelsens bedrivande lämpliga lokaler, dels underkastade sin rörelse övervakning genom särskild av LK godkänd kontrollant. Samtliga övriga slakteritillståndsinnehavare hänfördes till B-gruppen. Skillnaden mellan de båda tillstånden var, att innehavare av A-tillstånd med hänsyn till de bättre kontrollmöjligheterna liksom förut fick fritt inköpa djur, under det att innehavare av B-tillstånd endast ägde inköpa djur efter det att vederbörande kristidsnämnd meddelat säljaren licens för överlåtelsen. B-tillståndsinnehavare ålades att för varje period, för vilken han hade att avlämna omsättningsrapport för köttvara, avge särskild redogörelse angående av honom verkställda inköp och försäljningar av levande djur, med angivande för varje djur av säljarens resp. köparens namn och adress samt dagen för inköp eller försäljning.

Slakten av såväl svin som övriga slaktdjur minskades successivt under våren och sommaren 1942. Det härigenom försämrade försörjningsläget beträffande köttvaror påkallade en strängare reglering av slaktmarknaden, varvid särskilt — till förhindrande av olovlig nedslaktning av djur samt olovlig försäljning av köttvaror — en noggrannare uppsikt över djurägares nedslaktning för eget hushållsbehov befanns erforderlig. På framställning av LK utfärdade Kungl. Maj:t därför den 19/6 1942 kungörelse (nr 412) om ändring i vissa delar av köttregleringskungörelsen den 28/3 1941. För handeln med levande djur föreskrevs strängare kontrollbestämmelser; djuruppfödare och personer som yrkesmässigt inköpte och försålde levande djur ålades viss antecknings- och redovisningsskyldighet. Villkoren för erhållande av slakteritillstånd blevo samtidigt genom av LK meddelade föreskrifter i vissa avseenden reviderade. Av dylik tillståndsinnehavare krävdes, att han innehade lokaler, lämpade för förvaring av kött, samt möjligheter att på tillfredsställande sätt tillvarataga vid slakten utvunna biprodukter. Härom lämnades noggranna anvisningar. Det gällde bl. a. tillvaratagandet av vissa ur medicinsk synpunkt värdefulla organ (särskilt bukspottkörtlar) samt fett och hudar. — För rätten att bedriva yrkesmässig handel med levande djur infördes auktorisation av LK. Sådan auktorisation meddelades i allmänhet icke innehavare av B-tillstånd. Auktoriserad livdjurshandlare skulle liksom slakteritillståndsinnehavare avlämna omsättningsrapport för varje 4-veckorsperiod. Alla inköp och försäljningar av djur skulle verifieras genom särskilda kvitton och djurägarna ålades föra journal över djurbeståndet och dess förändringar. All slakt av storboskap och häst samt kalv med levande vikt av mer än 50 kg skulle äga rum hos slakteritillståndsinnehavare. (Däremot medgavs djurägare som förut rätt att för eget hushållsbehov själv slakta svin, mindre kalv, får eller lamm, givetvis dock endast då licens härför erhållits av kristidsnämnden.) — Bestämmelser meddelades slutligen angående utseende genom kristidsnämnderna av s l a k t g o d e m ä n, i allmänhet en för

varje arbetsblock. Slaktgodemannen skulle föra journal över djurbeståndet hos samtliga djurägare inom sitt område. Han skulle vidare en gång i kvartalet undersöka djurägarnas journaler och kontrollera att de förändringar, som framginge av journalen och som icke berodde på födslar och dödsfall, överensstämde med de kvitton och licenser, som djurägare enligt bestämmelserna erhållit vid försäljning eller köp.

För att snarast få den nya ordningen i avseende på slakteritillstånden genomförd föreskrev LK, att alla tidigare meddelade dylika tillstånd för slakt av andra djur än ren skulle upphöra att gälla med utgången av augusti 1942 samt att nya slakteritillstånd skulle utfärdas efter särskild därom gjord framställning och endast beviljas sådana slakteriidkare som uppfyllde vissa närmare angivna krav. En allmän omprövning av slakteritillstånden kom som följd härav till stånd.

I fråga om rätten att erhålla slaktlicens hade redan något tidigare, nämligen i april 1942, genomförts vissa inskränkningar, vilka föranleddes av uppdagade missbruk. Det bestämdes, att sådan licens fick lämnas endast under förutsättning att uppfödaren ägt och innehaft djuret i fråga under minst fyra månader före den tidpunkt då slaktlicens söktes, samt att djuret — det gällde härvid huvudsakligen s. k. inackorderingsgrisar — till huvudsaklig del utfodrats med fodermedel från uppfödaren tillhörande jordbruk, trädgård eller hushåll. Något senare höjdes även kupongavdraget för hushållssvin från tidigare 34 till 40 kg befritt fläsk för helt svin, samtidigt som ett system infördes för förhandsprövning av frågor om beviljande av slaktlicens för sådana svin. I september 1942 förlängdes den tid, under vilken uppfödaren för att kunna erhålla slaktlicens skulle ha ägt och innehaft svinet, från fyra till fem månader före den tid då slaktlicens söktes. Vidare bestämdes — alltjämt i syfte att förebygga missbruk — att slaktlicens ej fick beviljas med mindre uppfödaren antingen ägt och innehaft svinet alltsedan dess födelse eller svinet, då uppfödaren förvärvade det, hade en vikt av högst 30 kg.

Skyldigheten för djurägare att föra journal angående sitt djurbestånd inskränktes fr. o. m. mars 1943 till att endast gälla sådana djurägare som yrkesmässigt uppförde, sålde eller slaktade djur. Skyldighet att föra journal ålåg alltså ej vidare exempelvis hushållsgrisinnehavare, som ej drev jordbruk. Från början av år 1944 genomfördes även i övrigt, till följd av förbättring i försörjningsläget, successivt vissa lättnader i slaktdjursregleringen. Fri överlåtelse och fri nedslaktning fick sålunda fr. o. m. den 21/2 1944 ske beträffande får och getter. För yrkesmässig handel med levande djur fordrades icke längre auktorisation som livdjurshandlare. Skyldigheten för djurägare att föra journal över sitt djurbestånd upphävdes och i samband härmed även den av slaktgodemännen utövade kontrollen. Den fria rätten till slakt och överlåtelse av får och getter upphävdes den 18/10 1944 men återinfördes från den 12/11 1945.

För övrigt var försörjningsläget på köttområdet under de följande par åren så pass pressat, att förbrukningsregleringen ansågs böra bibehållas, och som följd därav kvarstod även i sin nyss angivna beskurna omfattning regleringen av slakteriverksamheten och livdjurshandeln. LK fann t. o. m. mot slutet av år 1947 påkallat att skärpa slaktkontrollen, vilket ansågs bäst kunna ske genom att den yrkesmässigt utövade slakten sammandrogs till ett mindre antal slakterier. I enlighet härmed utfärdades i december 1947 bestämmelser, vilka inneburo att den yrkesmässiga slakten av nötkreatur och svin i södra och mellersta Sverige fr. o. m. den 16/2 1948 koncentrerades till offentliga slakthus, kontrollslakterier och vissa andra av LK godkända slakterier, s. k. slaktstationer. I norra Sverige — varmed förstods de fyra nordligaste länen jämte de norra socknarna av Gävleborgs, Kopparbergs och Värmlands län — skedde däremot en liknande koncentration av den yrkesmässiga slakten endast inom en räjong av 20 km kring varje kontrollslakteri. Genomförandet av den nya ordningen försköts senare till den 15/3 1948 och begränsades praktiskt taget till landets södra och mellersta delar men utsträcktes å andra sidan till att även omfatta slakt av häst. Reglerna rörande handeln med levande djur kompletterades i åtskilliga hänseenden, skyldigheterna för djurägare som yrkesmässigt uppfofde och handlade med nötkreatur, svin och hästar preciserades och den av slaktgodemännen utövade kontrollen över djurbesättningarna återupplivades. Särskild instruktion för slaktgodemän utfärdades.

Avvecklingen av slaktregleringen jämte restriktionerna beträffande livdjurshandeln aktualiserades under våren 1949 i samband med frågan om kött- och fläskransoneringens avskaffande. I allt väsentligt upphävdes regleringen från den 20/6 1949. Samtidigt trädde emellertid en kungörelse (nr 333) med vissa bestämmelser rörande slakt av nötkreatur och svin m. m. i kraft, varigenom även för den följande tiden vissa inskränkningar uppställdes för rätten att yrkesmässigt bedriva slakterirörelse. Syftet härmed var att under en övergångstid möjliggöra för LK att vid behov dirigera köttvaror från överskotts- till underskottsområden för att motverka lokal knapphet på köttvaror och därmed följande tendenser till prisstegring. Den nämnda kungörelsen upphörde att gälla med utgången av år 1950. Innebörden härav var främst, att yrkesmässig slakt av nötkreatur och svin samt yrkesmässigt förvärv av hela, halva eller fjärdedels kroppar av nämnda djurslag från nämnda tidpunkt fick ske utan särskilt tillstånd.

Handels- och förbrukningsregleringen beträffande kött, fläsk och charkuterivaror.

Den i oktober 1940 genomförda handelsregleringen för fläsk omfattade ostyckade svinkroppar och djurdelar av svin (med undantag av inälvor) — färska, frusna, kokta, saltade, torkade, rökta eller genom sterilisering eller på annat sätt konserverade — jämte fläskkonserver, men däremot ej korv

eller andra beredda varor. Bestämmelser meddelades angående enskilda förbrukares rätt att mot kupong inköpa fläsk och fläskkonserver samt angående inköpslicenser för samma varor vad angick restauranger, andra näringsställen och allmänna inrättningar. Inköpslicenser skulle utfärdas av kristidsstyrelserna. Vad beträffar charkuteristers och konserverfabrikers inköp av fläsk bestämdes, att inköpstillstånd skulle i förra fallet lämnas av kristidsstyrelse, i senare fallet av LK. Handlande, näringsställen, slakteriätkare och charkuteriföretag ålades att deklarerera sina förråd av fläsk och fläskkonserver vid tiden för regleringens ikraftträdande. Handeln med hithörande varor samt kontrollen och redovisningen reglerades i övrigt efter i huvudsak samma system som vid tidigare ransoneringar. Detaljhandlare medgavs rätt att vid inköp från partihandlare av ostyckade svin förvärva kvantiteter, som, med hänsyn till i djurkroppen ingående ben och vid styckningen uppkommande svinn, i fråga om svin med huvud och fötter med 30 % och i fråga om svin utan huvud och fötter med 20 % överstego den myckenhet fläsk de insända inköpsbevisen avsågo. En begränsad rätt till inköp direkt från djuruppfödare inrymdes detaljhandlarna så tillvida, att de berättigades att på sådant sätt förvärva hel eller halv kropp av nedslaktat djur, därest med hänsyn till transportförhållandena avsevärda svårigheter föreläge för dem att inköpa fläsk för rörelsens behov från partihandlare samt under förutsättning att kristidsnämnden (genom beviljande av slaktlicens) lämnat tillstånd till inköpet. 200 g benfritt fläsk skulle vid ransoneringen motsvara 250 g bog, skinka, kotlett eller grishals eller 500 g lägg, huvud eller revbensspjäll eller 1 000 g grisfötter eller fläskben.

Utvidgningen av handels- och förbrukningsregleringen på köttvaruområdet från april 1941 medförde, som redan nämnts, att under densamma innefattades alla slag av kött av nötkreatur, hästar, får, getter, renar och svin ävensom alla slags charkuterivaror och konserver av sådant kött och fläsk samt lagad mat, innehållande mer än 10 % dylik vara. Som kött räknades även inälvor och organ av de nämnda djuren. Utanför regleringen föll däremot kött av fjäderfä och vilt (utom ren) samt kaninkött liksom även renskrapade ben och blod. (Blod och blodmat inbegreps dock senare under regleringen.) Att charkuterivaror o. d. medtogos var av vikt, enär ej mindre än omkring en tredjedel av allt kött och fläsk normalt förbrukas i denna form.

Principerna för den egentliga handelsregleringen — omfattande försäljningen mellan partihandlare (vartill i första hand räknades innehavare av slakteritillstånd) samt från partihandlare till detaljhandlare etc. — förblevo i huvudsak desamma som de tidigare tillämpade.

För de enskilda förbrukarnas inköp mot kuponger genomfördes en p o ä n g v ä r d e r i n g av olika kött- och fläskvaror, varvid utgångspunkten var, att 1 g benfritt kött eller fläsk skulle motsvara 1 poäng, medan

t. ex. kotlett, som innehåller ca 80 % benfritt fläsk, fick poängvärdet 80 och en korvsort, innehållande 70 g köttvaror till 100 g färdig vara, poängvärdet 70. Lägsta poängvärdet, 10, gällde för fläsk-, kött- och kalvben samt nöt-, häst- och kalvhuvud.

Enligt kungörelsen den 28/3 1941 innefattades under köttregleringen även renkött. Härutinnan medgavs i september 1941 vissa undantag. Då innehavda lager av renkött fingo intill den 1/10 s. å. fritt försäljas. I fortsättningen uteslötos från regleringen vissa delar av de slaktade renkropparna samt medgavs rätt för renuppfödarna att utan särskilt tillstånd sälja kött från dem tillhöriga djur — förutom till innehavare av slakteritillstånd för ren — till av LK särskilt auktoriserade renköttuppköpare. I viss utsträckning berättigades även enskilda förbrukare, bosatta i de delar av landet där renuppfödning förekommer, att för sitt husbehov fritt inköpa renkött direkt från renuppfödare.

Inför 1942 års älgjaksäsong förordnades, i syfte att införa då framvunnet älgkött under den allmänna kött Handelsregleringen, om beslag å dylikt kött fr. o. m. den 14/8 1942. LK bestämde i samband härmed, att den som fällt älg skulle för egen del få förfoga över en fjärdedel av älgkroppen. Övriga delar var han skyldig att i vederbörlig ordning överlåta till slakteritillståndsinnehavare eller sådan handlande, som erhållit särskilt tillstånd att inköpa kött direkt från djuruppfödare. Dock kunde kristidsstyrelse eller kristidsnämnd i vissa fall lämna vederbörande tillstånd att sälja eller på annat sätt överlåta köttet till i orten boende personer för husbehovs-användning, i allmänhet dock endast mot avstående av fastställt antal kuponger för inköp av köttvaror.

Hösten 1943 fann LK med hänsyn till det förbättrade försörjningsläget beträffande köttvaror skäl att upphäva förenämnda handelsreglerande bestämmelser i fråga om älgkött samt att medge fritt förfogande över och försäljning av beslagtaget sådant kött. Detsamma gällde ock under de följande åren. Beslaget kvarstod dock ända till utgången av februari 1947.

Att för möjliggörande av en effektiv prisreglering beträffande kött och fläsk ett förbättrat klassificeringssystem för köttvaror genomfördes är redan nämnt. Tidigare tillämpade anordningar för köttklassificering voro, såsom LK framhöll i skrivelse den 23/5 1941, behäftade med åtskilliga brister. Något skydd fanns sålunda ej för de fastställda kvalitetsbenämningarna, ej heller för de stämplars med vilka klassificerat kött enligt kommissionens föreskrifter skulle märkas. Efter inhämtande av riksdagens samtycke utfärdade Kungl. Maj:t, som följd av LK:s framställning i ämnet, förordning angående klassificering av kött den 30/12 1941 (nr 1011), vilken trädde i tillämpning den 1/4 1942. Förordningen byggde på den principen, att allt kött av nötkreatur, häst, får eller svin, som blivit godkänt vid besiktning enligt lagen angående köttbesiktning och

slakthus, före utlämnandet från den inrättning (offentligt slakthus, köttbesiktningebyrå eller kontrollslakteri), där besiktningen ägt rum, skulle genom inrättningens försorg klassificeras samt förses med stämplor, angivande kvalitetsklass. Klassificeringen skulle verkställas av utav lantbruksstyrelsen godkänd klassificerare. Sådan skulle finnas vid varje offentligt slakthus och kontrollslakteri. Beträffande köttbesiktningebyråerna skulle det ankomma på förvaltningen av byrån att avgöra, huruvida klassificerare skulle anställas eller ej. Kött och fläsk, som ej var klassificerat, fick vid straffansvar ej försälas eller saluhållas under benämning som överensstämde eller kunde förväxlas med av lantbruksstyrelsen å viss kvalitetsklass fastställd benämning; ej heller fick oklassificerat kött och fläsk förses med stämpel eller märke, som kunde förväxlas med av lantbruksstyrelsen fastställd stämpel. — Ledningen av och tillsynen över köttklassificeringen överflyttades från den 1/7 1948 från lantbruksstyrelsen till LK.

I fråga om *charkuterivaror* befanns ur såväl handels- som prisregleringssynpunkt nödvändigt att åstadkomma en standardisering av produktionen med fastställande av enhetliga beteckningar för sorter och kvaliteter. Med stöd av i ämnet utfärdad kungörelse den 29/1 1943 (nr 61) meddelade LK bestämmelser angående bl. a. de bindemedel och den vattenhalt, som fick förekomma i olika slag av charkuterivaror, samt fastställde de sorter av dylika varor, som från den 8/3 1943 fingo yrkesmässigt försälas eller saluhållas, och deras sammansättning. Senare vidtogos härutinnan vissa jämkningar.

Till följd av den knapphet, som efter hand framträdde i tillgången på *tarmar* — en vara som tidigare i stor utsträckning importerats — förordnade Kungl. Maj:t på LK:s framställning om beslag å dylika samt reglering av handeln därmed fr. o. m. den 21/2 1943. Samtidigt infördes även förbud mot införsel av tarmar utan tillstånd av LK. Beslaget och importregleringen beredde LK möjlighet att kontrollera den yrkesmässiga försäljningen och användningen av tarmar, vilka huvudsakligen användas vid korvtillverkningen. Tills vidare medgavs, att all försäljning av tarmar med undantag för vissa särskilda slag fick ske fritt. Däremot förbjöds att utan särskilt tillstånd använda tarmar och konsttarmar vid yrkesmässig tillverkning till avsalu av andra varor än sådana som gingo in under kött-ransoneringen. Tarmar kunde sålunda i allmänhet ej användas för yrkesmässig tillverkning av andra charkuterivaror än sådana som med avseende på sammansättningen överensstämde med LK:s standardiseringsregler (standardiserade charkuterivaror).

I februari 1944 upphävdes ransoneringen för renkött samt får- och getkött. (Dock återfördes densamma beträffande de sistnämnda köttslagen för tiden 18/10 1944—11/11 1945.) Senare på våren 1944 frigavs i etapper fler-

talet charkuterivaror och köttkonserver. Hästkött blev fritt i mars 1946 men infördes ånyo under ransoneringen från mars 1948. Från september 1947 frigåvos organ och inälvor. I sin helhet avskaffades ransonerings-systemet på kött- och fläskområdet först fr. o. m. den 20/6 1949.

Vid fläskransoneringen under hösten och vintern 1940/41 användes först beredskapskortet E; senare infördes ett särskilt fläskkort, inköpskort G, vilket till en början även nyttjades vid den allmänna kött- och fläskransoneringen. Från maj 1941 användes vid denna uteslutande inköpskortet GS. Tilläggskort utlämnades för vissa kategorier av förbrukare, särskilt skogs- och flottningsarbetare, jordbruksarbetare och vissa andra personalgrupper med tyngre arbete. För att underlätta inköp av köttvaror i smärre kvantiteter infördes liksom vid mjöl- och brödransoneringen s. k. växlingskort. Restaurangkort kommo till användning från januari 1942. Särskilda kort utlämnades för inköp av hundmat (mindervärdiga djurdelar).

Under större delen av ransoneringsperioden gjordes vid tilldelningen en åtskillnad mellan de olika varuslag, som fingo inköpas, på sådant sätt att vissa kuponger ej erhöilo giltighet för alla slag av kött- och fläskvaror utan blott för särskilt angivna varuslag. Vanligast var, att en del av kupongerna för vederbörlig ransoneringsperiod, understundom ända upp till $\frac{3}{4}$ eller mer därav, ej gällde för inköp av fläsk, beroende på minskad tillgång å denna vara. Men det förekom även — framför allt under vissa perioder av 1944 och 1945 — att en begränsning skedde i antalet kuponger, på vilka fick inköpas nöt- och kalvkött, medan i stället samtliga kuponger gällde för inköp av fläsk och andra köttvaror. Under en del av år 1942 utgick en del av ransonen endast i form av köttkonserver, varav en betydande tillverkning på LK:s föranstaltande ägt rum och förråd upplagts som följd av den övernormala kreatursslakten under åren 1940 och 1941.

Extra tilldelning lämnades vid åtskilliga tillfällen utöver grundransonen. Särskilt tillämpades i stor omfattning, att amerikanskt fläsk såsom tilläggsranson utlämnades till skogsarbetare, men även allmänna extratilldelningar förekommo av speciella varuslag (amerikanskt fläsk, vissa charkuterivaror, späck, inälvor etc.). En särskild tilläggsranson av fläsk ifrågakom i sådana samhällen, där insamling av matavfall för svinuppfödning organiserats.

Nedan meddelas en översikt, som per kvartal utvisar växlingarna i grundransonernas storlek i poäng per dag och person. (Beträffande poängberäkningen se sid. 317.) Tid efter annan ändrades poängtalsättningen, särskilt under de senaste ransoneringsåren. Genom en lämplig höjning eller sänkning av poängtalen t. ex. för en del charkuterivaror kunde efter tillgången avpassade ändringar av ransonernas storlek på enkelt sätt utan rubbning av grunderna för ransoneringen i övrigt genomföras. Att under de sista ransoneringsåren åtskilliga varuslag, som förut inbegripits under

regleringen, fritogos därifrån har tidigare omtalats. I verkligheten var därför ökningen i kött- och fläskkonsumtionen under dessa år större än vad siffrorna i tabellen ange.

	Poäng per dag		Poäng per dag		Poäng per dag
1940:4	28,4 ¹	1943:4	58,0	1946:4	54,6
1941:1	33,0 ¹	1944:1	57,0	1947:1	52,5
2	68,6	2	100,1	2	47,4
3	56,7	3	78,2	3	47,7
4	63,7	4	47,3	4	71,1
1942:1	56,4	1945:1	40,9	1948:1	54,1
2	33,8	2	45,2	2	45,9
3	25,6	3	49,1	3	50,6
4	30,3	4	63,0	4	58,3
1943:1	29,6	1946:1	54,6	1949:1	57,1
2	62,0	2	56,9	2	65,2
3	62,5	3	47,0		

¹ Endast fläsk.

Som av tabellen framgår nedsattes ransonerna starkt under år 1942, det över huvud ogynnsammaste försörjningsåret. Särskilt rådde denna tid en utpräglad fläskbrist. De ransoner, som medgavs under tredje kvartalet 1942, voro de lägsta som förekommo under hela kristiden. Blott en jämförelsevis ringa del av ransonerna fick under denna tid uttagas i fläsk. En avsevärd förbättring inträdde under 1943 och början av 1944. I synnerhet rådde under denna tid god fläsktillgång. (Anledningen härtill, vilken huvudsakligen var av prispolitisk natur, beröres nedan å sid. 326.) För en del varuslag lättades vid denna tid på ransonerings tvånget. Läget försämrades emellertid mot 1944 års slut och de flesta lättnaderna återtogos. Året 1945 var i köttförsörjningshänseende ett tämligen svagt år. Tack vare bl. a. viss införsel från Danmark kunde det dock undgås, att ransonerna i mera kännbar mån nedsattes. De följande åren var läget växlande, med en viss skärpning år 1948. Ransoneringsen släpptes emellertid efter hand för åtskilliga varuslag och slopades, som förut nämnts, helt den 20/6 1949. Se f. ö. diagrammet å sid. 237.

Restauranger och andra näringsställen erhöles från köttransoneringsens början tilldelning enligt inköpslicenser, motsvarande först 75, senare 50 % av genomsnittliga förbrukningen föregående år. Sedermera bestämdes näringsställes rätt att erhålla inköpslicens till en myckenhet, som motsvarade antalet redovisade kuponger med tillägg av 15 % såsom ersättning för svinn. Därutöver medgavs näringsstället att för tillredning av sådana maträtter, beträffande vilka skyldighet att avlämna kuponger ej förelåg, erhålla en tilldelning, uppgående till 10 % av dess förutvarande tilldelning av köttvaror under en tidsperiod av motsvarande längd. All lagad mat inbegreps efter hand under ransoneringsen, så framt

däri till någon del ingick av regleringen berörda köttvaror. Från mars 1948 utgick näringsställes tilldelning endast mot redovisning i kuponger med tillägg till häremot svarande kvantiteter av 48 %. Tillägget var avsett att täcka såväl i rörelsen normalt uppkommande svinn på köttvaror som behovet av sådana varor för tillredning bl. a. av kupongfria soppor.

Serveringen å näringsställen av rätter, vari ingick köttvaror, blev alltifrån maj 1941 föremål för en ganska ingående och detaljerad reglering. Iakttagandet av hithörande föreskrifter gjordes till villkor för näringsställes rätt att erhålla inköpslicens för köttvaror. Med stöd av kungörelse den 23/5 1941 (nr 275) fastställde LK sedermera med giltighet fr. o. m. den 16/7 1941 allmänna bestämmelser i ämnet, innehållande bl. a. förbud annat än i undantagsfall mot servering av s. k. allmänt smörgåsbord samt utspisning från s. k. gående bord, förbud att servera mer än 20 g smör per person, inskränkning av antalet valfria huvudrätter innehållande kött, fläsk eller charkuterivaror, som å näringsställe samtidigt fingo tillhandahållas, till fyra samt förbud att vid en och samma måltid till en gäst servera mer än en rätt, vari sådana varor till någon del ingingo, eller huvudrätt innehållande mer än 100 poäng köttvaror.

Införandet av restaurangkort för åtskilliga av de maträtter som serverades på näringsställen (bröd, gröt och välling, matfett, ägg, ärter, bönor och köttvaror) medförde en viss mildring och förenkling i bestämmelserna angående matserveringen i mars 1942. Å andra sidan skärptes regleringen genom bestämmelsen att en gäst till en och samma måltid icke kunde få flera än två av de tre anrättningarna smörgårdsbord, fiskrätt och köttträtt. På matsedeln måste beträffande alla rätter, för vilka restaurangkuponger skulle lämnas, antalet kuponger finnas utsatt. Enligt en senare bestämmelse fick vid servering av framdukat smörgåsbord eller s. k. assietter till en och samma måltid ej serveras mer än tre slags assietter. Vid en och samma måltid fick ej serveras mer än tre rätter, varvid smörgåsbord (assietter) räknades som en rätt.

Kungörelsen den 23/5 1941 upphörde att gälla med utgången av september 1949. Redan från den 12 s. m. hade LK upphävt de med stöd av kungörelsen utfärdade föreskrifterna om begränsning av näringsställes rätt att servera smörgåsbord m. m.

Prisreglering.

Den ganska goda tillgången på kött och fläsk under hösten 1939 samt vintern och våren 1940 gjorde, att å dessa marknader ej under ifrågasvarande tid framträdde någon mera utpräglad prisstegringstendens. Med de försämrade utsikterna för fläsktillgången under senare delen av 1940 började emellertid fläskpriserna då att stiga tämligen starkt, medan först mot årets slut samt under vintern 1941 en påtaglig höjning ägde rum i fråga om priserna på nötkött m. m. Dessa prisrörelser, vilka framkallats

av begynnande knapphet i försörjningen, påskyndade genomförandet av de handels- och förbrukningsregleringar, som relaterats i det föregående.

Till en början sökte LK stabilisera priserna på kött- och fläskmarknaderna genom att till slaktregleringen anknyta en reglering av partipriserna på sådant sätt, att meddelandet av slakteritillstånd gjordes beroende av att vederbörande förband sig att iakttaga vissa av kommissionen bestämda priser på köttvaror. Genom cirkulär den 29/4 1941 föreskrev LK, att vid försäljning från innehavare av slakteritillstånd av hela, halva eller fjärdedels kroppar av storboskap och svin skulle tillämpas högst vissa av kommissionen fastställda priser. Köttet uppdelades härvid i kvalitetsklasser enligt den klassindelning, som tillämpades av Sveriges slakteriförbund och till detta förbund anslutna slakteriföreningar. Klassificeringen av köttet överläts åt säljaren.

Som utgångspunkt för prissättningen fastställdes högsta priser för ett område, omfattande Kristianstads och Malmöhus län, det s. k. första prisområdet. Den övriga delen av landet indelades i elva prisområden, inom vilka tillägg skulle göras till priserna inom första området, växlande mellan 1 och 11 öre per kg. De för första prisområdet bestämda maximipriserna voro bl. a. för kött av ko: extra prima 181 öre, klass I 173 öre, klass II 161 öre och klass III 149 öre samt för fläsk (med huvud och fötter) 198 öre, allt per kg vid försäljning av hel eller halv kropp, slaktad vikt. Vid försäljning av fjärdedels kropp skulle priserna avpassas i förhållande till de förutnämnda. Priserna gällde endast för sådant kött och fläsk, som blivit godkänt vid besiktning enligt lagen om köttbesiktning och slakthus samt klassificerat och klasstämplat. För annat kött och fläsk fick enligt särskilda föreskrifter endast uttagas lägre pris. Överträdelse av bestämmelserna om prisvillkor medförde indragning av slakteritillståndet och kunde även medföra straffpåföljd. Indragning av slakteritillstånd kunde vidare ske, om innehavaren befunnas på ena eller andra sättet söka kringgå prisbestämmelserna.

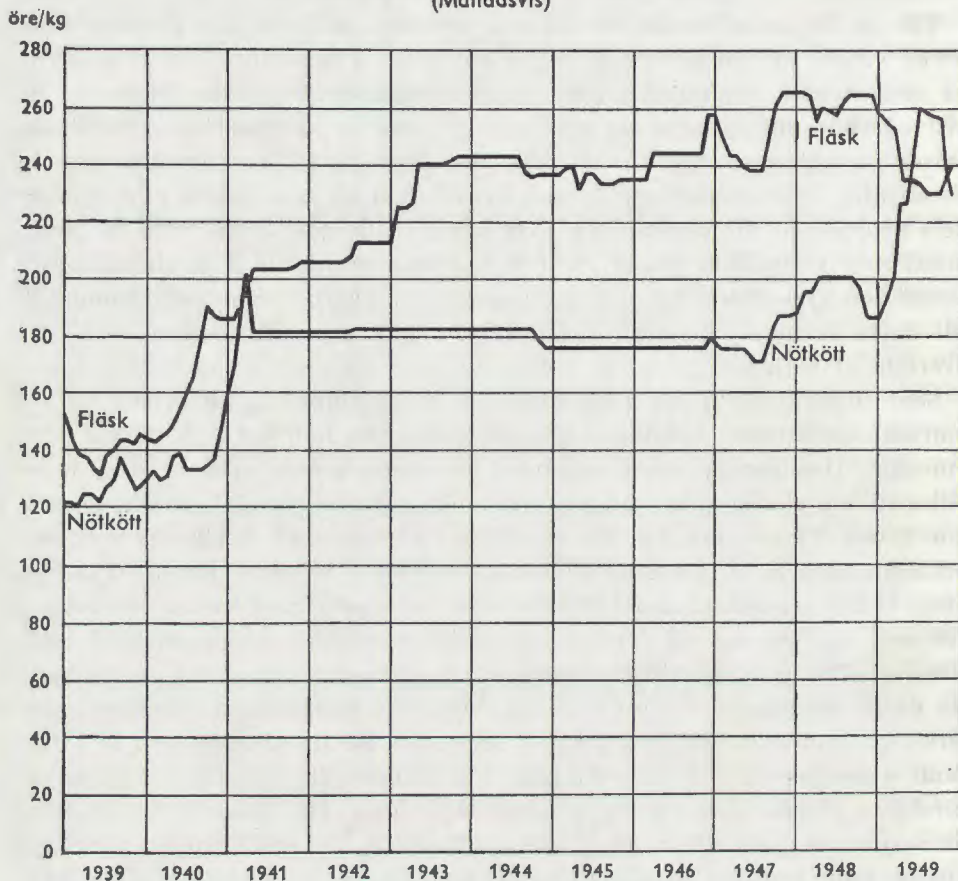
Den närmare utformningen av köttklassificeringssystemet och dess uppbyggande såsom en av offentlig myndighet kontrollerad anordning har beskrivits i det föregående.

Systemet med högstpriser utsträcktes i slutet av juli 1941 till vissa slag av organ och inälvor samt senare till kött av andra djur än de förutnämnda.

För detaljhandeln med styckade varor av kött och fläsk fastställde PKN efter överenskommelse med handelns organisationer i slutet av juni 1941 högstpriser för försäljning av nötkött och fläsk i Stockholm med omnejd. Detsamma skedde senare under året för vissa andra större städer samt slutligen i december för samtliga städer i riket. Även detaljhandeln med fågel och vilt, med organ och inälvor samt med charkuterivaror prisreglerades. Som grundval för detaljprisregleringen för kött och fläsk fastställde PKN ett enhetligt styckningsschema för olika slag av slaktdjur samt med-

Partipris å kött och fläsk 1939 - 1949

(Månadsvis)

delade i anslutning härtill standardiseringsbestämmelser dels för styckningen och dels för de i köthandeln saluförda kvaliteterna.

De förut mera provisoriskt bestämda högstpriserna å hela och halva kroppar av storboskap, större kalv, häst och svin fastställdes i maj 1942 av LK jämlikt Kungl. Maj:ts den 24/4 1942 lämnade bemyndigande att gälla såsom normalpriser enligt prisregleringslagen. Priserna gällde såväl vid försäljning i slaktat skick från producent som vid försäljning från slaktare eller partihandlare till återförsäljare eller konsument. Normalprissättningen utsträcktes senare under året till spädkalv, vissa organ och inälvor och vissa köttkonserver samt i början av följande år till får och lamm, amerikanskt fläsk och vissa styckade djurdelar vid försäljning till förbrukare. Prisområdenas antal ökades från 12 till 13.

Partiprisernas utveckling ända från krigets början fram till slutet av år 1949 beträffande de viktigaste hithörande varuslagen, nötkött och fläsk,

åskådliggöres genom tabellen här nedan samt diagrammet å sid. 324. Tabellen meddelar även producentpriser för smågrisar.

Det framgår av diagrammet, att partipriset å nötkött som följd av den genomförda prisregleringen hölls i huvudsak stabilt från våren 1941 ända till slutet av år 1946, från vilken tid priset blev något rörligare.

I fråga om fläsk hölls partipriset i stort sett mera rörligt under hela perioden. Fläskpriset stegrades från mitten av 1942 och senare etappvis än ytterligare i förhållande till priset å nötkött, och den sålunda vidgade marginalen dem emellan bibehölls sedan ända fram till början av 1949.

Prishöjningen för fläsk i juli 1942 förbands med en differentiering av priset efter de slaktade djurens vikt. Detta skedde i syfte att göra det möjligt för myndigheterna att öva inflytande på slaktdjursproduktionen med hänsyn till djurens ålderssammansättning vid slakten. Det var sålunda för att stimulera till uppfödning av svin med hög slaktvikt som LK vid nämnda tidpunkt föreskrev, att normalpriset å fläsk skulle höjas för svin med slaktvikt av minst 80 resp. 90 kg. Prisskillnaden mellan fläsk från lättare och tyngre svin ökades senare än mera i början av 1943. Den allmänna prishöjning, som härmed kom fläskproduktionen till del, kompenserades för förbrukarna i viss mån genom sänkning av priserna å fårkött och hästkött.

Under hösten 1943 började man beträffande prisregleringen å fläsk frångå det ensidiga gynnandet av uppfödningen av tyngre svin. I överens-

Priser å nötkött och fläsk samt smågrisar åren 1938/39—1948/49.

Regleringsår	Partipriser Öre per kg		Producentpris för smågrisar Öre per kg
	Nötkött	Fläsk	
1938/39.....	120	141	133
1939/40.....	132	148	120
1940/41.....	166	192	186
1941/42.....	182	206	208
1942/43.....	183	225	231
1943/44.....	183	243	245
1944/45.....	176	237	234
1945/46.....	176	239	227
1946/47.....	176	245	293
1947/48.....	193	261	261
1948/49.....	214	250	302

De i tabellen angivna priserna å nötkött och fläsk äro medeltal av i Jordbruksekonomiska meddelanden publicerade månatliga genomsnittspriser. Dessa utgöras intill maj 1941 av medelpris av slakthusnoteringar i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Linköping, under den därpå följande tiden t. o. m. januari 1948 av vägda, av staten fastställda högsta priser (normalpriser) för prisområdena I, IV, V, XI och XII, samt därefter av medelpriser för nämnda prisområden, vilka beräknats med utgång från Sveriges slakteriförbunds notering i Stockholm. Priserna å smågrisar utgöra ovägda medeltal av producentpriserna enligt Sveriges slakteriförbunds noteringar i Skåne—Blekinge för prima griskullar i kl. I med en medelvikt av 17 kg per styck (före maj 1944 enligt Sveriges lantbruksförbunds noteringar i Skåne).

stämmelse härmed sänktes efter hand priserna å fläsk i de högre vikt-klasserna, medan priserna för de lägre vikt-klasserna höjdes. Dessa pris-förskjutningar fingo till följd en kraftig ökning i tillförseln till slakterierna av tunga svin före ikraftträdandet av resp. prisförändringar, vilket torde ha varit huvudanledningen till den osedvanligt rikliga tillgång på fläsk under förra hälften av 1944, som möjliggjorde den förut omtalade ökningen av fläskransonerna under denna tid.

Såsom förberedelser för normalprissättning å charkuterivaror genom-fördes, som förut nämnts, en standardisering och sortimentsbegränsning av dylika varor i mars 1943. Charkuterivarorna åsattes normalpris endast i detaljhandeln.

Genom beslut den 18/1 1942 bemyndigade Kungl. Maj:t LK att med en nybildad sammanslutning, Svenska slaktvaruimportföreningen u. p. a., träffa avtal angående clearing av priserna å såväl amerikanskt fläsk som, då så finnes lämpligt, andra importerade köttvaror. Denna clearing anknöts till den förut inom LK upprättade clearingkassan för kolonial-varor, och de för densamma meddelade bestämmelserna kommo att gälla även beträffande nu ifrågavarande varor. Under clearingen inbegreps senare även tarmar, vilka i februari 1943 underkastats importreglering och åsatts normalpris.

Mot slutet av år 1944 kom en allmän om än ej särskilt omfattande sän-ning av normalpriserna till stånd beträffande såväl kött av olika slag samt fläsk som organ och inälvor, slakterifett, tarmar etc. De vidtagna pris-nedsättningarna gävo utslag även i detaljhandelns priser på kött, fläsk och charkuterivaror. En ny prisstegringsvåg satte sedermera in under senare halvåret 1947. Då hade emellertid redan en avveckling av pris-regleringssystemet på vissa punkter påbörjats. I december 1945 upphävdes sålunda normalpriserna å renkött och i september 1946 å får- och häst-kött samt organ och inälvor av får och häst.

I samband med den allmänna omläggning av kött- och fläskhandels-regleringen, som skedde i januari 1948, infördes ett nytt system i fråga om regleringen av partipriserna på hela, halva och fjärdedels kroppar av nötkreatur och svin. Därvid sänktes normalpriserna med omkring 4 %. Dessa normalpriser skulle dock endast gälla fryshuslagrade varor samt färska varor under den tid då statligt stöd lämnades för infrysning av ifrågavarande varuslag. I övrigt skulle inga normalpriser gälla men i stället vissa högsta priser, motsvarande den vid försäljningstillfället av Sveriges slakteriförbund i Stockholm tillämpade partiprisnoteringen med vissa avdrag eller tillägg inom olika prisområden. Prisbildningen för kött och fläsk blev genom detta nya system i en helt annan grad än förut rörlig och i någon mån anpassad efter de säsongmässiga marknadsväxlingarna. I detalj-handeln gällande normalpris förblevo oförändrade.

En ytterligare omläggning i prisregleringssystemet ägde rum i juni 1949,

omedelbart innan ransoneringen för kött och fläsk upphävdes. I samråd med PKN utfärdade LK då, med tillämpning från den 13/6, nya bestämmelser angående priserna på hela, halva och fjärdedels kroppar av nötkreatur och svin. Dessa bestämmelser voro grundade på en överenskommelse med slakteri- och charkuterinäringens representanter och åsyftade att de priser på ifrågavarande varor som Sveriges slakteriförbund tillämpade i Stockholm — med avdrag eller tillägg för skilda prisområden — skulle gälla såsom normalpriser. Överenskommelsen innebar, att slakteriförbundet skulle äga att inom vissa gränser tillämpa rörliga partipriser. Det skulle emellertid tillses, att på längre sikt den i jordbrukskalkylen för vederbörligt år angivna genomsnittliga prisnivån för slakteriprodukter icke överskredes. I enlighet härmed bestämdes vissa baspriser, som förbundet förband sig att i sin genomsnittliga prisnivå icke överskrida med mer än 6 %. Partiprisnivån skulle under en 52-veckorsperiod få överstiga basprisnivån med högst 1 %. Om prisstegringar överstigande angivna gränser likväl skedde och anledning icke funnes att antaga, att dessa omedelbart komme att uppvägas av prissänkningar, skulle fasta normalpriser återinföras.

Som ett moment i den allmänna jordbruksprisregleringen — vilken i ett sammanhang behandlas i ett föregående avsnitt — förekom under några år utbetalning av statliga pristillägg för fläsk och vissa slag av kött i syfte att bidra till utjämning av jordbrukets kalkylmässigt beräknade inkomster och kostnader utan att konsumenterna härvid i motsvarande mån betungades. Delvis användes dessa pristillägg även i produktionsreglerande syfte. Ifrågavarande statsutgifter belastade liksom övriga egentliga jordbrukssubventioner anslagen för resp. budgetår till prisreglerande åtgärder på jordbrukets område.

Första gången ett direkt statligt pristöd på köttområdet ifrågakom var år 1945, då enligt Kungl. Maj:ts den 16/2 s. å. givna bemyndigande fraktbidrag utbetalades för vissa långväga transporter av köttvaror och slaktdjur från överskotts- till underskottsområden. Syftet därmed var att underlätta tillförseln till de delar av landet, där produktionen av köttvaror var mindre än konsumtionen, och därigenom åstadkomma en utjämning av försörjningen. För fraktbidrag fick disponeras 100 000 kr. per månad intill ett sammanlagt belopp av 600 000 kr.

I övrigt utbetalades under våren 1945 enligt riksdagens beslut allmänt bidrag med 12 öre per kg fläsk till svinuppfödare, vilken i vederbörlig ordning försålde dylik vara som blivit godkänd vid köttbesiktning eller stämplad genom av kristidsnämnd förordnad stämplingskontrollant. Bidragets belopp nedsattes från början av juni till hälften i samband med höjning av normalpriset och upphörde att utgå från mitten av juli. I stället beslöts, att bidrag av 15 öre per kg kött av storboskap skulle utgå för att stimulera tillförseln härav till slakterierna under sommarmånaderna.

Liknande bidrag utgingo under de följande åren med växlande belopp såsom prisstöd dels för fläsk, dels för kalvkött. Ifrågavarande pristillägg utbetalades av LK till innehavare av slakteritillstånd och till andra handlande, vilka innehade tillstånd att inköpa kött och fläsk direkt från djuruppfödarna.

I fråga om smågrisar anordnades ett särskilt prisstöd, avsett att under alla förhållanden trygga en tillräcklig tillgång å sådana för en efter fodertillgången avpassad svinuppfödning. Detta prisstöd, varigenom grisuppfödarna garanterades ett visst minimipris, vilade på av LK med Sveriges slakteriförbund träffade avtal, innebärande att genom förbundets försorg skulle under särskilt angivna perioder till visst bestämt pris uppköpas smågrisar mot att kommissionen ersatte förbundet för eventuellt uppkommande förluster. Liknande avtal träffades även med den privata smågrishandelns riksorganisation. Kungl. Maj:t bemyndigade årligen LK att av medel, som stodo till kommissionens förfogande för upprätthållande av jordbruksregleringen, för angivna ändamål använda visst belopp. Sådant prisstöd ordnades första gången för november—december 1941 samt sedan årligen (utom år 1946) under längre eller kortare perioder. Minimipriset varierade mellan 2 kr. och 2: 50 kr. per kg för till fortsatt gödning lämpliga smågrisar vägande 15—25 kg per st. Vissa år, då köplusten minskat till följd av ovissa utsikter för foderförsörjningen, måste smågrisar till stort antal inlösas och nedslaktas. Andra år togs prisgarantien endast i ringa mån i anspråk.

Mjök och fettvaror.

Försörjningsläget under tiden närmast före kriget.

Huvudparten av landets fettförbrukning täckes genom den från den inhemska kreatursskötseln erhållna komjölken. En viss fettmängd erhålles även genom getmjölken, men denna kvantitet är så pass ringa (under 1930-talet 6 å 7 000 ton per år, en kvantitet som sedermera minskats till hälften), att man vid en summarisk översikt kan bortse därifrån.

Enligt gjorda beräkningar uppgick landets totala mjölkproduktion under 1930-talets senare del till ca 4 700 000 ton per år. Under antagande av en genomsnittlig fetthalt hos mjölken av 3,5 % motsvarade nämnda mjölmängd en fettkvantitet av ca 165 000 ton. En väsentlig del av den producerade mjölken förbrukades direkt såsom sådan eller som grädde, medan en annan del — den s. k. produktmjölken (uppskattningsvis omkring 60 %) — användes för framställning av smör, ost m. m.

I viss utsträckning åtgår vid fettförbrukningen en annan inhemsk produkt, nämligen inom riket framvunnet slakterifett. Angående den totala omfattningen av denna tillgång saknas tillförlitliga uppgifter. I detta sammanhang intresserar dock huvudsakligen blott den del av denna produkt,

som användes vid industriell tillverkning av fettfabrikat och vilken före kriget torde kunna skattas till ca 8 000 ton. Någon odling av oljeförande växter förekom före kriget ej i Sverige.

Länge har emellertid vårt land för tillgodoseende av sitt fettbehov varit i hög grad beroende jämväl av tillförsel från utlandet. (Här bortses från det indirekta utländska beroende, som legat i importen av kraftfoder för mjölkproduktionen.) Den för fetthushållningen betydelsefulla importen har utgjorts dels av verkliga fettämnen av animaliskt eller vegetabiliskt ursprung (råfett, huvudsakligen talg, härdat valfett, jordnöts-, soja-, cotton-, kokosm. fl. oljor), dels av råvaror i form av frukter och frön m. m. (mest sojaböner, kopra och linfrö) för industriell framställning av fettämnen. Å andra sidan har under senare tid, så länge handelsvägarna legat öppna, en ganska betydande export av smör ägt rum. Under 1930-talet exporterades därjämte icke ringa kvantiteter annat animaliskt fett samt oljor och fett härrörande från den inhemska, på importerade råvaror baserade fettvaruindustrien.

Fettämnena förbrukas till större delen för mänsklig konsumtion såsom matfett. Vid sidan härav användes s. k. tekniskt fett samt dessutom vissa kvantiteter matnyttigt fett vid vissa industrier för framställning av andra varor än livsmedel, främst tvätt- och rengöringsmedel samt ljus. Genom kalvuppfödningen med sötmjolk åtgå betydande mängder fett även för utfodringsändamål.

Med användande av förefintligt statistiskt material göres här ett försök till belysning i stora drag av fetthushållningens ställning åren närmast före kriget. I allmänhet avse de meddelade siffrorna medeltal för åren 1936—38. Hänsyn togs ej till linoljan, vilken behandlas i ett särskilt avsnitt under avd. Industri (sid. 648 ff.).

Inhemska fetttillgångar.

	ton		ton
Mjolkproduktion 4 700 000 ton à 3,5 % fett	165 000		
Avgår smörexport 25 000 ton motsvarande i rent fett..	<u>20 000</u>	145 000	
Animaliskt fett för industriell användning.....		<u>8 000</u>	153 000

Fettämnen av utländskt ursprung

Import av fettämnen	65 000		
Inhemska produktion av fettämnen av importerade råvaror	<u>45 000</u>	110 000	
Avgår export.....		<u>23 000</u>	87 000
		Summa	<u>240 000</u>

Enligt denna uppställning, vilken omfattar blott mjölk och mejeriprodukter samt annat fett, använt vid industriell tillverkning — såväl matfett som tekniskt fett (utom linolja) — skulle hela den redovisade årliga fettförbrukningen strax före kriget kunna skattas till omkring 240 000 ton, varav

ca 64 % av inhemskt och 36 % av utländskt ursprung. Av totalkvantiteten utgjordes ca 170 000 ton av animaliskt och ca 70 000 ton av vegetabiliskt fett.

Användningen av den till 240 000 ton summariskt angivna fettkonsumtionen (beräknad som rent fett) torde kunna, grovt räknat, fördelas sålunda:

	ton	%
Smör, ost m. fl. mejeriprodukter	85 000	35,4
Margarin m. m.	60 000	25,0
Tvättmedel o. a. tekniska produkter	30 000	12,5
Direkt konsumtion av mjölk och grädd, utfodring m. m.	65 000	27,1
	Summa 240 000	100,0

Läget före krigsutbrottet var alltså det, att mer än en tredjedel av landets fettbehov direkt tillgodosågs genom import samt att upprätthållandet av den på inhemsk produktion vilande förbrukningen ävenledes — med hänsyn till mjölkdjursutfodringen — var i betydande mån beroende av utländsk tillförsel. Å andra sidan kunde genom ianspråktagande för hemmamarknadsbehov av den sedvanliga smörexportkvantiteten, ca 25 000 ton, beredas en viss ersättning för den i händelse av importens bortfallande minskade margarintillverkningen, vilken uppgick till ca 65 000 ton per år.

De uppgifter, som framträdde med avseende på fettförsörjningen under en avspärrningssituation, voro med hänsyn till varuanskaffningen dels att utnyttja ännu förefintliga möjligheter till import — vilket i stort sett lyckades bättre än man, när avspärrningen på allvar satte in, vågat hoppas —, dels att genom en klok hushållning med foder-tillgångarna söka i görligaste mån upprätthålla mjölkproduktionen, dels ock att utfinna och tillvarataga ersättnings- och avfallsprodukter, något som fick sin huvudsakliga betydelse på det tekniska fettets område. Med hänsyn till förbrukningen uppställdes redan från början den grundsatsen, att man så vitt möjligt skulle förhindra en nedgång i mjölkkonsumtionen, vilken av såväl näringsfysiologiska som regleringstekniska skäl borde lämnas fri och obesuren. En annan grundsats var, att under en bristhushållning matfettförbrukningen borde principiellt ges företräde framför fettförbrukningen för tekniska ändamål. I övrigt borde beträffande matfettet till grund för hushållningen läggas en ändamålsenlig avvägning av smör- och margarintillgångarnas utnyttjande — med anlitande bl. a. av ett omfattande lagringssystem — så att, totalt sett, en jämn konsumtion upprätthölles, oberörd, så långt ske kunde, av säsongmässiga fluktuationer.

Förverkligandet av en fetthushållning med en sådan allomfattande syftning som här antytts krävde en enhetlig planläggning och en central dirigerings. Det ansågs därför nödvändigt, att ledningen av densamma koncentrerades till en kristidsmyndighet, trots att här berördes frågor, som

sträckte sig över tvenne kommissioners — LK:s och IK:s — verksamhetsfält. Eftersom huvudvikten måste falla på matfettområdet, var det naturligt att ledningen här anförtroddes åt LK, dock under nära samverkan med IK.

Situationen vid krigsutbrottet samt regleringsåtgärder under konsumtionsåret 1939/40.

Under det oroliga läget efter krigsutbrottet i september 1939 avstannade helt naturligt såväl tillförseln av margarinråvaror som exporten av smör. Redan under oktober började emellertid utrikeshandeln med ifrågavarande varor åter komma i gång och var under de sista månaderna av år 1939 i stort sett normal. Några särskilda åtgärder från statens sida ansågos därför tills vidare icke vara av behovet påkallade. Mjolkproduktionen kunde väl upprätthållas till följd av att fodertillgången var i stort sett tillfredsställande, och försörjningen med annat matfett fortgick som vanligt.

Genom den i april 1940 inträffade avspärningen i utlandsförbindelserna blev det emellertid nödvändigt att söka genomföra ett system för fetthushållningens ordnande på basis av de inom landet befintliga tillgångarna och produktionsmöjligheterna. Redan tidigare hade grundlinjer för ett dylikt system utarbetats inom LK och underställts Kungl. Maj:t utan att dock något beslut därutinnan fattats. I skrivelse den 7/5 1940 framlade kommissionen en efter samråd med IK utarbetad fullständig plan för reglering av landets fettförsörjning med åtföljande författningsförslag.

LK anförde i sin skrivelse, att den vid sin planläggning utgått ifrån att de påräkneliga tillgångarna på utländskt fett skulle förbrukas under två år samt att det matnyttiga fettet av annat slag än smörfett i första hand skulle komma till användning för margarintillverkning. För planens genomförande erfordrades i första rummet, att de viktigaste för margarinframställning användbara fettämnen lades under beslag. På grund av den rådande handelsavspärningen hade man emellertid under den närmaste tiden att räkna med ett överskott på smör, för vilket utrymme måste beredas på den inhemska marknaden. Detta kunde ej ske annat än genom undanträngande i viss mån av margarinet i konsumtionen. Till följd av smörproduktionens betydande omfång under sommarmånaderna syntes det därför lämpligt, att produktionen av hushållsmargarin för viss tid helt nedlades för att sedermera återupptagas, när smörtillverkningen, såsom måste förutses, längre fram på året komme att minska. En sådan anordning måste anses innebära en ändamålsenlig hushållning med tillgångarna, enär råvarorna för margarintillverkningen i allmänhet vore lättare att lagra än smöret. Bagerierna borde dock även under sommarmånaderna förses med margarin, bl. a. av det skälet att vid tillverkningen av bagerimargarin användes vissa råvaror av mindre hållbarhet. — Eftersom smöret betingade ett avsevärt högre pris än margarinet, skulle ett

upphörande av margarinförsäljningen för hushållsbehov medföra en för-
dyring av matfettförsörjningen, vilken kunde bli kännbar för stora delar
av folket, om de skulle bli hänvisade till att köpa smör till gängse priser.
Därför innefattade regleringsplanen jämväl ett rabattsystem för smör, var-
igenom möjliggjordes för de ekonomiskt svagare i samhället att erhålla
smör till väsentligt lägre pris än det eljest gällande. För sådant ändamål
hade riksdagen redan beviljat ett anslag av 15 milj. kr. — Den planerade
fördelningen av fetttillgångarna förutsatte slutligen en ransonering av fett-
haltiga tvätt- och rengöringsmedel, enär för tvättmedelsindustrien ansetts
kunna avsättas endast en ganska begränsad fettvarumängd.

De av LK framförda förslagen till regleringsåtgärder accepterades av
Kungl. Maj:t och föreskrifter syftande till deras förverkligande meddelades
genom en serie författningar, utfärdade den 10/5 1940. De kompletterades
genom av LK utgivna cirkulär. För innebörden av dessa regleringsbestäm-
melser — de första på fettförsörjningsområdet — redogöres närmare nedan
under vederbörliga rubriker.

Huvuddragen av den fortsatta krisregleringen.

I enlighet med LK:s ovan omförmälda fettförsörjningsplan nedlades i
mitten av maj 1940 temporärt tillverkningen av bordsmargarin (däremot
ej tillverkningen av bagerimargarin). Den allmänna hushållningen kon-
centrerades i stället under sommarmånaderna helt på smör, varå tillgången
var så pass riklig, att utöver den löpande förbrukningen en ganska stor
upplagring i fryshus kunde äga rum. I början av oktober igångsattes mar-
garintillverkningen på nytt för att man skulle bli i stånd att, trots den
säsongmässigt minskade smörtillförseln, tillhandahålla konsumenterna er-
forderlig mängd matfett. Liknande arrangemang med inställd margarin-
tillverkning upprepades under år 1941 och även vid ett senare tillfälle, näm-
ligen år 1946. Det för smörförsäljningen införda rabattsystemet bibehölls
framgent under en följd av år och utsträcktes senare även till margarin
och mjölk.

För den fortsatta fettförsörjningen betydde det mest, att mjölkproduk-
tionen kunde — om än i beskuren omfattning — rätt väl upprätthållas. Vik-
tigt var även, att importen av fettråvaror för margarintillverkningen ej helt
upphörde utan kunde i viss utsträckning fortgå. Växande betydelse fick
också den vid krigets början igångsatta odlingen av oljeväxter.

Det uppställda försörjningsprogrammet angav, som förut nämnts, såsom
ett önskemål, att under alla förhållanden en relativt riklig mjölkkonsumtion
vidmakthölls. Det lyckades ock under hela kristiden med god framgång
att genomföra denna programpunkt. Smörproduktionens starkare marke-
rade roll inom fetthushållningen ansågs å andra sidan redan från början
kräva, att särskild omsorg även ägnades åt att befrämja en god smörtill-
gång, vilket närmast syntes kunna ske genom att mjölkens fettinnehåll i

större omfattning än normalt reserverades för smörtillverkning. I sådant syfte var det som förbud på hösten 1940 infördes mot framställning och saluhållande av tjock grädde och mot tillverkning av hel- och halvfet ost.

Att med hänsyn till foderknappheten en ganska kraftig utgallring bland nötkreaturen måste komma till stånd och därmed en minskad mjölkproduktion och — trots nyssnämnda åtgärder — en minskad smörtillgång stod emellertid tidigt klart. En hård bekräftelse därpå gavs redan genom 1940 års svaga foderskörd. Inför de hotande utsikterna för fettförsörjningen under konsumtionsåret 1940/41 planlades en beskäring av matfettförbrukningen med 20 å 25 %, vilket innebar en minskning av årskonsumtionen per person från omkring 20 till 15 kg, en minskning som syntes väl genomförbar, då den ej var större än att man därmed komme tillbaka till konsumtionsstandarden vid mitten av 1920-talet. Det ansågs, att man till en början borde göra ett försök att på frivillighetens väg nå angivna mål, och åtgärder för att främja en sådan konsumtionsbegränsning vidtogos ock. Då möjligheterna att på denna väg vinna resultat av betydelse likväl visade sig begränsade, fann man sig snart föranlåten att beträda tvångshushållningens väg. Härvid gick man grundligt till väga. Hela fettvarumarknaden underkastades från årsskiftet 1940/41 en omfattande reglering med beslag å och handelsreglering för flertalet fettvaror samt kortransonering för smör och annat matfett. LK förklarade i utsänt cirkulär, att man, då en fettransonering befunnits nödvändig, ansett angeläget vidtaga sådana anordningar, att riskerna för att ytterligare inskränkningar i förbrukningen sedermera skulle behöva vidtagas i möjligaste mån eliminerats. Ingreppen i den enskildes fria förfogande över de ransonerade varorna hade därför gjorts mera djupgående och åtgärderna i kontrollsyfte strängare än vanligt. Det hade ur effektivitetssynpunkt visat sig erforderligt att låta regleringen omfatta alla slag av matfett. Man hade emellertid åtminstone tills vidare överlämnat åt konsumenten att inom ransoneringens ram själv avgöra, vilket slag av matfett han önskade köpa. Matfettstransoneringen hade vidare funnits böra kombineras med förbrukningsreglering av fett jämväl för tekniska ändamål. En dylik kombination medförde regleringstekniskt betydande fördelar, särskilt när de fettråvaror, som vanligen användes för tekniska ändamål, i flertalet fall kunde förädlas till matnyttigt fett.

Med handelsregleringen följde även en omfattande prisreglering, varvid man genom centralisering av importen av de grundläggande margarinråvarorna samt tillämpning av ett statligt clearingförfarande åstadkom stabilitet i prisnivån för fettvaror av skilda slag. I detta sammanhang bildades under LK:s medverkan en sammanslutning av de industriella fettförbrukarna, benämnd Svenska fettindustriernas råvaru- och importförening u. p. a.

Från början av juli 1941 genomfördes beslag samt handelsreglering och ransonering beträffande ost. Liknande åtgärder vidtogos beträffande kon-

denserad mjölk och tormjölk, dock utan ransonering. Kort förut hade en del fettslag, huvudsakligen tillhörande den tekniska fettvarugruppen, vilka dittills lämnats utanför regleringen, indragits inom densamma. I samband härmed träffades särskilda anordningar för reglering av tranproduktionen och dess tillgodogörande. I november 1941 utsträcktes kortransoneringen även till grädden och samtidigt genomfördes av fettbesparingsskäl en standardisering av den saluförda konsumtionsmjölkens fetthalt till 3 %. Därmed hade man praktiskt taget nått den gräns, utöver vilken regleringssystemet på fettområdet ej sträcktes.

Den ganska fullständiga statliga kontroll över hela fettvarumarknaden, som steg för steg upprättats, möjliggjorde en generell planläggning av hushållningen härutinnan i alla dess grenar. Den utvidgade hushållningsplan, som uppgjordes på våren 1941 och som senare periodiskt följdes av nya, reviderade planer, utfördes av LK i samarbete ej endast med IK utan även med reservförrådsnämnden och den nyssnämnda sammanslutningen Svenska fettindustriernas råvaru- och importförening u. p. a. Genom dessa planer åsyftades att i första hand tillgodose behovet av fettråvaror inom sådana produktionsgrenar, vilkas produktion under rådande förhållanden måste tillmätas särskild betydelse. Fördelningen på de olika företagen av de kvantiteter, som skulle få användas inom viss produktionsgren, verkställdes under biträde av nyssnämnda förening och de i densamma ingående branschsammanslutningarna.

Avvecklingen av regleringssystemet började på vissa punkter redan under år 1944. I övrigt slopades detsamma, utom såvitt angick centraliseringen av importen samt prisclearingen och därmed sammanhängande regleringsåtgärder, under våren och sommaren 1949.

Statistisk översikt.

Den naturliga utgångspunkten för en statistisk översikt angående matfettshushållningen är en redogörelse för mjölkproduktionen och dess fördelning. Till belysning härav ha i tabellen å sid. 335 sammanställts siffror rörande antalet kor, mjölkproduktionen per ko och den beräknade totala mjölkproduktionen, mjölkinvägningen vid mejerier samt mjölkens användning. Av tablån framgår, att såväl produktionen, totalt och per ko, som invägningen av mjölk vid mejerier visat en nedgång t. o. m. år 1941/42 men därefter en uppgång. De tre serierna löpa emellertid icke parallellt. Skillnaden mellan mjölkproduktionens utveckling totalt och per ko beror givetvis på förändringarna i koantalet. Till följd av den stora utslaktningen under 1940 och 1941 nedgick sålunda totalproduktionen starkare än medelavkastningen. Under åren 1942/43—1945/46 tilltog totalproduktionen till följd av kostammens tillväxt snabbare än medelavkastningen. År 1946/47 minskade kostammen åter, medan medelavkastningen fortsatte att stiga. Nedgången i koantalet vägde emellertid tyngre än uppgången i

medelmjölmängden per ko, varför totalproduktionen av mjölk sjönk mellan åren 1945/46 och 1946/47. Minskningen av antalet djur sistnämnda år beror främst på den utslaktning, som måste företagas under sommaren 1947 till följd av de dåliga betesförhållandena och de mörka utsikterna i fråga om foderförsörjningen under den följande stallfodringsperioden.

Tabellen utvisar vidare, att mejerimjölken för varje år kommit att omfatta en allt större del av den totala mjölkproduktionen. Detta beror bl. a. på att lantsmörstillverkningen och producenternas förbrukning av konsum-

Produktion av mjölk samt mjölkens användning åren 1938/39—1948/49.

Produktionsår	Medel- koantal 1 000 st.	Mjolk- produk- tion per ko kg	Total mjolk- produk- tion 1 000 ton	Därav invägt vid mejerier		Den totala produktionens användning, 1 000 ton		
				1 000 ton	%	Konsum- tions- mjölk o. grädde ¹	Produkt- mjölk	Foder- mjölk
1938/39	1 920	2 455	4 714	3 129	66,4	1 571	2 755	388
1939/40	1 894	2 444	4 628	3 112	67,2	1 602	2 672	354
1940/41	1 809	2 295	4 151	2 746	66,2	1 514	2 338	299
1941/42	1 724	2 128	3 668	2 524	68,8	1 460	1 986	222
1942/43	1 734	2 211	3 834	2 718	70,9	1 612	2 047	175
1943/44	1 782	2 373	4 229	3 068	72,5	1 687	2 337	205
1944/45	1 830	2 396	4 385	3 263	74,4	1 696	2 474	215
1945/46	1 872	2 487	4 656	3 516	75,5	1 683	2 718	255
1946/47	1 858	2 495	4 636	3 522	76,0	1 691	2 695	250
1947/48	1 795	2 433	4 367	3 316	75,9	1 694	2 448	225
1948/49	1 726	2 634	4 546	3 541	77,9	1 684	2 647	215
Krigstiden 1939/40-1944/45	1 796	2 308	4 149	2 905	70,0	1 595	2 309	245

¹ Räknat i oskummad mjölk.

tionsmjölk av egen produktion nedgått till följd av bl. a. minskningen i jordbrukarbefolkningen och att åtgången av fodermjölk likaledes avtagit till följd av minskad gödkalvproduktion. Härigenom ha förhållandevis större kvantiteter mjölk än tidigare blivit disponibla för mejerileverans. I främsta rummet ha dock mejerileveransernas ökade andel av totalproduktionen förorsakats av att de mjölkproducenter, som ännu under de sista förkrigsåren tillverkade lantsmör och försålde mjölk direkt till konsumenter, under krisåren i stor utsträckning övergått till att leverera mjölk till mejerier.

Man finner vidare, att de för produktframställning använda mjölmängderna sjunkit starkare än de kvantiteter, som gått åt som konsumtionsmjölk och -grädde. Ungefär en tredjedel av hela mjölkproduktionen torde före kriget ha förbrukats i sistnämnda form. Andelen steg under själva krigsåren till närmare 40 % men sjönk åter något under 1940-talets senare år. I absoluta tal räknat kunde drickmjölkskonsumtionen under hela krigsperioden genomsnittligt upprätthållas vid praktiskt taget oförändrad höjd.

Det bör f. ö. framhållas, att de för produktberedning disponibla tillgångarna på helmjölk skulle ha varit ännu lägre än vad som framgår av tabellen, därest icke vissa besparingsåtgärder vidtagits genom fetthaltsbegränsning och konsumtionsreglering i fråga om konsumtionsmjölk, konsumtionsgräde och ost. Det smörtillskott som erhöles därigenom har beräknats till ca 180 000 ton under åren 1940/41—1947/48 eller i medeltal 22 500 ton per år. Sistnämnda kvantitet utgör 24 % av den genomsnittliga totala smörproduktionen under samma tid.

Efterföljande tablå utvisar tillverkningen av mejeriprodukter under krigsåren och åren därefter fram t. o. m. 1948/49. Härvid har till mejeriproduktionen av smör även lagts den ungefärligen beräknade produktionen av lantsmör.

Mejeriproduktionen åren 1938/39—1948/49. Ton.

Produktionsår	Smör	Ost ¹	Torrmjolk	Konden-serad mjölk ²	Konsumtionsgräde	
					tjock	tunn
1938/39	98 200	41 100	—	2 380	23 400	10 000
1939/40	97 700	38 600	—	2 220	22 800	9 300
1940/41	92 000	25 900	—	1 910	4 200	23 700
1941/42	81 400	16 900	1 300	1 570	300	14 100
1942/43	82 900	18 400	3 470	1 780	—	10 900
1943/44	93 700	28 500	3 650	2 100	—	23 100
1944/45	96 700	34 800	7 210	2 460	—	36 200
1945/46	105 600	43 500	9 270	1 730	—	43 400
1946/47	105 000	48 400	11 180	1 760	—	47 300
1947/48	93 600	49 300	10 230	1 780	—	48 100
1948/49	99 700	59 900	14 170	2 850	1 400	47 200

¹ Såväl helfet som halvfet ost.

² Uppgifterna angående tillverkning av kondenserad mjölk avse kalenderåren 1939—1949.

Försörjningen med smör och margarin samt närstående ämnen, d. v. s. den väsentligaste delen av den totala matfetsförsörjningen, belyses av tabblån överst å sid. 337.

Man finner av denna tablå, jämförd med den närmast föregående, att smörproduktionen, som före kriget medgav betydande exportöverskott, under krisåren så gott som helt förbrukats inom landet. Uppgången i den inhemska förbrukningen av smör bör ses i samband med en nedgång i tillgången på och förbrukningen av margarin. Produktionen av sistnämnda vara baserades under förkrigstiden nästan helt på import av animaliska eller vegetabiliska oljor och fetter samt oljehaltiga frön och frukter. Endast mindre kvantiteter inhemskt fett användes härför. Fr. o. m. år 1941 har emellertid inhemskt matnyttigt slakterifett i större utsträckning använts för margarinproduktion. Alltsedan produktionsåret 1941/42 har även olja från inhemska oljevaxter kommit till användning.

Totalförbrukningen av matfett nedgick enligt tabellen från ca 136 000

Matfettetsförbrukningen åren 1938/39—1948/49. Ton.

Konsumtionsår	Smör	Margarin		Konstister, kokosfett, bageri- o. matolja, fett- emulsion	Summa	Procentuell fördelning	
		hushålls-	bageri-			Smör	Annat matfett
1938/39	71 400	59 300		5 200 ¹	135 900	52,5	47,5
1939/40	78 500	39 100	8 500	2 300 ¹	128 400	61,1	38,9
1940/41	88 700	20 500	9 900	1 500	120 600	73,5	26,5
1941/42	79 100	29 800	5 300	1 600	115 800	68,3	31,7
1942/43	83 000	32 100	5 400	1 600	122 100	68,0	32,0
1943/44	96 400	26 100	6 400	2 000	130 900	73,6	26,4
1944/45	92 500	38 700	12 000	3 300	146 500	63,2	36,8
1945/46	106 200	16 600	10 500	3 500	136 800	77,6	22,4
1946/47	106 700	15 400	9 300	3 600	135 000	79,0	21,0
1947/48	95 200	35 400	11 600	4 400	146 600	65,9	34,1
1948/49	96 300	41 700	18 900	4 300	161 200	60,1	39,9
Krigstiden 1939/40—1944/45	86 400	31 000	7 900	2 100	127 400	67,8	32,2

¹ Endast konstister och kokosfett. Dessa varuslag försvinna ur redovisningen fr. o. m. 1940/41.

ton under sista förkrigsåret till 115 å 120 000 ton under åren 1940/41 och 1941/42. Efter en gradvis skeende stegring under de följande par åren stabiliserade sig förbrukningen under perioden 1944/45—1947/48 vid en årskvantitet av ca 140 000 ton. Därefter gick densamma ytterligare starkt i höjden. Per invånare utgjorde matfettskonsumtionen under konsumtionsåret 1938/39 21,5 kg, under 1941/42 18,1 kg och under 1948/49 — det sista ransoneringsåret — 23,4 kg. Nedgången under den svåraste kristiden måste sägas ha varit förhållandevis liten, ca 16 %, och den därpå följande återhämtningen synnerligen snabb.

Importen av råvaror för fettframställning (oljehaltiga frukter och frön m. m.) samt olika slag av fettämnen under åren 1938—49 framgår av följande sammanställning. Siffrorna, som icke omfatta linfrö och linolja, avse nettoimportens storlek i ton.

År	Råvaror	Fettämnen	År	Råvaror	Fettämnen
1938	139 100	52 300	1944	43 800	8 700
1939	167 600	55 700	1945	21 200	— 4 800 ¹
1940	51 100	34 900	1946	32 700	13 400
1941	500	8 100	1947	25 300	32 200
1942	27 400	32 400	1948	31 200	24 100
1943	37 800	13 700	1949	40 200	12 800

¹ Exportöverskott.

Hela den ifrågavarande nettoimporten, reducerad till fett, uppgick åren närmast före kriget, som förut anförts, till omkring 90 000 ton per år. Genomsnittsimporten per år under perioden 1941—44 motsvarade ungefär en fjärdedel härav. Att importen kunde under krigsåren i så pass stor ut-

sträckning som dessa siffror utvisa uppehållas, berodde i väsentlig mån på lejdtrafiken. De importerade råvarorna (frukter och frön m. m.) kommo till största delen från Argentina samt Portugisiska Ostafrika, fettämnen huvudsakligen från Argentina eller annat sydamerikanskt land.

Den inhemska oljeväxtodlingen började först från år 1943 spela någon mera märkbar roll för försörjningen. Den gav dock under åren 1943—46 (frånsett linfröodlingen) icke större utbyte än som per år motsvarade i genomsnitt omkring 6 000 ton fett. År 1947 närmade sig produktionen 10 000 ton och år 1949 var densamma uppe i mer än 40 000 ton.

Konsumtionsmjölk och grädde.

Att tillhandahållandet av konsumtionsmjölk kunde under hela kristiden ske fritt och obehindrat och förbrukningen, som ovan visats — efter en tillfällig nedgång — bibehållas på i stort sett oförändrad höjd, var självfallet av utomordentligt värde för folkförsörjningen, då konsumtionen av så många andra näringsämnen måste inskränkas. Särskilt betydelsefullt var att mjölkförbrukningen i större städer och samhällen, där försörjningssvårigheterna på livsmedelsområdet över huvud voro störst, kunde utökas ganska starkt, tydligen i viss mån på bekostnad av förbrukningen annorstädes. Dessa större samhällens invånare torde så gott som helt få sitt mjölkbehov tillgodosett från mejerier och utgöra dessas förnämsta avnämare, och som ovan visats var stegringen i mejeriförsäljningen av konsumtionsmjölk betydande. En föreställning om storleken av denna konsumtionsökning erhålles genom socialstyrelsens konsumtionsundersökningar, vilka för ett normalhushåll i städerna under en 14-dagarsperiod under första kvartalet vart och ett av åren 1940—47 visa följande kvantiteter förbrukad mjölk:

	liter		liter		liter
1940	30,0	1943	40,8	1946	39,1
1941	30,8	1944	39,8	1947	38,1
1942	34,9	1945	38,9		

Den jämna försörjningen med konsumtionsmjölk utsattes för starka påfrestningar, beroende dels på säsongvariationerna i mjölkproduktionen, dels på foderbristen och den därav föranledda nedslaktningen av mjölkproducerande djur. Säsongmässigt är mjölkproduktionen högst under sommarmånaderna samt når sitt minimum under november och december. En viktig uppgift för LK blev att se till, att sommarmånadernas överproduktion tillvaratogs på sådant sätt, att bristperiodens underskott motverkades. Det skedde främst genom variationer i produktberedningen vid mejerierna, varigenom man, till förbättrande av försörjningen, kunde vid lågproduktion avskilja en större del av produktionen till konsumtionsmjölk och inskränka smörproduktionen och skummjölksåterbäringen.

Den hastiga stegringen i efterfrågan på konsumtionsmjölk medförde, att särskilt de större städerna — främst Stockholm och Göteborg —

icke kunde täcka sitt behov därav från sina ordinarie tillförseleområden. Genomförandet av de nödvändiga supplementära konsumtionsleveranserna till dessa orter — vad Stockholm angick huvudsakligen från Skåne, Småland och Västergötland — påkallade betydande organisatoriska ingripanden från LK:s sida. LK upptog därvid samarbete med Svenska mejeriernas riksförening (SMR, centralorganet för den överväldigande delen av landets mejerihantering) samt mjölkcentralerna i nämnda städer. Det system för supplementärleveranser av mjölk, som utarbetades och tillämpades under åren 1941—45, kunde — med visst ekonomiskt stöd från statens sida — utan nämnvärda friktioner bemästra de svårigheter, som eljest skulle ha uppstått för tätorternas förseende med konsumtionsmjölk.

En stor svårighet låg i själva transporterens anordnande. Mjölkcentralerna gjorde därvid en betydelsefull insats genom anskaffande av lämpliga transportvagnar för mjölk, vilka dels monterades på järnvägsvagnar och dels i form av tankbilar transporterade mjölken direkt mellan de levererande mejerierna och konsumtionsorterna. Dessutom inköptes ett mycket stort antal nya mjölkflaskor. Från järnvägsstyrelsens sida visades stort tillmötesgående, då det gällde att utan försening få fram med mjölk lastade järnvägsvagnar.

Situationen hade emellertid även andra svårigheter. Inom de områden, där mejerierna i huvudsak producerade smör och ost, hade jordbrukarna inställt sin drift på en betydande återtagning av skummjölk eller vassle för djuruppfödning. När mjölkinvägningen vid mejerierna avtog och mjölken dessutom i ökad utsträckning måste disponeras för direktförbrukning, minskades också den kvantitet som jordbrukarna kunde återtaga. Detta utgjorde självfallet en betydande påfrestning för jordbrukarna och det var ett tecken på god vilja från deras sida, att detta icke fick lägga hinder i vägen för konsumtionsmjölkleveranserna.

För nedbringande av mejeriernas kostnader, vilka ökats genom de särskilda åtgärderna för tillgodoseende av de större städernas behov av konsumtionsmjölk, anvisades vissa medel från anslagen till prisreglerande åtgärder på jordbrukets område. Särskilda bidrag lämnades sålunda till utbyggnad och uppehållande av mejeriernas körlinjer. Vidare utbetalades av statsmedel dels s. k. merfrakttillägg samt regleringskostnadstillägg till mjölkorganisationerna i Stockholm och Göteborg, dels ersättning för behandlingen av konsumtionsmjölk vid vissa mejerier som levererade mjölk till Stockholm. Sammanlagt uppgingo dessa s. k. särskilda mjölkbidrag till 6 å 8 milj. kr. per år. Såsom villkor för erhållande av allmänt mjölkpristillägg uppställdes, att vederbörande mejeri levererade mjölk till de större konsumtionsorterna i enlighet med av SMR lämnade föreskrifter och till priser som motsvarade det i orten i fråga tillämpade minutpriset efter avdrag av vissa kostnader.

Redan under hösten 1940 hade fråga uppstått att i fettbesparingssyfte

genomföra en standardisering av fetthalten i konsumtionsmjölk men då icke lett till något resultat. Den under hösten 1941 starkt minskande mjölkproduktionen gjorde, att frågan då återupptogs av LK. Sedan majoriteten av de bland kommissionens s. k. närings-sakkunniga ingående medicinska fackmännen förordat en viss nedsättning av konsumtionsmjölkens fetthalt såsom en åtgärd vilken för utdrygning av mjölkstillgången och för ökning av fettillgången för smörtillverkning hellre borde tillgripas än en begränsning av mjölkförsäljningen genom ransonering, utfärdades på LK:s förslag en kungörelse den 7/11 1941 (nr 830) med vissa bestämmelser angående handeln med mjölk, varigenom förbjöds att fr. o. m. den 21/11 — utan medgivande av LK eller, efter dess bemyndigande, av lokal kristidsmyndighet — försälja eller annorledes överlåta annan mjölk än sådan som enligt av kommissionen meddelade föreskrifter vid mejeri standardiserats till en fetthalt av 3 %. Undantag stadgades för mjölk som levererades till mejeri eller som av producent överläts till hos honom anställd person eller till födorådstagare. Lokal kristidsmyndighet berättigades lämna medgivande till överlåtelse av ostandardiserad mjölk, där standardiserad sådan ej finnes att tillgå på rimligt avstånd (i allmänhet minst 1 000 m) från bostaden.

Standardiseringen avsågs skola ske antingen genom skumning eller genom tillsättning av skummjölk. Eventuellt kunde tillsättning av grädde äga rum för ernående av föreskriven fetthalt. Genom standardiseringen, vilken antogs skola medföra en genomsnittlig minskning av mjölkens fetthalt med omkring $\frac{1}{3}$ %, beräknades den för direkt konsumtion tillgängliga mjölkkvantiteten vid oförändrad smör- och ostproduktion komma att ökas med omkring 15 %. Enligt senare av LK meddelad föreskrift skulle standardisering kunna äga rum ej endast vid mejeri utan även i av lantbruksstyrelsen godkänd lokal av mjölkproducent, som erhållit tillstånd av hälsovårdsnämnd att försälja s. k. kontrollmjölk.

Samtidigt med införandet av mjölkstandardiseringen skedde en reglering av handeln med *grädde* av innebörd att grädde ej fick försäljas annat än mot kupong till inköpskort eller mot inköpslicens eller eljest i den ordning LK bestämde. Syftet härmed var liksom med mjölkstandardiseringen att spara fett för smörproduktionen (jfr ovan sid. 336).

Redan tidigare, nämligen genom kungörelse den 28/6 1941, hade en viss reglering i form av beslag skett beträffande *kondenserad mjölk och grädde samt torrmjölk*. Med hänsyn till att tillgången på färsk mjölk och grädde var god ansåg sig LK tills vidare kunna medge fri försäljning av nyssnämnda varor i detaljhandeln, så länge de i denna handel befintliga förråden räckte. Någon kortransonering genomfördes således icke. Till andra än enskilda förbrukare fick däremot försäljning ske endast mot av LK utfärdad inköpslicens.

Vad torrmjölkens angår fick den från år 1943 ökad betydelse därigenom

att man lyckats framställa ett torrmjölkspreparat, s. k. s p r a y m j ö l k, av sådan beskaffenhet, att det utan större svårigheter kunde genom tillsats av vatten återföras till mjölkliknande tillstånd och efter inblandning i färskmjölk användas för praktiskt taget samma ändamål som denna. Utlåtande om torrmjölakens fullvärdighet i jämförelse med vanlig mjölk avgavs av chefen för statens institut för folkhälsan, varjämte medicinalstyrelsen lämnade LK de direktiv, som ur styrelsens synpunkt erfordrades för att anordningar med torrmjolkstransporter i större skala skulle kunna godkännas. LK organiserade härefter en betydande tillverkning av torrmjolk, vilken togs i anspråk särskilt för täckande av behoven i bristområdena i de norra delarna av landet. Anordningen mottogs med allmän tillfredsställelse och icke obetydliga lager av torrmjolk upplades under sommarmånaderna, avsedda att komplettera konsumtionsmjölkförsörjningen men även att utdryska den för gödkalvsproduktionen nödvändiga skummjölken. Åtgärden fick därigenom en viss betydelse även för höjande av köttproduktionen. De årligen gjorda inköpen uppgingo till ett par hundra ton. För att denna s. k. reservmjölk skulle kunna säljas till samma pris som färskmjölken måste densamma tillhandahållas vederbörande mejerier till underpris, varvid förlusten täcktes från anslaget till prisreglerande åtgärder på jordbrukets område.

Försäljningen av kaffegräde frigavs fr. o. m. den 1/2 1944, försäljningen av osockrad kondenserad mjölk och torrmjolk senare under samma år. Först år 1949 upphävdes dock hithörande författningar, varjämte förbudet mot försäljning av tjock gräde avskaffades. Däremot kvarstodo alltjämt bestämmelserna angående mjölkstandardiseringen.

Vad p r i s e r n a å m j ö l k angår må nämnas, att normalpriser vid försäljning till konsument sattes å standardiserad mjölk i samband med standardiseringssystemets införande i november 1941. Detta pris understeg med 1 öre per liter det pris som dessförinnan tillämpats vid försäljning till förbrukare av mjölk från vederbörande mejeri. En allmän omreglering av normalprissättningen skedde från den 8/3 1942. För varje län (i vissa fall för del av län) fastställdes härvid särskilt normalpris, dock förhöjt för särskilda orter, där detta på grund av högre transport- eller distributionskostnader befanns påkallat. Länspriserna varierade från lägst 25 öre per liter i Sydsverige till 32 öre i Stockholms stad och 28—35 öre inom olika delar av Dalarna och Norrland. I huvudsak bibehölls den sålunda gjorda prissättningen till början av 1947, då i samband med borttagandet av det s. k. allmänna pristillägget för konsumtionsmjölk en partiell prishöjning skedde, vilken ytterligare accentuerades och erhöll generell giltighet i juni s. å. Samtidigt åsattes även grädden normalpris. För såväl mjölk som grädde fortbestod normalprisregleringen även under de följande åren. Medeltalen för detaljpriserna å mjölk i städer och tätorter voro enligt socialstyrelsens beräkningar följande:

	öre/l		öre/l		öre/l
1938/39	24,6	1942/43	28,9	1946/47	31,5
1939/40	26,1	1943/44	29,2	1947/48	33,5
1940/41	29,6	1944/45	29,2	1948/49	33,6
1941/42	29,2	1945/46	29,2		

Fettråvaror, råfett och tekniskt fett.

Ovan har framhållits, att åt fettvaruregleringen alltifrån början gavs en mycket vid omfattning samt att densamma senare ytterligare utsträcktes, så att den praktiskt taget kom att omsluta alla slag av fettämnen, såväl råfett av olika slag som konsumtionsfärdiga varor för matbruk eller för andra ändamål, varav det viktigaste var användning som tvätt- och rengöringsmedel.

Redan fr. o. m. den 12/5 1940 lades b e s l a g å följande grupper av fettråvaror resp. råfett, nämligen härdat animaliskt fett, samtliga viktigare slag av vegetabiliska feta oljor (linolja hade redan under föregående år lagts under beslag), härdat vegetabiliskt fett samt tallolja. LK förordnade, att den som i fabriksdrift använde sådan vara, som omfattades av beslaget, skulle av förråd, som han vid beslagstillfället innehade, för framställning av såpa få använda tallolja och sojaolja samt för framställning av tvål och andra tvättmedel ävensom stearin och kemisk-tekniska artiklar palmolja, kokosolja och palmkärnolja. För tillverkning av margarin fingo fettråvaror användas i den omfattning som erfordrades för att möjliggöra den enligt margarinregleringsplanen tillåtna försäljningen från vederbörande fabrik.

LK bestämde något senare, att försäljning eller annat förfogande över beslagtagen vara skulle få ske endast i enlighet med av kommissionen utfärdat tillståndsbevis. Vid fördelningen på särskilda företag av de kvantiteter, som enligt den allmänna hushållningsplanen för fettvaror skulle tillkomma de olika produktionsgrenarna, begagnade sig kommissionen av de råvaruföreningar, vilka på området bildats inom vederbörande branscher. För att erhålla tillstånd till inköp av fettvaror under beslag eller till användning av i eget lager befintliga varor i andra fall än som täcktes av förenämnda bestämmelser fordrades skriftlig ansökan hos LK med angivande av från vem sökanden önskade inköpa varan samt inköpspriset.

Beslagen på fettvaruområdet utvidgades senare under år 1940 till att omfatta ett antal dittills utanför regleringen stående vegetabiliska oljor, delvis med medicinsk användning (majsolja, ricinolja, sesamolja, vallmolja m. fl.), samt — vid årsskiftet 1940/41 — de viktigaste grupperna av animaliskt fett, nämligen dels råister och råtalg jämte ben och annat slaktavfall, dels oleomargarin, flott, renad talg, benfett och annat ej särskilt nämnt djurfett, olein, stearin och konstister. Rörande försäljningen av sistnämnda varor bestämdes, att sådan fick ske allenast till den som av LK erhållit auktorisation som uppköpare härav eller till innehavare av slak-

teritillstånd samt eljest mot av LK eller å dess vägnar meddelad inköpslicens. För medicinskt bruk använda oljor fingo för sådant ändamål säljas från apotek utan licens.

Den särskilda kungörelsen angående beslag å råister och råtalg m. m. innehöll utom beslagsbestämmelserna en del föreskrifter avsedda att möjliggöra kontroll över användningen av vid slakt framvunnet fett. Det föreskrevs bl. a., att kropp av häst, svin eller idisslande djur, som nedslaktats vid offentligt slakthus eller kontrollslakteri, ej fick föras därifrån eller överlåtas med mindre råistret eller råtalgen frånskilts kroppen. Undantag gjordes dock beträffande djur som ägdes av eller nedslaktats av jordbrukare.

Ett sista beslag på fettvaruområdet trädde i kraft den 15/6 1941 och avsåg en del fettslag, som ända dittills lämnats fria, nämligen ullfett och lanolin, degreas och annat garverifett, tran och vissa andra animaliska oljor, späck från havsdjur, fettsyror (andra än olein, stearin m. m.), rov- och rapsolja, oliv- och bomolja, tranemulsion samt fett, framvunnet ur avloppsvatten. Större delen av dessa varor voro sådana som väsentligen hade användning för tekniska ändamål. Vissa av dem hade emellertid även betydelse ur livsmedelssynpunkt, framför allt tran och späck samt rapsolja.

Närmast i prisreglerande syfte genomfördes från den 20/1 1941 en reglering av importen av flertalet animaliska och vegetabiliska fetter och fettråvaror. Dessa varor fingo enligt därvid meddelade bestämmelser ej införas till riket utan tillstånd av LK. Härigenom gavs möjlighet att åstadkomma en för priskontrollen erforderlig koncentration av importen, vilken åstadkoms på så sätt, att importtillståndet lämnades beträffande linfrö endast till Linoljeslageriernas Försäljnings AB, beträffande andra oljehaltiga frukter och frön till AB Karlshamns Oljefabriker och beträffande fett och oljor av vegetabiliskt eller animaliskt ursprung till Svenska fettindustriernas råvaru- och importförening u. p. a.

Med sistnämnda förening slöt LK avtal, varigenom föreningen förband sig att, i den mån så kunde ske, efter samråd med vederbörande statliga myndigheter ombesörja importen av råfett samt att försälja ifrågavarande varor endast i den ordning och till de priser som LK bestämde. Från föreningen övertogs varorna successivt av fettraffinerierna och margarinfabrikerna. Härutinnan skedde en ändring år 1942, då Kungl. Maj:t i samband med den vidgade lejdåbåtstrafiken uppdrog åt reservförrådsnämnden att i samråd med föreningen importera och upplagra fetter och fettråvaror.

En sedan länge planerad fetthärdningsanläggning i Karlshamn togs under hösten 1942 i bruk. Anläggningen, vilken fick en kapacitet av 200 å 300 ton i veckan, utnyttjades för härdning av flytande oljor för margarintillverkning. I december s. å. slöt LK avtal med Margarin AB Svea om istandsättande av dess sedan flera år nedlagda oljeextraktionsverk i Kalmar, vilket jämte Karlshamns oljefabrik var landets enda anläggning av ifråga-

varande slag. Avtalet innebar garanti från kronans sida om viss tilldelning av råvaror under avtalstiden.

Av betydelse huvudsakligen för försörjningen med tekniskt fett voro de strävanden, som gingo ut på att dels bättre än förut utnyttja tillgången på benfett, dels tillvarataga olika slag av s. k. avfallsfett.

Vad först beträffar *benfettet* må nämnas, att under år 1941 vissa åtgärder vidtogos, vilka syftade till att reglera utvinningen därav. Tidigare hade benen från slakterier och charkuterier i allmänhet försålts till benmjölsfabriker, som därav extrakterade benfett i samband med framställningen av benmjöl och lim. Prisstegringen under krigstiden medförde emellertid, att slakteri- och charkuteriidkarna alltmer övergingo till att själva framställa benfett med användande av s. k. autoklaver, där benen kokades under övertryck. Härvid erhöles ett relativt högvärdigt, matnyttigt fett. Fettutvinningen var likväl här ej så fullständig som vid begagnande av extraktionsmetoden, varjämte det som biprodukt erhållna limmet var av sämre beskaffenhet. Då försörjningsläget beträffande tekniskt fett måste anses lika allvarligt som beträffande matfettet, befanns lämpligt att söka begränsa autoklavmetodens användning för fettutvinning ur ben. Genom en kungörelse den 13/6 1941 förbjöds därför utsmältning av fett ur däggdjursben utan särskilt tillstånd av LK. De auktoriserade uppköpare eller innehavare av slakteritillstånd, som redan innehade autoklav, tillätos tills vidare använda desamma på villkor som garanterade, att fettutvinningen blev så fullständig som möjligt (högst 3 % fettåterstod i benen, senare höjt till 5 %). I övrigt avsåg LK att endast i undantagsfall bevilja nytt tillstånd. Lättnader i förbudet genomfördes redan under våren 1944. LK medgav nämligen då fritt förfogande över ben och annat fetthaltigt avfall samt tillät att utsmältning av fett ur däggdjursben i autoklav fick fritt äga rum.

Angående möjligheterna att tillvarataga *avfallsfett* verkställde LK i samråd med IK en utredning, som främst avsåg att för sådant ändamål i ökad omfattning använda s. k. fettavskiljare. På LK:s framställning meddelade Kungl. Maj:t i augusti 1941 föreskrifter, avsedda att framtinga anskaffandet och installerandet av fettavskiljare vid företag och inrättningar, där sådant på grund av mängden av uppkommande avfallsfett kunde anses ekonomiskt motiverat. Sålunda utgick cirkulär, varigenom förordnades att vid fasta militära förläggningar och större statliga inrättningar skulle före den 1/11 1941 anordnas fettavskiljare i enlighet med LK:s anvisningar. Länsstyrelserna anbefalldes tillika verka för att detsamma skedde vid större kommunala inrättningar. Enligt erhållet bemyndigande föreskrev LK vidare beträffande konserverfabriker, där tillverkning av kött- och fläskkonserver ägde rum, samt beträffande charkuterifabriker, att såsom villkor för erhållande av inköpslicens för köttvaror resp. för åtnjutande av slakteritillstånd skulle gälla, att fettavskiljare vid företaget inrättats. För näringsställen med minsta månatliga tilldelning av 200 kg matfett uppställdes ena-

handa villkor för fortsatt tilldelning av matfett för matlagningsändamål. Närmare bestämmelser angående fettavskiljares beskaffenhet meddelades därjämte. Kristidsstyrelserna erhöilo befogenhet att i särskilda fall befria företag från ifrågavarande skyldighet eller medge uppskov eller ändring av föreskrivna anordningar. Enligt tidigare lämnade föreskrifter ägde den som framvunne fett ur avloppsvatten överlåta detta till auktoriserad uppköpare av råster och råtagl m. m., vilken var skyldig att för skäligt pris inköpa allt till honom salubjudet fett av ifrågavarande slag. Att avloppsfett i juni 1941 lades under beslag är förut nämnt.

Tvångsföreskrifterna på detta område — utom beträffande militära förläggningar och större statliga inrättningar — upphävdes i juli 1944.

De allmänna hushållningsplanerna för fettförsörjningen innefattade fördelning av fettråvarorna på alla de särskilda produktionsgrenar, vilkas tillverkning under rådande förhållanden måste tillmätas betydelse. Den icke minst besvärliga frågan gällde fördelningen av fetttillgångarna på användning för matbruk och användning för tekniska ändamål. Det visade sig därvid nödvändigt att i tämligen stor omfattning ställa även matnyttigt fett till den kemisk-tekniska industriens, särskilt tvättmedelsfabrikernas förfogande. Så blev fallet framför allt beträffande tagl och annat slakterifett men även i viss mån beträffande vegetabiliskt fett.

En väsentlig lättnad bereddes vid ifrågavarande råvarufördelning genom den starkt utvidgade framställningen av *tallolja*. Före kriget hade vid tillverkningen av såpa huvudsakligen använts sojaolja. Detta var en produkt, som icke stod till förfogande under krigsåren. Det visade sig emellertid, att den vid sulfatcellulosafabrikerna ur flytande harts utvunna talloljan väl lämpade sig för framställning av såpa, och industrien stod genast beredd att upptaga och utvidga tillverkningen av denna vara. Såpfabrikationen blev på detta sätt direkt beroende av sulfatmasseindustrien. Lyckligt nog förblev denna tillräckligt omfattande för att medge en för såptillverkningen tillräcklig produktion av tallolja. Genom den relativt goda tillgången härå kunde avsevärda kvantiteter andra fetter utan men för såptillverkningen tillföras matfettförsörjningen.

Det nämndes i det föregående, att i januari 1941 flertalet animaliska och vegetabiliska fett- och fettråvaror underkastades importreglering, att detta skedde väsentligen för möjliggörande av en effektiv prisreglering å dessa varor samt att, som förutsättning i övrigt för en dylik prisreglering, avtal i ämnet slötos av LK med de ledande företagen på olje- och fettområdet (Linoljeslageriernas Försäljnings AB, AB Karlshamns Oljefabriker och senare Margarin AB Svea) ävensom med Svenska fettindustriernas råvaru- och importförening u. p. a. Dessa avtal förnyades sedermera och utvidgades delvis till sin innebörd. Avtalen berörde dels importen av fett- råvaror och fettämnen, dels bearbetning och förädling av dylika varor, dels

lagring och försäljning av utvunna produkter och avsågo att i angivna hänseenden säkerställa det statliga inflytandet. Därtill kommo åtaganden att inköpa och förädla svenskt oljeväxtfrö.

Prisregleringen på hithörande område syftade till att upprätthålla en möjligast jämn och enhetlig prisnivå för ifrågavarande varor. Som medel härför anordnades ett clearingförfarande, varigenom utjämning kunde ske av differenser i priserna på importerade och inhemska fettråvaror och fetter. För ändamålet inrättades inom LK i januari 1941 en clearingkassa för fettvaror. Enligt Kungl. Maj:ts beslut i samband med kassans upprättande skulle med clearingförfarandet åsyftas att uppnå ett sådant prisläge för fettvaror inom landet, att vad som utbetalades från kassan icke överstege vad som dit inlevererades. Detta innebar, att kassan skulle i stort sett bli självförsörjande.

Till en början avsåg clearingen mestadels utjämning av prisdifferenser å förefintliga äldre lager samt nyimporterade varor av skilda slag och olika ursprung. Detta uppnåddes genom ett system av clearingavgifter och clearingbidrag samt — vid periodiskt skeende avräkningar — in- och utbetalning av skillnadsbelopp, uppkomna vid jämförelse mellan de i samband med den allmänna jordbruksprisregleringen fastställda försäljningspriserna, å ena, och de faktiska kostnaderna för import, förädling, lagring etc., å andra sidan. Beträffande de förutnämnda företagen, till vilka importen i huvudsak koncentrerats, verkställdes in- och utbetalningarna med stöd av de med dessa ingångna avtalen. Andra importörer fingo som villkor för erhållande av importtillstånd avgiva förbindelser att underkasta sig clearing enligt enahanda grunder.

I samma mån som den inhemska oljeväxtodlingen utvecklades, erhöll utjämningen mellan de härför fastställda inlösningspriserna samt clearing- och försäljningspriserna allt större betydelse. Enär självkostnaderna för de ur inhemska fröer erhållna oljorna i regel voro högre än självkostnaderna för de importerade oljorna och clearingpriserna även skulle täcka för verksamheten gemensamma kostnader för ränta, lagring, frakter, svinn m. m., ledde förfarandet till att clearingpriserna på de importerade oljorna kommo att ligga över världsmarknadsnivån. Clearingprisernas avvägning var givetvis också beroende av prissättningen på det vid bearbetningen av de inhemska fröerna erhållna oljekraftfordret. I stort sett torde de priser, som tillämpades på det inhemska oljekraftfodret, ha genomsnittligt ungefär motsvarat världsmarknadspriserna.

Clearingkassan togs jämväl i viss mån i anspråk för att reglera de av försörjningsskäl påkallade förskjutningarna i relationen mellan smör- och margarinpriserna, varvid särskilda clearingavgifter på margarin ifrågakommo. Angående margarinaccisen, som var en avgift lagd på försäljningen av margarin och vissa andra fettvaror och vilken tidigare varit

huvudinstrumentet för åstadkommande av den önskvärda prisspanningen mellan smör och margarin, se sid. 353.

Regleringen av fettpriserna genom clearing, vilken under tidigare år omfattade praktiskt taget alla importerade och flertalet inhemska fettråvaror, avvecklades under år 1949 i viss utsträckning. I fråga om de grundläggande margarinråvarorna fortsattes emellertid clearingförfarandet även efter nämnda tidpunkt ehuru i något förändrade former.

I tvenne åren 1951 och 1952 publicerade redogörelser för clearingsystemet¹ sammanfattas det ekonomiska resultatet av prisclearingen för fettvaror under hela perioden 1941—50 sålunda: Före år 1945 belastades clearingkassan med ett sammanlagt belopp av 34,7 milj. kr. för samtliga oljor av inhemskt ursprung, medan kassan under samma tid genom de importerade fettråvarorna tillfördes en inkomst på sammanlagt 40,5 milj. kr. För tiden 1945—50 lämnade såväl den inhemska odlingen som importen överskott, uppgående till resp. 4,6 och 61,5 milj. kr. Kassan hade emellertid därjämte att bestrida vissa gemensamma kostnader, uppgående till 69,6 milj. kr. för hela perioden. Verksamheten i dess helhet under tiden 1941—50 visade ett överskott av 2,3 milj. kr.

Matfett.

Systemet för matfettförsörjningen byggde från början i väsentlig mån på ett efter produktionsbetingelserna och säsongförhållandena växlande ianspråktagande av smör och margarin. Det har ovan omnämnts, att — för åstadkommande av en lämplig utjämning av förbrukningen och en ändamålsenlig hushållning med råvarorna — tillverkningen av hushållsmargarin nedlades under somrarna 1940 och 1941 samt sommaren 1946. Produktionsinställelsen gällde i samtliga fall ej bagerimargarin, vars tillverkning fick i begränsad utsträckning fortfara. I den mån margarintillverkningen tilläts pågå förstärktes fabrikerna att ställa sig till efter rättelse de föreskrifter, som LK meddelade angående proportionerna av i margarinnet ingående råvaror av olika slag. För ytterligare utjämning av säsongsvängningarna i smörproduktionen genomfördes genom SMR med statligt stöd en rätt omfattande upplagring av smör i kylhus eller fryshus. Utförsäljningen av detta »beredskapslagrade» smör underlättades genom tidvis gällande föreskrift, att minst hälften av det smör som mejeri eller partihandlare försålde till annan än riksföreningen skulle utgöras av sådant lagrat smör.

Inställandet av hushållsmargarinets tillverkning i maj 1940 kombinerades med en ransoneringsanordning för avyttrandet av förefintliga lager av sådant margarin. Enskilda personer fingo intill den 2/6 1940 mot kupong

¹ G. *Hulting*, Prisclearingen av fettvaror. Jordbruksekonomiska meddelanden 1951 sid. 259 Den fortsatta prisclearingen av fettvaror. D:o 1952 sid. 183.

inköpa 500 g margarin. För inköp av bagerimargarin — som fortfarande tillverkades — uppställdes fordran på av kristidsstyrelse utställd inköpslicens, motsvarande 75 %, senare 50 % av 1939 års förbrukning av andra fettämnen än smör.

Från slutet av år 1940 genomfördes, som tidigare omtalats, beslag å ett flertal fettämnen, däribland smör, kombinerat med en fullständig handels- och förbrukningsreglering beträffande alla viktigare slag av matfett. Smörbeslaget avsåg sådant smör som innehades av eller framdeles tillverkades vid mejeri eller som efter beslagstillfället infördes till riket. Beslagtaget smör fick utan hinder av beslaget säljas från mejeri enligt bestämmelserna för matfettsregleringen, dock under förutsättning att mejeriet levererade smör till SMR i den utsträckning föreningen påkallade. F. ö. fick smör, ävensom margarin och allt annat till människoföda och för matlagning användbart fett, som regel ej försäljas annat än mot kupong till inköpskort eller mot inköpslicens.

Enskildas inköp av matfett skulle, som framgår av det sagda, ske mot kupong till matfettkort. Till en början nyttjades härvid beredskapskortet E, tills särskilt kort, inköpskortet M, hunnit utdelas. Sedermera användes för ändamålet det s. k. samlingskortet, inköpskort K. Tilläggskort gavs för skolbarn och för förbrukare inom vissa andra befolkningsgrupper. Näringsställen, allmänna inrättningar och bageriidkare fingo inköpa matfett mot av kristidsstyrelse meddelad inköpslicens. Tilldelningen skulle därvid i regel reduceras för näringsställen till 70, för allmänna inrättningar till 80 och för bageriidkare till 60 % av normal förbrukning. Proportionerna ändrades senare i viss mån.

Ransonen till hushållen utgick från en grundkvantitet av 250 g per person och vecka. Denna tilldelning lyckades man i fortsättningen praktiskt taget undantagslöst upprätthålla, så länge ransoneringen bestod. Tidvis gavs extratilldelningar, som något höjde ransonernas storlek.

Beroende på tillgången på olika slag av matfett tillämpades under olika tider växlande bestämmelser angående konsumenternas möjlighet till fritt val vid inköp av de under ransoneringen hörande varuslagen. Sålunda gällde långa tider, att endast en viss del, vanligen hälften av ransonen, fick köpas ut i vilken som helst av de ransonerade varorna, resten endast i margarin eller annat fett än smör. De extra tilldelningar, som tid efter annan medgavs hushållsförbrukarna, utgjordes mestadels av annat matfett än smör (margarin, matolja, flott, smält talg etc.). Restaurangkuponger för matfett infördes i september 1941. I november s. å. inbegreps även gräde och fettemulsion under ransoneringen på sådant sätt, att nämnda varor fingo köpas mot kupong till matfettkort i stället för matfett enligt proportionen 250 g matfett = 1½ liter gräde eller emulsion.

Bagerierna tilldelades i viss utsträckning, olika under olika tider, lant-smör i syfte att underlätta avsättningen av denna produkt. Vanligen av-

vägdes bageriernas tilldelningar i viss proportion till deras tidigare förbrukning. Extra tilldelningar förekommo såväl av lantsmör som av flott eller andra fettämnen. En besparingsåtgärd innebar det i oktober 1941 meddelade förbudet mot att vid yrkesmässig bagerirörelse inkavla matfett i degen. Förbudet drabbade huvudsakligen tillverkningen av wienerbröd samt av smördeg framställda bakverk, d. v. s. i allmänhet lyxbröd.

Matfettstransoneringen upphävdes i ett slag fullständigt från den 25/3 1949.

Vad lantsmör et beträffar vidtogos under år 1940 vissa åtgärder, vilka avsågo att i möjligaste mån inordna denna tillverkning i det allmänna regleringssystemet för matfett. Mejerierna förpliktades att i den ordning och på de villkor LK bestämde mottaga hembjudet lantsmör, som uppfyllde av kommissionen fastställda kvalitetsfordringar. Å smör, som mejeri sålunda inköpte, skulle genom SMR utbetalas särskilt pristillägg, s. k. lantsmörsbidrag. Något senare stadgades, att tillverkare av lantsmör fick överlåta sina produkter endast till mejeri eller ombud för mejeri eller till person eller företag, som av LK erhållit särskilt tillstånd att inköpa lantsmör. Dessa bestämmelser bidrogo starkt att minska ifrågavarande tillverkning. I direkt syfte att inskränka densamma föreskrevs vidare, att mjölkseparator icke fick överlåtas, uthyras eller utlånas till annan än den som av LK eller å dess vägnar lämnats tillstånd att förvärva eller använda sådan maskin.

Grundkvantiteterna för de till hushållsförbrukare lämnade tilldelningarna av matfett anges här nedan i kvartalsmedeltal i gram per person och dag för hela ransoneringstiden.

	Gram per dag		Gram per dag		Gram per dag
1941:1	37,8	1943:4	37,7	1946:3	33,3
2	38,6	1944:1	43,4	4	37,2
3	37,7	2	45,6	1947:1	35,7
4	36,1	3	46,4	2	37,6
1942:1	36,2	4	44,6	3	39,3
2	35,7	1945:1	40,6	4	37,0
3	36,7	2	35,7	1948:1	38,8
4	38,6	3	35,7	2	36,8
1943:1	35,7	4	37,1	3	35,7
2	35,7	1946:1	36,1	4	37,1
3	35,7	2	34,4	1949:1	37,5

Som synes företer den lämnade tilldelningen ganska jämna siffror, vilka röra sig några få procent över — undantagsvis något under — nivån 35,7 g per dag eller 250 g per vecka. Nämnvärt högre tal visar huvudsakligen blott året 1944. Se f. ö. diagrammet å sid. 237.

De ovan å sid. 332 omnämnda matfettstrabatterna infördes ursprungligen som en kompensation för den fördyring av matfettskonsumtionen, vilken eljest skulle ha uppstått, då förbrukarna vid hushållsmargaringstillverkningens inställande i maj 1940 nödgades — i början delvis och

senare helt — vid sin matfettskonsumtion övergå från margarin till det vid dåvarande prisläge avsevärt dyrare smöret. Rabatt medgavs de rabattberättigade vid inköp i allmänna handeln av smör för förbrukning i enskilt hushåll. Bevis om rätt till prisrabatterning utfärdades i form av kort, bestående av talong med kuponger (rabattkort, inköpskort C). Varje kupong berättigade under viss rabatteringsperiod till erhållande av en prisrabatterning för $\frac{1}{2}$ kg smör av 65 öre. Första rabatteringsperioden omfattade en tid av fem veckor och avsåg rabatterade inköp av 2 kg, varför rabattens värde för denna period motsvarade kr. 2: 60 för varje innehavare av helt och kr. 1: 30 för innehavare av halvt rabattkort. Tilldelningen av rabattkort handhades enligt bestämmelserna av kristidsnämnderna under ledning av kristidsstyrelserna och LK. Främst voro rabattkorten avsedda för barn, födda efter den 31/12 1924, samt personer som voro födda före den 1/1 1874 eller som åtnjoto tilläggspension från folkpensioneringen eller invalidunderstöd. Kort fingo dock icke utan behovsprövning tilldelas barn, vilkas föräldrar vid senaste taxering till statlig inkomst- och förmögenhetsskatt upptagits för ett beskattningsbart belopp av mer än 1 500 kr. eller taxerats till särskild skatt på förmögenhet. Icke heller fick rabattkort utan behovsprövning tilldelas person, som taxerats till högre belopp än nämnda summa eller till särskild skatt på förmögenhet. I viss utsträckning kunde därjämte efter behovsprövning enligt av LK bestämda grunder utdelas rabattkort. Kommissionens anvisningar angåvo som normerande för denna prövning ett inkomstbelopp motsvarande ett beskattningsbart belopp av högst 500 kr. För äkta makar skulle härvid rätten till erhållande av rabattkort avpassas efter antalet hemmavarande barn, födda efter den 31/12 1924. Därjämte stadgades, att innehavare av jordbruk, varå funnes en eller flera kor, och medlemmar av sådana personers hushåll (producenthushåll) kunde erhålla rabattkort efter särskild ansökan hos kristidsnämnden i deras hemort. Rabattkort finge dock i regel ej utdelas, därest den å brukningsdelen under år 1939 producerade mjölmängden överstege 1 500 kg per hushållsmedlem. Rabattkort, som handlande mottagit vid försäljning av smör, skulle inlösas av LK med ett belopp, motsvarande den rabatt, för vilken kupongen gällde. SMR åtog sig att själv eller genom anslutna mejeriförbund mottaga kuponger från handlande för inlösen å kommissionens vägnar eller såsom dellikvid för levererat smör.

LK beräknade, att enligt de fastställda bestämmelserna omkring 2 milj. personer skulle komma i åtnjutande av prisrabatterning å smör.

Särskilda rabattkort, betecknade Cp, infördes i augusti 1940, varigenom rabatteringen för mjölkleverantörer vid återtagning av smör från mejeri reglerades.

När försäljningen av hushållsmargarin återupptogs i oktober 1940, infördes rabattkort även för margarin. Rabatten var densamma som för smör, nämligen kr. 1: 30 per kg. Därmed hade man egentligen övergivit

den ursprungliga tanken, att rabatten skulle utgöra en kompensation för ett temporärt fördyrande av matfettskonsumtionen, och skapat en på allmänna sociala motiv vilande subvention. — Rabatten höjdes i november 1940 för såväl smör som margarin till kr. 1: 50 per kg.

I december 1940 genomfördes åtskilliga tekniska förändringar i rabattsystemet. De förut utdelade rabattkort (inköpskort C) upphörde att gälla och ersattes av nya rabattkort, benämnda inköpskort L. Rabattkvantiteten, som dittills utgjort 400 g smör och margarin tillsammans per vecka, nedsattes till 250 g per vecka eller samma kvantitet som sedermera i allmänhet medgavs vid matfettstransoneringen. Denna nedskärning kompensades emellertid för åtskilliga hushåll av att de kommo att få hela i stället för halva rabattkort. De förut rätt allmänt tilldelade halva korten avskaffades. Gränsen i inkomsthänseende för utdelande av rabattkort efter rekvisition till barn och åldringar sänktes från 1 500 till 1 000 kr. beskattningsbart belopp. De efter födelseåret bestämda åldersgränserna förskötos sedermera år från år.

Vissa ytterligare förändringar i reglerna för rätten att erhålla rabattkort vidtogos efter hand i syfte att skarpare begränsa rabattförmånerna efter verkliga behovet. Av särskild betydelse voro de som skedde i november 1942, varvid å ena sidan inkomst- och förmögenhetsgränserna sänktes men å andra sidan vissa övre gränser fastställdes (se St. o. F. IV sid. 62).

I maj 1941 utsträcktes rabattsystemet till att även omfatta inköp av mjölk. Ett av syftena härmed var att förhindra, att de fattigarens mjölkkonsumtion minskades. För ändamålet utdelades särskilda rabattkort (inköpskort O), vilka berättigade till prisrabattering av 10 öre per liter vid inköp av i genomsnitt $\frac{1}{2}$ liter mjölk. Inkomstbestämmelserna voro i stort sett desamma som vid matfettstrabatterna. Barn under ett år fingo två rabattkort. I huvudsak gällde mjölkrabattbestämmelserna endast den icke jordbrukande befolkningen.

För att jordbruksbefolkningen — vilken i regel ju icke är i behov av att inköpa mjölk och smör — skulle komma i åtnjutande av den ekonomiska förmån, som rabatterna inneburo, i samma utsträckning som övriga befolkningsgrupper, träffades i oktober 1941 den anordningen, att rabattkortet för matfett och mjölk erhöilo giltighet även vid inköp av fodermedel, utsädesspannmål och konstgödsel. Varje rabattkortsakupong för matfett skulle berättiga till 37 öres rabatt och varje rabattkortsakupong för mjölk till 35 öres rabatt vid inköp av 10 kg av nämnda varor. Då i allmänhet 4 kuponger av vardera slaget ägde giltighet för en fyraveckorsperiod, motsvarade den ifrågavarande inköpsrabatten ett belopp av omkring 3 kr. per person och månad.

Bestämmelserna om matfett- och mjölkrabatter tillämpades fram till årsskiftet 1947/48 men upphörde därefter att gälla som följd av riksdagens beslut om barnbidrag, vilka skulle utbetalas från början av år 1948.

En inom LK år 1942 verkställd beräkning av matfetts- och mjölkkrabatternas betydelse i hushållningen gav vid handen, att ett matfettsrabattkort med de under våren detta år medgivna ransonerna representerade ett årsvärde av kr. 19: 50, ett mjölkkrabattkort kr. 18: 75. För en familj exempelvis bestående av man och hustru samt fyra minderåriga barn med sex matfetts- och fyra mjölkkrabattkort representerade dessa kort ett årsvärde av ca 190 kr. Hela antalet innehavare av matfettsrabattkort utgjorde i juni 1942 i runt tal 3,1 milj., motsvarande 48 % av folkmängden. Antalet innehavare av mjölkkrabattkort uppgick till omkring 1,5 milj. eller 23 % av folkmängden. Bland barn och åldringar innehade nära 80 % rabattkort. Undersökningen visade, att rabattkorten voro betydligt vanligare på landsbygden än i städerna. På den egentliga landsbygden hade som regel mer än hälften av befolkningen rabattkort.

Efter år 1942 nedgick antalet rabattkortsinnehavare dels till följd av de ändrade bestämmelserna för kortutdelningen, dels genom den fortgående inkomstökningen. År 1947 uppgick antalet gällande rabattkort för matfett till 1 738 400 och för mjölk till 1 219 000. Statens totala kostnader för rabatterna under åren 1940—47 uppgingo till ca 600 milj. kr., varav 64 milj. kr. belöpte på inlösning av rabattkuponger för fodermedel och konstgödsel (se tabellen sid. 176—177).

Riksnoteringen å smör (vilken är att betrakta som ett producentpris) utgjorde år 1938 i medeltal kr. 2: 69 per kg. Från december nämnda år höjdes den till kr. 2: 75 och från juli 1939 till 3 kr. Vid detta belopp kvarstod noteringen t. o. m. juni 1940 men höjdes successivt under senare delen av året till kr. 4: 05. Då hade alltsedan maj s. å. det förut beskrivna rabattsystemet vid försäljning till mindre bemedlade tillämpats. Efter en sänkning till kr. 3: 55 under sommaren och hösten 1941 återgick noteringen till kr. 4: 05 i oktober s. å. och förblev sedan oförändrad till slutet av 1946; den höjdes vid årsskiftet 1946/47 till kr. 4: 55, i mars 1949 till kr. 4: 95 samt från årsskiftet 1950/51 till kr. 5: 70, en nivå alltså som var 90 % högre än nivån vid krigsutbrottet.

Ändringarna i smörnoteringen stodo i samband med den allmänna prisregleringen på jordbruksprodukter.

Genomsnittliga detaljpriserna å bordssmör och hushållsmargarin (prima växt) voro under åren 1938—41 följande (kr. per kg):

År	Smör	Margarin	Margarinpriset i % av smörpriset
1938	3: 11	1: 60	51,5
1939	3: 28	1: 65	50,3
1940	3: 69	2: 24	60,7
1941 (jan.—okt.)	4: 26	3: 00	70,4

Margarinpriset, som under förkrigstiden motsvarade ungefär hälften av smörpriset, steg under de första krigsåren relativt betydligt starkare än detta. Prisförhållandet mellan de båda varuslagen har alltsedan år 1933 avvägts med hjälp av margarinaccisen och tilläggsaccisen å margarin med hänsyn till de periodiskt framträdande växlingarna i tillgång och efterfrågan. Under 1930-talet var accisens uppgift väsentligen att förhindra, att prisstödet för smörtillverkningen medförde en förskjutning i efterfrågan på matfett från smör till margarin. I och med krigsårens avspärrning fick margarinaccisen en i viss mån annan betydelse. Någon anledning att ur ren konkurrenssynpunkt skydda smörpriset förelåg icke längre. Man sökte nu i stället stimulera såväl smörproduktionen som den inhemska produktionen av margarinråvaror. Medan smörproduktionen alltjämt subventionerades genom mjölkpristillägg, sänktes accisavgifterna för att göra det möjligt för margarintillverkarna att betala ett högre pris på råvarorna, såväl importerade som inhemska. Härvid sammanflätades accissystemet med det förut beskrivna clearingförfarandet beträffande fett-råvaror. Statligt stöd lämnades på detta sätt både smör- och margarinproduktionen.

I oktober 1941 åsattes såväl smör som margarin samt annat matnyttigt animaliskt fett normalpriser. De herefter gällande normalpriserna för smör och margarin vid försäljning till konsument voro följande (kr. per kg):

Dag för normalprisets ikraftträdande	Mejerismör	Margarin		
		Hushålls-	Bageri-	Bageriväxt-
1941 20/10	4: 55	3: 00	2: 79	—
1942 30/3	4: 55	3: 00	2: 85	—
21/7	4: 55	3: 00	2: 89	—
1944 25/9	4: 55	2: 80	2: 89	—
1945 13/3	4: 55	2: 80	2: 89	3: 00
1947 1/1	5: 10	2: 80	2: 89	3: 00
13/3	5: 10	2: 90	3: 00	3: 00
1948 2/1	5: 20	3: 00	3: 00	3: 00

Ost.

De svenska mejeriernas osttillverkning utgjordes före kriget till allra största delen av helfet ost, d. v. s. ost med en fetthalt av minst 45 % i torrsubstansen. Den sammanlagda produktionen redovisas för åren 1936—39 till i genomsnitt 35 130 ton. Denna kvantitet fördelade sig på följande sätt.¹

Helfet ost (minst 45 % fett)	29 060 ton
Trekvartsfet ost (40—45 % fett).....	770 »
Halvfet ost (30—40 % fett).....	4 770 »
Mager ost (under 30 % fett)	530 »

Summa 35 130 ton

¹ Enligt kungörelsen den 23/10 1925 ang. kontroll å handeln med ost fördelas annan ost än skummjölksost på två grupper, helfet och halvfet, med minimifetthalt av 45 resp. 30 %.

Härtill kom en viss tillverkning utom mejerierna av s. k. lantost samt vidare tillverkning av margarinost (ca 480 ton) och mesost (ca 2 360 ton). Importen av ost uppgick under nämnda period i medeltal till 1 430 ton och exporten till 390 ton.

Då det under kriget ansågs fördelaktigt att i möjligaste mån upprätthålla smörproduktionen, fattades på hösten 1940 i fettbesparingssyfte beslut om att förbjuda tillverkning vid mejeri av ost med en fetthalt i torrsubstansen av 30 % eller däröver. Detta förbud meddelades genom kungörelse den 1/11 1940 (nr 904). Det beräknades, att därigenom en kvantitet av 6 à 7 000 ton fett per år skulle tillföras smörtillverkningen.

Förbudet innebar, att — enligt den officiella terminologien — såväl hel- som halvfet ost icke vidare fick tillverkas vid mejeri. Bestämmelsen gällde ej s. k. dessertost, som emellertid tillverkades blott i obetydlig omfattning. Lantost fick även fritt tillverkas, dock endast för försäljning i tillverkningsorten. Förbudet upprätthölls i hela sin stränghet till utgången av juni 1944, då det mildrades så tillvida, att mejeritillverkning medgavs av ost med upp till 33 % fetthalt. Tillverkning av ost jämväl med högre fetthalt tilläts fr. o. m. november 1949; dock fick försäljning av ost med mer än 33 % fetthalt ske först från den 6/2 1950.

Ostproduktionen nedgick under krigsåren starkt, såsom framgår av nedan anförda tillverkningsciffror. Vid jämförelse med förkrigssiffrorna bör hållas i minnet, att produktionen för tiden 1/11 1940—30/6 1944 omfattade uteslutande mager ost, för tiden 1/7 1944—30/10 1949 därjämte även ost med 30—33 % fetthalt (halvfet ost). En viss ökning framträder i fråga om tillverkningen av mjukost och smältost. Den obetydliga tillverkningen av margarinost nedlades med år 1945. Mesosttillverkningen ökades kraftigt. De anförda siffrorna innefatta även tillverkning av mesost annorstädes än vid mejerier.

År	Tillverkning, ton			Import ton	Export ton
	Löpeost	Mjukost och smältost	Mesost		
1936—39	35 130	—	2 360	1 430	390
1939	38 300	—	2 590	1 800	340
1940	34 560	90	2 700	500	160
1941	22 450	900	3 050	450	—
1942	14 520	1 090	4 280	300	—
1943	19 300	1 190	6 350	270	—
1944	28 520	1 330	4 780	220	—
1945	35 470	1 120	6 660	680	2 210
1946	41 690	1 390	5 900	1 550	540
1947	45 470	1 130	4 550	2 870	130
1948	49 170	1 420	5 480	2 610	70
1949	65 510	1 120	4 900	3 530	2 830

Förbudet mot tillverkning av hel- och halvfet ost åtföljdes av beslut om dylik ost samt bestämmelser om ransonering av försäljningen därav, var-

med åsyftades att åstadkomma en rättvis fördelning av kvarvarande lager. Beslaget trädde i kraft från den 3/11 1940. Ransoneringen pågick under tre månader, d. v. s. till början av februari 1941, vid vilken tid förråden av hel- och halvfet ost kunde anses i huvudsak slutsålda.

I fråga om l a n t o s t förbjöds fr. o. m. den 27/11 1940 principiellt överlåtelse inom riket i varje form, således även som gåva. (En gård, som hade större ostproduktion än som motsvarade 3 000 liter mjölk per år, betraktades som mejeri.) I nära samband härmed stodo de föreskrifter, som meddelades angående handeln med o s t l ö p e. Denna vara fick säljas endast till mejerier eller partihandlare eller dem emellan, i övrigt endast mot av kristidsnämnd medgiven inköpslicens. Regleringen upphävdes med utgången av år 1946. Syftet med densamma var givetvis att åt de reglerande myndigheterna i möjligaste mån bevara kontrollen över ostproduktionen.

Under våren 1941 började osttillverkningen starkt minskas, under det att efterfrågan syntes vara i stigande. Detta föranledde Kungl. Maj:t att fr. o. m. den 1/7 1941 underkasta osthandeln och ostförbrukningen allmän reglering. Därvid lades alla förråd av ost hos mejerier och handlande samt övriga förråd om minst 25 kg ävensom efter nämnda tidpunkt till riket införd eller vid mejerier tillverkad ost under beslag. Det medgavs dock enskilda konsumenter, näringsställen och allmänna inrättningar att tills vidare förbruka egna under beslag varande förråd. Försäljning fick ske mot inköpskupong eller inköpslicens eller eljest i den form LK bestämde. Då emellertid lagren av ost hos mejerierna voro relativt små och lagren hos partihandlarna mycket ojämnt fördelade, befanns lämpligt att under en övergångstid starkt inskränka osthandeln, till dess en fullständig ransoneringsring med större tilldelning kunde börja tillämpas. LK såg sig därför föranlåten att tills vidare förbjuda i stort sett all partiförsäljning av ost och endast — mot inköpskuponger — tillåta försäljning av de i detaljhandeln befintliga lagren. Någon tilldelning till näringsställen och allmänna inrättningar medgavs ej.

Sedan ostlagren under de på beslaget följande två månaderna hunnit i erforderlig grad tillväxa och därjämte vissa organisatoriska åtgärder vidtagits för att åvägabrinda en central fördelning av osttillgångarna mellan landets olika delar och en systematisering av osthandeln, syntes tiden vara inne att genomföra en allmän ostransoneringsring. Denna bestämdes att träda i kraft den 1/9 1941. Ransoneringsringen omfattade alla slag av ost med undantag av getost, renost och mesost. Partihandeln skulle i första rummet handhas av vissa auktoriserade partihandlare. Det medgavs även andra handlande rätt att inköpa ost från producenter och försälja denna till annan handlande eller förbrukare, dock endast mot inköpsbevis (kuponger eller licenser) för motsvarande myckenhet. Enskilda förbrukare ägde rätt att inköpa ost mot kupong till inköpskort K, gällande per månad för inköp av 300 g. I stället för denna ostkvantitet fick efter behag inköpas vissa slag

av charkuterivaror till en myckenhet av 200 poäng. Tilldelningen till näringsställen begränsades till i regel 50 % av tidigare normal förbrukning. För allmänna inrättningar beräknades tilldelningen som för enskilda hushåll.

De medgivna ransonerna sänktes sedermera och höllos under åren 1942 och 1943 genomsnittligt under hälften av nyssnämnda konsumtion. Under åren 1944—46 ökades ransonerna däremot rätt betydligt. I stället för charkuterivaror fick under maj—juni 1942 inköpas viss mängd matfett på ostkupongerna. De kvantiteter smältost, som fingo inköpas på kupongerna, voro i allmänhet något större än kvantiteterna annan ost. För servering på näringsställen fick från juni 1945 användas restaurangkort för matfett. Fri försäljning medgavs av vissa från Danmark införda ostpartier. Ransonerings av ost upphörde från den 20/7 1946.

Här nedan anges grundransonens storlek i gram per person och dag för den tid den allmänna ostransoneringsen tillämpades.

	Gram per dag		Gram per dag		Gram per dag
1941:3	6,0	1943:2	4,3	1945:1	5,6
4	9,8	3	5,6	2	9,6
1942:1	4,2	4	10,0	3	10,9
2	4,1	1944:1	8,9	4	10,2
3	4,0	2	8,0	1946:1	9,2
4	5,0	3	11,2	2	19,9
1943:1	4,1	4	10,2		

I samband med förbudet mot tillverkning av hel- och halvfet ost genomfördes prisreglering för den tillåtna osten genom av PKN i samråd med LK fastställd prislista att tillämpas av mejerier och partihandlare vid försäljning till annan partihandlare eller detaljhandlare. För de beslaglagda ostpartierna föreskrevs givetvis även priser. Då sedermera allmänt beslag lades å ost från den 1/7 1941, fastställde LK normalpriser därå, gällande vid försäljning dels från mejeri till auktoriserad partihandlare, dels till annan handlande, dels till förbrukare. Dessa normalpriser undergingo senare tid efter annan höjningar.

Ransoneringsen från hösten 1941 förbands med bestämmelse, att all ost skulle före försäljningen från mejeri ha lagrats viss tid, nämligen hushållsost (d. v. s. ost i stycken om mindre än 2,5 kg) minst sex veckor och annan ost minst två månader. Under sommaren 1942 stegrades ostproduktionen, och detta medförde att ostlagren efter hand ökades, varigenom lagringstiden förlängdes. Då de tidigare fastställda normalpriserna endast innefattade lagringskostnader för två månaders lagring, beslöt LK medge mejerierna en särskild gottgörelse för lagring utöver två månader. Denna gottgörelse skulle betalas från en inom kommissionen inrättad clearingkassa (clearingkassan för ostlagring), till vilken mejerierna hade att inbetala en

viss clearingavgift för all efter den 31/7 1942 levererad ost. Clearingkassan hade eljest till uppgift att möjliggöra utjämning av priserna å importerad och inhemska ost. Under de följande åren växlade tid efter annan som följd av variationer i tillgången bestämmelserna om lagringstid och lagringsersättning.

Det på hösten 1949 i pristryckande syfte beslutade subventionssystemet för bl. a. vissa livsmedel berörde även ostmarknaden. Enligt Kungl. Maj:ts beslut den 21/12 1949 skulle från den 9/1 1950 utgå subvention av 60 öre per kg för svensktillverkad ost med mindre än 40 % fetthalt. Sedan försäljning av helfet ost medgivits (fr. o. m. den 6/2 1950), utsträcktes subventioneringen att gälla även sådan ost. I anslutning till subventioneringen genomfördes en motsvarande sänkning av normalpriserna å ost. Subventionen nedsattes från den 1/9 1950 till 35 öre per kg och upphörde helt från årsskiftet 1950/51. Motsvarande höjning måste naturligtvis ske i fråga om ostpriserna.

I detta sammanhang må även beröras de s. k. utjämnings- och tillverkningsavgifter, som under senare år belastat ostproduktionen.

För att åstadkomma en utjämning av intäkterna från olika grenar av mejerirörelsen upptogs från mejerierna alltsedan juli 1947 utjämningsavgifter för vissa mejeriprodukter, bl. a. ost. Utjämningsavgiften för ost utgick från februari 1950 med 20 öre per kg för helfet och 14 öre per kg för helfet ost.

En liknande uppgift — nämligen att fördyra och därför begränsa tillverkningen av ost, vilken ansågs inkräkta på den viktigare smörproduktionen— hade den från början av december 1949 med 10 öre per kg utgående tillverkningsavgiften å ostproduktionen. Denna avgift höjdes från den 1/3 1950 till 20 öre per kg. Den tillfördes en särskild för ändamålet inrättad kassa.

I syfte att förenkla det alltmer invecklade avgiftssystemet på hithörande område beslöt statens jordbruksnämnd, att fr. o. m. den 1/9 1950 skulle i stället för nyssnämnda utjämnings- och tillverkningsavgifter utgå en viss enhetlig avgift, benämnd utjämningsavgift, för all vid mejeri tillverkad svensk löpeost. Denna avgift skulle tills vidare utgå med 15 öre per kg men nedsattes från den 1/11 1950 till 5 öre. Härutöver skulle mejeri eller partihandlare, som var berättigad till lagringsersättning, till Svenska mejeriernas riksförening inbetala 15 öre per kg helfet ost, som efter försäljning fr. o. m. den 1/9 1950 expedierades från mejeriet eller partihandlaren till annan än mejeri eller dylik partihandlare.

Åtgärder vidtogos särskilt under åren 1941 och 1942 för att utöka tillverkningen av *mesvaror* (mesost och messmör) i avsikt att såsom människoföda tillvarataga de vid mejerierna framkommande betydande kvantiteterna vassla. Anläggningar för mesostkokning anskaffades och monte-

rades vid lämpliga mejerier till stort antal. Anstalter gjordes även för lagring av mesmassa.

Normalpriser åsattes mesost och messmör under våren 1942. Ett särskilt kontrollsystem upprättades följande år för dylika varor. Härvid infördes för tillverkning av godkänd kvalitet ett särskilt märke, mesvarumärket. Det bestämdes, att de fastställda normalpriserna på mesost och messmör skulle få uttagas endast för sådana mesvaror, som i vederbörlig ordning försetts med mesvarumärke, medan för omärkta varor skulle tillämpas lägre normalpriser. Normalpriserna å mesvaror upphävdes från den 1/9 1944.

Ägg.

Produktion och utrikeshandel.

Hönsskötseln utvecklade sig i Sverige kraftigt under 1930-talet och äggproduktionen steg år för år. Den ej endast väl täckte konsumtionsbehovet inom landet utan medgav även en rätt stor export. Äggproduktionen beräknas under åren 1937—39 ha uppgått till ca 60 000 ton per år. Exporten uppgick samtidigt med avdrag för importen till ca 4 300 ton per år. Det kan alltså antagas, att den inhemska årsförbrukningen höll sig vid 55 å 56 000 ton. Härav torde ungefär en tredjedel ha förbrukats inom producenthushållen, vadan sålunda ca 37 000 ton ägg bör per år ha stått till förfogande för konsumtion utanför producenternas krets.

Hönsskötseln, vilken bedrivs av omkring 300 000 jordbrukare och andra personer, är tämligen ojämnt fördelad inom landet. Den är huvudsakligen förlagd till rikets södra och sydvästra delar och avtar norrut successivt i betydelse. Av äggproduktionen vid 1930-talets slut kom ca 75 % på Götaland, 20 % på Svealand och blott ca 5 % på Norrland. Denna olikformiga fördelning har medfört, att ägg regelmässigt måst överföras från de mera betydande produktionsområdena i söder till de delar av landet, där produktionen icke förmått täcka behovet.

En beräkning angående produktionens och konsumtionens geografiska fördelning omkring år 1938 ter sig sålunda. Siffrorna avse ton.

	Produktion	Därav salufört	Överskott	Underskott och export
Götaland utom Göteborgs stad....	46 670	34 230	20 230	—
Svealand utom Stockholm och Dalarna	10 460	6 560	—	1 000
Dalarna och Norrland.....	3 870	2 210	—	3 750
Göteborg.....	—	—	—	2 720
Stockholm	—	—	—	7 920
Export	—	—	—	5 470
Summa	61 000	43 000	20 230	20 230

Att efter krisens inträde upprätthålla en lika stor äggproduktion som förut visade sig redan från början omöjligt med hänsyn till fodermedels-

tillgången. Hönsen äro stora foderförbrukare och lämna i förhållande till myckenheten förbrukat foder relativt litet utbyte i näringsämnen. Hönsfoder, använt för att förbättra utfodringen av mjölkkor, kan beräknas lämna 7,7 gånger mer kalorier, 5,7 gånger mer fett och 4,3 gånger mer äggvita än om fodret ges till värphöns. Redan i samband med beslaget å fodermedel i slutet av 1940 företogs en mycket stark begränsning av fodertilldelningen för fjäderfän. De försämrade utfodringsmöjligheterna medförde snart en avsevärd reduktion av hönsstammen och en minst häremot svarande nedgång i äggproduktionen. Sedan fodersituationen begynt lätta, tillväxte hönsstammen ånyo tämligen raskt.

Exporten av ägg upphörde helt med år 1940. Däremot fortgick under alla krigsåren och under tiden därefter en viss import av ägg, huvudsakligen från Danmark. Denna import stegrades kraftigt år 1946; den kom emellertid detta år till största delen från Förenta staterna. Vid sidan av ägg importerades, särskilt vissa år (1942 och 1944), ej obetydliga kvantiteter torkade ägg, s. k. äggpulver (melange), till största delen från Amerika genom lejdtrafiken.

Växlingarna såväl i hönsstammen som i äggproduktionen ävensom importen av ägg framgår av efterföljande sammanställning. Äggpulver ingår som väsentlig post i handelsstatistikens här anförda rubrik »äggula och flytande äggvita».

År	Hönsstammen (vuxna djur)	Ägg- produktion	Import av	
			ägg	»äggula och flyt. äggvita»
	1000-tal ¹	ton	ton	ton
1939.....	8 109	60 600	740	330
1940.....	—	58 900	1 260	150
1941.....	8 215	47 100	2 340	350
1942.....	5 833	35 700	500	390
1943.....	5 448	37 000	250	730
1944.....	6 175	45 700	490	230
1945.....	6 452	53 800	730	70
1946.....	7 609	60 000	4 400	640
1947.....	8 361	64 500	1 740	380
1948.....	9 007	75 900	1 860	390
1949.....	8 204	86 000	—	10

¹ Siffran för 1939 avser beståndet 15/9 1937. För de följande åren avses beståndet den 1/6 resp. år.

Importen av ägg och äggpulver handhades sedan slutet av år 1941 av den då bildade halvofficiella sammanslutningen Sveriges äggimportörförning u. p. a. och finansierades i huvudsak med statsmedel. Bottenläget i produktionen nåddes som synes åren 1942 och 1943.

Handels- och förbrukningsreglering.

Den starka nedgången i äggproduktionen under år 1941 och den av allmänna försörjningsskäl (se sid. 283) planerade ytterligare beskringen

av denna produktionsgren gjorde uppenbarligen en reglering av handeln och förbrukningen nödvändig för att åstadkomma en i görligaste mån rättvis fördelning av den begränsade tillgången ävensom en efter läget avpassad prisreglering. På framställning av LK genomfördes ock åtgärder i sådant hänseende fr. o. m. den 24/9 1941 med stöd av en den 19 s. m. utfärdad kungörelse (nr 757). Närmare föreskrifter rörande regleringen, vilken bl. a. innefattade en fullständig kortransonering, meddelades av LK. Dessa blevo sedermera efter hand i vissa hänseenden ändrade och kompletterade.

Äggproduktionens och ägghandelns relativt svaga organisation påkallade vid handelsregleringen ganska djupgående ingripanden i rådande omsättningsförhållanden för att göra ransoneringen någorlunda effektiv. Största bekymret vållades av att äggproduktionen är fördelad på ett så stort antal händer och att handeln med ägg är så föga centraliserad liksom ock av det förhållandet att försäljningen i så betydande utsträckning äger rum från producent direkt till konsument. Beslag å ägg ansågs av nämnda skäl icke kunna komma i fråga.

För att få ett grepp om äggproduktionen ordnades handeln med ägg efter i huvudsak följande system. Äggproducent skulle i princip vara förbunden att sälja sina ägg antingen till sådan detaljhandlare, som erhållit tillstånd av kristidsnämnd att inköpa ägg från äggproducenter (auktoriserad ägguppköpare), eller till handlande, som erhållit tillstånd av LK att bedriva partihandel med ägg (auktoriserad partihandlare). Till auktoriserad ägguppköpare kunde antagas varje detaljhandlare som tidigare brukat inköpa ägg direkt från äggproducenter. Till auktoriserad partihandlare antogs i regel endast handlande, som tidigare i viss ej alltför ringa omfattning bedrivit partihandel med ägg. Äggproducenterna avstängdes ej helt från rätt att sälja direkt till förbrukare, men härför fordrades särskilt tillstånd av vederbörande kristidsnämnd eller (bl. a. i fråga om torghandel) av kristidsstyrelse. Antalet auktoriserade ägguppköpare uppgick i februari 1942 till över 13 000, antalet auktoriserade partihandlare till ca 200.

Vid försäljning av ägg till auktoriserad uppköpare eller partihandlare skulle producenten erhålla ett särskilt kvitto å försäljningen, varmed han, då fråga var om tilldelning av hönsfoder, kunde styrka hur mycket ägg han levererat. Ägguppköpare fick sälja av honom inköpta ägg antingen direkt till förbrukare mot kuponger eller licenser efter samma principer som vid andra varuransoneringsringar eller ock till auktoriserad partihandlare. Han kunde även av kristidsstyrelsen erhålla tillstånd att sälja ägg till andra detaljhandlare. De auktoriserade uppköparna och partihandlarna förpliktades att ställa sig till efter rättelse de föreskrifter, som LK meddelade. Härigenom erhöil kommissionen möjlighet att bl. a. föreskriva leveransskyldighet för dylika handlande, i den mån så visade sig erforderligt för att ernå en jämn fördelning av produktionen.

I konsumtionens intresse föreskrevs vidare skyldighet för auktoriserade partihandlare att verkställa kvalitetsbedömning av ägg, som de inköpte från ägguppköpare eller producenter. Härvid skulle äggen uppdelas i två kvalitetsklasser, prima och sekunda, samt varje godkänt ägg märkas med en bokstav (P eller S), som angåve kvalitetsklassen. En från början stadgad skyldighet att datummärka äggen upphävdes senare.

Begränsningen i fråga om direkta överlåtelse från producent till konsument lättades senare något, därigenom att äggproducent medgavs rätt ej blott att lämna ägg som gåva till släktingar och vänner etc. utan ock att driva reguljär försäljning till enskilda förbrukare, som voro stadigvarande eller tillfälligt bosatta i samma eller angränsande kristidsnämndsdistrikt. LK medgav ock, att sådana äggproducenter, som innehade kristidsstyrelsens tillstånd att sälja ägg till vissa namngivna personer eller att idka torghandel, kunde efter ansökan hos kristidsstyrelsen erhålla tillstånd att under sommarmånaderna sälja ägg även till andra förbrukare än sådana som upptagits å tillståndsbevisen. Denna rätt begränsades dock till producenter, som voro bosatta inom ort, dit en någorlunda väsentlig utflyttning av sommargäster ägde rum.

I väsentlig mån blev äggregleringen — i motsats till regleringarna på åtskilliga andra områden — en fråga om infångandet av varan inom regleringens ram samt om distributionen av densamma och dess fördelning mellan olika konsumtionscentra.

Som ett verksamt medel till förhindrande av att äggen gleda in på icke önskvärda handelsvägar tillgreps den utvägen, att fodertilldelningen anknöts till varuleveranser av legitim art. Under större delen av regleringstiden var fodertilldelningen till höns sålunda i huvudsak satt i relation till den legala äggförsäljningen. Detta system fungerade i stort sett tillfredsställande.

Uppgiften att främja överförandet av ägg från överskottsområdena framför allt i södra och sydvästra Sverige och på Gotland till underskottsområdena i övriga delar av landet löste LK främst genom tillämpning av den befogenhet kommissionen ägde att ålägga ägguppköpare och auktoriserade partihandlare viss leveransskyldighet. De förra förpliktades i de viktigare produktionsområdena att avstå viss del av inköpta ägg till partihandlarna, som i sin tur måste sända erforderliga kvantiteter av från producenter och uppköpare erhållna ägg till de delar av landet, där brist förelåg. Samma syfte som leveransskyldigheten tjänade LK:s åtgärd att så reglera priserna för olika landsdelar, att det blev ekonomiskt lönande för partihandlarna i södra Sverige att leverera ägg till underskottsområdena norrut.

Liksom produktionen av ägg är geografiskt ojämnt fördelad är den också av mycket växlande storlek under olika årstider. Under mars, april och maj är produktionen störst, och den sjunker sedan under följande månader samt är lägst under oktober och november. I utjämnande syfte förekom

tidigare normalt under våren en viss export. Någon dylik export kunde givetvis icke äga rum under krigsåren. Däremot skedde liksom förut konservering av ägg hos partihandeln, ehuru denna verksamhet icke var av samma omfattning som tidigare. De ägg, som sålunda inlagrades, utför-sålades under hösten och vintern och utgjorde då ett värdefullt tillskott till den minskande tillförseln av färska ägg till handeln.

Ransoneringsystemets utformning.

Den omständigheten, att äggproduktionen redan vid ransoneringsens införande var avsevärt mindre än normalt och väntades komma att ytterligare nedgå, gjorde att en ganska stark nedskärning av förbrukningen var ofrånkomlig. Detta kom också till uttryck i tilldelningsbestämmelserna. Kraftigast drabbade denna nedskärning näringsställen, bagerier, konditorier och liknande förbrukare, för vilka tilldelningen begränsades till högst 50 % av normal konsumtion. För de enskilda förbrukarna bestämdes ransonen per person till en början till 450 g för en femveckorsperiod, motsvarande 7 à 8 ägg i månaden, vilket väl för många hushåll var betydligt mindre än normalt men för andra mer. Då emellertid även dessa relativt små ransoner ej ansågos kunna säkert garanteras, föreskrevs, att inköpskupongerna för ägg alternativt fingo användas för inköp av viss mängd köttvaror (utom fläsk), motsvarande 400 poäng för ransoneringsperiod. I den mån kupongerna utnyttjades för köttinköp, innebar detta sålunda en ökning av den ordinarie kötttransonen. För sjuka personer medgavs rätt att med stöd av läkarintyg (liksom förut skett beträffande matfett, köttvaror och tjock grädd) efter ansökan hos kristidsnämnd erhålla viss ökad tilldelning. Servering av kokta eller stekta ägg på näringsställen fick fr. o. m. den 3/11 1941 ske endast mot kupong till restaurangkort för ägg eller kupong till inköpskort.

Tilldelningen inskränktes under de följande två åren i stort sett ytterligare, i synnerhet under höst och vinter, medan den däremot under våren blev rikligare. Åren 1944 och 1945 var den också genomsnittligt något högre än förut. Över huvud var tilldelningen från månad till månad mycket växlande, i högre grad än för flertalet andra ransonerade varor. Alltjämt förblevo ransonerna ogaranterade, men antalet varor, som alternativt fingo inköpas mot äggkuponger, utökades med viss variation under olika perioder. Sommaren 1942 räknades till utbytesvarorna även varor som kunde inköpas mot R-kupong till mjöl- och brödkorten, därefter under särskilda tider bl. a. amerikanskt fläsk, s. k. hamburgerkött, tunga, köttkonserver och havregryn.

I slutet av år 1942 infördes under medverkan av såväl privata som kooperativa företag ett rapportsystem, som gjorde det möjligt att vid behov erhålla tillförlitliga uppgifter om tillgången och efterfrågan på ägg inom ett hundratal orter i landet. Härigenom ökades möjligheten för LK att kunna

överblicka utvecklingen på äggmarknaden och så nära som möjligt anpassa äggansonens storlek efter tillgången.

Från början hade för äggansoneringen utnyttjats det s. k. beredskapskortet (A-kortet). Senare anknöts ransoneringen till matfettskortet och från oktober 1942 kom ett särskilt kort, Ä-kortet, till användning. En särskild tilldelning av avelsågg beviljades efter ansökning hos kristidsnämnd med två ägg för varje vuxet fjäderfä av en på sätt som föreskrivits i samband med foderransoneringen reducerad besättning. På hösten 1942 minskades tilldelningen av ägg till näringsställen till blott 25 å 30 % av förutvarande normalförbrukning.

En icke obetydlig lättnad på äggmarknaden bereddes genom den import av torkade ägg (melange-äggpulver), vilken, som förut nämnts, ägde rum från Amerika. Det bestämdes från oktober 1942, att tilldelningen av äggvaror till inrättningar, näringsställen och bagerier m. fl. till viss del skulle utgå i form av äggpulver, varvid 1 kg pulver skulle anses motsvara 5 kg ägg. Härigenom kunde en större kvantitet ägg än vad eljest skulle varit fallet disponeras för tilldelning till de enskilda hushållen. Tilldelningen av äggpulver ökades efter hand; under hösten 1943 t. ex. skulle densamma beträffande företag, som använde äggvaror för yrkesmässig tillverkning av varor till avsalu, till fyra femtedelar och beträffande inrättningar av skilda slag till hälften uttagas i äggpulver. Från november 1944 fick denna vara fritt försäljas i förpackningar om 50 g.

På våren 1945 blev läget sådant, att starka krav framfördes både från handeln och från konsumenterna på att äggansoneringen måtte upphävas. Kungl. Maj:t avsåg den 23/3 1945 härmed gjorda framställningar. Kraven fortforo emellertid och tilltogo i styrka, och med utgången av år 1945 avskaffades helt regleringen av handeln med ägg. Därmed återställdes rätten att fritt försälja eller eljest överlåta ägg samt att fritt servera ägg på näringsställe. Samtidigt upphävdes de bestämmelser, som avsågo eller anknöto till anordningen med auktorisation av ägguppköpare och partihandlare med ägg. Redan den 10/12 1945 hade handeln med äggpulver frigivits.

Storleken av grundransonen av ägg till enskilda konsumenter under hela ransoneringstiden anges här nedan kvartalsvis i gram per person och dag.

År och kvartal	Gram per dag	År och kvartal	Gram per dag	År och kvartal	Gram per dag
1941:4.....	13,1	1943:2.....	14,1	1944:4.....	6,4
1942:1.....	10,8	3.....	6,4	1945:1.....	18,2
2.....	12,2	4.....	5,1	2.....	17,0
3.....	11,1	1944:1.....	14,1	3.....	15,6
4.....	5,6	2.....	20,3	4.....	6,9
1943:1.....	6,5	3.....	13,2		

Man finner härav — som redan förut påpekats — att tilldelningen var starkt växlande i storlek. De största tilldelningarna erhöles regelmässigt under andra kvartalet, de lägsta under fjärde kvartalet resp. år.

Hela ransonen kunde emellertid icke vid något tillfälle uttagas i ägg, varvid emellertid — som ovan nämnts — kompensation erhöles, därigenom att vissa kött- och grynvaror m. m. fingo alternativt köpas mot äggkuponger. De s. k. storförbrukarna, d. v. s. allmänna inrättningar, bagerier och näringsställen m. fl., fingo hela tiden en i förhållande till de enskilda förbrukarna mycket snäv tilldelning, vilken f. ö. till väsentlig del utgick i form av äggpulver. Genomsnittligt synes dessa storförbrukares tilldelning, även med inräknande av äggpulver, icke ha uppgått till stort mer än hälften av deras normala förbrukning.

Nedanstående tablå, som hämtats ur en uppsats i Jordbruksekonomiska uppgifter 1946, h. 2, »Den svenska äggmarknaden före och under kriget» av E. Swedborg, innehåller data av intresse för bedömning av hur ransonereringen utföll i praktiken. Äggpulvret är här omräknat till motsvarande kvantitet ägg:

År	Ägg och äggpulver			Ägg		
	Samtliga förbrukare ton	därav		Ranson per individ kg	Uttag per individ	
		enskilda hushåll ton	storförbrukare ton		kg	i % av ransonen
1942	15 310	10 260	5 050	3,6	1,9	53
1943	17 460	12 070	5 390	2,9	2,2	76
1944	26 580	21 250	5 330	4,9	4,1	84
1945 (approx.).....	30 000	24 000	6 000	5,2	4,8	92

Man finner, att de enskilda hushållens andel av tilldelningen steg år från år. Under 1942 kunde de utfå endast ungefär dubbelt så mycket ägg som storförbrukarna men under 1945 fyrdubbla kvantiteten. Uttagen av ägg på äggkupongerna ökades även procentuellt från 53 % 1942 till 92 % 1945. Här visar sig alltså en fortskridande förbättring i allmänhetens möjligheter att helt utnyttja ägggransonen.

En fråga, som behandlas i den nyssnämnda uppsatsen, är i vad mån äggransonereringen verkligen var effektiv eller m. a. o. hur stor del av äggproduktionen som såldes utanför och hur stor del innanför regleringens ram. Det framhålles som sannolikt, att producenternas utbud under de första regleringsåren lågo ganska lågt men att villigheten att saluföra produktionen ökades under årens lopp. Den sammanlagda produktionen åren 1942—45 beräknas ha uppgått till ca 172 200 ton. Om man antar, att därav saluförts 60 % (= 1942 års avsaluprocent), kommer man fram till en saluförd kvantitet ägg om 103 300 ton under samma år. Under åren 1942—45 passerade 82 500 ton ägg ransoneringsapparaten. Skillnaden mellan de två kvantiteterna, 20 800 ton, utgör omkring femtedelen av den saluförda produktionen. Detta torde få anses utgöra ett ungefärligt mått på vad som försålts utanför regleringen. Ovedersägligt är, att ägggransoneringen i här ifrågasvarande hänseende var mindre effektiv än övriga livsmedels-

ransoneringar, en naturlig följd av här mötande exceptionella svårigheter med hänsyn till produktionens och handelns beskaffenhet. Det framgår emellertid av anförda siffror, att de rykten som spredos angående omfattningen av den illegala handeln med ägg, nämligen att äggen till övervägande del skulle gått till »svarta börsen», voro betydligt överdrivna.

Prisreglering.

I samband med äggregleringens genomförande meddelade LK bestämmelser om normalpriser å ägg. Härvid indelades riket i sju prisområden. Priserna fixerades närmast för första prisområdet, som omfattade större delen av sydsverige. I förhållande till de för detta område bestämda priserna fingo inom övriga områden göras vissa angivna pristillägg (områdestillägg), varierande från 4 till 12 öre per kg, de högsta för de områden som omfattade de nordligaste länen. Vissa marginaler bestämdes även för transaktioner mellan de olika leden i omsättningskedjan. Särskilda normalpris kommo alltså att gälla för äggproducenter, auktoriserade ägguppköpare, auktoriserade partihandlare, andra handlande och förbrukare. Efter en i slutet av oktober 1941 vidtagen höjning utgjorde det grundläggande normalpriset, nämligen priset vid försäljning av prima ägg från äggproducent till auktoriserad ägguppköpare inom första prisområdet, kr. 2: 65 per kg. (Motsvarande pris var i oktober 1939 kr. 1: 81 per kg.)

Vid prissättningen följdes i fortsättningen den principen att låta normalpriserna variera kring ett av Kungl. Maj:t för resp. produktionsår fastställt genomsnittspris. Utvecklingen framgår av följande genomsnittspriser, vilka avse svensk äggnotering, nettopris till producenter:

Kr. per kg		Kr. per kg		Kr. per kg	
1938/39	1: 36	1942/43	2: 77	1946/47	3: 08
1939/40	1: 53	1943/44	2: 92	1947/48	3: 20
1940/41	2: 05	1944/45	2: 93	1948/49	2: 77
1941/42	2: 49	1945/46	2: 90		

Under vintermånaderna tillkommo särskilda varmvagnstillägg.

Då ransoneringen slopades med utgången av år 1945, upphävdes också normalpriserna för samtliga handelsled utom vid försäljning till förbrukare. Även sistnämnda normalpriser avskaffades i slutet av februari 1946.

Med hänsyn till prisutvecklingen under fortsättningen av år 1946 befanns lämpligt att i september d. å. återinföra normalpriser vid försäljning till producent. Riket indelades härvid i åtta prisområden. Grundpriset sattes till kr. 3: 20 per kg. Dessa normalpriser ägde bestånd till början av januari 1947. Normalpriser i producentledet gällde även under hösten 1947 och vintern 1948, varvid grundpriset höjdes till kr. 3: 50 per kg.

Någon normalprisreglering förekom icke därefter, utan producentpriserna tillätos att fritt svänga emellan vissa i samband med den allmänna jordbruksprisregleringen bestämda gränser.

För utjämning av priserna å importerade ägg, vilka delvis stodo högre än de å hemmamarknaden gällande, liksom även av priserna å äggpulver inrättades i mars 1942 inom LK en särskild clearingkassa.

Statlig lagerhållning på animalieområdet.

Tidigare utjämnades de säsongmässiga variationerna i produktionen av jordbrukets viktigaste animalier väsentligen genom import eller export. Under 1930-talet, då mångahanda hinder för det internationella handelsutbytet uppstodo, började i viss mån praktiseras att genom lagring under en överskottsperiod för förbrukning under en därpå följande underskottsperiod söka åstadkomma den önskvärda utjämningen av marknaden. Ehuru det svenska fryslagerhusväsendet vid denna tid var såväl kvantitativt som kvalitativt tämligen utvecklade, spelade denna säsongmässiga lagring en icke obetydlig roll, när det gällde omhändertagandet av marknadsöverskotten. Verksamheten fortsattes och utvidgades med hjälp av en väsentligt utbyggd fryslagerhuskapacitet under hela 1940-talet.

De inlagrade varukvantiteternas storlek under olika år, såvitt avser *kött och fläsk*, framgår av följande sammanställning.¹

År	ton	År	ton	År	ton
1939	2 114	1943	14 640	1947	11 808
1940	9 306	1944	13 411	1948	4 894
1941	5 729	1945	15 255	1949	10 107
1942	4 406	1946	8 646		

¹ Siffrorna avse under resp. år inlagda kvantiteter och icke på en gång inläggande lager. Siffran för 1939 är osäker.

De statliga myndigheter som handhade prisregleringen på jordbrukets område (statens jordbruksnämnd, senare LK) använde som verkställighetsorgan för lagringen på kött- och fläskområdet förefintliga branschorganisationer, nämligen Sveriges slakteriförbund, Kooperativa förbundet, Sveriges charkuteri- och slakteriidkares riksförbunds intresseförening samt Sveriges köttgrossisters förening. De av LK med dessa organisationer träffade avtalen hade i huvudsak följande innehåll. Vederbörande riksorganisation erhöi rätt att med statligt stöd inlagra kött och fläsk i fryslagerhus i den utsträckning LK bestämde. Av statsverket betalades lagringskostnaderna samt därutöver ett visst tillägg per kg inlagrad vara. Sistnämnda belopp var närmast avsett såsom ersättning dels för den viktsförlust — beräknad till högst 3 % — som uppkom under lagringstiden till följd av vattenavdunstning och dels för de extra fraktkostnader m. m. som uppstodo därigenom att varan måste för upplagring sändas till fryslagerhuset. Ifrågavarande ersättningsbelopp uppgick de första åren till 15 öre per kg. Däri ingick då även ersättning för under lagringen uppkommande kvalitetsförsämring, vilken uppskattades till 7 å 8 öre per kg. Till följd av förbättringar i lagringsmetoderna samt i viss mån även det genom

krisen förändrade marknadsläget bortföll senare denna värdeminskningsersättning. Däremot måste på grund av inträffade prisstegringar ersättningen för viktsförlust höjas något. Hela ersättningsbeloppet fastställdes då till 10 öre per kg. Utöver nu nämnd gottgörelse svarade statsverket för prisfallsförlust under lagringstiden men gottgjorde sig å andra sidan den vinst, som kunde uppstå genom prisstegring. Genom varuägarnas försorg skulle de inlagrade partierna hållas brandförsäkrade, men kommissionen utbetalade gottgörelse för erlagda försäkringspremier. För finansieringen av den statliga lagringen ställde LK räntefritt till förfogande rörelsemedel, motsvarande värdet av de inlagrade partierna.

De lagrade partierna kött och fläsk voro under förkrigsåren skäligen obetydliga; det rörde sig blott om en eller annan procent av årsproduktionen. Lagringens inverkan i prishänseende får dock antagas ha varit större än man med hänsyn till dess ringa omfattning kunde ha anledning tro, enär över- och underskotten främst uppträdde på de begränsade men ur allmän prisbildningssynpunkt viktiga Stockholms- och Göteborgsmarknaderna.

Väsentligt större betydelse fick lagringsverksamheten under krigsåren. Export av livsmedel var då ej längre önskvärd ur folkhushållets synpunkt. Säsongmässigt uppkommande överskott måste i stället tillfälligt undanskaffas genom lagring i betydligt ökad omfattning. Det visade sig även ibland nödvändigt att i fryslagerhus upplagra från utlandet importerade partier kött och fläsk. Fryslagringen blev sålunda ett mer än förut användbart instrument för reglering av varutillgången, varemot givetvis dess prisreglerande betydelse bortföll i den mån priserna fastställdes av statsmakterna.

Under åren 1940 och 1941 med deras dåliga skördar och därav följande foderbrist blev det, som förut anförts, nödvändigt att reducera det inhemska husdjursbeståndet, så att detta bättre motsvarade det förändrade foderförsörjningsläget. Den omfattande utslaktning av nötkreatur och svin, som ägde rum nämnda år, gav upphov till stora överskott av kött och fläsk, som med dåvarande otillräckliga fryslagringsmöjligheter ej kunde tillvaratagas genom lagring i fryslagerhus. LK fann därför lämpligt att genom Sveriges slakteriförbund igångsätta en omfattande tillverkning av kött och fläskkonserver. Dessa upplagrades med statligt stöd, och alla tillgängliga köttkonserverfabriker togos för ändamålet i anspråk. Ca 19 milj. burkar kött-, kalops- och fläskkonserver upplagrades på detta sätt för framtida konsumtion. Lagren försåldes så gott som i sin helhet under krigsåren.

Några större svårigheter att utomlands avsätta överskottet av svenskt smör förelågo icke under åren närmast före kriget. Exportmöjligheter förefunnos både till Storbritannien och till Tyskland, ehuru exporten i regel icke kunde ske utan ekonomiskt stöd från det allmänna, enär prisnivån för smör var högre i Sverige än utomlands. I samband med krigs-

utbrottet lades smör liksom flertalet andra livsmedel under exportförbud och efter upprättandet av den s. k. västspärren i april 1940 blev all export västerut omöjliggjord. Den inhemska smörproduktionen, som är i hög grad säsongbetonad, måste nu i sin helhet konsumeras inom landet, varvid det blev nödvändigt att upplagra en del av sommarproduktionen för konsumtion under vintern och våren, då produktionen regelmässigt är lägre. Lagringen av smör i fryshus påbörjades 1939 och uppnådde under de därefter följande åren nedan angivna kvantiteter.¹

År	ton	År	ton	År	ton
1939	5 856	1943	28 729	1947	29 571
1940	14 857	1944	27 089	1948	29 038
1941	26 255	1945	35 006	1949	35 332
1942	25 100	1946	29 314		

¹ Samma anmärkning gäller som vid tabellen å sid. 366.

LK följde vid handhavandet av smörlagringen samma principer som vid lagringen av kött och fläsk. Som verkställighetsorgan användes Svenska mejeriernas riksförening. Denna erhöll av statsmedel ersättning för sina kostnader och förluster i samband med lagringen i huvudsak efter samma grunder som gällde vid kött- och fläsklagringen, dock med det undantag att ersättning för vikt förlust ej utgick, enär smör ej lättar under lagringen. En viss värdeminskning kunde emellertid ej undgås, uppgående till högst ca 1,3 öre per kg inlagrad vara.

Totalkostnaden för lagringsverksamheten beträffande kött och fläsk samt smör varierade för olika år beroende på lagringens omfattning. Under krigsåren drog denna verksamhet en årlig kostnad av i genomsnitt ca 7 milj. kr. per år, varav ca 2,5 milj. kr. belöpte å slaktprodukter och återstoden å smör. Den totala lagringskostnaden per kg uppgick i genomsnitt för kött och fläsk till 25 å 30 öre och för smör till ca 20 öre. Förluster på grund av varuförstöring uppkommo icke för någondera gruppen.

Utom av slaktvaror och smör ägde under LK:s överinseende upplagring i utjämningsyfte rum även av vissa andra produkter, nämligen i mindre omfattning beträffande frukt och bär, tormjolk, äggmassa, ost och mesmassa samt, i större skala, beträffande ägg och fisk. Rörande lagringsverksamheten i fråga om frukt och bär samt fisk lämnas vissa uppgifter nedan å sid. 369 och 389.

År 1938 uppgick landets hela fryshusutrymme till blott ca 8 000 m². Redan följande år påbörjades emellertid på statens jordbruksnämnds initiativ av beredskapsskäl byggandet av ett flertal fryslagerhus i landet. Under de följande åren fortsattes denna byggnadsverksamhet och numera omfattar det svenska fryslagerhusväsendet ett fyrtiotal anläggningar med en sammanlagd lagringsyta av ca 40 000 m².

Vid förhryandet av fryslagerhus för den statliga lagringsverksamheten

tillämpade LK två olika förfaringssätt. Antingen disponerades fryshusen mot årshyra, varigenom ett förhållandevis lågt hyresbelopp kunde erhållas, eller ock erlade kommissionen en viss avgift per kg och tidsenhet. Under åren efter kriget träffade LK ej nya årshyrekontrakt och flertalet övriga avtal avvecklades, så att den 1/7 1950 endast 7 400 m² fryslagerutrymme disponerades mot årshyra.

Av ovan anförda siffror framgår, att väsentliga kvantiteter animalier under krigsåren inlagrats i de svenska fryslagerhusen samt att den med statligt stöd skedda lagringen år 1945 omfattat de största kvantiteterna. Efter krigsslutet minskades lagringsverksamheten i fråga om kött och fläsk; fr. o. m. hösten 1949 medgavs kött- och fläsklagring med bidrag av statsmedel endast för importerade produkter. Smörlagringen upprätthölls däremot under efterkrigsåren vid ungefär samma omfattning som förut.

Trädgårdsprodukter och skogsbär.

Statlig upplagring.

Föranledd av en framställning av Sveriges frukt- och trädgårdsodlars riksförbund framförde statens jordbruksnämnd i september 1939 ett tämligen vittomfattande förslag angående åtgärder för uppköp och inlagring av svensk frukt med statlig förlustgaranti samt beredning av fruktmos och äppelsaftkoncentrat, allt i syfte att möta en befarad brist på utländsk frukt till följd av tillförselns stoppande. Lagringen och beredningen skulle ske genom riksförbundets försorg under jordbruksnämndens inseende. Kungl. Maj:t bemyndigade nämnden att träffa anstalter i angivna hänseende, vilka ock i viss utsträckning kommo till stånd.

Planläggning i större stil av uppköps- och lagringsverksamhet i beredskapssyfte på hithörande område skedde under våren 1940. Medel för ändamålet ställdes till förfogande till ett belopp av 1 250 000 kr. Under åren 1941 och 1943 anvisades ytterligare tillsammans 3 milj. kr. härtill av de av riksdagen beviljade anslagen till förlagskapital för inköp av förnödenheter.

De med anlitanade av dessa förlagsmedel inköpta lagren, för vilka utnyttjades av LK förhyrda lagerlokaler, utgjordes till största delen av äppelmos, lingon och lingonprodukter. De kommo dock aldrig att uppgå till några större kvantiteter. Genomsnittligt torde lagren under åren 1942—43 ha omfattat högst omkring 1 500 ton frukt- och bärprodukter till ett värde av ca 1 milj. kr. Verksamheten upphörde praktiskt taget under 1944.

Åtgärder till främjande av tillgången på och tillvaratagandet av inhemska frukter, bär och köksväxter.

För här ifrågasvarande syfte anlitanades i främsta rummet propaganda-medel av olika slag: pressen, radion, föredragsverksamhet, kurser och skriftspridning m. m. I viss mån begagnade man sig härvid av informa-

tionsstyrelsen som mellanhand. F. ö. togos de lokala kristidsorganen i anspråk samt ordnades samverkan med en mängd organisationer och sammanslutningar.

Den hithörande verksamheten fördelade sig i huvudsak på tre olika grenar — ehuru härvid till stor del samma hjälpmedel och samma organ nyttjades — nämligen insamling av skogsbär, köksväxtodling samt konservering och lagring av bär, frukter och andra trädgårdsprodukter. Innan dessa arbetsgrenar var för sig något närmare skärskådas, må här i korthet vissa gemensamma moment beröras.

I syfte att vinna de lokala kristidsorganens medverkan för sina strävanden utsände LK i slutet av juni 1941 ett cirkulär till kristidsstyrelser och kristidsnämnder, vari dessa anmodades verka för att inom varje kristidsnämndsområde — eller, där så funnes lämpligt, inom större område — bildades en kommitté för hithörande arbetes bedrivande under ordförandeskap av vederbörande kristidsnämndsordförande eller annan av kristidsstyrelsen utsedd person. Det skulle enligt cirkuläret bl. a. åligga dessa kommittéer (senare benämnda bärkommittéer) att söka tillse, att intet förføres av skörden av odlade bär, frukter och köksväxter, att verka för ett rationellt tillvaratagande av tillgångarna på skogsbär, framför allt genom åtgärder för organiserande av bärplockningen, samt att, i de fall där bärplockning skedde för avsalu, förvissa sig om att transport- och avsättningsförhållandena vore tillfredsställande ordnade. Kommittéerna borde också verka för en ökad inläggning eller lagring av frukter, bär och trädgårdsprodukter såväl hos enskilda som hos allmänna inrättningar samt för detta ändamål taga initiativ till konserveringskurser, demonstrationer o. dyl. Vidare borde de omhänderha spridningen av tryckt propagandamaterial samt i övrigt söka samverkan med den lokala pressen ävensom med hushållningssällskapen och av dem tillsatta hem- och trädgårds-konsulenter.

Bärkommittéer med här angivna uppgifter bildades till stort antal och fyllde uppenbarligen en viktig funktion i detta sammanhang. Angående deras ianspråktagande särskilt då det gällde att verka för en utvidgad köksväxtodling, se nedan.

Bland de organisationer, med vilka LK trädde i förbindelse, voro särskilt åtskilliga kvinno- och ungdomssammanslutningar, såsom Sveriges husmodersföreningars riksförbund, de kooperativa kvinnogillena, kvinnornas beredskapsorganisationer, Jordbrukarungdomens förbund, vissa yrkesföreningar, sammanslutningar för främjandet av friluftsliv m. fl. LK hemställde till vederbörande organisationer att dels centralt — exempelvis genom sina tidskrifter — söka främja kommissionens ifrågavarande strävanden, dels anmoda sina lokalavdelningar att arbeta härför. Andra organisationer, med vilka LK samarbetade särskilt vid odlingskampanjens genomförande, voro Svenska arbetsgivareföreningen, Landsorganisationen,

Kooperativa förbundet och Sveriges köpmannaförbund. I fråga om ungdomen söktes samverkan framför allt med den som ett samarbetsorgan för det stora flertalet ungdomsorganisationer bildade Sveriges ungdomsberedskap, vars verksamhet åtminstone tidvis ej minst inriktades på odling av potatis och grönsaker och vilken bl. a. genom sina tävlingar — särskilt den s. k. rikstävlingen — lyckades förskaffa detta arbete en betydande popularitet.

För bärplockningen var icke utan betydelse, att Kungl. Maj:t varje höst medgav skolorna rätt att bevilja eleverna ledighet från skolarbetet under högst tre veckor för deltagande i — som det hette — för folkhushållningen särskilt betydelsefullt arbete. Det förutsattes, att ledigheten kunde utnyttjas även för skogsbärens tillvaratagande, vilket ock, särskilt i skogrikare trakter, rätt allmänt förekom. Utflykter för bärplockning anordnades flerstädes i stor utsträckning per buss, tåg eller cykel. Härvid medverkade också scoutkårer och andra sammanslutningar. Nedsättning i biljettpriserna kunde på statens järnvägar erhållas vid gruppresor och delvis även vid enskilda bärplockares resor efter uppvisande av legitimation från kristidsnämnd.

LK framhöll i sina anvisningar, att de lokala organen borde särskilt vinnlägga sig om att samråda med skogsägarna angående lämpliga skogsområden för organiserad bärplockning. Bärplockarnas skyldighet att iakttaga skäligen hänsyn till markägarnas intressen borde inpräntas, så att skadegörelse undvekes samt att dessas och den mindre bemedlade ortsbefolkningens anspråk på att i första hand utnyttja bärmarkerna respekterades. Lokalmyndigheterna anmodades verka för, att eventuella överskott av insamlade bär snabbt komme ut i marknaden, samt i erforderlig utsträckning efter samråd med lokala köpmannaorganisationer och konsumtionsföreningar lämna plockarna anvisning å lämpliga uppsamlingsplatser.

På hösten 1941 fann LK tiden vara inne att igångsätta förberedelser för vidgad husbehovsodling av potatis och andra köksväxter. Program i sådant hänseende tillställdes kristidsmyndigheterna i orterna. I samråd med hushållningssällskapen uppgjorde kristidsstyrelserna som följd härav i början av 1942 planer rörande upplysningsverksamheten på hithörande område. Särskilda medel härför ställdes till styrelsernas förfogande. Genom kommunala myndigheter, industri- och handelsföretag etc. uppläts i stor omfattning mark för odling i smålotter. Inom Ungdomsberedskapen omhändertogs odlingsverksamheten av särskilda ungdomslag under kontroll av närmaste arbetsförmedling. De s. k. bärkommittéerna uppmanades tillse, att de odlade eller odlingsbara arealerna utnyttjades så effektivt som möjligt; råd och upplysningar borde ges angående växtval, fröanskaffning, gödsling etc. Broschyrer rörande köksväxtodling och andra trycksaker spriddes i massupplagor.

Det bedrivna propagandarbetet gav påtagligen goda resultat. En väsentlig ökning skedde av odlingen å s. k. kolonilotter eller eljest, företrädesvis invid städer och större samhällen. Enligt av kristidsstyrelserna lämnade uppgifter kunde de år 1942 nytillkomna koloniodlingarna uppskattas till lägst 100 000 st. med en sammanlagd areal av ca 2 000 hektar. Därjämte hade enligt uppgifter från de s. k. ungdomsassistenterna ca 12 000 ungdomar odlat potatis och köksväxter på en areal av omkring 80 hektar.

Anstalter träffades av LK till förberedande av en liknande odlingskampanj under år 1943 som under 1942. Kristidsstyrelserna anmodades att i samråd med hushållningssällskapen animera kristidsnämnderna och bärkommittéerna att söka inom sina områden tillgodose efterfrågan på kolonilotter samt tillse att dessa lotter i största möjliga omfattning höstplöjdes och gödslades. Åtgärder vidtogos även för anskaffande av utsädespotatis och annat utsäde. En mängd upplysningskurser höllos sedermera under året, varvid medverkade 30 ungdomsassistenten. Ett närmare samarbete etablerades med Jordbrukarungdomens förbund (JUF) på sådant sätt, att förbundets ungdomskonsulenter biträdde vid ungdomsassistenternas arbete och i viss utsträckning kontrollerade detsamma. Effekten av verksamheten torde ha varit ungefär densamma under 1943 som under 1942. Landet tillfördes på denna väg otvivelaktigt rätt betydande tillskott av livsmedel, som i icke ringa grad underlättade försörjningen.

Under år 1944 gick odlingen å kolonilotter tillbaka som en naturlig följd av den allmänna förbättringen i försörjningsläget. Agitationen för köksväxtodlingen gavs år 1945 ny fart, men intresset för verksamheten mattades alltmer och husbehovsodlingen återgick ungefär till sitt förra omfång.

Vissa föranstaltningar skedde för att stödja och befordra den mera yrkesmässigt bedrivna odlingen av köksväxter. Förslag i sådant hänseende framlades av LK i mars 1942. Kommissionen framhöll, att den inhemska produktionen under normala förhållanden vore tillräcklig för den vanliga konsumtionen av tidiga grönsaker samt att — med hänsyn till den utökning av husbehovsodlingen som skett — sommarkonsumtionen i allmänhet syntes kunna bli väl tillgodosedd. Sämre ställde det sig med vinterkonsumtionen, då denna i väsentlig utsträckning borde tillgodoses med större lagrade partier, som gjordes tillgängliga i marknaden. Då en mera betydande utvidgning av odlingen kunde för odlarna innebära ekonomiska risker, förordade kommissionen ett system med garanterade minimipriser på produkter, som före viss angiven tidpunkt hembjödtes för inlösning, ävensom av staten garanterad avsättning för vissa kvantiteter lagringsduglig vara, som av industriföretag genom torkning konserverades. En upplagring av torkade köksväxter syntes påkallad framför allt för militära behov.

Frågan förelades 1942 års riksdag, som beslöt lämna Kungl. Maj:t befohlenhet att vidtaga åtgärder för främjande av köksväxtodlingen i den

riktning LK förordat. På Kungl. Maj:ts i enlighet härmed givna bemyndigande uppdrog LK i juli 1942 åt Svenska Spannmåls AB att under tiden 16/2—15/3 1943 inköpa till bolaget före den 1/2 1943 hembjudna partier av färska köksväxter av 1942 års skörd, nämligen vitkål, morötter, rödbetor och palsternackor, till ett nettopris av 20 öre per kg för vitkål och 15 öre per kg för övriga nämnda produkter. På hösten 1942 uppdrog LK ytterligare åt spannmålsbolaget att under maj 1943 inlösa till bolaget senast den 30/4 s. å. hembjudna partier torkade köksväxter av 1942 års skörd om tillhopa högst 1000 ton. De varor, som härvid kunde ifrågakomma och för vilka bestämdes särskilda inlösningspriser och kvalitetsvillkor, voro: grönkål, morötter, palsternackor, persilja, purjolök, selleri, spenat och vitkål.

Liknande bestämmelser angående inlösnings- och statsgaranterad avsättning av såväl färska som torkade köksväxter meddelades jämväl för produkter av 1943 års skörd. Inlösningspriset för färska varor begränsades nu till vitkål och morötter; priset sattes till resp. 18 och 12 öre per kg netto. Även inlösningspriserna för torkade varor sattes i stort sett lägre än för föregående år. LK erhöll rätt att, om så befundes lämpligt, i syfte att avlasta marknaden redan före den bestämda inlösningsperiodens början verkställa inköp av varor, beträffande vilka inlösningsgaranti gällde, för exempelvis export eller nedtorkning.

Av de partier färska köksväxter, som hembjödtes spannmålsbolaget år 1943, inlöste bolaget ca 4 100 ton vitkål, 8 800 ton morötter, 3 800 ton rödbetor och 20 ton palsternackor. Då den inhemska marknaden under senvintern 1943 efter den ovanligt rika skörden 1942 var väl försedd med trädgårdsprodukter, kunde de inlösta partierna endast till ringa del av sättas inom landet till konsumtion i färskt tillstånd. Vitkålspartierna måste till stor del torkas, beredas till surkål, exporteras eller avyttras till foder inom landet. Av rödbetorna exporterades en del. Det mesta användes dock för torkning till kaffesurrogat eller avyttrades till foder. Av hembjudna torkade grönsaker fick spannmålsbolaget på våren 1943 övertaga ca 220 ton, huvudsakligen vitkål, morötter och palsternackor. En del härav exporterades.

Av 1943 års skörd inlöste spannmålsbolaget år 1944 i fråga om morötter ca 4 800 ton, varav ungefär hälften återköptes av odlarna för foderändamål för 5 öre per kg. Resten nedtorkades för användning i standardiserade hönsfoderblandningar. Den till en sammanlagd kvantitet av ca 25 000 ton inköpta vitkålen exporterades delvis till Norge och Schweiz. Större delen såldes tillbaka till hembudsgivarna till fodervärdet. Inlösningspriset för torkade köksväxter uppgick till ca 200 öre per ton. De största partierna utgjordes av palsternackor, purjolök och sopprötter.

Någon utfästelse om statlig inlösnings- och statsgaranterad avsättning av köksväxter lämnades icke för 1944 års, ej heller för de följande årens skördar.

Den industriellt betonade verksamheten för tillvaratagande och konservering av frukt, bär och trädgårdsprodukter över huvud sökte man stödja bl. a. genom en någorlunda riklig tilldelning av socker samt åtgärder för anskaffande och tillhandahållande av emballage. Beträffande särskilt frågan om bleckemballage se sid. 519.

F. ö. bedrevs en livlig upplysningsverksamhet för att bland allmänheten sprida kännedom om konserverings- och lagringsmetoder m. m. Det verk sammaste medlet härvidlag var utan tvivel anordnandet av lokala demonstrationskurser. För detta ändamål ställde LK medel till kristidsstyrelsernas förfogande. Det bestämdes emellertid, att såsom villkor för åtnjutande av statsbidrag skulle gälla, att minst en fjärdedel av kostnaderna för kurserna bestredes av lokala sammanslutningar eller av andra intresserade på den ort, där kurserna förlades. Enligt kommissionens anvisningar borde kurserna — på samma sätt som då det gällde odling av potatis och köksväxter — anordnas i samråd med vederbörande hushållningssällskap, varvid i första rummet medverkan borde lämnas av sällskapens trädgårds- och hemkonsulenter. Efter samråd med den inom informationsstyrelsen verksamma avdelningen »Aktiv hushållning» utgavos och spriddes upplysningsskrifter med anvisningar om lämpliga åtgärder för förvaring samt aktuella konserveringsrecept. Vidare tillhandahölls efter rekvisition anvisningar till ledning för anordnande av lokala utställningar på trädgårds- och konserveringsområdet. Sockerransonerna för hushållsförbrukningen utökades regelmässigt under sommarmånaderna genom särskild tilldelning av för konserveringsändamål avsett syltsocker, vanligen 5 à 6 kg per person varje säsong.

Anskaffandet av lagerlokaler för uppläggning och förvaring av frukt och potatis, i form antingen av verkliga lagerhus eller av smärre s. k. lagerkällare, och beredandet av låne- och bidragsmöjligheter härför beröres å sid. 250.

Prisreglering.

Svenska äpplen åsattes genom PKN normalpris i september 1942 och sedan regelbundet under en följd av år, varvid särskild prissättning skedde för sommarfrukt och vinterfrukt. Normalpriser bestämdes även fr. o. m. 1942 för i Sverige odlade tomater och gurkor.

En mera vidsträckt rätt till normalprissättning för trädgårdsprodukter erhöll PKN genom Kungl. Maj:ts beslut den 11/5 1945. Nämnden bemyndigades härigenom att fastställa normalpriser å alla slag av frukter och bär samt grönsaker och rotfrukter. Bemyndigandet motiverades med hänvisning till de betydande, delvis som oskäliga betecknade prishöjningar, som föregående höst förekommit beträffande åtskilliga dylika produkter, vilka ej varit föremål för prisreglering, samt nödvändigheten av snabba ingripanden på en marknad, där prisfluktuationerna ofta kunde vara

mycket hastiga. Nämnden begagnade sig dock endast i mindre omfattning av detta bemyndigande. I stället tillgreps tidvis metoden att genom kundgörelser i dagspressen regelbundet tillkännage gällande konsumentpriser för att på detta sätt påverka prisholdningen på hithörande område.

Fisket och dess produkter.

Beträffande produktionen och konsumtionen av fiskeriprodukter lämnas i ett tidigare sammanhang under rubriken »Försörjningslägets utveckling» (sid. 140—141) vissa uppgifter, till vilka här hänvisas.

Framställningen i föreliggande avsnitt begränsas till att behandla dels vissa frågor rörande fiskets förseende med produktionsmedel (fiskredskap och drivmedel), vilka gävo anledning till särskilda åtgärder för försörjningens upprätthållande och reglering, dels frågor rörande reglering av handeln med och prissättningen å fisk.

Försörjningen med fiskredskap.

De viktigaste slagen av fiskredskap utgöras av *fisknät* samt härav framställda speciella redskap, såsom ryssjor, mjärdar m. m. Då vårt land med avseende på hithörande produkter varit, i fråga om råvaran för tillverkning (väsentligen bomull och bomullsavfall) helt och i fråga om anskaffning av färdiga varor till avsevärd del, beroende av utlandet, begränsades efter avspärrningen försörjningsmöjligheterna snart så, att särskilda åtgärder krävdes för att nödtorftigt tillgodose behoven.

Den statistiskt redovisade importen av fisknät uppgick under tiden närmast före kriget till omkring 170 ton årligen. Därtill kom en troligen ganska stor oredovisad import genom inköp som av fiskare gjordes vid besök i grannländerna. Den sistnämnda tillförselmöjligheten upphörde givetvis helt efter krigsutbrottet. Inom landet förekom tillverkning av fisknät — förutom vid vissa smärre fabriker — huvudsakligen vid två företag, Gamlestadens Fabriker AB och Jul. Albrechtsson & Co AB, båda i Göteborg. Dessa fabrikers tillverkning uppgick till omkring 70 ton per år, fastän kapaciteten var betydligt större. Den avsåg så gott som helt s. k. grova nät, varmed förstås nät framställda av garn nr 40 eller grövre. Fina nät, d. v. s. nät framställda av garn finare än nr 40, tillverkades däremot praktiskt taget icke inom landet. Av hela den till ca 240 ton uppgående, redovisade årsförbrukningen torde närmare 40 % ha utgjorts av fina nät, vilka, som framgår av det sagda, voro nästan helt av utländskt ursprung. De grova näten användas väsentligen vid saltsjöfisket. Fina nät komma jämväl där i viss mån till användning, men brukas i övrigt särskilt vid strömmingsfisket samt vid allt slags insjöfiske.

Av fisknätimporten kom år 1939 över en tredjedel från Tyskland. Övriga

ursprungsländer voro framför allt Danmark, Nederländerna, Storbritanien och Japan. Importen minskades starkt redan under första krigsåret; viktigast var, att tillförseln från Tyskland till största delen föll bort. År 1941 var importen nere i blott ca 42 ton och en kännbar brist började framträda.

Från IK:s sida vidtogos nu åtgärder för att i möjligaste mån driva upp den inhemska produktionen. Tillräckliga kvantiteter bomull reserverades för ändamålet och man nådde snart därhän, att behovet av grova nät ungefärligen täcktes genom de inhemska fabrikernas tillverkning. Vida sämre var det beställt beträffande försörjningen med fina nät. Vid Gamlestadens fabriker igångsattes, sedan maskineri för ändamålet anskaffats, en tillverkning av finare nät, men denna nådde under kriget aldrig någon större omfattning. I huvudsak förblev landet därför på detta område fortfarande hänvisat till utländsk tillförsel. Till någon del kunde denna organiseras på sådant sätt, att avtal om löntillverkning träffades med företag i grannländerna, huvudsakligen Danmark, Finland och Tyskland, varvid garnet framställdes antingen i Sverige eller i det land som tillverkade näten.

I syfte att samordna och effektivisera importen bildades under IK:s medverkan en förening, Svenska fiskredskapsimportörernas förening 1941 u. p. a., vilken fick till uppgift att på lämpligt sätt fördela till landet införda kvantiteter fisknät m. m. samt i övrigt träffa anstalter för importens vidmakthållande. För att möjliggöra en för nämnda fördelning erforderlig centralisering av importen ställdes denna i december 1941 under reglering, innebärande förbud att utan IK:s tillstånd till riket införa fisknät vare sig av bomull eller av annat material.

Vid textilransoneringens genomförande i slutet av år 1941 — då handels- och förbrukningsregleringen beträffande textilvaror i allmänhet uppdrogs åt LK i samråd med IK — undantogs bl. a. fisknät från ransoneringen; däremot innefattades därunder garn avsett för fiskeriändamål, s. k. *fiskgarn*. Den periodiska tilldelningen av fiskgarn till fiskredskapsfabrikerna ombesörjdes av IK med ledning av uppgifter om fabrikernas tidigare förbrukning. Till yrkesfiskare skedde tilldelning med anlitande av kristidsstyrelserna som mellanhänder.

Försörjningssituationen skärptes efter hand så, att det befanns lämpligt att från den 1/8 1942 utsträcka ransoneringen till att omfatta jämväl fisknät och andra fiskredskap, helt eller delvis tillverkade av garn, vari ingick bomull eller bomullsavfall. I de av LK i anledning härav meddelade särskilda föreskrifterna bestämdes, att samma ordning därefter skulle gälla beträffande ransoneringen av såväl fiskgarn som fisknät. Inköp av dessa varor skulle få ske endast mot av kristidsstyrelse utfärdad inköpslicens. Sådant licens fick beviljas för den kvantitet, som efter av styrelsen i samråd med vederbörande hushållningssällskaps fiskeriinstruktör verkställd prövning i varje särskilt fall kunde anses erforderlig, dock sammanlagt

högst intill viss av IK för varje kristidsstyrelseområde angiven myckenhet. Inköpslicens för fina nät eller för fiskredskap, vari sådana ingingo, fick icke utfärdas i fall där grova nät eller därav framställda fiskredskap prövades kunna användas. Enligt de ursprungliga bestämmelserna kunde endast verkliga yrkesfiskare erhålla inköpslicens, men i oktober 1942 utsträcktes rätten härtill även till sådana husbehovsfiskare, som med fiske tillgodosågo en väsentlig del av sitt livsmedelsbehov under större delen av året (däremot ej till s. k. sportfiskare). Samtidigt reglerades även rätten för den som huvudsakligen försörjde sig med fiske att, mot uppvisande av utav kristidsstyrelse utställt legitimationskort, för reparationsändamål inköpa fisknät i allmänna handeln. Sådant kort berättigade till inköp av $\frac{1}{2}$ kg fina och 2 kg grova nät. Licens för täckande av extraordinära behov, som uppstått genom förlust av fiskredskap på grund av storm, minor, översegling o. dyl., fick av kristidsstyrelse beviljas, i den mån IK anvisat särskild kvantitet för ifrågavarande ändamål.

Vid bestämmandet av de kvantiteter fisknät, som enligt uppgjorda tvåmånadersplaner ställdes till kristidsstyrelsernas förfogande, utgick IK från den beräknade inhemska produktionen under kommande tvåmånadersperiod med tillägg av den import, som väntades komma till stånd under samma period. Härvid undantogs de kvantiteter, som kommissionen höll i reserv för täckande av extra ordinära behov och för lagringsändamål etc. IK:s fördelningsplaner uppgjordes i samråd med lantbruksstyrelsens fiskerisakkunniga. Till grund för fördelningen låg lantbruksstyrelsens statistik över förbrukningen av fiskredskap inom olika områden och beräkningar över normal förslitning av i bruk varande redskap med hänsyn tagen till de under säsongerna växlande produktionsförhållandena inom resp. områden. Eventuella ojämnheter i fördelningen sökte man undvika genom att Svenska fiskredskapsimportörernas förening följde IK:s gällande fördelningsplan vid notering av inkommande order samt att återförsäljare inom områden, där överskott förelåg, hindrades från att öka sina lager genom lagerökningslicenser. I händelse ojämnheter ändock kvarstode, tillämpades en clearing, varvid IK från orter med riklig nättillgång överförde behövlige kvantiteter till områden, där behovet var större.

Efter nu angivna grunder fortgick handelsregleringen i fråga om fiskgarn och fisknät under de senare krigsåren och en tid därefter. Även om understundom visst missnöje förspordes med vidtagna regleringsanordningar och därmed följande besvärligheter, torde systemet dock kunna sägas ha i stort sett fungerat så pass väl, att allvarlig brist på fiskredskap ej vid något tillfälle framträdde.

Då den allmänna textilvaruransoneringen fr. o. m. den 26/11 1945 upphävdes, ansågs önskvärt att för fiskets behov tills vidare upprätthålla handelsregleringen beträffande fiskgarn och fisknät liksom ock beträffande tågvirke och linor samt bind- och segelgarn. Härom utfärdades en

särskild kungörelse, enligt vilken handhavandet av ifrågavarande reglering uppdrogs åt IK i stället för åt LK. Den begränsades härvid — fränsett tågvirke etc. — enligt av IK utfärdade föreskrifter till fiskgarn och fina fisknät. I samma mån som försörjningsläget på hithörande områden förbättrades, slopades regleringen, från den 1/1 1948 beträffande fiskredskap, från den 1/6 1948 beträffande fiskgarn finare än nr 40 samt från den 1/1 1949 beträffande övrigt fiskgarn. Författningen i fråga upphävdes med utgången av mars 1949.

Drivmedelsförsörjningen.

Såsom drivmedel för fiskebåtar användas huvudsakligen motorfotogen och motorbrännolja. Bensin tages i anspråk endast för de mindre båtarna, främst i insjöfisket och i inomskärsfisket vid kusterna.

Regleringen av fiskets försörjning med flytande bränslen följde i stora delar samma linjer som försörjningen för jordbruket. Sålunda ställde BK, period för period, vissa kvantiteter till förfogande, vilka fördelades på länen efter planer uppgjorda av LK i samråd med lantbruksstyrelsen. Fördelningen på förbrukarna av de till förfogande ställda kvantiteterna handhades av länsstyrelserna, som i sitt arbete biträdades av representanter för fiskerinäringen. Olika linjer följdes härvid inom länen med hänsyn till skiljaktigheterna i landets olika delar. Man utgick sålunda på vissa håll från båtarnas storlek, på andra håll från det som skäligt ansedda antalet fisketimmar etc.

Beskaffenheten av de motortyper, som användas inom fisket, gjorde att möjligheterna att få fram ersättningsbränslen voro större än när det gällde jordbrukets traktorer. Det var främst s. k. motortjära och vissa destillationsprodukter av stubbtjära som togos i anspråk, varvid även i vissa fall fördyrande blandningar måste användas. Genom ett clearingförfarande möjliggjordes, att ett enhetspris på motortjära och blandningar med trädestillationsprodukter kunde tillämpas. Av ifrågavarande ersättningsbränslen levererades till fisket år 1942 ca 9 000 ton, år 1943 inemot dubbla denna kvantitet och år 1944, som framgår av tabellen å sid. 379, nära 20 000 ton.

Stora besvärligheter mötte emellertid att snabbt få fram ersättningsbränslen i tillräckliga kvantiteter. Man undersökte därför möjligheterna att för fiskefartygens vidkommande övergå till gengasdrift, men från fiskarenas sida mötte ett kompakt motstånd häremot. Fränsett den allmänna oviljan mot att övergå till ett oprövat och ovisst samt antagligen dyrbarare bränsle, var detta motstånd lätt förklarligt. Främst gällde det riskerna för förgiftning. Härtill kom, att kravet på driftsäkerhet icke kunde på ett betryggande sätt uppfyllas. Invändningen angående det utrymme ombord som krävdes för gengasverket och för bränslet och vilket gick ut över lasten betydde ock en del förutom kostnaderna för installationen. LK:s an-

strängningar att förmå fiskarena att övergå till gengasdrift och Svenska Gengas AB:s specialkonstruktioner härför ledde blott till att fem fiskare åtog sig att prova gengasanläggning i sina båtar; dock skedde detta blott under förusättning att staten betalade alla ändringskostnader till gengasdrift och framdeles återgång till drift med flytande bränsle samt att flytande bränsle under hela provningstiden tilldelades i samma omfattning som till dem som icke använde gengas. Resultaten av provningarna, vilka dock på grund av den begränsade omfattningen icke kunde tillmätas avgörande betydelse, voro icke särskilt uppmuntrande, och efter en tid uppgav man försöken att förmå fisket övergå till gengasdrift.

Trots misslyckandet med det drivmedel som räddat jordbrukets traktor-drift lyckades man under hela kriget för fiskets vidkommande upprätthålla en sådan bränsleförsörjning — innefattande flytande bränslen såväl av ordinära slag som av ersättningstyp — att fiskets bedrivande näppeligen vid någon tidpunkt i nämnvärd mån hämmades genom drivmedelsbrist.

Till belysning av fiskets drivmedelsförsörjning under den svåraste delen av krigstiden meddelas nedan en sammanställning som anger tilldelningen av flytande bränsle till fiskebåtar under år 1944. Kvantiteterna avse m³ utom i fråga om motortjära, där de avse ton. (Beträffande antalet fiskebåtar och normalförbrukning av drivmedel m. m. se sid. 816.)

<i>Bränsleslag</i>		<i>Landsdelar</i>	
Lysfotogen	228	Norrlandskusten.....	1 315
Motorfotogen	2 682	Ostkusten	2 028
Motorbrännolja.....	434	Sydskusten	2 745
Motyl 25	1 991	Västskusten	20 273
Motyl 50	79	Inlandslänen	419
Motyl 85	390		
Motyl 98	8	Summa	26 780
Motortjära	19 896		
Skifferbrännolja	1 072		
Summa	26 780		

Handels- och prisreglering.

Utvecklingen fram till våren 1942.

Statlig reglering av priserna på saltvattensfisk började tillämpas redan sommaren 1934, sedan länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län — på förslag av 1933 års fiskeriutredning — fått i uppdrag av Kungl. Maj:t att för i Göteborgs fiskhamn ilandförd fisk anordna en dylik reglering. Syftet med regleringen, som ursprungligen omfattade endast tre fiskslag (torsk, kolja och vitling), var att genom ett system av minimipriser å fisken förhindra en vid större fångster oskäligen nedpressning av fiskarepriserna. Fisk, som vid auktion i Göteborg icke uppnådde åsatt minimipris, inköptes genom länsstyrelsens försorg till minimipriset eller sedermera, såvitt avsåg makrill, till ett något lägre pris. Sålunda inköpta fisk-

partier försåldes därefter till fabrik för tillverkning av fiskmjöl eller framdeles, där så var möjligt, för saltning eller annan beredning eller för export till »nya eller mera avlägsna marknader». Av länsstyrelsen inköpta partieringo däremot icke säljas till lägre pris än åsatt minimipris för färskkonsumtion inom landet eller för export till mera normala marknader. Minimipriserna fastställdes av Kungl. Maj:t, men länsstyrelsen erhöi befoget att, därest så krävdes, besluta om sänkning eller hävande av minimipriserna. Länsstyrelsen hade vidare möjlighet att — efter överenskommelse med Svenska västkustfiskarnas centralförbund — vidtaga olika åtgärder för inskränkning av tillförseln, såsom meddelande av föreskrifter om fångstbegränsningar eller bestämmelser om minimimått på fisk, som var underkastad reglering.

Då ovannämnda prisreglering visat sig vara till stor nytta för fiskarena, utvidgades den år 1935 och påföljande år att successivt omfatta allt flera fiskmottagningsplatser inom Göteborgs och Bohus län, varjämte regleringen utsträcktes till allt flera fiskslag och längre tider av året. Fr. o. m. 1939 gällde fiskprisregleringar praktiskt taget hela året samt omfattade samtliga viktigare slag av västkustfisk och samtliga dåvarande auktionsplatser på västkusten. Prisregleringarna fortsatte fram till den 26/3 1942, då den av Kungl. Maj:t beslutade regleringen av handeln med fisk trädde i kraft och minimipriserna ersattes med normal- och garantipriser, som fastställdes av LK.

Prisregleringar — av delvis annan typ än de som ägde rum i Göteborgs och Bohus län — tillämpades under åren närmast före världskriget även i Hallands län, i Skåne och Blekinge samt, beträffande strömming, på den egentliga ostkusten.

För samtliga nu nämnda minimiprisregleringar — med undantag av den reglering, som för strömming handhades av försäljningsföreningarna på ostkusten — gällde bl. a., att deltagandet i desamma från fiskarens sida var frivilligt. Vad särskilt angår Göteborgs och Bohus län, där prisregleringarna haft sin största betydelse, hade praktiskt taget alla fiskare i länet småningom anslutit sig till regleringarna.

De med prisregleringarna förenade utgifterna täcktes dels genom avgifter, som erlades av i regleringarna deltagande fiskare, dels genom anslagna statsmedel och dels slutligen genom inkomster, som influtit vid överskottsfiskens försäljning. För västkustens vidkommande utbetalades under åren 1936—41 i pristillägg sammanlagt 2 665 000 kr., varav ca en tredjedel finansierades genom överskottsfiskens försäljning, en tredjedel genom avgifter från fiskare och den återstående tredjedelen genom statsmedel.

Strömmingsfisket tillerkändes redan innan prisreglering i egentlig mening genomfördes för detta fiskes vidkommande ett särskilt statligt stöd i form av handelsreglering med speciella företrädesrättigheter för

fiskarens ekonomiska organisationer. Denna handelsreglering grundade sig ursprungligen på en av Kungl. Maj:t, i överensstämmelse med riksdagens beslut, den 15/6 1934 utfärdad förordning (nr 282), vilken sedermera ersattes med förordningen den 30/6 1937 (nr 645). Med stöd av dessa författningar erhöles av strömmingsfiskare bildade ekonomiska föreningar (s. k. auktoriserade producentföreningar) genom olika av Kungl. Maj:t meddelade beslut ensamrätt att för försäljning mottaga strömming och sill, som fångats i Östersjön eller Bottniska viken samt ilandförts vid kusten därav. Uppsikten över dessa föreningar skulle utövas av ett särskilt år 1937 inrättat organ, benämnt *statens fiskenämd*. Dylik ensamrätt tillerkändes efter hand producentföreningar utefter hela ostkusten med undantag för Norrbottens län samt för Skåne och Blekinge.

Verklig prisreglering genomfördes för strömmingens vidkommande från början av år 1938 med stöd av förordningen den 30/6 1937 (nr 646) om viss reglering av priset på färsk strömming och sill. Prisregleringen var obligatorisk och handhades under fiskenämdens överinseende av de auktoriserade föreningarna. Huvudprincipen för denna reglering var, att dylik förening var skyldig att för strömming, som levererats till föreningen och av denna försålts till konsumtion i färskt tillstånd inom landet, erlagga lägsta pris (minimipris), som statens fiskenämd för varje tidpunkt fastställt. Enligt en fr. o. m. den 1/7 1941 gällande kungörelse skulle nu angivna grundregel tillämpas även för strömming, som försålles till rökning eller av föreningarna röktes i egen rörelse. För strömming, som måste försäljas för vissa andra ändamål än nu nämnda, var producentförening berättigad erhålla prisutjämningsbidrag, som utbetalades årsvis i efterskott av fiskenämden enligt i gällande författning angivna grunder. Prisutjämningsbidragen finansierades av prisregleringsavgifter ävensom av särskilda statsanslag. De sistnämnda uppgingo under åren 1938, 1939 och 1940 till resp. 96 507, 104 488 och 41 532 kr.

Medan syftet med samtliga nu nämnda prisregleringar varit att förbättra fiskarens ekonomiska utbyte av sin näring, medförde kriget härvidlag liksom på andra områden småningom en förskjutning i motiven för statsingripande.

Under krigstiden kom sålunda även på fiskets område främst omsorgen om konsumenterna att diktera statsmakternas åtgöranden. De första krigsåren inriktades intresset särskilt på att stimulera till ökat fiske, att i anknytning till rådande minimiprisregleringar garantera avsättningen av fisken och att tillvarataga uppkommande överskott på ur försörjnings-synpunkt bästa sätt. I sistnämnda syfte lät LK hos befintliga företag salta eller konservera fisköverskotten för att sedan avyttra dem till konsumtion inom landet. Åren 1940 och 1941 övertogs på detta sätt, inom ramen för de dåvarande prisregleringarna, fisk av olika slag — däribland ström-

ming — till ett sammanlagt värde av ca 1,8 milj. kr. Samtliga produkter kunde sedermera i allmänhet genom förmedling av vederbörande beredare utförsäljas.

LK medverkade vidare redan under de två första krigsåren vid tillkomsten av åtgärder för en intensifiering av fisket i kristid. Efter förslag av LK bemyndigades länsstyrelserna i detta syfte genom Kungl. Maj:ts beslut den 10/5 1940 att på ansökan av bl. a. fiskerättsinnehavare eller yrkesfiskare utfärda föreskrifter om ändring i sådana lokala bestämmelser om fiskets vård och lämpliga bedrivande, vilka utfärdats med stöd av gällande fiskeristadga. Meddelade ändringsföreskrifter finge dock icke avse bestämmelser, varigenom för fiskart stadgats visst minimimått och ej heller bestämmelser som tillkommit i avsikt att förhindra användandet av för fiskebeståndet förödande redskap. Härutinnan gjordes dock redan år 1942 den ändringen, att från dispensmöjlighet undantogs endast sådana bestämmelser, varigenom för viktigare slag av insjöfisk (gädda, gös, lax, laxöring eller röding) stadgats visst minimimått, ävensom bestämmelser som tillkommit för att förhindra mera varaktig minskning i beståndet av lax, laxöring och röding. Sistnämnda år anvisade Kungl. Maj:t därjämte medel till LK för utprovande i södra Östersjön och i fiskevattnen kring Gotland av vissa därstädes tidigare ej använda fiskemetoder, varjämte från LK:s sida åtgärder vidtogos — särskilt genom en restriktiv tilldelning av drivmedel och fångstredskap — i syfte att förmå räkfiskarna att övergå till det för folkförsörjningen mera betydelsefulla fisket efter sill och annan fisk. Försöken med utprovning av nya fiskemetoder kröntes beträffande södra Östersjön med god framgång men visade beträffande fiskevattnen kring Gotland, att de ifrågasatta fiskemetoderna där icke kunde tillämpas. Ytterligare må nämnas, att lantbruksstyrelsen år 1940, för att i någon mån motverka följderna av att så många inom fisket sysselsatta personer då inkallats till militärtjänst, tog initiativ till bildandet av en organisation på fiskeområdet likartad med den som genomförts inom jordbruket genom bildandet av arbetsblocken.

De egentliga krisregleringarna på fiskets område började först i slutet av december 1941. Efterfrågan på fisk hade under hösten samma år starkt ökats som följd av bl. a. de skärpta ransoneringarna av olika livsmedel, främst kött. Fiskförsörjningen hade vidare vid denna tid märkbart försämrats genom att importen av salt sill — som före kriget tillgodosett ca 90 % av landets behov av denna vara — i huvudsak upphört. Den knapphet på sill och även annan fisk, som på grund av dessa och andra förhållanden gjorde sig alltmera märkbar, medförde att fiskpriserna började stiga relativt hastigt. Som exempel härpå kan nämnas, att genomsnittspriset för i Göteborgs fiskhamn försäld fisk steg från 23 öre per kg 1939 till 67 öre 1941.

Det var för att förhindra en ytterligare fortsatt prisstegring på fisk som statsmakterna vid nämnda tid funno sig föranlåtna att av konsumenthänsyn genomföra en reglering av fiskpriserna. Icke blott handelns marginaler utan även priserna vid försäljning från fiskare blevo härvid bundna, så att de toppriser, som tidigare kunnat noteras under krisen, icke längre blevo möjliga. För att kompensera fiskarena för förlusten av toppriserna och för att stimulera dem att föra iland så mycket fisk som möjligt, utbyggdes samtidigt i väsentlig grad den statliga avsättningsgarantien för fisk. Från fiskareorganisationernas sida utgjorde detta en bestämd förutsättning för att fiskarena skulle medverka till normalprisregleringen och en intensifiering av fisket.

Systemet med normalpriser och med utvidgad avsättningsgaranti infördes enligt Kungl. Maj:ts beslut, beträffande färsk sill i december 1941, beträffande färsk strömming i februari 1942 och beträffande annan viktigare saltvattensfisk i färskt skick i mars 1942. Normalprisregleringen uppdrogs åt LK att handha i samråd med PKN, medan avsättningsgarantien skulle ankomma på LK ensam.

I och med att normalprisreglering genomfördes för saltvattensfisk blev det också nödvändigt att införa en reglering av handeln med fisk, enär de bundna priserna omöjliggjorde en fri konkurrens om varan. I rådande knapphetsläge måste nämligen ett instrument skapas för rättvis fördelning av tillgängliga fiskkvantiteter mellan handelns olika intressenter. Handelsreglering krävdes även för att ge LK möjlighet att anvisa fisk för saltning eller annan beredning. Fisk kunde på detta sätt undandragas färskmarknaden för att framdeles komma till användning.

Av anförda skäl utfärdade Kungl. Maj:t den 5/12 1941 kungörelse (nr 900) angående reglering av handeln med färsk sill och den 6/3 1942 kungörelse (nr 99) angående reglering av handeln med vissa slag av fisk. Enligt nämnda kungörelser erhöill LK befogenhet att i fråga om de fiskslag, som ovan berörts, i samband med systemet med normal- och garanti-priser, reglera försäljningen från fiskare till återförsäljare och förbrukare ävensom försäljningen från annan än fiskare till återförsäljare. Försäljningen av dylik fisk från annan än fiskare till förbrukare berördes däremot ej av kungörelserna. I fråga om handeln med strömming hade redan flera år tidigare, såsom förut berörts, vissa regleringsanordningar genomförts. Bestämmelserna härom överfördes nu, i huvudsak oförändrade, till ovannämnda kungörelse nr 99/1942. I samband härmed överflyttades även de uppgifter, som tidigare åvilat statens fiskenämnd, till LK.

Handels- och prisregleringen åren 1942—1946.

Den i mars 1942 genomförda prisregleringen omfattade all viktigare saltvattensfisk, d. v. s. makrill, vitling, torsk, kolja, lyrtorsk, gråsej, kummel, långa, sandskädda, skrubba, lerskädda, rödtunga och rödspätta.

Till grund för normalprissättningen lades i allmänhet genomsnittspriserna å berörda fiskslag år 1941. Normalpriserna fastställdes nämligen till en nivå som låg ca 10 % högre än 1941 års genomsnittspriser. Jämfört med prisläget månaden närmast före ifrågavarande reglerings ikraftträdande inneburo emellertid de fastställda priserna en betydande prissänkning. Såsom exempel på normalprissättningen i mars 1942 må anföras, att vitling, torsk och kolja i storlek 1 åsattes pris om resp. 0: 80, 1: 00 och 1: 35 kr. per kg rensad vara vid försäljning från fiskare till partihandlare, att priset vid försäljning av fisk av enahanda slag från partihandlare i första prisområdet till annan handlande fastställdes till resp. 0: 97, 1: 18 och 1: 55 kr. samt vid försäljning till förbrukare i första prisområdet till resp. 1: 50, 1: 90 och 2: 40 kr. De relativt höga normalpriserna vid försäljning från fiskare ansågos kunna motiveras bl. a. av den fördyring, som sedan krigsutbrottet inträffat i fråga om fiskets förnödenheter, ävensom av att fiskarena måst vidkännas betydande inskränkningar och risker på grund av mineringar och andra krigshandlingar. För att stimulera fiskarena att ilandföra så mycket fisk som möjligt bestämdes de samtidigt införda garantipriserna att ligga i samma nivå som normalpriset vid försäljning från fiskare. Priset till fiskaren var alltså fastlåst både uppåt och nedåt och skulle gälla vare sig tillförseln av fisk var stor eller liten eller kvaliteten på fisk var särdeles hög eller endast godtagbar. På grund av den knappa tilldelningen av drivmedel för fiskets behov ansågs det icke vara något allmänt intresse att fiskarena vid små fångster erhöles högre priser och därmed stimulerades att förbruka drivmedlen under ofördelaktiga väderleksförhållanden, när endast små fångster i allmänhet kunde påräknas. En viktig, av praktiska skäl förestavad inskränkning i garantisystemet innebar bestämmelsen, att fisk måste levereras på särskilt angivna fiskmottagningsplatser (från början ett 40-tal) för att avsättnings- och prisgarantien skulle gälla.

Trots att tillförseln av inhemsk fisk under senare halvåret 1942 icke kan sägas ha varit anmärkningsvärt liten, uppstod till följd av den skärpta ransoneringen å andra livsmedel, framför allt kött, i förening med den nästan totala bristen på importerad salt sill en starkt ökad efterfrågan på fisk såväl på färskmarknaden som från konserverfabrikernas och salteridkarnas sida. En följd av den ökade efterfrågan blev, att en högst avsevärd fördyring inträdde i avseende på de ännu icke reglerade fiskslagen. Ett flertal av dessa betingade under hösten 1942 priser, som inneburo en tre- eller fyrdubbling av genomsnittspriserna under 1941. LK hemställde därför i slutet av oktober 1942 hos Kungl. Maj:t om bemyndigande att utsträcka gällande handels- och prisreglering till ytterligare fiskslag utöver dem, som avsågos i kungörelsen nr 99/1942. Sådant bemyndigande meddelades av Kungl. Maj:t beträffande all icke förut reglerad saltsjöfisk genom kungörelse den 6/11 1942 (nr 862) angående reglering av handeln

med vissa slag av fisk och, angående normalprissättningen, genom beslut den 27/11 1942. Med stöd av nu nämnda bemyndiganden förordnade LK, att handeln med all färsk och frusen saltvattensfisk, som ej förut varit underkastad reglering, skulle fr. o. m. den 4/1 1943 regleras, varjämte normalpriser åsattes samma fiskslag. Beträffande de nytillkomna fiskslagen iklädde sig dock LK från början icke någon garanti för att fiskarena skulle till vissa priser vinna avsättning för sina fångster därav.

Med undantag av vissa mindre jämkningar, föranledda bl. a. av en under sommaren 1942 inträffad fördyring av drivmedlen, förblev normal- och garantiprisnivån på grund av överenskommelse mellan LK och Svenska västkustfiskarnas centralförbund i stort sett oförändrad fram till juli 1943. Nämnda månad genomfördes på grund av den under våren och försommaren inträffade förbättringen i landets livsmedelsförsörjning en ganska avsevärd sänkning av normal- och därmed även av garantipriserna på fisk, uppgående till mellan 10 och 15 %. Vidare inskränktes garantiens omfattning dels genom att mindre viktiga fiskslag uteslötos därifrån, dels genom utmönstring av de minsta sorteringarna av de ännu garanterade fiskslagen. I november s. å. gick man vidare på den inslagna linjen, i det att garantien för vissa fiskslag inskränktes till att gälla endast de största sorteringarna. Samtidigt avskaffades de fasta fångstpriserna för ett flertal fiskslag, vilket innebar att ett större eller mindre »glapprum» infördes mellan garantipriset och normalpriset vid försäljning från fiskare. Ett system infördes därjämte för ett antal fiskslag med normalpris allenast vid försäljning till konsument, s. k. partiell reglering. För många fiskslag fastställde därjämte Svenska västkustfiskarnas centralförbund i samråd med LK och PKN vissa, högre än garantipriserna liggande minimipriser, under vilka fisken icke fick säljas till annan än LK. Härigenom stimulerades fiskarena att ilandföra så förstklassig fisk som möjligt, då de i annat fall riskerade att fisken vid försäljningen icke uppnådde minimipriset utan övertog till det lägre garantipriset.

Sedan försörjningsläget successivt förbättrats, upphävdes i april 1944 normalpriserna och prisstoppbestämmelserna för samtliga slag av färsk och frusen fisk med undantag av färsk och frusen strömming. Ett avskaffande av normalprissättningen och även av det allmänna prisstoppet å fisk ansågs då i och för sig ägnat att åtminstone under sommarhalvåret medföra en genomsnittligt lägre prisnivå för fisk än om prisbildningen skulle bindas genom statliga stoppriser eller genom normalpriser, som låge på gällande nivå eller i närheten därav. I samband härmed begränsades prisgarantien ytterligare med hänsyn såväl till antalet avsättningsgaranterade fisksorter som till omfattningen av de statliga förlustriskerna, vilka maximerades till visst belopp. Under denna friare tid, vilken varade till november 1944, tillämpades på västkusten minimipriser såsom överbyggnad på garantisystemet.

Vid sistnämnda tidpunkt fann sig LK — på grund av minskad tillgång och stegrade priser på saltvattensfisk över huvud i förening med tendenser inom fiskhandeln att tillämpa högre marginaler än förut — föranlåten att återinföra normalpriser å fisk i samtliga försäljningsled. Med hänsyn till en tidigare under året inträffad sänkning av tjäroljepriset kommo normalpriserna att fastställas något lägre än de dessförinnan senast gällande priserna. En följd av normalprisernas återinförande blev, att det under den friare tiden inskränkta garantisystemet utbyggdes till ungefär sitt gamla omfång.

En väsentlig nedsättning av normalpriserna med ca 20 % och i än högre grad av garantipriserna (med ca 40 %) företogs sommaren 1945 som en följd av att fientligheterna upphört i Europa i maj 1945 och i samband därmed möjligheterna till havsfiske i betydande grad ökats. För dessa prissänkningar erhöilo fiskarena kompensation genom successiva, ganska betydande prissänkningar i fråga om fiskets drivmedel.

Det pris- och garantisystem, som under kriget gällde på sydkusten, var i sina huvuddrag utformat på samma sätt som det på västkusten tillämpade, ehuru det av naturliga skäl var begränsat till endast två fiskslag, nämligen torsk och sill. Vidare ägde under vissa perioder avbrott rum i prisgarantierna på sydkusten, vilket berodde på de sämre möjligheterna på sydkusten i fråga om tillvaratagande av stora fiskfångster.

Även torsk, som fångats och ilandförts vid ostkusten, var tidvis under kriget prisgaranterad. Prisregleringen på ostkusten avsåg dock framför allt strömming, för vilket fiskslag normal- och garantiprissystemet utformats efter andra linjer än för övrig saltvattensfisk. Vad normalpriserna beträffar omfattade dessa endast partihandels- och detaljhandelsleden. Det för partiförsäljning fastställda normalpriset för strömming varierade i lägsta prisområdet med hänsyn till fångsternas storlek mellan 60 öre och 1 kr. 10 öre per kg. Garantipriset för överskottsströmming utgjorde ursprungligen 40 öre per kg färsk vara, men ändrades sedermera att i stället avse hos producentföreningarna uppkommande överskott av salt strömming, vilka överskott inlöstes till ett pris, som per kg färsk vara motsvarade 35 à 37 öre per kg.

I fråga om såväl väst- och sydkustfisken som strömmingen var riket för bestämmande av normalpriserna i handeln indelat i olika prisområden, som fastställts med hänsyn tagen till de olika konsumentorternas avstånd från vederbörande fångstplatser.

Praktiskt taget alla garantipriser och normalpriser vid försäljning från fiskare fastställdes på grundval av överenskommelser mellan å ena sidan representanter för vederbörande statliga myndigheter (LK och PKN) och å andra sidan representanter för de olika fiskaresammanslutningarna. Fiskarerepresentanterna åtog sig genom överenskommelse också att arbeta enligt myndigheternas intentioner i fråga om minimimåtten

å fisk liksom i fråga om fångstbegränsningar. Under vintern 1942/43, då efterfrågan på fisk var som störst, överenskoms sålunda om mycket låga minimimått i fråga om prisgaranterad fisk, i vissa fall ned till ett mått av 15 cm, varjämte bestämdes att någon fångstransonering icke skulle upprätthållas. När sedermera fisköverskotten ökades, träffades överenskommelser om höjning av minimimåtten för den prisgaranterade fisken och om erforderliga fångstbegränsningar.

Den handelsreglering, som genomfördes våren 1942, fick i sina huvuddrag följande utformning. Beträffande såväl strömming (som ju tidigare varit handelsreglerad) som annan reglerad fisk bestämdes, att tillstånd skulle erfordras för bedrivande av partihandel samt för inköp av handelsreglerad fisk direkt från fiskare. Såsom auktoriserad partihandlare antogs i stort sett varje person eller företag, som tidigare idkat dylik handel. På fiskmottagningsplatser, där auktioner förut funnits anordnade, fördelades fisken, när brist förelåg i förhållande till efterfrågan, i enlighet med kvotering som i princip grundades på inköpen under viss basperiod. På andra fiskmottagningsplatser fingo partihandlare inköpa fisk av fiskare i det stora hela på samma sätt och i samma ordning som tidigare. Kontrollen häröver skedde genom LK, i första hand dess ombud å vederbörande fiskmottagningsplats, till vilket ombud fiskhandlarna hade att lämna regelbundna uppgifter över sina inköp. Även partihandlare på andra platser än fiskmottagningsplatser fingo, i den mån de normalt köpte fisk direkt från fiskare, fortsätta denna verksamhet, ehuru under kontroll av kommissionens ombud på närmaste fiskmottagningsplats. Från regeln att fisken skulle säljas till personer eller företag, som av LK erhållit rätt att inköpa fisk direkt från fiskare, medgavos smärre undantag. Det var sålunda tillåtet för fiskare att sälja av honom fångad fisk till enskild förbrukare i fiskarens hemort för tillgodoseende av dennes husbehov. Vidare kunde fiskare under vissa förutsättningar erhålla tillstånd av kristidsstyrelsen att på viss ort eller inom visst område sälja fisk direkt till handlare eller förbrukare.

Regleringen av handeln med fisk innebar icke blott fördelning av tillgängliga fiskkvantiteter mellan handelns olika intressenter utan även mellan skilda användningsområden. Viss skyldighet förelåg också för vederbörande handlande såväl på auktionsplatserna som på andra landningsplatser att vid onormala förskjutningar av fisktillförseln inskränka sin försäljning till förmån för fiskhandlarna på annan mindre väl försedd ort (s. k. lokalkvotsystem).

För att underlätta en rättvis och rationell fördelning av fisken bildades under medverkan av LK på de viktigaste fiskmottagningsplatserna i Göteborgs och Bohus län särskilda föreningar av fiskhandlare med uppgift att under kontroll av kommissionens ombud fördela tillgängliga fiskkvanti-

teter mellan ortens grossister etc. Fördelningsarbetet var, särskilt under 1942 och början av 1943, då efterfrågan på fisk var som störst, i flera avseenden påfrestande såväl för fiskhandeln som för de övervakande instanserna. Principen om fördelning efter tidigare inköp visade sig icke lätt att upprätthålla och svårigheterna ökades allt eftersom basperioden blev mera avlägsen i tiden. Åtskilliga avvikelser från principen måste därför företagas, särskilt på grund av angelägenheten att i större omfattning dirigera fisk till sådana orter eller områden, där man kunnat konstatera mera avsevärd brist. Kvoteringsarbetet komplicerades ytterligare under den tid av år 1943 då s. k. lokal fiskransonering var rådande i Stockholm med omnejd (se sid. 413).

Hösten 1943 företogs, på grund av den vid denna tid inträffade förbättringen i landets livsmedelsförsörjning, i fråga om ett flertal fiskslag vissa uppmjukningar av tidigare utfärdade bestämmelser om reglering av fiskhandeln. Ytterligare uppmjukningar ägde rum i april 1944 beträffande samtliga slag av saltvattensfisk med undantag för strömming, samtidigt med att normalpriserna å dessa fiskslag slopades. När normalprissättningen återinfördes i november 1944, återupplivades emellertid, åtminstone till en del, tidigare bestämmelser om fördelningen av fisk och därmed sammanhängande handelsreglering.

De av kriget föranledda handels- och prisregleringarna på fiskområdet upphörde successivt under våren och försommaren 1946. Sålunda upphörde normalpriserna på annan fisk än strömming den 16/3, LK:s prisgaranti för strömming den 1/4, LK:s garanti för annan fisk den 14/4, de egentliga normalpriserna för strömming den 15/6 och resterna av handelsregleringen för annan fisk än strömming likaledes den 15/6 1946. De upphävda prisregleringarna ersattes härefter med ett nytt, för mera fredsmässiga förhållanden avpassat system. Detta system har i viss mån inneburit, att en återgång skett till förkrigstidens minimiprisregleringar. Den grundläggande nyheten i det nya systemet har varit, att fiskarens egna organisationer fått övertaga den avsättnings- och prisgaranti beträffande överskottsfisken, som tidigare åvilat staten, och den verksamhet staten tidigare utövat för nyttiggörande av överskottsfisken. (Se St. o. F. VII sid. 230 ff. och VIII sid. 89.)

Omhändertagandet och dispositionen av uppkommande fisköverskott.

De kvantiteter fisk, som LK under åren 1940—45 samt tiden därefter fram till den 14/4 1946, då prisgarantien för fisk helt upphörde, på grund av lämnade prisgarantier eller eljest övertog för beredning, utgjorde, uttryckt i ton och i avrundade tal: år 1940 650, år 1941 2 000, år 1942 3 200, år 1943 14 900, år 1944 16 400, år 1945 12 900 och år 1946 4 000 ton. Den alldeles övervägande delen av fisken övertogs eller anvisades på västkusten. Närmare uppgifter om de under ovannämnda tid övertagna fiskkvantite-

terna samt om LK:s utgifter och inkomster m. m. i samband därmed återfinnas i nedanstående tablå.

Livsmedelskommissionens utgifter och inkomster m. m. för fisk, som kommissionen låtit bereda (salta, infrysa eller konservera) under åren 1942—1946.

År Fiskslag	Inköpt fisk		Berednings- kostnader inkl. frakter o. d. 1 000 kr.	Summa anskaffnings- värde 1 000 kr.	Försäljnings- värde 1 000 kr.	Vinst (+) eller förlust (-) 1 000 kr.
	ton	1 000 kr.				
1942	3 226	2 155	596	2 751	3 074	+ 323
1943	14 855	12 787	3 989	16 776	7 608	— 9 168 ¹
1944	16 395	10 591	2 735	13 326	8 993	— 4 333
1945	12 939	10 719	1 838	12 557	9 720	— 2 837
1946	3 993	1 956	401	2 357	1 924	— 433
Summa	51 408 ²	38 208	9 559	47 767	31 319	— 16 448
Härav:						
Strömming ..	3 243	2 421	64	2 485	1 948	— 537
Sill	16 093	11 321	2 473	13 794	10 295	— 3 499
Makrill	6 795	4 839	1 311	6 150	3 539	— 2 611
Skarpsill	1 709	414	372	786	872	+ 86
Annan fisk ..	23 568 ³	19 213	5 339	24 552	14 665	— 9 887

¹ Härav motsvara 5,2 milj. kr. gåva till Grekland.

² Härav 2 428 ton övertaget i salt vikt, resten i färskt tillstånd.

³ Huvudsakligen torsk, vitling, kolja och andra torskfiskar samt plattfisk.

I de i denna tablå redovisade, av LK övertagna fiskkvantiteterna ingå vissa partier fisk (framför allt torsk och sill), som — utan att vara överskott i egentlig mening — av folkförsörjningsskäl inköpts för saltning eller annan konservering. Den ojämförligt största delen av den av kommissionen övertagna fisken var dock avsättningsgaranterad överskottsfisk, som eljest icke funnit avnämare.

Den vanligaste formen för tillvaratagande av fisköverskotten var inlösen av överskotten i färskt skick och saltning av desamma för LK:s räkning. Fisken blev här enligt kontrakt mellan LK och olika salteriföretag omhändertagen, saltad och lagrad som LK:s egendom. Detta förfaringsätt tillämpades beträffande saltningen av den övervägande delen av annan fisk än sill och även i betydande omfattning för sill. Även infrysningen av fisköverskott, där sådan förekom, ägde i allmänhet rum för LK:s räkning.

Ett annat sätt som tillämpades vid LK:s övertagande av fisköverskott från fiskarena var, att fisken i färskt skick överläts till konserverfabriker eller salterier till beredning för vederbörande företags egen räkning. De framkommande produkterna voro sålunda i dessa fall icke LK:s egendom. Den fisk, varom här är fråga, ingår ej heller i de i tablåen angivna siffrorna. Delvis måste överlåtelseerna till fiskberedare ske till reducerade priser, d. v. s. med viss av LK bekostad subvention. I många fall kunde också, där någon tids lagring av de beredda produkterna påkallades, vederbörande företags

medverkan till lagringen och beredningen vinnas endast mot att LK garanterade produkternas avsättning till fullt pris. Överlåtelse till beredning efter nu angivna principer skedde bl. a. till Sveriges sill- och fiskimportörförening (bildad år 1941 under LK:s medverkan) beträffande sill för saltning samt till konserverfabriker beträffande makrill för inkokning och beträffande vitling och annan småfisk för tillverkning av fiskbullar. I pris-subsventioner och prisgarantier m. m. till konserverfabriker utgav LK sammanlagt över 600 000 kr. Härjämte utbetalades som subsvention i samband med saltning av strömming, som icke var LK:s egendom, närmare 140 000 kr.

Utöver nu redovisade anordningar för övertagande av fisköverskott förekom även inlösen av den prisgaranterade fisken först i färdigberett skick. Detta förfaringssätt praktiserades under de senare krisåren i stor omfattning på ostkusten, där strömmingsförsäljningsföreningarna ägde påkalla fullgörandet av statsgarantien för strömmingen endast i den mån föreningarna låtit salta den för egen räkning och lagrat den i sex månader. Ifrågasvarande system tillämpades i mindre utsträckning även beträffande sydkustsill, vidare beträffande västkustfisk under en del av år 1944 på försök i Hafstensund, Fjällbacka och i Halland samt slutligen under år 1946, då salt sill i stor utsträckning inlöstes för att användas i den internationella hjälpverksamheten.

Som en gemensam regel för LK:s placering av fisköverskott m. m. gällde, att LK för beredningen anlidade endast redan befintliga företag, till största delen företag med anläggningar på västkusten. Någon beredning i kommissionens egen regi förekom alltså icke. Uppgörelserna med de olika salterierna, konserverfabrikerna och fryserierna inneburo ett mycket omfattande arbete för kommissionen. De anlidade företagen gingo emellertid i allmänhet väl i land med sina uppgifter. Misslyckanden av betydelse ägde som regel rum endast där företagen vid de verkligt stora fiskfångsterna tagit på sig kvantiteter, som överstego deras kapacitet. Den alldeles övervägande delen av de såsom överskott övertagna fiskfångsterna kunde, trots i vissa fall mer än årslång lagring, småningom placeras till människoföda. Stora partier exporterades i form av gåva till Grekland; betydande partier försålles, i allmänhet till reducerade priser, till andra behövande länder, däribland Finland, Polen, Nederländerna och Tjeckoslovakien. Vid försäljningen och expedieringen biträdde kommissionen av de olika salterierna och konserverfabrikerna eller av sammanslutningar av dessa.

Av LK under åren 1940 och 1941 upplagrade fiskpartier kunde säljas med viss vinst, som tillfördes en år 1942 inom LK inrättad clearingkassa för fisk. Såsom framgår av tablån å sid. 389 utgav LK under åren 1942—46 sammanlagt ca 47,8 milj. kr. för inköp och beredning m. m. av fisk, medan försäljningsvärdet å samma fisk utgjorde ca 31,3 milj. kr.

LK:s förlust å denna verksamhet utgjorde alltså ca 16,5 milj. kr. Under det första regleringsåret behövde någon strömming icke övertagas, beroende på att de under detta år ilandförda kvantiteterna strömming till alldeles övervägande delen kunde avsättas på färskmarknaden eller tillvaratagas för ordinär beredning.

År 1943 uppkommo betydande överskott av framför allt makrill och torskfisk. Härav nyttjades kvantiteter med sammanlagt värde av över 5 milj. kr. för tidigare omnämnda gåvosändningar till Grekland. År 1944 intogs den dominerande platsen bland överskottsfisken av sillen — ej mindre än 10,7 milj. kg — varav större delen exporterades till Finland till reducerade priser. Nästföljande års fisköverskott, vilket utgjorde i det närmaste 13 milj. kg, fann — i huvudsak på affärsmässig basis — sin väsentliga avsättning i Polen och Tjeckoslovakien.

Såsom ovan nämnts uppgingo förlusterna på LK:s verksamhet för inköp och beredning m. m. av fisk till sammanlagt i runt tal 16,5 milj. kr. I denna summa ingå icke, bortsett från några mindre betydande poster, LK:s utgifter för lagring av den för LK:s räkning beredda fisken, vilka utgifter sammanlagt utgjorde ca 1,7 milj. kr. och bestredos från anslaget till omkostnader för statlig inköps- och försäljningsverksamhet. Till täckande av förlusterna på överskottsfisk anvisade 1944 års riksdag ett anslag på 8 550 000 kr. I den mån förlusterna icke kunde täckas av detta anslag, skulle de enligt Kungl. Maj:ts medgivande belasta den förut omförmälda inom LK inrättade clearingkassan för fisk. Denna kassa bildades enligt Kungl. Maj:ts beslut i mars 1942 och skulle användas för utjämning av vinster och förluster på olika importerade partier av fisk samt mellan import- och inlandspriserna. Förutom tillskott av clearingavgifter och vissa andra inbetalningar, som av vederbörande importörer verkställdes i samband med import av fisk, utgjordes kassans inkomster av regleringsavgifter, som genom LK:s försorg upptogos från förstahandsuppköparna av inhemsk färskfisk. Sistnämnda avgifter utgingo ursprungligen med visst för olika fiskslag varierande öresbelopp per kg, i allmänhet 5 öre, men fastställdes sedermera (från april 1944) till viss procent av fiskens inköpsvärde. För strömming utgick dock under hela regleringstiden en avgift av 1 öre per kg. Till clearingkassan inbetalades vidare vissa belopp (ca 1,5 milj. kr.) i samband med den sillsaltning, som under kriget skedde för Sveriges sill- och fiskimportörförenings räkning. Kassans behållning per den 1/4 1945 uppgick till i runt tal 8,4 milj. kr. Större delen av detta belopp eller ca 5,6 milj. kr. utgjorde regleringsavgifter för inhemsk färskfisk.

Kolonialvaror och tobak.

Kaffe, te och kakao.

Kaffeförsörjningen tilldrog sig under krisåren ett särskilt intresse från allmänhetens sida, vilket givetvis måste ses mot bakgrunden av svenskar-

nas normalt mycket höga kaffekonsumtion. Åtstramningen i förhållande till den tidigare förbrukningen var under den svåraste tiden starkare i fråga om kaffe än i fråga om andra väsentliga förnödenheter på livsmedelsområdet, möjligen med undantag för ägg. Regleringen kom vidare att omspänna en längre tid än någon av de andra ransoneringarna. Sammanlagt pågick kafferansoneringen i ungefär ett decennium med fördelning på två etapper, av vilka den första i stort sett sammanföll med själva krigstiden, medan den andra tog sin början i mars 1947 och slutade i augusti 1951.

Första ransoneringen.

Kaffe hörde till de förnödenheter som allra först blevo föremål för regleringsåtgärder, låt vara att dessa till en början icke voro av sådan natur, att de direkt berörde konsumenterna. Redan i slutet av augusti 1939, några dagar före andra världskrigets utbrott, vidtogs importreglering i fråga om kaffe, kaffesurrogat, te, kakaoböner, kakaopulver och vissa kryddor. Åtgärden åsyftade icke att försvåra eller minska importen av dessa varor utan tillgreps för att man genom ett licenssystem skulle kunna i viss mån reglera fördelningen på importörerna.

Under krigets första halvår kunde importen upprätthållas i ungefär normal omfattning. Efter en mindre hamstringsvåg i samband med krigsutbrottet fortlöpte också försäljningen utan störningar. När myndigheterna på vårvintern 1940 beslöt genomföra en ransonering av kaffe och te, dikterades detta beslut sålunda icke av någon överhängande oro för försörjningen. Åtgärden, som sattes i verket den 27/3 1940 såsom den första i den långa raden av ransoneringar på livsmedelsområdet, var närmast avsedd som ett led i en av valutahänsyn planerad importbegränsning. Ransoneringen hann dock icke bli många dagar gammal förrän ett annat och ännu mera tvingande behov därav framträdde i och med avspärrningen av handelsvägarna västerut den 9/4 1940. Den frivilligt valda importinskränkningen ersattes härigenom av ett påtvinget importstopp.

Begränsade möjligheter till import västerifrån kommo visserligen så småningom till stånd genom lejdboatstrafiken, men dels fortlöpte denna långt ifrån störningsfritt, dels måste kaffet trängas med andra och försörjningsviktigare förnödenheter om de knappa lastutrymmena. Såsom framgår av tabellen å sid. 00 var inskränkningen i kaffeimporten högst betydande under hela ransoneringstiden och i synnerhet under åren 1942—43, då den genomsnittliga importen per år stannade vid mindre än en femtedel av 1938 års siffra. Importen av *te* drabbades icke lika hårt, men även här var nedskärningen kraftig, särskilt år 1942.

Då ransoneringen började, uppgick landets totala lager av kaffe, uttryckt i orostad vara, till omkring 45 000 ton, motsvarande ca 10 månaders försäljning 1938. Ungefär lika lång tids normalförbrukning täckte telagren, som uppgingo till ca 450 ton.

De bägge varuslagen hopkopplades ransoneringsmässigt på så sätt, att på en inköpskupong för 250 g rostat kaffe alternativt fick köpas 100 g te. Denna relation mellan kaffe och te gällde under större delen av ransoneringen, men tidvis var kvantiteten te dubbelt eller tre gånger så stor. Efter drygt ett kvartal — närmare bestämt den 8/7 1940 — infördes även *kakao-pulver* som en alternativ vara i ransoneringen, varvid kvantiteten per kupong fastställdes till 200 g (senare under rätt lång tid 300 g).

Under första ransoneringsperioden, då det föregående höst till hela befolkningen utdelade beredskapskortet kom till användning, erhöles alla kaffe. I fortsättningen uteslötes barn födda senare än 1933. Denna gräns vid ungefär 7-årsåldern bibehölls till på hösten 1941, då den höjdes till 15 år. Barnen fingo i stället för kaffekort ett kakaokort, vilket under större delen av ransoneringsperioden även berättigade till te. Personer, som fyllt 60 år, fingo tilläggstilldelning (under ransoneringsgången varierande mellan 12 och 50 % av grundransonen), likaså skogsarbetare, sjömän och yrkesfiskare (25—100 %).

Från slutet av maj 1942 var kafferansoneringen sammankopplad med den då införda ransoneringen av *t o b a k s v a r o r*. De stora individuella olikheterna i konsumtionsvanorna beträffande tobak gjorde det lämpligt att tillgripa ett förfarande, genom vilket tobaken så att säga balanserades av en annan, allmänt åtrådd vara. Så skedde genom att den som tog ut tobakskort måste avstå en del av sin kafferanson. Personer över viss ålder kunde välja mellan helt och halvt tobakskort, och vidare lämnades så småningom möjlighet för »storrökare» att erhålla ett eller två tilläggskort för tobak. Reduceringen av kaffetilldelningen till rökarna växlade något allt efter försörjningsläget. Under vissa perioder fick den som tagit ut maximal tilldelning av tobak avstå helt från kaffe och te. Betydligt gynnsammare för rökarna ställde det sig exempelvis under tremånadersperioden december 1943—februari 1944, då tilldelningen var följande:

	Rostat kaffe gram	eller	Te gram
Person med helt tobakskort jämte två tilläggskort	250		200
» » » » » ett »	375		300
» » » » utan »	500		400
» » halvt »	625		500
» utan tobakskort	750		600

Man hade vid kafferansoneringsstart varit inriktad på en nedskärning av den totala förbrukningen med 15 à 20 %. Ransonen var därför — såsom framgår av tabellen å sid. 399 — till att börja med ganska riklig. När förutsättningarna för importen inom kort blevo radikalt förändrade på grund av de storpolitiska händelserna, måste åtstramningen genom ransoneringen självfallet bli långt starkare. För så gott som varje ny ransoneringsperiod minskades tilldelningen något. När regleringen pågätt ett

år, var man nere i ungefär hälften av den ursprungliga ransonen, efter ytterligare ett år i fjärdedelen och kort därpå nåddes bottenläget för hela ransoneringstiden: under ett par vårmånader 1942 var kafferansonen endast 1,5 g per dag, vilket betydde att lika stor kvantitet som i början av ransoneringen hade utgjort en dagsranson nu skulle räcka nära tio dagar. Motsvarande åtstramning drabbade givetvis näringsställena, vilkas tilldelning till en början utgått med 80 % av förkrigsförbrukningen. Under några månader 1943 lämnades ingen tilldelning av te till näringsställena, och rätten att alternativt med kaffe och te inköpa kakao var upphävd för såväl innehavarna av kaffekort som näringsställena i ett par omgångar på sammanlagt nära tre års tid, varunder kakao alltså lämnades endast på barnens kort.

I fråga om kaffe behövde däremot icke något avbrott ske i tilldelningen, ehuru det vid ett par tillfällen var hotande nära. På våren 1942 övervägdes allvarligt alternativet att i stället för den nyssnämnda minimitilldelningen helt inställa försäljningen under sommarhalvåret för att trygga en icke alltför blygsam ranson under den följande vintern, även om importen under den mellanliggande tiden skulle bli obetydlig eller helt utebli. Över huvud taget var man angelägen om att så vitt möjligt hålla ransonen högre vintertid och i synnerhet vid jularna.

En annan av grundprinciperna för planeringsarbetet var, att de inom landet befintliga förråden av kaffe icke borde få understiga en kvantitet av ungefär 3 000 ton. Ett bottenlager av denna storlek ansågs nödvändigt dels av rent försäljningsmässiga skäl, dels som en krigsreserv. Denna minimigräns tangerades — eller var i varje fall på väg att tangeras — år 1943. Då tilldelning av kaffe för våren och sommaren lämnades den 1/3 detta år, voro lagren så reducerade, att man vid periodens slut skulle ha endast 2 900 ton kvar, om någon import icke kunde komma till stånd under mellantiden. Lagren av te skulle under samma förutsättning vara praktiskt taget tömda vid periodens slut. Lejdbåtstrafiken var avbruten sedan början av året, och situationen tedde sig alltså ganska mörk. För första och enda gången under ransoneringstiden måste LK därför förklara, att slutdag för perioden icke kunde fastställas från början utan skulle meddelas senare samt att frågan om fortsatt tilldelning helt blev beroende av importmöjligheterna. I mitten av maj kom emellertid lejdbåtstrafiken åter i gång, importen av kaffe och te blev jämförelsevis riklig under sommaren, och tilldelningen kunde på hösten höjas rätt väsentligt.

Den verkligt svåra tiden i fråga om kaffe var nu passerad. En kännbar åtstramning måste visserligen ske på våren 1945, men den blev ej långvarig. När ransoneringen av kaffe, te och kakaopulver den 31/10 1945 hävdades, hade ransonen under sista månaden varit så pass riklig, att den nog för flertalet konsumenter ungefär motsvarat deras normalförbrukning.

Under den tid av drygt 5¹/₂ år, som första kafferansoneringen pågick,

passerade genom ransoneringsapparaten ungefär 107 000 ton råkaffe (= ca 89 000 ton rostad vara), 1 900 ton te och 7 600 ton kakaopulver. I runt tal en femtedel av kaffet gick till militären, näringsställen, allmänna inrättningar och liknande kollektiva hushåll.

Den kraftiga inskränkningen av kaffeförsäljningen medförde stark efterfrågan på *ersättningsmedel*. Tillverkningen och försäljningen av kaffesurrogat var underkastad viss kontroll, innebärande bl. a. att från hösten 1940 användningen av spannmål, ärter och bönor för detta ändamål begränsades. Icke mindre än 155 kaffesurrogat blevo godkända av LK, men givetvis gjorde sig icke alla dessa gällande på marknaden, utan denna behärskades av ett 20-tal märken. Man har uppskattat den totala försäljningen av kaffesurrogat under första kafferansoneringsperioden till i runt tal 45 000 ton.

I fråga om kaffe och te genomfördes icke något beslag vid ransoneringsperiodens tillkomst utan först efter åtskilliga månader, då åtgärder behövde vidtagas för att åstadkomma en utjämning mellan de olika grossisternas lager. I samband med att kakaopulver i juli 1940 inordnades i ransoneringsperioden utfärdades däremot beslag på denna vara samt på kakaobönor och kakaosmör. Syftet härmed var i första hand att kunna reservera kakaobönor för de ur försörjningssynpunkt mest angelägna ändamålen, nämligen för tillverkning av kokchoklad för försvarsväsendet och av kakaopulver. Först sedan skäliga kvantiteter reserverats härför, fingo fabriker — efter licens från LK — använda kakaobönor för sina övriga tillverkningar, såsom ätchoklad samt s. k. blockchoklad.

Beträffande sistnämnda produkt, som är ett halvfabrikat med huvudsaklig användning inom de smärre företagen i konfektyrbranschen, visade det sig så småningom erforderligt med en strängare reglering än som från början införts, i syfte att dels trygga viss försäljning till tidigare förbrukare, dels förebygga användningen av blockchoklad till annat ändamål än som avsetts. Då ett beslag på enbart blockchoklad icke kunde bli effektivt för detta syfte, förordnades i april 1943 om beslag på choklad och chokladkonfityrer av alla sorter. Samtidigt genomfördes handelsreglering i fråga om kakaobönor, kakaosmör och blockchoklad (hit hänfördes all choklad i stycken om mer än 100 g). Åtgärden berörde i ringa mån de enskilda konsumenterna, eftersom alla andra slag av choklad och konfityrer trots beslaget fingo i vanlig ordning säljas fritt. Några månader senare begränsades emellertid de chokladvaror, som fingo saluföras, till ett mindre antal standardiserade sorter.

Importen av kakaobönor, kakaopulver och kakaosmör åren 1938—48 framgår av tabellen å sid. 00. Åtstramningen var som synes betydande också härvidlag under vissa av krigsåren men blev dock aldrig så kännbar som i fråga om kaffe. Då ransoneringsperioden av kakaopulver i juli 1940 infördes, torde lagren av kakaobönor ha uppgått till 6 000 å 7 000 ton och lagren av pulver till ca 800 ton. I så måtto var utgångsläget alltså liksom

i fråga om kaffe och te relativt gynnsamt. Det är emellertid att märka, att försvarsmaktens behov av kokchoklad under dessa år var väsentligt större än normalt.

Då ransoneringen av kaffe och te vid utgången av oktober 1945 upphävdes, ansågs det angeläget att samtidigt slopa också kakaoransoneringen. Importutsikterna tedde sig emellertid mindre gynnsamma i fråga om kakaoböner än när det gällde de bägge andra varuslagen. Lättnaderna begränsades därför till fri försäljning av kakaopulver. Övriga regleringar på kakaoområdet behölls i stort sett oförändrade under de närmast följande åren.

Kakaoböner och te hörde alltjämt till de varor, som voro underkastade internationell allokation. Då förbrukningen efter ransoneringsens slopande kom att ligga väsentligt högre än före kriget — för kakaopulver rörde det sig under år 1946 om ungefär en fördubbling — såg det efter ett år av fri försäljning ut som om vissa svårigheter på nytt skulle börja göra sig gällande. Något verkligt allvarligt läge uppkom dock icke. Den enda åtgärd, som behövde tillgripas, var en begränsning av utförseln genom gåvopaket och vid resa till utlandet.

Andra ransoneringen.

Efter fri försäljning under drygt $1\frac{1}{2}$ år, återinfördes ransonering av kaffe, te och kakaopulver den 15/3 1947. Åtgärden var ett nödvändigt komplement till den samtidigt genomförda, av valutaskäl dikterade allmänna importregleringen, vilken bl. a. innebar en icke oväsentlig nedskärning av kaffeimporten.

Ransoneringen lades upp efter i stort sett samma linjer som förut. På en kupong fick köpas 250 g rostat kaffe eller 100 g (sedermera 200 g) te eller 200 g kakao. Extratilldelning lämnades förutom till de tidigare kategorierna även till vissa grupper av gruv- och tunnelarbetare samt till personer, lidande av sockersjuka. Till en början utgick kaffetilldelning till hela befolkningen, men med hänsyn till ytterligare försämring av valutaläget avstängdes efter ungefär åtta månader barn som icke fyllt 12 år, vilket skedde med hänsyn till att det ur valutasynpunkt var angelägnare att spara på kaffe än på te och kakao.

Vid införandet av ransoneringen åsyftades en minskning av kaffeimporten med ungefär 30 % jämfört med det ransoneringsfria året 1946. Reduceringen hölls i stort sett vid denna nivå under de följande åren. Konsumtionsbegränsningen behövde dock genomsnittligt sett icke bli fullt lika stark, beroende på att de lager på i runt tal 16 000 ton, som funnos vid ransoneringsens början, nedbragtes.

Naturligt nog kunde tilldelningen hållas långt mera konstant under valutabriståren än under krigstiden. Tabellen å sid. 399 visar dock, att en viss åtstramning blev nödvändig ungefär $\frac{3}{4}$ år efter det att ransoneringen

återinförts samt sedan på nytt i början av 1950, då man under några veckor befann sig i bottenläget med 7,1 g per dag. Denna ranson var emellertid nära fem gånger så stor som minimitilldelningen under första ransoneringsperioden. Under fortsättningen av året kunde en höjning ske i etapper till samma nivå som i början av ransoneringsperioden. Dessutom fick sedan sommaren 1950 s. k. minuskaffe säljas fritt.

I de kaffeförråd, som funnos i landet vid ransoneringsperiodens början, ingick ett parti s. k. riokaffe. Denna lägre kvalitet vann icke efterfrågan förrän den gjorts »kupongbilligare» än annat kaffe. Även sedan kvantiteten per kupong i ett par etapper höjts till $2\frac{1}{2}$ gånger den, som gällde för annat kaffe, gick försäljningen ganska trögt. Detta blev en bekräftelse på vad man tidigare antagit, nämligen att konsumenterna i regel icke föredrogo ökad kvantitet till priset av någon mera väsentlig kvalitetsförsämring.

Ransoneringsperioden av te och kakao behövde icke bibehållas mer än ungefär ett år. Importen av dessa varor hade nämligen i ökad utsträckning kunnat ske i mjukvaluta. Avlastningen av te och kakao från kupongerna, vilken skedde den 4/4 1948, innebar givetvis indirekt en ökning av kafferansonen. Övriga regleringar på kakaoområdet, vilka bibehållits från krigstiden, slopades icke förrän på hösten 1949.

De förhoppningar, som man 1949 hyste om att kafferansoneringsperioden till följd av förbättringen i valutaläget snart nog skulle kunna upphävas, grusades genom den våldsamma stegring som världsmarknadspriserna på kaffe undergingo på hösten samma år. Denna prisstegring, som icke visade någon tendens att vika, medförde — i förening med den vid ungefär samma tid vidtagna krondevalveringen — att landets importkostnader för kaffe mer än fördubblades från 1949 till 1950, trots att konsumtionen genom ransoneringsperioden hölls nere på ungefär samma nivå och importen dessutom i större utsträckning än tidigare omfattade lägre kvaliteter. Först på sommaren 1951 var sådant, att en avveckling av kafferansoneringsperioden ansågs kunna utan olägenhet genomföras. Den avskaffades genom Kungl. Maj:ts beslut den 17/8 1951. Kaffe förblev dock underkastat beslag, och gällande föreskrifter angående importreglering ägde fortfarande tillämpning.

Som på annat ställe närmare beröres (se sid. 1118) tillgrepo statsmakterna på hösten 1949 — såsom ett led i den ekonomiska stabiliseringspolitiken — prissubventionering i fråga om åtskilliga förnödenheter, däribland kaffe. För detta ändamål inrättades hos LK i enlighet med 1949 års höstriksdags beslut en särskild clearingkassa för kaffe. Kassans intäkter bestodo uteslutande av statsmedel, dels direkta anslag, dels — till utgången av budgetåret 1949/50 — inkomsterna av tull, tilläggstull och skatt på kaffe.

Under den tid prisclearingen pågick (oktober 1949—oktober 1950) steg kaffepriset på världsmarknaden med nära 200 %; genom clearingens begränsades höjningen av det svenska konsumentpriset till ca 38 %.

Administrerandet och kontrollen av prisclearingen sammankopplades med den ransoneringsmässiga försäljningskontrollen. Importörerna erhöles månadsvis clearingbidrag för den kvantitet kaffe, som de enligt den ransoneringsmässiga omsättningsrapporten visade sig ha sålt under månaden. Detta förfarande medförde, att inköpskuponger och inköpslicenser för kaffe erhöles ett icke oväsentligt ekonomiskt värde. Skärpt kontroll över handelsns kupongredovisning blev därför nödvändig. När clearingbidraget var som störst — detta fastställdes för en månad åt gången i visst förhållande till världsmarknadspriset — uppgick det till drygt 4 kr. per kg rostat kaffe.

Vårriksdagen 1950 anvisade ett belopp av 24 milj. kr. för prisclearingen av kaffe under andra halvåret 1950. Det förutsattes härvid, att denna liksom övriga s. k. devalveringssubventioner skulle avvecklas vid utgången av kalenderåret 1950. Den på sommaren utbrutna konflikten i Korea medförde emellertid ytterligare stegring av världsmarknadspriset. För att ett oförändrat pris skulle kunna hållas på den svenska marknaden, blev det nödvändigt att successivt höja clearingbidraget. På så sätt förbrukades de anslagna medlen snabbare än beräknat, och clearingförfarandet måste därför avvecklas redan den 22/10 1950. Prisclearingen av kaffe hade då pågått i 12 månader och 22 dagar. Sammanlagt hade 26 746 ton orostat kaffe clearats till en kostnad av 73 milj. kr., vilket gör i genomsnitt 2:73 kr. per kg.

Här nedan meddelas uppgifter dels angående importen av här ifrågasvarande varor under åren 1938—50, dels angående normaltilldelningens storlek under de båda ransoneringsperioderna.

*Importen av kaffe och te samt kakaoböner, kakaopulver och kakaosmör
åren 1938—1950. Ton.*

År	Kaffe, orostat	Te	Kakaoböner	Kakopulver	Kakaosmör
1938	52 660	500	7 050	110	1 270
1939	56 020	660	9 420	260	1 290
1940	39 960	510	6 920	210	720
1941	17 420	300	5 150	10	400
1942	7 900	170	4 400	—	710
1943	10 740	340	3 700	—	370
1944	20 190	360	9 900	—	1 150
1945	27 490	550	5 190	—	780
1946	49 250	480	9 740	100	1 000
1947	46 690	660	7 800	30	60
1948	34 570	1 570	8 220	600	650
1949	34 560	920	10 060	230	610
1950	34 100	1 840	10 850	50	1 680

Enda nämnvärda export: kakaopulver 1947 200 ton, 1949 1 120 ton och 1950 460 ton.

Importen av rostat kaffe utgjorde i genomsnitt per år: 1938—39 156 ton, 1940—44 25 ton och 1945—50 188 ton; före första ransoneringsperioden samt efter krigsslutet motsvarades denna import delvis av export av samma vara.

Ransonen av kaffe, te och kakao.

Genomsnittlig tilldelning i gram per dag till vuxen person, som ej tagit ut tobakskort.

	Kaffe	el.	Te	el.	Kakao		Kaffe	el.	Te	el.	Kakao
1940:2.....	14,6		5,8		—	1947:2.....	13,2		5,3		10,6
3.....	13,9		5,6		11,1	3.....	12,5		5,0		10,0
4.....	11,0		4,4		11,8	4.....	12,7		5,1		10,2
1941:1.....	9,7		3,9		11,6	1948:1 ²	10,4		8,1		8,3
2.....	6,7		3,4		8,0	2.....	10,4		—		—
3.....	4,9		4,0		5,9	3.....	10,3		—		—
4.....	5,6		4,5		6,7	4.....	10,6		—		—
1942:1.....	3,6		2,9		4,3	1949:1.....	10,6		—		—
2.....	1,8		0,9		0,0	2.....	10,2		—		—
3.....	2,7		1,1		0,0	3.....	10,2		—		—
4.....	4,7		1,9		0,0	4.....	10,7		—		—
1943:1.....	3,8		1,5		0,0	1950:1.....	7,8		—		—
2.....	2,8		1,1		0,0	2.....	8,8		—		—
3.....	3,2		1,6		0,0	3.....	10,2		—		—
4.....	8,6		6,4		0,0	4.....	11,4		—		—
1944:1.....	7,1		5,7		0,0	1951:1.....	12,7		—		—
2.....	8,0		7,0		0,0	2.....	11,9		—		—
3.....	9,5		11,5		0,0	3 ³	11,9		—		—
4.....	10,4		12,7		8,3						
1945:1.....	9,3		11,5		7,5						
2.....	6,2		7,4		4,8						
3.....	12,3		14,8		7,7						
4 ¹	16,1		12,9		12,9						

Motsvarande uppgifter årsvis.

	Kaffe	el.	Te	el.	Kakao		Kaffe	el.	Te	el.	Kakao
1940.....	13,2		5,3		11,5	1947.....	12,7		5,1		10,2
1941.....	6,7		3,9		8,1	1948 ²	10,4		8,1		8,3
1942.....	3,2		1,7		4,2	1949.....	10,4		—		—
1943.....	4,6		2,7		0,0	1950.....	9,6		—		—
1944.....	8,8		9,2		8,3	1951 ³	12,3		—		—
1945 ⁴	10,0		11,4		7,2						

¹ Siffrorna för fjärde kvartalet 1945 avse blott oktober månad, efter vilken tid ransoneringen under första ransoneringsperioden upphörde.

² Ransoneringen av te och kakao varade t. o. m. den $\frac{4}{4}$ 1948.

³ Ransoneringen upphörde den $\frac{18}{8}$ 1951.

⁴ Siffrorna avse tiden $\frac{1}{1}$ — $\frac{21}{10}$ 1945. Under en del av sommaren 1945 var kakaotilldelningen inställd.

Övriga varuslag.

Ris och risgryn lades under beslag i början av november 1940, och ungefär en månad senare genomfördes ransoneringen (8/12 1940—28/2 1947). Någon import av oskakat ris förekom icke efter 1940, men däremot skedde under själva krigsåren en viss tillförsel av risgryn. Denna uppgick de fyra åren 1941—44 sammanlagt till 38 000 ton, alltså i genomsnitt 9 500 ton per år, men fördelningen på åren var ojämn med maximum 1943 (ca 14 800 ton) och minimum 1944 (ca 3 400 ton). Till jämförelse kan nämnas, att 1938 importerades dels inemot 12 000 ton råris, dels ca 4 200 ton risgryn.

Under ransoneringens gång varierade tilldelningen av risgryn i stort sett mellan 80 och 220 g per person och månad. En månadsranson på

250—330 g förekom vid ett par tillfällen, men risgrynskupongen gällde då alternativt även för vissa andra varor, såsom havregryn, ärtor och bönor. Kombination med ägg, potatismjöl och fiskkonserver förekom också. I regel lämnades rikligaste tilldelningen på vintern och givetvis speciellt till julen. Tilldelningen till hushållen var helt inställd ungefär fem månader 1941, drygt åtta månader från början av 1943 samt — bortsett från en mindre kvantitet vid julen 1945 — under de bägge sista ransoneringsåren. Sålunda utgick tilldelning endast under ungefär halva den tid av mer än sex år, som man hade risgrynsrationering. Efter engångstilldelningen vid julen 1945 fingo affärerna fritt försälja sina obetydliga restlager av varan.

I fråga om risgryn gjorde sig alltså åtstramningen starkast gällande efter kriget, då tillgången på världsmarknaden var mycket knapp. Sedan ett parti om ungefär 1 500 ton inkommit till landet på våren 1945, förekom ingen nämnvärd risgrynsimport förrän i slutet av 1948. Då beslaget och ransoneringen i februari 1947 hävdes, betydde detta följaktligen icke — såsom i de flesta andra fall — att man nått en tillfredsställande försörjning. Handelslagren voro sedan ett par år tillbaka tömda, och ingen visste när de på nytt kunde fyllas. Regleringsåtgärderna ansågos emellertid icke längre ha någon uppgift.

Den import, som efter mer än tre års avbrott kom till stånd i slutet av 1948, var så pass obetydlig, att man från bl. a. handelns sida ansåg ett system erforderligt för en något så när rättvis fördelning till julen. LK ställde då en kupong på ett av inköpskortet till förfogande för ändamålet, och ett frivilligt beställningsförfarande tillämpades, som tillförsäkrade varje person rätt att inköpa 100 g risgryn. Fredsmässig tillgång på risgryn ernåddes först till julen 1949.

Försäljningen av *torkad frukt* var reglerad under tiden 1/7 1941—24/2 1946. Med hänsyn till att lagren voro ganska små tillämpades efter beslaget försäljningsstopp under den första tiden, som sammanföll med den inhemska frukt- och bärsäsongen. Allmän tilldelning av torkad frukt började lämnas 10/10 1941. Ransoneringen omfattade såväl inhemsk som importerad vara. Vissa slag av russin voro tidvis undantagna från ransoneringen, och ungefär ett år innan ransoneringen i övrigt upphävdes medgavs fri försäljning av alla slags russin. Importen av annan torkad frukt var starkt begränsad under krigsåren och särskilt fr. o. m. 1942. Som exempel kan nämnas, att importen av torkade aprikoser, persikor, plommon, äpplen och s. k. blandad frukt, vilken 1938 uppgått till ungefär 12 000 ton, år 1943 — det sämsta importåret — stannade vid ca 540 ton. Under sådana förhållanden måste konsumtionen givetvis inskränkas kraftigt. Bortsett från ett par månader på våren 1945 lämnades alltsedan början av februari 1943 till ransoneringens slut ingen allmän, ordinarie tilldelning. Vid några tillfällen under denna tid kunde dock smärre kvantiteter köpas

alternativt med vissa andra varor, bl. a. risgryn, örter och bruna bönor. Däremot lämnades under hela ransoneringstiden begränsad tilldelning av torkad frukt till skogsarbetare och sjömän, till barnbespisningar vid skolor samt till vissa allmänna inrättningar. Hushållens ranson var till en början omkring 150 g per person och månad, men blev, innan den helt upphörde, nedpressad till ungefär en tredjedel av denna kvantitet.

Ransonering av peppar, ingefära, nejlikor, anis, kanel, kardemumma, saffran m. fl. kryddor pågick under tiden 1/7 1941—15/11 1945. Senap undantogs från början från ransoneringen och sedermera bl. a. vanilj- och vanillinsocker. I synnerhet beträffande vissa slag av kryddor var importen starkt begränsad. Så t. ex. motsvarade införseln av kanel 1943 endast ungefär en sjundedel av årsförbrukningen före kriget. Ännu besvärligare ställde det sig tidvis med vitpeppar, och denna krydda fick under större delen av ransoneringstiden endast säljas i blandning innehållande $\frac{2}{3}$ svartpeppar. Kryddransonen varierade mellan 3 och 8,7 g i månaden. Inköpskupongerna gällde visserligen för alla kryddsorser, men med tiden inträdde automatiskt begränsning av valfriheten genom att affärernas lager av vissa sorter togo slut. Någon väsentlig förbättring i detta avseende förelåg för övrigt icke, då försäljningen blev fri, utan det dröjde en tid, innan sorteringen var densamma som före kriget.

Samtidigt med kryddorna sattes *mandel* på kort. Ransoneringen, som fortgick till mitten av september 1945, omfattade även aprikoskärnor o. d., varemot krakmandel lämnades utanför. Mandel hörde icke till de kolonialvaror, som drabbades hårdast av importsvårigheterna, men en icke obetydlig minskning måste dock ske. Sämsta importåret var 1941, då kvantiteten uppgick till ca 900 ton mot ca 2 350 ton år 1938. (Till jämförelse kan nämnas, att år 1949 mandelimporten var ca 4 200 ton.) På våren 1945 kunde mandel icke importeras, vilket medförde ett avbrott på ett par månader i tilldelningen. I övrigt varierade ransonen under de drygt fyra ransoneringsåren mellan 7 och 33 g i månaden, med den högsta tilldelningen vid jultiden. När ransoneringen upphävdes, var tillgången fullt fredsmässig.

Ransonering av *tobaksvaror* tillämpades från den 27/5 1942 t. o. m. den 20/9 1945. Vid krigsutbrottet 1939 funnos inom landet lager av rå-tobak motsvarande mer än två års behov, och lagerhållningen ökades ytterligare under de närmast följande månaderna. Skagerackspärren på våren 1940 stoppade tillförseln av Virginiatobak, och även i övrigt uppkommo efter hand betydande importsvårigheter, som medförde omläggningar av fabrikationen. Så t. ex. tillverkades under lång tid icke några cigaretter utan munstycke. Med hänsyn till de uttunnade råvarulagren och en tilltagande hamstring måste ransonering tillgripas på våren 1942. Drygt ett

år senare förbättrades emellertid importmöjligheterna betydligt och de förblevo, med vissa växlingar, i stort sett tillfredsställande under den återstående tiden.

Hur de speciella ransoneringssvårigheter på detta område, som hade sin grund i de individuella olikheterna i konsumtionsvanorna, bemästrades genom en sammankoppling med tilldelningen av kaffe har redan berörts i redogörelsen för kafferansoneringsen. Minimialdern för erhållande av tobakskort var 18 år för män och 20 år för kvinnor. Till kvinnorna samt till män inom de bägge lägsta kortberättigade årsgrupperna utgick halv grundranson. Övriga kortberättigade män kunde välja mellan helt och halvt tobakskort, varvid för sistnämnda kort avstods hälften så mycket kaffe som för det förstnämnda. Till en början förekom även fjärdedels tobakskort. Under den första tiden av ransoneringsen gällde kvinnornas kort endast för cigaretter, men senare berättigade samtliga kort till inköp av alla slags tobaksvaror efter kortinnehavarens fria val. När ransoneringsen pågått ett par månader, medgavs »storrökare» rätt att mot avstående av ytterligare en del av kafferansonen erhålla ett tilläggskort, motsvarande $\frac{1}{3}$ av tilldelningen på helt inköpskort, och sedermera blev den maximala tilläggsstilldelningen två dylika kort.

Det vid tobaksransoneringsen tillämpade poängsystemet var i huvudsak baserat på råvarukvantiteten i de olika produkterna. Genom förändring av poängsättningen kunde emellertid inom den medgivna tilldelningens ram ernås en viss anpassning av förbrukningen efter det aktuella läget i fråga om tillgången på olika slag av tobaksvaror.

Tobaksransoneringsen fortlöpte utan några mera väsentliga växlingar. Tilldelningen i poäng räknad undergick i juni 1943 en sänkning men kunde efter några veckor återföras till samma nivå som tidigare, varefter den i slutet av november samma år höjdes med ungefär 9 %. De vid några tillfällen företagna justeringarna i poänglistan voro i de flesta fall till lättnad för konsumenterna. I slutet av augusti 1945, alltså några veckor innan ransoneringsen upphävdes, förbättrades inköpsmöjligheterna beträffande åtskilliga varuslag med 20—100 % genom sänkning av poängvärdena. Före denna lättnad hade under rätt lång tid tilldelningen på helt tobakskort per dag uppgått till 7 cigaretter utan munstycke eller motsvarande kvantitet av andra tobaksvaror.

Tobaksransoneringsen medförde under de bägge första åren en viss nedpressning av totalkonsumtionen, men under det senare skedet låg denna något högre än före kriget. Antalet tobakskort, som voro i bruk, uppgick i mitten av år 1944 till 1 541 000 med hel grundranson, 625 000 med halv grundranson samt 422 500 tilläggskort.

Den sist genomförda ransoneringsen på livsmedelsområdet under andra världskriget avsåg *koksalt*. Den omfattade tiden 7/1—16/9 1945 och blev

med sina drygt nio månader även den mest kortvariga. Regleringen vidtogs med hänsyn till att man icke kunde påräkna någon nämnvärd import av salt under krigets slutskede. Totalt sett var lagerhållningen visserligen så pass stor, att den mer än väl motsvarade ett normalt årsbehov, men lagren voro ojämnt fördelade såväl på olika kvaliteter som på olika företag. I fråga om renat salt kunde befaras, att en viss knapphet ganska fort skulle göra sig gällande, om handeln lämnades fri. På grund av att salt kommer till användning för så många olika ändamål inom näringslivet etc. blev denna ransonering beträffande antalet tilldelningsberättigade förbrukargrupper en av de mest omfattande. För hushållens del medförde regleringen knappast någon inskränkning av den normala förbrukningen. Tilldelningen var 70 g i veckan till fram på sommaren, då den höjdes med hänsyn till behovet för nedsaltning av grönsaker etc.

Slutligen må nämnas, att förutom de här berörda kontinuerliga regleringarna vissa mera tillfälliga ransoneringar förekommo. Sålunda fördelades till julen 1941 *lutfisk* samt under första halvåret 1943 vissa partier *fiskkonserver* och *salt sill* genom ransonering.

Ransoneringssystemet.¹

Inledning.

När det under en kristid uppstår knapphet på varor, som äro viktiga för folkförsörjningen, blir det angeläget dels att söka hålla den totala konsumtionen av dessa varor inom den ram, som är lämpligast med hänsyn till landets tillgångar, dels att inom denna ram söka åstadkomma en så vitt möjligt rättvis fördelning. Det blir med andra ord nödvändigt att genomföra konsumtionsreglering i form av ransonering.

Tekniskt sett kunna sådana begränsnings- och fördelningsproblem lösas efter olika linjer, och de ransoneringssystem, som tillämpats i skilda länder under andra världskriget samt längre eller kortare tid därefter utgöra en provkarta på olika metoder härvidlag. Alla hade väl det draget gemensamt, att det förekom ransoneringskort och att den enskilde konsumenten måste lämna kupong från dessa kort för att få köpa den ransonerade varan. Men i övrigt visade både själva uppbyggnaden och den praktiska tillämpningen av systemen mer eller mindre djupgående olikheter.

I det följande skall lämnas en kortfattad redogörelse för huvuddragen i det ransoneringssystem för livsmedel m. m., som i vårt land började utformas kort efter krigsutbrottet på hösten 1939 och vars sista rest, kaffe-ransoneringen, upphörde först den 18/8 1951.

¹ Här beaktas även andra ransonerade varor än livsmedel, såvitt ransoneringen handhades av LK (tvätt- och rengöringsmedel, ljus och textilvaror), samt skodon, fastän den administrerande myndigheten här var IK.

Självfallet skedde under ransoneringsarbetets gång åtskilliga justeringar och modifikationer av metoderna. På vissa håll krävde utvecklingen kompletterande åtgärder, på andra håll visade det sig så småningom möjligt att göra förenklingar. Men även om ransoneringsystemet på detta sätt utvecklades mot bakgrund av vunna erfarenheter och förhållandenas skiftande krav, kvarstodo hela tiden själva grundprinciperna oförändrade så som de utformats redan innan det ännu blivit omedelbart aktuellt att genomföra någon ransonerings.

Till en början må något nämnas om de förberedelser av allmän natur, som måste föregå igångsättandet av en ransonerings, oavsett hur själva ransoneringsystemet är uppbyggt.

En nödvändig förutsättning för regleringsarbete av detta slag är givetvis tillförlitliga uppgifter om landets totala tillgångar av de berörda varorna. I första hand genom regelbundet återkommande inventeringar inom handeln följde LK under hela kristiden fortlöpande förändringarna i lagerhållningen av viktigare livsmedel m. m. Den första inventeringen av landets livsmedelsförråd skedde i början av december 1939, sålunda några månader innan den första ransonerings behövde sättas i verket. Liknande inventeringar förekommo ända t. o. m. år 1945 en gång i kvartalet och omfattade därvid ett växande antal varuslag (se sid. 429).

Vid planläggningen av en ransonerings hade myndigheterna självfallet också att ta hänsyn till utsikterna i fråga om produktion och import av varan. Vidare måste den normala förbrukningen av varan, såväl totalt som inom olika konsumentgrupper, noggrant undersökas. På grundval av dessa undersökningar fastställdes vilka som skulle anses berättigade att erhålla tilldelning samt tilldelningarnas storlek. Bland de enskilda konsumenterna, som avsågos skola erhålla sin tilldelning på ransoneringskort, kunde finnas kategorier, vilka på grund av yrke, ålder eller annan särskild omständighet måste anses vara i behov av större tilldelning än de övriga. För vissa grupper, t. ex. småbarn, kunde behovet däremot vara lägre än för genomsnittet. I fråga om industrier, näringsställen, allmänna inrättningar etc. måste fastställas efter vilka principer tilldelningen skulle utgå till var och en av dessa kategorier, vilka efter särskild ansökan hade att erhålla inköpslicens.

Till det nu nämnda förberedelsearbetet för inordningen av en vara i ransoneringsystemet kommo i många fall speciella och omfattande åtgärder i syfte att så att säga infånga varan i ransoneringsapparaten, alltså åtgärder avsedda att trygga, att produktionen resp. importen av varan tillfördes de gemensamma tillgångar, som skulle fördelas, och icke gick vid sidan därav. Särskilt när det gällde sådana varor som mjölkprodukter, ägg samt kött och fläsk, förelågo härvidlag ganska komplicerade problem. Beträffande frågan hur denna mot producenterna vettande sida av regleringarna ordnades hänvisas till de särskilda redogörelser, som på behöriga

ställen lämnas beträffande de olika varuslagen. Här skall i stället beskrivas hur ransoneringssystemet i allmänhet tekniskt var konstruerat och framför allt hur fördelningen av de ransonerade varorna skedde.

Då det på hösten 1939 gällde att — närmast som en beredskapsåtgärd — draga upp riktlinjerna för ett ransoneringssystem, avsett att träda i funktion, när omständigheterna så påfordrade, ställdes myndigheterna inför en vansklig uppgift. Under första världskriget förekommo också ransoneringar i vårt land, men erfarenheterna från den tiden voro icke av sådan art, att de utan vidare kunde tillämpas vid lösandet av den nya uppgiften. Och i utlandet fanns vid denna tid knappast någonting av värde att hämta till ledning vid arbetet.

Bland krav, som i första hand måste tillgodoses, märkes i första hand ordnandet av en tillfredsställande kontroll över handeln med de ransonerade varorna. Vidare var det önskvärt, att de vanliga formerna för inköp så långt möjligt lämnades orubbade, så att konsumenterna liksom under normala tider hade frihet att handla i vilken affär som helst och affärerna å sin sida hade möjlighet att förnya sitt lager på väsentligen samma sätt som eljest. Systemet borde dessutom göra det möjligt att snabbt och effektivt genomföra förändringar i ransonernas storlek, så att tilldelningen smidigt kunde anpassas efter inträdande förändringar i försörjningsläget. Slutligen var det av vikt, att kostnaderna kunde hållas inom måttliga gränser och att systemets utformning därför blev sådan, att det icke krävde en alltför stor stab av befattningshavare för att fungera tillfredsställande. Givetvis funnos även andra önskemål, som borde beaktas, men i allmänhet fingo beträffande dessa — kanske i och för sig viktiga — andraplansfrågor den tekniska lösningen anpassas efter den lösning man valt för huvudproblemen.

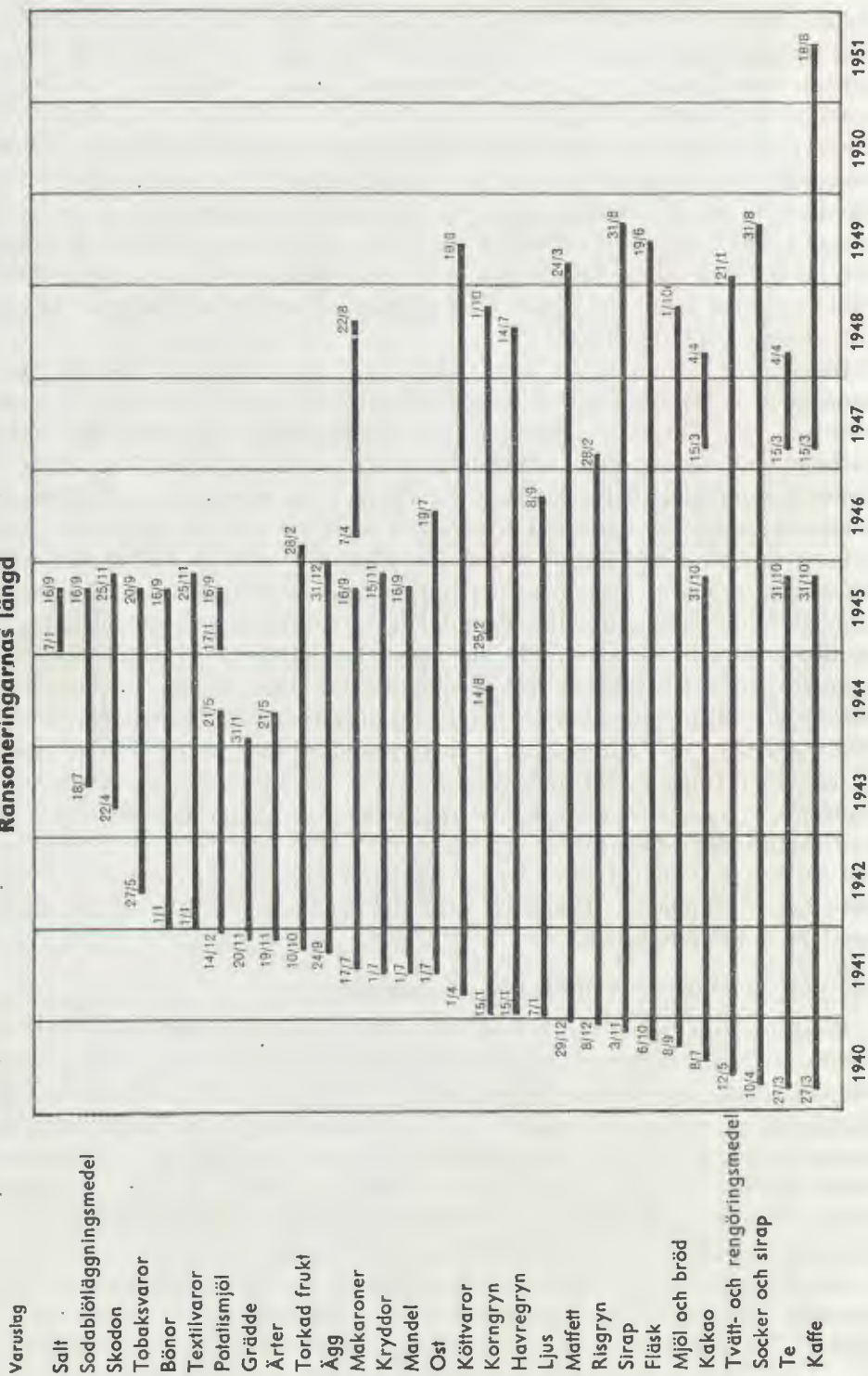
I det följande skall i stora drag belysas hur man sökte — och i väsentlig mån även lyckades — skapa ett effektivt, smidigt och icke alltför kostsamt ransoneringssystem.

Ransoneringssystemets allmänna uppbyggnad.

Ett grundläggande drag beträffande det i Sverige under andra världskriget utbildade ransoneringssystemet, vilket i själva verket gav detta dess särprägel, var att ransoneringsperioden — alltså den tid för vilken viss tilldelning av en vara lämnades — icke sammanföll för de olika ransoneringsringarna och icke heller genomgående var lika lång för en och samma vara. Denna växling av periodernas längd var ingalunda någon slumpmässigt vald metod. Den hade tillkommit efter grundligt övervägande och den hade mycket viktiga uppgifter att fylla.

När det gäller att genom ransonering på kort reglera förbrukningen av en vara, kan det synas ligga närmast till hands att låta tilldelningen av varan alltid avse samma tid, exempelvis en månad, men låta den kvantitet,

Ransoneringarnas längd

som lämnas för denna tid, vara större eller mindre allt efter tillgången. Man kan emellertid också gå den motsatta vägen och lämna lika stor kvantitet varje gång men låta denna kvantitet avse en längre eller kortare tid. Man har m. a. o. att välja mellan fasta perioder med växlande tilldelningskvantitet och växlande perioder med fast tilldelningskvantitet. Genom att här välja den sistnämnda metoden, d. v. s. ett system med växlande perioder men fast kupongvärde, vann man fördelar i fråga om såväl anpassningen till försörjningsläget som försäljningskontrollens organisation.

Vid den motsatta metoden — ransonering per månad — komma lätt två önskemål att stå i strid med varandra. Å ena sidan är det önskvärt, att den ranson som lämnas är avpassad efter handelns förpackningar av varan eller eljest gängse inköpskvantiteter, så att exempelvis socker kan säljas i paket och icke till en del av ransonen behöva lämnas i lös vikt. Å andra sidan är det ej mindre angeläget, att tilldelningen så nära som möjligt anpassas efter rådande försörjningsläge. Även om det vid ransoneringens början vore så lyckligt, att en ranson av låt säga 2 kg socker per månad svarade mot försörjningsläget, så skulle likväl en senare inträdande försämring av detta göra det svårt att tillgodose båda de nämnda önskemålen. Denna konflikt undviks, då tilldelningens storlek regleras genom periodernas längd. Vid ransoneringens början utgår man härvid från en jämn inköpskvantitet, avpassar perioden efter denna och kan sedan, om så erfordras, genom att låta en senare period bli längre eller kortare minska respektive öka tilldelningen.

Behovet att ändra tilldelningarnas storlek varierade naturligtvis för olika varuslag. Täta växlingar kunde förekomma för varor med säsongmässiga svängningar i produktionen, exempelvis ägg, och sådana där importmöjligheterna voro starkt varierande som i fråga om kaffe. Men även när det gällde sådana mera stabila varor som mjöl och bröd, måste förändringar av tilldelningen ske vid åtskilliga tillfällen under årens lopp. Normalransonen — alltså tilldelningen till vuxen person som icke hade något tillägg — utgjorde här, uttryckt i mjöl, 5 kg per ransoneringsperiod. Men under det att brödperioderna exempelvis under en stor del av år 1941 och likaså under större delen av 1944 samt de första månaderna 1945 hade en längd av 28 dagar (vilket motsvarade 178,6 g per dag), voro de 1942—43 och även under vissa andra tidsavsnitt 30 dagar (motsvarande 166,7 g per dag). När försörjningsläget så sent som hösten 1947 framtvängde den rent kvantitetsmässigt sett hårdaste åtstramningen av brödransonen under hela krisen, hade man vid ett tillfälle 35-dagarsperioder (149,2 g om dagen). Genom en förlängning av brödperioderna från 28 till 30 dagar ernåddes en minskning av den totala tilldelningen, uttryckt i mjöl, med ca 37 500 ton per år räknat. Om motsvarande nedskärning skulle ha åstadkommits vid månadsransonering, hade inköpskvantiteten för perioden behövt minskas

med ca 350 g mjöl. Även om en kraftig avrundning av minskningskvantiteten gjorts — och därmed minskningen av tilldelningen blivit sämre avpassad efter åtstramningsbehovet — skulle det i denna situation varit nödvändigt att ge upp den jämna tilldelningskvantiteten.

Ännu ett exempel må anföras på hur man med bibehållande av ett till lämplig inköpskvantitet fixerat kupongvärde reglerade tilldelningens storlek genom rörligheten hos perioderna. För den ordinarie tilldelningen av socker (vartill kom extra tilldelning för syltning och saftning) gällde under hela tiden per person och period två kuponger, vardera berättigande till inköp av 1 kg. Om man bortser från den allra första perioden, då särskilt riklig tilldelning lämnades, varierade under ransoneringens gång sockerperiodernas längd mellan 28 och 42 dagar, motsvarande en variation av dagsransonen mellan 71,4 och 47,6 g.

Då det gällde en vara, på vilken tillgången snabbt kunde undergå en tillfällig förbättring, hade man möjlighet att utan dröjsmål öka tilldelningen genom att låta en ny ransoneringsperiod börja en tid innan den pågående perioden utlöpste. Dylig »saxning» av perioderna förekom exempelvis icke så sällan beträffande ägg, då produktionsförhållandena så motiverade, och kaffe, då import under den löpande perioden möjliggjorde ökning av tilldelningen.

Givetvis var man genom att man valt metoden med växlande perioder icke helt hänvisad till att använda detta förfaringssätt för förändring av tilldelningskvantiteten. Möjlighet fanns ju också att, exempelvis då det gällde generella och förhållandevis stora extratilldelningar, lämna dessa i den formen, att inköp medgavs på ytterligare någon kupong. Så skedde t. ex. i fråga om den extratilldelning av socker, som utgick under frukt- och bärsäsongen.

Av det sagda framgår, att vad man i första hand ernådde genom variabla ransoneringsperioder och konstant kupongvärde var god anslutning till försörjningsläget och bibehållen anknytning av de tilldelade kvantiteterna till paketeringar etc. Att metoden spelade en betydelsefull roll även i samband med försäljningskontrollen skall belysas längre fram. Dessutom hade metoden också vissa gynnsamma biverkningar. Genom att perioderna för olika varor i ganska stor omfattning började vid olika tidpunkter skedde en utjämning av tillströmningen till affärerna, arbetsbelastningen för expediterna blev bättre fördelad och väntetiden för kunderna mindre. Vidare blev den knapphet för hushållen, som i många fall gjorde sig gällande särskilt mot slutet av en period, mindre kännbar, då den icke omfattade alla ransonerade livsmedel på en gång. Det må även framhållas, att det för de mindre bemedlade, som hade svårt att disponera pengar för inköp av många livsmedel samtidigt, var fördelaktigt med skilda begynnelse dagar.

En olägenhet var däremot, att det för konsumenterna och handeln ställde sig tämligen besvärligt att hålla reda på de olika perioderna. Så småningom

torde dock de flesta ha fått in rutinen i fråga om »kortleken». Främsta hjälpmedlet härvidlag var den av tidningarna varje vecka kostnadsfritt publicerade s. k. ransoneringskalendern, som redigerades av LK och som lämnade fortlöpande besked om ransoneringsperioderna, tilldelningarnas storlek, de för inköp gällande kupongerna etc. Vidare lämnade kommissionen i radio och genom notiser i dagspressen meddelanden om nya tilldelningar o. d. Genom att ny ransoneringsperiod började samma dag som den gamla slutade, kunde vid periodsiftet inköp ske på såväl de gamla som de nya kupongerna.

I de flesta fall omfattade en och samma ransoneringsperiod flera varuslag, och kupongen gällde då alternativt för de olika i ransoneringsperioden ingående varorna. Så t. ex. kunde på en kupong för 1 kg socker i stället köpas 1,4 kg sirap. Kaffekupongerna gällde alternativt för te och — då försörjningsläget så medgav — kakao, varvid 250 g rostat eller 300 g orostat kaffe under lång tid motsvarades av 100 g te eller 300 g kakao. Ransoneringsperioden av tunn grädde var inordnad i matfetsransoneringsperioden på så sätt, att i stället för $\frac{1}{4}$ kg smör kunde köpas $1\frac{1}{2}$ l grädde. I fråga om mjöl och bröd blevo alternativen givetvis många men dock ej flera än att motsvarande metod kunde tillämpas även i detta fall.

Annorlunda ställde det sig exempelvis beträffande kött- och fläskvaror. Här måste tilldelningen baseras på en poängvärdering av varorna, varvid 1 g benfritt nötkött eller fläsk sattes lika med 1 poäng. Då ben ingick i varan, var dennas poängvärde lägre. Justeringar i poängsättningen på charkuterivaror förekommo många gånger under ransoneringsperioden. Däremot hade konsumenternas kuponger även i detta fall konstant värde. Varje s. k. halvkupong för köttvaror motsvarade 200 poäng.

Poängsystem lågo även till grund för tilldelningen av tvätt- och rengöringsmedel, tobaksvaror, textilvaror och skor. Som exempel på de härvid tillämpade principerna kan nämnas, att vid poängsättningen av tvätt- och rengöringsmedel i första hand fettsyrehalten var bestämmande men att därjämte beträffande tvättpulver hänsyn togs till de i pulvret ingående kemikaliernas tvättverkan. Särskilt omfattande var sortimentet i fråga om textilvaror, och poängtabellen fick här formen av en liten bok.

Då flera varuslag omfattades av samma ransoneringsperiod, kunde det ibland bli nödvändigt att — utan nedskärning av tilldelningen i dess helhet — genomföra en särskild begränsning i fråga om vissa av de i gruppen ingående varuslagen. Sålunda måste under två längre tidsavsnitt särskild sparsamhet iakttagas beträffande veteprodukter, och då berättigade blott vissa av mjöl- och brödkupongerna till inköp av samtliga i ransoneringsperioden ingående varor, under det att man på återstoden endast fick köpa annat än veteprodukter. På motsvarande sätt uppdelades tidvis matfetsransonen så, att endast hälften fick köpas ut i smör, medan margarin, matolja etc. kunde köpas på samtliga kuponger.

Dylik »bindning» förekom tidtals även inom köttransoneringen, varvid den speciella inskränkningen ibland avsåg fläsk, ibland nötkött. Vid textiltransoneringen hade man till en början en uppdelning, innebärande starkare åtstramning för huvudsakligen ylleveraror, men sedermera undergick försörjningsläget en förskjutning, som medförde att man i stället måste vara mest restriktiv i fråga om bomullsvarorna. Mot slutet gällde emellertid alla textilkuponger för hela varuområdet.

Kontrollen över handeln.

Även i fråga om handelns redovisning av de från kunderna mottagna ransoneringskupongerna spelade det förhållandet att perioderna voro variabla en betydelsefull roll. Redovisningsförfarandet för detaljhandeln var nämligen uppbyggt enligt en princip, som förutsatte att kupongerna för en och samma vara alltid hade samma valör och alltså alltid gällde för samma kvantitet av varan.

Då beslut fattats om ransonering av en viss vara, ålåg det varje person, som bedrev detaljhandel med denna vara, att inventera sitt lager och avgiva deklARATION om lagrets storlek. Om hans lager vid denna tidpunkt icke var så stort, att det kunde beräknas motsvara hans försäljning under en viss, icke alltför knappt tillmätt tidrymd efter ransoneringens genomförande, erhöll han efter ansökan en s. k. försköttstilldelning, varigenom hans ingångslager blev tillräckligt stort.

Handlanden fick efter ransoneringens ikraftträdande icke sälja varan annat än mot gällande kupong från inköpskort eller mot inköpslicens. De vid försäljningen mottagna kupongerna hade handlanden att klistra upp på s. k. redovisningskort, vart och ett rymmande 120 kuponger. Dessa redovisningskort jämte i affären eventuellt mottagna inköpslicenser utgjorde sedan hans inköpsbevis, då han ville förnya sitt lager av den ransonerade varan genom rekvisition från partihandlaren. Den sistnämnde ägde icke rätt att till detaljhandlaren leverera större kvantitet av varan än som motsvarades av de redovisningskort och licenser, vilka åtföljde rekvisitionen, jämte enligt särskilda bestämmelser täckning för det svinn, som uppkommit vid detaljhandlaren lagring och försäljning av varan. Samma princip tillämpades sålunda vid detaljhandlaren inköp hos partihandlaren som vid förbrukarens inköp i affären, och det var samma inköpsbevis, som kommo till användning i båda fallen. Metoden innebar, att handlanden när som helst genom rekvisition från sin leverantör kunde öka sitt lager till den ursprungliga storleken.

Om detaljhandlaren i strid mot föreskrifterna sålde en ransonerad vara utan att avkräva kunden kupong, medförde detta, att han i motsvarande utsträckning minskade sin möjlighet att förnya det egna lagret. Den vid försäljningen från parti- till detaljhandel tillämpade metoden innebar sålunda automatiskt en fortlöpande indirekt kontroll från partihandelns sida

över detaljhandlarnas efterlevnad av föreskrifterna, och ransoneringsmyndigheternas direkta kontroll över detaljhandeln behövde icke få någon större omfattning eller ske kontinuerligt utan kunde inskränkas till kontrollinventeringar i vissa fall.

Vid en sådan inventering utgick man från den deklaration, som handlanden avlämnat vid ransonerings början, jämte uppgiften om eventuell förskottstilldelning, eller m. a. o. från storleken av hans ingångslager. Med den utformning ransoneringsystemet hade skulle det vara möjligt för handlanden att vid vilken tidpunkt som helst efter ransonerings genomförande redovisa detta ingångslager. Den kvantitet av varan, som han vid redovisningstillfället hade i lager, jämte antalet kuponger, som han mottagit av kunderna och förvarade i affären (eller eventuellt hade sänt till partihandlaren i samband med en ännu icke effektuerad beställning hos denne) skulle ju, om allt stod rätt till, motsvara ingångslagret. Kontrollinventeringar inom detaljhandeln förekommo endast i mycket begränsad omfattning och hade närmast karaktären av stickprovsundersökningar beträffande tillförlitligheten hos den automatiska kontrollen. Vid vissa tillfällen under åren 1942—47 verkställdes emellertid i kontrollsyfte särskilda s. k. ransoneringsinventeringar för olika varuslag. Se härom sid. .

Med den redovisningsmetod, som tillämpades för detaljhandeln, behövdes alltså ingen redovisnings- och kontrollinstans mellan detaljhandeln och partihandeln. De särskilda kristidsbyråer, hos vilka detaljisten under förra kristiden hade att regelbundet redovisa sina kuponger för att i utbyte mot dessa erhålla partihandelskort berättigande till motsvarande inköp hos partihandlaren, hade ingen motsvarighet denna gång. Denna förenkling av ransoneringsadministrationen medförde givetvis betydande besparingar för det allmänna. För handels vidkommande var det av stor betydelse, att förbindelsen mellan detalj- och partihandeln kunde ske direkt, utan den hindersamma omvägen över kristidsbyråer.

Den på angivet sätt automatiskt verkande redovisningsmetoden förutsatte, som ovan nämnts, att kupongvärdet var konstant. I synnerhet beträffande vissa slag av kuponger kunde den väg de hade att passera mellan olika led inom handeln vara ganska lång. Brödkupongerna, mot vilka konsumenten köpte bröd i en butik, gingo från denna vidare till bageriet, från bageriet till dess mjölleverantör och från denne till kvarnen. Först vid denna slutlänk i försäljningskedjan satte myndigheternas direktkontroll in. Det säger sig självt, att under dessa förhållanden ändringar av kupongvärdet skulle ha kunnat vålla många olägenheter.

Vidare var det nödvändigt, att inköpskupongerna hade jämförelsevis hög valör, ty i annat fall skulle ju antalet kuponger på vandring mellan olika led inom handeln ha blivit ohanterligt stort. Å andra sidan måste konsumenten när det gällde bröd och köttvaror ha tillgång även till kuponger med låg valör för att kunna göra smärre inköp. Likaså behövdes

kuponger med låg valör för förtäring på näringsställen av kupongbelagda rätter. Problemet löstes genom införande av s. k. växlingskort och restaurangkort, för vilka närmare redogöres i det följande (sid. 427, 428).

Genom att man på det sätt, som här skildrats, lät konsumenternas inköpsbevis tjäna som inköpsbevis även inom högre led av handeln kunde alltså myndigheternas direkta kontroll i huvudsak begränsas till partihandeln.

Då en ransonering trädde i kraft, var även varje partihandlare skyldig att inventera sitt lager av varan och lämna deklARATION om lagrets storlek.

För partihandelns vidkommande förelåg icke i samma utsträckning som för detaljhandeln skyldighet att vid förnyande av lagret avlämna inköpsbevis. Med hänsyn till växlingar i konsumtionen ansågs det nämligen nödvändigt att lämna möjlighet för partihandlaren att snabbt öka eller minska sina lager i förhållande till den beräknade efterfrågan vid en viss tidpunkt. Därför utgjordes det översta ledet i försäljningskedjan av vissa av LK auktoriserade partihandlare samt importörer och fabrikanter (s. k. omsättningsrapportskyldiga partihandlare), vilka vid inköp sinsemellan icke behövde översända kuponger. Kontrollen över dessa skedde på det sättet, att de voro skyldiga att varje månad avgiva s. k. o m s ä t t n i n g s r a p p o r t rörande sina inköp och försäljningar.

Såsom verifikation av uppgifterna om sin försäljning till detaljhandlare fogade partihandlaren till omsättningsrapporten de kuponger och licenser, som han mottagit från detaljhandlarna vid försäljningen. Om han försålt den ransonerade varan till andra partihandlare, lämnades i rapporten uppgift om till vilka sådan försäljning skett samt om kvantiteternas storlek.

Vad inköpen beträffar, lämnades i rapporten uppgift om dessas storlek och varifrån de skett, varjämte i de fall, då det var fråga om import, bevis rörande tillstånd till import bifogades. Om vederbörande själv tillverkat varan, avgavs en särskild deklARATION rörande tillverkningens omfattning.

Kontrollen över partihandeln kom på detta sätt att bestå av dels en granskning av de kuponger och licenser, som partihandlaren mottagit vid försäljning till detaljhandlare, dels en jämförelse mellan de olika rapportskyldiga partihandlarnas uppgifter om inköp och försäljning sinsemellan och dels en granskning av uppgifterna om import och tillverkning.

Granskningen av inköpsbevisen verkställdes av kristidsstyrelsernas kontrollbyråer, som underkastade omsättningsrapporterna en första kontroll. Då inköpsbevisen kontrollräknats, makulerades de i särskilda makuleringsmaskiner och brändes. Därpå överskickades omsättningsrapporterna till LK, som utförde jämförelsekontrollen genom avstämning av de rapporterade försäljningarna rapportskyldiga partihandlare emellan. Uppgifterna om import kollationerades med de utfärdade importlicenserna, och uppgifterna om tillverkning med LK:s uppgifter om råvarutilldelningen till fabri-

kanten. Slutligen skedde en sammanräkning av alla likartade uppgifter, så att man fick fram en summa för rapporterade ingående och utgående lager, en summa för importerade kvantiteter, en summa för försäljningen partihandlare emellan och en summa för försäljningen till detaljhandlare. Dessa uppgifter sammanställdes till en r i k s r a p p o r t. Ur riksrapporten kunde uppgift erhållas om bl. a. den totala konsumtionen inom landet under rapportperioden av den vara, riksrapporten avsåg. Kontrollen enligt detta system tjänade sålunda ett dubbelt syfte: i första hand övervakades handeln, men dessutom ernåddes också en kontinuerlig överblick över konsumtionen av de ransonerade varorna.

Över partihandeln utövades direktkontroll genom särskilda kontrollanter, som stickprovsvi s granskade att omsättningsrapporternas uppgifter angående partihandlarnas lager voro riktiga.

Vissa speciella fördelningsproblem.

Av det stora flertalet ransonerade varor utgick tilldelning fortlöpande. I några fall ställdes man emellertid inför uppgiften att fördela ett varuparti, som var så litet, att det endast räckte för en e n g å n g s t i l l d e l n i n g. Det var då på grund av den ringa kvantiteten icke möjligt att låta detaljhandeln i vanlig ordning lägga upp lager av varan. För att åstadkomma en rättvis fördelning på de olika affärerna tillämpades i stället ett beställningssystem, som tillförsäkrade varje affär just den kvantitet, som motsvarade dess kundkrets. De konsumenter, som önskade utköpa den medgivna engångstilldelningen, fingo inom bestämd tid beställa varan i vilken affär som helst mot avlämnande av en viss kupong. Dessa beställningskuponger skickades av affärerna till vederbörande grossister, vilka sedan erhöilo den erforderliga kvantiteten för fördelning på affärerna. Därefter fingo kunderna inom viss tid köpa ut den beställda kvantiteten i affären. Detta beställningssystem tillämpades för engångstilldelning av julgransljus till barn vid jularna och för allmän tilldelning av fiskkonserver, salt sill och vid några tillfällen av torkad frukt m. m.

Under vintern 1942/43, då tillgången på fisk var mycket knapp, vidtogos här och var i landet olika åtgärder för att reglera handeln med denna vara. I LK:s regi genomfördes emellertid f i s k r a n s o n e r i n g endast för Stockholm med omnejd. Denna ransoneri ng, som började i januari 1943, behövde ej bibehållas mer än tre månader. Ehuru den alltså var kortvarig och av lokal karaktär, kan ett summariskt omnämmande av den tekniska utformningen vara på sin plats med hänsyn till att systemet måste bli av helt annan typ än i fråga om övriga varor.

Vad som ur ransonerings synpunkt gav den färska fisken en särställning var, att tillgången på fisk ju växlar på ett oberäkneligt sätt från dag till dag och att någon lagring icke kan ske. Detta gjorde det omöjligt att på vanligt sätt röra sig med ransoneringsperioder av en viss, i förväg fast-

ställd längd. Man måste i stället lämna en viss tilldelning för en tid, vars längd ej från början var fixerad utan fick bli beroende av tillförseln under perioden. Kom det in mycket fisk, blev perioden kort, men vid klen tillförsel blev den uttänjd. Vidare kunde man icke som vid de andra ransoneringsarna låta konsumenten göra sina inköp när som helst under perioden, utan det var nödvändigt att få till stånd en fördelning av inköpen i relation till tillförseln.

Till de enskilda förbrukarna inom ransoneringsområdet hade några veckor före själva ransoneringsstart utdelats ett s. k. beställningskort för fisk. Kunden fick ej köpa direkt på kortet, utan detta var avsett för beställning, vilken tillgick på så sätt, att innehavaren av kortet inom bestämd tid anmälde sig som kund i en fiskaffär och därvid lät avskilja viss kupong från beställningskortet. Mot denna kupong lämnade affären ett s. k. beställningsbevis, som berättigade kunden att under den kommande ransoneringsperioden i affären inköpa en viss mängd fisk. Beställningsbevisen numrerades av affären i fortlöpande följd.

För uppdelning på de olika affärerna av de till ransoneringsområdet inkommande fiskleveranserna hade tillsatts en s. k. fördelningsnämnd. Hos denna erhöll affären i utbyte mot de från kunderna mottagna beställningskupongerna en inköpslicens för ransoneringsperioden. Hur stor del av denna licens, som affären fick utnyttja under var och en av periodens dagar, blev givetvis beroende på fisktillförselns storlek. Så snart fördelningsnämnden hunnit överblicka den sammanlagda tillförseln för dagen, fastställde nämnden den för alla affärer enhetliga dagskvoten, alltså den procentuella del av hela den för perioden avsedda licensen, som varje affär fick utnyttja för dagen i fråga. Varje dag som tillförseln var så pass stor, att någon tilldelning över huvud taget kunde lämnas, erhöll på detta sätt varje affär sin efter kundkretsens storlek avpassade andel av den totala tillförseln.

När affären erhöillit besked om dagens kvot, beräknade affärsinnehavaren till hur många av kunderna dagskvantiteten skulle räcka. Som redan nämnts voro de beställningsbevis, som affären lämnat till sina kunder, numrerade i fortlöpande följd, och genom ett anslag i fönstret meddelade affären nu sina kunder vilka nummer, som för dagen gällde för inköp, exempelvis nr 1—200, om den av affären erhållna kvantiteten motsvarade 200 uttag. Mot avlämnande av beställningsbeviset fingo dessa kunder sin tilldelning denna dag, och på motsvarande sätt erhöilo följande nummer-serier av kunder sin tilldelning under följande dagar. Försäljning i dylik turordning pågick emellertid endast till kl. 3 på dagen. Efter detta klockslag fick eventuellt överbliven fisk säljas mot beställningsbevis utan hänsyn till nummerordningen.

Kunden fick under en och samma ransoneringsperiod göra två lika stora inköp. Vid det första rev expediten bort ett av hörnen på beställnings-

beviset, vid det andra lämnade kunden hela lappen. En gradering av fiskslagen efter konsumtionsvärdet tillämpades, så att kunden fick större kvantitet av de mindre värdefulla sorterna.

Den nu beskrivna fiskransoneringen i Stockholm grundade sig på en kungörelse den 6/11 1942 (nr 862) angående reglering av handeln med vissa slag av fisk.

Genom en annan kungörelse s. d. (nr 882) medgavs LK generell befogenhet att, i fall då så på grund av tillfälliga hinder för tillförseln eller distributionen eller på grund av annan omständighet av övergående art funnes påkallat, anordna lokal ransonering av livsmedel. Kommissionen bemyndigades senare att vid behov på kristidsstyrelserna överflytta sin nyssnämnda befogenhet. Lokal ransonering med stöd av berörda författningar blev dock icke någonstädes vid något tillfälle genomförd.

Konsumentregistreringen.

Utdelningen av inköpskort till allmänheten skedde till en början med ledning av personförteckningar, upprättade av de ombud (fastighetsägare m. fl.), som biträdde kristidsnämnderna vid distributionen av korten. Metoden var alltså väsentligen baserad på ombudens personkänedom. Då antalet ransoneringar ökades och krisläget skärptes, behövdes emellertid en tillförlitligare kontroll över utdelningen. Man måste skapa betryggande garantier för att en person icke fick andra eller flera inköpskort än han var berättigad till. Dessutom stod det klart, att systemet med hushållslistor icke skulle hålla måttet vid befolkningsförflyttningarna i samband med en eventuell evakuering av vissa orter.

Man beslöt därför år 1941 att genomföra en konsumentregistrering, som i första hand skulle skänka möjlighet till en snabb och säker identifiering och som dessutom skulle medföra en effektiv och mera automatiskt verkande kontroll över kortutdelningarna.

Registreringen fick den säregna formen, att varje registrerad person själv fick förvara sitt registerkort, det s. k. *personkortet*. Ett vanligt kortregister, förvarat av kristidsnämnderna, skulle ha inneburit en dubbling av folkbokföringen och blivit synnerligen kostsamt med hänsyn till omflyttningen inom befolkningen. Det skulle också ha vållat allmänheten mera besvär genom att flyttning måste anmälas till kristidsnämnden.

Personkortet bestod av en talong med plats för erforderliga personuppgifter samt ett antal kuponger med olika beteckningar. För varje i riket bosatt person utställdes genom kristidsnämndernas försorg ett dylikt kort med ledning av mantalslängden. Uppgifterna på kortet, vilka alltså påfördes utan personens egen medverkan, omfattade namn, födelsetid, hemvist och postadress samt i fråga om person över 18 år yrke eller titel.

Vid utdelningen av inköpskort uppvisades personkortet och en bestämd

kupong på detta avskildes och tjänade som kvitto på det mottagna inköpskortet. Utdelningen av visst inköpskort till endast vissa åldersgrupper bland konsumenterna kunde ske tack vare att den åldersgrupp, till vilken vederbörande hörde, fanns angiven på kupongerna till hans personkort.

Det första personkortet utdelades på sommaren 1941 och räckte i ungefär 3 $\frac{1}{2}$ år, varefter det ersattes med ett nytt, betecknat »Personkort 1945».

Gruppindelningen efter ålder skedde beträffande detta sistnämnda kort så, att varje årsklass upp t. o. m. 1925 utgjorde en särskild åldersgrupp och erhöll personkort med födelseåret angivet på kupongerna, under det att alla övriga personer sammanfördes till en gemensam grupp, på kupongerna betecknad »1924 o. tidigare». I fråga om det första personkortet var differentieringen längre driven, i det att man då också hade personerna i åldern 59 år och uppåt indelade i tre grupper, varjämte mäns och kvinnors kort skildes åt genom olika färg. Man hade alltså då även möjlighet att utdela visst inköpskort till enbart män eller enbart kvinnor, vilket i viss utsträckning skedde i fråga om tobaks- och textilkort. Indelningen i åldersgrupper kom till användning vid den differentiering av tilldelningarna, som skedde med hänsyn till konsumenternas ålder och som nedan närmare beröres.

De vid en utdelning av inköpskort avskilda personkorts-kupongerna utgjorde kristidsnämndernas verifikation för utdelningen, och dessa hade alltså att till kristidsstyrelsen redovisa de mottagna personkorts-kupongerna.

Tack vare personkortet blev det icke nödvändigt att man tog ut sina nya inköpskort just hos kristidsnämnden i hemorten, utan detta kunde ske varhelst i landet man vistades vid tiden för en kortutdelning.

Personkortet nyttjades även vid utdelning av sådana kort, som icke generellt tilldelades vissa åldersgrupper utan utgingo enligt andra normer och efter särskild ansökan, d. v. s. rabattkort och flertalet tilläggs-kort. För sistnämnda slag av kort avskildes icke någon personkorts-kupong, men anteckning skedde på baksidan av personkortets talong, där i förekommande fall även annan särskild tilldelning e. d. antecknades.

Garantier för att ingen person erhöll mer än ett personkort skapades bl. a. därigenom att mantalslängden låg till grund för utskrivningen. Personer, som uraktlåtit att lämna mantalsuppgift och därför ej blivit upptagna i mantalslängden, erhöilo personkort först sedan de ordnat sina skrivningsförhållanden och hos vederbörande kristidsnämnd uppvisat intyg härom. Detta förhållande medförde, att åtskilliga tidigare bokföringsmässigt »obefintliga» anmälde sig. Utländska medborgare erhöilo personkort endast under förutsättning att de varit mantalsskrivna i Sverige under de senaste fem åren. Övriga utländska medborgare fingo sina ransoneringskort mot uppvisande av passet, varvid kristidsnämnden gjorde anteckning i detta och mottagaren lämnade kvitto.

Hösten 1950 voro kupongerna på »Personkort 1945» förbrukade. Kortet

förnyades då på så sätt, att genom kristidsnämndernas försorg vid talongen klistrades ett tillägg, omfattande ett antal nya personkortskuponger.

Differentieringen av tilldelningen till de enskilda konsumenterna.

Med hänsyn till behoven och konsumtionsvanorna inom olika grupper av befolkningen tillämpades en ganska långt driven differentiering i fråga om tilldelningarna av de viktigaste ransonerade varorna. Behövligheten av en sådan avvägning för ernående av en så rättvis fördelning som möjligt gjorde sig givetvis mindre gällande under den allra första tiden, då ransonerna i regel kunde hållas relativt höga. I samma mån som försörjningsläget stramadades åt, blev uppgiften mera angelägen, och undan för undan skedde i detta avseende justeringar och kompletteringar.

Självfallet kan det här icke bli fråga om att lämna någon fullständig redogörelse vare sig för utvecklingen på detta område eller för de normer, som vid viss tidpunkt tillämpades. Det följande vill endast ge en bild i stora drag. Uppgifterna avse, då annat icke särskilt anmärkes, förhållandena år 1945.

Differentieringen skedde i första hand med hänsyn dels till konsumenternas ålder, dels till arten av deras arbete. Härtill kommo sådana speciella förhållanden som sjukdom, havandeskap etc.

Tekniskt sett tillämpades skilda metoder. Anpassningen efter olika åldersgruppers behov ordnades i allmänhet genom att man av de ordinarie inköpskorterna hade olika typer med olika inköpsrätt. Tilläggsbehovet inom vissa yrkeskategorier tillgodosågs genom att vederbörande erhöi ett eller flera tilläggskort för varan i fråga. För övriga tilläggstilldelningar begagnades huvudsakligen licenser eller s. k. halvkupongkort.

Anpassningen efter *l e v n a d s å l d e r n* berörde först och främst mjöl och bröd, matfett samt köttvaror. Sålunda hade barn, som icke fyllt 3 år, 25 % mindre mjöl- och brödtilldelning och 50 % mindre kötttilldelning än en person med normalranson, d. v. s. den ranson som utgick till en icke tilläggsberättigad vuxen. Barn och ungdom i åldern 7—20 år hade däremot en bröd- och matfettstilldelning, som med 25 % översteg normalransonen.

Även tilldelningen av tvättmedel och textilvaror var i viss mån avpassad efter konsumenternas ålder. Inköpskortet för barn upp till 7 år upptog 50 % mera tvättmedel än de vuxnas kort. Spädbarn fingo dessutom ett tilläggskort, så att deras sammanlagda tilldelning blev dubbelt så stor som normalransonen. Vid textiltilldelningen togs hänsyn icke blott till åldern utan även till könet. Anledningen härtill var dels att poängsättningen i princip grundade sig på varans vikt, varigenom kvinnornas kläder fingo ett lägre kupongvärde än männens, dels att kvinnorna i betydligt större utsträckning än männen hade möjlighet att tillgodose sitt behov genom kupongfria varor. Textiltilldelningen var för en tid av 1½ år för män 120,

för kvinnor 110, för barn i åldern 1—9 år 105 och för spädbarn 158 poäng. Dessutom lämnades särskilt tillägg till ynglingar.

I fråga om kaffetilldelningen spelade åldern in så tillvida, att barnen voro avstängda från tilldelning och i stället fingo kakao eller te, under det att personer i 60-årsåldern och däröver hade tilläggskort för kaffe.

Tilläggsstilldelningarna på grund av arbetets art berörde såväl vissa slag av livsmedel som tvättmedel och textilvaror.

Tillägg av livsmedel lämnades i första hand, då arbetet kunde anses så kalorikrävande, att extra näringstillförsel behövdes. Dessa tillägg varierade givetvis högst betydligt för olika kategorier av kroppsarbetare. Grunderna för tilldelningarna voro utformade i nära samarbete med LK:s näringssakkunniga, statens institut för folkhälsan och särskilda sakkunniga inom fackföreningsrörelsen. I en förteckning på åtskilliga trycksidor lämnades uppgifter om vilka grupper av arbetare, som voro tilläggsberättigade, samt antalet tilläggskort i de olika fallen. Denna yrkesgruppsförteckning underkastades fortlöpande granskning av de sakkunniga och undergick många justeringar och utvidgningar under ransoneringarnas gång.

En schematisk bild av hur den ifrågavarande differentieringen av bröd-, matfets- och köttransonerna verkade, får man, om förbrukarna sammanföras i följande sex grupper (varvid normaltilldelningen betecknas med 100):

- 1) icke kroppsarbetande personer: bröd 100, matfett 100, köttvaror 100;
- 2) personer med lätt kroppsarbete: bröd 125, matfett 125, köttvaror 100;
- 3) personer med måttligt kroppsarbete: bröd 125 à 150, matfett 125, köttvaror 100 à 135;
- 4) personer med tungt kroppsarbete: bröd 150 à 175, matfett 150, köttvaror 135;
- 5) personer med synnerligen tungt kroppsarbete: bröd 175 à 200, matfett 150 à 175, köttvaror 135 à 170;
- 6) skogsarbetare (och vissa med dem jämförliga smågrupper): bröd 225 à 250, matfett 150 à 200, köttvaror 170 à 240. Skogsarbetare erhöles dessutom en särskild tilldelning av fläsk och margarinost samt i de fall, då de voro hänvisade att under längre tid vistas borta från hemmet, av kaffe, socker, torkad frukt och bruna bönor.

Under förutsättning av speciella kostförhållanden — t. ex. att vederbörande på grund av arbetsplatsens belägenhet e. d. var hänvisad att leva på matsäck — kunde tillägg på 25 % erhållas för bröd och matfett, även om icke arbetet i och för sig var av »tilläggsberättigande» art.

År 1945 uppgick antalet personer, som på grund av sitt arbete hade tilläggsstilldelning, till i runt tal 2,5 milj. i fråga om bröd och matfett samt till inemot 1,5 milj. i fråga om köttvaror.

De av yrkesförhållandena föranledda tilläggsstilldelningarna av tvättmedel lämnades till personer, vilkas arbete antingen var särskilt smutsande eller

också — såsom exempelvis inom livsmedelsindustrien — ställde särskilda krav på hygien. Även här var variationen stor. En sotare t. ex. hade i tillägg 150 % av grundransonen, en smed 100 %, en cykelreparatör 50 %.

När det gällde tilläggstilldelning av textilvaror till personer, som på grund av sitt arbete hade ökat behov av kläder, togs viss hänsyn även till de klimatförhållanden, under vilka arbetet utfördes. Malmgruvearbetare i de bägge nordligaste länen hade exempelvis 50—100 % större tillägg än arbetare i samma kategori i andra delar av landet.

Tilläggskorten utlämnades av kristidsnämnderna efter särskild ansökan. Uppgifterna på ansökningsblanketten skulle vara bestyrkta av arbetsgivaren. Vid de större arbetsplatserna bildades så småningom — på initiativ av kommissionen och genom medverkan av Svenska arbetsgivareföreningen och Landsorganisationen — särskilda delegationer, bestående av representanter för arbetsgivaren och arbetarna, med uppgift att i anslutning till gällande bestämmelser upprätta förslag rörande tilldelningen av tilläggs-kort till de vid företaget anställda.

Beträffande de särskilda tilldelningar, som lämnades av annan anledning än vederbörandes ålder eller yrke, må följande nämnas.

Vid havandeskap utgick en extra tilldelning av 250 g matfett, 350 g ost och 225 g ägg per vecka, och under de sex första månaderna efter barnets födelse erhöll modern en extra tilldelning av 350 g ost i veckan. Sjuka personer, som icke voro intagna på sjukhus, erhöilo med stöd av läkarintyg extratilldelningar, varierande med hänsyn till sjukdomstillståndet. Vid svårare sjukdom kunde tillägg beviljas för tre och i övriga fall för två varuslag. De livsmedel, som härvid kunde komma i fråga, voro matfett, ägg, ost, köttvaror och gryn. Under ett senare skede, då ransoneringsarna av ost och ägg hade upphört, infördes ett särskilt kort för sjuka, vilket innebar ett tillägg till normalransonerna med ungefär 300 g matfett, 350 g kött eller fläsk samt 350 g gryn eller däremot svarande kvantitet mjöl per vecka. Under kafferansoneringsens andra omgång, åren 1947—51, erhöilo personer lidande av sockersjuka tilläggs-kort för kaffe.

Som exempel på mera tillfälliga extratilldelningar kan nämnas, att utökning av textilransonen kunde erhållas bl. a. vid bosättning, vid byte av bostad och vid havandeskap.

Av särskild typ var den extratilldelning, som lämnades på det s. k. U-kortet. Detta kort tillkom hösten 1942, då försörjningssituationen var särskilt besvärlig och hushållen hade stark känning av åtstramningen. Genom detta kort skapades teknisk möjlighet att lämna speciella tilldelningar av ransonerade livsmedel till sådana personer, som kunde anses vara i särskilt behov därav med hänsyn till att de inte i nämnvärd utsträckning hade tillgång till livsmedel av egen produktion, samtidigt som de på grund av sin ekonomiska ställning ej heller hade möjlighet att i någon större omfattning förvärva icke ransonerade livsmedel i högt prisläge.

U-kortet utdelades huvudsakligen till icke-producenter med högst 2 000 kr. beskattningsbar inkomst eller högst 30 000 kr. beskattningsbar förmögenhet. Vid några tillfällen togs kortet i bruk för tilldelning av torkad frukt, risgryn m. m. Någon större roll kom dock U-kortet ej att spela, beroende på att försörjningsläget tämligen snart undergick vissa förbättringar, som gjorde det mindre angeläget med denna speciella form av differentiering.

Konsumenternas rätt att förfoga över sina ransoner.

I fråga om enskilda konsumenters rätt att förfoga över de ransoner som de inköpt på sina egna inköpskort tillämpades följande bestämmelser.

Som allmän regel gällde, att yrkesmässig överlåtelse av inköpt ranson icke var tillåten. Såsom yrkesmässig överlåtelse räknades icke överlåtelse utan vederlag, ej heller enstaka överlåtelse mot vederlag.

För icke yrkesmässig överlåtelse gällde för olika varor olika regler.

Beträffande de flesta ransonerade varor var överlåtelse av icke yrkesmässig art tillåten. Den enskilde konsumenten fick sålunda av dessa varor såväl skänka bort sin ranson som i enstaka fall överlåta den mot vederlag. I fråga om kaffe och te tilläts dock icke överlåtelse mot vederlag, om överlåtarens syfte var att därigenom bereda sig vinning.

För matfett (såväl smör som annat matfett), grädde, fettemulsion, ost, ägg, köttvaror, ärter och bönor samt textilvaror voro ransoneringsbestämmelserna av olika skäl strängare än för andra varor. Konsumenten fick sålunda här icke i något fall överlåta sin ranson mot vederlag. Däremot var överlåtelse utan vederlag i regel tillåten. Vad angick matfett, grädde, ost och ägg samt ärter och bönor gjordes emellertid undantag från denna regel för sådana konsumenter, som samtidigt voro producenter av dylika varor. Dessa fingo nämligen icke ens utan vederlag överlåta sin ranson av sistnämnda varor. Jordbrukare fingo sålunda icke skänka bort smör, grädde, ost, ägg, ärter eller bönor.

Ransoneringsregler på näringsställen.

Förbrukningen av ransonerade livsmedel på restauranger och andra näringsställen föll till väsentlig del inom ramen för tilldelningen till de enskilda hushållen, i det att gästen var skyldig att i viss utsträckning lämna kuponger för sin förtäring och därigenom i motsvarande grad måste minska sina övriga inköp av de ifrågakommande livsmedlen.

Huvudprincipen var den, att gästen vid en längre tids fast abonnemang på ett näringsställe skulle lämna kuponger från alla sina inköpskort för livsmedel, under det att vid enstaka måltider endast viktigare ransonerade livsmedel voro kupongbelagda.

I det förstnämnda fallet utnyttjades inköpskortens kuponger direkt. Så kunde däremot icke ske vid en enstaka måltid, eftersom förbrukningen

då var betydligt mindre än den kvantitet, för vilken inköpskupongen gällde. Här användes i stället de tidigare omnämnda restaurangkorten, som hade kuponger med låg valör och som kunde erhållas på näringsställena i utbyte mot gällande kupong från inköpskort. Näringsställenas ingångslager av restaurangkort förnyades genom redovisning hos kristidsstyrelserna av de sålunda från gästerna mottagna inköpskupongerna.

Restaurangkuponger skulle lämnas för bröd, matfett, kött- och fläskrätter, ost och ägg samt vissa mjöl- och grynätter. Serveringen av bröd och ägg var kupongbelagd ända från det att handeln med dessa livsmedel reglerades. Matfett var däremot kupongfritt på restaurangerna till i september 1941, d. v. s. i ungefär $\frac{3}{4}$ år efter det att matfettstransoneringen trätt i kraft, och ungefär lika lång tid förflöt från köttransoneringens genomförande, tills man i januari 1942 såg sig nödsakad att tillgripa restaurangkort för kötträtter. Serveringen av ost fick ske utan kupong fram till maj 1945, då det bestämdes, att restaurangkuponger för matfett skulle avlämnas även för ost. För de mjöl- och grynätter, som voro kupongbelagda — exempelvis pannkaka och mannagrynskaka — lämnades restaurangkuponger för bröd. Under en tid av två år, räknat från februari 1942, förelåg skyldighet att avlämna kuponger även för gröt, välling och liknande rätter, varvid förutom brödkuponger även kuponger från särskilda restaurangkort för gryn kunde användas. Restaurangkorten för kött slopades ungefär tre månader innan köttransoneringen i sin helhet upphörde. I övrigt bibehölls restaurangkorten fram till slutet av resp. ransoneringar.

Antalet restaurangkuponger, som skulle avlämnas för olika rätter, angavs på matsedlarna i enlighet med en av LK upprättad tabell.

Restauranggästens hela förbrukning av de ifrågavarande livsmedlen täcktes emellertid icke med restaurangkuponger. Det var exempelvis i huvudsak endast vid direkt servering av matfett, som kuponger härför skulle avlämnas, således icke vid servering av sådana rätter, vid vilkas tillagning det åtgått matfett. Liknande principer tillämpades beträffande de andra varuslagen. Så t. ex. erfordrades kuponger för kokta eller stekta ägg men icke för rätter, i vilka ägg ingick.

Att dessutom strögästernas förbrukning av andra ransonerade livsmedel än de ovan nämnda lämnades kupongfri berodde givetvis på att man ej ville bygga ut systemet längre än som ansågs oundgängligt med hänsyn till försörjningsläget och rättvisesynpunkten.

Den berörda kupongfriheten för strögästernas vidkommande innebar naturligtvis icke, att denna del av förbrukningen gick fri från begränsande åtgärder. Restaurangens möjlighet att servera dylika för gästerna ransoneringsfria rätter var inskränkt genom reglering av rörelsens inköp av de ifrågavarande livsmedlen. Så tillvida var alltså hela förbrukningen på näringsställena av de i allmänna handeln ransonerade livsmedlen inordnad i ransoneringsssystemet.

Av det sagda framgår, att de fasta, abonnerande gästernas förbrukning helt täcktes genom kuponger. Mot dessa kuponger erhöll restaurangen hos kristidsstyrelsens kontrollbyrå licens för inköp av motsvarande kvantitet varor.

Vad strögästernas förbrukning beträffar, motsvarades ju denna delvis av de mottagna restaurangkupongerna. Även dessa lämnades av näringsstället till kontrollbyrån, som utställde licens för inköp av motsvarande kvantitet, ökad med ett procentuellt tillägg för täckande av rörelsens svinn.

Utöver dessa licenser mot redovisade kuponger behövde rörelsen sedan särskild tilldelning dels av matfett, ägg etc. för matlagningsändamål, dels av socker, kaffe och andra varor, för vilka restaurangkort icke förekommo. Rörelsen behövde med andra ord särskilda tilldelningar för den sektor av gästernas förbrukning, som föll utanför tilldelningen till de enskilda hushållen.

Då det gällde licensgivningen mot redovisade kuponger, erhöles ju en automatisk anpassning efter rörelsens aktuella behov. En motsvarande anknytning till detta måste bli svårare att ernå beträffande de särskilda tilldelningarna. Man var huvudsakligen hänvisad till att bestämma dessa med ledning av rörelseidkarens egna uppgifter om tidigare förbrukning, styrkta genom intyg av rörelsens leverantör. I regel utgick tilldelningen högst med viss för varje varuslag angiven procent av näringsställets förbrukning under en för alla näringsställen gemensam basperiod före ransoneringens genomförande. För att tilldelningarna icke skulle låsas fast, fanns emellertid i de flesta av de grundläggande bestämmelserna föreskrivet, att om rörelsen avsevärt ökats eller minskats efter den fastställda basperioden, tilldelningen skulle jämkas i förhållande härtill.

Den generella högsta procentsatsen undergick för praktiskt taget alla varuslagen under ransoneringarnas lopp större eller mindre förändringar i relation till växlingarna i försörjningsläget, och detsamma gällde vissa andra bestämmelser i samband med dessa tilldelningar.

Som exempel på dessa normer kan nämnas följande, som avser tilldelningarna på hösten 1945:

Av mjöl lämnades 70 % av den normala förbrukningen för matlagningsändamål under tiden närmast före ransoneringens genomförande i september 1940. Folkrestauranger och näringsställen av liknande typ med matservering som huvuduppgift kunde dessutom erhålla en viss extratilldelning av mjöl.

Den särskilda tilldelningen av köttvaror, vilken huvudsakligen var avsedd för tillredning av soppor, utgick med $1\frac{1}{4}$ % av hela kött- och fläskförbrukningen under de tre första kvartalen 1940. Innan restaurangkort för köttvaror i början av år 1942 infördes, var tilldelningen under ransoneringens första månad 75 % och därefter 50 % av förbrukningen under nämnda basperiod.

Av matfett för matlagning erhöles 30 % av 1939 års förbrukning; minst halva kvantiteten skulle utgöras av margarin eller matolja.

Ägg tilldelningen motsvarade 55 % av förbrukningen under februari och mars 1941, socker tilldelningen 65 % av 1939 års förbrukning. Vid servering av kaffe fick näringsställe lämna högst två bitar socker per vanlig kopp och tre bitar per större kopp eller kanna.

Tilldelningen av kaffe och te var vid nämnda tid resp. 20 och 100 % av förbrukningen år 1939. Under en tid av $1\frac{1}{2}$ år, räknat från början av april 1943, kunde ingen som helst tilldelning av te lämnas näringsställena.

Som redan framhållits utgjorde dessa regler endast de grundläggande principerna för tilldelningen. Justeringar med hänsyn till ökning eller minskning i rörelsernas omfattning erfordrades icke sällan.

För att utröna förutsättningarna för en eventuell omläggning av principerna för tilldelningen, åsyftande en mera direkt anknytning till de olika näringsstälernas aktuella behov, infortrade LK i november 1942 från varje näringsställe i landet detaljerade uppgifter enligt ett för detta ändamål uppgjort formulär bl. a. rörande serveringens omfattning dag för dag under en period av 30 dagar och rörelsens skattepliktiga omsättning under tiden december 1941—november 1942. Sådana uppgifter inkommo från ca 4 600 näringsställen med en sammanlagd årsomsättning på i runt tal 450 milj. kr. Sedan detta omfattande material granskats och kompletterats, företogs en provundersökning, varvid näringsställena med hänsyn till typen indelades i olika huvudgrupper. Undersökningen visade, att tilldelningsbehovet på grund av rörelsernas skiftande karaktär växlade starkt även beträffande näringsställen med ungefär samma besöksfrekvens. Bl. a. av denna orsak ansågs det mindre lämpligt att på grundval av undersökningens resultat bygga upp ett helt nytt tilldelningssystem.

De infortrade uppgifterna voro emellertid av stort värde vid individuella justeringar av tidigare tilldelningar. Då ett näringsställe ansökte om ökad tilldelning under hänvisning till att dess omsättning ökats, infortrades omsättningssiffror för det sistförflutna året. Dessa jämfördes dels med näringsställets vid undersökningen 1942 avgivna uppgifter, dels även med de genomsnittliga tilldelningarna för näringsställen av liknande storlek enligt ovannämnda gruppering. Härigenom fick man en uppfattning om vilken tilldelning näringsstället kunde anses berättigat att erhålla.

Då önskad tilldelning för matlagningssändamål beviljats ett nyetablerat näringsställe, ålades detta att på samma formulär som tidigare omnämnts under de första månaderna dag för dag notera serveringens omfattning, varefter de tilldelningar som näringsstället preliminärt erhållit vid starten justerades med hänsyn härtill.

Tilldelningen till industrier etc.

Efter redogörelsen för ransoneringstekniken i vad den avsåg de enskilda

hushållen, näringsställena och handeln återstår att något beröra den sida av ransoneringsystemet, som vette mot industrier och liknande företag, vilka voro i behov av ransonerade varor för sin verksamhet. Det rörde sig här givetvis i de flesta fall om stora och mångskiftande förbrukargrupper, som icke kunde skäras över en kam.

Då tillverkningen gällde en produkt, som var kupongbelagd för konsumenten, erhöll företaget först en viss myckenhet av den ransonerade råvaran, det s. k. ingångslagret, och därefter fortsatt tilldelning mot redovisning av de inköpsbevis, som mottagits vid försäljningen.

Då det var fråga om tillverkning av icke ransonerade produkter av ransonerade råvaror ställdes tilldelningen i regel i relation till företagets tidigare förbrukning för ändamålet. Till grund valdes vanligen förbrukningen under kalenderåret närmast före det år, då ransonereringen infördes. Tilldelningens storlek för vederbörande grupp av företag angavs i procent av förbrukningen under basperioden och varierade självfallet efter försörjningsläget. Vanligen lämnades tilldelningen för ett kvartal åt gången.

I fråga om apotek och läkemedelsfabriker utgick man av naturliga skäl icke från äldre förbrukningssiffror utan anknöt till det aktuella behovet, men i övrigt tillämpades den nu nämnda principen till att börja med över hela linjen. Efterhand företogs emellertid i några fall en omläggning. Sålunda ändrades drygt ett år efter det att sockerransonereringen infördes systemet för tilldelning av socker för läskedryckstillverkning så, att den i fortsättningen utgick med en viss kvantitet för varje redovisad liter tillverkad vara. Från sommaren 1944 tillämpades en motsvarande metod för sockertilldelningen till fruktkonservindustrien, för vars produkter maximigränser för sockerhalten hade fastställts.

Tvättinrättningar erhöilo tilldelning av tvättmedel per kilogram av den utgående tvättens vikt.

Ransoneringskort och licenser.

I n k ö p s k o r t. När förberedelser för ransonerung började vidtagas kort efter krigsutbrottet i september 1939, kunde ju icke på förhand bedömas, vilken eller vilka varor som först skulle behöva underkastas reglering. Det gällde därför att skapa ett beredskapssystem, med vars hjälp man vid behov kunde med praktiskt taget ögonblicklig effekt ställa försäljningen av sådana varor under kontroll, vilka över huvud taget låta sig regleras efter en enkel och för hela befolkningen enhetlig princip.

Ett viktigt led i detta system var ett »beredskapskort», som var så beskaffat, att man icke i förväg bestämt, för vilka varor det skulle komma till användning. Varuslag, kvantitet och tidsperiod skulle meddelas först i samband med att själva ransonerungen sattes i gång. Kortet bestod av ett mittstycke med nummer och plats för innehavarens namn och adress, vidare ett antal inköpskuponger, försedda med enbart allmänna beteck-

ningar: A 1—A 20, samt en kvittotalong, avsedd att frånskiljas, då kortet överlämnades till konsumenten.

Detta första ransoneringskort utdelades redan i slutet av oktober 1939. På de orter, där kristidsnämnd då ännu inte hunnit tillsättas, ombesörjdes utdelningen av kommunalnämnden. Sedan kvittotalongerna ifyllts av mottagarna och avskilts, återställdes de till ortsmyndigheten, som härigenom erhöll ett konsumentregister.

Kortet utdelades till landets hela befolkning med undantag av personer, som mera stadigvarande intagits på allmänna inrättningar eller liknande anstalter. Sådana hushåll skulle nämligen icke tilldelas ransonerade varor genom kort utan genom licenser.

I slutet av mars 1940 kom den första ransoneringskortet (kaffe och te). Det dröjde alltså fem månader efter utdelningen, innan beredskapskortet behövde tagas i bruk. Kaffe och te såldes på detta kort en månad, under vilken tid ett särskilt inköpskort för dessa varor iordningställdes och utdelades. Därpå kom beredskapskortet ånyo till användning vid starten av de närmast följande ransoneringskorterna av socker samt tvätt- och rengöringsmedel. På sommaren 1940 utdelades ett nytt beredskapskort, som på motsvarande sätt kom att utnyttjas för bl. a. mjöl och bröd, fläsk samt matfett under den första tiden dessa livsmedel voro ransonerade.

För nu nämnda varuslag liksom för övriga huvudvaror infördes efter hand särskilda inköpskort, men vid sidan av dessa bibehölls ett beredskapskort att nyttjas dels vid eventuella nya ransoneringskort, dels för den fortlöpande tilldelningen av sådana varor som ärter, potatismjöl, mandel, kryddor, torkad frukt etc., för vilka man ej tryckte särskilda inköpskort. Med tiden kom givetvis denna sistnämnda användning av beredskapskortet att träda i förgrunden. Kupongerna på kortet indelades då i grupper, skilda åt genom färg och bokstavsbezeichnung, för att underlätta användningen av kortet för flera varor samtidigt.

Vissa av de särskilda inköpskorterna för olika huvudvaror sammanfördes så småningom till ett inköpskort, populärt kallat samlingskortet. Man fick på så sätt ett gemensamt kort för mjöl och bröd, matfett, socker samt ost. Även beredskapskuponger lades in på detta kort, varför särskilt beredskapskort icke längre behövdes. Såsom tidigare nämnts, var tilldelningen av mjöl och bröd samt matfett i viss utsträckning differentierad med hänsyn till konsumenternas ålder. Av denna anledning förekommo fyra olika typer av samlingskortet, avsedda för olika åldersgrupper. Vidare hade samlingskortet, som utdelades till mjölkproducenter och medlemmar av sådana personers hushåll, en särskild beteckning såväl på talongen som på kortets matfettkuponger och gällde beträffande matfett endast för inköp i bestämd affär eller för återhämtning av smör från bestämt mejeri.

Efter samlingskortets tillkomst funnos förutom detta huvudkort fyra olika inköpskort, som likaså utdelades till hela befolkningen, nämligen

för köttvaror, tvätt- och rengöringsmedel, textilvaror samt skor. Av de bägge sistnämnda korten förekommo fyra typer för olika grupper av förbrukare, av köttkortet tre och av tvättmedelskortet två.

De övriga inköpskortet, som utlämnades endast till vissa delar av befolkningen, voro: kaffekort (personer över 15 år), kakaokort (barn), äggkort (personer som icke hade höns), tobakskort (vuxna personer mot avstående av viss del av kafferansonen), ljuskort (hushåll i icke elektrifierade fastigheter).

År 1946 överfördes även kupongerna för köttvaror och tvättmedel till samlingskortet, och därmed voro alla vid denna tid fortfarande ransonerade varor utom ljus koncentrerade till ett enda inköpskort, av vilket det med hänsyn till åldersgruppsindelningen förekom fyra typer. Då kafferansoneringsen året därpå återinfördes, tillkom på nytt ett särskilt kort för denna vara.

Kupongerna på inköpskortet voro försedda med bokstavs- och nummerbeteckningar. Merendels fanns dessutom på kupongerna angivet för vilken vara de gällde. Någon uppgift om giltighetstiden förekom däremot icke på kupongerna eller talongen, utan meddelanden härom lämnades i radio och genom den tidigare omnämnda ransoneringskalendern, som varje vecka publicerades i tidningarna.

I det föregående har redan nämnts, att kupongernas inköpsvärde var anknutet till handelns förpackningar av varorna eller i övrigt vanliga inköpskvantiteter och att det hölls konstant. En sockerkupong gällde exempelvis för 1 kg, en matfettskupong för $\frac{1}{4}$ kg och en kaffekupong likaså för $\frac{1}{4}$ kg. På en brödkupong kunde bl. a. köpas $1\frac{1}{4}$ kg mjöl eller 1 kg hårt bröd. (Redan före kristiden hade det inom handeln blivit vanligt med mjölförpackningar på 5 och $2\frac{1}{2}$ kg, kvantiteter som ju motsvarades av fyra respektive två brödkuponger.) I fråga om flertalet varor fick inköp ske även mot halv kupong.

De nu nämnda kupongvärdena voro ju ganska höga, och beträffande inköpskupongerna för vissa varor måste därför — såsom tidigare nämnts — ett växlingsförfarande tillämpas. Hur därvid tillgick framgår av den följande redogörelsen för växlingskort och restaurangkort.

Låg valör hölls däremot på inköpskupongerna för textilvaror och tobak. Varje textilkupong gällde för 1 poäng, motsvarande exempelvis två stora näsdukar eller ett par småbarnsstrumpor, och på tobakskorten funnos dels »3-poängare», dels »1-poängare», vilka sistnämnda gjorde det möjligt att köpa så små mängder åt gången som en cigarreigarrett eller två cigaretter.

De före samlingskortets tillkomst nyttjade särskilda inköpskortet för mjöl och bröd, socker och matfett förnyades ungefär en gång om året. Tvättmedelskortet räckte ett å två år, textilkortet ett och ett halvt. Även kaffekortet gjordes till en början så pass stora, att de räckte ett å två år, men med hänsyn till bl. a. förfalskningsrisken övergick man senare till

kaffekort med ett fåtal kuponger, vilket medförde att kortutdelning måste ske två å tre gånger om året. Ungefär lika ofta förnyades samlingskortet, som ju måste bli relativt stora, eftersom de omfattade kuponger för ett flertal viktiga varor.

Åtskilliga gånger under ransoneringarnas lopp upptäcktes förfalskade kuponger. Det var i första hand det speciellt åtrådda kaffet, som lockade en del kriminella element till falsktryckning, men mer eller mindre skickligt gjorda efterapningar av inköpsbevis för vissa andra varor, exempelvis socker och matfett, förekommo också. Polisen lyckades i regel tämligen snart ringa in falsktryckerierna, och den brottsliga trafiken fick icke vid något tillfälle sådan omfattning, att den medförde allvarliga rubbningar av försörjningsplanerna.

Förfalskning av hela ransoneringskort förekom uppenbarligen icke, utan vederbörande inriktade sig på framställning av enbart själva inköpskupongerna. Utprånglingen försvårades därför genom den hela tiden gällande bestämmelsen, att konsumenten ej fick göra inköp på lös kupong utan skulle förete hela inköpskortet. Det var dock svårt att ernå effektiv efterlevnad av denna bestämmelse, och därtill kom, att kupongerna ju voro avskilda från talongen, när de nyttjades som inköpsbevis i de högre leden inom handeln.

Givetvis sökte man även genom själva framställningssättet, färgsammansättningen etc. göra de äkta kupongerna svåra att efterapa. Under de första åren trycktes korten huvudsakligen på papper av relativt vanlig typ, men sedermera övergick man till ett specialtillverkat papper med olikfärgade fibrer och gulaktig baksida, vilket avsevärt ökade skyddet mot förfalskning.

Vid ett par tillfällen, då ett ganska stort antal falska kuponger var i omlopp, företog LK motdrag, som satte förfalskningarna ur spel. På sommaren 1945 gjordes förfalskade kaffekuponger värdelösa genom bestämmelsen, att under viss tid vid köp av kaffe skulle lämnas både kaffekupong och tvättmedelskupong. Ett år senare övergick man av motsvarande skäl till att sälja socker på en beredskapskupong samt tryckte och utdelade under tiden ett särskilt sockerkort med kuponger av annat utseende än de tidigare, som fingo sitta kvar outnyttjade på samlingskortet. (Förteckningar över av LK utlämnade ransoneringskort med angivande av deras giltighetstid meddelas i bilagor till St. o. F. delarna II—VI.)

V ä x l i n g s k o r t. Såsom framgått av den tidigare lämnade redogörelsen för kupongredovisningen inom handeln förutsatte den härvid tillämpade metoden, att inköpskupongerna för en sådan vara som bröd hade relativt hög valör. De inköpskuponger, som handlanden tog emot vid försäljning till kunderna, begagnade han ju sedan vid affärens inköp från bageriet, varpå de därifrån vandrade vidare till högre led inom handeln. Om kupongernas valör varit låg, skulle — med hänsyn till den omfattande försäljningen av mjöl och bröd — antalet kuponger, som hade att passera

mellan de olika handelsleden, blivit ohanterligt stort. Hårtill kom, att låg valör på brödkupongerna skulle ha medfört snabb förbrukning av inköps-korten, varför utdelning av nya sådana måst ske titt och tätt.

Konsumenternas behov av att kunna göra helt små inköp av bröd åt gången måste därför tillgodoses på annat sätt. Detta skedde genom växlings-korten. Kunden fick med tillhjälp av denna korttyp tillbaka den del av inköpsrätten på en kupong, som icke gick åt för inköpet. Ett växlingskort på bröd motsvarade en helkupong på inköpskortet och omfattade 25 rutor. Då kunden gjorde ett mindre inköp av bröd och lämnade en inköpskupong, fick han tillbaka ett växlingskort, från vilket expediten klippt bort så många rutor, som motsvarade inköpet. Detta växlingskort kunde sedan utnyttjas för kommande inköp i s a m m a a f f ä r. Växlingskortet kunde alltså betraktas som ett bevis till kunden på ett kupongtillgodohavande i affären. Någon redovisning från affärens sida för växlingsrutorna behövde givetvis icke förekomma; det var den vid utlämnandet av växlingskortet mottagna inköpskupongen, som affären använde vid förnyande av lagret. Utom för bröd funnos växlingskort för köttvaror.

Giltighetstiden för växlingskortet var icke begränsad till den period, under vilken de utlämnats. Systemet hade den olägenheten, att konsumenten med hjälp av dessa kort i viss utsträckning kunde magasinera inköpsrätt från perioder med rikligare tilldelning till tider, då ransonen måste minskas. Denna icke avsedda användning av växlingskortet för-anledde, att man så småningom övergick till att då och då draga in de gamla växlingskortet och ersätta dem med nya.

R e s t a u r a n g k o r t. Hur behovet hos näringsställets gäster av ku-ponger med lägre valör än inköpskupongerna tillgodosågs genom restau-rangkort har redan berörts i det föregående. Sådana kort funnos för bröd, gryn, matfett, köttvaror och ägg. Ett restaurangkort för bröd, vilket om-fattade 25 kuponger, erhöles mot en halvkupong från inköpskortet. Restau-rangkortet var icke bundet till det näringsställe, där det utlämnats, utan gällde över hela landet.

T i l l ä g g s k o r t. De i redogörelsen för tilldelningarnas differentie-ring omnämnda tilläggs korten voro i regel konstruerade så, att de löpte jämsides med motsvarande inköpskort. Då t. ex. under en ransonerings-period fyra kuponger på inköpskortet gällde för matfett, gällde samtidigt på tilläggs kortet för denna vara en kupong med samma nummer som någon av dessa fyra. Tilläggs kupongerna hade samma valör som inköps kortets kuponger. De viktigaste tilläggs korten gällde mjöl och bröd, matfett, kött-varor, textilvaror och tvättmedel.

H a l v k u p o n g k o r t. För de flesta ransonerade livsmedlen samt för tvättmedel funnos s. k. halvkupongkort, bestående av en talong jämte en kupong med samma inköpsvärde som en motsvarande halvkupong på in-köps kortet. Halvkupong korten, vilkas giltighetstid var relativt lång, använ-

des för speciella ändamål, exempelvis för tilldelning till utläningar på tillfälligt besök i landet och för tilläggstilldelning under kortare tid än som motsvarades av de vanliga tilläggs korten.

Militära kort. Militär personal, som åtnjöt full kost av kronan, ägde rätt att under militärtjänsten själv disponera sina ransoneringskort för kaffe, tobak, textil- och skovaror, men skulle vid inryckningen överlämna övriga ransoneringskort till förbandschefen, som förvarade korten och återlämnade dem vid tjänstgöringstidens slut. De kuponger, som då förfallit, fingo sitta kvar på korten men makulerades. För förtäring på marketenteri eller annat näringsställe under fritid erhöll varje man månadsvis ett s. k. militärt fritidskort, omfattande tre halvkuponger för bröd och två för matfett. Behovet under kortare tids tjänstledighet tillgodosågs genom särskilda militära inköpskort för bröd, matfett, köttvaror och socker.

Licenser. Ransoneringskortet voro de enskilda konsumenternas inköpsbevis. För tilldelningen till restauranger, industrier etc. nyttjades licenser, berättigande till inköp av viss kvantitet inom fastställd tid. Den på licensen medgivna kvantiteten kunde köpas ut i olika poster, varvid handlanden för varje gång på baksidan av licensen gjorde anteckning om uttaget. För att bereda förbrukaren möjlighet att för inköp av medgiven kvantitet anlita flera leverantörer lämnades inköpsrätten i vissa fall i form av ett s. k. licenskuponghäfte. Ett sådant bestod av ett antal kuponger, inhäftade i ett omslag, på vilket förbrukarens namn angavs samt den sammanlagda kvantiteten jämte giltighetstiden.

Vissa särskilda frågor beträffande livsmedelsförsörjningen och dess reglering.

Inventeringar av landets förråd av vissa livsmedel.

För att vinna kännedom om lagren inom landet av viktigare livsförnödenheter och därmed erhålla en grund för planering av konsumtionsregleringen föranstaltade LK redan i slutet av år 1939 med stöd av kungörelse den 1/12 s. å. (nr 827) om en inventering av landets förråd av dylika varor. Inventeringen angavs av kommissionen vara av värde ej blott för den allmänna planläggningen av åtgärder för folkförsörjningen utan jämväl i ett annat avseende. Till kommissionens uppgifter hörde även att utreda vilka åtgärder som behövde vidtagas för att trygga den lokala försörjningen med livsmedel i händelse av mobilisering och evakuering. I en dylik situation komme den lokala handeln att bli utsatt för svåra påfrestningar genom krav från såväl militära myndigheter som civilbefolkningen, varjämte tillgången på transportmedel säkerligen i så stor utsträckning komme att tagas i anspråk för militära ändamål, att transporter av livsmedel för civilbefolkningens behov i hög grad försvarades. En inventering

skulle lämna upplysning om den förhandenvarande fördelningen av varuförråden och därigenom giva kommissionen vägledning beträffande erforderliga beredskapsåtgärder.

Denna första inventering, vilken avsåg förhållandena den 8/12 1939, omfattade blott ett fåtal särskilt viktiga varor (kaffe, te, kakaoböner, kakaopulver, socker, vete- och rågmjöl, spisbröd, risgryn, konserverade fiskbullar, salt sill samt salt av olika slag). Uppgiftsskyldighet åvilade dels handels- och industriidkare oavsett förrådets storlek, dels andra innehavare av ifrågavarande varor, vilka för annat ändamål än för förbrukning i sitt enskilda hushåll innehade större förråd därav. En viss minimikvantitet bestämdes för deklarationsskyldighet av förråd av sistnämnda slag. Uppgifterna insamlades jämlikt meddelade föreskrifter under kristidsstyrelsernas inseende av kristidsnämnderna och insändes av dessa till LK.

I fortsättningen anordnades liknande inventeringar varje kvartal. Den sista ägde rum på hösten 1945 och avsåg förråden den 31/8 s. å. Antalet i inventeringarna ingående varuslag utökades efter hand avsevärt och uppgick slutligen till ett sextiototal varubriker. Utom livsmedel upptogs även tvätt- och rengöringsmedel. Vissa av de sista inventeringarna av detta slag begränsades till förråd hos partihandlare. Även senare utfördes vissa inventeringar av livsmedel på hemställen av konjunkturinstitutet i statistiskt syfte.

Ett särskilt ändamål, nämligen att åstadkomma kontroll över ransoneringsystemet på livsmedelsområdet, tjänade de inventeringar, vilka fr. o. m. juni 1942 tid efter annan företogs angående ransonerade varor (s. k. r a n s o n e r i n g s i n v e n t e r i n g a r). Därvid ålåg det handlandena att redovisa sitt innehav av inköpsbevis av skilda slag (licenser och kuponger m. m.), de varukvantiteter, som svarade mot det deklarerade innehavet av inköpsbevis, lagret av resp. varor vid den tidpunkt då ransoneringen därav börjat, storleken av förskottstilldelningar och lagerökningslicenser, de under viss tid försålda varukvantiteterna samt namn och adress å handlandens huvudleverantörer av ifrågavarande varor. Partihandlare, som lämnade omsättningsrapport, behövde ej avge uppgifter angående innehav av varor och inköpsbevis. Dylika ransoneringsinventeringar utfördes vid sex olika tillfällen och omfattade varje gång olika varuslag.

Åtgärder för ökad lokal lagerhållning av mjöl och socker.

Inom LK upptogs i början av år 1940 till behandling frågan om åtgärder för att, i samråd med den normala handelsorgan, åstadkomma ökad lagring av olika slag av livsmedel inom områden, vareist lagren voro små och där följaktligen i händelse av allmän mobilisering eller utrymning åtminstone tillfällig varubrist kunde uppstå på grund av transportsvårig-

heter. Som en förberedande åtgärd härvidlag föranstaltade kommissionen om en undersökning av de lokalutrymmen, som stodo till förfogande och som lämpligen kunde utnyttjas för lagring.

Senare på våren 1940 utsände LK cirkulär till kristidsstyrelser och kristidsnämnder med redogörelse för den verkställda planläggningen angående ökad lagerhållning samt anvisningar för de lokala kristidsmyndigheternas medverkan härvid. Åtgärderna avsågo uteslutande varuslagen mjöl och socker. Som lagerhållare borde ifrågakomma dels handelsidkare och större förbrukare, dels kommunerna själva genom vederbörande kristidsnämnder. Lagerhållarna skulle ej själva finansiera lagringen utan varorna avsågos skola inläggas hos dem såsom deposition, varvid ersättning skulle av allmänna medel utgå till dem med 15 öre för 100 kg mjöl och 12,5 öre för 100 kg socker per månad.

Den centrala skötseln av lagringsverksamheten skulle utövas beträffande mjöl av Svenska Spannmåls AB och beträffande socker av Svenska Sockerfabriks AB. Genom förmedling av kristidsnämnderna hade bolagen att träffa avtal med lagerhållarna angående lagring för vederbörande bolags räkning. Nämndernas biträde härvid förutsattes även skola omfatta bedömning av lagerhållares vederhäftighet och lämplighet i övrigt, beskaffenheten av lagerlokalerna etc. Beträffande socker skulle dock lagringen hos grosshandlarna ombesörjas av sockerbolaget direkt.

Kristidsnämnderna ägde kontrollera lagerhållningen och tillse att den deponerade varan ej sammanblandades med lagerhållarnas egna lager. Dessa hade att i erforderlig omfattning sörja för lagrens omsättning. Funnes det till följd av inträdande krissituation eller av andra förhållanden påkallat, att förråden utdistribuerades, skulle lagerhållarna efter tillstånd av vederbörande kristidsnämnd äga att helt eller delvis övertaga desamma efter gällande marknadspris mot ställande av säkerhet, där nämnden så funne erforderligt.

Kommun, som själv bedreve lagringsverksamhet, skulle komma i åtnjutande av samma förmåner som enskild lagerhållare. Omsättningen borde i sådant fall ordnas genom avtal med grossister, bagare eller detaljhandlare i orten om återkommande uttag ur kommunens beredskapslager.

Kristidsstyrelserna skulle ha inseende över kristidsnämndernas verksamhet på området samt på lämpligt sätt verka för att lagerhållning komme till stånd å de orter, där sådan funnes erforderlig.

De beredskapslager av mjöl, som under våren 1940 upplagts såväl hos kvarnar som hos handlande, togos under sommaren s. å. i viss utsträckning i anspråk. Till en del berodde detta på nödvändigheten av att under den varma årstiden sörja för lagrens omsättning, varvid de rådande transportsvårigheterna hindrade lagrens omedelbara komplettering. En annan orsak till att mjöllagren nedbringades var den inträffade rusningen efter mjöl i Norrland. Denna rusning föranleddes sannolikt av rykten om före-

stående brödransonering och möjligen även av den skärpta utrikespolitiska situationen. Lagren fingo här den användning, vartill de voro avsedda, och tack vare dem kunde någon knapphet på mjöl i Norrland ej förmärkas under ifrågavarande tid.

Beredskapslagren av mjöl och socker upprätthöllos eljest under hela den egentliga krigsperioden. De avvecklades under år 1945 på det sättet, att vederbörande detaljhandlare berättigades att efter anmälan till den partihandlare, genom vars förmedling varan blivit upplagd, och mot överlämnande till partihandlaren av inköpsbevis för lagret övertaga detta för egen räkning.

Ersättningsmedel för vissa livsmedelsvaror.

I kungörelse den 1/8 1940 (nr 759) stadgades — närmast för att försvåra överträdelse av kafferansoneringsbestämmelserna — vissa villkor för saluhållande av kaffesurrogat med tillsats av kaffe. Rätten att försälja dylik vara gjordes sålunda beroende av tillstånd av LK; varan måste till sin sammansättning överensstämma med vad därom uppgivits i ansökningsen om försäljningstillstånd samt saluföras i förseglad förpackning, försedd med tydlig uppgift om det nummer, under vilket försäljningstillståndet införts i det över sådana tillstånd hos LK förda registret, ävensom om varans nettovikt, vikten av det i varan ingående kaffet och till kommissionen anmält detaljhandelspris.

Senare under år 1940 utvidgades kungörelsen att även gälla kaffesurrogat, som ej hade någon tillsats av kaffe men vid vars framställning använts spannmål eller produkt därav. Syftet var nu främst att begränsa användningen av dylika produkter för kaffesurrogattillverkning. Bestämmelser meddelades om högsta myckenhet till vilken spannmål eller spannmålsprodukt finge ingå i kaffesurrogat. Slutligen utsträcktes, genom kungörelse den 19/7 1941 (nr 657), de meddelade kontrollbestämmelserna att gälla försäljning av kaffesurrogat av alla slag. Det hänvisades i motiven till denna författning även till önskvärldheten att skydda förbrukarna mot mindervärdiga eller skadliga fabrikat.

Ersättningsvaror framkommo emellertid — som följd av de skärpta ransoneringsbestämmelserna — även för andra livsmedel än kaffe. En del av dessa ersättningsvaror kunde anses vara till gagn för förbrukarna antingen på grund av att de själva hade ett visst näringsvärde eller därigenom att de — trots att deras näringsinnehåll var ringa — fyllde en uppgift som utdrygning av ransonerade livsmedel. Många voro dock ur båda dessa synpunkter så gott som värdelösa, varjämte priserna ofta nog överstego vad som kunde anses skäligt. Å vissa slag av ersättningsmedel voro bestämmelserna i 1917 års förordning angående förbud mot användande av vilseledande varubeteckningar vid handel med födoämnen tillämpliga. Genom

denna förordning förbjöds t. ex. att beteckna vara såsom smör, margarin, flott, mjöl, socker eller honung, därest varan till sin sammansättning avveke från den normala sammansättningen hos den vara, vilken genom benämningen utmärktes. Däremot reglerade förordningen ej försäljningen av dylika ersättningsmedel i och för sig.

Då det måste anses synnerligen önskvärt, att myndigheterna finge möjlighet att kontrollera tillverkningen och försäljningen av ersättningsmedel för ransonerade livsmedel, hemställde LK, efter samråd med PKN och statens institut för folkhälsan, i januari 1942 hos Kungl. Maj:t om meddelande av författningsbestämmelser i ämnet. I anslutning till av kommissionen framlagt förslag utfärdade Kungl. Maj:t den 20/3 1942 kungörelse (nr 147) angående försäljning av ersättningsmedel för ransonerade livsmedel. I huvudsak överensstämde de här givna föreskrifterna med dem som gällde beträffande handeln med kaffesurrogat. Under den nya författningen inbegreps över huvud försäljningen av varor, som voro avsedda att användas såsom ersättning för eller utdrysning av ransonerade livsmedel. Då härunder även innefattades kaffesurrogat, upphävdes den särskilda författningen härom. Åt LK uppdrogs att meddela bindande förklaring om huruvida viss vara skulle anses utgöra sådant ersättningsmedel, som kungörelsen avsåg. Genom en senare författning bemyndigades LK att utsträcka kontrollen till att även omfatta vara, vilken, utan att vara avsedd att användas såsom ersättning för eller utdrysning av ransonerade livsmedel, likväl kunde användas för sådant ändamål och i vilken såsom väsentlig beståndsdel inginge mjöl eller annan produkt av spannmål eller potatis. Om i ersättningsmedlet såsom väsentlig beståndsdel inginge ransonerad vara eller produkt därav, ägde LK föreskriva, att vad i vederbörande ransoneringsförfattning stadgats beträffande den ransonerade varan skulle äga motsvarande tillämpning i fråga om ersättningsmedlet.

LK tillkännagav, att kungörelsen den 20/3 1942 skulle äga tillämpning å sådana varor, som voro avsedda såsom ersättnings- eller utdrysningssmedel för mjöl, potatismjöl, kaffe, te, kakao, socker, sirap, äggvaror, kryddor, mandel och kärnor samt matfett. Senare tillades även ersättningsmedel för tobaksvaror, köttvaror, inom riket tillverkad konsthonung samt vissa mjölvaror (kakpuder, anslagsmjöl, krämpulver m. m.).

I samband med att ransoneringsarna på hösten 1945 började avvecklas, ändrades ersättningsmedelskungörelsen därhän, att den kom att avse i det föregående nämnda varor bortsett från om dessa voro ransonerade eller ej. Att bestämmelserna icke slopades berodde på att man ansåg det önskvärt att bibehålla kontrollen över ersättningsmedlen i avvaktan på resultatet av den översyn av livsmedelslagstiftningen, som vid den tiden pågick. Den ändrade kungörelsen gavs tidsbegränsad giltighet och förlängdes vid flera tillfällen, senast till utgången av juni 1952. Den livsmedelsstadga, som blivit resultatet av nyssnämnda översyn, trädde i kraft den 1/7 1952.

Stadgan gäller helt allmänt i tillämpliga delar även ersättnings- och utdrygningsmedel för livsmedel.

Folkköksverksamhet.

Undersökningar, som företogs inom LK angående lämpligheten att inrätta s. k. folkkök, d. v. s. av det allmänna understödda anstalter för tillhandahållande åt allmänheten av lagad mat på fördelaktiga villkor, visade, att under rådande förhållanden något verkligt behov därav ej kunde sägas föreligga. Det antogs emellertid, att om försörjningsläget i avsevärd mån ändrades till det sämre, en folkköksorganisation kunde komma att visa sig nödvändig. Som en beredskapsåtgärd utarbetade LK därför plan för anordnande av dylik verksamhet, vilken — med hänsyn därtill att statsbidrag måste förutsättas bli nödvändigt för planens förverkligande — underställdes riksdagen i proposition nr 10/1943.

Planen innebar, att folkköken skulle drivas såsom kommunala inrättningar samt såvitt görligt samordnas med åtgärder som eljest ur civil försvarsberedskapssynpunkt kunde vara påkallade. Då kommunerna i allmänhet finge förutsättas sakna möjlighet eller vilja att ensamma svara för de med inrättningarnas drift förenade kostnaderna, borde statsbidrag kunna lämnas för dessa kostnader. Bidrag borde kunna utgå, sedan Kungl. Maj:t eller av Kungl. Maj:t utsedd myndighet funnit behov av folkkök föreligga inom vederbörande kommun samt därjämte skäl finnas för prisnedsättning. Någon särskild lagstiftning angående skyldighet för kommun att anordna folkkök vore obehörlig, enär Kungl. Maj:t finge anses äga befogenhet att med stöd av lagen den 15/6 1939 (nr 254) om skyldighet för kommun att fullgöra vissa av krig m. m. föranledda arbetsuppgifter föreskriva, att kommun skulle inrätta folkkök. Kommun borde äga bestämmande, att ledningen av verksamheten skulle utövas av en särskild styrelse. På denna borde ankomma att efter fastställda grunder besluta om vilka befolkningsgrupper, som skulle tillhandahållas mat till nedsatta priser, samt om storleken av den prisnedsättning som därtill berättigade skulle åtnjuta. Statsbidraget syntes som regel böra bestämmas till 50 % av det belopp, varmed prisnedsättning beviljades.

Riksdagen godkände de i propositionen angivna riktlinjerna för beviljande av statsbidrag åt kommunerna för vissa kostnader för utspisning vid folkkök. Föreskrifter i ämnet utfärdades genom kungörelse den 1/10 1943 (nr 726).

Frågan om inrättande av folkkök blev under kristiden aldrig aktuell.

Industrien.

Allmän översikt av kristidshushållningen och kristidspolitiken.

Industriens förutsättningar och läge vid krigsutbrottet. Beredskapsåtgärder.

Den svenska industrien genomgick under mellantiden mellan de båda världskrigen, sedan verkningarna av deflationskrisen under 1920-talets första år övervunnits, en kraftig utveckling och konsolidering. Senare delen av 1920-talet framstod som en tid av livlig företagsamhet och goda konjunkturer. Särskilt framträdande var under dessa år exportindustriernas tillväxt. Drygt en tredjedel av den svenska industriens arbetarstam torde då ha varit sysselsatt vid tillverkningar för export och ungefär samma proportion kan antagas ha förelegat med hänsyn till industriens produktionsvärde. Främst uppbars denna exportkonjunktur av de starkt expanderande pappersmasse- och pappers- samt verkstadsindustrierna, medan däremot läget för de äldre exportbranscherna, järn- och sågverksindustrierna, var mera pressat.

Den svåra och långvariga internationella kris, som tog sin början år 1929, drabbade även den svenska industrien hårt. Den kunde på allvar anses överstånden först omkring år 1934. Likväl kan sägas, att krisen i vårt land övervanns tidigare än i flertalet andra industriländer. Till stor del torde detta få anses ha berott på de svenska exportvarornas betydelse för och konkurrensförmåga på världsmarknaden.

1930-talets senare år kännetecknades av en förnyad industriell högkonjunktur. Nu var det dock mindre exportindustrierna än hemmamarknadsindustrierna som dominerade utvecklingen. För hela perioden 1929—39 torde den totala industriella produktionsvolymens ökning kunna skattas till omkring tre fjärdedelar för de typiska hemmamarknadsindustrierna mot endast omkring en fjärdedel för de industrier som arbetade väsentligen för export. Vid periodens slut torde de sistnämnda industriernas andel av industriens totala arbetarantal och produktionsvärde ha nedgått från en tredjedel till ungefär en fjärdedel. Till denna omsvängning bidrog helt visst i hög grad den restriktiva och för världshandeln förödande tendens, som under dessa år kom till uttryck i de flesta länders handelspolitik i samband med växande självförsörjningssträvanden. Exportproduktionens relativa tillbakaträngande i vårt land till förmån för hemmamarknadsproduktionen — en tendens som kunde iakttagas beträffande såväl konsumtions- som kapitalvaror — främjades utan tvivel också av det tilltagande

välståndet och den ökade köpkraften hos de breda folklagren samt den starkt stegrade byggnads-, särskilt bostadsbyggnadsverksamheten, vilken i växande skala uppträdde som avnämare av svenska industriprodukter. Inom järnindustrien tog sig nu nämnda intresseförskjutning uttryck särskilt i en ökning av handelsjärnstillverkningen för byggnads- och konstruktionsändamål på bekostnad av den mera exportbetonade kvalitetstillverkningen. Sågverksindustriens produktion inriktades likaledes alltmer på att tillgodose landets egna behov av trävaror. Produktionen av andra byggnadsmaterial, såsom cement, tillväxte kraftigt. Textil- samt läder- och gummiindustriernas tillverkningar kunde i stigande grad tillgodose den inhemska konsumtionens krav och detsamma gällde i viss omfattning även livsmedelsindustriernas och de kemiska industriernas produktion.

Genom allt detta blev den svenska industriens redan förut ganska stora mångsidighet ytterligare markerad. Allmänt sett betydde otvivelaktigt denna utveckling en styrka ur försvars- och krisberedskapssynpunkt. Resultatet var nämligen, att då krisen kom och handelsvägarna spärrades landet besatt en månggrenad och specialiserad produktionskapacitet, vilket ur nyssnämnda synpunkt var av väsentligt värde, eftersom det nu blev nödvändigt att i långt högre grad än förut lita till inhemska varuproduktion. Trots detta var emellertid självförsörjningsförmågan alltjämt i många hänseenden svag, då landet ofrånkomligen som förut stod i beroende av främmande tillförsel i fråga om en mängd viktiga primära råvaror och hjälpmedel, bränslen och andra förnödenheter.

Då handelsförbindelserna med utlandet under krigets gång i väsentlig mån avskuros, var det ej blott importen utan ock exporten som hämmades. I en del fall där det gällde försörjningsmässigt viktiga varor låg det f. ö. i vårt eget intresse att inställa varuutförseln. Med utrikeshandeln sålunda trängd från såväl import- som exportsidan framtvingades — både ur försörjnings- och ur sysselsättningssynpunkt — en omfattande och betydelsefull omställning av den industriella verksamheten för ökad hemmamarknadsproduktion, ej minst för militära behov. En omdirigering av industrien i sådan riktning var en av huvuduppgifterna för den industriella kristidspolitiken. En annan uppgift var att bättre utnyttja de inhemska råvaruresurserna och att på ändamålsenligaste sätt tillvarataga och fördela förefintliga varutillgångar. En tredje uppgift slutligen — vilken dock väsentligen var av handelspolitisk natur — var att till det yttersta begagna de utvägar som kunde yppa sig för att vidmakthålla och, där så kunde ske, vidga möjligheterna till fortsatt import, helst i utbyte mot svensk export.

Ungefär hälften av vår införsel efter värde räknat, d. v. s. varor för över en miljard kr. per år, utgjordes under förkrigstiden av råämnen och liknande produktionsförnödenheter. Däri ingick stenkol och koks med icke mindre än omkring 20 % av totalimporten, och ungefär två tredjedelar av nämnda bränsleimport torde ha gått till industriell förbrukning.

Så som våra utlandsförbindelser under kriget utvecklade sig var det emellertid icke i främsta rummet bränslefrågan — åtminstone icke under den första tiden — som utgjorde det kritiska momentet, eftersom kol kunde till ej obetydlig del erhållas genom varuutbyte med centraleuropeiska länder och i övrigt ersättas med inhemska bränslen. Största bekymren vållade bristen på de oersätliga råvaror samt den materiel, till viss grad också de för konsumtion avsedda färdigfabrikat, som dittills importerats från länder västerut och som efter avspärrningen av handeln med dessa länder i april 1940 ej längre eller endast med svårighet kunde erhållas.

Tillspetsningen i det politiska läget i Europa under år 1937 och än mer under år 1938 underströk behovet av beredskapsåtgärder mot den hotande krigsfaran. Som det viktigaste framstod härvidlag uppbyggandet av reservlager av sådana importvaror, varå knapphet kunde förutses som följd av inträffande störningar i de yttre handelsförbindelserna. Från statsmakternas sida vidtogos i sådant hänseende, jämlikt beslut vid 1937 års riksdag, ganska omfattande anstalter, för vilka redogöres i kapitlet om den statliga lagerhållningen. Men även från industriens egen sida gjordes kraftiga ansträngningar för varuanskaffning från utlandet, vilka ledde till en i många avseenden betydligt förstärkt lagerhållning. Eftersom handels- och sjöfartsförbindelserna ännu under krigets första skede kunde upprätthållas i tämligen stor omfattning, fortsattes dessa lagringsköp flera månader efter krigsutbrottet med resultat att lagerställningen, när avspärrningsshotet slutligen förverkligades, på åtskilliga områden kunde anses relativt god och i varje fall väsentligt översteg den normala.

En jämförelse mellan importvärdesiffrorna under de senaste förkrigsåren och motsvarande siffror för åren närmast dessförinnan ger knappast någon rätt föreställning angående omfattningen av försiggångna lagringsköp, eftersom de stegringar som därvid framträda uppenbarligen äga samband jämväl med den i högkonjunktrens tecken försiggångna produktionsökningen samt den fortgående prisstegringen. Men något torde ändock åtminstone 1939 års importsiffror, jämförda med de föregående årens, ha att säga till upplysning om de skedda lagringsköpens relativa storlek. Mot ett genomsnittsvärde per år för importen under åren 1934—36 av 1 471 milj. kr. svarar för åren 1937—38 ett importvärde av 2 102 och för år 1939 av 2 498 milj. kr. Stegringen för det sista förkrigsåret är som synes avsevärd.

Nedanstående som exempel anförda kvantitetsuppgifter (i runda tal) för importen av vissa viktigare varuslag torde i förevarande avseende avge ett något tydligare vittnesbörd.

Siffrorna för under år 1939 importerade råvaror överstiga genomgående ej obetydligt industristatistikens siffror för under samma år inom industrien förbrukade varor av motsvarande slag.

	Import i genomsnitt nedannämnda år		
	1934—36 ton	1937—38 ton	1939 ton
Järn och metaller:			
Tackjärn och annat icke smidbart järn	124 770	143 800	209 090
Götjärn och valsverksprodukter	329 730	419 250	526 150
Koppar	35 860	49 730	64 280
Zink	12 900	13 840	24 160
Bly	15 850	22 680	44 090
Tenn	1 810	2 430	2 976
Aluminium	1 560	3 800	3 060
Spånadsämnen:			
Ull och konstull	10 300	9 840	13 780
Bomull	30 810	35 250	46 930
Lin, hampa, jute	18 470	19 390	21 720
Hudar, oberedda	17 570	19 400	23 030
Garvämnesextrakter	8 530	9 720	12 350
Kautschuk, oarbetad	5 700	7 600	9 500
Vegetabiliska feta oljor	34 670	39 990	46 810
Koksalt	164 190	223 640	251 850
Soda	31 130	40 670	39 610
Bränslen:			
Stenkol och koks	7 147 210	8 325 110	8 681 590
Mineraloljor	917 890	1 260 140	1 487 620

Industrikommissionens tillkomst och verksamhet under krisens första skede. Västspärren.

Omedelbart vid krigsutbrottet tillsattes ett provisoriskt organ, industrisakkunniga, för handläggning av vissa av krisläget föranledda uppgifter med hänsyn till den industriella verksamheten samt för förberedande av en fastare och mera definitiv krisförvaltningsmyndighet på industriområdet. En sådan kom också till stånd genom upprättande fr. o. m. den 1/11 1939 av *statens industrikommission (IK)*, vilken enligt sin instruktion skulle ha till uppgift att under Kungl. Maj:t handhåva ledningen av den under rådande utomordentliga förhållanden erforderliga regleringen av dels råvaruförsörjningen och produktionen på det industriella området, dels försörjningen med bränsle, smörjmedel och elektrisk kraft. Redogörelse för IK:s ursprungliga uppdrag och organisation och den fortsatta utvecklingen därav ävensom — i anknytning till en allmän översikt för hela den centrala krisförvaltningen — för de inom kommissionen tillämpade arbetsformerna har lämnats ovan i kapitlet om kristidsadministrationen.

Den första viktigare organisationsförändringen ägde rum den 1/7 1940, då handläggningen av ärenden rörande bränsle- och kraftförsörjningen överflyttades till det då nyinrättade centralorganet för dithörande ärenden, statens bränslekommission (BK). IK:s förvaltningsapparat och personalstab växte i bredd med de ökade arbetsuppgifterna och nådde sin högsta

utveckling under budgetåret 1943/44. Kort efter krigets avslutande började en avveckling, som slutade med att kommissionen, vars uppgifter då reducerats till att väsentligen blott avse utredningar och yttranden i samband med efterkrigstidens importreglering, fr. o. m. den 1/1 1950 sammanslogs med statens handelskommission.

Under hösten 1939 och ännu under de första månaderna av år 1940 fortgick utrikeshandeln i stort sett — främsta undantaget utgjorde trävaruexporten — ganska obehindrat. Detta gjorde, att industrien med hänsyn till råvaruförsörjningen kunde arbeta tämligen oberörd av statliga ingrepp och under väsentligen samma betingelser som under förkrigstiden. IK blev fördenskull till en början huvudsakligen en iakttagande, kontrollerande och planerande myndighet. Genom sin utredningsbyrå, vilken var ett av de organ inom kommissionen som först utbyggdes, ordnade kommissionen bl. a. en fortlöpande insamling av uppgifter om tillgångar och behov beträffande viktigare råvaror och produkter samt bearbetade och sammanställde detta material till ett slags bokhålleri för industriens råvaruhushållning. På detta sätt skapades möjligheter för en kontinuerlig övervakning av det industriella försörjningsläget, som blev av största betydelse för IK:s fortsatta verksamhet.

Ett av IK:s viktigare åligganden under denna första tid var att medverka vid licenseringen beträffande den mängd exportförbud, som av försörjnings- eller handelspolitiska skäl tid efter annan utfärdades. IK:s uppgift var här att genom yttranden till licensmyndigheten, HK, vaka över att ingen för industriens varuförsörjning menlig utförsel ägde rum. Även beträffande importen fick kommissionen medverka såsom målsman för försörjningsintressena med avseende på industrien bl. a. vid uppgörandet av importprogram för reservförrådsnämnden. Då importen något senare — i mars 1940 — närmast av valutaskäl bragtes under något skarpare reglering, skedde även detta under aktiv medverkan av IK. I förarbetena till krigshandelsavtalen med Storbritannien och Tyskland tog IK livlig del. Sedan dessa kommit till stånd, fick kommissionen betydelsefulla uppgifter i fråga om avtalens tillämpning; särskilt bör nämnas den befattning som IK:s järnavelning fick med fördelnings- och prisfrågor i samband med järnimporten från Tyskland.

Eljest koncentrerades IK:s ansträngningar under krisens tidigare skede i stigande grad på uppgifter som sammanhänge med disponerandet av den hårt anlitade industriella kapaciteten för krigsmaterieltillverkning och annan produktion i och för den militära upprustningen. För IK:s verksamhet på detta område, vilken under år 1940 fick sin största omfattning, redogöres i ett följande avsnitt.

Tysklands den 9 april 1940 inledda ockupation av Danmark och Norge, vilken medförde en nära nog fullständig avspärrning av vårt lands han-

delsförbindelser västerut, förändrade helt betingelserna för den svenska industrien. Importen av en mängd viktiga råvaror upphörde eller minskades starkt och samtidigt lösgjordes på grund av reducerad export eller felande råvarutillgångar förut sysselsatt industriell kapacitet. Råvaruknapphet, icke kapacitetsknapphet kom därefter främst att känneteckna den industriella hushållningen. Detta medförde en väsentlig förskjutning av tyngdpunkten i IK:s verksamhet.

En omedelbar konsekvens av det sålunda förändrade läget blev återkallandet av en mängd exportlicenser samt en betydligt strängare praxis för tillstyrkande av nya sådana. Planer för besparingar i förbrukningen av viktigare importvaror, vilka delvis tidigare uppgjorts, aktualiserades och nya utarbetades. Under loppet av april och närmast följande månader år 1940 genomfördes på IK:s initiativ inventeringar och beslag beträffande ett flertal betydelsefulla råvaror, kombinerade med handels- och förbrukningsreglering av mer eller mindre genomgripande natur. I en del fall, såsom beträffande vissa metaller, genomförde IK i samverkan med näringslivets organisationer en frivillig men dock förhållandevis effektiv förbrukningsransonering. Syftet med dessa regleringar var att få ett grepp om handeln och konsumtionen för att förhindra en ojämn distribution av tillgängliga förråd samt att nedbringa förbrukningen och därigenom dryga ut tillgångarna. Hur stark begränsningen i de olika fallen behövde göras berodde dels på lagrens storlek, dels på omfattningen av de militära behoven, som man i främsta rummet sökte trygga.

Reglering av förbrukningen var den ena och mest påtagliga sidan av avspärrningens inverkan på IK:s verksamhet. Den andra sidan var arbetet på att på olika sätt förstärka varutillgången. Kommissionen hade sålunda här att på skilda sätt medverka till att de ännu återstående begränsade möjligheterna till varuutbyte med utlandet tillvaratogos samt för övrigt att verka för att importvaror i görlig mån ersattes eller kompletterades med inhemska varor. Kommissionen sökte därjämte på allt sätt befrämja utforskandet av nya möjligheter till ersättningsproduktion.

Handelsavspärrningen hade helt naturligt en omedelbart ogynnsam inverkan på sysselsättningen inom ett flertal industrigrenar. Då det kunde förutses, att härigenom yppade tendenser till arbetslöshet komme att skärpas, samtidigt som den omfattande krigsindustriella produktionen, i händelse Sverige icke indroges i kriget, småningom minskades, blev frågan om sysselsättning av friställd arbetskraft ett problem som under tiden närmast efter handelsspärrrens inträde tilldrog sig stor uppmärksamhet. Emellertid ändrades situationen härutinnan rätt snart, så att intresset i stället koncentrerades på frågan att finna tillräcklig personal för de många nya produktionsuppgifterna och sålunda övervinna en växande knapphet på arbetskraft.

Industriell produktion för försvarsändamål.

Vid krigsutbrottet förelågo stora brister i landets militära utrustning. Anskaffning genom import utifrån kunde av naturliga skäl äga rum blott i jämförelsevis ringa utsträckning. Materielanskaffningen måste därför främst bli en inhemsk produktionsuppgift. Eftersom behoven voro så ofantligt mycket större och samtidigt mera mångskiftande än i fred, kunde de icke på långt när tillgodoses av de vanliga leverantörerna — försvarets egna fabriker och de speciellt på krigsmaterieltillverkning inriktade företagen — utan även en stor del av den övriga »civila» industrien måste under de första krigsåren tagas i anspråk för militära produktionsändamål.

Genomförandet av rustningsprogrammet, vilket givetvis i främsta rummet påvilde de militära förvaltningsmyndigheterna, men i intimt samarbete med IK såsom centralorgan för råvaruförsörjningens och den industriella verksamhetens anpassning efter krisläget, framtvang snart vissa organisatoriska åtgärder för materielanskaffningens effektivisering. För detta ändamål tillskapades i mars 1940 ett nytt centralt organ, med starkt civilt industriellt inslag, *statens ammunitionsnämnd*, sedermera ombildad till statens krigsmaterielnämnd och slutligen till krigsmaterielverket. Kort därefter upprättades — jämväl av rationaliserings- och effektivitetshänsyn — en *försvarsväsendets verkstadsnämnd* (sedermera försvarets fabriksstyrelse) som koncernledning för flertalet av försvarsväsendets egna fabriker. (Se härom sid. 76.) Det må i detta sammanhang också nämnas, att på IK:s initiativ inrättades en kår av arméingenjörer, bestående av dels äldre specialingenjörer, dels värnpliktiga, vilka ställdes till förfogande vid militära staber och förband inom de olika försvarsgrenerna för uppgifter beträffande teknisk materiel av mera komplicerad beskaffenhet.

Belastningen av de särskilda krigsmaterielproducerande företagen med militära beställningar var givetvis mycket ojämn. Endast i undantagsfall absorberade den militära produktionen företagets hela tillverkningskapacitet och det gällde då att passa in denna produktion vid sidan av den ordinarie civiltillverkningen. Detta kunde i många fall ske tämligen friktionsfritt men mötte i andra fall svårigheter, beroende på i vad mån de nya tillverkningarna med hänsyn till de anspråk de ställde på vederbörande företags tekniska utrustning läto inordna sig i produktionsprogrammet. Här förelåg för IK och statens ammunitionsnämnd den synnerligen betydelsefulla uppgiften att genom en planmässig, central dirigerad söka ernå bästa möjliga hushållning med förefintliga produktionsresurser, att hindra uppkomsten av »trånga sektioner» och »snedbelastning» vid företagen o. s. v. Strävandena inriktade sig därvid bl. a. på att tillse dels att de statliga beställningarna ej onödigtvis hämmade önskvärd exporttillverkning, dels och framför allt att produktionen för hemmamarknaden av mera betydelsefulla fabrikat kunde i möjligaste mån upprätthållas.

Ett visst undanträngande av civiltillverkningen var emellertid ofrånkomligt framför allt under det första skedet av den industriella mobiliseringen, innan ännu åtgärder hunnit vidtagas för utökande på de viktigare punkterna av den industriella kapaciteten. Härvid måste en *prioritetsordning* skapas med företrädesrätt för de militära leveranserna framför leveranser till enskilda. I de flesta fall kunde detta genomföras genom frivillig medverkan från industriens sida, men svårigheter mötte understundom att för de statliga beställningarna ernå den erforderliga företrädesrätten på grund av de påföljder i form av viten o. d., som kunde befaras genom eventuella kontraktsbrott, framkallade av försenade leveranser. Det befanns fördenskull önskvärt att träffa anordningar för att i förevarande hänseende vid behov möjliggöra ett tvångsförfarande. Främst gällde detta AB Bofors med hänsyn till dess stora betydelse som leverantör av krigsmateriel. Sedan Kungl. Maj:t den 1/3 1940 med avseende på nämnda bolag med stöd av 5 § allmänna förfogandelagen meddelat beslut av angiven innebörd och uppdragit åt IK att utfärda närmare bestämmelser om verkställigheten härav, föreskrev kommissionen, att bolaget skulle, intill dess annorlunda bestämdes, utföra beställningar för svenska statens räkning, som gjorts eller under tiden för förfogandet komme att göras, med företräde framför andra beställningar. På IK:s hemställen förordnade Kungl. Maj:t senare, den 17/5 1940, att varje företag som nämnda dag fanns upptaget i det s. k. krigsindustriregistret skulle tills vidare efter IK:s bestämmande vara pliktigt ombesörja, att krigsförnödenheter, som ej voro att hänföra till livsmedel eller fodermedel, tillverkades för kronans räkning. Förordnandet beträffande Boforsbolaget upphävdes genom Kungl. Maj:ts beslut den 31/12 1945. I fråga om andra krigsindustriföretag togs det givna bemyndigandet endast i undantagsfall i anspråk. (Ett sådant fall gällde tillverkning vid ett textilföretag av brandslang.)

Övergången till militär tillverkning kunde snabbast åvägbringas inom *beklädnadsindustrierna*, där omställningsproblemen ej erbjödo större svårigheter. Främst gällde det här en massproduktion av uniformer och skodon. Utrymme för de stora militärleveranserna vanns delvis genom en minskning av civiltillverkningen. Denna minskning kunde genomföras på frivillighetens väg och torde icke ha haft någon menlig inverkan på allmänhetens försörjning, eftersom lagren hos parti- och detaljhandeln voro jämförelsevis stora. Emellertid ökades även den totala produktionsvolymen inom ifrågavarande industrier kraftigt, vilket bl. a. möjliggjordes genom den rationalisering som tillverkningen av militära standardvaror i stora serier innebar. Sedan de stora utrustningsbehoven av engångsnatur någorlunda tillgodosetts, kunde den militära tillverkningen minskas till att i huvudsak motsvara förslitningen. Militärtillverkningarnas volym inom textilindustrien nedgick redan på våren 1941 till ungefär hälften av toppvolymen ett år tidigare och koncentrerades i samband härmed till ett

mindre antal särskilt lämpliga fabriker. Inom skoidustrien hade den militära produktionen vid angivna tidpunkt ävenledes väsentligen skurits ned.

Byggnadsindustrien — vars huvuddel, bostadsproduktionen, vid krigets början nedgick till ett minimum — ställdes tidigt i försvarets tjänst. Byggnadsentreprenörerna togos starkt i anspråk för allehanda anläggningar av militär eller allmän skydds natur. Detta fortfor under de två å tre första krigsåren men upphörde sedan till större delen. Av stor betydelse vid den krigsindustriella mobiliseringen var det planeringsarbete, som IK:s byggnadsavdelning i samråd med andra myndigheter verkställde i och för organiserande av byggnadsindustriens personliga och maskinella resurser till en arbets- och reparationsberedskap för befästningsanläggningar, hamnar, broar, vägar, kraftstationer, flygfält, luftskyddsanordningar m. m.

Också för järn- och stålindustrien betydde den reguljära byggnadsverksamhetens nedgång att större utrymme lämnades för statliga beställningar och över huvud arbeten för det allmännas räkning. Till följd av den ökade orderanhopningen, vilken blev än mer pressande genom omfattande beställningar även för finsk räkning, framträdde allt starkare krav på reglerande ingripanden för enhetligt ordnande av prioritetsfrågorna och utjämning av orderbelastningen. IK:s järnavdelning fick här en viktig uppgift. I slutet av mars 1940 upprättades inom avdelningen en fördelningscentral för statliga järn- och stålbeställningar. Här samlades de statliga ordena och fördelades på lämpligt sätt mellan verken efter deras kapacitet och tekniska utrustning. På så sätt lyckades det att fullständigare tillvarataga produktionsmöjligheterna och mera rationellt ordna driften.

Vad verkstadsindustrien beträffar fick den självfallet som krigsmaterielleverantör väldiga nya uppgifter att lösa. Det gällde här i första hand att noggrant söka tillvarataga förefintliga produktionsresurser. Men i många fall måste det bli fråga om betydande kapacitetsutvidgningar. Exporten av verkstadsprodukter sjönk starkt under förra halvåret 1940 och även den inhemska civila efterfrågan visade på flera områden en nedgående tendens, bl. a. på grund av minskad investeringsverksamhet inom vissa industrier. Härigenom kunde större utrymme beredas för krigsmaterieltillverkningen. På flera vägar sökte man ernå den önskade utökningen av produktionsmöjligheterna: genom förlängning — efter arbetsrådets medgivande — av arbetstiden per arbetare och vecka, genom övergång i största möjliga utsträckning till skiftarbete samt genom nyan-skaffning av maskiner och verktyg och fullständigare utnyttjande av äldre sådana. Åtgärder vidtogos ock för ökad tilverkning av verktygsmaskiner. Inom IK:s verkstadsavdelning skapades en central med uppgift att tillse, att de viktigaste behoven av dylika maskiner kunde tillfredsställas genom den successivt fortskridande tillverkningen. I övrigt gick verkstadsavdel-

ningens liksom järnavdelningens arbete ut på att åstadkomma möjligast planmässiga fördelning av statsbeställningarna.

Den inom verkstadsindustrien pågående krigsmaterielproduktionen förändrades med åren till sin art och sammansättning. Mest trängande var ammunitionsanskaffningen, som till en början fördelades på ett mycket stort antal verkstadsföretag. I samma mån som bristerna i fråga om den lättare ammunitionen började täckas försköts intresset i högre grad mot tillverkning av tyngre materiel. Härvid visade det sig lämpligt att — liksom fallet var beträffande beklädnadsanskaffningen — koncentrera produktiönnen till ett mindre antal särskilt lämpliga fabriker, vilket i förening med vunna erfarenheter möjliggjorde lägre priser.

Den del av rustningsproduktionen, som kom senast i gång och var mest tidsödande, gällde naturligt nog den »tyngsta» materielen, krigsfartyg, stridsvagnar m. m. samt flygplan. Ett undantag utgjorde dock härvid i viss mån tillverkningen av minsvepare och jagare, där det i stort sett endast gällde att påskynda och utveckla den tillverkning av standardtyper, som redan tidigare skett på örlogsvärv och hos de stora civila varven. För övrig tung materiel voro svårigheterna mycket stora och det blev nödvändigt för den privata industrien, hos vilken huvudparten av denna tillverkning måste äga rum, att vidtaga omfattande och svåra omställningsåtgärder och kapacitetsutvidgningar. Dessförinnan hade de militära myndigheterna att fastställa vederbörliga tekniska data och effektivitetskrav hos de olika produkterna, vilket fordrade ett långvarigt planeringsarbete under beaktande av färskas krigserfarenheter utomlands. Till en viss del måste också avvaktas statsmakternas beslut om en ny försvarsordning, varigenom år 1942 skapades en fast grund för materielanskaffningen.

Tillverkningen av stridsvagnar, pansarbilar, terrängbilar och annan materiel för arméns motorisering kunde i allmänhet ske vid förefintliga civila verkstadsföretag, huvudsakligen bilfabriker och deras underleverantörer, medan byggandet av de större örlogsfartygen placerades hos varvsindustrien. I båda fallen kunde denna produktion ske utan större kapacitetsutvidgning men på bekostnad av civila tillverkningar. Däremot krävde flygupprustningen till övervägande del nybyggnad av fabriksanläggningar. Till grund härför lågo långsiktiga ramavtal mellan flygförvaltningen under medverkan av IK samt aeroplan- och flygmotorbolagen i Linköping och Trollhättan (Svenska Aeroplan AB och Nohab Flygmotorfabriker AB). I stort sett kunde motorfordonsupprustningen anses avslutad redan före krigsslutet. Tillverkningen av större krigsfartyg åter samt flygplan fortsatte i snarast ökad omfattning jämväl därefter.

En betydelsefull funktion med avseende på krigsmaterielproduktionen utövade IK genom sin i februari 1940 inrättade prisbyrå. Denna hade till uppgift att tjänstgöra som rådgivare åt de militära förvaltningsmyndigheterna vid prissättning i samband med krigsleveranskontraktens

fullgörande eller eljest vid krigsindustriell produktion. Vanlig anbuds-kurrens kunde härvid ofta nog ej användas; till stor del fingo leveranserna prissättas på grundval av en kalkylering av tillverkningskostnaderna antingen vid ett visst företag eller för en hel bransch. Inom prisbyrån utarbetades en P. M. med grunder för prissättningen av industriens krigsleveranser, vilken i princip låg till grund för arbetet. Detta kom att omfatta alla slag av avtal, icke endast krigsleveranskontrakt, och varusortimentet var stort, från skor, ylletyger och uniformer till kanoner, stridsvagnar och flygmaskiner.

Den för försvaret i ena eller andra formen arbetande delen av den svenska industrien var under krigets första år mycket betydande. Beräkningar som gjordes inom IK gävo vid handen, att under första kvartalet 1940 tillverkningen av militära förnödenheter torde ha representerat minst en fjärdedel av den egentliga industriens tillverkningsvärde. Med sådan tillverkning skulle ca 100 000 personer eller omkring en femtedel av industriens hela personal ha varit sysselsatt. Fr. o. m. hösten 1940 började produktionen för försvarsändamål att avtaga, beroende på att de mest trängande behoven i många fall kunde anses fyllda. Ännu i början av 1941 tog tillverkningen för försvarets räkning dock en mycket avsevärd del av den industriella kapaciteten i anspråk. Sammanlagt torde då omkring 80 000 arbetare ha varit sysselsatta med dylika arbeten, därav ca 35 000 inom verkstadsindustrien — utgörande omkring 30 % av denna industris hela arbetarpersonal — och ca 20 000 inom textilindustrien. Till de anförda siffrorna över arbetarpersonalen få läggas siffrorna för motsvarande tjänstemannapersonal, uppgående till ett tiotusental, vidare byggnadsarbetare sysselsatta med befästningsanläggningar och kasernbyggen m. m. samt hantverkare m. fl. till obestämt antal.

Krishushållningens allmänna utformning under krisens senare skede.

IK:s uppgifter på det handelspolitiska området voro icke blott under krisens begynnelsetid utan under hela dess fortgång och jämväl efteråt mycket betydelsefulla. Kommissionen medverkade såsom sakkunnig instans vid de nästan ständigt pågående avtalsförhandlingarna med skilda länder. I fråga om exporten var kommissionens strävan självfallet alltjämt att tillse, att exportförbuden — vilka fingo allt större omfattning, intill dess att hela exporten från den 1/4 1941 ställdes under reglering — samt den därav föranledda licensgivningen handhades på ett sätt som bäst överensstämde med de svenska försörjningsintressena. I avseende på importen hade kommissionen å ena sidan att övervaka, att den i enlighet med ingångna handelsavtal försiggående omfattande tillförseln från Centraleuropa och länder österut på lämpligt sätt omhändertogs och distribuerades, å andra sidan att medverka till att de även efter avspärningen

ypade möjligheterna till tillförsel västerifrån på bästa sätt utnyttjades för verkligt vitala ändamål. I sistnämnda hänseende märkes under senare delen av år 1940 och förra hälften av år 1941 den visserligen mycket begränsade men dock ej betydelselösa trafik som kunde upprätthållas över den nordfinska hamnen Petsamo. Från början av år 1941 och ända fram till våren 1945 hade man vidare att räkna med den på medgivande tid efter annan från båda de krigförande parterna vilande lejdrtrafiken över Göteborg, varigenom icke blott viktiga tillskott, företrädesvis i råvaror, kunde erhållas från transoceanaländer utan även en viss export västerut upprätthållas. Rörande dessa frågor hänvisas till den utförligare framställningen i kapitlet om utrikeshandeln och sjöfarten.

Det har redan framhållits, att de försämrade försörjningsutsikterna efter avspärrningen föranledde IK att intaga en helt ny attityd med avseende på kristidshushållningens utgestaltung. Först nu blev det på allvar fråga om att grundlägga en planmässigt utformad krisekonomi, närmast på råvaruförsörjningens område. Den ena varugruppen efter den andra underkastades härvid med hänsyn till förefintliga eller påräkneliga tillgångar en reglering, som syftade till upprättande av en efter de beräknade behoven avpassad, långsiktig hushållning.

Metoden var i stora drag följande. Så snart tillgången på en råvara av betydelse befarades komma att åtminstone på längre sikt understiga efterfrågan, gällde det först och främst att bringa den under IK:s kontroll. I händelse varan behärskades av ett fåtal tillverkare, importörer eller lagerinnehavare kunde en reglering ofta ske på grundval av frivilliga överenskommelser. Vid stor knapphet på en begärlig vara nödgades man dock även i sådana fall småningom tillgripa den utväg, som vanligen begagnades redan från början då varan låg utspridd på många händer, nämligen att basera regleringsåtgärderna på statsbeslag jämlikt allmänna förfogandelagen.

Grundläggande för varje vareureglering var den hushållningsplan för varan, som regelmässigt för ändamålet uppgjordes. Som tillgångar upptogs här de genom inventering eller på annat sätt konstaterade befintliga lagren samt den uppskattade inhemska produktionen. En framtida import medräknades däremot endast i sådana fall, då man kände sig någorlunda säker på att denna verkligen skulle komma till stånd. Så vågade man t. ex. oftast icke i förväg ta hänsyn till lejdimporten, då man ju alltid måste räkna med att denna när som helst kunde avbrytas, vilket också vid ett par tillfällen skedde. Man planerade därefter den totala tilldelningen och ransoneringen av varan så, att nyssnämnda tillgångar skulle räcka under viss, relativt långt tid framåt, helst två år. I en del fall bedömdes dock tillgången vara så knapp och olägenheterna av en hårdare ransonering så stora, att man, i förhoppning om framtida import, fick

nöja sig med en kortare försörjningsperiod. Allt eftersom tiden gick försköts ransoneringsperspektivet framåt. Man fick göra upp nya tvåårsplaner, vilket i en del fall medförde nedskärningar av förbrukningen men i andra fall oförändrad eller kanske t. o. m. ökad tilldelning, beroende på huruvida import eller annan förbättring av varutillgången under tiden ägt rum.

Som regel innefattade varubeslagen ej blott förråd, som vid beslagstillfället funnos inom riket, utan även varor som därefter inom riket framställdes eller dit infördes (s. k. fortlöpande beslag). Den praktiskt viktigaste konsekvensen av ett varubeslag var, att därmed följde begränsning av rätten att förfoga över beslaglagd vara och tvånget att därutinnan iakttaga den administrerande myndighetens (här IK:s) bestämmelser. Vanligen medgav IK i sina tillämpningsföreskrifter — för möjliggörande av pågående produktion — rätt för innehavaren av beslagsvara till förbrukning därav efter vissa grunder under en övergångstid. I fortsättningen medgavs som regel rätt till förbrukning av eget lager efter licens för viss tillverkning eller för generell förbrukning. För inköp av beslagsvara fordrades som regel inköpslicens, vartill eventuellt knötos vissa särskilda villkor med hänsyn till pris och användning.

I samband med beslaget föreskrevs regelmässigt deklarationsskyldighet rörande innehav av beslaglagd vara. Beslaget åtföljdes vidare i allmänhet av föreskrifter om reglering av handeln med varuslaget i fråga. Tvångsmässig handelsreglering genomfördes dock emellanåt även utan beslag. Handelsregleringen innebar i den vanligen tillämpade formen, att rätten till inköp eller försäljning av vara, utom för särskilt preciserade fall, gjordes beroende av utav IK meddelat tillstånd. Härvid utfärdade inköpslicenser kunde, allt eftersom de avlämnats till vederbörande leverantörer, av dessa användas för återinköp av varan. Understundom medgavs rätt till fri försäljning av beslaglagd vara i smärre kvantiteter mot kvitto samt anteckning vid vederbörligt försäljningsställe av köparens namn och adress.

En varureglering må ha haft ena eller andra formen, alltid åsyftades därmed en sådan fördelning av varutillgången, att behoven kunde i en häremot svarande omfattning i planmässig ordning tillgodoses. Tilldelningen gestaltades alltså som en efter behovsprövning utformad ransonering.

Såvitt ransoneringen innefattade en nedskärning av efterfrågan å en viss vara, drabbade den vanligen icke alla användningsområden likformigt. Först och främst togs hänsyn till dessas angelägenhetsgrad, varvid man naturligt nog i första hand sökte trygga bl. a. krigsmaktens behov. Dessa godtogos dock icke automatiskt, utan man sökte överenskomma med de militära myndigheterna om rimliga besparingsåtgärder. Vidare lades vid tilldelningen stor vikt vid möjligheterna att utan svårare olägenheter — om också med besvär, kostnader och en viss kvalitetsförsämring — övergå

till en annan, rikligare förekommande råvara. Den förskjutning av råvarubasen, som på detta sätt ernåddes, var i själva verket en av de viktigaste utvägarna att mildra varuknapphetens följder. Den fick stor omfattning på bl. a. textil- och metallområdena. Sådant utbyte av råvaror utgjorde f. ö. icke endast en bedömningsgrund vid ransoneringen av den ursprungliga råvaran utan föreskrevs ofta direkt genom s. k. produktionsregleringar, exempelvis genom bestämmelser om viss begränsning i användningen av ren ull i yllefabriker. Produktionsregleringarna innefattade även andra slags föreskrifter i syfte att begränsa åtgången av knappa råvaror och förbehålla dessa för särskilt viktiga färdigvaror.

I många fall kunde man, trots ransonering av råvarutilldelningen, genom sådana produktionsregleringar och andra sparsamhetsåtgärder — genomförda under samarbete mellan IK och företagen — bevara en så pass riklig tillgång på de berörda färdigvarorna, att förbrukningen av dessa kunde lämnas fri. När det gällde mindre viktiga färdigvaror åter, lät man ofta en knapphet uppstå utan att vidtaga någon åtgärd. Men i många fall nödvändiggjorde givetvis ransoneringarna av råvaror en ransonering även av färdigvarorna. Medan råvaruregleringarna i regel endast berörde industriföretagen, drabbade ransoneringen av färdigvaror — såvitt det gällde vanliga konsumtionsartiklar — direkt allmänheten, liksom fallet var på livsmedelsområdet. I vissa fall, såsom i fråga om tvättmedels-, textil- och skoransoneringarna, skedde dessa konsumtionsregleringar genom enhetliga inköpskort, eljest i allmänhet i form av individuellt tilldelade licenser.

Industriens och försörjningsmyndigheternas reaktion inför varuknappheten inskränkte sig emellertid ej till att man på ovan beskrivet sätt minskade och omdirigerade förbrukningen av råvaror och konsumtionsartiklar. Man strävade också energiskt att kompensera importbortfallet och öka varutillgången genom s. k. ersättningsproduktion. Det gällde här dels ny eller ökad produktion av varor av samma art som de förut importerade, dels produktion av till sin tekniska beskaffenhet avvikande varor, vilka lämpade sig som ersättning för de förra. Denna verksamhet började på allvar kort efter avspärrningen våren 1940. I en del fall kunde man därvid utnyttja sådan kapacitet som friställts genom exportsvårigheterna. Så t. ex. kunde massaindustrien, som särskilt hårt drabbats av avspärrningen, tagas i anspråk för tillverkning av fodercellulosa och sulfitsprit, delvis i teknisk kombination, en produktion som framför allt under år 1942 fick mycket stor omfattning men sedermera genom det förbättrade skördeutfallet upphörde för fodercellulosans del. Ett annat exempel är gengasaggregat, som utfördes av mindre hårt belagda företag inom verkstadsindustrien och som under biltrafikens omställningsperiod i slutet av 1940 och början av 1941 svarade för icke mindre än omkring 10 % av sysselsättningen inom denna vår största industrigren. Det inne-

bar givetvis ur både försörjnings- och sysselsättningssynpunkt betydande fördelar, att behov av nya varor och friställd produktionskapacitet på detta sätt kunde mötas. Ett sådant möte var emellertid knappast regel. Merendels berörde ersättningsproduktionen direkt eller indirekt den även i övrigt hårt belagda maskinindustrien. Ett gott stöd vid här berörda verksamhet för främjande av en av krisläget betingad omställning av industriproduktionen och för åstadkommande av ökad eller ny industriell kapacitet hade IK i ett av Sveriges industriförbund bildat organ, Industriförbundets produktionskommitté.

Betydelsefullt var, att de nya uppgifterna ofta krävde nyanläggningar eller i varje fall avsevärda produktionsomställningar. I flera fall — t. ex. ofta på det kemiska området — då den nya eller ökade produktionen bedömdes ligga i linje med industriens naturliga utveckling, kunde den samma upptagas på företagens egen risk. Men i andra fall — exempelvis den ganska krisbetonade och samtidigt mycket kapitalkrävande ökningen av metallframställningen — syntes det omöjligt eller med hänsyn till ovissheten om avspärrningens varaktighet osäkert om nyinvesteringarna skulle kunna avskrivas, innan en billigare import åter komme i gång. I sådana fall fann sig IK föranlåten att med Kungl. Maj:ts bemyndigande träffa avtal med vederbörande företag om avsättnings- och prisgarantier, befrielse från krigskonjunkturskatt m. m. — allt i syfte att möjliggöra avskrivning helt eller delvis av det investerade kapitalet. Mera sällan förekom, att ersättningsproduktion upptogs i rent statlig regi. De betydelsefullaste exemplen på med statsmedel direkt bekostad ersättningsproduktion äro skifferoljeframställningen och framställningen av syntetiskt gummi, varav den sistnämnda aldrig under krisens lopp nådde för den praktiska hushållningen användbara resultat.

Nödvändigheten av omfattande nyanläggningar eller omställningsarbeten hade — förutom de finansiella konsekvenserna — den ur försörjningssynpunkt viktiga påföljden, att det tog lång tid innan produktionsinitiativen »mognade ut» i färdigvaror. Redan innan så skett kunde man emellertid, i den mån den planerade produktionens tekniska framgång ansågs säker, i förväg i försörjningsplanerna diskontera det blivande varutillskottet. Sammanlagt torde i anläggningar för ersättningsproduktion ha investerats flera hundra miljoner kronor och det årliga produktionsvärdet uppgick säkerligen till minst samma belopp.

En med avseende på råvaruhushållningen viktig uppgift, för vilken IK livligt intresserade sig, var tillvaratagandet av skrot och avfallsprodukter, som kunde användas i den industriella produktionen. De varor, som härvid främst kommo i fråga för insamling, voro järn- och metallskrot, gummiavfall och förslitna gummivaror, textilavfall samt — under de sista krigsåren — begagnade glasvaror och glasskärv,

glödlampssocklar och konservburkar. Först efter kriget blev pappersavfall i högre grad föremål för organiserad insamlingsverksamhet.

Närmast gällde det givetvis att intressera vederbörande industrier själva för att bättre än förut tillvarata och nyttiggöra vid de egna verken fallande avfall. Av stor betydelse var även, att den reguljära skrothandeln stimulerades till ökade insatser och erhöll en förbättrad organisation. Ett viktigt moment var den särskilt i fråga om gummivaror (gummiskor, bil- och cykelringar) genomförda återtagningen av förslitna varor i samband med nyinköp av motsvarande varor.

Härjämte utvecklade IK, delvis i samverkan med statens informationsstyrelse, en livlig verksamhet för att taga frivilliga krafter i anspråk för insamlingsarbetet. Samarbete inleddes i detta syfte med en mängd organisationer, såsom Kvinnoföreningarnas beredskapskommitté, scoutorganisationerna, Jordbrukarungdomens förbund samt ej minst den såsom ett samarbetsorgan mellan ett flertal ungdomsorganisationer och myndigheterna bildade Sveriges ungdomsberedskap, vid vars »rikstävlingar» skrotinsamlingen intog ett viktigt rum.

En omfattande propaganda för skrotinsamlingen startades redan år 1940 och fortsattes under alla krigsåren. Man betjänade sig härvid av affischering, spridning av broschyrer, annonser, tidningsuppsatser, radioupprop etc. I stor utsträckning intresserades också skolorna för hithörande verksamhet. Vinsten på insamlingsverksamheten gick härvid till större delen till hjälparbetet för Europas barn.

På många håll bildades särskilda lokalkommittéer för att organisera insamlingsarbetet, övervakade av vederbörande kristidsnämnder. Vid vissa tillfällen anordnades särskilda insamlingsveckor, vid vilka propagandan intensifierades.

Insamlingsverksamheten antog delvis olika former för olika slag av avfallsprodukter. Härom lämnas närmare upplysningar i efterföljande specialredogörelser för de särskilda varugrupperna.

Avspärningshushållningen startade, som redan inledningsvis framhållits, under relativt gynnsamma förutsättningar genom mångsidigheten hos den svenska industrien samt den till följd av verkställda statliga och enskilda lagringsköp förhållandevis goda lagerhållningen. Kriget kom ju att vara längre tid än man i allmänhet torde ha räknat med, när försörjningsplanerna först gjordes upp. Å andra sidan tillkommo nya varutillgångar såväl genom den ökade självförsörjningen i form av ersättningsproduktion som genom importen, vilken från 1941 fram till sommaren 1944 översteg vad man under den första avspärningstiden vågat hoppas på. Både försörjnings- och konjunkturläget på det industriella området kom därför att under hela krisperioden kännetecknas av en betydande stabilitet. Man kan dock konstatera en viss successiv åtstramning. Denna

var likväl ofta av huvudsakligen ransoneringssteknisk natur och innebar att man, allt eftersom tiden gick, i beredskapssyfte lade allt flera varor under en formlig ransonerings, utan att detta alltid behövde medföra någon större minskning i förbrukningen. För enstaka varor gick utvecklingen, medan ännu avspärrningskrisen varade, t. o. m. mot en förbättring i försörjningen. I andra fall hände, att läget förändrades flera gånger genom omväxlande skärpningar och förbättringar. Det må i detta sammanhang framhållas, att den ransoneringsmetod som av naturliga skäl vanligen användes då det gällde förbrukningsvaror inom industrien, nämligen en individuell tilldelning från fall till fall utan kortsystem, gjorde det särskilt lätt att omärkligt anpassa tilldelningen efter den aktuella bedömningen av försörjningsutsikterna.

Kronologisk och statistisk överblick för tiden 1939—1948.

Kort tid efter västspärrens tillkomst, nämligen den 19/4 1940, utfärdades det första förordnandet om beslag å en industrivara, nämligen linolja. Beslaget gällde fr. o. m. den 22/4 och kombinerades med en på licens tvång uppbyggd handelsreglering, vilken i förening med åtgärder för utdrying genom tillsats av ersättningsämnen var ägnad att väsentligt nedbringa förbrukningen av denna helt av importerat råmaterial framställda vara. De närmast härefter genomförda beslagen med åtföljande handelsreglering bragtes i tillämpning fr. o. m. den 1/5 1940 och gällde dels karbolsyra, kresol och oarbetad bakelit, dels aluminium. De förstnämnda varorna utgjorde produkter av stenkoltjära, varå brist antogs snart skola uppstå. Beslaget å aluminium, omfattande såväl oarbetad metall som halvfabrikat och legeringar, motiverades särskilt med hänvisning till de stegrade behoven för militära ändamål, vilka krävde en stark begränsning av den civila förbrukningen. Tilldelningen av aluminium stoppades för åtskilliga ändamål, där annat material kunde användas utan större olägenhet.

Fettförsörjningen — och ej minst försörjningen med tekniskt fett — var ett av de områden, där läget från början betraktats som kritiskt och där därför en reglering redan på ett tidigt stadium ansågs påkallad. En detalj däri var tryggandet av glycerintillgången, framför allt med hänsyn till sprängämnesproduktionen. För detta ändamål hade redan i februari 1940 stadgats förbud mot att vid tvättmedelstillverkningen använda ospaltat fett, d. v. s. utan att i fettet befintlig glycerin avskilts. Beslag å olika slag av råfett jämte s. k. tallolja (en inhemsk produkt framställd av vid sulfatcellulosafabrikerna erhållet sulfatharts och användbar som fettersättning inom tvättmedelsindustrien) trädde i kraft den 12/5 1940. På grundval av fettämnesbeslaget och i enlighet med en av IK och LK i samråd uppgjord allmän förbrukningsplan för fettvaruhushållningen, omfattande

såväl matfett som tekniskt fett, genomfördes en ingripande handels- och förbrukningsreglering beträffande tvätt- och rengöringsmedel av alla slag. Denna reglering, vilken avsåg varor för allmän hushållskonsumtion, anordnades i form av kortransonering, som omhändertogs av LK och av denna kommission sköttes jämsides med ransoneringarna på livsmedelsområdet. Liknande kortransonering infördes i början av år 1941 även beträffande ljus.

Ytterligare beslags- och därpå vilande handelsregleringar genomfördes under våren 1940 dels beträffande vissa slag av hudar, skinn och läder (väsentligen tyngre nöthudar och därav berett läder), dels beträffande smidesjärnskrot, i båda fallen från slutet av maj. På frivilliga överenskommelser grundades de regleringar, som vid ungefär samma tidpunkt anordnades beträffande metaller (andra än aluminium) samt bleckplåt. Vederbörande industriella förbrukare förbundo sig härvid att för inköp av vissa minimikvantiteter alltid inhämta IK:s tillstånd resp. att på visst sätt begränsa sin förbrukning. För att ernå besparingar i användningen av legeringsmetaller inom järnindustrien använde IK Jernkontoret som mellanhand. Frivilliga avtal om en reglerad hushållning träffades även beträffande garvämnen och gummivaror; i sistnämnda fall var det närmast fråga om begränsning av tillverkningen i råvarubesparande syfte.

Under senare halvåret 1940 tillkom beslag jämte handelsreglering i fråga om tungbensin, sulfatterpentin och terpentinolja, varor av delvis utländsk, delvis inhemsk härkomst. Den senare så omfattande råvaru- och produktionsregleringen på textilområdet inleddes med det beslag som i början av augusti lades å inom landet varande förråd av ull, ullavfall och ullgarn samt bomull och bomullsavfall. I slutet av månaden utsträcktes beslaget även till hampa och hampblår samt i september till skördegarn. Regleringen på läderområdet utvecklades och skärptes under hösten. Detsamma blev fallet med den frivilliga gummivaruregleringen, varvid bl. a. överenskommelse träffades om att tillverkningen av en del mindre nödvändiga artiklar skulle nedläggas. Med Gas- och koksverkens ekonomiska förening ingick IK avtal om en efter behovens angelägenhetsgrad avpassad försäljning av gasverkens biprodukter (stenkolstjära, bensol m. m.)

Textilbeslagen utvidgades i början av år 1941 till att omfatta jämväl garn och sytråd av bomull samt alla slag av lump och avfall; samtidigt skärptes produktionsregleringen och kom därvid även att beröra konfektionsindustrien. I februari s. å. följde beslag å gummiringar för bilar och cyklar — det första i raden av gummiringbeslag — och handeln med dessa varor underkastades noggrann kontroll. Hudbeslaget utsträcktes från början av april till sådana slag av hudar och skinn samt läder och beredda pälsverk som dittills varit fria. Orsaken var, att den starkt begränsade tillgången på importerade grövre hudar tvingat till användning i allt större omfattning av inhemska, lättare hudar, vilket krävde härefter avpassade

regleringsanordningar. Ett i april genomfört beslag å cement föränleddes närmast av bränslebesparingsskäl. Vid sidan av tillverkningen av fullvärdigt portlandsceMENT hade upptagits en tillverkning av en mindre bränslekrävande ersättningsvara, s. k. E-cement. Beslaget möjliggjorde föreskrifter angående differentierad användning av de båda cementslagen. Ungefär samtidigt lades beslag å hartser av olika slag, såväl importerade som inhemska, närmast för säkerställande av pappersindustriens behov. Fettvaruregleringen utvidgades i juni 1941 därigenom att det tidigare beslaget på detta område bragtes att omfatta så gott som alla slag av fettämnen. I samband härmed utfärdades bestämmelser om fettutvinning ur ben och tillvaratagande av avfallsfett. Förbrukningen av fettämnen för tillverkning av s. k. kupongfria tvättmedel inskränktes. Även glycerin lades nu under beslag.

Den allt större knappheten på metaller nödvändiggjorde en skarpare kontroll över användningen härav för olika ändamål än som var möjlig genom de frivilligt åtagna restriktionerna. Från början av april 1941 lades koppar, såväl oarbetad som halvfabrikat samt vissa kopparlegeringar, under beslag och handelsreglering. Rörande elektriska anläggningar meddelades noggranna bestämmelser, syftande till att åstadkomma största möjliga sparsamhet med användningen av koppar. För att vinna kontroll över förbrukningen av de kvantiteter bly och zink, som jämlikt handelsavtal med Tyskland kunde importeras i ersättning för utförd bly- och zinkmalm, genomfördes importreglering för dessa varor. Längre fram på året — nämligen från den 1 september — lades bleckplåten under beslag och från början av november blev detsamma fallet med så gott som alla metaller och metallegeringar, såväl oarbetade varor och skrot som halvfabrikat. Försäljningen av hithörande varor ställdes helt under licenstvång. Skrothandeln reserverades för särskilt auktoriserade handlande och för dem arbetande uppköpare på samma sätt som förut ordnats beträffande handeln med smidesjärnskrot. Enahanda system infördes i fråga om gjutjärnskrot, som nu jämväl lades under beslag. Samtidigt härmed fann IK lämpligt att genom träffade överenskommelser genomföra en reglering även av handeln med tackjärn. Regleringen härutinnan, vilken trädde i kraft den 1 november, grundade sig på förbindelser av samtliga tackjärnstillverkare att inom landet försälja tackjärn endast efter IK:s anvisningar.

Då importen av råvara för bilringstillverkningen till största delen upphört och ytterligare tillförsel syntes oviss, beslöts reservera de inom landet tillgängliga gummiförråden huvudsakligen för tillverkning av lastbils- och omnibusringar. Vad personbilsringarna beträffar fann IK nödvändigt, att den reserv härav som existerade i samband med den stora mängden avregistrerade bilar lösgjordes för användning i främsta rummet vid armén och för bilar i yrkesmässig trafik. Genom beslag i slutet av juli å vissa kategorier av personbilsdäck möjliggjordes en inlösning av desamma,

vilken uppdrogs åt RFN att verkställa. De inlösta reservringarna försålde till av IK anvisade köpare.

För gummistövlar genomfördes beslag med åtföljande handelsreglering i slutet av oktober 1941, för byggnadspapp från början av november, för vissa slag av färger och fernissor från årsskiftet 1941/42. Regleringen beträffande byggnadspapp motiverades framför allt av den knappa tillgången på impregneringsmedel. Den åtföljdes av en standardisering av tillverkningen på detta område. Färg- och fernissbeslaget stod i visst samband med den sedan längre tid pågående, strängt upprätthållna linoljeregleringen.

Från början av år 1942 trädde en länge planlagd och av vidlyftiga utredningar förutgången förbrukningsreglering på textilområdet i tillämpning. Den härvid genomförda ransoneringen, vilken omfattade praktiskt taget alla slag av textilvaror — garner, vävnader och färdiga artiklar — för beklädnads- och heminredningsändamål, ordnades enligt systemet med ransoneringskort, olika för män, kvinnor och barn. Dess handhavande uppdrogs liksom tvättmedelsransoneringen åt LK i samverkan med IK.

Beträffande lim och gelatin genomfördes på beslag stödd handelsreglering i februari 1942. Detsamma blev följande månad fallet med metallen krom och vissa kromhaltiga material. Gummireglerningen utvecklades ytterligare. Nytt beslag lades sålunda å gummiringar, nu gällande både lastbils- och personbilsringar; det åtföljdes av väsentlig skärpning av villkoren för överlåtelser — såväl yrkesmässiga som icke yrkesmässiga — av olika slag av bilingar. Även för handeln med cykelringar meddelades nya inskränkande föreskrifter. Utsikterna till att kunna ernå en viss import av rågummi ledde till beslag å denna vara från den 16/8 1942 för möjliggörande av en ändamålsenlig fördelning av inkommande partier.

Eljest tillkommo under senare delen av år 1942 nya beslagsregleringar endast i ett fåtal fall. Nämnas må de beslag som, åtföljda av sedvanlig handelsreglering, genomfördes beträffande träsprit i november och beträffande sprängämnen i december. För leveranser av fönsterglas, varå brist förspordes till följd av dels minskad import, dels ökad förbrukning, upprättades i september ett system med förtursrätt för byggnadsarbeten av särskilt angeläget slag.

Att byggnadsverksamheten nu börjat repa sig efter den djupa depressionen under de första krigsåren blev märkbart genom ökad efterfrågan även på andra byggnadsmaterial. Sålunda framträdde en viss brist på tegel, som vid årsskiftet 1942/43 föranledde beslag därå i avsikt att möjliggöra genomförande av ett prioritetssystem vid tegelbrukens leveranser. Samma ändamål tjänade IK:s åtgärder vid denna tid för upprätthållande av en tillräcklig produktion av plåtradiatorer. Dessa åtgärder kombinerades i juni 1943 med beslag och föreskrifter om prioritering av leveranserna

efter angelägenhetsgrad. Fönsterglastillverkningen underkastades skärpt reglering i besparingssyfte.

Till de regleringsåtgärder som vidtogos under första halvåret 1943 hörde också beslutet i januari å konsthartser av olika slag. Såväl gummiringregleringen som textilransoneringen skärptes väsentligt. I sistnämnda hänseende märkes särskilt, att även tågvirke och linor samt bind- och segelgarn nu inordnades under ransoneringssystemet.

De mest omfattande av de från våren 1943 härrörande regleringsåtgärderna voro eljest de som drabbade läder- och skoförsörjningen. Beträffande skodon ålades fabrikanterna av prisregleringsskäl att reservera en viss del av sin produktion för tillverkning av standardiserade s. k. P-stämplade skor, avsedda att försäljas till kontrollerat, snävt kalkylerat pris. Handeln med skoovanläder och skofoderskinn reglerades för att kunna ernå ett ur allmän försörjningssynpunkt bättre utnyttjande av den begränsade råvarutillgången. Fr. o. m. den 22/4 1943 underkastades hela handeln med skodon formlig ransonering enligt kortsystem. Denna ransonering ombesörjdes direkt av IK.

Försörjningen med kalcinerad soda hade tack vare en avtalsmässig import från Tyskland kunnat rätt väl upprätthållas under de första krigsåren. När denna import till följd av krigsläget började avtaga samtidigt med att efterfrågan av olika skäl steg, framträdde en märkbar knapphet, som gjorde att soda från den 1/5 1943 lades under beslag och underkastades handelsreglering på vanligt sätt. I viss mån en komplettering till sodaregleringen var det beslag som i juli lades å ett flertal andra kemikalier (natrium- och kaliumföreningar), liksom soda av betydelse särskilt för glas- och tvättmedelsindustrierna. Med ifrågavarande reglering kombinerades en rad åtgärder i besparings- och utdryingssyfte beträffande produktion och förbrukning av glasemballage och andra slag av s. k. småglas. På sodabeslaget byggde jämväl den särskilda ransoneringen av s. k. soda-blötlägningsmedel, vilken genomfördes i anknytning till tvättmedelsransoneringen. För fönsterglastillverkningen kom en mera fullständig handelsreglering till stånd först i och med det beslag, som här infördes i maj 1944.

Järn och järnvaror hade man i det längsta tvekat att beslaglägga på grund av härmed förknippade praktiska olägenheter. En nödtorftig anpassning efter behoven hade man på detta område i stället sökt uppnå dels genom kontroll av den fortfarande rätt goda importen, dels genom prioritetsanordningar och i övrigt genom frivilliga överenskommelser. På ett visst försörjningsområde blev emellertid läget prekärt, när importen under år 1943 begynte svika. Det gällde plåt för varvsindustriens behov samt grövre balkar och profiljärn för byggnadsändamål. Den inhemska produktionen var här mycket otillräcklig och en större kapacitetsökning knappast möjlig. Detta gjorde att IK för att åstadkomma bästa hushållning med

tillgängliga förråd fann sig föranlåten utverka beslag å berörda järnprodukter från den 1/8 1943. En annan från 1943 års senare hälft här rörande reglering var den som i slutet av oktober genomfördes beträffande tagel, borst och fiber för borstbinderi- och stoppningsindustrierna.

De efter denna tidpunkt tillkomna beslagsregleringarna voro tämligen fåtaliga och föga omfattande. Så stora områden av råvaruhushållningen och industrien voro nu bragta under kontroll, att föga utrymme fanns för nya ingripanden. Fönsterglasbeslaget i maj 1944 är redan omnämnt. Från januari 1945 är att anteckna beslag och handelsreglering för ett antal industrikemikalier samt för s. k. vita pigment (zinkvitt, blyvitt m. m.).

Då kriget nått sin avslutning och varutillgången därefter successivt förbättrades, var tiden inne för en begynnande avveckling av regleringsanordningarna. Så kunde redan under år 1945 ske för flera viktiga varugrupper. Tidigast skedde detta beträffande vissa metaller, glasvaror, tagel och borst m. m. Produktionsregleringarna inom textilindustrien mildrades eller slopades. De för allmänheten mycket besvärande textil- och skoransoneringarna upphörde fr. o. m. den 26/11 1945. En viss åtstramning i försörjningen gjorde sig på en del områden märkbar under 1946, men sedan kunde avvecklingen fortgå steg för steg, så att vid slutet av år 1949, då IK sammanslogs med HK, de egentliga industriregleringarna voro med få undantag avskaffade.

Anledning saknas att i detta sammanhang beröra de regleringar, som efter kriget genomfördes beträffande avsättningen av trävaru- samt massa- och pappersindustriernas produkter. Dessa regleringar voro icke föranledda av krigsårens avspärrningskris utan hade andra orsaker, sammanhängande med efterkrigstidens speciella svårigheter. De administrerades f. ö. icke av IK utan av BK, under vars handläggning frågor rörande de s. k. skogsindustrierna hänförts från årsskiftet 1945/46.

Regleringsanordningarna i fråga om de viktigare industrierna och de viktigare slag av råvaror och fabrikat, som i sådant avseende under krisåren ådrogo sig uppmärksamhet, beskrivas närmare i efterföljande serie av specialredogörelser. Där blir också tillfälle att något belysa de tekniska frågor, som stodo i samband med företagna produktionsomläggningar, och upptagandet på skilda områden av tilläggs- eller ersättningsproduktion, vare sig dessa insatser voro frukten av industriens egna ansträngningar och på privat väg finansierade eller de tillkommit på initiativ av kristidsmyndigheterna, närmast IK, och genomförts under statlig ledning och med statligt stöd i ena eller andra formen.

Emellertid torde det vara lämpligt att i detta sammanhang för över- skådlighetens skull lämna en översikt beträffande en viktig grupp av de i produktionsfrämjande syfte vidtagna statliga stödåtgärderna, nämligen de s. k. *produktionsavtalen*. Dessa utgjordes av överenskommelser, som

IK enligt av Kungl. Maj:t givna bemyndiganden för kronans räkning avslöt med särskilda industriföretag, varigenom dessa förbundo sig att åstadkomma vissa anläggningar eller utföra viss produktion mot av staten medgivna förmåner i form av antingen direkt subvention eller statliga beställningar, garanterad avsättning, prisfallgaranti, befrielse från eller eftergift av krigskonjunkturskatt m. m. Avsättningsgarantien hade den innebörden, att kronan tillförsäkrade vederbörande företag avsättning av vissa kvantiteter tillverkade produkter intill viss dag och till visst pris. Vanligen förknippades garantien med förbehåll för kronan att frånträda avtalet genom att till företaget verkställa viss inbetalning för leveranser som icke fullgjorts inom viss tid från det att kronan förklarat sig vilja begagna sig av denna rätt. Understundom innehöllo avtalen bestämmelse om förhandsrätt för kronan till inköp av ifrågavarande varor till bestämda kvantiteter och priser. Fullgörandet av avsättningsgarantien eller verkställandet av betingade förhandsköp ordnades regelmässigt genom att uppdrag i sådant hänseende lämnades reservförrådsnämnden. Uppkomna för-luster för nämnden täcktes i huvudsak genom i efterhand beviljade statsanslag.

Bemyndigande att medge eftergift beträffande krigskonjunkturskatt erhöi Kungl. Maj:t genom beslut av 1940 års urtima riksdag för sådana fall, där detta för bedrivandet av viss verksamhet framstod såsom ur det allmännas synpunkt särskilt betydelsefullt. Bemyndigandet innefattade även rätt att meddela mera allmänt hållna föreskrifter om skattelättnader, där fråga var om tillverkning av särskild betydelse för folkförsörjningen eller rikets försvarsberedskap. Samtidigt tillsattes en nämnd på fyra personer, krigskonjunkturskatterådet, med uppgift att bereda frågor av detta slag.

De viktigare produktionsavtal av här åsyftat slag, som slötos under åren 1940—48, avsågo i tablån å sid. 458—459 angivna varuslag.

En översikt över den *svenska industriens kvantitativa utveckling* under krisperioden låter sig bäst och mest överskådligt verkställa med ledning av kommerskollegii produktionsindex. Denna baserar sig på sammanställningar av den i industristatistiken redovisade industriens produktionsvärden, vilka reducerats till en enhetlig prisnivå, nämligen genomsnittspriserna för år 1935. De specialindextal, som beräknats på grundval av de sålunda erhållna värdesummorna för särskilda industrigrenar, ge en god bild av utvecklingen beträffande dessa industriers produktionsvolym, var-jämte de gruppindices och den generalindex, som framräknats med vägning efter de däri ingående industriernas inbördes värdeförhållanden, möjliggöra jämförelser för grupper av industrier och för hela industrien år för år. Då det här gällt att belysa utvecklingsgången under krigsåren och åren närmast därefter, ha de av kommerskollegium publicerade indextal

Produktionsavtal angående industrivaror.

Varuslag	Avtalets art ¹	År då avtalet slöts	Avtalsslutande företag
<i>Järn och järnvaror</i>			
Tackjärn.....	g	1944	10 järnbruksföretag
Järnrör:			
normalrör	g	1943	AB Åkers Styckebruk
	g	1944	Gjuteri AB Normalrör
	g	1944	AB Eksjö Mekaniska Verkstad
gjutna tryckrör.....	g	1944	9 verkstadsföretag
	g	1944	Husqvarna Vapenfabriks AB
	g	1946	AB Centrifugalrör
<i>Legeringsmetaller</i>			
Nickel	g	1943, 1944	Bolidens Gruv AB
Volfram (malm)	g	{ 1942, 1943, 1944, 1945	} AB Yxsjö Gruvor
Molybden (malm).....	g	1942	Säters molybdenbolag
	g	1942	Källfallsgruvans molybdenbolag
	g	1942	Uddgruvans molybdenbolag
<i>Andra metaller</i>			
Kopparmalm	s	1941, 1943, 1945	Bolidens Gruv AB (Avtal om legodrift vid vissa kronan tillhöriga gruvfyndigheter)
Koppar	g	1940, 1943	Bolidens Gruv AB
	g	1941	Riddarhytte AB
	g	1944	AB Ferrolegeringar
	g	1944, 1945	AB Svenska Metallverken
Zink.....	g	1943, 1945	Trollhättans Elektrotermiska AB
	g	1944	AB Glücksmans Metallaffär
	g	1944	Stora Kopparbergs Bergslags AB
Zink och bly.....	g	1941	AB Zinkgruvor
Bly	g	1941, 1943, 1945	Bolidens Gruv AB
	g	1942	Avesta Jernverks AB
	g	1942	AB Zinkgruvor
Bly och silver	g	1943	Svenska Ackumulator AB Jungner
Aluminium.....	s	1941	AB Svenska Aluminiumkompaniet
<i>Elektroder och elektrodmassa</i>			
Elektroder	g	1942	Skandinaviska Grafitindustri AB
Elektrodmassa	g	1943	Wargöns AB
<i>Belongvaror</i>			
Betongrör (Bonnarör) ..	g	1944	AB Tryckrör
<i>Glas</i>			
Fönsterglas.....	g	1943	Oxelösunds Järnverks AB
<i>Textilvaror</i>			
Cellull	g	1942	AB Cellull
Skördegarn.....	g	1943—1948	6, sedermera 5 och slutl. 4 företag
Bilcordgarn	g	1945, 1946	AB Svenskt Konstsilke
<i>Gummi och gummivaror</i>			
Syntetiskt gummi.....	s	1943	Stockholms Superfosfatfabriks AB
Konservringar	g	1943	Bankir AB Trägårdh & Co

¹ s = subventionsavtal.

g = garantiavtal (avsättnings- och prisgaranti).

Varuslag	Avtalets art ¹	År då avtalet slöts	Avtalslutande företag
<i>Kemiska produkter</i>			
Sprit	s	1941	Ett flertal cellulosa-företag
Salpetersyra	s	1940	Stockholms Superfosfatfabriks AB
Kalkkväve	s	1942	" " "
Kristallsoda	g	1943	Elektrokemiska AB
Flytande harts	g	1943	Svenska cellulosa-föreningen och Svenska pappersbruksföreningen såsom representanter för ett antal cellulosa- och pappers-industriföretag
Ättiksyreanhydrid	g	1943	Stora Kopparbergs Bergslags AB
Acetylsalicylsyra	g	1943	AB Bofors
Röntgenmateriel och fotografiskt papper	g	1941	AB Ceaverken

¹ s = subventionsavtal.
g = garantiavtal (avsättnings- och prisgaranti).

omräknats med det sista förkrigsåret 1938 som basår. De sålunda uträknade siffrorna ha sammanställts i tabellen å sid. 463.

I diagrammen å sid. 460—461 åskådliggöres med hjälp av de på angivet sätt beräknade indextalen produktionsutvecklingen under perioden 1939—48 dels för industrien i dess helhet, dels för vissa huvudgrupper av industrier enligt den uppdelning som av kommerskollegium tillämpas och dels för särskilda viktigare industrier.

Generalindex företer för år 1939 en viss höjning (9 %) jämfört med 1938, vilket anger att detta år, vars fyra sista månader tillhöra krigsperioden, bildar fortsättning på det senare 1930-talets rad av högkonjunkturår. För 1940 sjunker produktionsvolymen till samma nivå som 1938 och för 1941 faller den ytterligare 2 % under basnivån. Härefter vidtager en stegring, vilken med ett mindre bakslag år 1945 fortgår under hela den återstående perioden. Nedgången för 1945 står uppenbarligen i samband med den omfattande strejken inom verkstadsindustrien under detta års första hälft.

Ser man på kurvorna för de olika huvudgrupperna, finner man den i det föregående flera gånger framhålla tillbakagången för exportindustrierna (till vilka här hänförts de s. k. skogsindustrierna samt tändsticks-industrien) starkt framträdande. Ännu år 1947 hade dessa industrier, tagna som helhet, ej nått 1938 års läge. De s. k. kapitalindustrierna (d. v. s. i huvudsak järn-, verkstads- och byggnadsämnesindustrierna) höja sig redan år 1941 över basnivån och fortsätta sedan, som grupp betraktade, att kraftigt stiga. Sänkningen för 1945 på grund av verkstadsstrejken, vilken återverkade även på andra hithörande industrier, är emellertid mycket skarpt markerad. Kurvan för konsumtionsindustrierna (av vilka de flesta tillhöra livsmedels-, textil- och beklädnads- samt läder- och gummivaru-industrierna) följer tämligen väl generalindexkurvan, medan kurvan för

Produktionsvolymen inom hela industrien samt inom vissa industrigrupper

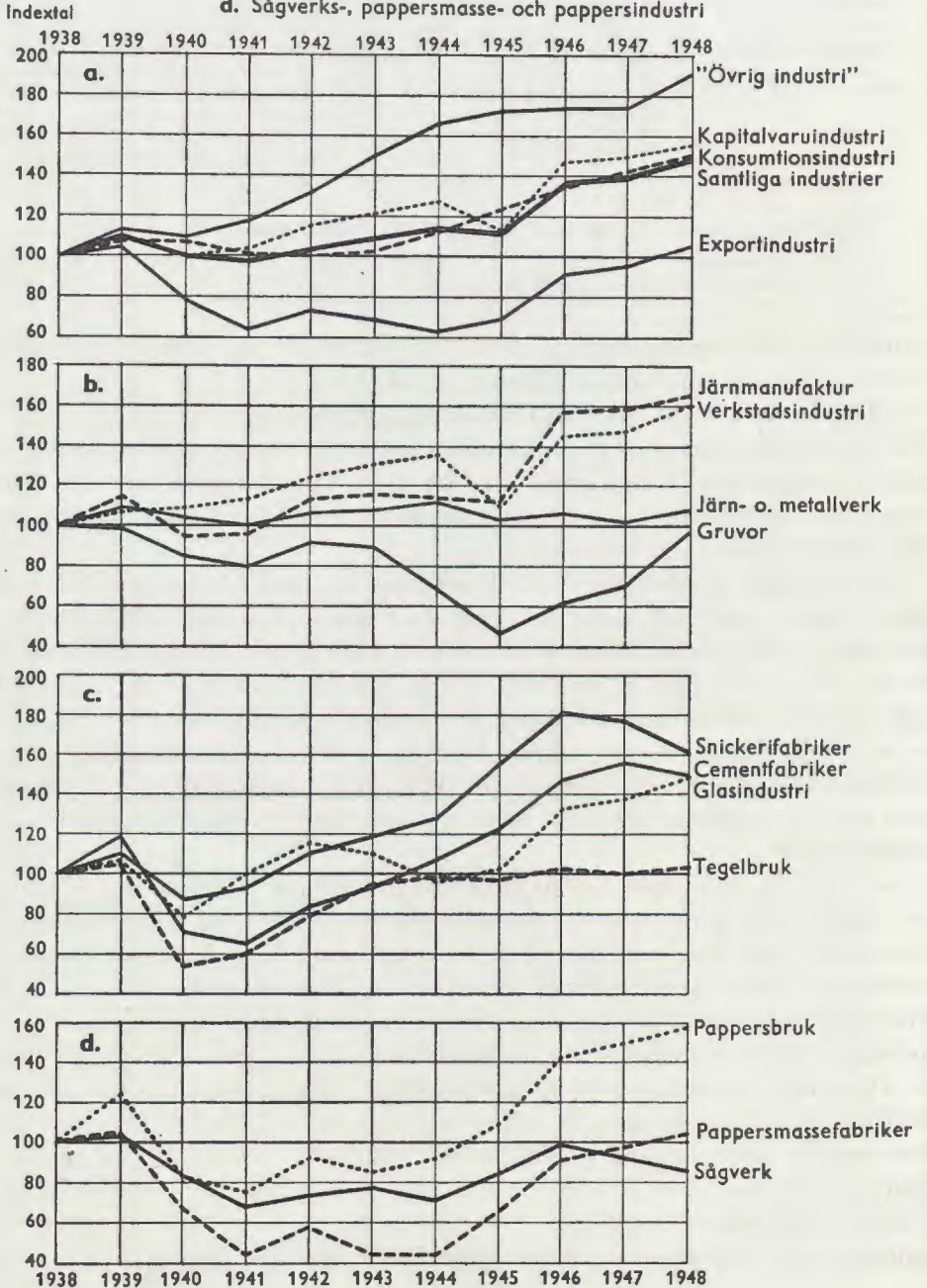
Indextal 1938-1948

a. Hela industrien och vissa huvudgrupper

b. Järn-, metall- och verkstadsindustri

c. Byggnadsämnesindustri

d. Sågverks-, pappersmasse- och pappersindustri

Produktionsvolymen inom vissa industrier

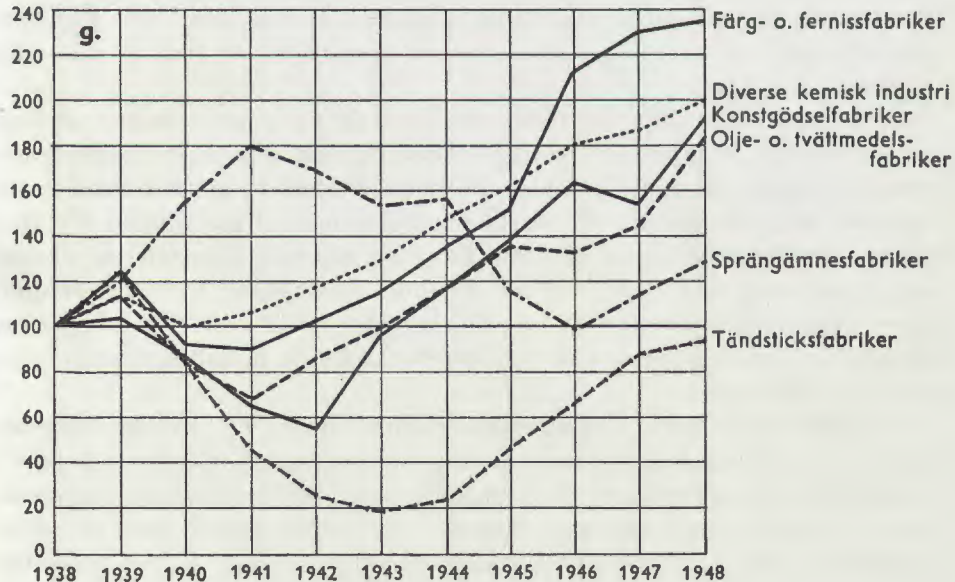
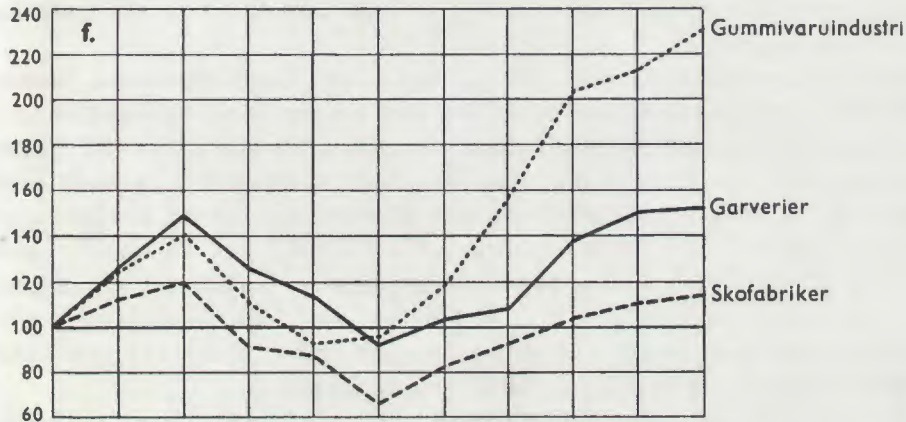
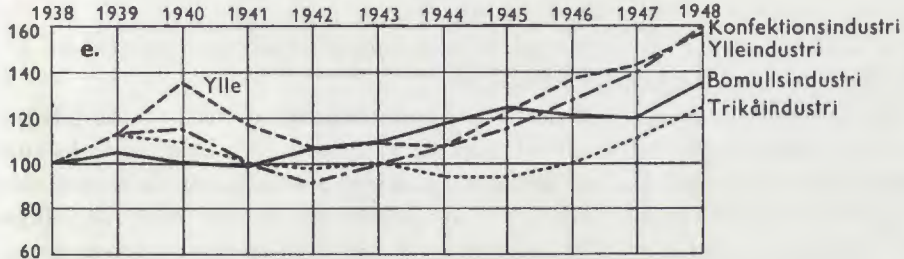
Indextal 1938-1948

e. Textilindustri

f. Läder-, sko- och gummivarulindustri

g. Kemisk industri

Indextal

de under rubriken »övrig industri» sammanfattade branscherna redan från början, efter en mindre sänkning år 1940, går starkt i höjden. Sistnämnda grupp omfattar — förutom kolgruve- och torvindustrierna — huvudsakligen en rad kemiska industrier, av vilka särskilt sprängämnesindustrien samt kolugns- och trädestillationsverken hade en av läget under krigsåren betingad verklig högkonjunktur.

Vad angår kurvorna för de särskilda industrierna (grupperna b—g i diagrammen) må följande framhållas.

En stark tillbakagång visar sig beträffande malmgruvorna, särskilt framträdande under åren 1944 och 1945, då exporten till Tyskland, huvudavnämnaren av svensk malm, till största delen bortföll och verksamheten vid gruvorna delvis måste nödortfött upprätthållas genom undersöknings- och tillredningsarbeten. Krigskonjunkturen för verkstadsindustrien är väl markerad, medan verksamheten vid järn- och metallverken visar sig ha förlöpt mera jämnt.

Den låga produktionsnivån för cement- och tegelindustrierna under åren 1940—42 sammanhänger tydligtvis med byggnadsindustriens tillbakagång under denna tid. Snickeriindustrien, vilken till sin större del tjänar som leverantör av byggnadsmaterial — särskilt märkes den växande produktionen av färdiga trähus — företer däremot en ganska kraftig uppgång redan fr. o. m. 1942. För glasindustrien vänder kurvan uppåt redan år 1941. Huvudparten av glasproduktionen utgöres emellertid av sådana varor som buteljer och annat s. k. hålglas, som icke tjänar byggnadsverksamheten. Nedgången i glastillverkningen under åren 1944 och 1945 torde väsentligen sammanhänga med råvaruknapphet.

Kurvorna för de starkt exporterande s. k. skogsindustrierna visa, att tillbakagången var relativt störst för massaindustrien, minst för pappersindustrien. Sistnämnda industri kan under efterkrigsåren rent av sägas ha haft högkonjunktur.

Bland kurvorna i grupp e, vilka belysa utvecklingen hos textilindustriens huvudbranscher, frapperar särskilt ylle- och i någon mån även konfektionsindustriens höga produktion under de första krigsåren, ett vittnesbörd om den inom dessa branscher då starkt expanderande tillverkningen för försvaret med toppunkt under år 1940. Båda de nämnda industrierna liksom även triåindustrien visa förnyad stigande produktion från krigsslutet, medan bomullsindustrien efter en stegring åren 1944 och 1945 stagnerar, vilket torde förklaras genom de relativt starkt höjda bomullspriserna, som hämmat efterfrågan.

Kurvorna för garveri- och skoindustrierna (grupp f) visa en inbördes likartad utvecklingsgång, fastän garverikurvan ligger åtskilligt högre i förhållande till utgångsläget. Det stigande produktionsresultatet under de första krigsåren sammanhänger liksom för ylleindustrien med de stora leveranserna för krigsmakten. Detsamma gäller väl ock i viss mån för

*Produktionsindex för den svenska industrien och för särskilda industrigränar
åren 1939—1948.*

Indextalen, vilka ursprungligen beräknats på basis av siffrorna för 1935,
angivas här omräknade med året 1938 som basår.

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
<i>Generalindex</i>	100	109	100	98	103	108	114	112	136	140	149
<i>Gruppindices:</i>											
Exportindustri ¹	100	105	79	64	73	69	63	69	91	96	106
Övervägande hemmamarknadsindustri											
Kapitalvaruindustri ²	100	109	100	104	115	121	127	113	147	150	156
Konsumtionsvaruindustri	100	108	107	101	100	103	113	124	135	142	150
Övrig industri	100	113	109	118	132	150	166	173	174	174	192
<i>Specialindices:</i>											
Gruvor och anrlkningsverk	100	99	85	80	91	90	69	47	62	71	97
Järn- och metallverk	100	108	104	100	106	108	112	103	106	102	108
Järnmanufaktur	100	115	95	96	114	116	114	112	158	159	165
Verkstads- och varvsindustri	100	107	109	114	124	131	136	110	146	149	161
Cementfabriker	100	119	71	65	84	93	107	122	147	156	150
Tegelbruk	100	105	55	60	79	94	98	97	102	100	103
Glasindustri	100	106	79	100	116	110	96	102	133	138	150
Snickerifabriker	100	110	87	94	110	119	128	156	181	177	161
Sågverk	100	103	84	68	73	77	71	84	99	92	85
Pappersmassefabriker	100	104	67	44	57	44	44	65	91	98	104
Pappersbruk	100	124	83	75	92	85	92	109	141	150	158
Bomullsindustri	100	104	100	99	106	109	117	124	121	120	135
Ylleindustri	100	113	136	117	106	109	107	122	137	143	157
Triåfabriker	100	113	109	100	98	100	94	94	100	111	124
Konfektionsfabriker och annan sömnadsindustri	100	113	115	100	91	99	107	115	127	140	159
Garverier	100	126	149	126	114	92	103	108	138	150	152
Skofabriker	100	112	120	92	87	65	82	92	103	110	114
Gummivaruindustri	100	124	140	112	93	96	119	157	203	213	231
Kvarnar	100	105	115	112	88	104	105	118	110	109	106
Råsockerfabriker	100	85	90	87	89	76	84	81	85	83	70
Choklad- och karamellfabriker	100	112	108	110	114	102	126	134	140	135	152
Margarinfabriker	100	99	62	54	64	61	69	75	51	62	88
Färg- och fernissfabriker	100	124	92	90	102	115	135	152	213	230	235
Olje- och tvättmedelsindustri	100	113	83	68	86	99	117	135	132	144	183
Konstgödsel-fabriker	100	103	86	65	56	97	118	138	163	154	192
Kolnings- och trädestillationsverk											
Sprängämnesfabriker	100	111	127	153	243	349	434	425	189	169	189
Tändsticksfabriker	100	120	155	180	170	154	157	115	99	115	129
Tändsticksfabriker	100	124	83	45	26	19	24	46	66	88	94
Diverse kemisk industri	100	113	100	106	118	130	148	161	180	187	200

¹ Gruv-, sågverks-, pappersmasse-, pappers- och tändsticksindustri.

² Huvudsakligen järn- och metall-, verkstads- och byggnadsämnesindustrierna.

gummivaruindustrien. Samtliga kurvors sänkta läge särskilt under åren 1942 och 1943 beror uppenbarligen på då rådande råvarubrist.

De kemiska industrierna (grupp g) förete en mycket oenhetlig bild. Mot de nedåtgående kurvorna för färg-, fettämnes- och konstgödselindustrierna och ännu mer för tändsticksindustrien kontrasterar skarpt

kurvan för sprängämnestillverkningen, vilken helt naturligt måste i möjligaste mån forceras under krigsperioden, för att efter dess slut sjunka tillbaka. I tabellen observerar man f. ö. de utomordentligt höga talen för kolnings- och trädestillationsverken särskilt under åren 1941—45. Denna industri upplevde under gengasdriftens och den forcerade tjäroljeproduktionens år en kort, intensiv blomstring. De övriga hithörande industrierna visa god expansion under krigets senare år och tiden därefter. Till en del får väl detta — framför allt beträffande gruppen »diverse kemisk industri» — anses sammanhänga med den här särskilt livaktiga ersättningsproduktionen.

För livsmedelsindustrierna, av vilka några medtagits i tabellen, har icke uppritats några diagram. Dessa industrier tillhörde under kristiden LK:s, icke IK:s verksamhetsområde. Beträffande kvarnarna må påpekas den i tabellen framträdande sänkan för år 1942, sammanhängande med föregående års missväxt på brödsäd. Att sockerproduktionen hela tiden höll sig relativt låg bör sättas i samband med betodlingens något begränsade omfattning. Margarinfabrikernas produktion reglerades som ett led i den allmänna försörjningsplikten på matfettområdet.

Specialredogörelser.

Järn och stål.

Försörjningsläget före kriget.

Sveriges behov av järn och stål tillgodoses till övervägande del genom inhemsk produktion, vilken i sin ordning väsentligen bygger på inom riket förefintliga material, främst malm samt av svenskt virke framställt träkol. Av järnmalm äger ju landet en överflödande tillgång, vilken under kriget ej endast lämnat utgångsmaterial för svensk järn- och stålframställning utan även kunnat i vidsträckt omfattning handelspolitiskt utnyttjas som kompensation för införsel av viktiga förnödenheter. Vad träkol beträffar är framskaffandet av tillräckliga kvantiteter därav snarare en arbetskrafts- än en råmaterialfråga.

I icke ringa mån är emellertid järn- och stålframställningen beroende också av varutillförsel från utlandet. Detta gäller i första hand bränsleförsörjningen. Förbrukningen av importerat bränsle vid järnverken redovisas i bergverksstatistiken för åren 1936—38 till i genomsnitt ca 450 000 ton stenkol och 290 000 ton koks och koksstybb per år; härtill kommo även vissa kvantiteter flytande bränsle. Vidare förbrukas inom järnhanteringen avsevärda mängder importerat tackjärn och skrot. Åtgången därav — vilken i stort sett får anses sammanfalla med importen — uppgick enligt handelsstatistiken för nyssnämnda tre år till ca 144 000 ton tackjärn och

75 000 ton skrot per år; medräknas även året 1939, blir medeltalet för skrotimporten nära 100 000 ton. Slutligen må nämnas den sedvanliga förbrukningen av importerade ferrolegeringar och legeringsmetaller eller malmer för framställning av sådana, elektroder m. m.

Av den svenska järnhanteringens produkter har normalt en icke ringa del exporterats. Till belysning av exportens relativa betydelse anges nedan genomsnittssiffror för åren 1936—38 beträffande såväl produktion som export av järn och stål.

	Produktion ton	Export ton		Produktion ton	Export ton
Tackjärn	634 400	87 500	Välljärn	24 700	13 500
Järnsvamp	15 000	4 700	Göt	984 900	5 500
Ferrolegeringar	45 000	31 500	Valsat och smitt järn och stål	729 600	202 500
Skrot och stångjärns- avhugg	—	14 400			

Förutom här angivna exportvaror utfördes även avsevärda mängder järn och stål i form av järnmanufaktur och verkstadsprodukter.

Produktionen för hemmamarknaden av valsat och smitt s. k. handelsfärdigt järn och stål uppgick enligt anförda siffror under de tre förkrigsåren till i genomsnitt 527 100 ton. Men då detta var otillräckligt för behovet, måste en betydande import av dylikt handelsfärdigt järn och stål äga rum, uppgående för samma år till en kvantitet av genomsnittligt ej mindre än 429 200 ton. Kvantiteten av in- och utförda järnmanufaktur- och verkstadsvaror svarade någorlunda mot varandra med någon övervikt för exporten.

Förbrukningen inom landet av handelsfärdigt valsat och smitt järn och stål, beräknad på grundval av statistiken för tillverkning, export och import, utgjorde för åren 1936—38 i genomsnitt 956 300 ton. Sistnämnda siffra överstiger med i runt tal 225 000 ton siffran för den inhemska valsjärnsproduktionen, vilket — fränsett importen av skrot och andra råvaror jämte ett importöverskott på ca 60 000 ton tackjärn — anger ungefärliga omfattningen av underbalansen i landets försörjning med järn och stål under åren närmast före kriget.

De anförda talen ge naturligtvis endast en mycket grov och delvis missvisande föreställning om vidden av landets beroendeställning gentemot utlandet på hithörande område, eftersom importen och exporten i allmänhet innefattat sinsemellan till kvaliteten mycket olika varuslag. Skillnaden kan i stort sett anges så, att importen väsentligen omfattat produkter av ordinärt slag, medan exporten merendels avsett kvalitetsvaror. Sålunda har på tackjärnsområdet importen regelmässigt bestått av prisbilligt koks-tackjärn, exporten däremot av det förnämligare, för speciella ändamål efterfrågade träkolstackjärnet. I fråga om valsjärn har importen till övervägande del utgjorts av byggnadsjärn, plåt, valstråd och andra dylika mass-

artiklar, medan i stället mestadels exporterats kvalitetsstål av olika slag, legerat eller olegerat, samt högre förädlade valsverksprodukter.

Organisationen för järn- och stålförsörjningens upprätthållande och reglering under kristiden.

Järn- och stålbehovens tryggande och utnyttjandet av hithörande varutillgångar på ur allmän synpunkt ändamålsenligaste sätt blev redan på ett tidigt stadium av kriget en av IK:s mest maktpåliggande uppgifter. I främsta rummet gällde det här att säkra förutsättningarna för den inhemska järn- och stålproduktionens verksamhet under rådande krisläge med hänsyn till råvaror, bränsle och arbetskraft m. m. Det gällde vidare att tillse, att de ännu till buds stående importmöjligheterna tillvaratogs och på lämpligt sätt fördelades, resp. att verka för att, i den mån det var möjligt, bortfallen import ersattes med inhemsk produktion med bättre utnyttjande av landets egna naturtillgångar. En annan uppgift, som tidigt anmälde sig, var genomförandet av en leveransordning för de svenska järnverkens tillverkningar, så att i främsta rummet de militära behoven samt angelägna civila behov blevo med företrädesrätt tillgodosedda och därefter övriga behov enligt ett bestämt prioritetssystem.

På alla hithörande områden, där regleringsåtgärder erfordrades, strävade man att så vitt möjligt gå fram på de frivilliga överenskommelsernas väg med undvikande av tvångsmässiga anordningar. I en del fall visade sig sådana dock ur effektivitetssynpunkt ofrånkomliga.

Järn- och stålförsörjningens ordnande ankom inom IK närmast på den inom kommissionen redan från början upprättade järnavdelningen. Från dennas sida inleddes ett nära samarbete med industriens och handels egna organ. I främsta rummet bör härvid nämnas Jernkontoret och därtill anknutna organisationer. För särskilda arbetsuppgifter togos förefintliga branschsammanlutningar inom produktion och handel i anspråk. Därjämte nybildades på IK:s initiativ ett flertal föreningar dels med mera allmänna, dels med speciella uppgifter. Sammanlutningar av sistnämnda slag sammanfördes jämte vissa förut existerande sådana i grupper för inbördes samverkan.

Närmast för tillgodosende av järnhanteringens importbehov bildades en allmän sammanslutning, Svenska järnbruksindustriens råvaru- och importförening, i vilken som medlemmar ingingo dels AB Järnbruksförnödenheter (ett gemensamt inköpsorgan för handelsjärnverken), Sveriges maskinindustriförening, Svenska ferrolegeringsverkens förening, Svenska ferrolegeringsimportörers förening, Oxelösunds Järnverks AB samt den nybildade Svenska martintackjärnsimportörers förening. För tillvaratagande främst av verkstadsindustriens importintressen bildades under gemensam medverkan av järn- och verkstadsavdelningarna inom IK en motsvarande ramorganisation, benämnd Svenska importföreningen för

järnprodukter, vilken omslöt följande branschorganisationer: Sveriges maskinindustriförening, Järnbrukscentralen, Järnmanufakturgrossisternas importförening, Svenska valsjärns- och rörimportörers förening, Gjuteritackjärnsimportörernas förening, Svenska byggnadsentreprenörföreningen, Sveriges rörledningsfirmors förening m. fl. specialsammanslutningar och större firmor. Av dessa voro Svenska valsjärns- och rörimportörers förening och Gjuteritackjärnsimportörernas förening nybildade. Den förstnämnda av dessa bestod i sin tur av en rad specialföreningar, nämligen Svenska järnbalkgrossisters förening, Sveriges varvsindustriförening, Svenska rörföreningen, Normalrörföreningen och Sveriges valstrådimportörers förening, de två sista nybildade.

I de två huvudföreningarna ingingo representanter för IK som ordförande och vice ordförande, varigenom deras halvofficiella ställning markerades. Närmast var det för behandling av importfrågor som IK tog ovan nämnda sammanslutningar i anspråk. I en del fall omhänderhades själva importen av vederbörande förening, i andra fall tjänstgjorde föreningarna blott som fördelningsorgan. Det blir i det följande tillfälle att beröra hur förhållandena härvid utvecklade sig på vissa särskilda varuområden.

I avsikt att på bästa sätt lösa de prioritets- och fördelningsproblem, som uppstodo med avseende på järnbrukens leveranser, i första hand för statliga ändamål, bildades på IK:s initiativ, i samverkan med järnhanteringens egna organ, en Järnbrukens fördelningscentral under ledning av en IK:s tjänsteman. Centralens verksamhet fick efter hand allt större omfattning och omslöt slutligen huvuddelen av järnbrukens leveranser. I samband med denna utvidgning av verksamhetsområdet ombildades fördelningscentralen år 1942 till en inom IK:s järnavelning inrättad tilldelningsbyrå.

Utrikeshandeln med järn och stål och regleringsåtgärder i samband därmed.

Import av järn och stål hade under förkrigsåren ägt rum från flera länder. Tackjärn hade importerats från Tyskland, Nederländerna, Belgien och Luxemburg, Frankrike, Storbritannien och Förenta staterna, under ett par år — tillfälligt — även från Sovjetunionen. Balkar och annat valsjärn hade hämtats från Tyskland, Belgien, Luxemburg och Frankrike, plåt, särskilt grovplåt, bl. a. även från Förenta staterna, Storbritannien och Ungern. Skrot infördes huvudsakligen från Danmark och Baltikum.

Under år 1939 fortgick utrikeshandeln med järn och stål som förut, även efter krigsutbrottet. Införseln forcerades starkt. I förhållande till den förut angivna genomsnittsimporten för åren 1936—38 steg importen år 1939 beträffande skrot från 75 000 till 166 700 ton, beträffande tackjärn från 144 300 till 196 800 ton och beträffande valsjärn från 429 200 till 551 100 ton.

Emellertid kunde det förutses, att svårigheter i fortsättningen måste uppstå att vidmakthålla en tillfredsställande import av för krigsbehov

så viktiga varor som järn- och stålprodukter. Därför var det av synnerlig betydelse, att Sverige i det handelsavtal som i slutet av december 1939 avslöts med Tyskland lyckades, mot kompensation främst av järnmalm och skogsprodukter, uppnå utfästelse om leverans under år 1940 av — förutom vissa kvantiteter stenkol och koks m. m. — intill 300 000 ton valsverksprodukter och intill 75 000 ton kokstackjärn med — som i avtalet angavs — möjligast likformig fördelning på månader. I avtalskvantiteten för valsjärn skulle även ingå partier som kontraherats men ännu ej levererats före utgången av 1939. Denna restkvantitet, s. k. »Rückstand», uppgick till ca 70 000 ton. Den totala importkvantiteten uppdelades efter ytterligare förhandlingar mellan sakkunniga på särskilda varuslag.

De handelsavtal, som sedermera träffades för de följande åren, innehöllo liknande utfästelser från tysk sida. Sålunda avtalades för vart och ett av åren 1941, 1942 och 1943 om leveranser av 300 000 ton valsverksprodukter, inberäknat vad som återstod att leverera av föregående års avtalskvantitet. (Härtill kom för vissa år en specialkontingent av 5 000 ton.) För år 1944 bestämdes importkontingenten till 280 000 ton valsjärn. Viss del av importen skulle även kunna ske från protektoratet Böhmen-Mähren. Leveranserna av kokstackjärn bestämdes i avtalet för 1941 till högst 60 000 ton men höjdes senare till 70 000 ton. Denna kvantitet bibehölls även för de följande två åren; för år 1944 erhöles däremot icke någon viss leveransutfästelse beträffande tackjärn.

Den avtalade importkvantiteten valsjärn för år 1940 fördelades enligt träffad överenskommelse sålunda:

	ton		ton
Balkar.....	27 000	Grov- och mediumplåt	258 350
Armeringsjärn	34 450	Tunnplåt.....	15 000
Stångjärn	173 000	Valstråd	25 000
Bandjärn	11 000	Smidesjärnsrör	19 000
Räls.....	10 200	Gjutna rör.....	27 000
		Summa	300 000

¹ Härav 15 000 ton fartygsprofiler.

² Härav 35 000 ton fartygsplåt.

Tackjärnsimporten fördelades på 30 000 ton martintackjärn (för stål-tillverkning) och 45 000 ton gjuteritackjärn.

Varufördelningen vid de följande årens importkontingenter blev med vissa jämkningar ungefär densamma som avtalats för 1940 års import.

Beträffande priserna på det tyska importjärnet bestämdes i avtalet för 1940, att dessa — liksom priset på den svenska järnmalmen — skulle bibehållas på den nivå som gällde den 1 september 1939. För leveranserna under 1941 höjdes priserna rätt avsevärt men lågo dock alltjämt under de svenska järnnoteringarna. (Angående överenskommelserna om upprätthållande av en viss jämvikt i prissförhållandet mellan å ena sidan svensk järnmalm och å andra sidan de tyska produkterna stenkol och koks samt

handelsjärn, den s. k. prisvågen, se sid. 935 ff.) I samband med avtalet för 1943 träffades överenskommelse om principiellt prisstopp, innebärande bibehållande i huvudsak av de priser som gällde vid utgången av oktober 1942. Enligt senare uppgörelse skulle prisstoppet gälla även för handelsutbytet under 1944.

De i avtalen bestämda maximikvantiteterna för järnimporten levererades väl ej till fullo och rätt betydande eftersläpningar förekommo från år till annat. Men den import som ägde rum inom avtalsramen var dock av oskattbart värde som utfyllnad av den svenska produktionen och bidrog verksamt till att en någorlunda god försörjning kunde uppnås. Först under år 1944 framträdde, på grund av det alltmer kaotiska tillståndet i Tyskland, mera avsevärda brister i uppfyllandet av de tyska leveransutfästelserna.

En viss import av tackjärn — något över 30 000 ton — ägde år 1940 rum från Förenta staterna. Ävenså infördes under detta års första månader en del partier valsjärn, sammanlagt ca 100 000 ton, från västeuropeiska länder, huvudsakligen Belgien och Luxemburg. Skrot erhöles från Danmark, och så skedde även under de följande åren om ock i starkt minskad omfattning. Eljest var Sverige under krigsåren t. o. m. 1944 för sitt behov av importjärn nästan helt hänvisat till Tyskland.

Importen av järn och stål uppgick under åren 1939—45 i avrundade tal till följande kvantiteter (ton):

År	Tackjärn	Skrot	Valsat stång- och fasonjärn ¹	Plåt ²	Valstråd	Smidesjärnrör	Gjutna rör	Summa handelsjärn ³
1939	196 800	169 300	308 500	164 700	43 900	34 000	59 800	610 900
1940	86 700	38 600	170 100	106 300	26 200	18 500	28 600	349 700
1941	73 100	17 400	126 500	65 800	24 200	18 400	21 200	256 100
1942	71 500	20 400	153 600	88 600	14 100	18 900	20 300	295 500
1943	69 800	10 900	112 900	72 900	16 800	14 300	22 100	239 000
1944	20 400	5 600	122 200	59 100	15 900	25 000	21 400	243 600
1945	17 400	19 200	10 600	12 700	9 100	700	2 500	35 600

¹ Inkl. räls.
² Inkl. förtent och förzinkad plåt.
³ Valsjärn och gjutna rör.

Med hänsyn tagen till vad ovan nämnts angående importen under 1940, då av handelsjärnsimporten ca 250 000 ton härrörde från Tyskland, ge tabellens siffror en rätt god bild av i vilken grad de av detta land avtalsenligt gjorda utfästelserna om leverans till Sverige av tackjärn och handelsjärn infriades. Bästa resultatet nåddes år 1942, då totala importen av handelsjärn motsvarade över 98 % av avtalskvantiteten; de övriga åren t. o. m. 1944 höll den sig (då nämnda reduktion göres för 1940) vid 80 à 85 % därav.

År 1945 avstannade handelsutbytet med Tyskland nästan helt. Importen detta år nedgick, som framgår av tabellen, till en obetydlighet av de föregående årens import. Den huvudsakliga införseln av tackjärn skedde år 1945 från Förenta staterna, valsjärnsimporten till största delen från Belgien och Luxemburg, i viss mån även från Storbritannien och USA.

Handelsavtalen med Tyskland innehöll även bestämmelser om svensk export av järn till detta land. Beträffande den svenska exporten till Tyskland över huvud stipulerades i avtalet för 1940, att denna skulle i regel begränsas till 1938 års kvantiteter. För vissa varor angavs dock bestämda kontingenter, så bl. a. för träkolstackjärn 10 000 ton utöver 1938 års kvantitet samt eljest för järn och stål 50 % däröver; för kiseljärn angavs en kvantitet av 7 500 ton. Enligt senare avtal begränsades Sveriges exportåtaganden väsentligt med hänvisning till landets försörjningsläge. I särskilda förteckningar angavs emellertid de varor, som förutsattes kunna levereras, däribland de nyssnämnda.

Exporten av järn och stål uppgick åren 1939—45 i avrundade tal till följande kvantiteter (ton):

År	Tackjärn	Ferrolegeringar och järnsvamp	Välljärn och göt	Valsat och smitt järn och stål
1939	118 400	45 600	26 000	174 800
1940	78 800	16 700	8 400	183 500
1941	64 100	24 200	7 500	207 400
1942	45 500	18 000	5 500	129 600
1943	36 000	20 700	1 700	108 200
1944	10 300	11 700	100	80 000
1945	4 400	1 300	1 500	97 800

Exporten av tackjärn (träkolstackjärn) skedde under krigsåren övervägande till Tyskland. Ej alldeles obetydliga kvantiteter gingo dock även till Finland. Exporten av stål och valsjärn (väsentligen kvalitetsgods) gick till flera länder, nämligen förutom till Tyskland även till Finland och övriga nordiska grannländer, Schweiz, Italien m. fl. Under de första åren gjorde man av handelspolitiska skäl särskilda ansträngningar för att upprätthålla exporten i den högsta omfattning som lät sig förenas med svenska försörjningsintressen, men kvantiteterna minskades år för år.

Vid utnyttjandet och dirigeringen av den enligt de tyska handelsavtalen medgivna importen begagnade sig IK av vissa av de i det föregående omnämnda sammanslutningarna. Sålunda uppdrogs åt Svenska valsjärns- och rörimportörers förening att övervaka och redovisa importen av valsat järn och stål samt tuber och rör av olika slag. Avslut om leverans fick icke ske utan denna förenings eller — på dess uppdrag — någon dess underförenings godkännande. (Vilka dessa branschföreningar voro framgår av redogörelsen å sid. 466.) I den mån firmor, som kunde anses berätt-

tigade att få i detta sammanhang uppträda som importörer, icke tillhörde någon ansluten specialförening, ägde enligt huvudföreningens stadgar IK rätt att föreskriva, att sådant företag skulle erhålla enahanda inköpsrätt som medlemsförening eller till sådan anslutet företag under förutsättning att det uppfyllde samma villkor som dessa. För utövande på motsvarande sätt av uppgifter i fråga om tackjärnsimporten utnyttjades de två nybildade importörföreningarna för resp. martintackjärn och gjuteritackjärn.

På grund av förefintliga olikheter i marknadsförhållandena funnos villkoren för importen och försäljningen av olika järnfabrikat böra regleras på i viss mån skiljaktigt sätt. För vissa varuslag överlämnades handhavandet av importen till vederbörande branschförening, i andra fall fick importen verkställas direkt av firmorna efter godkännande av föreningen i fråga. Vid kvoteringen av importen på föreningsmedlemmarna ävensom vid importvarornas fördelning på förbrukarna tillämpades något skiftande normer. Beträffande exempelvis valstråd lades importen under tiden januari 1937—augusti 1939 resp. förbrukningen av all valstråd (svensk och importerad) under januari 1937—december 1939 till grund. Försäljningspriserna fastställdes av IK i samråd med prissakkunniga (sedermera PKN), merendels genom poolning med från olika håll och under olika villkor importerat järn eller med svensk vara. Genom poolprisbildningen bereddes samtliga landets järnförbrukare, i den mån de företogo inköp, andel i de prisförmåner som vunnits genom de svensk-tyska avtalen, såvitt som avtalspriserna voro lägre än de inhemska priserna, vilket merendels var fallet.

Frågor rörande importen av skrot samt ferrolegeringar, nickel och kobolt handhades av Svenska järnbruksindustriens råvaru- och importförening.

I fråga om exporten överlät IK den löpande licenskontrollen till Jernkontoret enligt riktlinjer som kommissionen med hänsyn till försörjningsläget tid efter annan uppdrog.

Järn- och stålproduktionen.

Den svenska järnindustriens produktion under krisåren samt åren närmast före och därefter framgår i stora drag av nedanstående tablå. Jämte produktionen av tackjärn, välljärn och göt samt handelsfärdigt valsat och smitt järn och stål (här med ett gemensamt namn kallat valsjärn) anges i tablån även exporten och importen av valsjärn för att ge en föreställning om storleken av landets egen järnförbrukning. Givetvis blir en på grundval enbart av dessa siffror verkställd beräkning av den inhemska förbrukningen för de särskilda åren mycket ungefärlig, då hänsyn ej tagits till ökning eller minskning av lagerhållningen. För en följd av år utjämnas dock härmed sammanhängande felaktigheter.

År	Tackjärn Produktion ton	Välljärn och göt		Valsat och smitt järn och stål			
		Produktion ton	Därav ordinära göt %	Produk- tion ton	Export ton	Import ton	Inhemsk förbruk- ning ton
1936/38	634 400	1 009 600	56	729 600	202 500	429 200	956 300
1939	644 000	1 180 200	57	838 700	174 800	551 100	1 215 000
1940	745 100	1 162 400	57	840 400	183 500	321 100	978 000
1941	714 400	1 165 600	58	862 700	207 400	234 900	890 200
1942	737 700	1 238 200	61	891 400	129 600	275 200	1 037 000
1943	792 400	1 221 100	61	890 700	108 200	216 900	999 400
1944	853 300	1 199 300	67	878 800	80 000	222 200	1 021 000
1945	761 400	1 206 300	65	880 000	97 800	33 100	815 300
1946	686 500	1 208 000	60	851 600	85 900	489 400	1 255 100
1947	697 800	1 196 300	58	837 900	84 700	669 300	1 422 500

Tablån visar, att landets järnproduktion som helhet tagen under hela krisperioden hölls uppe på en i förhållande till förkrigsproduktionen ganska hög nivå. Tillverkningen av handelsfärdigt valsat och smitt järn och stål nådde sitt högsta läge under åren 1942—43 och sjönk sedan mera märkbart först år 1946, sedan importen åter i större omfattning kommit i gång. Den beräknade järnförbrukningen företedde en markerad sänka åren 1940—41, vilken torde få sättas i samband främst med den under dessa år rådande byggnadskrisen; en liknande sänka framträdde år 1945, vilken tydligen sammanhänge med att importen då, efter Tysklands sammanbrott, till största delen upphörde och landet väsentligen måste lita till egna resurser.

De procenttal, som ange göttillverkningens fördelning på ordinära göt och kvalitetsgöt (den obetydliga välljärnstillverkningen kan i detta sammanhang lämnas ur räkningen), utvisa en ökad övervikt för framställning av ordinärt handelsjärn på kvalitetstillverkningens bekostnad. Mest gör sig denna tendens gällande för åren 1942—45. Orsaken var givetvis den fortskridande nedgången i importen, vilken ju väsentligen bestod av varor av handelsjärnstyp, och strävandena att i görligaste mån ersätta bristen härutinnan med inhemsk handelsjärnstillverkning. Först efter kriget inträdde en av exporthänsyn förestavad återgång till relativt större kvalitetsjärnstillverkning.

Som helhet visar tablån, att järn- och stålförsörjningen kunde under hela krisperioden betraktas som jämförelsevis god. Förhållandena lågo dock något olika till beträffande olika varugrupper, vilket blir tillfälle att närmare belysa i det följande.

Att produktionen kunde så pass väl upprätthållas berodde till väsentlig del på att råvaror och för driften erforderliga förnödenheter — däribland i första rummet bränsle — ävensom arbetskraft i någorlunda tillfredsställande omfattning stodo till förfogande. Fyllandet av arbetskraftsbehoven erbjöd dock inom järnindustrien liksom inom flera andra branscher, fram-

för allt den starkt expanderande verkstadsindustrien, ej ringa svårigheter till följd av de omfattande militärinkallelserna. Någon arbetskraftsbrist av verkligt allvarlig natur kan dock icke sägas ha förelegat. I själva verket blev läget i detta hänseende mera ansträngt under åren efter kriget. Arbetsstyrkan inom järnhanteringen höll sig under hela kristiden tämligen konstant vid ett antal av 32 å 34 000 man.

Försörjningsfrågor rörande tackjärn och skrot samt legeringsmetaller m. m. behandlas nedan i särskilda avsnitt. I detta sammanhang må blott *bränslesituationen* något närmare belysas.

Ur bergverksstatistiken inhämtas följande siffror rörande bränsleförbrukningen inom järnindustrien.

År	Stenkol ton	Koks och koksstybb		Träkol 1 000 hl	Ved 1 000 m ³	Annat träbränsle 1 000 m ³
		Totalt ton	Därav för tackjärns- framst. ton			
1936/38	448 200	291 000	212 100	18 800	69 900	399 900
1939	492 800	287 600	207 600	18 800	128 200	398 800
1940	464 000	323 200	250 800	20 200	174 700	618 100
1941	276 500	313 500	259 400	18 100	943 000	1 019 000
1942	214 800	348 200	288 900	18 200	1 309 900	1 197 700
1943	203 100	352 000	291 600	20 100	1 148 200	1 073 400
1944	184 100	372 200	316 800	19 700	1 208 700	1 167 000
1945	111 900	309 600	252 500	18 100	1 251 000	1 405 600
1946	124 000	269 900	209 500	17 700	935 700	1 305 600
1947	192 600	330 500	270 600	13 700	542 300	853 000

Av tabellen framgår, att koksförsörjningen — huvudsakligen för tackjärnsframställningen — kunde väl upprätthållas och t. o. m. något ökas, vilket möjliggjorde en i motsvarande grad växande kokstackjärnsproduktion. Den redovisade träkolsförbrukningen höll sig tämligen jämn under hela perioden. Däremot sjönk år från år den förbrukade stenkolskvantiteten, nämligen från i genomsnitt ca 460 000 ton åren 1936—39 till endast omkring 112 000 ton år 1945 eller till mindre än en fjärdedel. Denna begränsning var en följd av BK:s målmedvetna tilldelningspolitik. De felande stenkolskvantiteterna ersattes med ved och annat träbränsle (ribb och bakar, sågspån m. m.), som i proportionsvis stigande mängder kom till användning. Ännu år 1947 var förbrukningen av träbränsle förhållandevis mycket stor, nära tre gånger så stor som under förkrigsåren. Den tvångsmässigt ökade användningen av ved i stället för stenkol var ur produktionssynpunkt ogynnsam, enär den medförde produktionsminskning vid sådana verk som av tekniska skäl ej kunde drivas med alltför låg tillförsel av fossilt bränsle.

Vid tiden kring varje årsskifte utarbetades inom IK:s järnavdelning en »j ä r n b a l a n s», d. v. s. en prognos för det kommande årets försörjning, vilande dels på kända data angående lagerförhållanden m. m., dels på

sannolikhetsberäkningar i fråga om tillverkningsmöjligheter och import, med hänsyn jämväl tagen till handelspolitiskt önskvärd export. Den första järnbalansen förelåg för år 1941 och hade i stort sett följande innebörd.

Den inhemska konsumtionen av valsjärn kunde för år 1940 beräknas ha uppgått till ca 1 milj. ton. Med tanke bl. a. på att de militära kraven möjligen icke komme att göra sig gällande med samma styrka som förut samt under förutsättning av fortsatt depression inom byggnadsverksamheten antogs konsumtionen under 1941 kunna sättas till 850 000 ton. Importen anslogs till 265 000 ton, den önskvärda exporten till 320 000 ton. Åstadkommandet av nämnda resultat med avseende på förbrukningen krävde en inhemsk produktion av valsjärn av 905 000 ton, vilken Jernkontoret under föreliggande omständigheter ansåg möjlig att uppnå. För den angivna produktionen av valsjärn kunde beräknas åtgå 1 290 000 ton göt, för vars framställning antogs kunna ställas till förfogande 875 000 ton tackjärn, 335 000 ton eget och 155 000 ton köpt skrot samt 30 000 ton järnsvamp, sammanlagt 1 395 000 ton. Till angivna 875 000 ton tackjärn för ståltillverkning måste läggas 100 000 ton för gjuteriändamål. Med hänsyn tagen till förväntad tackjärnsimport, önskvärd export samt viss lagerminskning beräknades den erforderliga inhemska tackjärnsproduktionen böra uppgå till 935 000 ton, vilken produktion syntes kunna sammansättas av 385 000 ton koks-, 100 000 ton elektro- och 450 000 ton träkolstackjärn.

Bränslebehovet för ovan angivna järn- och stålproduktion uppskattades till följande kvantiteter: koks 350 000 ton (varav 325 000 ton för tillverkning av kokstackjärn), träkol 25 milj. hl (= 1 250 000 läster), stenkol 560 000 ton. Om 20 % av stenkolen ersattes med ved, bleve stenkolsbehovet 448 000 ton och vedåtgången (vid antagande av att 1 ton stenkol motsvarade 7.5 m³ ved) 840 000 m³.

De järnbalanser som uppgjordes för de följande åren voro upplagda efter i stort sett samma principer som den för 1941. I allt högre grad influerades beräkningarna av hänsyn till tillgången på fossilt bränsle. För såväl 1943 som 1944 räknades med att ej mindre än 70 % av normala stenkolsbehovet måste ersättas med ved; balansen för 1945 utgick från en än starkare nedsättning i tilldelningen av fossilt bränsle, nämligen till endast 25 % av normalbehovet.

Tackjärns- och skrotregleringen.

Statistiska uppgifter rörande den inhemska produktionen av *tackjärn* under krigsåren samt åren före och närmast därefter lämnas i nedanstående tablå jämte uppgifter angående export och import samt beräknad förbrukning under samma tid.

Av siffrorna framgår, att tackjärnsförbrukningen under krigsperioden låg något högre än under förkrigsåren samt att den t. o. m. år 1944 befann sig i stigande trots stadigt sjunkande import. Ökningen berodde således

Produktion, export, import och förbrukning av tackjärn.

År	P r o d u k t i o n			Export ton	Import ton	Förbrukning ton
	Träkols- tackjärn ton	Koks- och elektro- tackjärn ton	Summa ton			
1936/38	313 500	320 900	634 400	87 500	144 300	691 200
1939	303 500	340 500	644 000	118 400	196 800	662 400
1940	353 700	391 400	745 100	78 800	86 700	753 000
1941	313 400	401 000	714 400	64 100	73 100	723 400
1942	297 000	440 700	737 700	45 500	71 500	763 700
1943	310 900	481 500	792 400	36 000	69 800	826 200
1944	296 600	556 700	853 300	10 300	20 400	863 400
1945	309 600	451 800	761 400	4 300	17 400	774 500
1946	297 000	389 500	686 500	17 100	91 100	760 500
1947	245 000	452 800	697 800	16 400	140 800	822 200

helt och hållet på stegrad produktion; i någon mån förstärktes den även genom minskad export. Väsentligen var det tillverkningen av kokstackjärn som under krigsåren utvecklades; det var ju också beträffande detta billigare och för handelsjärnsframställning bäst lämpade material som ersättning för den bortfallna importen i främsta rummet krävdes. De viktigaste tillverkarna av kokstackjärn voro Domnarvets och Oxelösunds järnverk. Från slutet av år 1943 inträdde det nyanlagda, med statsmedel bekostade Norrbottens järnverk med en växande produktion av elektrotackjärn, för vars framställning emellertid även erfordrades en viss koksförbrukning. Exporten utgjordes av träkolstackjärn, varav huvuddelen avtalsenligt skeppades till Tyskland.

Försörjningsläget i fråga om tackjärn tedde sig under den första krigstiden, som framgår av tablån, avgjort förmånligt. Men då en mindre gynnsam utveckling i fortsättningen syntes kunna befaras, helst som järnbrukens behov ökades och importutsikterna voro ovissa, ansågs en reglering av tackjärnsmarknaden böra genomföras för att åstadkomma bästaushållning med tillgångarna. En sådan reglering bragtes genom frivillig överenskommelse mellan IK och tackjärnstillverkarna till stånd fr. o. m. den 1/11 1941. Överenskommelsen innebar förbindelse från tillverkarnas sida att försälja allt av dem framställt tackjärn, som icke avsågs för eget behov, allenast efter anvisning av IK. Med stöd av denna förbindelse kunde en effektiv kontroll över det inhemska tackjärnets fördelning genomföras. (Se nedan sid. 478.)

Det importerade tackjärnet utgjordes dels av martintackjärn, avsett för stålverkens behov, dels av gjuteritackjärn för gjuteriändamål. Frågor rörande denna import och dess kvotering på olika importörer omhändertades av de båda förut omnämnda tackjärnsimportörföreningarna; fördelningen på förbrukande företag avgjordes av IK i samband med regleringen av det inhemska tackjärnets fördelning.

Upprätthållandet av den jämförelsevis omfattande tillverkningen av kokstackjärn var naturligtvis helt och hållet beroende av en tillräcklig tillförsel av koks. Som förut nämnts, kunde koksimporten anses tämligen tillfredsställande under de första krigsåren. Utsikterna för en fortsatt koksimport mörknade emellertid hastigt under år 1944. Då därjämte även importläget beträffande tackjärn syntes ovisst, fann IK anledning att inför Kungl. Maj:t framhålla vikten av att åtgärder i tid träffades för att skapa en betryggande försörjning och lagerställning. Framför allt var det enligt kommissionens mening angeläget att stimulera de fristående träkolshyttornas produktionsplanering, då dessa på grund av ett förutsatt prisfall på tackjärn efter det väntade fredsslutet icke vågade täcka in sig med träkol för full produktion. Sedan Kungl. Maj:t godkänt en av IK utarbetad till nämnda mål siktande plan, slöt kommissionen avtal med tio järnbruksföretag, varigenom dessa förbundo sig att före viss tidpunkt (resp. den 1/7 och den 1/10 1944) uppköpa eller tillverka en bestämd mängd träkol mot att staten lämnade avsättningsgaranti för motsvarande kvantiteter tackjärn. Den statliga avsättningsgarantien omfattade tillsammans 83 800 ton tackjärn; härtill kom en på något ändrade villkor avtalad tillskottsquantitet om 39 300 ton. Det visade sig sedermera, att allt tackjärn som tillverkats enligt de ursprungliga garantiavtalen kunde försäljas på den fria marknaden, varemot av tillverkningen enligt tillskottsavtalen en del måste inlösas av RFN.

Vid sidan av nu nämnda arrangemang vidtogos andra åtgärder i utjämnings- och beredskapssyfte. För att lätta den under år 1944 tillfälligtvis överfyllda tackjärnsmarknaden och samtidigt genom ökad produktion skapa reserver för en i samband med importstörningar längre fram väntad bristsituation uppdrog Kungl. Maj:t — delvis efter förslag av kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering — åt RFN att uppköpa och lagra ganska avsevärda kvantiteter av dels 1944 års, dels 1945 års tackjärnstillverkning, avseende såväl träkols- som koks- och elektrotackjärn. Ifrågavarande uppköpsuppdrag, för vilka särskilda medel beviljades av riksdagen, omfattade sammanlagt 160 000 ton till en beräknad kostnad av 40 milj. kr. Hela denna kvantitet blev dock ej uppköpt. Den åstadkomna tackjärnsreserven kom sedermera till god användning under de närmaste efterkrigsåren.

Förbrukningen av *skrot* — i främsta rummet smidesjärnskrot — är inom järnhanteringen mycket betydande. En väsentlig del av förbrukningen utgöres av s. k. eget skrot, d. v. s. vid vederbörande verk fallande skrot och avfall som tillvaratages och cirkulerar vid tillverkningsprocessen. Men därjämte åtgå vid stålverken och stålgjuterierna avsevärda mängder s. k. köpt skrot som råvara vid sidan av tackjärnet. Kvantiteten vid järn- och stålframställningen under åren närmast före kriget förbrukat köpt smidesjärnskrot torde ha uppgått till i genomsnitt omkring 250 000 ton per år. Därtill kom omkring 50 000 ton gjutjärnskrot. Ej obetydliga mängder

skrot, huvudsakligen gjutjärns-skrot, användes dessutom vid de från järn-
verken fristående gjuterierna. Importen av smidesjärns-skrot varierade starkt
före kriget; vissa år uppgick den till över 100 000 ton. Av gjutjärns-skrot var
importen däremot obetydlig.

Som framgår av tabellen å sid. 469 minskades skrotimporten hastigt
under krigsåren. Det blev därför en angelägen uppgift att på allt sätt
befrämja tillvaratagandet av inom landet fallande järns-krot. Viktigast var
härvid givetvis att skrotfallet vid verkstäder, varv och manufakturverk
rationellt utnyttjades. Men därjämte gjordes stora ansträngningar för att
hopsamla inom landet på spridda händer befintliga förråd. I IK:s regi
anordnades med början redan år 1940 särskilda skrotkampanjer, varvid
man genom en kraftig propaganda sökte sporra till insamling av järns-krot,
som genom skrothandelns förmedling tillfördes järnverk och gjuterier.
Medel härtill erhöles dels genom statliga anslag, dels genom medel som
av för ändamålet intresserade sammanslutningar ställdes till förfogande.
Hänvändelser gjordes till industrier, kommunikationsverk, statliga och
kommunala myndigheter etc. Särskilt inom försvarsväsendet nåddes goda
resultat genom nedskrotning i stor skala av äldre materiel. Skrotkampan-
jerna voro i övrigt upplagda på bred bas och ägde rum under samverkan
av en mängd myndigheter och organisationer. (Jfr sid. 450.)

Resultatet av ansträngningarna blev, att den inhemska skrottillförseln
till industrien kunde hållas uppe på en relativt hög nivå, varigenom impor-
tens bortfallande i väsentlig mån neutraliserades.

Fastän alltså skrotförsörjningen icke kunde anses egentligen äventyrad,
fann IK det vara av väsentlig vikt, att användningen av förhandenvarande
och successivt framkommande skrottillgångar av såväl inhemskt som
utländskt ursprung underkastades en reglering, som garanterade en lämplig
och rättvis fördelning därav. En sådan reglering kunde, på grund av att
handeln och förbrukningen var fördelad på talrika händer, icke genom-
föras annat än i samband med beslag. Detta ansågs till en början kunna
begränsas till skrot av smidbart järn. På IK:s hemställan förordnade Kungl.
Maj:t om beslag å dylikt skrot fr. o. m. den 28/5 1940. Det följdes seder-
mera, nämligen fr. o. m. den 1/11 1941, av beslag jämväl å skrot av icke
smidbart järn (gjutjärns-skrot). Beslaget hindrade ej vederbörande industri-
företag att för egen tillverkning använda innehavda förråd av beslagsvara.
Försäljning fick vidare utan hinder ske till den som av IK erhållit gene-
rellt tillstånd att förvärva skrot, men i övrigt endast efter av kommissionen
meddelat särskilt tillstånd till förvärv mot avlämnande av bevis härom
till överlåtaren.

Generellt tillstånd till förvärv av järns-krot meddelade IK vederbörligen
legitimerade skrothandlare mot avgiven förbindelse att sälja endast till av
kommissionen godkänd köpare, nämligen antingen till annan skrothand-
lare eller till förbrukare, vilken efter ansökan erhållit viss tilldelning av

kommissionen. För de auktoriserade skrothandlarna förelåg skyldighet att månatligen rapportera gjorda inköp och försäljningar. För försäljningen av skrot till skrotgrossister eller till industrien föreskrevs maximipriser. Däremot måste man avstå från att fastställa bestämda uppköpspriser på grund av de växlande förhållandena på olika orter. Det överläts alltså åt skrothandlarna själva att avgöra vad de kunde betala med hänsyn till kostnaderna för transporter, lagring och sortering.

IK:s regleringsverksamhet i fråga om tackjärn och skrot var i stort sett organiserad gemensamt för dessa båda varuslag, trots att regleringen i förra fallet vilade på frivilliga åtaganden men i senare fallet på beslag och tvångsföreskrifter. Med hänsyn till det för tillfället rådande försörjningsläget bestämde IK för särskilda tidsavsnitt fördelningen av hithörande varor dels mellan de olika grupperna av förbrukare (järnverk och gjuterier), dels inom dessa mellan de särskilda företagen. Som förmedlare mellan kommissionen och företagen anlätades härvid den förut omnämnda sammanslutningen, Svenska järnbrukens råvaru- och importförening. Fördelningen skedde kvartalsvis på grundval av tackjärns-tillverkarnas och skrothandlarnas kvartalsrapporter samt förbrukarnas uppgifter och ansökningar. Den för resp. kalenderår beräknade kvantiteten importtackjärn fördelades dock i allmänhet redan vid årets början i proportion till tidigare import eller förbrukning.

Regleringen inriktades i främsta rummet på att fylla förbrukarnas behov för löpande kvartal, men därjämte ock på att tillse att en viss lagerreserv tillförsäkrades envar av dem. I enlighet med de av IK sålunda bestämda tilldelningarna, vilka — något olika under olika perioder — anpassades antingen efter uppgivna och prövade behov eller efter fast kvotering på basis av förbrukningen under vissa föregående tidsperioder, utfärdade nyssnämnda förening s. k. förvärvstillstånd, som berättigade till köp från tackjärns- resp. skrotförsäljare.

För fördelningen av inhemskt smidesjärns-skrot mellan järnverken följdes en sedan tiden före kriget bestående överenskommelse mellan de skrotköpande verken, det s. k. smidesjärns-skrotsamarbetet. Gjuteriernas andelar vid smidesjärns-skrotets fördelning bestämdes däremot efter prövning i varje särskilt fall. Av gjutjärns-skrotet erhöles gjuterierna huvudparten. Föreningen betjänade sig som verkställighetsorgan av handelsjärnverkens redan tidigare verksamma gemensamma inköpsföretag, AB Järnbruksförnödenheter, vilket mot viss ersättning ombesörjde ej blott förvärvstillstånd utan även i förekommande fall inköp av varorna i fråga.

Under större delen av regleringstiden nödgades IK föreskriva, att det i förhållande till kokstackjärnet avsevärt dyrare träkolstackjärnet användes även i en del fall, där detta måste anses ur kvalitativ synpunkt omotiverat. Detta berodde på att det på grund av exportens åtstrypning fanns mer träkolstackjärn inom landet än som behövdes för tillverkning av kvalitets-

gods; överskottet av träkolstackjärn fick i stället användas för att utdryga den otillräckliga tillgången på kokstackjärn. Då en del förbrukare visade motspänstighet att vidtaga ifrågavarande ur försörjningssynpunkt önskvärda inblandning, bestämdes att ingen förbrukare fick inköpa en ytterligare tilldelning av kokstackjärn, förrän äldre tilldelningar av träkolstackjärn utköpts.

Under år 1945 kunde man, trots att ännu en viss knapphet rådde, börja lätta på regleringarna i fråga om tackjärn och skrot. Beträffande såväl gjuterierna som järnverken fördelades ännu tillgångarna å inhemskt kokstackjärn efter fast kvot, grundad på förbrukningen härav under vissa tidigare basår. Däremot lämnades träkolstackjärnet, å vilket tillgången var jämförelsevis riklig, fritt, likaså importerat kokstackjärn.

Den 1/4 1946 hävdades beslaget på smidesjärnsskrot. Fördelningen härav mellan järnverken sköttes därefter tills vidare av AB Järnbruksförnödenheter efter de grunder som detta företag i samråd med järnverken själva bestämde. Sedan även beslaget på gjutjärnsskrot den 15/6 1949 upphävts, avvecklades skrotregleringen helt. För tackjärn hävdades ännu kvarstående regleringsanordningar i september 1949.

Reglering av handelsjärnsmarknaden.

Den extraordinära belastning som järnverken under de första månaderna efter krigsutbrottet utsattes för, därigenom att de statliga behoven så starkt ökades, samtidigt som importen befann sig i sjunkande, gjorde det svårt för dessa att inom önskade leveranstemeriner verkställa leveranser för statens räkning. Det var för att komma till rätta med dessa svårigheter som i mars 1940 den å sid. 467 omnämnda *Järnbrukens fördelningscentral* upprättades efter härom träffad överenskommelse mellan IK och järnverkens sammanslutning Järnbrukscentralen. Syftet med verksamheten, som väsentligen vilade på frivillighetens grund, var till en början — i enlighet med det sagda — att för statliga beställningar, främst för militära behov, genomföra ett system, varigenom säkerhet kunde vinnas för att dessa behov bleve tillbörligen och med företrädesrätt framför andra beställningar tillgodosedda.

Fördelningscentralens uppgift var sålunda ursprungligen begränsad till att fördela anmälda beställningar mellan de särskilda verken i förhållande till dessas tillverkningskapacitet och aktuella beläggning med order för statliga behov, omfattande såväl direkta statliga beställningar som järnbehov vid verkstäder och manufakturverk för effektuerande av statliga order å färdigfabrikat. Fördelningen avsåg endast valsat och smitt järn och stål, icke tackjärn eller tackjärnsgjutgods, ej heller aduceringsgods. På ett senare stadium — praktiskt taget från andra halvåret 1942, sedan fördelningscentralen ombildats till en byrå inom IK:s järnavdelning (tilldelningsbyrå) — utvidgades prioriteringsförfarandet, så att det kom att

omfatta beställningar vid järnverken över huvud, såvitt de kunde anses tillgodose ur försörjningssynpunkt angelägna behov. Tilldelning kom härvid att lämnas icke blott till bestämda arbetsföretag, såsom exempelvis särskilda byggen och anläggningar och till engångsanskaffningar av maskiner eller andra verkstadsprodukter, utan även branschvis för vissa tillverkningar, såsom lantbruksmaskiner och -redskap, armeringsjärn för bostadsbyggen, plåtradiatorer, spisar och värmepannor, stålverkens egen manufakturering m. m., samt i någon mån även till järnhandlarna. Tilldelningarna avsågo med få undantag endast material av handelsjärns-kvalitet, då tillgången på kvalitetsmaterial i allmänhet var så god, att i regel inga svårigheter mötte att täcka behoven härav i fria marknaden.

Rörande utfallet av prioriteringsverksamheten upprättades kvartals- och årstabläer, som visade omfattningen av skedd prioritering för särskilda ändamål och av särskilda materialslag i förhållande till järnverkens totala produktion av ifrågavarande varor. Som exempel på denna redovisning meddelas här ett sammandrag av rapporten för år 1943.

Prioritering för särskilda ändamål.

	ton
Försvarsväsendet	72 116
Kommunikationer, kraftverk m.m.	79 424
Offentliga civila byggnader	2 333
Bostadsbyggnader och underhåll	15 908
Civila luftskyddet	398
Industrianläggningar	38 377
Utgångsmaterial för industri och produktion	242 964
Järnhandeln	7 293
Export	24 646

Summa prioriterat material **483 459**

Totalt noterade order **635 986**

Prioriterat material i % av total ordernotering **76 %**

M a t e r i a l s l a g	Total order- notering ton	Prioritering ton	Prioritering i % av total ordernotering
Råls, balkar, valstråd, armeringsjärn och annat valsjärn	411 184	286 129	70
Grov- och mediumplåt	83 705	69 774	83
Tunnpått inkl. galvaniserad plåt	90 635	77 094	85
Halvfabrikat för verkens egen kallvalsning, lin- slagning, manufaktur m. m.	50 462	50 462	.
Summa	635 986	483 459	76

Inom fördelningscentralen (byrån) tillämpades redan på ett tidigt stadium ett system med månatligen återkommande sammanträden med järnverkens försäljningschefer, s. k. orderfördelningskonferenser, varvid av kommissionen prioriterade order placerades å de särskilda verken. Den genom IK prioriterade delen av järnverkens noterade order uppgick åren

1943—44 till omkring tre fjärdedelar av hela orderstocken och steg sedan till omkring 95 % år 1947. Därefter skedde en viss nedgång.

År 1949 begynte prioritetsförfarandet beträffande flertalet järnprodukter, för vilka det dittills tillämpats, te sig mindre nödvändigt, och det avskaffades därför mot slutet av året utom beträffande tunnplåt, för vilken vara orderfördelningen fortgick t. o. m. april 1950. Med järnverken träffade HIK emellertid överenskommelse, att dessa även i fortsättningen skulle såvitt möjligt tillgodose de kunder, som hos dem dittills haft regelbundet återkommande tilldelningar. I den mån så befunnos erforderligt, skulle kommissionen även i fortsättningen prioritera beställningar för försvarsväsendet och för ur försörjningssynpunkt särskilt viktiga ändamål.

Beträffande vissa slag av valsjärn och valsjärnsprodukter befunnos särskilda regleringsåtgärder påkallade på grund av speciella försörjningsförhållanden som i dessa fall förelågo.

I fråga om plåt och profiler av grövre dimensioner — varav en väsentlig del användes för *fartygsbyggnadsändamål* och *fartygsreparationer* — var landet i hög grad beroende av utländsk tillförsel. Vid de 12 största varven förbrukades under åren 1940—44 ca 90 000 ton fartygsplåt och profiler per år; härav härrörde omkring 60 % från utlandet. Då under år 1943 svårigheter började yppa sig för upprätthållande av import i samma omfattning som tidigare, restes krav på en strängare hushållning med tillgångarna, innefattande jämväl möjligheter att ur samhällelig synpunkt pröva angelägenheten av skeende nybyggnader och reparationer av fartyg.

På IK:s hemställen förordnade Kungl. Maj:t i sådant syfte om beslag fr. o. m. den 1/8 1943 å grövre järnplåt och profiljärn. Beslaget omfattade varmvalsad järnplåt av 3 mm tjocklek och däröver samt balk-, vinkel- och profiljärn, vägande 5 kg per löpmeter och däröver med undantag av räls. Under beslaget hänfördes alla inom riket befintliga förråd av nyssnämnda varor, vilka innehades av varvsföretag, samt varupartier som efter beslagstillfället mottogos vid varv. I sina tillämpningsföreskrifter lämnade IK generellt tillstånd för varven att tills vidare fritt försälja beslagtagen vara. Därjämte medgav kommissionen varvsföretagen rätt att tills vidare använda sådan vara för byggande eller reparation av fartyg om högst 50 bruttoton eller för andra än fartygsbyggnadsändamål. För användning av beslagtagen vara i övriga fall fordrades särskilt tillstånd av IK. Genom frivillig överenskommelse förbundo sig de till Sveriges varvsindustriförning anslutna företagen att ej utföra nybyggnad eller reparation av fartyg, även om därtill icke åtginge material som var under beslag, utan tillstånd av IK, härifrån dock undantagna nybyggen av svenska fartyg om högst 50 bruttoton och reparation å svenska fartyg om högst 200 bruttoton samt alla nybyggen och reparationer av staten tillhöriga fartyg.

Vid prövning av ärenden om tillstånd till nybyggnad och större reparationer samrådde IK med kommerskollegium och TK, varjämte yttrande

som regel inhämtades av Sveriges varvsindustriförening och Sveriges redareförening.

Tilldelningen av fartygsbyggnadsmaterial till varven skedde oberoende av regleringen angående byggnadstillstånd. I fråga om det svenska järnmaterialet träffade varvsindustriföreningen, efter tillstånd av IK, avtal med vederbörande järnverk om leverans för viss tid till de särskilda varven, såväl sådana som tillhörde föreningen som utomstående. Det importjärn, som av IK ställdes till förfogande, fördelades likaledes av varvsindustriföreningen på förbrukarna. Tilldelning av fartygsbyggnadsmaterial lämnades uteslutande till arbeten för svensk räkning, såvida icke annat i särskilda fall bestämdes.

En viss lättnad i fråga om dispositionen av fartygsbyggnadsmaterial medgavs av IK redan i slutet av december 1945 så tillvida, att generellt tillstånd lämnades varven att använda beslagtagna plåt och beslagtaget profiljärn för byggande av fartyg för svensk beställare samt reparation av svenska fartyg, medan beslagets bestämmelser fortfarande gällde i fråga om fartygsbygge för utländsk beställare samt reparation av utländskt fartyg. På grund av förbättringar i försörjningsläget upphävdes beslaget helt fr. o. m. den 16/3 1946, i samband varmed hela den hithörande byggnads- och förbrukningsregleringen upphörde.

Av väsentlig vikt blev — i samband med byggnadsverksamhetens expansion efter de första krigsårens kraftiga tillbakagång — den reglerande verksamhet som från IK:s sida inom prioriteringssystemets ram utvecklades i fråga om *armeringsjärn* och *balkar för husbyggnadsändamål*.

Med Svenska järnbalkgrossisters förening (senare benämnd Svenska järn- och balkgrossisters förening) överenskom IK i januari 1942, att föreningens medlemmar skulle till visst bostadsbyggande, till en början närmast sådant som understöddes med statliga tertiärlån, efter teknisk granskning av statens byggnadslånebyrå ställa till förfogande vissa kvantiteter armeringsjärn och balkar. Leveranserna skulle i fastställda proportioner omfatta dels importerat och dels svenskt järn, vilket senare skulle anvisas föreningen av IK. Samtidigt bestämdes, att priserna å inhemskt och importerat järn skulle poolas i fråga om dessa leveranser av byggnadsjärn. Enligt en ny överenskommelse med balkföreningen skulle fr. o. m. juli 1943 en allmän regleringsplan tillämpas för grossisternas försäljningar av handelsjärn och plåt. Vissa kvantiteter skulle härvid reserveras jämväl för minutförsäljning genom järnhandlarna, för IK:s löpande prioriteringar, för direkta statliga inköp samt för fri försäljning. Denna ordning fortfor sedermera under en längre tid att tillämpas. Genom förmedling av balkföreningen ställdes vissa kvantiteter armeringsjärn och balkar månatligen till förfogande för byggnadsverksamheten, varvid det utländska järnet tillhandahölls genom föreningsmedlemmarna själva, under det att det inhemska dirigerades till deras lager i samband med IK:s allmänna prioriterings-

verksamhet. Ett i början av 1947 under hänvisning till då rådande knapphet särskilt på armeringsjärn framkommet förslag om en stramare reglering beträffande denna vara, grundad på beslag, avböjdes, enär den redan tillämpade ordningen ansågs tillfyllestgörande för ändamålet.

I fråga om importerad *valstråd* ägde, som förut nämnts, genom Sveriges valstrådimportörers förening kvotering rum ej endast mellan importörerna i och för utnyttjande av importkontingenterna utan även på förbrukarna. Fördelningen av den inhemska produktionen ingick som led i det av IK tillämpade prioritetsförfarandet. En stor del av den tillgängliga valstråds-kvantiteten togs, särskilt under de första krigsåren, med företrädesrätt i anspråk för framställning av taggtråd för militära ändamål. Detta gjorde, att leveranserna för civila behov blevo i viss mån eftersatta. Särskilt lidande blev härvid spikstillverkningen. Sedan importen av valstråd år 1943 begynt minskas, uppstod en mycket kännbar brist på trådspik. Detsamma var i viss mån fallet även med emballagetråd, som förbrukas i största omfattning inom cellulosaindustrien. Någon lättnad inträdde mot slutet av 1944. Men knapphetssymptom uppträdde senare på nytt, sedan importen helt upphört och byggnadsverksamheten inträtt i ett skede av kraftig utveckling. Vid den av IK verkställda månatliga orderfördelningen måste därför i fråga om valstråden särskild uppmärksamhet ägnas åt att en för spikstillverkningen nöjaktig minimikvantitet reserverades. Svårigheterna i detta avseende lättade betydligt genom att priset för höjning på inhemsk spikvals-tråd medgavs av PKN.

En annan för byggnadsverksamheten viktig artikel, där en tidvis mycket besvärande brist i försörjningen med åtföljande leveransförseningar förelåg, var *plåtradiatorer* för värmeledningar. Tillverkningen härav begränsades genom möjligheterna för tilldelning till radiatorfabrikerna av tunnplåt, vilka möjligheter särskilt under de senare krigsåren voro rätt beskurna. För att skapa befogenhet att på lämpligt sätt dirigera leveranserna till olika byggnadsföretag efter deras angelägenhetsgrad lades fr. o. m. den 3/6 1943 radiatorer och värmeelement såväl av gjutjärn som av plåt under beslag och underkastades handelsreglering. Beträffande handhavandet av denna reglering och särskilt det därvid tillämpade prioriteringssystemet, som länge efter det att övriga regleringar på järnområdet upphört fortfor att tillämpas, hänvisas till framställningen å sid. 552.

Järnrör.

Av järnrör tillverkas och förbrukas ett flertal typer, vilka förete avsevärda olikheter med hänsyn till material, utförande, dimensioner m. m. och vilka merendels ha olika användning. Man skiljer först och främst på de två huvudslagen *s m i d d a r ö r* eller *smidesjärnsrör*, d. v. s. rör framställda av smidbart järn, även kallade stålror, och *g j u t n a r ö r* eller

gjutjärnsrör, framställda av icke smidbart järn. De flesta slagen av järnrör användas för ledningar för olika ändamål.

Inom gruppen smidda rör skiljer man på svarta gasrör, använda i första hand till gasledningar inomhus men även till trapp- och vägräcken m. m., brunmålade (sömlösa) värmeledningsrör, gula (sömlösa) ångrör, i regel använda vid högre arbetstryck, såsom ångledningar, kylanläggningar o. s. v., samt galvaniserade rör för vattenledningar. Dimensionen växlar mellan $\frac{1}{4}$ " och 6" nom. dimension (ungefär = inre diameter). Till gruppen smidda rör räknas också värmeledningstuber med dimensioner mellan $1\frac{1}{4}$ " och $12\frac{1}{2}$ " (d. v. s. 32—318 mm utv. diameter), använda för värmeledningar vid såväl mindre som större värmecentraler m. m., ångpannetuber och stålmuffrör, de sistnämnda vanligen av grövre dimensioner och använda för utomhusändamål både för gas- och vattenledningar. Därjämte tillverkas av smidesjärn eller aducerat gjutgods rördelar för olika ändamål, såsom skarvrör, knärör, T-rör, muffar, flänsar, tubkrökar etc.

Av gjutna rör förekomma dels gjutna s. k. normalrör (centrifugaljutna och i vissa fall sandgjutna avloppsrör) i dimensioner från $2\frac{1}{2}$ " till 6" och använda i huvudsak till avloppsledningar inomhus, dels s. k. heltjocka, gjutna muffrör (tryckrör), i dimensioner från $1\frac{1}{2}$ " upp till 24" (d. v. s. 40—600 mm inre diameter), undantagsvis större, avsedda som ledningsrör utomhus för vatten, gas och avlopp, dels ock heltjocka, gjutna flänsrör, vilka användas för olika industriella ändamål. Jämte ovan angivna raka rör tillverkas gjutna normalrör- samt muff- och flänsrör-delar.

Förbrukningen av smidda ledningsrör torde före kriget ha uppgått till 40 à 50 000 ton per år. Därav importerades större delen, men en icke obetydlig inhemsk tillverkning av sömlösa smidesjärnsrör förekom (vid Sandvikens och Uddeholms järnverk) vid sidan av kvalitetstillverkning för export, ävensom en mindre tillverkning av svetsade rör (vid Virsbo bruk). Förbrukningen av gjutna rör var före kriget av ungefär samma storlek. Den inhemska produktionen hade emellertid här en betydligt svagare ställning. Av gjutna raka normalrör bedrevs en mindre tillverkning, omfattande ett par tusen ton per år, huvudsakligen vid Åkers styckebruk; något större var den tillverkning av normalrördelar, som bedrevs av vissa gjuterier. Heltjocka muffrör tillverkades icke alls inom landet.

Importen av rör före kriget ägde rum från flera länder. Efter krigsutbrottet kunde däremot import ske nästan enbart från Tyskland. Vissa kontingenter såväl av smidda som av gjutna rör upptogs i de med Tyskland slutna handelsavtalen för åren 1940—44. De omfattade för smidda rör (stålrör) ca 20 000 ton per år och för gjutna rör en något större kvantitet, varierande mellan 27 000 ton för 1940 ned till 22 000 för 1944. I kontingenten för smidda rör ingick även en mindre del grova stålmuffrör. I kontingenten för gjutna rör ingick genomsnittligt omkring 60 % muffrör. De tyska exportutfästelserna infriades under avtalsåren väl icke till

fullo, men bristerna voro mindre framträdande än beträffande flera andra varuslag. År 1945 upphörde den tyska exporten nästan helt. Efter kriget upptogs import från ett flertal andra länder (England, Frankrike, Holland, Tjeckoslovakien, USA m. fl.). Under åren närmast före kriget samt under perioden 1939—47 uppgick importen av rör av olika slag till följande kvantiteter (ton):

Å r	Smidda rör		Gjutna rör, obearbetade		
	Totalt	Därav galvaniserade	Mindre än 145 mm diam. ¹	145 mm diam. och däröver ²	Summa
1936/38	26 900	9 800	19 200	18 400	37 600
1939	34 900	11 500	28 300	30 600	58 900
1940	18 900	6 700	12 600	15 600	28 200
1941	18 400	8 400	8 500	12 500	21 000
1942	19 900	7 900	8 600	11 400	20 000
1943	14 300	6 900	9 900	11 800	21 700
1944	25 000	12 700	10 900	10 300	21 200
1945	600	300	600	1 900	2 500
1946	9 600	3 000	5 300	16 400	21 700
1947	42 400	12 000	7 400	15 400	22 800

¹ I huvudsak s. k. normalrör.
² I huvudsak muffrör (tryckrör).

Importen av tyska rör under kriget förmedlades i fråga om de smidda rören av Svenska rörföreningen och i fråga om de gjutna rören av Normalrörföreningen. Båda dessa sammanslutningar tillhörde Svenska valsjärns- och rörimportörers förening. Heltjocka muffrör importerades av Föreningen för import av tyska muff- och flänsrör.

Vid försäljningen på den svenska marknaden av smidda rör tillämpades poolpriser, vilka uträknats som medeltal mellan de tyska avtalspriserna och de merendels högre svenska verkspriserna under antagande av en viss proportion mellan importkvantiteterna och leveranserna från svenska verk.

Smidda rör.

Under de första krigsåren var försörjningsläget i fråga om smidda ledningsrör i allmänhet tillfredsställande, vilket sammanhänge med att byggnadsverksamheten under denna tid var starkt nedpressad. Först under hösten 1942 började en viss knapphet framträda och denna skärptes än mer under år 1943 i samband med att byggnadsverksamheten då började taga fart, samtidigt som leveranserna från Tyskland släpade efter. IK för- anledes härav att träffa överenskommelser med de svenska tillverkarna om en på vissa villkor ökad produktion. Den inhemska tillverkningen av smidda rör samt smidda och aducerade rördelar steg som följd härav ganska kraftigt. Den nådde år 1944 över 30 000 ton och år 1945 omkring

36 000 ton. Behoven kunde därför nödtorftigt täckas även sistnämnda år, då importen i det närmaste upphört. Avtalen med producenterna, vilka löpte kvartalsvis, fastställde även en viss dimensionsfördelning vid tillverkningen, varvid tyngdpunkten förlades till klenare dimensioner, beträffande vilka de största behoven förelågo. En viss tillverkning upptogs även av grövre stålmuffrör.

Den omständigheten att tyskarna visat sig alltmera oförmögna att leverera galvaniserade rör tvingade de svenska köparna att inom landet föranstalta om galvanisering av importerade svarta rör. Detta lät sig visserligen ordna men ställde sig komplicerat och dyrbart.

Någon egentlig reglering av den inhemska marknaden beträffande smidda rör kom icke till stånd, men kontrollen över importen och avtalen med tillverkarna möjliggjorde för IK att prioritera vissa kvantiteter för tillgodoseende av de angelägnaste behoven.

Efter avstannandet av tillförseln från Tyskland upptogs import från andra länder men till en början blott i liten skala, varför lagertillgången fortfor att minskas. I någon mån inskränkande på förbrukningen verkade det förbud som genom en i oktober 1946 utfärdad kungörelse meddelades mot användning av smidesjärnsrör för vissa ändamål. Genom kungörelsen förbjöds sålunda att utan tillstånd av IK använda rör av smidbart järn med en godstjocklek av 2 mm eller däröver såsom material till möbler, inhägnader, cykelställ, markiser och byggnadsställningar m. m. Förbudet ägde bestånd ända till augusti 1949.

För att under efterkrigsåren möjliggöra import av smidda rör och värmeledningstuber även i sådana fall, där importpriserna väsentligt överstego priserna å svenskt fabrikat, förordnade Kungl. Maj:t den 28/2 1947 om inrättande inom RFN av en clearingkassa för åstadkommande av prisutjämning mellan importerade och inrikes tillverkade varor av hithörande slag. Kassan, som bestod till slutet av september 1949, visade vid sitt upphörande en förlust av ca 550 000 kr., vilken täcktes genom den kvarstående behållningen i den tidigare avskaffade clearingkassan för raka gjutna tryckrör (se nedan).

Gjutna rör.

Före kriget uppgick den totala årsförbrukningen av normalrör och delar till sådana till ca 21 000 ton. Under år 1940 och större delen av år 1941 rådde, oaktat leveranserna voro av mindre omfattning, ingen egentlig brist på hithörande varor, beroende på god lagerhållning och inskränkt byggnadsverksamhet. Efter årsskiftet 1941/42 började emellertid leveranserna från Tyskland att minskas och leveranstiderna att förlängas, vilket fick kännbara verkningar. På sensvåren 1942 rådde en accentuerad brist framför allt på rördelar. Genom avtal med de gjuterier, som dittills tillverkat sådana, förmådde då IK dessa att i viss mån öka sin produktion.

En betydelsefull åtgärd i konsumtionsbegränsande riktning var det medgivande som i stor utsträckning gavs att i stället för gjutna järnrör för avloppsledningar använda betongrör eller glaserade lerrör, där detta utan olägenhet kunde ske. Sålunda föreskrev statens byggnadslånebyrå, efter samråd med IK, att i bostadsbyggnader som uppfördes med statsunderstöd avloppsledningar i källare och på vindar skulle utföras med rör av nämnda slag. Hemställan om dylika anordningar gjorde IK hos andra vederbörande myndigheter.

Ett angeläget önskemål var emellertid att under rådande bristläge kunna åstadkomma en mera betydande inhemsk tillverkning av raka rör av normalrörstyp, så att nödtorftig försörjning kunde ernås även i händelse av fullständigt importstopp. Med den praktiskt taget ende dittillsvarande tillverkaren, AB Åkers Styckebruk, träffade IK under sommaren 1943 en uppgörelse, varvid bolaget åtog sig att på vissa villkor — garantier med avseende på avsättning och pris m. m. — utföra nyanläggningar och driftsomställningar, så att kapaciteten komme att ökas från tidigare högst 180 ton till minst 300 ton per månad. Ytterligare avtalade IK i början av 1944 med ett nybildat företag, Gjuteri AB Normalrör, ett dotterbolag till förutnämnda bolag, att detta företag skulle i ett i Eskilstuna befintligt, av bolaget förhyrt gjuteri på liknande villkor igångsätta tillverkning av raka normalrör till en kvantitet av ca 4 400 ton per år. En produktionsöverenskommelse av mera tillfällig natur träffades senare på året med ännu ett verkstadsföretag. Som följd av dessa åtgärder kunde tillverkningen av normalrör avsevärt ökas redan under 1944 för att under de följande åren nå en kvantitet av omkring 9 000 ton raka rör samt 5 å 6 000 ton rördelar per år. Beträffande sistnämnda produkt kunde landet i själva verket redan nu betraktas som självförsörjande.

Läget var emellertid skiftande för olika dimensioner. En på sommaren 1944 företagen inventering utvisade en stark försämring bl. a. i lagren av 6" normalrör. Den inhemska tillverkningen av denna dimension hade då nedlagts och all import därav stoppats till förmån för smärre dimensioner, beträffande vilka ett mera svårersättligt behov förelåg. Detta gjorde, att IK fann sig föranlåten att i samråd med byggnadslånebyrån och efter överenskommelse med vederbörande grossister i juli 1944 föreskriva formlig handelsreglering i fråga om 6" normalrör, innebärande att förbrukare ägde köpa ifrågavarande rör endast mot av kommissionen utfärdat inköps-tillstånd, vilket komme att lämnas endast för sådana avloppsledningar, där 6" rör voro särskilt behövliga. Det av verkstadskonflikten under förra hälften av år 1945 vållade knapphetsläget föranledde även i övrigt en sträng fördelning av tillgängliga lager, så att materialerna förbehölls för oundgängligen nödvändiga anläggningar och reparationer. Fr. o. m. 1947 kunde det anses, att krisen på ifrågavarande område var övervunnen. Först med ingången av år 1949 frigavs försäljningen dock helt.

Importen av heltjocka gjutna muffrör (tryckrör) uppgick under förkrigsåren, som framgår av förut meddelade tablå, till ca 25 000 ton per år. Någon inhemsk tillverkning fanns icke. Brist på heltjocka gjutna muffrör begynte först göra sig gällande i början av 1942. Den tyska avtalskvantiteten för detta år var i förhållande till förkrigsimporten betydligt reducerad och nästan slutspecificerad i mars månad. Årsbehovet var emellertid vid den tidpunkten långt ifrån täckt och lagren obetydliga. I anledning härav befanns nödigt att på detta område genomföra en sträng ransonering. Varje behov av heltjocka muffrör — beställare voro här merendels kommuner och andra samhällen — skulle anmälas till IK, som prövade huruvida behovet var av sådan beskaffenhet, att tilldelning ur den disponibla knappa tillgången kunde ifrågakomma. I brist på heltjocka muffrör kommo nu även till användning inom landet tillverkade rör av annat slag, nämligen dels stålmuffrör, dels av trä tillverkade rör.

Då i slutet av 1943 leveransstopp från Tyskland befarades, började man på allvar överväga att inom landet upptaga tillverkning av heltjocka, gjutna muffrör. Vid av IK gjorda undersökningar visade det sig, att möjligheter funnos att vid ett antal gjuterier få till stånd en rätt avsevärd tillverkning av dylika rör av medelstor diameter. På våren 1944 slöt kommissionen med 9 verkstadsföretag avtal om tillverkning av sammanlagt omkring 7 000 ton rör i dimension över 200 mm (8") inre diameter. Kommissionen tillerkändes förhandsrätt till inköp till visst pris av de enligt avtalen framställda produkterna, varjämte företagen erhöilo på visst sätt begränsad avsättningsgaranti.

Med avseende på de större storlekarna tog IK fasta på en metod för framställning av rör av armerad betong med däri ingjutet rör av svetsad plåt, vilken tidigare med gott resultat prövats i utlandet, bl. a. i Danmark. Kommissionen upptog förhandlingar med AB Skånska Cementgjuteriet, vilka ledde till att detta bolag bildade ett särskilt bolag, AB Tryckrör, för tillverkning av ifrågavarande slag av rör, s. k. *Bonna-rör*. Med sistnämnda bolag slöt IK avtal om anläggning av en fabrik för ändamålet i Limhamn samt om tillverkning med statlig garanti av tills vidare 60 000 löpmeter Bonnarör. Kungl. Maj:t uppdrog åt RFN att beträffande såväl denna tillverkning som den förutnämnda produktionen av gjutna heltjocka muffrör uppköpa de varukvantiteter, till vilka kronan på grund av de ingångna avtalen kunde bli skyldig anskaffa köpare.

Då kostnaderna vid den nya svenska tillverkningen av gjutna heltjocka muffrör ställde sig jämförelsevis höga, fann IK önskvärt, att ett clearingförfarande anordnades för utjämning av försäljningspriserna å de inhemska rören och de rör av enahanda slag som importerats från Tyskland och ännu funnos i lager eller som framdeles kunde komma att importeras. Härom träffade kommissionen i augusti 1944 enligt Kungl. Maj:ts bemyndigande avtal med Föreningen för import av tyska muff- och flänsrör,

vilken utgjorde en sammanslutning av importörer av muffrör från Tyskland. Med hänsyn till den ökade ovissheten rörande möjligheterna till fortsatt import från Tyskland uppdrog Kungl. Maj:t åt kommissionen att själv, dock genom förmedling av nyssnämnda förening, handha clearingen samt föreskrev, att inom kommissionen skulle för ändamålet inrättas en särskild clearingkassa för reglering av marknadspriset inom landet å gjutna heltjocka muffrör (tryckrör).

Importen från Tyskland av här ifrågakommande liksom av flertalet andra varor upphörde under hösten 1944 alldeles. Jämväl från annat land syntes import under den närmaste framtiden utesluten men kunde givetvis tänkas ifrågakomma längre fram, i så fall dock sannolikt genom andra firmor än dem som tillhörde ovannämnda importförening. För att säkerställa clearingförfarandet även efter inträdet av en sådan situation meddelade Kungl. Maj:t genom kungörelse den 22/12 1944 förbud att utan tillstånd av IK till riket införa gjutna, raka heltjocka muffrör. Som villkor för beviljande av införseltillstånd uppställde IK, att importören dels deltog i gällande clearingförfarande på området efter de grunder som gällde enligt avtalet med importföreningen, dels ock ställde sig till efterrättelse gällande bestämmelser om försäljning av ifrågakommande slag av rör.

Den förväntade, med stöd av de träffade produktionsavtalen åstadkomna inhemska produktionen av gjutna heltjocka muffrör kom icke till stånd inom beräknad tid och i beräknad omfattning, vilket delvis sammanhängde med den i början av 1945 utbrutna verkstadskonflikten. På grund av att import av hithörande slag av rör till normala priser redan i slutet av 1945 kunnat upptagas från vissa länder (USA, Frankrike och England, i mindre omfattning även Belgien), ansåg sig IK, trots att avtalen icke kunnat i sin helhet fullföljas, ej böra förlänga desamma. De skäl som föranlett inrättandet inom IK av en clearingkassa för utjämning av priserna på gjutna heltjocka muffrör kunde nu icke vidare anses föreligga. Genom beslut den 1/3 1946 förordnade Kungl. Maj:t därför, att ifrågakommande clearingförfarande skulle omedelbart upphöra och RFN från kassan erhålla ersättning för förluster, som nämnden komme att lida på de partier den på grund av avtalen nödgats övertaga. I kassan kvarstod efter dess upplösning en behållning av ca 850 000 kr., vilken sedermera delvis användes för att täcka bristen i clearingkassan för rör av smidbart järn (se ovan). Fastän försörjningen avsevärt förbättrats, bibehölls alltjämt ransoneringen beträffande gjutna heltjocka muffrör liksom även importregleringen.

Under tiden arbetades på fullföljande av ett initiativ, som tagits redan i slutet av 1944 i syfte att få till stånd ett nytt större rörverk för tillverkning av gjutna muffrör enligt en från Schweiz förvärvad metod, kallad centrifugaljutningsmetoden. Denna medförde visserligen stora anläggningskostnader men ansågs ha visat sig billig i drift och möjliggöra tillverkning av rör av god kvalitet och av olika dimensioner. Statligt stöd krävdes för

igångsättningen, men tillverkningen förmenades i fortsättningen kunna bli självbärande i olikhet med den eljest vid flera verkstäder tillfälligt upptagna produktionen av gjutna muffrör. Planerna ledde till att i februari 1946 avtal träffades mellan IK och ett nybildat företag, AB Centrifugalrör, varvid detta bolag åtog sig att i Oxelösund anlägga en fabrik för ändamålet samt att vid denna bedriva produktion, intill dess en kvantitet av 25 000 ton rör av dimensioner mellan 80 och 450 mm inre diameter blivit framställd. Kronan å sin sida iklädde sig viss avsättningsgaranti härför, dock ej för tillverkning som skedde senare än den 31/12 1947. På grund av mellankommande hinder blev färdigställandet av fabriken fördröjt, vilket gjorde att den statliga garantien förlängdes att omfatta intill utgången av år 1948 tillverkad vara. Då det visade sig, att priserna å de inhemska rören måste sättas högre än priserna å de utländska, nödgades kronan jämlikt garantivillkoren övertaga icke obetydliga partier av de svensktillverkade rören. För att möjliggöra avsättning av dessa partier ävensom av bolagets efter garantitidens utgång tillverkade rör träffade IK i slutet av juli 1948 överenskommelse dels med AB Centrifugalrör, dels med Svenska rörföreningen såsom representant för landets rörgrossister av innebörd, att försäljning av tryckrör skulle ske endast efter från IK erhållen licens, varvid kommissionen ägde föreskriva, att i fråga om kvantiteter om 10 ton eller däröver av rör i sådana dimensioner som bolaget tillverkade minst 60 % av den licenserade kvantiteten skulle uttagas i svenska rör. Överenskommelsen godkändes av Kungl. Maj:t den 1/10 1948. Det anmärkningsvärda med detta avtal var, att det överenskomna förfarandet icke var föranlett av varubrist utan hade ett rent skyddssyfte för att gagna ett inhemskt produktionsföretag. Från juli 1949 förlängdes berörda avtal (nu vad rörimportörerna beträffar med varje importör för sig), dock med den ändringen att andelen av svenskt fabrikat vid leveranserna nedsattes till 50 %. Avtalet upphörde med utgången av år 1949. Samtidigt slopades även licenstvånget för hithörande slag av järnrör.

Stållegeringsmetaller.

För tillverkning av kvalitetsstål har under senaste decennier i stigande omfattning tagits i anspråk s. k. legeringsmetaller av skilda slag. Av det härvid framställda legerade stålet har framkommit en mängd olika typer, beroende på arten och proportionen av tillsatsämnen. De viktigaste legeringsmetallerna — ordnade efter den omfattning, vari de under senare år kommit till användning i vårt land — äro mangan, krom, nickel, volfram, molybden, kobolt och vanadin. Dessa ämnen förbrukas vid ståltillverkningen antingen såsom tekniskt rena metaller eller såsom mer eller mindre rika legeringar med järn (ferrolegeringar). I lager förekomma de dels i nämnda former och dels såsom malmer eller mellanprodukter. Som tillsatsmedel för

framställning av s. k. kiseljärn, en av de viktigaste ferrolegeringarna, användes i stor omfattning mineralet kvarts. Då detta icke är en metall och några svårigheter att under kristiden av inhemska tillgångar tillgodose behovet därav icke förelegat, tages i den efterföljande framställningen icke någon hänsyn därtill. Exporten av kiseljärn var före kriget betydande (10 à 12 000 ton per år) och kunde under hela kriget i viss utsträckning upprätthållas.

De för svensk järnhantering kvantitativt mest betydande legeringsmetallerna äro mangan, krom och nickel. Av de övriga, om än var för sig av stor vikt, ha åtgått blott smärre mängder. Årsförbrukningen under åren närmast före kriget har uppskattats till följande ungefärliga kvantiteter, räknat i ren metall.¹

Mangan	8 000 ton	Molybden	150 ton
Krom	5 000 »	Kobolt	50 »
Nickel	2 000 »	Vanadin	40 »
Volfram	400 »		

En mindre del av dessa metallkvantiteter var av inhemskt ursprung. Sålunda framställdes inom landet ungefär en fjärdedel av manganbehovet och ungefär halva behovet av volfram. I övrigt tillfördes de förbrukade varumängderna väsentligen genom import, till största delen från tämligen avlägsna länder.

En ganska stark export av ferrolegeringar ägde före kriget normalt rum. Frånsett kiseljärn exporterades åren 1936—38 i genomsnitt ca 20 000 ton eller ungefär två tredjedelar av produktionen. Härav utgjordes omkring hälften av kromjärn. Därutöver ägde en rätt omfattande export av legeringsmetall rum i form av legerat verktygsstål och rostfritt material m. m.

Lagerställningen i fråga om legeringsmetaller i form av malmer, ferrolegeringar eller metall var vid krigsutbrottet förhållandevis god och förbättrades delvis under de månader därefter, då sjöfarten ännu var relativt fri. En avsevärd del av de förefintliga tillgångarna befann sig hos RFN. Man ansåg sig för övrigt kunna räkna med att behovet av legeringsämnen i händelse av total avspärrning skulle komma att avsevärt nedgå dels på grund av minskad eller helt inställd export av ferrolegeringar och dels på grund av minskad tillverkning av rostfritt stål.

Ehuru försörjningsläget alltså till en början icke tedde sig direkt oroande, fann man dock, sedan avspärrningen i april 1940 blivit en verklighet, att på detta som på andra områden åtgärder måste vidtagas för åstadkommande av en sparsam och på de angelägnaste behovens tillgodoseende inställd hushållning. För ändamålet anordnades ett nära samarbete mellan IK och Jernkontoret, inom vars tekniska byrå i september 1940 inrättades en särskild på hithörande uppgifter inriktad legeringsavdelning. Som följd av denna avdelnings arbete genomfördes under frivillig medverkan från tillverkarna sådana åtgärder som att användningen av höglegerat rostfritt

¹ De i det följande angivna kvantitetssiffrorna avse liksom här i regel metallinnehållet, även om användningen skett i annan form, såsom ferrolegering, oxid o. s. v.

material begränsades till speciella ändamål inom anläggnings- och byggnadsindustrien och att användning av höglegerat konstruktionsstål inskränktes till sådana fall, där genom särskild undersökning faststälts, att annat material icke kunde brukas. I fråga om legerade verktygsstål igångsattes av järnhanteringens forskningsinstitution undersökningar, syftande bl. a. till att ersätta tidigare använda höglegerade volframstål med låglegerade stål, där volfram ersatts med andra legeringsmetaller, varå tillgången kunde beräknas komma att vara rikligare. Dessa försök gävo i allmänhet gynnsamma resultat och bidrogo till att möjliggöra besparingar i flera hänseenden i fråga om legeringsmaterial. Beräkningar utfördes i övrigt angående landets egna minimibehov av sådant material och betydelsen av inskränkningar i förbrukningen härutinnan. Månadsvis inventerades av IK tillgångarna hos producenter och handlande samt viktigare förbrukare.

En om och starkt begränsad export av ferrolegeringar och legerat stål sökte man av handelspolitiska skäl tills vidare upprätthålla, om möjligt mot kompensation i metall. Exportlicenser meddelades sålunda en tid framåt tämligen frikostigt men måste småningom alltmer inskränkas.

Import av vissa legeringsmetaller eller råmaterial härför ägde i liten skala rum under hela kriget. Sålunda avbröts aldrig helt tillförseln från Norge av bl. a. molybden och vanadin (vanadinhaltigt tackjärn), och från Finland erhöles mindre kvantiteter nickel och kobolt. I övrigt gällde det dels att söka, där så var möjligt, tillvarataga och utnyttja förefintliga inhemska naturtillgångar, dels att på bästa sätt hushålla med de tillgängliga, successivt krympande lagren. Endast i fråga om krom befanns lämpligt att tillgripa beslag och regelrätt handelsreglering. Beträffande övriga legeringsmetaller kunde erforderliga restriktioner i nöjaktig omfattning genomföras tack vare att de inhemska producenterna frivilligt underkastade sig ett licenseringsförfarande. Genom import- och exportreglering, planmässig uttagning från statens förråd samt en tämligen utvecklad licensering även beträffande tillverkningen av legerade stål voro samtliga tillgångar av de vanligen nyttjade legeringsmetallerna underkastade en praktiskt taget tillfredsställande kontroll.

I den mån den inhemska produktionen beträffande några av ifrågasvarande metaller uppnått sådan nivå, att behoven väl täcktes, släpptes kontrollen av handeln härmed. Även i övrigt skedde detta under hösten 1945. Där import alltjämt var erforderlig, tillämpade IK, så länge denna import ej fullt motsvarade behoven, det systemet, att vid importlicenserna fästades villkor om skyldighet för varumottagaren att till vederbörande tullanstalt avlämna till IK ställd uppgift angående importen jämte förslag till fördelning av varupartiet i fråga. Det ålåg mottagaren att underkasta sig de bestämmelser beträffande fördelningen, som IK kunde komma att föreskriva.

Här nedan lämnas kortfattade redogörelser för försörjningsförhållandena i fråga om de särskilda, viktigare stållegeringsmetallerna.

Mangan.

Manganförbrukningen uppgick före kriget, som förut nämnts, vid full sysselsättning inom järnhanteringen till ca 8 000 ton manganmetall årligen, varav högst en fjärdedel täcktes av landets egen produktion. Import av manganjärn ägde rum i tämligen stor omfattning ännu år 1940, väsentligen från Norge men upphörde därefter nästan helt. Lagren utgjorde vid mitten av nämnda år omkring 20 000 ton, i manganmetall räknat.

Mangan har betydelse icke endast som stållegeringsmetall i egentlig mening utan användes även — och till större delen — som nödvändig tillsats vid framställning av vissa slag av ordinärt järn och stål. Verklig brist på mangan kunde därför väntas få svåra följder för järnhanteringen. Besparingsåtgärder vidtogos tämligen snart för att utdryga förråden, varigenom förbrukningen nedbragtes med 15 à 20 %. Väsentligen räddades situationen emellertid genom ett intensivare utnyttjande av landets egna, visserligen ganska fattiga malmtillgångar. Driften forcerades vid de egentliga mangan-gruvorna, och varpen vid vissa äldre nedlagda gruvor började utnyttjas. Ävenså togs för manganutvinning en del av de manganrikaste järnmalmerna i anspråk. Med dessa utgångsmaterial kunde framställas kisel-manganjärn med icke alltför låg manganhalt, som delvis kunde ersätta den mera högvärdiga ferromangan, vilken måste reserveras för särskilda ändamål.

På detta sätt blev det möjligt att utan alltför kännbara olägenheter ordna manganförsörjningen, tills importen från slutet av 1945 åter kom i gång i någorlunda stor omfattning.

Krom.

Ärliga kromförbrukningen befann sig före kriget i starkt stigande och höll sig under de senaste förkrigsåren vid omkring 5 000 ton metall. För täckande av sitt krombehov var Sverige så gott som helt hänvisat till import, vilken i form av krommalm huvudsakligen skedde från Turkiet och Sydafrika. Även under det första krigsåret inkommo vissa kvantiteter krommalm, bl. a. från Sovjetunionen. Genom utbrottet av det tysk-ryska kriget omöjliggjordes all vidare import. I norra Jämtland finnas vissa krommalmförekomster, men dessa äro till utsträckningen obetydliga och till malminnehållet mycket fattiga och de ansågos icke under rådande läge som brytvärda. I och med importens upphörande måste kromförsörjningen därför så gott som helt ordnas genom förnuftig hushållning med befintliga lagertillgångar. På grund av att härstädes upparbetats en ganska omfattande förädlingsverksamhet, avseende framställning av ferrokrom för export på basis av importerad krommalm, voro lagren av sådan malm vid

krigsutbrottet ganska stora. De beräknades, jämte senare tillkommen import, tillräckliga för ca tre års normalförbrukning.

Krom användes till huvudsaklig del som legeringsmetall för stål. Den ingår sålunda som väsentlig beståndsdel i syrafasta, eldhärdiga och rostfria stål och spelar jämväl en stor roll vid framställning av konstruktionsstål — bl. a. för kullagertillverkning — samt verktygsstål. Krom ingår därjämte i åtskilliga kemikalier, såsom kromalun för garveriindustrien och kromsyra för ytbehandling, samt i elfasta infodringsmaterial för ugnar.

Till en början ansågs en om och begränsad export av kromjärn och kromlegerat stål böra upprätthållas. Handelsavtalen med Tyskland innehöll kvoter i detta avseende t. o. m. 1941. Detta bidrog, trots begränsningen av kromförbrukningen för åtskilliga ändamål, till att de från början goda lagertillgångarna ganska hastigt smälte samman. Först under våren 1942 blev dock läget sådant, att en strängare hushållning befanns önskvärd, varigenom lagren kunde reserveras för de nödvändigaste behoven. På IK:s framställning förordnade Kungl. Maj:t om beslag å krom och vissa kromhaltiga material samt reglering av handeln med dessa varor fr. o. m. den 29/3 1942. Under beslaget ingingo krom, krommalm, kromhaltigt slagg, kromjärn och andra kromhaltiga ferrolegeringar samt kromlegerat järn och stål m. m. Beträffande slagg samt ferrolegeringar och kromlegerat järn och stål m. m. begränsades beslaget till material innehållande mer än 7 % krom. IK föreskrev, att innehavare av beslagtagen vara icke utan kommissionens tillstånd fick använda varan i yrkesmässigt bedriven verksamhet utom såvitt angick oundgängligen behövlig reparation. För förvärv av under beslaget fallande vara fordrades särskild av IK utfärdad inköpslicens.

Den statliga reglering av kromhushållningen, som utformades på grundval av beslaget, inneslöt två huvudmoment. Det första gällde kontroll över förbrukningen av i landet varande lager av råvaror i form av krommalm, kromhaltiga slaggar och kromjärn samt den ransonerade tilldelningen av sistnämnda produkt. Denna del av regleringen, som alltså avsåg råvarusidan, drabbade blott ett fåtal producenter, nämligen i stort sett endast kvalitetsstålverken och ett mindre antal stålgjutier. Den andra sidan av regleringen innefattade kontroll över de framställda kromhaltiga stålens användning för särskilda ändamål. Härunder hänfördes allt kromhaltigt stål med undantag för låglegerade smidbara stål och icke smidbart gjutgods, hög- eller låglegerat. Denna del av regleringen berörde den allmänna handeln och en mängd olika industrier, särskilt som följd av den stora utbredning användningen av rostfria stål erhållit i landet.

Efter förhandlingar med tillverkarna lyckades IK genomdriva frivilliga åtaganden från dessas sida att i flera hänseenden minska förbrukningen av rostfria stål, varigenom avsevärda besparingar gjordes utan åsidosättande av rimliga kvalitetskrav. Sålunda träffades bl. a. överenskommelse

om nedsättning av kromhalten från 30 till 6 % vid den betydande tillverkningen av eldhärdigt gjutgods för gasgeneratorer. Ett annat område, där stor besparing av krom blev möjlig, var tillverkningen av rostfri plåt för diskbänkar. Här åstadkommo stålverken en god lösning genom att upptaga framställning av s. k. compoundplåt, vars ena sida har ett tunt skikt av rostfritt stål, under det att resten utgöres av olegerat järn. Härigenom erhöles en besparing i krom av 60 å 75 % alltefter plåtens tjocklek. Compoundplåten kom också till användning inom andra områden, t. ex. för behållare och cisterner, dock ej i större utsträckning. Då den ställer sig dyr i framställningen och då därav tillverkade arbeten befunnits behäftade med vissa brister, får dess användning närmast betraktas som en nödfallsåtgärd.

Handelsregleringen lades från början upp så, att förbrukarna skulle i stort sett erhålla en tilldelning motsvarande ungefär 60 % av 1940 års förbrukning med därefter sjunkande tilldelning ned till omkring 10 % under 1945. Försörjningsplanen gick ut på att förråden skulle räcka till 1945 års slut. Det visade sig snart, att verkliga förbrukningen blev mindre än som svarade mot de för begynnelseåret uppställda kvoterna, bl. a. beroende på förutnämnda besparingsåtgärder. Följden blev, att man under de senare ransoneringsåren kunde generellt höja de först beräknade tilldelningarna.

För den produktionsgrupp som innefattade den största förbrukningen av kolfattigt kromjärn, nämligen framställningen av smidbara stål (vilka i sin tur voro handelsreglerade), uppdelades ransoneringen efter ett system med likformig kvottilldelning. I förhållande till basåret 1940 uppgick tilldelningen här till ca 45 % under 1942, 38,5 % under 1943 och ca 24 % under 1944 och 1945.

För andra produktionsgrupper, väsentligen sådana där den framställda produkten icke var handelsreglerad, ägde tilldelningen av kromjärn rum enligt behovsprincipen. I många fall kunde kromjärn — mestadels sådant med hög kolhalt, vara tillgången var rikligare — här lämnas i praktiskt taget full utsträckning. Tillgången på kromjärn med hög kolhalt var sålunda under hela ransoneringsperioden tillräcklig för att tillgodose normala behov för tillverkning av bl. a. kullagerstål och kromalun, vilket var av särskilt värde på grund av dessa produkters stora betydelse ur export-synpunkt såsom kompensationsobjekt för tillförseln av viktiga förnödenheter.

Något som kraftigt bidrog att möjliggöra nämnda förhållandervis goda försörjning var den förefintliga betydande reserven av krom i form av kromslag. Särskilt ett smältverksföretag (AB Ferrolegeringar) hade genom planmässig upplagring av kromslag under ett tjugotal år åstadkommit en mycket värdefull krisreserv. Dessa lager av kromslag hade i någon mån tagits i anspråk redan före beslagets genomförande, men särskild

betydelse fingo de därefter under den strängare hushållning, som då tillämpades.

Utöver den tilldelning av kromjárn, som ägde rum inom den egentliga tilldelningsplanen, lämnades vissa extra tilldelningar av sådant material som framställt ur icke beslagtagna kromfattiga slaggar (med mindre än 7 % krom). Sådant kromjárn betecknades som »fri krom» eller »dyrare krom» och kunde på grund av den högre framställningskostnaden icke tillhandahållas till gällande maximipriser, vilka voro synnerligen låga med hänsyn till att samtliga lager av krommalm importerats vid en tidigare period under gynnsamma prisbetingelser. Särskild överenskommelse träffades med PKN angående sättet att fördela merkostnaden för dyrare och fri krom.

Vid sidan av den tilldelning av rostfritt material, som ägde rum för förbrukning inom landet, kunde export upprätthållas av relativt stora kvantiteter, sammanlagt under åren 1942—45 ca 8 000 ton rostfritt material.

I krigets sista skede vidtogos på IK:s föranstaltande åtgärder för snabbast möjliga tillförsel av nya kvantiteter krommalm, och det lyckades också för Sverige att utverka härför erforderlig »allokation» från de allierade myndigheterna i Washington. Härigenom skapades möjlighet för ett snabbt upphävande av krombeslaget. Redan i september 1945 fattades preliminärt beslut härom; det genomfördes definitivt från den 19 november. Redan i juli s. å. hade IK medgivit fri försäljning och förbrukning av verktygsstål, innehållande mer än 7 % krom. Efter beslagets upphävande frigavs handeln med och förbrukningen av alla under beslaget fallande varor.

Totala förbrukningen av kromjárn och kromhaltiga halvfabrikat enligt den under ransoneringstiden lämnade tilldelningen uppgick till nedanstående kvantiteter (ton).

	1942 ¹	1943	1944	1945 ²	Summa
Kromjárn:					
Stålverk och gjuterier.....	1 945	2 718	2 468	2 715	9 846
Kemisk industri	289	295	360	419	1 363
Summa	2 234	3 013	2 828	3 134	11 209
Halvfabrikat av rostfritt, syrafast och eldhärdigt material	7 094	5 662	5 967	5 898	24 621

¹ 28/3—31/12 1942.

² 1/1—31/10 1945.

Man finner, att tilldelningen kunde hållas mycket jämn under hela perioden. Det goda samarbetet med stålverken bidrog ock till att densamma blev i stort sett väl avvägd efter ståltillgången. Det torde kunna sägas, att det tack vare regleringen och det sätt varpå den genomfördes blev möjligt att på ett så tillfredsställande sätt som förhållandena över huvud medgävo tillgodose de verkliga behoven.

Nickel.

Den normala nickelmetallförbrukningen befann sig före kriget i stegring och närmade sig 2 000 ton per år. Dessutom förbrukades vissa kvantiteter nickelsalter.

Nickel spelar en viktig roll som legeringsmetall bl. a. i fråga om konstruktionsstål — icke minst sådana för militära ändamål, såsom t. ex. pansarmaterial — samt för tillverkning av syrafast material för kemisk apparatur. För tillverkning av rostfritt stål har nickel ävenledes fått stor betydelse.

Av totalförbrukningen av nickel användes år 1938 för inhemska behov omkring 800 ton, medan resten exporterades, dels i form av rostfritt stål, dels i form av låglegerat stål.

Försörjningen grundade sig nästan helt på import. Efter Skagerack-spärrrens upprättande lyckades det att införa vissa partier nickel över Pet-samo. Eljest voro tillförselmöjligheterna västerifrån praktiskt taget stängda. Något senare under kriget lyckades det att införa vissa kvantiteter nickelmalm från Finland.

Inhemska nickelproduktion igångsattes efter krigsutbrottet i liten omfattning av Bolidens Gruv AB, till en början genom tillgodogörande av resterna från elektrolytverket i Rönnskär, men sedan i större skala på grundval av malm från den nyfunna fyndigheten Lainijaur i Västerbotten, till viss del även från andra, tidigare kända fyndigheter.

Lagren av nickel voro, när avspärrningen inträdde, relativt mindre än beträffande övriga legeringsmetaller. En viss export av högvärdiga produkter sökte man till en början upprätthålla, men rätt snart måste all export av nickellegerat stål inställas. Man fann också angeläget att redan tidigt starkt begränsa användningen för inhemska förbrukning. Den nedbragtes successivt till ca 500 ton metall 1942 samt till endast 400 ton eller därunder vart och ett av de följande åren. I främsta rummet förbehölls tilldelningen för militära eller ur militär synpunkt viktiga civila ändamål.

För att befrämja och säkerställa den av Bolidenbolaget startade nickelproduktionen träffade IK med bolaget vissa överenskommelser. Avtal i sådant syfte ingicks första gången redan under våren 1941. Därvid räknades med en produktion av sammanlagt ca 200 ton nickel för åren 1941 och 1942. Från statens sida garanterades avsättning till visst bestämt pris. Kvantiteten höjdes genom nytt avtal i december 1941 till 600 ton intill utgången av år 1943. En del av ifrågavarande kvantitet var avsedd att framställas av importerad finsk malm. På grund av att vid hithörande produktion måste tillämpas en ny smältningsmetod, som visade sig förknippad med oförutsedda svårigheter, lyckades bolaget före avtalets utlöpande ej till fullo uppnå den avtalade produktionskvantiteten. Nytt avtal träffades emellertid, varvid bolaget åtog sig att för tiden intill 1944 års slut framställa 635 ton metallisk nickel (senare höjt till 665 ton) ävensom

100 ton nickel i form av nickelsulfat samt dessutom förhand sig att förarbeta vissa kvantiteter nickelmalm, som enligt med Finland ingångna överenskommelser importerats från detta land, delvis mot skyldighet till återleverans av framställd nickelmetall. För år 1945 avtalade IK med Bolidenbolaget på i huvudsak samma villkor som förut om framställning av ytterligare 520 ton nickel med rätt för kommissionen att bestämma hur stor del därav som skulle levereras i form av sulfat. Produktionsavtalets giltighet upphörde med utgången av år 1945.

För att vinna erforderlig kontroll över att den import som skedde kom till lämpligaste användning och även för att bättre kunna kontrollera priserna genomfördes på IK:s hemställen fr. o. m. den 19/6 1944 importreglering för såväl oarbetad nickel, skrot och anoder som halvfabrikat av denna metall. Någon handelsreglering i verklig mening vidtogs ej i fråga om nickel. Den erforderliga begränsningen i förbrukningen ordnades helt genom överenskommelser med vederbörande industriföretag.

Volfram.

Volfram användes som legeringsmetall särskilt för framställning av s. k. hårdmetall samt snabbstål för metallbearbetningsmaskiner m. m. Även i konstruktionsstål kan volfram ingå. Därjämte har denna metall en viktig användning för tillverkning av elektriska glödlampor, röntgen- och audiorör m. m. Sistnämnda användning är dock ur kvantitetssynpunkt icke särdeles betydande.

Den industriella användningen av volfram befann sig före kriget i stigande och nådde då en kvantitet om ca 400 ton per år, i metall räknat. En betydande del härav var avsedd för export. Volframrika järnlegeringar, s. k. ferrovolfam, samt hårdmetall och glödtråd framställdes vid de inhemska smältverken huvudsakligen ur importerad malm, som mestadels hämtades från Kina och andra länder i Fjärran östern. Efter avspärrningen avstängdes den utländska tillförseln helt. Dessförinnan hade dock rätt avsevärda lager, motsvarande ungefär två års normalbehov, upplagts, delvis hos RFN.

Vid sidan av importen förekom emellertid också sedan några år, om än i liten skala, framställning av volfram från en inhemsk gruva, Yxsjöberg i Ljusnarsbergs socken, och denna produktion utökades snabbt efter krigsutbrottet. Förutsättningar funnos för att åtminstone temporärt ytterligare uppdriva densamma, men härför erfordrades bistånd från det allmännas sida. Efter förhandlingar med det bolag som arrenderade fyndigheten, AB Yxsjö Gruvor, träffade IK i slutet av 1940 avtal med bolaget, varigenom detta åtog sig att efter viss verkställd kapitalinvestering successivt öka malmbrytningen utöver den senast uppnådda årsproduktionen, vilken beräknades motsvara ett innehåll av ca 120 ton volframsyra eller närmare 100 ton metall. Utöver denna s. k. grundkvantitet förband sig bolaget att

fr. o. m. juli 1941 framställa ytterligare en kvantitet slig, motsvarande ett innehåll av likaledes 120 ton volframsyra per år eller genomsnittligt 10 ton per månad. För denna s. k. marginalproduktion betingade sig bolaget avsettningsgaranti till visst pris samt befrielse från krigskonjunkturskatt för härav uppkommande vinst. IK tillförsäkrades förhandsrätt till successivt uppköp av marginalproduktionen till det garanterade priset.

Till en början stannade produktionen långt under den i avtalet avsedda kvantiteten. Då IK emellertid ansåg det vara av stor vikt att fortsätta ansträngningar gjordes för produktionens uppdrivande, blev avtalet fr. o. m. 1943 med vissa ändringar förnyat för ett år i sänder ända t. o. m. år 1946. I det avtal som slöts för 1944 slopades den utfästa avsettningsgarantien och i avtalen för de två sista åren jämväl förköpsrätten. Det hade visat sig, att denna tidigare icke vid något tillfälle behövt begagnas. Den önskvärda regleringen av marknaden hade kunnat genomföras enklare genom att bolaget frivilligt rättat sina försäljningar efter IK:s anvisningar.

Fr. o. m. år 1943 ökades marginalproduktionen, så att denna under de senare avtalsåren i stort sett uppnådde de avsedda kvantiteterna. Vissa smärre tillskott erhöles även genom brytning av annat företag vid den nyupptagna Örabergsgruvan vid Grängesberg. Hela den inhemska brytningen av volframmalm beräknades för 1942, i metall räknat, till ca 160 ton, för 1943 till 190 ton och för 1944 till över 200 ton. Därmed hade man nått en produktionskvantitet, som ungefär svarade mot den dåvarande förbrukningen, medan man tidigare måst tära på förhandenvarande lager. Under förbrukningen ingick alltså en icke obetydlig export, vars upprätthållande ansågs viktigt ur kompositionssynpunkt. Vad förbrukningen för inhemska behov angår hade den givetvis måst starkt nedpressas. Tack vare noggrant genomförd sparsamhet i användningen kunde dock för de viktigaste ändamålen en någorlunda nöjaktig försörjning vidmakthållas. Fr. o. m. juli 1943 tillämpades en kvotering, som åsyftade att hålla förbrukningen fortlöpande nere vid en mot produktionen i stort sett svarande kvantitet.

Molybden.

Molybden finner användning huvudsakligen som legeringsmetall i vissa verktygsstål, konstruktionsstål och rostfria stål. I regel ingår den däri med ganska små kvantiteter, vilka dock svårigen kunna undvaras, åtminstone i fråga om ett antal mera fordrande användningsområden. Förbrukningen inom järnhanteringen i form av ferromolybden närmade sig före kriget 150 ton per år.

Någon egen malmproduktion förekom då ej inom landet men däremot tillverkning av ferromolybden ur importerad malm. Tillförseln därav skedde från Norge och härrörde från en i svensk ägo varande fyndighet, Knabens gruvor. Efter Norges ockupation avtalades med tyska myndigheter, att

större delen av produktionen skulle gå till Tyskland och blott en mindre del behållas för svensk räkning. Importmöjligheterna blevo på detta sätt tämligen begränsade. Visserligen fanns inom landet en ganska god lagertillgång, men på längre sikt tedde sig försörjningsläget rätt bekymmersamt. Nödvändigt blev därför att radikalt skära ned förbrukningen, och för åren 1942 och 1943 nedbragtes denna till 60 å 70 ton metall per år. Försök gjordes att få till stånd en inhemsk produktion av molybdenmalm med utnyttjande av vissa på skilda håll förefintliga smärre och fattiga fyndigheter. Produktionsavtal slötos år 1942 med ägarna (Säters, Källfallsgruvans och Uddgruvans molybdenbolag), vilka för framställda kvantiteter molybdenslig, producerade före utgången av augusti 1944 (med beräknat innehåll av högst 200 ton molybdensulfid), garanterades avsättning till vissa priser mot att IK erhöill förhandsrätt till uppköp av framkomna produkter. Det visade sig, att utnyttjandet av ifrågavarande fyndigheter mötte stora tekniska svårigheter, och vid garantitidens utgång hade blott en mindre del av de i avtalen avsedda kvantiteterna kunnat åstadkommas. Dessa och vissa ytterligare producerade kvantiteter blevo av RFN enligt erhållet uppdrag inköpta. Försörjningen med molybden var i själva verket på stål-legeringsområdet det problem som visade sig mest svårlöst.

Kobolt.

Normalförbrukningen av kobolt uppgick före kriget till ungefär 50 ton per år. Det var alltså här frågan om ett kvantitativt rätt litet men dock betydelsefullt varubehov, då kobolt ingår såsom svårersättlig ingrediens i de för verkstadsindustrien oumbärliga hårdmetallerna samt i snabbstål och i magnetstål.

För försörjningen med kobolt var landet tidigare helt beroende av utlandet. En viss import kunde under de första krigsåren ske från Finland. Rätt snart öppnades emellertid tillgång till en svensk råvarukälla genom utnyttjande av rester från kopparelektrolytverken i Hälsingborg och Oskarshamn. I större skala och slutligen i en omfattning som gjorde oss praktiskt taget självförsörjande på hithörande område kom utvinning av kobolt till stånd, sedan Bolidenbolaget träffat anstalter för tillvaratagande av koboltinnehållet i de vid dess smältverk normalt förarbetade malmerna.

Vanadin.

Den normala förbrukningen härav är av ungefär samma storleksordning som förbrukningen av kobolt och användningen är i stort sett densamma.

Inhemskt vanadinmaterial förarbetades tidigare icke i Sverige utan man var för tillverkning av ferrovanadin helt hänvisad till utländsk råvarutillförsel. Import var efter krigsutbrottet i viss mån möjlig från Norge i form av vanadinslagg och vanadinhaltigt tackjärn. Sådant lämpar sig dock icke för tillverkning av de material med högre vanadinhalter, som måste

användas för mera kvalificerade ändamål. Vissa svenska järnmalmer, särskilt Grängesbergsmalmen, äro emellertid vanadinförande, fastän vanadinhalten däri icke tidigare tillvaratagits. Man grep sig nu an med och lyckades även inom kort lösa problemet att ur sådan malm först framställa slagg med ca 5 % vanadin (vid Domnarvets järnverk) och härefter genom en komplicerad kemisk process (vid Falu kopparverk) tekniskt ren vanadinsyra, som kunde tjäna som råvara för tillverkning av ferrovanadin. Sådan tillverkning igångsattes under 1942 dels vid AB Ferrolegeringars smältverk i Trollhättan, dels vid Söderfors järnverk. Försörjningsproblemet beträffande vanadinmaterial var härigenom löst. Senare under kriget erhöles även vissa partier vanadinsyra från Tyskland.

Metaller (andra än järn och stål samt legeringsmetaller).

Här lämnade redogörelse behandlar i huvudsak metallerna koppar, zink, bly, tenn, aluminium, silver och dessas föreningar ävensom förtent järnplåt, s. k. bleckplåt. Därjämte beröras i korthet metallerna antimon, kadmium och magnesium. I det följande innefattas under termen metaller endast de ovan uppräknade.

De inom Sverige före kriget framställda metallmängderna voro förhållandevis små i jämförelse med förbrukningen. Sålunda producerades av koppar endast ca 11 000 ton per år, varav huvudparten härrörde från malm ur gruvor i Västerbotten, vilken smältes och raffinerades vid Bolidens Gruv AB:s anläggningar i Rönnskär. Ett par tusen ton framställes i Hälsingborg av Reymersholms Gamla Industri AB ur norska kisbränder. Av aluminium producerades ca 2 000 ton per år i ett AB Svenska Aluminiumkompaniet tillhörigt elektrolytverk i Månsbo vid Avesta. Produktionen var helt beroende av utländska råvaror, såsom aluminiumoxid, elektroder och kryolit. Frånsett ca 20 ton silver, som erhöles såsom biprodukt vid koppar- och guldframställningen, förekom i övrigt ingen metallproduktion inom landet. Ej heller bedrevs någon nämnvärd återvinning av metall ur skrot och avfall, utan praktiskt taget allt sådant material som behövde raffinerades exporterades till metallverk i utlandet.

I svenska malmfyndigheter finnas betydande tillgångar innehållande zink och i någon mån även bly och silver. Dessa malmer brötos och förädlades före kriget till zinkslig och silverhaltig blyslig, som försålades till utländska metallhyttor. Anledningen till att zink- och blyframställning ej med ekonomisk vinning kunde drivas i landet låg väsentligen i bristen på billigt bränsle (stenkol och koks) samt de relativt höga priserna på elektrisk kraft. Samma omständigheter orsakade frånvaron av raffineringsverk för metallavfall.

Den svenska metallkonsumtionen före kriget gällde nästan uteslutande civila ändamål och uppgick, vad de viktigare metallerna angår — bortsett

från exporten av hel- och halvfabrikat — till följande kvantiteter per år: koppar ca 40 000 ton, zink ca 17 000 ton, bly ca 17 000 ton, tenn ca 1 600 ton, aluminium ca 5 000 ton. Av bleckplåt förbrukades per år ca 20 000 ton. Denna konsumtion täcktes till övervägande del genom import. Därjämte förekom en icke obetydlig införsel av halvfabrikat av metall samt av isolerade elektriska ledningar och sådana metallkrävande produkter som zinkvitt, litopon och blymönja. Export av halvfabrikat skedde till de nordiska grannländerna. Dessutom utfördes betydande metallkvantiteter, vilka ingingo i sådana exportvaror som elektriska maskiner, fotogenkök m. m.

Verksamma beredskapsåtgärder för metallförsörjningen under avspärrning hade före kriget vidtagits genom de omfattande lagringsköp som verkställdes av RFN och vilka fortsatte även månaderna närmast efter krigsutbrottet. Dylika lagringsköp hade skett även från andra statliga myndigheters och enskilda företags sida. Utgångsläget var alltså relativt förmånligt, när IK efter sin tillkomst den 1/11 1939 började planlägga en efter rådande krigsförhållanden avpassad anskaffning och hushållning på metallområdet. Försörjningsutsikterna försämrades emellertid på avgörande sätt, sedan importen västerifrån efter händelserna den 9/4 1940 helt avskurits. Så mycket angelägnare blev det att söka upprätthålla och utveckla importen söderifrån, vilken åtminstone för vissa metaller nu fick väsentlig betydelse. Även tillförseln från de nordiska grannländerna blev föremål för ökad uppmärksamhet. Annan import av betydelse var icke längre möjlig. Programmet måste nu bli å ena sidan att så långt görligt utveckla landets egna resurser genom nyproduktion ur svensk malm, återvinning av metallavfall, skrotinsamling etc. och å andra sidan att organisera ett ändamålsenligt och på strängaste sparsamhetsprinciper grundat tillgodogörande av befintliga tillgångar. Handhavandet av dessa uppgifter inom IK anförtroddes åt den inom densamma inrättade metallavdelningen.

Vad i m p o r t e n beträffar lyckades det att genom ett kompensationsförfarande ordna ett för oss relativt givande och även ur prissynpunkt förmånligt varuutbyte. Genom tillhandahållande av svensk zink- och blyslig erhöles avsevärda mängder zink och bly och även något silver från Tyskland och Norge. En viss mängd kadmium kunde anskaffas från Tyskland i utbyte mot i Sverige framställt litiumsalt. Från Tyskland och Norge kunde även bleckplåt erhållas mot kompensation i form av rent tenn. Utan motsvarande kompensation kunde import ske av mindre kvantiteter koppar och kopparslig från Finland och aluminium från Norge. I övrigt erhöles i mycket begränsad omfattning och till höga priser bly från Spanien, tenn från Portugal, silver från Tyskland och Ungern samt antimon bl. a. från Ungern och Slovakien. Metallimporten västerifrån genom lejdtrafiken blev förhållandevis oansenlig, beroende på västmakternas ovillighet att under rådande krigsförhållanden bevilja export av dylika för krigshushållningen viktiga varor. Största delen av metallimporten ombesörjdes av

RFN, vilket underlättade den utländska tillförselns inordnande i reglerings-systemet.

Då det redan från början stod klart, att importen tillsammans med befintlig produktion ej ens tillnärmelsevis kunde drivas upp till att motsvara ens en mycket kraftigt nedskuren konsumtion, upptog IK förhandlingar med vederbörande industriföretag om utökning av driften vid gruvor, anrikningsverk och metallhyttor, resp. nybyggnad av hithörande anläggningar. Det visade sig därvid, att de enskilda företagen under rådande förhållanden merendels icke voro benägna att på egen risk engagera sig i en omfattning som kunde väsentligt bidra till produktionens ökning. Stöd från det allmännas sida i en eller annan form var därför oundgängligt. I en hel rad fall ledde förhandlingarna till att avtal träffades, varigenom företagen förbundo sig att inom viss tidrymd uppföra anläggningar och där producera vissa bestämda kvantiteter metallslig, annan metallråvara eller ren metall, vilket allt skulle överlåtas eller användas enligt IK:s anvisningar. Som kompensation härför fingo företagen vanligen dels avsättningsgaranti till ett bestämt pris under viss tid för den kvantitet som enligt avtalet skulle produceras, dels ock full eller partiell befrielse från erläggande av krigskonjunkturskatt för nytillverkningen samt i en del fall även rätt till snabbavskrivning av de nyuppförda anläggningarna och garanti för försörjningen med bränsle och elektrisk kraft. På grundval av sådana avtal uppstod inom landet en avsevärd nyproduktion framför allt av koppar, bly och aluminium, vilken till stor del ännu består. Avtalen i fråga om zinkproduktion resulterade däremot endast i tillfälliga anläggningar, som efter avspärrningens slut slogos igen och demonterades.

De gjorda ansträngningarna medförde — i förening med ianspråktagande av befintliga lager — att landets nödvändigaste metallbehov hjälpligt kunde täckas. Av lagertillgångarna visade sig de som innehades av RFN värdefulla även ur den synpunkten, att de tjänstgjorde som en buffert mellan den i stort sett kontinuerliga förbrukningen och de mera oregelbundet uppstående nytillskotten av metall.

I detta sammanhang bör även nämnas, att ganska stora råvarukvantiteter kunde tillföras metallhyttorna och raffineringsverken genom de insamlingar av metallavfall och skrot, som från IK:s sida organiserades. Början gjordes här redan under 1940 med insamling av aluminiumkapsyler samt andra slag av aluminiumskrot och tennskrot. Senare ordnades insamlingar även av koppar- och mässingsskrot m. m. Insamlingarna leddes av särskilt tillsatta lokalkommittéer under medverkan av ungdomsorganisationer och andra sammanslutningar. Den yrkesmässiga skrothandeln fungerade i regel som uppköpare av skrotet.

Fördelningen av de tillgängliga metallkvantiteterna reglerades till en början icke efter ändamålssynpunkter utan efter

varje avnämares tidigare förbrukning. Detta skedde genom en överenskommelse mellan IK och de relativt fåtaliga halvfabrikattillverkarna samt de större metallgrosshandlarna — sammanslutna i en organisation benämnd Metallsektionen — varigenom sistnämnda parter förbundo sig att efter vissa grunder inskränka sin försäljning, medan för köparna uppställdes fordran att för inköp av större kvantiteter inhämta IK:s tillstånd. Emellertid visade det sig ganska snart, att de till buds stående metallkvantiteterna på detta sätt icke kommo till ur försörjningssynpunkt bästa användning utan att en hel del angelägna behov blevo eftersatta, samtidigt som andra, mindre nödvändiga behov tillgodosågos. Med hänsyn till de allt mera ovissa försörjningsutsikterna befanns det därför påkallat, att en mera ingående kontroll upprättades över förbrukningen. Detta skedde därigenom att Kungl. Maj:t med stöd av allmänna förfogandelagen förordnade om beslag å på enskilda händer varande förråd av metaller samt uppdrog åt IK att reglera hushållningen därmed och utfärda bestämmelser rörande de beslagtagna varornas förvärvande och användning ävensom rörande handeln med och deklara-tions- och redovisningsskyldighet för sagda varor. Handels- och förbrukningsreglering efter dessa linjer anordnades redan fr. o. m. den 1/5 1940 beträffande aluminium, samtidigt med att inventering skedde av inom landet varande förråd av alla de viktigare slagen av metaller. Enahanda regleringssystem genomfördes från den 1/4 1941 beträffande koppar, från den 1/9 1941 beträffande bleckplåt samt från den 1/11 1941 beträffande antimon, bly, kadmium, magnesium, tenn och zink. Konsumtionsreglering av silver och vismut kunde ordnas utan beslagsåtgärder, beroende på att råvarukällorna här på annat sätt stodo under IK:s kontroll.

Beslagen omfattade såväl rena metaller som legeringar därav och jämväl bearbetad vara, såsom halvfabrikat och elektriska ledningskablar, samt dessutom metallhaltigt skrot, aska och kräts. Hithörande varor som efter beslagsdagen framställdes inom riket eller importerades föllo automatiskt under beslagen. Med dessa följde även skyldighet till deklaration av varuinnehav, för så vitt mängden därav överskred viss kvantitet, i regel någontotal kg. För användning och förvärv av beslagtagen vara fordrades i varje särskilt fall av IK utfärdat tillståndsbevis, varom vederbörande hade att ansöka och därvid samtidigt uppgiva sitt innehav och sin tidigare förbrukning av varan i fråga. Liksom vid övriga beslag innefattades härunder icke de statliga verkens egna lager. Till följd av de ovissa försörjningsutsikterna kunde dock utan svårighet träffas sådana överenskommelser, att de statliga lagren användes i enlighet med IK:s bestämmelser, och i samma mån som dessa lager togo slut blevo verken för sin behovstäckning tvungna att söka förvärvs- och användningstillstånd, d. v. s. de inlemmades helt i den allmänna förbrukningsregleringen.

Tilldelningen av varorna till förbrukare skedde i stort sett efter en

r a n s o n e r i n g s p l a n, som på förhand uppgjordes för varje kalenderår och vid behov justerades halvårsvis. Efter bedömning av under kommande år möjliga tillskott i form av nyproduktion eller import och med kännedom om befintliga lager bestämdes hur mycket av vederbörande vara som efter gångna 12 månader skulle finnas kvar oförbrukat. Härigenom fixerades den varukvantitet, som under ransoneringsperioden kunde få förbrukas. Givet var, att man även i viss mån måste taga hänsyn till extraordinära behov, men med någon jämkning var det i allmänhet relativt lätt att fastställa de ifrågakommande kvantiteterna.

Vid fördelningen måste givetvis i första hand de nödvändigaste behoven av såväl civil som militär art tillgodoses. Dessa visade sig i regel, så som de uppgåvos av förbrukarna, vara så stort tilltagna, att de ej helt kunde täckas av till buds stående tillgångar. Behoven måste därför granskas av IK ur materialbesparingssynpunkt, och för många ändamål måste konsumenterna anvisas att använda ersättningsmaterial, vilket förorsakade åtskilliga svårigheter. Vid ransonernas bestämmande utgick man från de metallmängder, vilka som »normala» ansedda kvantiteter ingingo i särskilda metallinnehållande varugrupper, som t. ex. elektriska motorer, fartygsutrustning, husgerådsartiklar m. m. Metalltilldelningen för de olika varugrupperna bestämdes så, att totalsumman stämde överens med den tillgängliga kvantiteten metall. Den nedskärning som måste göras blev ej generellt lika stor över hela linjen utan fastställdes från fall till fall, så att de nödvändigaste varugrupperna fingo företräde. Inom varje varugrupp fördelades sedan metallerna på kända förbrukare, som år 1939 varit verk samma som sådana, med hänsyn till arten av deras tillverkning. Om denna icke skäligen kunde anses utslagsgivande, tillämpades fördelning efter förbrukningen 1939. Endast i enstaka fall kunde firmor få taga upp ny metallkrävande produktion och i så fall endast för militära behov eller för att ersätta något legitimt civilt behov, som blivit mycket nödlidande på grund av importsvärigheter. Begränsningen i fråga om nyetablering gav upphov till en del klagomål från tillämnade fabrikanter men kunde dock upprätthållas därigenom att den tillämpades generellt.

Regleringsåtgärderna i fråga om handeln med metaller blevo helt beroende av tillståndsbevis med bestämmelser om kvantitet och om tid inom vilken tillståndet skulle utnyttjas. Endast tidigare inom branschen verk samma handelsfirmor kunde erhålla tillstånd — detta dels därför att man ville hindra onödig splittring av de ringa lagerkvantiteterna och dels för att underlätta kontrollen. Agenturverksamheten för importen behövde ej regleras.

H a n d e l n med skrot och avfall blev organiserad på grundval av utav IK auktoriserade grosshandlare och partihandlare och av dessa i sin tur utsedda uppköpare. Dessutom gällde, att försäljning till förbrukare för kontrollens skull endast fick ske från grosshandlare. I några få fall

erhöll dock industrier som nyanlagt raffineringsverk tillstånd att företaga skrotuppköp utan anlitan­de av ordinarie handelsvägar. Nyetablering inom skrothandeln och även omplacering av en firma till en annan kategori tilläts icke. Den stränga regleringen av skrothandeln mötte mycken kritik från nya företagare, som önskade bedriva verksamhet inom branschen, men ansågs av kontrollhänsyn ofrånkomlig. Vad angår den förhållandevis obetydliga importhandel som förekom dirigerades de införda varorna i de flesta fall till RFN, varför någon särskild reglering därav ej behövde förekomma.

Den omfattande förbruknings- och handelsregleringen krävde för att rätt kunna funktionera, att priserna på de olika varorna och för de olika leden i handel och produktion stodo i ett lämpligt förhållande till varandra samt att de höllos i möjligaste mån stabila. PKN utfärdade därför tid efter annan fullständiga prislister för metaller, legeringar, halvfabrikat, skrot och avfall med noggranna bestämmelser om förutom grundpriser även överpriser för olika dimensioner, rabattsatser vid kvantitetsköp, minuthandelspriser och även priser för de olika handelsleden. Vid utarbetandet av prisbestämmelserna samrådde nämnden såväl med IK som med ombud för metallhandeln (grossistsammanslutningen Metallsektionen och centralstyrelsen för Sveriges järnhandlareföreningar). Dessa priser hade närmast karaktären av s. k. överenskommelsepriser. På PKN:s hemställan bemyndigade Kungl. Maj:t nämnden i december 1942 att, om skäl därtill förelåge, fastställa gällande högstpriser som normalpriser. Nämnden begagnade sig dock icke härav, utom såvitt angick aluminium och halvfabrikat därav. De prishöjningar, som tid efter annan måste genomföras, föranleddes av ökade kostnader för nytillskotten av metall, antingen dessa härrörde från inhemsk produktion eller från import. Vid sådana tillfällen plögade man genom poolning av i lager befintlig tidigare inköpt metall med nytillkommen dyrare vara söka få fram nya priser, som inneburo minsta möjliga stegring.

Regleringarnas övervakning skedde genom den näringsidkarna påförda skyldigheten att föra en detaljerad lagerbokföring och att periodvis avlämna specificerade materialredovisningar till IK. Dessa uppgifter kontrollerades löpande, och genom resande revisorer granskades firmornas metall­lager.

Då handelsvägarna västerut åter öppnades på försommaren 1945, uppstod snart en väsentlig förbättring i råvaruförsörjningen. Vissa metaller, såsom koppar, zink, aluminium och magnesium, kunde inom ett halvår importeras i fullt tillfredsställande mängder. På andra, som t. ex. bly, tenn, antimon och kadmium, rådde däremot stor brist. Tillgången på halvfabrikat ävensom på bleckplåt var mycket dålig och utlandets produktion var merendels inställd på fabrikat för krigsmaktens behov och ej på varor för civilt bruk. En bidragande orsak till bristperiodens förlängning utgjorde de stora

strejker, som tid efter annan uppstodo, särskilt i Förenta staterna. Även den efter år 1945 inträffade internationella prisstegringen inverkade oförmånligt på varutillgången, emedan producenterna i avvaktan på högre pris i viss mån inskränkte sina försäljningar. Till en början blevo de svenska inköpen i utlandet underkastade prövning av de allierade makternas kontrollorgan (se sid. 944), men efter hand som dessa inskränkte sin verksamhet blev importen fri och i stort sett endast beroende av den svenska tillgången på utländsk valuta. Allt eftersom försörjningsläget lättade, upphävdes regleringarna beträffande förbrukning och handel och till sist även beslagskungörelserna, medan prisregleringarna här som på de flesta andra områden bibehöllos. Prisregleringarna inskränktes dock med tiden till att reglera högsta tillåtna priser i huvudsak i enlighet med metallnoteringarna i New York, vilka anses giva bästa utslaget för varornas pris i den fria marknaden.

Genom de under avspärrningstiden vidtagna åtgärderna i produktionsfrämjande syfte och de tillämpade regleringarna torde i stort sett ha uppnåtts, att de nödvändigaste behoven kunnat tillfredsställas, men icke heller mera. Vid avspärrningens slut rådde i landet ett skriande behov av alla slags metallvaror och lagren voro mycket knappa. Utan tvivel förorsakade metallbristen avsevärda nationalekonomiska förluster, och privat metallmanufaktur och metallhandel vållades helt naturligt ej ringa avbräck i sin rörelse. En bidragande orsak till att följderna dock relativt hastigt övervunnos var den långvariga verkstadsstrejk, som pågick i Sverige under nästan hela första halvåret 1945. Därigenom minskades metallkonsumtionen väsentligt i ett försörjningsmässigt sett ganska dåligt och ovisst läge.

Kristidsåtgärderna ha ock bidragit till att skapa bestående värden, så tillvida att Sverige erhållit en ekonomiskt berättigad väsentligt större koppar- och aluminiumproduktion än före kriget och dessutom en ny avsevärd blyproduktion samt ett större raffineringssverk för tenn- och blyskrot. Det kan förväntas, att hithörande anläggningar alltjämt skola kunna fortsätta sin verksamhet, varigenom landets metallförsörjning kommer att varaktigt befinna sig i en långt tryggare belägenhet än förut.

Här nedan följer en serie specialredogörelser för de särskilda metaller, vilka, enligt vad inledningsvis angivits, inbegripas i föreliggande framställning.

Var och en av redogörelserna för de fem viktigaste metallerna samt för bleckplåt inledes med en tablå, innehållande i avrundade tal vissa statistiska data till belysning av försörjningsläget före och under avspärrningstiden, vilken, grovt räknat, får anses omfatta åren 1940—44 samt första halvåret 1945.

Koppar.

	Statistiska data för oarbetad, olegerad koppar (ton)							
	1936/38 (medeltal)	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945 1/1—30/6
Inhemsk produktion	9 400	11 500	12 500	13 200	16 500	16 600	16 600	9 600
Import	46 800	62 200	26 600	700	3 300	1 500	500	2 200
Export	7 000	5 500	600	3 100	1 500	1 000	400	—
Inhemsk förbrukning	33 500	43 000	40 500	26 700	13 400	23 900	22 000	5 500
Lager vid periodens slut. .	23 600	40 600	36 700	20 000	24 000	17 500	12 100	18 000

Siffrorna för den inhemska förbrukningen ange nettokonsumtionen inom landet och innefatta således icke materialåtgång för exporterade halvfabrikat. Den nedskärning av förbrukningen, som skedde 1942, visade sig omöjlig att hålla utan svåra följder. Ökning av tilldelningen måste ske på lagrets bekostnad. Exporten under avspärrningsåren skedde i huvudsak till Finland och utgjordes av koppar som utvunnits ur importerad finsk kopparslig. En mindre del av exporten sändes till andra länder som kompensation för ledningskablar m. m. Mot slutet av 1945 var kopparförbrukningen åter av fredsmässigt omfång.

För att kunna bibehålla och öka den inhemska produktionen slöt IK med olika industriföretag en rad produktionsavtal dels för vinnande av ökad malmfångst och dels för utvidgning av landets smält- och raffineringsskapacitet. Redan på våren 1940 träffades avtal med Bolidens Gruv AB, varigenom bolaget åtog sig legodrift av vissa staten tillhörande malmfyndigheter i Västerbottens län. Avtalet blev sedermera utökad och förlängt och kom att omfatta fyndigheter vid Bjurfors, Adak, Rävliiden m. fl. platser. Dessa malmfyndigheter voro relativt små och fattiga samt lågo illa till ur transportsynpunkt. Bolaget byggde då med statligt stöd en 96 km lång linbana, som sträckte sig från Kristineberg till Boliden och som passerade lämpliga lastningsställen för malm från de övriga gruvorna i distriktet. Banan, vars kapacitet var 400 ton malm per skift, färdigställdes våren 1943. Överenskommelse träffades vidare med Bolidenbolaget om utökning av smält- och raffineringsskapacitet i Rönnskär kapacitet till 18 000 ton elektrolytkoppar per år. På grund av brist på prima bränsle lyckades det dock ej att under avspärrningstiden uppnå fullt denna produktion.

För att ytterligare säkerställa malmfångsten avtalades med en del mellan-svenska gruvor om ökad produktion av kopparslig för smältning i Rönnskär. Vid vissa tillfällen visade det sig även möjligt att från Finland inköpa icke oansenliga mängder kopparslig, varvid dock en del av den utvunna metallen måste återsändas. Att den svenska kopparmalmfångsten icke ytterligare kunde ökas berodde på att de bearbetade malmenarna voro relativt små och fattiga. Trots detta lyckades det dock att ständigt förse Bolidens

smältverk med tillräckliga kvantiteter kopparslig och metallavfall, så att driften kunde gå för fullt.

En bestämmelse i det i början av år 1942 träffade avtal med Bolidenbolaget, vilket särskilt gällde utvidgning av smältverket och finansiering av den förut omnämnda linbanan, väckte en viss uppmärksamhet. Bolaget medgavs enligt denna bestämmelse rätt att för genomförande av en snabb avskrivning av anläggningarna uttaga visst överpris på en del av tillverkningen. Den ifrågavarande kopparkvantiteten uppdrog Kungl. Maj:t åt RFN att inköpa, varvid kostnaden för pristilläggen skulle bestri- das genom en avgift på 15 % av gällande pris för försålda kvantiteter halvfabrikat av koppar och kopparlegeringar. Avgiften hade halvfabrikattillverkarna (AB Svenska Metallverken m. fl.) enligt avtal med IK att redovisa till RFN. Rättmätigheten av ifrågavarande utan riksdagens medverkan tillkomna arrangemang med uttagande av en särskild varuavgift av en grupp konsumenter, den s. k. kopparskatten, påtalades i riksdagen ur konstitutionell synpunkt men lämnades dock utan erinran.

Ytterligare tillskott av koppar erhöles genom avtal med AB Svenska Metallverken och Reymersholms Gamla Industri AB gemensamt samt med AB Ferrolegeringar, vilka ledde till att två provisoriska anläggningar för elektrolytisk raffinering av koppar och mässingsskrot byggdes och sattes i drift. Avsikten med detta var att öka tillgången på renaste koppar för militära och elektriska ändamål, trots att råvaran, som bestod av skrot, i och för sig kunnat duga till mindre kvalitetsfordrande metallprodukter.

(För närmare detaljer beträffande ovan omnämnda produktionsavtal se St. o. F. II sid. 98; III sid. 321; IV sid. 344; V sid. 86, 288; VI sid. 79, 249.)

I samband med regleringen av kopparförbrukningen utfärdade IK en mängd föreskrifter i metallbesparande syfte. Sålunda förbjöds att använda koppar för kallvattenledningar, taktäckning, stuprännor, tvättgrytor m. m. För vissa andra ändamål stipulerades, att tunnare dimensioner än som normalt varit brukligt skulle användas. I fråga om elektriska ledningar bestämdes, att lokala högspänningsledningar skulle utföras av järn och att ledningar för kraftöverföring på långa avstånd skulle byggas med stålaluminiumlina. Även för återgångsledningar vid järnvägselektrifiering bestämdes att aluminium skulle komma till användning. Till fasta elektriska starkströmsinstallationer i bostadshus, lantgårdars ekonomibyggnader, industri och hantverk fingo kopparledningar endast användas till ledningar, som möjliggjorde minskad förbrukning av importerat bränsle eller som ersatte gasledning. Vissa undantag måste dock göras för ur det allmännas synpunkt nödvändig eller önskvärd industriell expansion. (Beträffande regleringen av kopparförbrukningen för elektriska ledningsändamål, vilken handhades av IK:s elektriska byrå i samverkan med metallavdelningen, se sid. 524 ff.)

Beslaget å koppar och den därpå grundade ransoneringsen infördes, som

förut nämnts, den 1/4 1941. Ransoneringen med undantag för isolerade ledningar upphörde den 8/10 1945. Isolerade ledningar blevo fria delvis den 2/5 1948, i övrigt den 1/7 1949 och från samma dag upphävdes även beslaget å koppar och kopparledningar.

Zink.

	Statistiska data för oarbetad zink (ton)							
	1936/38 (medeltal)	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945 1/1—30/6
Inhemsk produktion	—	—	—	—	416	1 500	3 100	2 300
Import	16 900	24 100	10 800	8 600	12 000	15 400	10 300	1 500
Export	700	870	7	150	30	4	14	—
Inhemsk förbrukning	13 700	17 400	15 800	9 300	11 700	12 600	15 100	4 600
Lager vid periodens slut..	10 200	16 100	11 200	10 400	11 100	15 500	13 800	13 800

Till förbrukningen av zink bör även räknas åtgången av färgpigmenten zinkvitt och zinksulfidvitt eller litopon. Förkrigskonsumtionen härav var ca 12 000 ton, som helt importerades.

Trots att relativt stora och rika zinkmalmer finnas i landet, har aldrig någon zinkframställning här visat sig ekonomiskt bärande, utan behoven ha täckts från länder som äga tillgång till billigt bränsle eller billig kraft för de metallurgiska processerna. Så var även nästan helt fallet under det senaste kriget, då zink i betydande omfattning kunde erhållas från Tyskland och Norge som kompensation för dit utförd zinkslig. Zinkvitt och litopon kunde de första krigsåren införas utan kompensation i slig. Enligt handelsavtal med Tyskland bestämdes, att återleveranserna till Sverige skulle utgöra 50 % av metallinnehållet i exporterad zinkslig samt att de per år skulle utgöra omkring 15 000 ton zink. För att säkerställa de överenskomna sligleveranserna slöt IK avtal med den största producenten därav, AB Zinkgruvor, varigenom bolaget förband sig att utöka sin verksamhet och tillhandahålla produkten enligt kommissionens anvisningar. Som av ovanstående tablå framgår, nåddes icke i allmänhet den avtalade årliga importkvantiteten, och år 1945 upphörde importen från Tyskland nästan helt.

De för import tillgängliga zinkkvantiteterna fördelades genom RFN:s försorg på de importörer som anmälde sig. För att möjliggöra den kontroll över importen, som erfordrades för kvoterings genomförande, infördes genom kungörelse den 6/6 1941 importförbud på zink (oarbetad, skrot och halvfabrikat).

Ur beredskapssynpunkt träffades ett produktionsavtal mellan IK och Trollhättans Elektrotermiska AB, innebärande att bolaget skulle istandsätta sitt i Trollhättan befintliga och sedan länge nedlagda zinkverk och där framställa 10 000 ton zink. Denna produktion blev dock på grund

av tekniska svårigheter fördröjd, så att den avtalade kvantiteten zink icke hann framställas förrän avspärrningen hävts och zink åter kunde importeras. (Beträffande avtalets innehåll se St. o. F. IV sid. 346 och VI sid. 251.)

På eget initiativ började tvenne företaget zinktillverkning, nämligen Stora Kopparbergs Bergslags AB i Falun och AB Glücksmans Metallaffär i Trollhättan. På det förra stället byggdes en större försöksanläggning för framställning av ren elektrolytisk zink och på det senare stället upprustades en befintlig anläggning för raffinering av zinkavfall, framför allt hårdzink. Båda dessa företag fingo avsättningsgaranti för viss produktion (resp. 400 och 3 000 ton), som även framställdes.

Under första halvåret 1945 förde IK allvarliga förhandlingar med Bolidens Gruv AB om anläggning av ett elektrolytverk för 20 000 ton zink per år. Zinkslig för detta planerade verk skulle hämtas från Västerbotten och mellersta Sverige. På grund av ovissheten om prisutvecklingen för zink efter avspärrningens slut kunde dock aldrig någon överenskommelse träffas, varför anläggningen ej kom till stånd.

Vid Rånäs bruk i Uppland igångsattes på privat initiativ en mindre fabrik för framställning av zink vitt. Avsättningen blev ej garanterad av IK utan produkten försåldes direkt genom färghandlarnas organisationer.

Behovet av zink nedgick under avspärrningen beroende på koppar- och järnbrist, varmed följde kraftigt minskad mässingstillverkning och galvanisering. Praktiskt taget alla zinkbehov kunde tillfredsställas, och zink fick i många fall tjäna som ersättning för mässing, nysilver och konstbrons.

Handelsregleringen för zink upphävdes så tidigt som den 1/5 1944 men återinfördes av beredskapsskäl i viss omfattning redan den 1/1 1945, när man på grund av krigshändelserna ansåg sig tills vidare icke med säkerhet kunna påräkna någon import. Sedan avspärrningen hävts, kunde zink och zinkvitt snart importeras i tillräckliga mängder. Handeln frigavs helt fr. o. m. den 8/10 1945. Beslaget hävdes den 10/12 1949.

Bly.

	Statistiska data för oarbetat, olegerat bly (ton)							
	1936/38 (medeltal)	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945 1/6—30/6
Inhemsk produktion	—	—	—	100	600	1 800	11 500	7 000
Import	20 800	44 000	11 600	1 900	6 800	5 100	700	30
Export	470	350	280	260	250	—	90	1 200
Inhemsk förbrukning	17 800	20 600	19 600	15 200	11 800	9 300	11 300	2 900
Lager vid periodens slut . .	12 700	35 900	27 600	14 100	9 400	7 100	7 900	10 900

Den redovisade blyförbrukningen bör rätteligen ökas med blyinnehållet i färgpigmentet blymönja, som före kriget importerades till en kvantitet av ett par tusen ton per år.

Någon blyproduktion förekom icke inom landet före kriget. Import kunde emellertid under krigsåren i viss utsträckning fortgå som kompensation mot utförd blyslig, på samma sätt som zink infördes i kompensation mot zinkslig. Enligt den tidigaste överenskommelsen härom med Tyskland skulle återleveranser ske i en omfattning motsvarande omkring 60 % av blyinnehållet i utförd svensk blyslig och sammanlagt till en kvantitet av 5 000 å 6 000 ton bly per år. I verkligheten blev importen rätt växlande under olika år och kom att motsvara 50 upp till 85 % av blyinnehållet i till Tyskland, senare till Belgien försålda svenska sliger. Utan kompensation lyckades det att genomföra mindre import av rent bly från Spanien och antimonlegerat hårdbly från Ungern. Sporadiskt förekom även en obetydlig import av blyplåt och blyrör.

IK träffade avtal bl. a. med AB Zinkgruvor om ökad produktion av blyslig — på samma sätt som skett i fråga om zinkslig — dels för export, dels också för att säkerställa råvarutillgången för inom landet upptagen blyframställning. I sådant hänseende avtalade kommissionen även med Bolidenbolaget om igångsättning av malmbrytning och anrikning vid en bolaget tillhörig blyfyndighet i Laisvall i Västerbottens lappmark. Vidare träffade kommissionen avtal med Bolidenbolaget i juli 1941 om byggandet av en elektrisk blyhytta i Rönnskär och produktion därstädes av 15 000 ton bly. Med Avesta Jernverks AB överenskoms i september 1942 om framställning av 3 100, sedermera ytterligare 2 000 ton bly i den gamla blyhyttan i Sala och med Svenska Ackumulator AB Jungner följande år om uppförande av ett elektrolytverk och produktion av 4 000 ton renaste bly utöver vad bolaget behövde för eget bruk. Dessutom framställdes bly för telegrafverkets behov hos firman Paul Bergsöe & son i Landskrona. Samtliga här nämnda produktionsavtal, vilka merendels innehöllo klausuler om avsättningsgaranti, fullföljdes. (Beträffande detaljer i avtalen se St. o. F. III sid. 109; IV sid. 108, 346; V sid. 288; VI sid. 250.) Som av tablån ovan framgår, var det först år 1944 som den inhemska blyproduktionen nådde en sådan storlek, att den spelade en avgörande roll för förbrukningen. Samtidigt nedgick importen till en obetydlighet.

Utvinning av bly och blylegeringar — speciellt hårdbly — ur blyhaltigt avfall bedrevs i stor skala hos Paul Bergsöe & son samt hos Ackumulatorfabriks AB Tudor i Nol. Avsevärda kvantiteter bly återvunnos vid genomgrävning av skottvallarna på landets skyttebanor.

Importförbud för bly genomfördes samtidigt med motsvarande förbud för zink och av enahanda skäl.

Den vida övervägande delen av blyförbrukningen hänförde sig till tillverkningen av elektriska kablar samt ackumulatörer och startbatterier till motorfordon. Ransoneringen härutinnan ombesörjdes inom IK liksom i fråga om koppar av metallavdelningen och elektriska byrån i samverkan (jfr sid. 528). Genom att stor

sparsamhet iaktogs vid tilldelningen — bl. a. förbjöds användning av bly för rörledningsarmatur, som beklädnadsplåt m. m. — samt genom att produktionen av blymantlade elektriska kablar till följd av kopparbristen automatiskt minskades kunde i stort sett de nödvändiga blybehoven fyllas. Ett led i sparsamhetssträvandena utgjorde det avtal som år 1943 träffades mellan IK och ackumulatorfabrikerna, varigenom dessa förbundo sig att icke leverera startbatterier till andra förbrukare än dem som vid köpet inlämnade motsvarande antal förbrukade batterier. För leverans av ackumulatorplattor eller hela plattsatser stipulerades, att motsvarande vikt blyskrot skulle lämnas i utbyte. Bestämmelser meddelades för grossister och återförsäljare, avsedda att i möjligaste mån befordra återgången av förbrukade batterier och blyskrot.

Efter avspärningens slut visade det sig, att blybristen i världen var stor och att import endast med svårighet kunde genomföras. Handelsregleringen förblev därför i kraft ända till den 10/12 1949. Samtidigt härmed upphävdes även beslaget å bly.

Efter krigets slut har blyproduktionen i Rönnskär utvidgats betydligt och täcker nu till väsentlig del landets behov.

Tenn.

	Statistiska data för oarbetat, olegerat tenn (ton)							
	1936/38 (medeltal)	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945 1/1—30/6
Inhemsk produktion	—	—	11	19	16	19	16	2
Import	2 200	2 975	2 400	20	1	69	50	106
Export	12	11	257	500	190	17	—	—
Inhemsk förbrukning	1 780	1 660	1 460	1 150	500	250	225	60
Lager vid periodens slut . . .	1 625	2 900	3 600	2 000	1 300	1 150	990	1 040

Före kriget var tenn en förhållandevis billig metall, som rikligt användes till bronser, vitlagermetall, lödmetall, husgeråd, prydnadsaker och förtenning. Då huvudparten av det tenn som produceras kommer från Bortre Indien, Indonesien och Kina, gjorde krigshändelserna varan snart oöverkomlig för Sverige, emedan även västmakterna ledo av stor tennbrist. Några inhemska tennhaltiga malmer, som kunna utnyttjas, äro ej kända. Importen inskränkte sig efter år 1940 till ett parti portugisiskt tenn, som erhöles till mycket högt pris.

Den svenska produktionen under kriget erhöles genom avtenning av bleckplåtskrot och var obetydlig. Ett värdefullt tillskott utgjorde den produktion av tennhaltiga legeringar, som kunde åstadkommas vid ett raffineringsverk i Landskrona. Med expertis från firman Paul Bergsöe & son i Köpenhamn grundades ett svenskt aktiebolag, som genom IK:s förmedling men utan ekonomisk hjälp eller garantiavtal uppförde en anläggning för

framställning av tenn- och blylegeringar, såsom lagermetall, lödmetall och hårdbly, ur metallhaltigt avfall. Tillgången på sådant var relativt god tack vare att exportförbud rådde även under de första krigsåren.

Den stora exporten åren 1940 och 1941 skedde till Tyskland såsom kompensation för de tennkvantiteter som ingingo i därifrån importerad bleckplåt. När denna import upphörde, stoppades också exporten.

Ransoneringen av tenn blev mycket hård och konsumenterna hänvisades i stor utsträckning till ersättningsmaterial, såsom kullager för vitmetallager, lödtenn med 5 % tenn mot förut vanliga 40—70 %, zink till konstföremål. Ersättningstennplåt, som tillverkades inom landet, fick förtennas endast på ena sidan, medan den andra förzinkades. Till stor olägenhet var försämringen av lödmetallen. Den elektriska industrien kunde hela tiden arbeta med kvalitativt gott tennhaltigt material, om ock tillgången var i knappaste laget.

Efter avspärrningen visade det sig på grund av den allmänna tennbristen i världen svårt att få till stånd en import i fullt fredsmässig omfattning. De kvantiteter som kunde importeras medgävo dock en flera gånger bättre försörjning än som varit rådande under krigets sista år.

Handeln och förbrukningen för såväl legerat som rent tenn frigavs först den 10/12 1949 samtidigt som handelsregleringen för bly upphävdes. Vid samma tillfälle upphörde även beslaget å dessa varor.

Aluminium.

	Statistiska data för oarbetat, olegerat aluminium (ton)							
	1936/38 (medeltal)	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945 1/1—30/6
Inhemsk produktion	2 200	2 800	2 300	1 600	1 600	3 800	4 100	3 500
Import	2 700	3 000	3 400	1 600	1 300	2 000	1 100	2 300
Export	50	60	20	80	15	20	6	6
Inhemsk förbrukning	3 900	5 100	4 600	3 500	4 800	4 800	4 600	6 100
Lager vid periodens slut.	3 400	4 100	5 200	4 900	3 000	4 900	5 600	.

Förutom den här redovisade importen av oarbetad metall förekom en import av halvfabrikat, varierande mellan 300 och 900 ton per år.

Den inhemska produktionen var under förkrigstiden och de första krigsåren helt förlagd till AB Svenska Aluminiumkompaniets anläggning i Månsbro vid Avesta. Där skedde elektrolytisk framställning av metallen ur aluminiumoxid. Såväl denna som andra råvaror, såsom elektroder, kryolit och flusspat, importerades. De krav som ställdes på aluminiumtillgången i och med upprustningen speciellt av flygvapnet voro stora och måste tillfredsställas. Visserligen lyckades det att under hela krigsperioden upprätthålla en avsevärd import av metall från Norge och Tyskland, men denna var allt annat än säker. Importen av aluminiumoxid nedgick fr. o. m. 1941, vilket förklarar produktionsnedgången detta och följande år.

På ett tidigt stadium utexperimenterade Svenska Aluminiumkompaniet en metod att av det i Boliden befintliga mineralet *andalusit* tillverka aluminium. Som råvara är visserligen andalusiten fattigare och mera förenad än den utomlands använda bauxiten, men sådan finnes ej inom landet. Framställningskostnaderna från *andalusit* bli av nämnda skäl högre. IK träffade år 1941 avtal med Svenska Aluminiumkompaniet om att bolaget vid Kubikensberg utanför Sundsvall skulle uppföra en ny fabrik för tillverkning dels av 6 000 årston aluminiumoxid från *andalusit*, dels ock av 1 800 ton ren aluminium. Kvantiteten aluminiumoxid ansågs bli tillräcklig även för Avestafabrikens behov. Den inhemska tillverkningen beräknades på detta sätt komma att uppgå till 3 600 ton per år, motsvarande ungefär tre fjärdedelar av landets dåvarande behov. Statsbidrag för den nya anläggningen beviljades och beloppet bestämdes skola återbetalas i form av en viss premie per ton framställd aluminiumoxid upp till 18 000 ton. De nödvändiga elektroderna och elektrodmassan kunde med någon svårighet importeras från Norge och Tyskland. En del elektrodmassa tillverkades dock inom landet. Vid Kubikensberg upptogs även tillverkning av syntetisk kryolit. Flusspat erhöles från en ny fyndighet vid Brantevik i Skåne.

Under de första avspärrningsåren bedrevs en intensiv insamling av aluminiumskrot, varur sammanlagt ca 1 000 ton metall kunde återvinnas.

Aluminium, såväl oarbetad metall och skrot som legeringar och halvfabrikat, lades under beslag redan fr. o. m. den 1/5 1940, först av alla metaller. Den reglering av aluminiumhushållningen som härefter igångsattes siktade till en nedsättning av förbrukningen till omkring hälften av den förutvarande. Tildelningen för civila ändamål måste följaktligen beskåras, vilket medförde en kännbar brist på bl. a. hushålls- och mejerikärl, karosseriplåt, kapsyler, folier, kedjeskydd för cyklar m. m. Tillverkning förbjöds av många artiklar, som förut plägat framställas av aluminium. Den inhemska produktionens framsteg och den över förväntan stora importen ökade emellertid raskt tillgången, så att handelsregleringen kunde upphävas redan den 1/3 1944. Under de senare krigsåren användes aluminium i stor utsträckning som ersättning för koppar och mässing, bl. a. inom den elektriska industrien. Beslaget hävdes dock först den 12/10 1949.

Vid avspärrningens slut visade det sig, att tillgångarna på aluminium i utlandet voro mycket stora. Priset pressades som följd härav ned t. o. m. under det år 1939 gällande. Det befarades, att en ohejdad import kunde komma att äventyra den inhemska produktionen, som ännu icke hade tillgång till råvaror och elkraft lika billigt som de utländska tillverkarna och icke heller var av den storleksordning, att tillverkningskostnaderna i övrigt kunde bringas ned till de utomlands gällande. För att säkerställa den inhemska tillverkningen under en övergångstid förordnade då Kungl. Maj:t den 6/7 1945 om importreglering för aluminium, innebärande att

oarbetad metall jämte legeringar och halvfabrikat fingo införas endast efter tillstånd av IK. Som villkor för införseltillstånd skulle gälla, att importören deltog i en samtidigt förordnad prisreglering på området. Denna prisreglering fick formen av ett av PKN och RFN gemensamt anordnat clearingförfarande för utjämning av priserna å svenskt och importerat aluminium. De av importörerna enligt systemet erlagda skillnadsbeloppen mellan fastställt avräkningspris och importpris skulle inbetalas till RFN och användas för att gottgöra den svenska aluminiumproducenten skillnaden mellan det för den svenska produktionen godkända priset och avräknings- eller poolpriset. För ändamålet inrättades inom RFN en särskild clearingkassa. Importregleringen och prisclearingen upphörde den 20/2 1946.

Sedan dess har den svenska aluminiumproduktionen fortsatt men baserats på billigare importerade råvaror. Den inhemska förbrukningen har stegrats till ungefär det tredubbla mot före kriget. Av försvarsberedskapskäl har genom beslut av 1949 års riksdag en subvention i form av produktionspremie medgivits producenterna (Svenska Aluminiumkompaniet och dess dotterföretag Svenska Aloxidverken) för utvidgningen av anläggningarnas kapacitet och för underhåll av den ej vidare utnyttjade oxidfabriken.

Silver.

Den inhemska förbrukningen av silver utgjorde före kriget ca 90 000 kg per år. Därav åtgick ungefär hälften för framställning av skiljemynt, ca en tredjedel för guldsmedshanteringen och resten för högkvalificerade industriella och medicinska behov. Inom landet producerades av Bolidenbolaget omkring 20 000 kg per år; resten av behovet täcktes genom import. Nya inhemska tillskott av mindre omfattning erhöles under kriget allt eftersom tillverkningen av bly ur silverhaltig blyslig kom i gång, varvid silvret kunde utvinnas som biprodukt. Under perioden 1/7 1943—1/7 1944 producerades sålunda inom landet 32 500 kg silver. Import av smärre kvantiteter silver och silverniträt till rimliga priser kunde under de första krigsåren ordnas i kompenstation mot exporterad slig. (Se St. o. F. IV sid. 318.) Dessutom kunde vissa fria partier hemtagas från Tyskland, Ungern och USA men till mycket höga priser.

Knapphet på silver uppstod relativt snart; såväl metallen silver som silverskrot visade en tendens att försvinna ur öppna marknaden och såldes till oskäligt höga priser. Även skiljemynten började användas som »råvara». Genom en av myntverket jämte de större privata silverförbrukarna bildad sammanslutning (Industrisilver, förening u. p. a.) kunde en viss fördelning av tillgängligt silver åstadkommas och prisökningar i viss grad bemästras. Inför den alltmera tilltagande knappheten visade sig dock denna anordning otillräcklig. En mera effektiv reglering av försörjningen befanns därför påkallad. Genom kungörelse den 16/4 1943 (nr 176) underkastades silver jämte silverniträt och halvfabrikat av silver importreglering på

sådant sätt, att för import av dessa varor krävdes tillstånd av IK. Syftet var att möjliggöra en dirigering av inkomna silverpartier, så att dessa i främsta rummet komme de kvalificerade behoven till godo. Den 30/6 s. å. fick IK uppdrag av Kungl. Maj:t att, sedan avsättning skett för monetära ändamål, föranstalta en ändamålsenlig fördelning av övriga förråd av silver och silverniträt. Vid denna tidpunkt hade redan sådana överenskommelser träffats, att allt inom landet framställt silver inlevererades till myntverket. Tack vare detta samt det gällande importförbudet var det lätt att övervaka silvertillskotten. Då inga större silverlager funnos hos förbrukare eller andra, var det icke nödvändigt att för reglering av förbrukningen förordna om beslag, vilket med åtföljande handelsreglering hade blivit svårt att effektivt övervaka. Genom samarbete mellan IK och myntverket ordnades beträffande nytt silver en ransonering av liknande slag som för andra metaller. Mot kommissionens tillståndsbevis utlämnade myntverket metall till förbrukarna.

Av vidtagna silverbesparande åtgärder märkes framför allt den i juli 1942 skeddä ändringen i myntlagen, varigenom silverhalten i en- och två-kronemynten nedsattes från 80 till 40 % och de mindre silvermynten ersattes med mynt av kopparnickel. Vid omarbetning av äldre mynt räckte alltså dessa till för i det närmaste dubbla antalet nya mynt. Denna nedsättning var även motiverad av att de gamla myntens metallvärde kommit att överstiga nominella värdet, varför mynten tenderade att försvinna ur rörelsen. Någon nämnvärd inskränkning i den industriella förbrukningen till silverlod, försilvring, tandamalgam, silverniträt m. m. behövde ej vidtagas. Däremot begränsades i hög grad tilldelningen till guldsmedsindustrien för tillverkning av äkta silvvervaror. I viss utsträckning kunde detta kompenseras därigenom att allmänheten gavs tillfälle att lämna gammalt silver i utbyte vid köp av nya silvvervaror.

Handels- och förbrukningsregleringen upphörde år 1947. Importförbudet kvarstod däremot samt uppgick i det samma år införda allmänna importförbudet.

Antimon.

Metallen antimon användes huvudsakligen som tillsatsmedel till bly och blylegeringar; största förbrukare äro ammunitions-, kabel- och ackumulatorfabrikerna. Konsumtionen, vilken före kriget uppgick till ca 180 ton per år, tillgodosågs helt genom import. Antimon lades liksom flertalet andra metaller under beslag fr. o. m. den 1/11 1941 och underkastades handels- och förbrukningsreglering, varigenom åtgången nedbragtes till omkring 120 ton per år. Denna förbrukning täcktes dels från lager, dels genom import från Tyskland, Ungern m. fl. länder. Hos ackumulatorfabrikerna och vid raffineringsverket i Landskrona skedde en avsevärd återvinning av hårdbly ur avfall. Handeln frigavs först den 17/2 1947; beslaget kvarstod till den 10/12 1949.

Kadmium.

Denna metall, vars huvudsakliga användning är till lätta ackumulatörer och för kadmiering, kunde de första krigsåren erhållas från Tyskland i utbyte mot vissa i Sverige framställda litiumsalter. Den genomsnittliga årsförbrukningen nedbragtes från omkring 70 till 40 ton. Då tillgången ytterligare minskades, måste kadmium nästan helt ersättas av järn och zink, varigenom fabrikatens kvalitet försämrades. Handelsregleringen hävdes den 1/4 1946, beslaget — liksom för flertalet metaller — den 10/12 1949.

Magnesium.

Behovet av magnesium, vilket uppgick till omkring 250 ton per år och nästan helt gällde krigsindustriella ändamål, kunde i stort sett täckas från lager som tidigare importerats från Tyskland och Italien. Handelsregleringen upphävdes den 1/3 1944 samtidigt som för aluminium, beslaget den 10/12 1949.

Bleckplåt.

	Statistiska data beträffande bleckplåt (ton)						
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Inhemsk produktion	—	—	—	—	319	1 492	1 878
Import	23 600	16 700	14 800	7 200	5 300	1 200	1 300
Export	120	170	—	—	—	—	35
Inhemsk förbrukning	21 000	20 000	15 000	5 700	5 900	5 100	5 900
Lager vid periodens slut	11 700	8 300	8 200	9 600	9 300	7 000	4 200

Före kriget voro de svenska bleckplåtförbrukarna helt beroende av import framför allt från Tyskland. Bleckplåt är ett billigt, lättformbart och »rostfritt» material, som användes varhelst man önskar plåt av bättre kvalitet än galvaniserad eller svartplåt och i prishänseende billigare än metallplåt. Normalt förbrukades ca 20 000 ton per år, varav omkring 14 500 ton för konservemballage. Den övriga förbrukningen åtgick till tekniskt emballage, mjölkkeglor och allehanda burkar och behållare framför allt för hushållsändamål.

Under avspärrningens första tid kunde bleckplåt alltjämt importeras från Tyskland. Dock måste därvid kompensation lämnas i form av rent tenn. Sådant ställdes till förfogande från RFN:s lager, men allt eftersom dessa krympte blev det svårare att upprätthålla importen. Vid ett tillfälle kunde utbyte arrangeras med Norge, varvid svenska plåtvalsämnen byttes mot norsk bleckplåt. Någon import av sådan plåt västerifrån var ej möjlig, då där rådde stor knapphet på denna vara.

Att starta en helt ny tillverkning inom landet visade sig bliva alltför kapitalkrävande och beräknades också komma att taga alltför lång tid, samtidigt som ytterligare krav därigenom skulle komma att ställas på landets redan förut otillräckliga järn- och bränsleförsörjning. Som nödåtgärd träffades under hösten 1942 avtal dels med Domnarvets järnverk om tillverkning fr. o. m. år 1943 av vissa partier tunn svartplåt och dels med AB Bleckvarufabriken i Malmö om ytbeläggning av den framställda plåten genom galvanförtening på ena sidan och galvanförzinkning på den andra. Jämte den plåt som på annat sätt ytbehandlades ansågs den på angivet sätt galvaniserade plåten kunna bidra till att tillgodose konservfabrikernas oundgängliga behov av plåteballage. Andra ersättningsmaterial som användes voro lackerad svartplåt, papp, glas och aluminiumplåt, men även dessa varor voro svåråtkomliga.

Vid rådande knappa försörjning med bleckemballager blev det en angelägen uppgift att tillse, att förhandenvarande tillgångar blevo på ändamålsenligaste sätt fördelade. Redan år 1940 träffade IK i samråd med LK överenskommelser med konserv- och bleckvarufabrikanter, importörer och grossister om en viss frivillig inskränkning av förbrukningen samt övervakning av försäljning och lagring. Emellertid gjorde sig efter hand, i samma mån som de inhemska lagren minskades och importmöjligheterna inskränktes, krav på en mera verksam reglering av förbrukningen gällande, så mycket mer som ökade militära behov framträdde samt stegrade anspråk på konservinläggningar till följd av den av den felslagna foderskörden nödvändiggjorda stora utslaktningen. Detta föranledde Kungl. Maj:ts beslut om beslag å bleckplåt fr. o. m. den 1/9 1941 samt om reglering av handeln med bleckplåt och obegagnat emballage, som helt eller delvis tillverkats av sådan plåt. Fr. o. m. den 1/1 1943 lades även järnplåt av 1 mm tjocklek, överdragen å ena sidan med tenn, å andra sidan med zink eller annat ämne, under beslag och underkastades handelsreglering efter samma grunder som gällde i fråga om bleckplåt. Det ransoneringssystem, som på grundval av beslagen utbildades, sköttes av IK genom dess metallavdelning men i allt som rörde konservemballager i samverkan med LK. Tillgängliga mindre partier grövre plåt, som ej passade för emballage, fördelades på tillverkare av s. k. krönta mått. Av emballageplåten användes 10 å 15 % för tillverkning av mjölkkeärl och oundgängligt tekniskt emballage, medan drygt 80 % reserverades för konservindustrien.

Ransoneringen av konservemballager grundade sig i huvudsak på konservfabrikernas förbrukning av bleckplåt under år 1938 och innefattade i regel ett dubbelt licenseringsförfarande. Konservfabrikanten hade härvid att först söka licens för inköp av bleckemballager för visst konserveringsändamål samt därefter överlämna det erhållna tillståndsbeviset till sin plåtleverantör. Denne ägde sedan i sin tur göra framställning om licens för inköp av den kvantitet bleckplåt som åtgick för

beställningen, vilken licens berättigade honom att hos importör inköpa en mot beviset svarande plåtkvantitet. Därest konservfabrikanten jämväl var importör av bleckplåt, utställdes den honom beviljade licensen att avse uttag ur eget lager.

Fördelningen av bleckplåt till konservindustrien kunde icke på förhand bestämmas annat än till sin totalkvantitet. Varje år uppkommo skiftande behov, förorsakade av växlingar i skörderesultat, slakt och fiskfångst. Den tillgängliga plåten fick därför ransoneras allt efter omständigheterna, så att de viktigaste livsmedlen i första hand kunde tillvaratagas.

Särskilda bekymmer vållade den stora utslaktning, som ägde rum framför allt under år 1941. Då tillgängliga fryslagerutrymmen fylldes, måste LK för tillvaratagande av slaktvaruöverskottet föranstalta om en betydande konservering. För denna måste stora mängder bleckplåt ställas till förfogande. Sammanlagt tillverkades i LK:s regi ca 18 milj. enkiloburkar med köttkonserver, för vilka åtgick en plåtkvantitet om ca 4 000 ton.

I allmänhet bestämdes, att bleckplåten i första hand skulle användas för matnyttiga konserver till låga priser samt att burktyper, som ur plåtsynpunkt visat sig odryga, skulle undvikas. Förbud meddelades att förse burkarnas lock med »tungor» för öppnandet, vilket förut varit vanligt. Härigenom undveks en del onödigt plåtspill vid tillverkningen. Det ävenledes meddelade förbudet att förse konservemballaget med dekor hade till syfte att emballagets användningsområde ej skulle på förhand fastslås.

Då importmöjligheterna under åren 1942—44 avsevärt försvärades, medgavs icke, att osteriliserade konserver inlades i bleckplåtsemballage, varvid dock undantag gjordes för s. k. återvunnet emballage, d. v. s. bleckburkar som tidigare använts och efter rengöring och nedskärning samt påsättning av nytt lock kunde tagas i anspråk för förnyad användning.

Ännu länge efter krigets avslutande rådde ute i världen en mycket kännbar brist på bleckplåt på grund av många eftersatta behov och på grund av Tysklands bortfall som producent. Importen till Sverige, vilken var beroende på »allokering» av de amerikanska myndigheterna, mötte därför fortfarande stora svårigheter och förbrukningsregleringen måste fortgå i flera år. Härtill bidrog ock den stränga begränsningen av den dollarbetalda importen, vilken medförde att ej ens de kvoter som från amerikansk sida erbjödös kunde i sin helhet utnyttjas.

Under våren 1949 genomfördes en lättnad i licensgivningen så tillvida att konservfabrikanterna då medgavos rätt att efter eget bestämmande använda tilldelade plåtkvantiteter. I slutet av 1949 upphävdes den amerikanska allokeringen och ungefär samtidigt genomfördes en affär, som tillförde Sverige en betydande kvantitet tysk bleckplåt. Då i början av år 1950 större dollarbelopp kunde ställas till förfogande för import, blev läget sådant, att bleckplåtsregleringen kunde hävas. Den upphörde jämte beslaget med utgången av april 1950 genom kungörelse den 21/4 s. å.

Elektroder.

Vid drift av elektriska ugnar för tackjärns- och stålframställning, vid ferrolegeringsverk och karbidverk m. m. samt vid elektrolytisk industri erfordras som nödvändigt hjälpmaterial elektroder. Då Sverige för sitt behov av hithörande material sedan gammalt varit väsentligen beroende av utländsk tillförsel, uppstod här under kriget ett försörjningsproblem, som visserligen icke tillhörde de större men som, därför att det rörde nyckelvaror för viktiga tillverkningar, måste betraktas som mycket betydelsefullt.

Av elektroder brukas inom svensk industri olika slag, nämligen dels grafitelektroder och kolelektroder, dels s. k. söderbergselektroder. Grafitelektroder tillverkas genom grafitering av »råa» kolelektroder, s. k. råelektroder. Denna omvandling sker genom upphettning på elektrisk väg. Söderbergselektroderna, vilka i viss mån äro att betrakta som ersättningsmaterial men för en del ändamål få anses lämpligare och driftekoniskt bättre än grafit- eller kolelektroder, tillverkas genom instampning av elektrodmassa i rörmantlar av tunnplåt. Vid aluminiumframställning förbrukas ett särskilt slag av elektrodmassa (specialmassa), på vilken ställas väsentligt högre fordringar, bl. a. med hänsyn till frihet från kiselsyra och järn, än vad fallet är med massa av ordinär kvalitet.

Grafitelektroder hade i många år före kriget tillverkats inom landet vid en anläggning i Trollhättan, tillhörig Skandinaviska Grafitindustri AB, ett av nordamerikanska intressen behärskat företag, på grundval av från USA importerade råelektroder. Direkt användbara kolelektroder importerades däremot från Tyskland, medan tillförsel av elektrodmassa mestadels skedde från Norge.

Den genomsnittliga årsförbrukningen av ifrågavarande varor uppgick under åren 1936—38 till följande ungefärliga kvantiteter: grafitelektroder 760 ton, kolelektroder 2 600 ton och elektrodmassa 3 200 ton eller sammanlagt 6 560 ton.

Importen av råelektroder från Amerika upphörde i huvudsak efter avspärningen 1940; vissa smärre partier inkommo dock mot slutet av året över Petsamo. Den bortfallna införseln ersattes emellertid genom nyupptagen import från Tyskland. Leveransavtal härom ingicks med Siemens Plania-Werke i Berlin, varvid som motprestation från svensk sida garanterades återleverans av vissa kvantiteter elektroder i grafiterat skick. Då även importen av färdiga kolelektroder fortfor, mötte försörjningen under de första krigsåren inga större svårigheter. T. o. m. den sedan längre tid pågående svenska exporten av grafitelektroder till Norge upprätthölls.

Den fortsatta tillförseln från Tyskland måste emellertid självklart betrak-

tas som osäker och åtgärder syntes därför böra vidtagas för att inom landet åstadkomma en självständig produktion av rådelektroder. IK upptog redan under våren 1941 förhandlingar därom med grafitindustribolaget och förberedelser igångsattes för att utöka Trollhätteverket medelst en anläggning för rådelektrodtillverkning med en årskapacitet av ca 1 200 ton. Det syntes icke omöjligt, att en produktion av denna omfattning rätt snart kunde komma till stånd, varigenom behovet av grafit elektroder — vilket vuxit sedan förkrigstiden — skulle kunna i huvudsak fyllas. De erforderliga råvarorna — stenkoltjärna eller beck samt petroleumkoks och antracit eller, som nödfallsutväg, stenkolskoks — voro visserligen av utländskt ursprung (stenkoltjärnan dock framställd vid svenska gasverk), men då de behövliga kvantiteterna voro jämförelsevis små, antogs det icke skola möta större svårigheter att tillgodose behovet. I juli 1942 slöt IK, efter erhållet hemyndigande, avtal med Skandinaviska Grafitindustri AB angående utvidgning av bolagets anläggning på angivet sätt. Genom förhöjt pris på färdiga grafit elektroder samt garanterad avsättning till sådant pris skulle bolaget enligt avtalet bli i stånd att hastigt avskryva kostnaden för nyanläggningarna.

Den sålunda planerade produktionen av rådelektroder blev emellertid genom mellankommande hinder länge fördröjd. Först under senare delen av 1944 kom densamma i viss mån i gång. Ända dittills hade den tyska exporten, om än i minskad utsträckning, kunnat fortgå. Då denna nu småningom upphörde, blev den nystartade inhemska produktionen av verklig betydelse. Försörjningsläget var dock från hösten 1944 mycket ansträngt. Redan under 1945 lyckades det att åter öppna import på hithörande område från Förenta staterna, och härefter kunde försörjningen anses tryggad.

Knappheten på kol- och grafit elektroder medförde, att ansträngningar med gott resultat gjordes för att, där så lämpligen kunde ske, ersätta nämnda slag av elektroder med söderbergselektroder. Genom den ökade användning, som dessa därigenom fingo, steg förbrukningen av elektrod massa kraftigt. Den uppskattades sålunda för år 1942 till ej mindre än ca 9 000 ton, oberäknat förbrukningen av specialmassa för aluminiumtillverkningen.

Elektrod massa hade, som förut nämnts, före kriget importerats från Norge. Genom de under kriget träffade överenskommelserna rörande det svensk-norska varuutbytet säkerställdes fortsatt tillförsel av elektrod massa från Norge. Uppgörelserna härom omfattade import av för 1941 6 200 ton och för 1942 6 700 ton; för 1943 nedsattes kontingenten till 5 000 ton. I kompensation för dessa norska exportmedgivanden åtog man sig från svensk sida export till Norge av stenkoltjärna i en omfattning motsvarande $\frac{1}{3}$ av den importerade massans vikt.

Emellertid saknades icke helt en svensk produktion av elektrod massa.

Denna var ännu år 1941 av tämligen begränsad storlek och bedrevs vid vissa verk (Wargön, Gullspång, Ljungaverk, Domnarvet och Götaverken) huvudsakligen för eget behov. Inträffade svårigheter från norsk sida att uppfylla gjorda leveransutfästelser föranledde IK att år 1943 vidtaga åtgärder för en väsentlig utökning av den inhemska tillverkningen av elektrodmassa, vilken måste anses så mycket mer betydelsefull som även den tyska elektrodexporten nu började svikta. Anskaffningen av erforderliga råvaror — antracit och koks samt stenkoltjära eller stenkoltjärebeck — syntes ej erbjuda hinder. Bästa förutsättningen för en mera avsevärd produktionsökning visade sig förefinnas vid Wargöns AB:s smältverk. Med nämnda bolag träffade IK i september 1943 avtal, varigenom bolaget åtog sig att utvidga sin tillverkningskapacitet för elektrodmassa från förutvarande 3 000 till 7 500 ton per år. Den behövliga fabriksutvidgningen skulle vara färdig senast den 1/3 1944. Bolaget förband sig att driva tillverkningen med fullt utnyttjande av kapaciteten, till dess 7 000 ton massa framställts, dock med viss rätt att dessförinnan avbryta eller minska densamma. Kronan förbehöll sig förhandsrätt att till visst bestämt pris inköpa framställd massa utöver bolagets egen förbrukning samt garanterade avsättning till samma pris för intill 7 000 ton massa, framställd före utgången av mars 1945.

Tack vare de vidtagna åtgärderna steg den inhemska tillverkningen av elektrodmassa, så att den under krigets sista år ungefär täckte förbrukningen. Kvaliteten hos den svenska massan var god, fullt jämförbar med kvaliteten hos norsk massa.

Vad beträffar den specialmassa, som erfordrades för aluminiumframställningen, skedde import därav under kriget till en början från Norge men senare uteslutande från Tyskland. Behovet angavs under de första krigsåren till ca 1 200 ton per år men steg senare efter tillkomsten av det nya aluminiumverket vid Kubikenborg till ungefär det dubbla. På föranstaltande av IK, som härvid handlade i samverkan med AB Svenska Aluminiumkompaniet, igångsattes med statligt understöd omfattande försök att åstadkomma en svensk tillverkning av ifrågavarande kvalitetsmassa. Något definitivt resultat av dessa försök nåddes dock icke, beroende främst på svårigheten att erhålla en tillräckligt askfri koks. Sverige förblev därför ända till krigets slut för sitt behov av aluminiummassa hänvisat till utlandet.

Fördelningen av förefintliga tillgångar å elektroder av utländskt eller inhemskt ursprung mellan olika förbrukande industrier och särskilda företag verkställdes av IK i samförstånd med producenterna och i proportion till vederhörande förbrukares uppgivna behov. Avyttringen av RFN:s lager skedde helt efter IK:s anvisningar. Från slutet av 1945, då försörjningen kunde anses i det stora hela någorlunda tryggad, upphörde all kontroll över handeln med hithörande varor.

Elektrisk lednings- och installationsmateriel.

De viktigaste försörjningsproblem, som under krigsåren uppkommo för behovstäckningen med avseende på elektriska ledningar och installationer, gällde tillgången på metaller, framför allt koppar och bly. Därtill kommo vissa andra varor, erforderliga för kabeltillverkningen, främst gummi samt en mångfald installationsartiklar, beträffande vilka landet till största delen var beroende av tillförsel utifrån.

Redan på ett tidigt stadium av kriget vidtogos åtgärder, vilka syftade till att reglera fördelningen och användningen av metaller och ledningsmateriel. Det tidigaste tvångsingripandet av intresse i detta sammanhang var det beslag på aluminium och vissa tillverkningar därav, däribland tråd och kablar, som trädde i kraft den 1/5 1940. Av väsentligt större betydelse med hänsyn till elektrisk ledningsmateriel var emellertid beslaget på koppar och kopparlegeringar m. m. fr. o. m. den 1/4 1941, emedan detta omfattade bl. a. alla slag av oisolerade och isolerade kablar, ledningar och tråd av dylik metall. Bly lades jämte en rad andra metaller och halvfabrikat därav under beslag fr. o. m. den 1/11 1941.

Det ransoneringsystem på kraftledningsområdet, som successivt upprättades och som inom IK handhades av dess elektriska byrå, grundade sig främst på kopparbeslaget, och licensgivningen hänförde sig till i materielen ingående kvantitet koppar. Detta var fallet jämväl beträffande licenser för blymantlad kabel, men då blytillgången särskilt under åren 1942—43 var dålig, bedömdes ansökningar dessa år även med hänsyn tagen till blyinnehållet i kablarna. På samma sätt bedömdes under de år då gummi-försörjningen var särskilt knapp ansökningar avseende speciellt gummi-slangledning med en viss hänsyn till gummiinnehållet.

När råvaruförsörjningen efter krigets slut förbättrades, måste ransonereringen av elektriska kablar och ledningar alltjämt bibehållas på grund av att den inhemska produktionen jämte importen icke på långt när kunde täcka de oerhört stora behov, som ackumulerats under de tidigare ransoneringsåren. Ransonereringen infördes den 1/4 1941 och hävdades ej fullständigt förrän den 1/7 1949.

I anslutning till kopparbeslaget utfärdade IK vissa tillämpningsbestämmelser den 31/3 1941 (meddelande nr 16), vilka dels avsågo regleringen av kopparhushållningen över huvud, dels hade avseende speciellt på elektriska ledningar och anläggningar. Riktlinjer uppställdes för att nedbringa behovet härav och föreskrifter meddelades angående förfaringssättet vid ingivande av ansökan om tillstånd till inköp eller användning av koppar för ledningsändamål.

De elektriska ledningarna indelades i två klasser, nämligen klass A: ledningar, avsedda för överföring av större kraftbelopp (friledningar och jordkablar för över 10 kV), och klass B: ledningar, huvudsakligen

avsedda för detaljdistribution (friledningar och jordkablar för högst 10 kV), samt gummiisolerade ledningar för lågspänning. Ansökning avseende tilldelning för anläggningar hänförliga till klass A skulle för att möjliggöra kommissionens bedömande av ansökningen åtföljas av utredning angående belastnings- och spänningsförhållanden. Ansökningar avseende tilldelning för anläggningar hänförliga till klass B skulle däremot åtföljas av intyg enligt särskilt formulär utfärdat av någon av IK auktoriserad intygsgivare. Dennes uppgift var att granska projektet och kontrollera att installationens omfattning och dimensionering stod i överensstämmelse med kommissionens föreskrifter. Anordningen med auktoriserade intygsgivare infördes, emedan det skulle varit omöjligt att centralt på ingående sätt granska ritningar samt kontrollera ledningsareor och ledningslängder för varje installation. De auktoriserade intygsgivarna utsågos företrädesvis bland konsulterande elektroingenjörer, elektriska länskonsulenter, distriktsingenjörer och elverksingenjörer. Antalet auktoriserade intygsgivare uppgick till ca 350 st. fördelade över hela landet. Kommissionen utarbetade en normaltaxa som vägledning för fastställandet av skäligt arvode för intygsgivarnas granskningsarbete.

Till följd av knappheten på materialier för kabeltillverkningen konstruerades ersättningsledningar, som temporärt godkändes av kommerskollegium. Dessa utgjordes bl. a. av blylösa kablar med pappersisolering eller falsad mantel av galvaniserat järnband, med eller utan yttre omspinning, blylösa gummiledningar med gummifyllnaden ersatt av bitumenimpregnerat papper, järnbandsarmerade och försedda med pappersgarmsomspinning, samt pappersisolerade kuhledningar.

Den redan tidigare svåra bristen på kablar och ledningar förvärrades i hög grad under år 1945 genom den under fem månader pågående verkstadskonflikten, i vilken även kabelfabrikerna voro indragna.

Då bestämmelserna angående tilldelning av koppar för landsbygdselektrifiering, elverk, industri o. s. v. uppvisade väsentliga olikheter, synes det lämpligt att behandla de olika kategorierna var för sig.

Landsbygdselektrifiering.

Med hänsyn till vikten av att livsmedelsförsörjningen i möjligaste mån tryggades och stöddes gavs tilldelning av koppar för jordbrukets elektrifiering i förhållandevis riklig mån; särskilt var detta fallet, när jordbruksfastigheterna avsetts att fullständigt elektrifieras.

I IK:s meddelande den 28/8 1941 (nr 29), vilket innehöll redogörelse för av kommissionen tillämpade principer beträffande koppertilddelning för landsbygdselektrifiering, underströks att koppar i främsta rummet måste reserveras för jordbruksselektrifiering (tröskning, mjölkning, kvarn- och sågdrift etc.), medan tilldelning icke kunde påräknas för installationer som helt eller övervägande avsågo belysning. Som kvalificeringsgrund för

koppartilldelning uppställdes fordran på att minst 70 % av de CB-enheter som skulle elektrifieras utgjordes av jordbruks- eller motorkraftenheter samt att totalbehovet av koppar för det yttre ledningsnätet ej överskred 10 (senare 12) kg per CB-enhet. (Med CB-enhet avsågs tariffenhet — te — beräknad enligt vattenfallsstyrelsens normaltariff. Härvid räknades 1 te per hektar odlad jord, medan för varje ansluten motorhästkraft antalet te beräknades i förhållande till utnyttjningstiden. Varje ansluten bostadslägenhet räknades som 2 te med tillägg av 1 te för varje rum med eldstad och $\frac{1}{2}$ te för rum utan eldstad.)

Då det senare visade sig, att kvalificeringsbestämmelserna icke verkade på önskvärt sätt, upphävdes dessa och ersattes enligt meddelande den 27/3 1944 med bestämmelser om å ena sidan viss större maximal tilldelning dels per hektar odlad jord för sådana jordbruksfastigheter, vilkas maskiner för tröskning eller mjölkning omedelbart skulle nyelektrifieras, dels per CB-enhet motorhästkraft för hantverk, småindustri o. d., och å andra sidan viss mindre maximal tilldelning för belysnings- och övriga konsumenter.

Då efter krigets slut försörjningen med koppar förbättrades, meddelade IK i september 1945, att de tidigare fastställda tilldelningsnormerna icke längre skulle tillämpas utan att man vid planering av anläggningar skulle förutsätta att dessa i stort sett dimensionerades enligt förkrignormer. Ransoneringen av blank koppartråd och kopparlina upphörde den 8/10 1945.

Framför allt på grund av bristen på fotogen inkom under krigsåren ett relativt stort antal ansökningar om koppar för smärre, privata belysningsanläggningar, främst för vindelverk. Det övervägande antalet vindelverk utfördes för klenspanning och ledningarna måste på grund härav bli mycket grova och kopparbehovet stort. Dylika anläggningar tillkommo företrädesvis vid gårdar på öar eller på annat sätt isolerade, så att anslutning till något distributionsnät var utesluten. Sammanlagt torde under kriget omkring 200 vindelverk ha monterats. I genomsnitt erfordrades 25 kg koppar per anläggning och totalförbrukningen bör sålunda ha varit omkring 5 ton.

En åtgärd som vidtogs under år 1944 i avsikt att bidra till kopparförsörjningen särskilt för landsbygdselektrifieringen var att utnyttja använd koppartråd tillhörig telegrafverket. Denna tråd hade tidigare använts i interurbanledningar och nedtagits i samband med att dessa ledningar förlagts i kablar i marken. Under årens lopp hade betydande kvantiteter 3 mm tråd på detta sätt samlats. IK meddelade, att fr. o. m. januari 1944 denna tråd skulle användas, där normalt 6 mm² koppartråd skulle ha lagts upp, och så långt möjligt även ersätta 10 mm² tråd. Ifrågavarande ersättningsstråd kunde mot licens inköpas från telegrafverkets förråd på skilda platser i landet. Leverans kunde ske omgående i motsats till vad fallet var med fabriksny tråd, för vilken leveranstiderna voro mycket långa. Försäljningen av 3 mm tråd från telegrafverket uppgick till ca 600 ton.

På grund av den rådande bristen på fotogen och motorbrännolja framtvingades en elektrifiering av landsbygden i snabbare takt än tidigare varit fallet. Verksamheten underlättades genom de betydande anslag som riksdagen beviljade för lämnande av bidrag utan återbetalningsskyldighet till elektrifieringsföretag, vilka på grund av särskilda förhållanden icke kunde beräknas bli självbärande. Sammanlagt uppgingo dessa anslag för budgetåren 1940/41—1948/49 till nära 50 milj. kr. Knappheten på koppar medförde emellertid tyvärr, att distributionsledningarna måste dimensioneras i underkant samt att man även för lågspänningsledningar tvingades använda järnkopparlina, järntråd och i mindre utsträckning stålaluminiumlina. Erforderlig utbyggnad av tidigare elektrifierade områden, där ledningarna genom belastningsökning behövde förstärkas, måste även eftersättas.

När ransoneringen började, uppskattades antalet icke elektrifierade hushåll till ca 300 000. Under åren 1941—45 elektrifierades omkring 200 000 hushåll, varav ca $\frac{1}{3}$ med statsbidrag. Den kvantitet koppar som licenserades för Orts- och gårdsledningar under dessa år uppgick till ca 9 000 ton. Den torde icke ha utgjort mer än ca $\frac{1}{3}$ av vad som skulle ha förbrukats vid obegränsad koppartillgång.

Elverk och liknande företag för kraftdistribution.

När beslaget på koppar den 1/4 1941 trädde i kraft, stod det klart att fördelningen av tillgänglig materiel för elverkens behov icke kunde ske efter enhetliga grunder. Vissa elverk voro i kraftig utveckling, andra icke. En del hade just avslutat utvidgnings- eller omlägningsarbeten, andra stodo i begrepp att påbörja planerade arbeten, och ofta voro dessa arbeten oundgängligen erforderliga för att icke städernas eller samhällenas försörjning med kraft och ljus skulle äventyras. Vissa elverk hade jämförelsevis goda lager av ledningsmateriel, andra hade det icke. Varje elverk måste därför behandlas mer eller mindre individuellt och med beaktande av just vid detta verk rådande speciella förhållanden.

I meddelande den 31/10 1941 (nr 44) utfärdade IK bestämmelser angående tilldelning av koppar till kommunala elverk och därmed jämställda. Härvid skildes på två slag av kopparförbrukning, nämligen dels *löpande förbrukning*, som avsåg normalt underhåll, förstärkning och mindre utvidgningar av befintliga nät, och dels *speciell förbrukning*, som avsåg utbyggnad av nya nät eller större utvidgningar av befintliga nät.

Tilldelningen av ledningar för löpande förbrukning anpassades efter normalbehovet. Detaljerade föreskrifter meddelades hur ett elverks normalbehov skulle deklarerars, varvid dels kopparinvesteringen i distributionsnätet, dels tillväxttakten skulle läggas till grund. Med stöd av det deklarerade normalbehovet fastslog kommissionen tilldelningskvantiteten för löpande förbrukning till 25 % av normalbehovet. Tilldelningsperioden gällde för ett år, d. v. s. till utgången av oktober 1943. För erhållande av koppar

för speciell förbrukning ålades elverken att samtidigt med licensansökan insända sådana underlag i form av ritningar, beräkningar, belastningssiffror m. m., att kommissionen kunde bedöma angelägenhetsgraden av arbetet i fråga.

Nästa tilldelningsperiod bestämdes att omfatta tiden 1/11 1943—31/12 1944.

Som ett led i en undersökning beträffande skrottillgångarna inom landet infortrade IK i början av år 1942 uppgifter från elverk angående s. k. »döda jordkablar». Härmed avses sådana kablar, vilka på grund av ändrade dispositioner förblivit liggande strömlösa i gator och av kostnadsskäl eller av andra orsaker icke uppgrävts. Efter jämförelse mellan å ena sidan uppgrävnings- och skrotningskostnaderna och å andra sidan den kvantitet koppar som kunde utvinnas genom nedskrotning indelades de deklarerade döda kablarna i olika klasser. Vissa elverk uppmanades att på egen bekostnad uppgräva en del av de döda kablarna mot sådan gottgörelse, att den återvunna metallen fick disponeras för tillverkning av jordkablar utanför ordinarie tilldelning. Till följd av den mycket restriktiva tilldelning av blymantlade kablar och ledningar, som IK med hänsyn till blyförsörjningen måste tillämpa under 1942 och ännu mer 1943, blevo de döda jordkablarna till största delen uppgrävda under sistnämnda år. De metallkvantiteter som härigenom tillfördes marknaden torde kunna uppskattas till ca 100 ton koppar och 100 ton bly.

Till förbrukare av jordkabel, som icke kunde tillhandahålla blyskrot i erforderlig utsträckning för sökt kabeltilldelning, gavs under år 1943 i vissa fall licens med förbehåll att importerat spanskt bly, vilket var avsevärt dyrare än Bolidenblyet, skulle komma till användning vid kabeltillverkningen.

Efter utgången av år 1944 ändrades i viss mån principerna för elverkens tilldelning. På IK:s anmodan hade elverk och distributionsföretag dessförinnan inkommit med preliminär, till olika ledningsslag specificerad uppgift på oundgängligt behov av koppar utöver medgiven tilldelning för löpande förbrukning. Med stöd av sålunda erhållna behovssiffror, kännedom om elverkens procentuella andel av totala tilldelningen under tidigare år samt kännedom om kabelverkens produktionsförmåga fastställde kommissionen tilldelningen för år 1945 till 80 % av anmält behov för speciell förbrukning. På samma sätt infortrades i slutet av år 1945 uppgifter angående kabelbehovet för 1946, varvid man emellertid ej längre skilde mellan behov för löpande och speciell förbrukning. Däremot deklarerades behovet av kablar för 20 kV och högre spänningar skilt från övriga kablar. I den mån kablarna för 20 kV och högre spänningar av kommissionen bedömdes såsom erforderliga, beviljades dessa till 100 %. För övriga kablar medgavs 60 % tilldelning av anmält behov, såvida ej alldeles särskilda skäl kunde anföras för större tilldelning.

För år 1947 kunde, till följd av materialbrist och förlängda leveranstider vid kabelverken, icke mer än 50 % tilldelning av anmält behov medgivas av svensktillverkade kablar. Elverken uppmanades att köpa importerade kablar, i den mån detta var möjligt, och IK utfäste sig att utställa förbrukningslicens för de kvantiteter som verken lyckades importera. Genom att från svensk sida tillhandahölls bly och i vissa fall även koppar för kabelbeställningar vid fabriker i Italien, England och Belgien erhöles betydande leveranser utifrån. Kopparinnehållet i den under år 1947 importerade starkströmsjordkabeln var ungefär 1 250 ton; större delen härav torde ha levererats till elverk.

För år 1948 medgavs 75 % tilldelning av anmält behov och för 1949 90 %.

Fr. o. m. den 2/5 1948 hävdades ransoneringen för alla elektriska kablar och ledningar med undantag för blymantlade sådana samt gummislangledning och dynamotråd. De sålunda undantagna ledningsslagen frigåvos fr. o. m. den 1/7 1949, men enligt överenskommelse med kabelverken skulle leveranser även efter nämnda dag i första hand ske till köpare som hade licenser liggande hos fabriker.

På grund av brist på järnband för armering av jordkablar, vilken började göra sig gällande mot slutet av år 1945 och successivt förvärrades, föreskrev IK i samråd med kommerskollegium den 7/5 1945, att 1 kV jordkablar med area över 35 mm² fingo armeras med endast ett järnband, under det att järnbandsarmering ej alls fick utföras på kablar med klenare area. Kablar för högre spänningar än 1 kV fingo även i fortsättningen armeras med dubbla järnband. Inskränkningarna i järnbandsarmeringen inneburo givetvis en betydande försämring av kvaliteten, men man räknade med att ej behöva tillämpa dessa restriktioner längre än till årets slut. Tyvärr medförde importregleringen från mars 1947, att bandförsörjningen icke blev tillfredsställande förrän vid samma tid som ransoneringen av jordkablar kunde helt hävas, d. v. s. från juli 1949. Under den tid som restriktionerna i fråga om järnbandsarmeringen voro gällande lämnade IK emellertid dispens för kablar med normalt utförande, när synnerliga skäl härtill förelågo.

För fördelningsnät i städer och samhällen licenserades åren 1941—47 kablar och ledningar med kopparinnehåll i följande omfattning:

1941 (fr. o. m. april).....	841 ton	1945	2 055 ton
1942	671 »	1946	2 491 »
1943	612 »	1947	3 985 »
1944	1 129 »		

Den synnerligen låga tilldelningen under de första åren var möjlig endast därigenom att elverkens nät vid krigets början i stor utsträckning voro väl utbyggda och rikligt dimensionerade. Överbelastningen av kabelnäten växte emellertid år för år, och härigenom nedsattes driftsäkerheten i oroväckande grad.

Industri och hantverk.

Då utförandet av elektriska anläggningar vid industrier i väsentliga avseenden skiljer sig från andra installationer, befanns det nödvändigt att utfärda särskilda instruktioner och föreskrifter för detta slag av anläggningar.

I meddelande den 15/11 1941 (nr 47) lämnades detaljerade bestämmelser för användningen av ledningskoppar i fasta elektriska starkströmsinstallationer för hithörande ändamål. I samband härmed uppdrogs en gräns mellan vad som skulle betraktas som industri å ena sidan och som hantverk eller småindustri å den andra. Utslagsgivande var härvid produkten av antalet arbetare och sammanlagda märkeffekten hos installerade elektriska motorer och industriella värmeapparater (dock ej för lokaluppvärmning). Överskred denna produkt 400, var rörelsen att betrakta som industri, i annat fall som hantverk eller småindustri. Då emellertid bestämmelserna i allt väsentligt voro lika för de två kategorierna av företag, blev merendels prövningen av licensansökningarna densamma i båda fallen.

Liksom vid tilldelning av koppar till elverk skilde man också vid tilldelning till industriella företag mellan arbeten avseende reparationer och underhåll samt mindre utökningar av befintliga anläggningar å ena sidan samt nyanläggningar och större utvidgningar å den andra. För reparationer, underhåll och mindre utökningar medgavs en generell tilldelning, s. k. samlingslicens. Kvantiteten fastställdes i förhållande till den av företaget deklarerade förbrukningen för samma ändamål under år 1940. Samlingslicens beviljades mot ansökan för ett kvartal i sänder. Ansökningar om koppar för nyanläggningar ävensom för större utökningar av befintliga installationer skulle av industriföretagen styrkas genom sådan utredning som kunde läggas till grund för behovsprövning. Vidare skulle styrkas, att vederbörande kraftleverantör ville leverera erforderlig kraft för den projekterade anläggningen.

Nyssnämnda meddelande den 15/11 1941 innehöll utförliga bestämmelser om vilka installationer som fingo och vilka som icke fingo utföras. Bl. a. förtjänar framhållas, att koppar kunde erhållas för ersättande av importerat bränsle med elektrisk kraft. Ansökningar i detta syfte avsågo huvudsakligen installation av elektriska ångpannor. Ärendena avgjordes i samråd med BK och utslagsgivande för bedömningen var kvantiteten sparad kol ställd i relation till kopparbehovet.

Då IK principiellt icke medgav tilldelning av koppar för elektriska anläggningar till andra än dem som innehade kommerskollegii behörighetsbevis för utförande av dylika anläggningar, kunde företag som icke hade egen verkmontör ej erhålla tilldelning av koppar. Ansökan skulle i sådana fall göras av den installatör som skulle utföra arbetet. Denne kunde för utförande av reparationer, underhåll och mindre utökningar av befint-

liga anläggningar vid visst företag erhålla samlingslicens enligt samma grunder som företag med egen verkmontör. Sedermera sammanslogs installatörens samlingslicens för icke industriell och för industriell förbrukning till en enda samlingslicens, som således omfattade tilldelning för alla smärre reparations- och utökningsarbeten, oberoende av anläggningens art.

Ansökningar avseende större kvantiteter kablar och ledningar för industriella ändamål bedömdes med hänsyn till den tidpunkt då anläggningen skulle vara färdig. Licens på erforderlig kvantitet gavs i dylika fall succesivt allt efter byggnadsarbetets fortskridande.

Av ledningar och kablar i krisutförande kom torrums kabel och blylös blygummiledning till stor användning i industrianläggningar under den tid då blyförsörjningen endast medgav mycket begränsad tilldelning av bly till kabelverken.

Sedan försörjningsläget för ledningar under år 1945 i någon mån förbättrats, upphävdes fr. o. m. den 1/10 d. å. de tidigare meddelade bestämmelserna rörande dimensionering av elektriska ledningar av koppar. Härigenom möjliggjordes att åter dimensionera de elektriska anläggningarna vid industrieföretag efter tekniska och ekonomiska grunder.

För elektriska anläggningar vid industrier beviljades följande kopparkvantiteter:

1941 (fr. o. m. april)	1 144 ton	1945	1 466 ton
1942	1 003 »	1946	1 704 »
1943	980 »	1947	2 422 »
1944	980 »		

Det är att märka, att blank koppar var ransonerad endast intill den 8/10 1945 och att detta varuslag sålunda endast till nämnda dag ingår i de ovan angivna licenskvantiteterna.

Installationer i bostadsfastigheter, allmänna inrättningar m. m.

Redan i det inledningsvis omnämnda meddelandet den 31/3 1941 hade IK, i syfte att nedbringa kopparförbrukningen, framlagt vissa riktlinjer att iakttagas vid planering av nya installationer resp. utökning av äldre anläggningar. I ett senare meddelande den 1/8 1941 (nr 24) lämnades mera detaljerade föreskrifter i avsikt att inskränka förbrukningen av elektriska ledningar i bostadsfastigheter, allmänna inrättningar och lantgårdarnas ekonomiutrymmen.

Bland de tekniska bestämmelserna i sistnämnda meddelande märkes särskilt sänkningen av minimiarean för gruppledningar från 1,5 till 1 mm². Meddelandet innehöll vidare tablåer, som angåvo vilka installationer som fingo utföras och vilka som voro förbjudna. Sålunda förbjöds (med några få undantag) att i vare sig nya eller äldre icke elektrifierade fastigheter installera elektriska matlagningsapparater, tvättmaskiner, vattenvärmare, elkaminer m. m. Beträffande sportstugor, sommarvillor och liknande bygg-

nader var varje slag av installation med kopparledningar förbjuden och endast absolut nödvändiga reparationer medgåvos. Bestämmelserna rörande utökning av befintliga installationer i allmänna inrättningar, såsom sjukhus, skolor, kyrkor m. m., voro lämpade efter fastighetens karaktär. Sålunda fingo arbetsbesparande maskiner, tvättmaskiner, elspisar och vattenvärmare (de två sistnämnda dock blott då de ersatte apparater för importerat bränsle eller gas) installeras i skolor, sjukhus och ålderdomshem. I vissa andra byggnader av allmän karaktär fingo liknande installationer göras blott i de fall då befintliga huvudledningar voro tillräckliga för den ökade belastningen. För nyanläggning av till denna grupp hörande byggnader förbehöll sig IK rätt att pröva ansökningar om elektriska kablar och ledningar. Utslagsgivande för tilldelningen var, förutom att anläggningen var planerad på sådant sätt att minsta möjliga kvantitet ledningar erfordrades, tidpunkten för byggnadens färdigställande. Man medgav nämligen för större byggnadsföretag, t. ex. sjukhus, med byggnadstid utsträckt över relativt lång period icke tilldelning av ledningar i hastigare takt än nödigt var. För lantgårdarnas ekonomitrymmen slutligen gällde, att vid nyelektrifiering installation för såväl motorkraft som för belysning i sparsam omfattning var tillåten. I tidigare elektrifierade byggnader fick belysningsinstallationen icke utökas, vattenvärmare, elkaminer el. dyl. fingo icke installeras; däremot tilläts att framdraga ledningar för motorkraft.

Bestämmelserna i meddelandet den 1/8 1941 blevo i senare utsända meddelanden eller i cirkulärskrivelser kompletterade och förtydligade, skärpta eller modifierade alltefter försörjningsläget.

Som förut omtalats, hävdades den 1/10 1945 de tidigare utfärdade bestämmelserna rörande dimensionering av kablar och ledningar i elektriska installationer; dock bibehöllos föreskrifterna om begränsning av omfattningen av installationerna (antal ljuspunkter per rum m. m.).

Fr. o. m. den 2/5 1948 frigåvos, som redan nämnts, alla ledningar med undantag av blymantlade ledningar, gummislangledning och dynamotråd, för vilka senare ransoneringen upphörde den 1/7 1949.

Köpartilldelningen för hithörande kategori av anläggningar var åren 1941—47 följande:

	Sjukhus och liknande allm. inrättningar	Installationsrörelse		Sjukhus och liknande allm. inrättningar	Installationsrörelse
1941 (fr. 1/4)	176 ton	875 ton	1945	177 ton	955 ton
1942	101 »	724 »	1946	253 »	1 209 »
1943	74 »	724 »	1947	313 »	1 711 »
1944	118 »	876 »			

Försörjningen med gummislangledning för motorsladdar var alldeles otillräcklig, och bristen på dylika ledningar var till följd av den dåliga tillgången på gummi särskilt kännbar under åren 1942—44. Följden blev,

att man exempelvis för tröskmotorer tvingades reparera söndriga sladdar, som ur säkerhetssynpunkt egentligen bort kasseras, eller att man som sladdledning utnyttjade ledningstyper, som enligt säkerhetsföreskrifterna ej voro tillåtna för ifrågavarande ändamål.

Transformatorolja.

Genom kungörelse den 19/4 1940 (nr 255) förordnade Kungl. Maj:t om beslag å smörjmedel, vari bl. a. även innefattades transformatorolja. Beslaget upphävdes redan fr. o. m. den 29/9 s. å. (utom beträffande spillolja) men ersattes av bestämmelser angående reglering av handeln med smörjmedel utan beslag (kung. 13/9 1940, nr 841). Administreringen av den med stöd av nämnda författningar införda ransoneringen uppdrogs inom IK åt smörjöljebyrån. I fråga om transformatorolja behandlades licensansökningarna emellertid i samråd med elektriska byrån.

I cirkulärskrivelse den 30/9 1942 till landets alla kraft- och distributionsföretag m. fl. föreskrevs, att transformatorer upp till 100 kVA märkeffekt och 11 kV märkspänning i regel skulle utföras luftkylda. Efter särskild prövning av IK kunde dock undantag från denna regel medges. För nya transformatorer, som ersatte befintliga äldre dylika, skulle i första hand den gamla oljan användas och vid eventuellt överskott av olja skulle denna redovisas till kommissionen. Försäljning av oljekyllda transformatorer fick endast ske till den som disponerade olja för ur drift tagna transformatorer eller hade inköpstillstånd för transformatorolja utfärdat av kommissionen. Ansökan om sådant inköpstillstånd skulle åtföljas av intyg utställt av auktoriserad intygsgivare. Det föreskrevs vidare, att utbyte av befintlig transformator endast fick ske, när åtgärder att genom forcerad kylning höja belastningsförmågan voro otillräckliga eller när belastningsökningen avsevärt skulle reducera transformatorns livslängd.

De luftkylda transformatorerna visade sig helt naturligt vara mindre hållbara än oljekyllda, och för den högsta spänningen, 11 kV, för vilken luftkylda transformatorer utfördes, voro svårigheterna störst. Med hänsyn till de driftstörningar, som användningen av luftkylda transformatorer visat sig medföra, övergick kommissionen under senare delen av 1944 till att successivt tilldela olja även till transformatorer för 11 kV-spänning. Avvecklingen skedde på så sätt, att av det för en viss elektrifiering erforderliga antalet transformatorer hälften bestämdes skola vara luftkylda, om dylika funnos i lager, under det att oljetilldelning medgavs för resterande antal.

Angående försök som gjordes att på transformatoroljeområdet framställa ersättningsprodukter och utdrygningsmedel se sid. 874.

Den 31/10 1945 utsändes av smörjölje- och elektriska byråerna gemensamt en cirkulärskrivelse till de auktoriserade intygsgivarna, vari meddelades, att försörjningsläget i fråga om transformatorolja förbättrats, varför

de sedan den 30/9 1942 gällande bestämmelserna upphävdes. Ansökan om oljetilldelning skulle dock fortfarande göras på samma sätt som förut, ehuru det icke var erforderligt att till ansökan bifoga intyg av auktoriserad intygsgivare. Behovet av transformatorolja kunde från denna tidpunkt tillgodoses i full utsträckning.

Installationsmateriel.

Behovet av installationsmateriel, såsom SP-rör, B-rör, strömbrytare, väggkontakter, lamphållare m. m., tillgodosågs före kriget genom import från Tyskland. När handelsförbindelserna med detta land praktiskt taget upphörde år 1944, uppstod givetvis brist på dylik materiel.

En utredning verkställdes inom IK år 1944 angående försörjningen med sådan installationsmateriel som dittills helt eller delvis importerats. Det visade sig därvid, att det borde bli möjligt att med nyupptagen svensk tillverkning jämte ianspråktagande av förefintliga lager nödtorftigt tillgodose behoven under det följande året.

Ett stort antal småföretag hade visserligen redan tidigare planerat tillverkning av enstaka varuslag, men dessa företag utvalde de ur konstruktions- och tillverkningsynpunkt enklaste artiklarna. Det uppstod sålunda en onödigt stor produktion av exempelvis stickproppar och bakelitlamp-hållare utan vred, medan den betydligt svårare tillverkningen av ström-ställare m. m. icke kom i gång förrän senare. Genom den alltmera kännbara knappheten på installationsmateriel förmåddes nu även företag med större resurser att intressera sig för tillverkning av hithörande slag, men den under år 1945 inträffade verkstadskonflikten invercade mycket försenande vid planernas förverkligande.

De båda inom den elektriska branschen verksamma grossistföreningarna överenskommo år 1945 att gemensamt planlägga inköpen av installationsmateriel från inhemska tillverkare. Genom att industriföretagen på detta sätt erhöilo fasta order på vissa kvantiteter av artiklar, som de tillverkade eller vidtagit åtgärder för att tillverka, blev planläggningen av tillverkningen mera rationell än den annars skulle ha blivit. Mellan nämnda inköpsorganisationer och IK:s elektriska byrå existerade ett intimt samarbete.

Fr. o. m. år 1945 ökades produktionen av installationsmateriel successivt, så att den under 1948 i stort sett täckte hela behovet. Vissa artiklar måste väl fortfarande helt eller delvis importeras, men i fråga om en del andra uppstod en förhållandevis stor export.

Angående det under 1945 tillämpade systemet med av IK reglerad förtursrätt vid leverans av elektrisk installationsmateriel till byggnadsföretag se sid. 552.

En åtgärd som IK vidtog för att befrämja tillgången på glödlampor var att organisera en insamling av glödlampsocklar. Sedan

importen av denna vara i början av år 1945 helt upphört, blev försörjningsläget här snart mycket prekärt. Den inhemska tillverkning av socklar, som nyligen igångsatts, kunde väntas täcka endast en mindre del av behovet. IK ordnade nu så, att socklarna till begagnade lampor i stor utsträckning tillvaratogs och återfördes till glödlampsfabrikerna, där de efter en rengöringsprocedur åter kunde komma till användning. Kommissionen träffade avtal med fabrikanterna, varigenom dessa förbundo sig att organisera insamling av begagnade lampor i samband med lampförsäljningen. Bestämmelser utfärdades av innebörd att socklar i möjligaste mån borde lämnas i utbyte vid inköp av glödlampor.

Byggnadsmaterial.

På grund av att byggnadsverksamheten omedelbart efter krigsutbrottet kraftigt inskränktes rådde under de första krigsåren ingen egentlig brist på byggnadsmaterial. Det var först på ett något senare stadium, sedan den häftiga byggnadskrisen inom byggnadsindustrien övervunnits — delvis till följd av de stimulerande åtgärder, vilka statsmakterna särskilt i kredithänseende vidtagit — som knapphetssymptom började framträda i fråga om vissa slag av byggnadsmaterial. I någon mån förmärktes detta redan under år 1941. Avsevärt mera spönt blev emellertid läget under år 1942, vilket föranledde en rad åtgärder för reglering av hushållningen på hithörande varuområden. Försörjningsläget företedde i fortsättningen växlande aspekter för särskilda grupper av material. Den allt kraftigare stegringen av byggnadsverksamheten i förening med växande importsvårigheter eller avsiktlig importbegränsning medförde i vissa fall skärpningar i regleringssystemet ännu under åren efter krigets avslutning.

Till gruppen byggnadsmaterial räknas ett stort antal varuslag, av vilka en del behandlas inom andra avsnitt av denna översikt. Bland dessa må nämnas byggnadsjärn av skilda slag (armeringsjärn, balkar, plåt etc.), järnrör, metaller, elektrisk lednings- och installationsmateriel, sprängämnen och målningsmaterial. Framställningen inom detta avsnitt begränsas till vissa viktigare byggnadsämnen, för vilka icke redogöres på annat ställe och vilka blevo föremål för mer eller mindre omfattande statliga regleringsåtgärder, nämligen följande: cement, tegel och närstående varor, fönsterglas, byggnadspapp samt vissa verkstadsprodukter.

Regleringen av här ifrågavarande varuslag handhades i stort sett av IK:s byggnadsavdelning om ock delvis i samverkan med andra avdelningar.

Cement.

Den svenska cementindustriens produktion uppgick under tiden närmast före kriget till 800 000 å 900 000 ton i årligt genomsnitt. Byggnadsverksamheten befann sig under dessa år i stark tillväxt, vilket medförde ett i samma

mån ökat cementbehov och en successivt ökad tillverkning. År 1939 nådde produktionen en kvantitet av nära 1,2 milj. ton. En mindre import förekom och även en viss export, vilket gjorde att tillverkningen ej helt sammanföll med den inhemska förbrukningen. Denna utgjorde under hela perioden 1936—39 i årligt genomsnitt ca 930 000 ton.

I samband med byggnadsverksamhetens tvära nedgång efter krigsutbrottet avtog också cementproduktionen; den uppgick år 1940 till ca 700 000 ton och följande år till endast 645 000 ton. En vändning var emellertid nu under förberedelse. Det visade sig, att möjligheten att upprätthålla en cementtillverkning av tillfredsställande omfattning var väsentligen en bränslefråga. För framställning av viss mängd cement hade dittills åtgått en stenkolskvantitet av ej mindre än bortåt 30 % av den framställda varans vikt. I samma mån som stenkolsimporten nedgick och en strängare bränslehushållning som följd härav måste genomföras framträdde krav på en radikal besparing av cementindustriens bränsleförbrukning.

Detta besparingsproblem löstes — med stöd av tidigare verkställda försök och med utnyttjande även av utländska erfarenheter — genom en total omläggning av cementindustriens tillverkning på sådant sätt, att större delen av fabrikenas leveranser bestämdes skola utgöras icke av vanligt cement (portlandscement) utan av s. k. e r s ä t t n i n g s c e m e n t (E-cement), vars tillverkning krävde avsevärt mindre kolåtgång. Överenskommelser härom träffades mellan IK och tillverkarna i april 1941. Ersättningscementet bestod till ungefär hälften av vanligt cement och till hälften av masugnsslagg, sandsten eller annat fyllnadsmaterial, som maldes samman med cementet. Leveranserna av portlandscement avsågos skola förbehållas för arbeten, där prima cement var behövt och där stor hållfasthet erfordrades, medan E-cement skulle användas för övriga arbeten. De utförda försöken hade visat, att E-cementet till hållfasthet och beständighet kunde anses tillräckligt kvalificerat för flertalet användningsområden. Genom ifrågavarande omläggning av tillverkningen beräknades en kolbesparing kunna ernås, motsvarande ungefär hälften av den eljest för bränningen erforderliga kolkvantiteten.

För att möjliggöra berörda omläggning, bl. a. med hänsyn till löpande leveranskontrakt, förordnades om b e s l a g å cement för byggnadsändamål fr. o. m. den 8/4 1941. Beslaget omfattade förråd hos cementtillverkare eller dessas försäljningsföretag samt vara som efter sistnämnda dag tillverkades inom eller infördes till riket men däremot icke förråd hos handlande eller enskilda förbrukare.

Ersättningscement fick enligt av IK utfärdade föreskrifter till en början fritt försäljas utan hinder av beslaget. Försäljning av portlandscement fick däremot endast ske mot av IK utfärdad inköpslicens till kvantitet och för ändamål som angavs i licensen. Även för användningen av portlandscement fordrades av IK lämnat tillstånd.

Den alltmer bekymmersamma kolsituationen gjorde, att det snart befanns nödigt att genomföra ransonering för allt cement. Fr. o. m. den 1/7 1941 gällde sålunda licenstvång även för inköp och användning av E-cement. IK meddelade, att då i rådande läge största möjliga sparsamhet med cement måste iakttagas, cement ej komme att tillåtas för arbeten — vare sig offentliga eller privata — som voro av mindre betydelse eller kunde uppskjutas eller som utan större olägenhet kunde utföras med tegel eller träkonstruktioner etc.

Alltsedan mitten av april 1941 tillhandahölls dels vanligt portlandscement, innefattande cement av klass A och cement av klass Special, vilka båda förblevo oförändrade till sina egenskaper (de sammanfattades sedermera under benämningen *standardcement*), dels ersättningscement (*E-cement*), motsvarande de sedan gammalt gällande normerna för portlandscement klass B. Det nya E-cementet garanterades av tillverkarna äga B-cementets hållfasthetsegenskaper samt giva beständiga betongkonstruktioner.

E-cementet var till en början något ojämnt men förbättrades snart och visade sig fullt användbart för de flesta byggnadsarbeten. Energiska försök igångsattes av fabriker för att förbättra bränslesituationen genom användning av inhemska ersättningsbränslen, såsom torv, sågspån, sekunda Höganäskol och träkolsstybb. Dessa försök visade sig framgångsrika och nedbragte behovet av importerade stenkol t. o. m. utöver vad från början räknats med, ehuru tillverkningskostnaderna blevo högre med de sämre bränslena än med kol.

Särskilda grunder fastställdes av IK fr. o. m. den 1/11 1941 för användning av cement till bostadshus. Det angavs, att tilldelning som regel kunde påräknas till nybyggnad av bostadshus på orter där bostadsbrist rådde eller kunde väntas inträda under nästkommande år, under förutsättning dock att största sparsamhet med cement iakttoges. I byggnad ingående betongkonstruktion borde icke givas större dimensioner än som fordrades ur hållfasthets- eller andra synpunkter. A-cement kunde härvid endast påräknas i särskilda konstruktioner, där med hänsyn till uppträdande påkänningar eller på grund av andra tekniska omständigheter E-cementbetong icke var användbar. På andra orter än de nyss nämnda kunde tilldelning av cement för nybyggnad påräknas endast i mera begränsad omfattning. För reparationsarbete medgavs tilldelning allenast där det kunde visas att omedelbart behov härav förelåge.

Tack vare de besparingsåtgärder som vidtagits beträffande bränsleanvändningen inom cementindustrien, varigenom denna blivit i allt mindre grad beroende av importerat bränsle, visade det sig rätt snart möjligt att så till vida lätta på restriktionerna, att E-cement åter fick fritt säljas och användas. Så skedde fr. o. m. den 1/2 1942. Portlandscement däremot förblev fortfarande underkastat reglering och beslaget kvarstod för alla slag av cement.

Inom cementindustrin funnos under ifrågavarande tid endast två företag, nämligen Skånska Cement AB med 5, senare 6 fabriker och AB Gullhögens Bruk med en fabrik. Dessa företags sammanlagda leveranser uppgingo under åren 1942—47 (i avrundade tal) till nedan angivna kvantiteter.

Å r	Standardcement		E-cement		S u m m a ton
	ton	%	ton	%	
1942	185 000	23	615 000	77	800 000
1943	218 000	24	707 000	76	925 000
1944	233 000	24	819 000	76	1 052 000
1945	280 000	22	970 000	78	1 250 000
1946	333 000	23	1 119 000	77	1 452 000
1947	365 000	31	1 175 000	69	1 540 000

Produktionen befann sig alltså ifrån år 1941, då den utgjorde blott 645 000 ton, kontinuerligt i stigande. Dess omfång bestämdes väsentligen av bränsletillgången och begränsades icke av bristande kapacitet; åtminstone t. o. m. år 1945 förmådde den emellertid i allmänhet väl tillgodose behoven¹. Byggnadsverksamhetens snabba tillväxt vållade emellertid under de första efterkrigsåren en rätt kännbar knapphet på cement och en besvärande eftersläpning i leveranserna började förmärkas. Till en del kunde dock det erforderliga tillskottet erhållas genom import, särskilt från Polen. I övrigt dämpades tillväxten i förbrukningen något genom bristande tillgång på armeringsjärn. Senare verkade i samma riktning och i starkare grad den genom byggnadsregleringen åstadkomna begränsningen i byggnadsverksamheten. Samtidigt ökades kapaciteten inom cementindustrin kraftigt genom tillkomsten av två nya fabriker (i Köping 1946 och i Vika söder om Stockholm 1948). Härmed uppstodo möjligheter för export, vilka ansågos böra utnyttjas under rådande gynnsamma konjunktur. Förutsättning härför var dock, att tillverkningen av E-cement upprätthölls och i samband därmed även begränsningen i den inrikes förbrukningen av standardcement.

En reglering av hithörande förhållanden kom år 1948 till stånd av följande innebörd. Beslaget å cement upphävdes med utgången av september nämnda år. Samtidigt träffade IK en överenskommelse med cementbolagen, vilken möjliggjorde en fortsatt reglering av handeln med standardcement genom av IK härför på ansökan utfärdade inköpslicenser. Fr. o. m. den 1/11 1948 medgavs dock, att till en och samma förbrukare fick per månad försäljas högst 10 säckar standardcement mot anteckning å av säljaren förd förteckning. Här nämnda reglering har även under de efterföljande åren upprätthållits, varvid licensgivningen sedan början av 1950 utövats av HIK.

¹ Det bör anmärkas, att cementindustrin var beroende förutom av stenkol även av en annan importerad förbrukningsartikel, nämligen gipssten. Några större svårigheter att från utlandet erhålla tillräckliga kvantiteter av denna vara förelågo i allmänhet icke. Behovet uppgick till 20 å 30 000 ton per år.

Tegel.

Den stagnation i byggnadsverksamheten som inträdde efter krigsutbrottet inverkade i hög grad sänkande på tegelbrukens produktion. Nedanstående siffror ge en föreställning härom.

År	Antalet fullbordade lägenheter i tät-orterna	Murtegelproduktion milj. tegel	År	Antalet fullbordade lägenheter i tät-orterna	Murtegelproduktion milj. tegel
1939	45 000	361	1941	12 100	165
1940	17 300	117	1942	23 300	261

Siffrorna ge vid handen, att produktionen av *murtegel* under år 1942 efter den skarpa nedgången åren 1940—41 befann sig i stigande jämsides med den begynnande tillväxten i bostadsbyggandet. Behoven tilltogo emellertid i starkare progression än som framgår av siffrorna angående bostadsproduktionen. (Angående denna se sid. 1171.) Vid sidan härav försiggick en växande byggnadsverksamhet för industriella ändamål, varjämte försvarets behov voro mycket omfattande. Härtill kom, att brist på cement och armeringsjärn föranledde en proportionsvis ökad användning av tegel i stället för betongkonstruktioner. En omedelbar stegring av tegeltillverkningen motverkades av bristen på fossila bränslen och på arbetskraft. Rådande transportsvårigheter hindrade ock en lämplig fördelning av teglet inom landet. Särskilt blev tegelbristen kännbar i Stockholm. Ett visst tillskott erhöles emellertid därigenom att vinterbränning i större omfattning än förut igångsattes vid ett antal tegelbruk, delvis med stöd av statsmedel.

Byggnadsvolymen kunde av allt att döma år 1943 väntas bliva av minst samma storleksordning som under 1942. Tegelbrukens totala kapacitet för 1943 beräknades till över 300 milj. murtegel. Härtill kom en väntad produktion av gasbetongblock, motsvarande ca 50 milj. tegel, samt en produktion av hålstensblock, beräknad till 150 000 m³. Sammanlagda volymer mursten, som vid denna beräkning komme att finnas tillgänglig under år 1943, kunde i och för sig anses vara tillräcklig för den väntade byggnadsproduktionen under året, men då lagren vid årsskiftet voro så gott som uttömda, var det att förutse, att knapphet skulle uppstå under våren och försommaren åtminstone inom de vanliga underskottsområdena (Mälardalen, Norrland, Östergötland m. fl.). Det syntes därför angeläget att vinna kontroll över transporterna och användningen av tillgängliga förråd, så att dessa disponerades på ändamålsenligt sätt. För att möjliggöra genomförandet av en viss förtursrätt vid leveranserna till olika byggnadsföretag ansåg IK med hänsyn till redan avslutade leveranskontrakt en på beslag grundad handelsreglering på tegelområdet önskvärd och gjorde hos Kungl. Maj:t framställning härom i mitten av december 1942.

Med bifall till IK:s hemställdan förordnade Kungl. Maj:t om beslag å murtegel och liknande tegelsorter fr. o. m. den 6/1 1943 samt reglering av handeln därmed. Beslaget, vilket avsåg vanligt oglaserat murtegel, kalksandtegel och oglaserat fasadtegel, omfattade som vanligt ej blott förefintliga förråd av viss storlek utan även partier som framdeles tillverkades inom riket eller dit infördes. Enligt de av IK utfärdade tillämpningsbestämmelserna, som kombinerades med föreskrifter om handelsreglering för murtegel m. m., krävdes — frånsett rätten att under viss övergångstid använda egna förråd för pågående bygge — för varje särskilt fall IK:s tillstånd att använda beslaglagd vara på av kommissionen angivna villkor. Yrkesmässig försäljning till förbrukare fick ske endast mot avlämnande av för köparen utfärdad inköpslicens. Dock tilläts fri försäljning till en och samma förbrukare för byggnadsarbete som erfordrade högst 10 000 stenar mot anteckning i av säljaren förd förteckning. Ansökning om inköpslicens skulle av sökanden insändas till det tegelbruk, från vilket teglet var avsett att levereras, eller till den försäljningsorganisation som bruket tillhörde. Avsågs leverans direkt från återförsäljares lager, skulle ansökningen insändas till denne. Å ansökan hade sökanden bl. a. att uppge de kvantiteter murtegel som beräknades erforderliga under angivna månader för att byggnadsföretaget skulle kunna färdigställas inom planerad tid. Tegelförsäljaren skulle å ansökan meddela hur stor kvantitet han ansåg sig kunna leverera, men behövde ej ange leveranstid.

Vid prövningen av hithörande licensärenden tog IK hänsyn till om det gällde leverans från över- eller underskottsområden med beaktande även av produktionen av andra för liknande ändamål avsedda byggnadsmaterial. Enligt upprättad plan medgav IK tilldelning av murtegel i första hand för byggnader som voro nödvändiga för försvaret (kaserner, krigsviktiga industrier o. s. v.), i andra hand för bostadsbyggen i orter där bostadsbrist rådde, i tredje hand för industribyggnader av vikt för folkförsörjningen eller av beskaffenhet att öka landets konkurrenskraft; i sista hand kommo vanliga statliga och kommunala byggnader, bostäder på andra orter än sådana med bostadsbrist samt övriga industribyggnader. För att underlätta licensbedömningen indelades landet i 16 distrikt, i möjligaste mån motsvarande tegelbrukens naturliga avsättningsområden. Med hänsyn till dels svårigheterna att transportera tegel i större kvantiteter, dels den förefintliga starka belastningen av trafikmedlen kunde licensgivningen icke genomföras konsekvent för hela landet, utan i regel fördelades förefintliga kvantiteter enligt ovan angivna principer med hänsyn till tillgången inom varje distrikt, varom kännedom erhöles genom den månatliga rapporteringen.

Ganska snart visade sig läget sådant, att man kunde successivt för olika landsdelar lätta på handelsrestriktionerna. Sålunda medgavs redan från den 15/2 1943 rätt för tegelbruk och återförsäljare av tegel inom Skåne,

Halland och Blekinge samt Kalmar län att utan hinder av gällande beslagsbestämmelser fritt försälja tegel till köpare inom hela riket. Samma rätt utsträcktes under de följande månaderna steg för steg till tegelbruk och återförsäljare inom resten av riket, så att från mitten av juni full frihet i detta hänseende rådde i hela landet. Beslaget kvarstod emellertid allttjämt och likaså den månatliga redovisningsskyldigheten.

Genom lag den 30/6 1943 infördes tillståndstvång för byggnadsarbete. Grundtanken i den reglering av byggnads- och anläggningsverksamheten, som härmed introducerades och senare alltmer skärptes, var att — för åstadkommande av erforderlig hushållning med material och arbetskraft och därmed en begränsning av hithörande kapitalinvesteringar — byggnadstillstånd skulle beviljas endast för sådana byggnadsarbeten, som under rådande förhållanden kunde anses ur allmän synpunkt angelägna. Som en konsekvens härav fick fr. o. m. den 15/10 1944 tegel i större kvantitet än 10 000 stenar till ett och samma bygge försäljas endast till förbrukare med byggnadstillstånd.

Trots byggnadsregleringen fortfor byggnadsverksamheten att svälla. Då tegelproduktionen ej expanderade i samma takt, försämrades givetvis försörjningsläget och leveranstiderna förlängdes i besvärande grad. IK fann sig därför föranlåten att fr. o. m. den 2/5 1945 återinföra handelsregleringen på tegelområdet i ungefär samma form som den hade i början av år 1942. Yrkesmässig försäljning av murtegel till förbrukare fick liksom då ske endast efter för köparen utfärdad inköpslicens, med det undantaget att för byggnadsarbete som krävde högst 10 000 stenar fick till en och samma förbrukare utan licens säljas erforderlig kvantitet (under tiden t. o. m. den 15/5 1945 även större kvantitet, när det gällde byggnadsföretag, där murningsarbetet påbörjats före den 2/5).

Licensansökningarna avgjordes inom IK först sedan kommissionen förvissat sig om att byggnadstillstånd erhållits i de fall då sådant krävdes. Inneliggande ansökningar beviljades i regel i den ordning i vilken sökanden erhållit byggnadstillstånd. Kommissionen ansåg sig nu icke berättigad att ingå på någon bedömning av behovet av de byggnader ansökningarna avsågo. Företräde lämnades emellertid ansökningar beträffande byggnadsverksamhet inom vederbörande tegelbruks försäljningsområde och i viss mån även beträffande byggnadsföretag som blott behövde små kvantiteter murtegel i förhållande till byggnadens storlek. Bruk eller försäljare med stor omsättning erhöilo anvisning att i regel insända ansökningar en eller högst två gånger i månaden; härmed avsågs att befordra en mera rättvis fördelning av de tillgängliga kvantiteterna.

Knappheten på tegel i förhållande till förbrukningen var under år 1946 snarast större än föregående år, trots de åtgärder som vidtagits för att förbättra tillgången (ökad vinterbränning m. m.). Då rätten till licensfria

inköp av intill 10 000 stenar för samma byggnadsföretag ansågs ha missbrukats, inskränkte IK den 21/10 1946 den fria kvantiteten till 6 000 stenar.

Vid beviljandet av byggnadstillstånd togs av de härutinnan bestämmande instanserna blott i ringa mån hänsyn till den lokala tegeltillgången. Avgörande var, såvitt angick tegel, den totala tegeltillgången i landet. Detta medförde, att ofta ganska avsevärda tegeltransporter icke kunde undvikas. Så förekom t. ex., att stora kvantiteter måste föras från Skåne och Småland till Göteborgsdistriktet. I vissa fall förekommo också transporter av fasadtegel söderifrån till mälardalskapen, medan från sistnämnda trakter betydande partier avgingo till Norrland o. s. v.

Förut har nämnts, att statsbidrag lämnades åt tegelfabrikanter för under vintermånaderna upprätthållen tegeltillverkning. I slutet av år 1942 anvisades för detta ändamål ett belopp av 125 000 kr., som ställdes till statens byggnadslånebyrås förfogande för att av byrån i samråd med PKN användas till ersättning åt sådana tegelbruk, som i normala fall bedrevo tegeltillverkning endast under den varmare årstiden men som förklarar sig villiga att producera tegel även under vintern 1942/43. Ersättningen var avsedd att utgöra gottgörelse för ökade bränslekostnader och förluster å sönderfruset tegel m. m. Den beräknades efter en merkostnad av 10 kr. per 1 000 s. k. normaltegel, d. v. s. murtegel i dimensionen $25 \times 12 \times 7,5$ cm, medan den för murtegel i andra dimensioner utgick efter kubikinnehåll med ersättningen för normaltegel som bas.

Under vintern 1943/44 lämnades ingen dylik ersättning för vinterproduktion. Däremot upptogs frågan på nytt under hösten 1944. Vid förda förhandlingar förklarade sig tegelföretagen villiga att, därest erforderliga bränslekvantiteter ställdes till förfogande och under förutsättning av extra gottgörelse enligt samma grunder som gällde för merproduktionen vintern 1942/43, öka sin tillverkning med ca 35 milj. tegel. Sedan BK garanterat en tillräcklig bränsletilldelning, beslöt Kungl. Maj:t i oktober 1944 anvisa en summa av 400 000 kr. att av IK användas såsom ersättning för merkostnader för tegeltillverkning under vintern 1944/45. Berättigade till ersättning voro enligt IK:s bestämmelser bruk som anmält sig ämna tillverka tegel utöver normal produktion. Som sådan skulle avses den genomsnittliga vinterproduktionen under fem föregående år. Såväl bruk vilka vanligen tillverkade tegel endast under den varmare årstiden som bruk, vilka normalt bedrevo tillverkning även vintertid, blevo delaktiga av statssubventionen. Sammanlagt ifrågakommo här ett femtiotal tegelbruk. För olika landsdelar fastställdes de tider inom vilka produktion och leverans skulle ske. Den särskilda bränsletilldelningen fördelades med hjälp av Sveriges tegelindustriförening.

Liknande bidrag lämnades för upprätthållande av en ökad vinterproduktion även under vintrarna 1945/46, 1946/47 och 1947/48. Anslag för ändamålet beviljades av riksdagen enligt Kungl. Maj:ts förslag för de tre åren

till belopp om resp. 400 000, 300 000 och 80 000 kr. Subventionsbeloppet bestämdes för 1945/46 och 1946/47 till 11 kr. och för 1947/48 till 14 kr. per 1 000 normaltegel. Produktionsökningen uppgick under vart och ett av de två förstnämnda åren till 30 å 40 milj. tegel, under det sista året till ca 15 milj. st.

Tegelbrukens totala leveranser av mur- och fasadtegel uppgingo för åren 1939—1947 ungefärligen till följande kvantiteter:

1939	393 milj.	1944	340 milj.
1940	123 »	1945	390 »
1941	174 »	1946	394 »
1942	274 »	1947	393 »
1943	330 »		

Tillverkningen av *taktegel* höll sig under hela kristiden tämligen konstant vid en kvantitet av 50 å 60 milj. tegel per år. Det ansågs ej behöfligt att underkasta handeln därmed någon särskild reglering. Emellertid vidtog Sveriges tegelindustriförening på IK:s hemställan i början av år 1947 åtgärder för åstadkommande av en i möjligaste mån rättvis fördelning av tillgängliga förråd, närmast i syfte att hindra s. k. hamstringsköp i avvaktan på byggnadstillstånd.

En betydelsefull komplettering till murtegeltilgången beredde de nya ersättningsmaterial, gasbetong, cementhålstén m. m., som i växande omfattning börjat tillverkas och vilka i många fall kunde anses fullt jämförbara, för vissa ändamål t. o. m. överlägsna murtegel. Dessa material, vilka framträdde under skilda namn, sammanfattas lämpligen under benämningen *lättbetong*. Produktionen av lättbetongblock, vilken år 1943 uppgick till omkring 110 000 m³, motsvarande ca 50 milj. murtegel, blev under de följande fyra åren till kvantiteten mer än tredubblad och utgjorde år 1947 bortåt 30 % av den sammanlagda tillverkningen av tegel och lättbetong.

Då handelsregleringen av murtegel i maj 1945 återupptogs, diskuterades inom IK att införa ransonering även för byggnadsblock av lättbetong. Så skedde ej, men de olägenheter som framträdde genom den olika behandlingen av två till användningen så likartade material gjorde det önskvärt, att även handeln med lättbetong underkastades en viss reglering. För detta ändamål träffade IK i slutet av 1946 avtal med tillverkarna härav, vilka utgjorde allenast ett fåtal större verk, varigenom dessa förbundo sig att vid sin försäljning iakttaga vissa villkor. Försäljning och leveranser skulle, om byggnadstillstånd erfordrades, endast få ske till byggnadsföretag, som erhållit dylikt tillstånd. Företagen åtog sig att månatligen till IK redovisa ingångna leveransavtal enligt härom uppgjorda förteckningar. Härutöver ägde de dock att till en och samma förbrukare försälja byggnadsblock av lättbetong för byggnadsarbete som erfordrade högst 50 m³ av denna vara. I samband med köp skulle tillverkaren införskaffa en skriftlig försäkran från köparen, att denne ej inköpt tegel för samma ändamål, vartill lätt-

betongen var avsedd att användas. I händelse dylikt dubbelköp skett, kunde IK förbjuda leverans. Erinran härom skulle göras i köpeavtal liksom ock om att försäld lättbetong endast fick användas för det byggnadsföretag, som byggnadstillståndet avsåg.

På våren 1948 fann IK försörjningsläget i fråga om murtegel så pass förbättrat, att kommissionen medgav fri försäljning och förbrukning fr. o. m. den 17 april av samtliga de slag av tegel som omfattades av beslaget. Detta bibehölls dock liksom ock producenternas skyldighet till månatlig redovisning av tillverkning, försäljning, lager och ineliggande beställningar. Genom månadsrapporterna hade kommissionen möjlighet dels att fortlöpande erhålla kännedom om försörjningsläget och dels att vid behov kunna hänvisa byggnadsföretagare till bruk som hade bästa förmåga att åtaga sig leverans.

Som allmän förtjänst hos tegelransoneringen kan framhållas, att denna utan tvivel motverkade eljest oundviklig förlängning av byggnadstiderna, därigenom att den för byggnadsföretagarna möjliggjorde planering efter fasta leveranstider och att dessa tider också kunde hållas av tillverkarna. De av IK anlagda försörjningssynpunkterna sammanföll i regel med industriens strävan att ej binda sig för leveranser till företag som ej erhållit byggnadstillstånd, vilket hade till följd att lagren kunde hållas nere vid ett minimum. Till en viss grad möjliggjorde ransoneringen också en begränsning av de tidigare långa transporter och befordrade en större koncentration av leveranserna.

Med några ord må här även omnämnas den statliga subvention, som under åren 1946—49 lämnades för att stimulera till ökad produktion av *tegelrör* (dräneringsrör) för jordbrukets behov. Subventionssystemet innebar, att bidrag kunde av tillverkare till visst belopp erhållas för framställning av tegelrör utöver 1945 års tillverkning, varvid som förutsättning gällde, att vederbörande företags mur- och taktegelproduktion uppehölls på oförändrad nivå. Bidragsbeloppet växlade efter tegelrörens dimensioner och delvis även efter tillverkningstiden. För hithörande ändamål anvisade riksdagen för budgetåret 1946/47 300 000, för 1947/48 200 000 och för 1948/49 ävenledes 200 000 kr.

Fönsterglas.

Normalförbrukningen av fönsterglas och närstående produkter uppgick före kriget till omkring $4\frac{1}{2}$ milj. m² per år (reducerat till glas av 2 mm tjocklek). Härav täcktes ungefär en tredjedel genom import. Den inhemska tillverkningen ägde rum vid de tre fönsterglasbruken i Oxelösund, Emmaboda och Årnäs. Dessas produktion utgjordes huvudsakligen av tunt eller s. k. enkeltjockt fönsterglas. Det tjocka fönsterglas (3—4 mm) och maskinglas (4,5 mm och däröver) importerades däremot till största delen.

Ofolierat spegelglas tillverkades ej (och tillverkas fortfarande ej) inom landet utan behovet härav täcktes helt genom import.

Under de första krigsåren var försörjningsläget beträffande fönsterglas/maskinglas trots stark nedgång i importen relativt gott, beroende dels på att efterfrågan minskades, dels på att de svenska fönsterglasbruken tack vare någorlunda god råvarutillgång kunde upprätthålla en mot behoven svarande produktion.

Under sommaren 1942 började en viss brist på fönsterglas göra sig gällande. Byggnadsverksamheten ökades, och då produktionen icke kunde stegras i samma takt, följde stor orderanhopning vid bruken och avsevärt förlängda leveranstider. IK trädde då i förbindelse med producenterna och försäljningsorganisationerna, företrädde genom Glashandelns förtroendenumnd, och en överenskommelse träffades i september 1942 om att viss förtursrätt skulle tillämpas vid leverans av glas för särskilt angelägna byggnader, såsom sjukhus och liknande samt bostadshus i orter där bostadsbrist rådde. Sådan förtursrätt meddelades av kommissionen efter ansökan. Detta system fungerade tillfredsställande i dåvarande läge.

Emellertid uppstodo under följande år svårigheter i fråga om produktionens upprätthållande genom minskad tillförsel av de för glasfabrikationen nödvändiga råvarorna, framför allt soda och stenkol. Vissa inskränkningar måste därför vidtagas i både tillverkningen och försäljningen. I slutet av mars 1943 träffade IK sålunda överenskommelse med fönsterglasbruken, varigenom dessa förbundo sig att icke tillverka glas av större tjocklek än enkeltjockt glas (1,7—2,0 mm) annat än efter medgivande av kommissionen i varje särskilt fall, såvida icke tillverkningen av tjockare glas betingades av tekniska skäl. (Genom denna åtgärd beräknades en ökning av den tillverkade användbara kvadratyta glas om ca 10 % stå att vinna.) Vidare avtalades med försäljningsorganisationerna, att leverans från svenskt bruk fick ske endast mot av IK utfärdat inköpstillsånd, vilket i brådskande fall kunde förses med förtursrätt. Det stadgades ytterligare, att berörda slag av glas ej fick tillhandahållas för mindre kvalificerade ändamål, såvida ej särskilda skäl förelåge, som kunde motivera undantag. Hithörande föreskrifter bekantgjordes av IK i ett i början av april utsänt meddelande samt i cirkulärskrivelser till arkitekter, byggmästare m. fl. Kommissionen uppmanade därvid till sparsamhet med glaset och framhöll att vid planerandet av nya byggnader all möjlig hänsyn borde tagas till de begynnande svårigheterna för glasförsörjningen. Det må anmärkas, att handeln med importerat glas alltjämt var fri och att en ej ringa import ännu ägde rum.

I samband med nyssnämnda avtal träffades uppgörelse om uppläggande av vissa förråd av fönsterglas såsom en reserv för landets glasberedskap. Vissa glashandelsföretag åtog sig uppdrag som s. k. beredskapshållare. Dessa erhöilo för ändamålet en tilldelningskvot, beräknad med ledning av

de av vederbörande företag vid årsskiftet 1942/43 lämnade lager- och försäljningsuppgifterna. Beredskapslagret skulle förvaras väl avskilt från övriga lager och skulle när som helst kunna inspekteras av IK:s tjänstemän.

Byggnadsverksamhetens fortsatta utökning gjorde det sannolikt, att de befintliga tre glasbruken ej skulle kunna ensamma tillgodose det växande behovet av fönsterglas. Det måste därför betraktas som önskvärt, att den sammanlagda produktionskapaciteten utvidgades. Av detta skäl upptog IK förhandlingar om byggande i Oxelösund av en ny anläggning för framställning av fönsterglas. Dessa ledde till att ägaren av det redan befintliga glasbruket därstädes, Oxelösunds Järnverks AB, åtog sig att med visst statligt stöd uppföra en sådan anläggning med en kapacitet av omkring 2,5 milj. m² per år, vilket innebar en fördubbling av verkets dittillsvarande kapacitet. Till skillnad från den äldre anläggningen, vilken inrättats för drift med stenkolsgas från bolagets koksverk som bränsle, skulle det nya verket baseras på användning av masugnsgas, med möjlighet att ersätta denna med gas från torv- eller vedeldad gasgenerator. Därigenom skulle glasbruksdriften kunna upprätthållas även vid avstängning från import av gaskol. Det nya glasverket beräknades kunna tagas i bruk till sommaren 1944; i verkligheten inträffade det dock ej förrän i oktober 1945.

Läget för glasindustrien försvårades mot slutet av 1943 och början av 1944. Inom landet fanns endast en begränsad kvantitet soda, som måste noggrant ransoneras efter de olika behoven. (Se angående sodaregleringen sid. 668.) Importen av de för driften vid Oxelösunds glasbruk nödvändiga westfaliska (gasrika) kolen avtog i så hög grad, att tilldelning av sådana kol måste upphöra, vilket hade till följd att driften vid detta bruk inställdes i början av maj 1944. Då Oxelösunds glasbruk svarat för ungefär 60 % av landets fönsterglasproduktion (det nya glasverket var ännu ej klart att sättas i gång) och då även importen av färdigt glas tenderade att minska, var det tydligt att brist på fönsterglas snart skulle komma att inträffa. För att de mest angelägna behoven skulle kunna tillgodoses syntes den gällande på frivilliga överenskommelser vilande regleringen ej längre tillfyllest, utan en strängare ordning beträffande handeln med fönsterglas befanns nödvändig. Fr. o. m. den 14/5 1944 lades följaktligen fönsterglas/maskinglas ävensom spegelglas (ofolierat) under beslag och en därpå baserad handelsreglering genomfördes med allmänt licenstvång för försäljning och användning. Dock medgavs, att glas till en kvantitet av högst 2 m² fick för oundgängligen nödvändiga reparationer försäljas allenast mot kvitto av köparen samt att (med vissa undantag) bearbetat glas ävensom oarbetat glas i mindre stycken (strimlor) fick fritt försäljas. Vid handhavandet av regleringen eftersträvade IK i första hand att trygga bostadsbyggnadsverksamhetens ostörda bedrivande, men därjämte sökte kommissionen tillse, att övriga verkligen nödvändiga behov blevo vederbörligen tillgodosedda. Sträng begränsning åter visades i fråga om tilldel-

ning för mindre angelägna ändamål. Glas beviljades sålunda bl. a. icke för innerväggar och dörrar, för nybyggnader av växthus, för utbyte av fönster i gamla fastigheter, för skyltar och glasmontrar m. m. En viss lättnad i handelsregleringen genomfördes från slutet av juli 1944 därigenom att glasbruk samt grossister och andra återförsäljare medgavos rätt att på vissa villkor försälja enkeltjockt fönsterglas av kvaliteterna A och B (prima glas) i storlekar intill 108 förenade centimeter samt U- och T-glas (utskotts- och sämre glas) till annan lagerhållare utan mottagande av inköpslicens. Denna rätt upphörde dock vid årsskiftet 1944/45.

Vid den i samband med beslaget skedda inventeringen av landets lager hade det visat sig, att förråden hos glashandelsfirmorna av de beslagtagna varorna voro jämförelsevis stora och att dessutom betydande lager funnos av annat glas som ej lagts under beslag, såsom klarglas, katedralglas, råglas, trädråglas etc. Dessa lager utnyttjades nu i största möjliga utsträckning för byggnadsverksamheten. Trots detta visade sig försörjningsläget alltmer otillfredsställande. Emmaboda och Årnäs glasbruk, vilka nu voro de enda som upprätthöllo produktionen, ägde alltför liten kapacitet (sammanslagt ca 1,6 milj. m² per år) för att tillgodose efterfrågan; de måste dessutom tidvis stoppa för reparationer. En ljuspunkt var, att det under år 1945 lyckades att erhålla vissa glasleveranser dels från Amerika, dels från Finland.

I slutet av oktober 1945 hade läget så tillvida förbättrats, att samtliga svenska fönsterglasbruk (även det nya i Oxelösund) voro i gång. Betydande olägenheter vållade dock den fortfarande bristen på stenkol, varigenom de smärre glasbruken nödgades i stor utsträckning använda ved som bränsle. Detta framkallade driftstörningar och nedsatte avsevärt kvaliteten vid tillverkningen. Det svåraste problemet erbjöd efterhand försörjningen med tjockt fönsterglas samt tjockt maskinglas, medan däremot tillgången på enkeltjockt glas i synnerhet i småmått samt utskottsglas åtminstone från 1946 var förhållandevis god. Ifrågavarande tjockare glas användes till perspektivfönster och till sådana fönsterbågar, där storleken på rutorna omöjliggör användning av enkeltjockt glas, vidare till järnvägsvagnar, bussar, spårvagnar, bilar, kyldiskar, mindre butiksrutor m. m. Dessutom erfordrades ersättningsglas för reparationsbehov till ovannämnda ändamål. Den kvantitet tjockt glas som dittills framstälts vid bruken var mycket otillräcklig. Detta gjorde, att IK nu sökte få en ökad sådan tillverkning till stånd på bekostnad av det enkeltjockta glaset, vilket dock stötte på många svårigheter av teknisk art.

Allt eftersom importen började komma bättre i gång såg sig emellertid IK i stånd att lätta på tvångsbestämmelserna. Redan i slutet av januari 1946 medgavs sålunda, att s. k. U- och T-glas fick utan hinder av gällande beslag och handelsreglering fritt försäljas och förbrukas. Detsamma blev fr. o. m. den 1/8 1946 fallet beträffande ofolierat spegelglas och fr. o. m.

den 18/4 1947 beträffande försäljning av fönsterglas och maskinglas annat än direkt från glasbruk. De återstående handelsrestriktionerna borttogos successivt under de följande åren och fr. o. m. den 10/11 1949 upphävdes beslaget å hithörande varor, varigenom den fulla friheten på detta varuområde var återställt.

Rörande försörjningen med fönsterglas/maskinglas under krisåren må följande siffror meddelas. Talen äro uttryckta i 1 000 m² och ange tillgången mätt i enkeltjockt glas (1,7—2,0 mm).

År	Inhemsk tillverkning	Import	Summa	År	Inhemsk tillverkning	Import	Summa
1937/39 (genomsnitt)	3 576	1 141	4 717	1943	4 037	973	5 010
1940	1 709	296	2 005	1944	2 710	1 457	4 167
1941	1 831	534	2 365	1945	2 404	328	2 732
1942	3 516	636	4 152	1946	3 250	445	3 695
				1947	3 300	1 453	4 753

Byggnadspapp samt andra asfalt- och stenkoltjäreprodukter.

Inom byggnadsverksamheten spela för fuktisoleringsändamål produkter av petroleumasfalt (petroleumbeck) och stenkoltjära en synnerligen viktig roll. Under åren före kriget hade härvid tyngdpunkten i viss mån förskjutits från tjära till asfalt, men bägge dessa ämnen gällde såsom för hithörande ändamål oundgängliga. Vid sidan härav hade de emellertid en mångsidig användning även på andra områden. När försörjningsläget genom handelsspärren i april 1940 försämrades, blev det en angelägen uppgift för IK att tillse, att de krympande tillgångarna mest rationellt tillvaratogs.

Tidigast, nämligen på hösten 1940, genomfördes till följd av det minskade utbytet av stenkoltjära vid gasverken en reglering av försäljningen av denna råvara, varigenom tilldelningen för byggnadsändamål begränsades till 20 % av 1939 års förbrukning.

Vad angår asfalt skaffade sig IK genom underhandsöverenskommelser med landets större importörer av denna vara kontroll över de förefintliga lagren och över den import som fortfarande kunde ske. Någon nämnvärd tillförsel av asfalt från Amerika, varifrån behovet dittills till största delen täckts, var efter västspärrens tillkomst icke längre möjlig. Däremot upptogs nu en ej obetydlig import från Rumänien, vilken under de egentliga krigsåren kunde i viss mån upprätthållas. Denna import var dock otillräcklig för att tillgodose det normala behovet inom vägväsendet, som varit landets största förbrukare av asfalt och asfaltprodukter. För att lätta trycket för övriga förbrukare och däribland främst byggnadsverksamheten gjordes kraftiga inskränkningar i förbrukningen av asfalt för vägändamål. Användningen begränsades i stort sett till reparationer och underhåll, medan nyanläggning av asfaltvägar så gott som helt upphörde.

Större delen av den asfalt och den stenkoltjära som förbrukades för byggnadsändamål kom till användning i samband med tillverkningen av *byggnadspapp*. Med hänsyn till de olikartade behoven var det ofrånkomligt att ett stort antal typer av dylik byggnadspapp tillverkades och salufördes. Otvivelaktigt var emellertid differentieringen betydligt större än som motiverades av rent tekniska krav, varjämte fabrikationen av vissa högre kvaliteter av s. k. underhållsfri papp uppenbarligen innebar en råvaruförbrukning, som i rådande försörjningsläge icke kunde anses försvarlig. I avsikt att motverka onödig förbrukning av impregneringsmedel och minska behovet av lagerhållning utarbetade IK i samråd med vederbörande tillverkare föreskrifter om standardisering av ifrågavarande tillverkning, vilka kungjordes till efterlevnad i slutet av oktober 1941. Föreskrifterna inneburo, att tillverkningen av underhållsfri papp av dittills befintlig högsta kvalitet skulle upphöra samt att tillverkningen i övrigt begränsades till sex olika typer med föreskriven högsta mängd asfalt eller tjära per m². Dessutom fick tillverkning ske av vedtäckningspapper med en jämförelsevis ringa mängd impregneringsmedel och med fastställd maximi- och minimivikt per ytenhet. Bestämmelsernas iakttagande gjordes till villkor för vidare tilldelning av tjära för takpapp- och liknande tillverkning.

För att möjliggöra fullständig kontroll över ifrågavarande förbrukningsområde förordnade Kungl. Maj:t på IK:s hemställan om beslag fr. o. m. den 1/11 1941 å »asfalttakpapp och annan med asfalt, beck, tjära eller tjärolja bestruken eller impregnerad papp» samt om reglering av handeln med dessa varor. Enligt IK:s i ämnet utfärdade tillämpningsföreskrifter fingo av regleringen berörda varor icke förbrukas annat än för vissa angivna typer av arbeten. Särskilt märkes här det principiellt uppställda förbudet — varifrån dock vissa undantag medgavs — mot användning av takpapp och annan byggnadspapp i mer än ett lag. Yrkesmässig försäljning fick ske till förbrukare endast mot avlämnande av särskild av IK för köparen utfärdad inköpslicens samt till återförsäljare endast mot av kommissionen utfärdad förskottslicens eller mot inköpslicens som återförsäljaren erhållit vid försäljning av ifrågavarande varor.

Den grundsats som IK följde vid licensgivningen var, att tilldelning av impregnerad byggnadspapp skulle ifrågakomma blott för ändamål där dylik papp erfordrades, medan i övrigt hänvisades till annat täckningsmaterial. Principiellt beviljades endast den lägsta kvalitet och den minsta kvantitet som kunde ifrågakomma utan risk för förstöring av byggnad.

År 1942 uppstodo vissa svårigheter att skaffa fram tillräckliga mängder yllelump, varför tillverkarna av råpapp blevo nödsakade att dryga ut yllelumpen genom inblandning av jutelump och cellulosa. Ersättningsmaterial för byggnadspapp, såsom träfiberplattor, celent m. m., kommo därjämte i ökad omfattning till användning.

Under de närmast följande åren kunde vissa lättnader i handelsregleringen beträffande byggnadspapp genomföras. Sålunda avskaffades licens-tvånget för tunn förhydningspapp och vedtäckningspapper samt emballage- och täckningspapp (eller -papper). Ävenså tilläts fri försäljning mot kvitto av smärre kvantiteter eljest licensbunden papp.

Emellertid befarades för år 1945 i samband med inträffade importhinder en försämring i tillgången å dittills brukade impregneringsmedel. Asfaltimporten hade helt upphört och gasverkens produktion av stenkoltjära kunde väntas nedgå eller väsentligt försämrans därför att de av brist på lämpliga kol delvis måste köras med ved. Åtgången av impregneringsmedel beräknades under år 1944 ha uppgått till sammanlagt omkring 13 600 ton, varmed framställdes ca 12 500 m² byggnadspapp samt dessutom vissa kvantiteter papp och papper för emballage- och täckningsändamål, membranisoleringar och klistermassor m. m. För år 1945 antogs komma att stå till förfogande högst hälften av nyssnämnda kvantitet impregneringsmedel, väsentligen stenkoltjära. För att täcka bristen gick IK i författning om att utnyttja tillgängliga, lämpliga ersättningsmedel. Verkställda försök hade visat, att ett stubbtjärebeck, som erhöles vid tillverkning av tjärsmörjolja efter viss specialbehandling, företedde rätt goda egenskaper som impregneringsmedel, ehuru det naturligtvis icke kunde jämföras med asfalt eller stenkoltjära. Av detta förädlade stubbtjärebeck, som salufördes under namnet tebelit, beräknades för år 1945 kunna erhållas en kvantitet av högst 3 000 ton. Vid skifferverket i Kvarntorp antogs kunna utvinnas omkring 800 ton skifferbeck och vid Höganäsverken en för hithörande ändamål användbar produkt om ca 500 ton.

Då under alla omständigheter produktionen av byggnadspapp m. m. måste komma att nedgå, fann sig IK i februari 1945 böra med giltighet från den 1 mars utfärda nya inskränkande bestämmelser rörande tillverkningen av med bituminöst material impregnerade eller bestrukna papp-, pappers- och textilvaror. Med upphävande av tidigare föreskrifter bestämdes, att byggnadspapp fick tillverkas av tre med hänsyn till impregneringsmedlets art skilda klasser. Klass I omfattade byggnadspapp, impregnerad med asfalt, stenkoltjära, skifferolja eller produkter av sådan tjära eller olja, klass II byggnadspapp impregnerad med tebelit, klass III byggnadspapp, innehållande annat bituminöst material än de nyssnämnda. Tillverkningen under varje klass specificerades med hänsyn till impregneringsmedlets art och kvantitet på ett flertal fabrikat. Dessutom fick efter särskilt tillstånd tillverkas bitumenmattor, varmed förstods med bituminöst material impregnerad eller bestruken textil- eller pappersvävnad. För emballage- eller täckningsändamål fick tillverkas papp och papper som impregnerats med tebelit eller i särskilda fall med viss mindre mängd asfalt, stenkoltjära eller skifferbeck. Byggnadspapp tillhörande klass I bestämdes skola tilldelas endast för särskilt kvalificerade ändamål, medan

papp av klasserna II och III fick tilldelas för enklare arbeten. Fri försäljning medgavs av högst tre standardrullar byggnadspapp, tillhörande klasserna II och III.

Redan på hösten 1945 ansåg sig IK på grund av den rikligare importen kunna medge lättnader i senast meddelade tillverknings- och försäljningsbestämmelser. Fr. o. m. den 1/10 1945 upphävdes klassindelningen för byggnadspapp och för försäljningen återgick man i huvudsak till den ordning som gällt före den 1 mars s. å.

Försörjningsläget i fråga om stenkoltjära och asfaltprodukter befanns i början av år 1946 så förbättrat, att någon tillverkningsreglering av detta skäl icke längre skulle behövt ifrågakomma. Emellertid hade nu svårigheter uppstått, framför allt på grund av brist på grovlump, att erhålla råpapp i erforderliga mängder. För att åstadkomma en tillfredsställande försörjning med byggnadspapp utfärdade IK i februari 1946 med upphävande av de tidigare tillverkningsföreskrifterna vissa nya sådana, vari för de olika slagen av byggnadspapp angavs högsta vikten per m² för däri ingående råpapp. Vid denna reglering kunde kommissionen stödja sig på med råpappfabrikanterna (Munksjö och Katrinefors) ingångna avtal. Handelsregleringen på området upphävdes fr. o. m. den 23/4 1946. Beslaget bibehölls däremot tills vidare, enär det utgjorde grundvalen för de nyssnämnda tillverkningsbestämmelserna. Utan hinder av beslaget fick emellertid byggnadspapp, som tillverkats enligt dessa bestämmelser, fritt försälas, medan under beslag liggande vara av annat slag icke fick säljas av tillverkare eller importör utan särskilt tillstånd av IK.

Beslaget å byggnadspapp upphävdes den 21/10 1946.

Radiatorer, spisar, värmepannor m. m.

Tillverkningen inom landet av *plåtradiatorer för värmeledningsändamål* uppgick år 1939 till en kvantitet som motsvarade en värmeyta av något över 2 milj. m². Härtill åtgick omkring 27 000 ton järnplåt, till övervägande del svensk vara. Till följd av byggnadsverksamhetens begränsning sjönk tillverkningen av radiatorer starkt under de första krigsåren men den steg år 1942 i samband med den tilltagande livligheten på byggnadsområdet. Tillverkningen uppgick sistnämnda år till 1 225 000 m², vartill förbrukades 16 170 ton plåt. Mot slutet av året började det emellertid bli svårt för järnindustrien att tillgodose det löpande behovet av järnplåt. Då ett ytterligare ökat behov av radiatorer kunde förutses under år 1943, beslöt IK i februari detta år — i syfte att säkerställa tillgången för angelägna byggnader — att för radiatortillverkningen reservera 12 000 ton järnplåt per år, vilken kvantitet med ca 1 000 ton i månaden skulle tilldelas radiatorfabrikerna för tillverkning företrädesvis av radiatorer för bostadsbyggen i enlighet med de anvisningar som kommissionen kunde komma att giva.

Fram på våren 1943 syntes emellertid årets byggnadsverksamhet komma att få en sådan omfattning, att de reserverade plåtkvantiteterna knappast skulle förslå för att tillgodose behovet av radiatorer till sådana bostadsbyggen som avsågos skola bli färdiga till den 1 oktober. En företagen undersökning visade även, att plåtradiatorer ofta nog kommo till användning i fall där utan olägenhet kamflänsrör eller rörslingor kunde anbringas, såsom t. ex. i garage och industrilokaler. För att byggnadsverksamhetens mest angelägna behov av radiatorer skulle kunna fyllas och en icke nödvändig användning därav förhindras förordnade Kungl. Maj:t fördenskuil på IK:s hemställan om beslag å och reglering av handeln med radiatorer fr. o. m. den 3/6 1943. Till förhindrande av en onormal och ur försörjningssynpunkt skadlig ökning av förbrukningen av gjutna radiatorer, inbegrepos även sådana i beslaget. Detta omfattade sålunda obegagnade radiatorer och värmeelement av icke smidbart gjutjärn eller av järnplåt samt dessutom lösa sektioner till sådana radiatorer och värmeelement. Under beslaget inbegrepos förråd ej blott hos tillverkare, handlande och installatörer utan även förråd hos andra samt varor som framdeles infördes till eller tillverkades inom riket. Bestämmelserna angående användnings- och inköpslicenser voro de vanliga.

Tillverkningen av radiatorer begränsades jämväl i fortsättningen genom den av IK:s järnavelning reglerade plåttilldelningen till radiatorfabrikerna. Denna tilldelning utgick under åren 1944 och 1945 med i allmänhet omkring 1 500 ton per månad. Någon verklig brist uppstod icke, men tillverkningen av radiatorer förblev dock länge så pass begränsad, att behoven endast med svårighet och under växande fördröjning av leveranserna kunde fyllas.

Svåra olägenheter vållade för försörjningen på hithörande område den inom verkstadsindustrien i februari 1945 utbrutna och under fem månader fortsatta strejken. Under den tid strejken varade låg så gott som allt arbete inom verkstadsindustrien nere; härav uppkom en ofantlig orderanhopning och en stark försening i leveranserna till stort förfång för fullföljandet av uppställda byggnadsprogram. För att fullbordandet av särskilt nödvändiga byggnader, såsom bostadshus, sjukhus, skolor m. m. samt vissa för försörjningen nödvändiga fabriker, icke skulle äventyras träffade IK överenskommelse med vederbörande tillverkare samt försäljnings- och installatörsorganisationer inom tillverkningsgrupperna *värmeledningspannor*, *spisar* och *elektrisk installationsmateriel* om förtursrätt vid leveranser för nyssnämnda slag av byggnader, vilka kunde färdigställas före utgången av år 1945. Sådan förtursrätt skulle fr. o. m. den 1 augusti 1945 meddelas av IK efter särskild ansökan, vilken, då det gällde bostadshus, skulle insändas till statens byggnadslånebyrås förmedlingsorgan i vederbörlig ort.

Samma system med av IK bestämd förtursrätt skulle ock tillämpas beträffande radiatorer samt isolerad koppartråd och elektriska lednings-

kablar, vilka varor voro under beslag och handelsreglerade. Med stöd av beslagskungörelserna föreskrev IK, att leverans av sistnämnda varor mot andra licenser än sådana med förtursrätt icke fick ske, förrän leverantör fullgjort samtliga prioriterade leveranser.

Förtursrätten i fråga om elektrisk installationsmateriel gällde följande varuslag: SP-rör med tillbehör, B-rör med tillbehör, mätartavlor av plåt, gruppcentraler av plåt, säkringselement, propphuvar, kapslad materiel, strömställare och vägguttag. Då bristen på installationsmateriel var mycket svårartad, var det icke möjligt att under någon längre tid dirigera materielen till vissa slags byggnader, ty detta skulle medfört att materielbehovet för övriga byggnader eftersatts i alltför hög grad. Med 1945 års utgång upphörde därför förtursrättsförfarandet i fråga om installationsmaterielen.

Systemet bibehölls däremot i fråga om värmeledningspannor, spisar (särskilt elektriska och gasspisar) samt radiatorer. Bestämmelserna därom förnyades en tid framåt för ett halvår i sänder. Enligt Kungl. Maj:ts beslut ägde IK att vid fastställandet av förtursrätter påkalla medverkan av kommunala förmedlingsorgan för sådan statlig låne- och bidragsverksamhet som handhades av statens byggnadslånebyrå, ävensom av drätselkammare och kommunalnämnder. I IK:s meddelanden i ämnet föreskrevs, att byggnadsföretagare, som erhållit bevis om förtursrätt, skulle snarast möjligt översända detta till vederbörande tillverkare; för att vara giltigt måste det ha inkommit till tillverkaren senast en månad efter bevisets datum. Förtursrätt för utbyte av materiel medgavs endast i de fall där den gamla materielen enligt intyg från byggnadslånebyråns förmedlingsorgan var helt obrukbar.

Trots anordningen med förtursrätt förblev försörjningen med här ifrågasvarande produkter länge även i avseende på prioriterade byggnadsföretag mycket ansträngd och stor eftersläpning i leveranserna rådde. Ännu i början av april 1948 uppgavs, att försörjningen med värmeledningspannor kunde betecknas som den trängsta sektionen i fråga om byggnadsmaterial; för radiatorer uppgavos leveranstiderna fortfarande vara så långa, att dylika icke kunde påräknas förrän ca fem månader efter det att en byggnad i övrigt beräknades färdig för inflyttning.

Förtursrättsystemet upphörde beträffande värmeledningspannor och spisar att tillämpas i slutet av november 1948; beträffande radiatorer tillämpades det även därefter och upphörde jämte beslaget först med utgången av april 1952.

Glas (annat än fönster- och spegelglas).

Tillverkningen och förbrukningen av glasvaror av skilda slag visade under krigets första år en anmärkningsvärd stegring. Särskilt gällde detta glasemballage (flaskor och burkar m. m.) som följd ej minst av de restriktioner

tioner, vilka efter hand måste vidtagas i fråga om användningen av förtent plåt eller s. k. vitbleck för konserveringsändamål.

Men ökningen i glasproduktion och glasanvändning mötte bestämda gränser och vändes snart i sin motsats på grund av tilltagande råvaruknapphet. En reglering av råvaruförsörjningen måste genomföras och denna drog i sin ordning med sig reglering jämväl av tillverkning, handel och förbrukning i syfte att få den reducerade produktionen på hithörande varuområde på lämpligaste sätt inriktad och fördelad.

I råvaruhänseende spelade den minskade tillgången på soda största rollen.

Sveriges förbrukning av kalcinerad soda uppgick under åren närmast före kriget till 30 à 40 000 ton per år. Härav torde glasindustrien vanligen ha tagit i anspråk 40 à 50 %. Hela kvantiteten importerades, huvudsakligen från Tyskland eller från länder som under kriget ockuperats av Tyskland. I handelsavtalen med nämnda land för de särskilda krigsåren fr. o. m. 1941 fastställdes en importkontingent av 30 000 ton soda per år. Denna import var i och för sig otillräcklig för att helt fylla ett behov motsvarande förkrigstidens, och då förbrukningen tenderade att ökas — vilket till en början möjliggjordes genom förtäring av förefintliga lager — inträdde snart nog en kännbar knapphet i sodaförsörjningen. Följden blev, att kalcinerad soda fr. o. m. den 1/5 1943 lades under beslag och att handelen med och förbrukningen därav underkastades reglering genom IK (se sid. 668).

Vid uppgörandet av hushållningsplanen för soda utgick IK från en reduktion av de sodakonsumerande industriernas förbrukning, graderad efter deras omedelbara betydelse för folkhushållningen. För glasindustrien i dess helhet reserverades en kvantitet av omkring 80 % av fredsförbrukningen. Av denna inskränkning drabbades fönsterglasbruken endast i mindre mån. Övriga glasbruk erhöles i genomsnitt icke mer än något över halva den fredsmässiga sodakvantiteten.

Normalt utgjorde sodan före kriget ungefär en fjärdedel av glasindustriens råvarumängd. Då även andra alkaliråvaror undan för undan blevo svåra att anskaffa, gav den inträdda situationen anledning till allvarliga bekymmer för landets försörjning med den mängd glasartiklar, som man vant sig att anse oundgängliga för det dagliga livets behov, för den industriella produktionens uppehållande och för den vetenskapliga forskningen. Vad beträffar fönsterglastillverkningen och de åtgärder som vidtogos för dess vidmakthållande hänvisas till framställningen å sid. 544 ff. För den övriga glasindustriens vidkommande framlade IK och LK i gemensam skrivelse till Kungl. Maj:t den 8/6 1943 ett aktionsprogram. Som mål angavs, att tillgängliga råvaror så långt möjligt reserverades för framställning av angelägna produkter samt att förefintligt glasemballage komme till bästa användning. För att möjliggöra en önskvärd tillverkningskontroll borde

de viktigaste glasråvarorna läggas under beslag och handeln därmed övervakas. Beslag å själva glasvarorna borde däremot undvikas. Tillverkningen borde standardiseras samt handeln med glasvaror i viss omfattning regleras. Viktigt vore även, att insamlingen av tomglas i största utsträckning effektiviserades.

Som följd av denna framställning utfärdade Kungl. Maj:t två kungörelser den 8/7 1943 (nr 627 och 628), varigenom förordnades dels om reglering av handeln med glasvaror m. m., dels om beslag fr. o. m. den 18/7 1943 å bl. a. kaustik soda, glaubersalt och pottaska samt handelsreglering för dessa och andra närstående kemikalier genom inköpslicens. Med stöd av dessa författningar organiserade IK under senare hälften av år 1943 en ingripande reglering av glasindustriens råvaruförsörjning samt tillverkningen, handeln och förbrukningen i fråga om glasvaror.

Redan i slutet av juni 1943 hade IK gått i författning om upprättande av ett fackorgan, som kunde bistå kommissionen dels i tekniska frågor och dels vid handläggning av tilldelnings- och ransoneringsärenden m. m. Den 29 juni bildades för ändamålet en glasindustriens rådgivande delegation (vanligen benämnd glasdelegationen), bestående av representanter för IK samt för var och en av glasindustriens sex branschföreningar. Delegationen utrustades av sina huvudmän med betydande fullmakter för självständigt handlande.

En uppgift som IK tidigt ställdes inför var att öka tillgången på alkali-råvaror, som vid sidan av sodan kunde användas vid glastillverkningen. Särskild uppmärksamhet ägnades åt natriumsulfat (glaubersalt), den enda alkaliråvara, på vilken tillgången för glasbruksändamål var praktiskt taget obegränsad. För att vidga kännedomen om sulfatproblemet utsändes en studiedelegation till ett antal tyska glasbruk; en sammanfattning av resans resultat tillställdes sedermera de svenska bruken. Trots allt experimenterande syntes det svårt att förhindra en ökad förslitning av deglar och vagnar vid användning av sulfat. Vid försöken att undgå denna olägenhet gick man fram efter två olika linjer, nämligen dels framställning av s. k. råsoda och dels tillverkning av s. k. råglas eller natronvattenglas i fast form som råvara vid glastillverkningen. Då sulfatet i förstnämnda fall till $\frac{4}{5}$ omvandlas till soda, kunde vid användning av ifrågavarande produkt bildandet av »sulfatgalla» vid glassmältningen väsentligt reduceras. Trots att råsodan hade vissa oangänäma egenskaper — den hårdnade fort och luktade synnerligen illa — kom den under de senare krigsåren i stor utsträckning i bruk som ersättningsmaterial vid glasframställningen. Den andra linjen, tillverkningen av råglas, lämnade knappast experimentstadiet, ehuru betydande arbeten nedlades bl. a. på elektrisk smältning av sulfat med kol. Tekniskt sett ledde experimenten dock till användbara resultat, och planer utarbetades för att landet i händelse av total brist på soda för

glasframställningen skulle kunna helt grunda sin glasförsörjning efter här sist nämnda princip.

Särskild omsorg ägnade både IK och glasdelegationen åt en annan alkali-råvara som så småningom blev av största betydelse, nämligen krossglas eller skärven. Dylikt material hade tidigare endast i begränsad utsträckning använts till glasframställning. Sålunda förbrukade glasindustrien år 1942 icke mer än 3 500 ton köpt skärv, d. v. s. ca 6 % av mängden försålt glas. Verkställda försök hade emellertid visat, att buteljer framställda med hög skärvhalt eller enbart av skärv föredro fullgod hållfasthet. Efter sodaransoneringens införande blev krossglaset en synnerligen efterfrågad råvara, varför IK fann sig föranlåten hos PKN utverka, att riktpriiser fastställdes för olika slag av krossglas. Dessa riktpriiser inneburo en väsentlig höjning av det före kriget tillämpade priset. Härigenom förstärktes skrothandlarnas intresse för krossglas, och följden blev att råvaruhandlarna organiserade insamlingen därav på det sätt kommissionen åsyftat. Organisationen baserades på av IK utfärdade auktorisationer, och ett noggrant redovisningssystem genomfördes för skrothandlarnas inköp och försäljning.

Förutom den uppsamling av krossglas, som bedrevs direkt av de auktoriserade skrothandlarnas uppköpare, utfördes genom Ungdomsberedskapen på kommissionens begäran insamling av såväl tomglas som krossglas. Som regel för denna fastställdes, att s. k. återgångsglas, d. v. s. mjölk-, grädd-, öl-, mineralvattens- och läskedrycksflaskor, icke skulle få ingå. En allmän insamling av sådant glas skulle nämligen medfört risk för att dylikt glas komme på avvägar. Resultatet av de vidtagna åtgärderna blev gott. Sålunda nyttjades under år 1944 för glasframställning icke mindre än 8 500 ton krossglas eller drygt 22 % av den under samma tid försålda mängden glas.

Bland råvaror och förnödenheter för glasindustrien må i detta sammanhang även nämnas sand, deglar och fluorvätesyra. Vad sanden beträffar gjorde IK åtskilliga ansträngningar att förskaffa densamma prioritet vid järnvägstransporter. Under vissa perioder såg tillförselsituationen i fråga om glassand nämligen mycket hotande ut på grund av den stora vagnsbristen vid järnvägarna. Degelsituationen var också besvärlig till följd av bristen på tysk degellera. Här sökte IK stimulera svensk företagsamhet. Avsaknaden av fluorvätesyra slutligen blev periodvis synnerligen kännbar även vid tillverkningen av så försörjningsviktiga artiklar som märkt tekniskt glas och glödlampor. Till en början sökte kommissionen reservera fluorvätesyran för de mest nödvändiga ändamålen genom att bl. a. förbjuda tillverkning av mätterade lampor under och över viss storlek. Småningom togo emellertid tillgångarna helt slut. Det lyckades då att vid Kosta glasbruk få till stånd en betydande produktion, vars fördelning bruket åtog sig att ordna efter vissa med delegationen överenskomna riktlinjer.

En av glasdelegationens första uppgifter efter dess tillkomst sommaren 1943 blev att uppgöra en produktionsplan, baserad på de råvarumängder, som ansågos disponibla under påföljande tillverkningsår. Den första av delegationen i samråd med IK upprättade produktionsplanen var avsedd att tillämpas fr. o. m. oktober 1943. Enligt denna plan nedskars till en början årstillverkningen av sådant glas, varom här är fråga, från ca 56 000 till ca 40 000 ton. För att kunna bedöma de olika glasartiklarna ur prioritetssynpunkt fördelades samtliga produkter på 40 varugrupper, vilka ordnades i tre angelägenhetsklasser (A, B och C). För var och en av de 40 varugrupperna bestämdes en viss produktionskvot, och varje grupps kvot fördelades i sin tur på de till ett 50-tal uppgående bruken i proportion till varje bruks tidigare omsättning inom gruppen i fråga. Denna metod — att tillgodose marknaden enligt en på förhand uppgjord plan — ansågs vara att föredraga framför en på behovsprövning i varje särskilt fall grundad licensgivning. Det senare systemet skulle knappast möjliggjort en överblick över läget vid varje särskild tidpunkt men skulle medfört mycket betydande tekniska och administrativa svårigheter.

Under år 1942, då glasbrukens råvarutillförsel ännu var oreglerad, belöpte sig 35 % av tillverkningen — alltså med bortseende från fönster- och spegelglastillverkningen — på artiklar som betraktades såsom varande av största vikt för försvar och försörjning. Till denna kategori (klass A) räknades i produktionsplanen bl. a. konservglas för hushållsändamål, mjölkglas, apoteksglas, batteriglas, termosglas, glödlampskolvar, radiorör, linser, ventilglas och alla tekniska eller militära glasdetaljer, sammanlagt ca 35 % av årstillverkningen 1942, varav konservglas ensamt 20 %. 60 % av tillverkningen var att hänföra till artiklar, som visserligen voro viktiga ur försörjningssynpunkt men som dock i en nödsituation kunde göras till föremål för väsentliga inskränkningar i tillverkningen (klass B). Hit räknades exempelvis vin- och spritflaskor samt öl- och läskedrycksbuteljer (resp. 22 och 11 % av hela årstillverkningen 1942). Vidare räknades hit vissa flaskor och burkar för livsmedelsindustrien, pressat och blåst bruks- och nyttoglas, blåst restaurangglas samt glober och reflektorer för elektrisk armatur. Återstående 5 % av tillverkningen 1942 representerade i produktionsplanen sådana glasvaror, vilkas tillverkning i första hand borde inställas, om en ännu kraftigare nedskärning av glasproduktionen skulle bli nödvändig (klass C). Hit hänfördes glas för kosmetiska artiklar, essenser och parfymer, för kontors- och butiksinredningar och skyltställ, vidare kompletta glasserviser, utförda i annat material än helkristall, samt pressat prydnadsglas.

De dominerande grupperna i produktionsplanen utgjordes, som delvis framgår av det sagda, av konservglas för hushållsbruk, konservglas för industribruk, vin- och spritflaskor samt öl-, läskedrycks- och mjölkflaskor. I fråga om konservglaset föreföll det vid tiden för planens uppgörande

som om en högst betydande upplagring hade skett hos de enskilda hushållen. Sålunda hade hushållens inköp av burkar stegrats från 8 milj. st. år 1940 till 12 milj. st. år 1941 och 18 milj. st. år 1942. För konservindustriens del ansågs kravet på glas komma att minskas på grund av vissa av LK utfärdade restriktioner i fråga om tillverkning av livsmedelskonserver, samtidigt som tillverkningen av nya emballagetyper för torra eller halvtorra konserver gått mycket framåt. Försörjningen med mjölk-, öl- och läskedrycksflaskor erbjöd däremot vida större svårigheter. Visserligen ansågs en bättre genomförd återgång av mjölkglas kunna i någon mån ersätta nytillverkningen, men mjölkdistributionen befann sig i stark utveckling, och bristen på annat transportemballage var påtaglig. I fråga om öl- och läskedrycksglas låg saken så till, att många års organisationsarbete i förening med pantplikt för tomglas åstadkommit en nära nog hundra procentig glasretur, i varje fall hos de större företagen inom branschen, varför nytillverkningen sedan gammalt huvudsakligen blott omfattade ersättning för i stort sett oundviklig kross och utsyning. Nyleveransen av glas till dessa branscher intog därför en nyckelposition, därför att den bidrog till att vidmakthålla den försäljning och distribution, som var nödvändig för uppehållet av nyssnämnda goda glasretur. Medan man efter samråd med LK ansåg sig kunna vidtaga väsentliga nedskärningar i fråga om tillverkningen av konservglas, beslöts därför att ölglas skulle nedskäras med endast 10 %, medan produktionen av läskedrycks- och mjölkglas lämnades obesuren.

Fördelningen av de glasmängder, som beräknades bli tillverkade, överläts i vissa fall till resp. branschorganisationer. Så skedde exempelvis i fråga om mjölk-, öl-, vatten- och läskedrycksglas. Organisationerna hade därvid enligt sina direktiv att taga hänsyn till behovet, sådant detta kunde anses vara med utgångspunkt från vederbörandes glaslager och tillverkningen under år 1942. Någon förmån fick självfallet icke givas de företagare som voro medlemmar i resp. organisationer.

För vissa slag av distributionsemballage, där återgången var särskilt bristfällig, beslöts inskränka produktionen, oavsett om varorna voro försörjningsviktiga eller icke. Avsikten härmed var att framtinga en bättre organisation av återgången av tomglas. Sålunda minskades exempelvis produktionen av ättik-, ättiksyre-, vin- och spritbuteljer. Tillverkningen av prydnadsglas beräknades kunna helt och hållet nedläggas, likaså tillverkningen av annat exportglas än sådant som var av konstnärligt värde och framställdes i helkristall. Delegationen ansåg det vara ett så starkt önskemål, att yrkesskickligheten på sistnämnda område upprätthölls, att trots allt en viss mindre råvarutilldelning borde ifrågakomma för tillverkning av glasvaror i rent konstnärligt syfte.

Även andra artiklar fingo vidkännas större eller mindre inskränkningar, varvid självfallet de som tillhörde klass C blevo hårdast drabbade.

Enligt det sålunda uppgjorda tillverkningsprogrammet beräknades en genomsnittlig behovstäckning av ca 75 % kunna ernås, vilket ansågs svara mot de sammanlagda tillgångarna på alkaliråvaror. De glasbruk, vilkas totala produktion enligt varugrupplistan minskades med mer än 25 %, tänktes skola få upptaga fyllnads- eller tilläggstillverkning inom icke inskränkta varugrupper i den omfattning inkommande order och förhållandena i övrigt det medgäve. Ett villkor för sådan tillverkning skulle vara, att de därvid framställda produkterna icke för köparen betingade högre priser än som senast erlagts för motsvarande produkter; dock finge högst de priser tillämpas, som gällde den 31/10 1942 eller som vid senare tillfälle blivit godkända av PKN.

Den här beskrivna produktionsregleringen trädde enligt IK:s beslut i tillämpning den 1/11 1943. Kommissionen stödde sig härvid på kungörelserna s. å. den 21/4 (nr 204) och den 8/7 (nr 628) angående beslag å samt reglering av handeln med soda och andra alkaliråvaror. Enligt kommissionens bestämmelser ankom det på varje glasbruk att inom de olika i tillverkningslistan upptagna varugrupperna vidtaga den i listan angivna inskränkningen. Inkommande order skulle inom varje varugrupp fördelas på kunderna så jämnt som möjligt i proportion till föregående års försäljningar. Glasbruken hade att månadsvis insända redovisning till IK.

De allmänt försämrade utsikterna för försörjningen med soda nödgade IK att på nyåret 1944 ompröva den gällande sodaplanen. Resultatet blev en betydande nedskärning av sodatilldelningen till industrien totalt sett. För glasindustriens vidkommande blev minskningen dock t. v. ej särskilt kännbar. Som följd härav upptog den nya produktionsplan för glasindustrien, vilken trädde i tillämpning fr. o. m. den 1/3 1944, praktiskt taget samma totala glasmängd som den tidigare planen. De mest framträdande förändringarna voro, att produktionskvantiteterna beträffande sylt- och konservglas för hushållsändamål samt vin- och spritflaskor ytterligare nedskurits, det förra beroende på att den förut nämnda upplagringen i hemmen nu börjat visa resultat, det senare beroende på att åtgärder vidtagits för att öka tillgången av flaskor till systembolagen.

Under hösten 1944 uppgjordes en tredje produktionsplan, avsedd att gälla tolv månader fr. o. m. den 1/10 d. å. Även denna plan uppvisade en väsentligen oförändrad totalproduktion, men vissa ytterligare jämkningar hade vidtagits för ett antal varugrupper. Efter utgången av år 1944 visade det sig, att de tre planerna dittills kunnat genomföras efter beräkning. Sålunda hade totalförsäljningen nämnda år med endast 2 % överstigit den beräknade. Under förvåren 1945 omarbetades produktionsplanen ännu en gång. Den därvid uppgjorda »plan 45/46» blev den sista som tillämpades.

Vid sidan av produktionsregleringen genomförde IK — med stöd av kungörelsen den 8/7 1943 (nr 627) — en långtgående reglering av handeln med glasvaror (fönster- och spegelglas samt arbeten

därav härunder ej inbegripna). Kommissionen föreskrev, att yrkesmässig överlåtelse av obegagnade resp. begagnade glasvaror och glasskärv till återförsäljare i och för dennes rörelse fr. o. m. den 15/8 1943 icke fick ske, såvida icke överlåtaren erhållit partihandelsauktorisering för obegagnade glasvaror resp. handelsauktorisering för begagnade glasvaror. För begagnat tomglas skulle gälla, att den som yrkesmässigt använde dylikt glas för inläggning av varor för avsalu fick inköpa detta endast från säljare som innehade handelsauktorisering för begagnade glasvaror. Utan hinder härav fingo dock detaljaffärer — vari inbegrepos systembolagsbutiker och apotek samt öl-, vatten- och mjölkutkörare — återköpa glasemballage, i den mån de anmodades därom av sina leverantörer. Återköpet skulle ske till av PKN godkända priser.

För åtnjutande av partihandelsauktorisering eller handelsauktorisering gällde vissa av IK föreskrivna villkor. Vid ifrågavarande handel skulle sålunda av PKN meddelade föreskrifter noga iakttagas, och därest den andra parten så påfordrade, skulle tillståndsbevis företes. Det ålåg vidare tillståndshavare att på kommissionens anmaning genast försälja av honom innehavd vara till av kommissionen anvisad köpare. För glasbrukens del gällde härutöver, att glasskrot fick förvärfvas och förbrukas endast mot av IK meddelad licens. De auktoriserade handlarna angavs i förteckningar, vari jämväl meddelades de distrikt, inom vilka de hade att utöva sin rörelse. För att krossglaset skulle samlas på särskilda ställen i så stor myckenhet, att sortering kunde bli ekonomiskt genomförbar, bestämdes slutligen, att de auktoriserade handlarna endast fingo leverera krossglas till vissa såsom grossister angivna företag.

I anslutning till regleringen av handeln med glasvaror — vilken åsyftade att möjliggöra att varorna kommo i sådana händer som garanterade den bästa användningen — fann IK föreskrifter erforderliga även beträffande användningen av vissa slag av glasvaror. Med stöd av särskild bestämmelse i förutnämnda kungörelse nr 627/1943 föreskrev kommissionen sålunda, att mjölk-, mineralvattens-, läskedrycks- och ölfaskor av gängse standardtyper samt sprit- och vinflaskor, försedda med Vin & spritcentralens ingjutna namn, icke fingo för avsalu påfyllas med andra varor än dem, vartill flaskorna ursprungligen avsetts. Det blev exempelvis förbjudet att sälja saft i en ölfaska eller smörjolja i en mjölkflaska. Avsikten med denna bestämmelse var att förhindra en förskjutning av förbrukningen av glasemballage från ett område till ett annat ävensom att minska risken för att användbart återgångsglas förstördes genom otjänligt innehåll.

Som ett ytterligare led i arbetet på glasförsörjningens ordnande bedrev IK en omfattande propaganda för ökad användning av begagnat glas. Många vägar beträddes — radio, dagspress, affischer och etiketter m. m. — och i några fall understöddes propagandan genom påbud. Så var exempelvis fallet med det nyssnämnda återgångsglaset samt

med föreläggandet om inbytestvång och pantplikt för mjölk-, öl-, vatten- och läskedrycksflaskorna. Genom prishöjningar på tomglas stegrades vidare avsevärt returen i fråga om vin- och spritflaskor.

Apoteks- och läkemedelsglaset beredde särskilda svårigheter vid organisationen av glasreturen på grund av det stora antalet typer och storlekar samt de höga kraven på renhet. Genom förmedling av medicinalstyrelsen för det vanliga apoteksglasets och av vederbörande branschorganisationer för läkemedelsfabrikernas flaskor och burkar nådde man emellertid därhän, att apoteken mottogo, diskade och upplagrade det glas, som allmänheten tidvis i stor utsträckning återlämnade, samt därutöver för vidare befordran via droghandlarna mottogo sådant glas som fabriken använde för sina specialförpackningar.

Under hösten 1945 visade råvaruförsörjningen sådan förbättring, att IK övertog produktionsregleringens slopande. Med hänsyn till den föreliggande bränslesituationen beslöts emellertid att avvakta i första hand påföljande årsskifte, vilket skulle möjliggöra bedömning av ett helt produktionsårs resultat.

Vid sammanträde i slutet av januari 1946 med glasdelegationen samt representanter för BK och IK:s kemiska avdelning konstaterades, att varken bränsle- eller sodasituationen längre gav anledning till produktionsregleringens bibehållande. Vid sammanträdet närvaro också representanter för glasgrossisterna. Dessa vitsordade den även från andra håll lämnade uppgiften, att landets glasförsörjning under krigsåren varit fullt tillfredsställande, vilket förhållande tillskrevs den av IK genomförda stränga produktionsregleringen. Man medgav det berättigade i glasbrukens krav att i största möjliga utsträckning få utnyttja läget på exportmarknaden, så mycket mer som den inhemska efterfrågan kunde beräknas minska, när import av glas-, porslins- och tennprodukter ånyo vore möjlig. Det ansågs emellertid önskvärt, att upphävandet av produktionsregleringen och frigörandet av exporten förbundades med vissa garantier för att den inhemska försörjningen även fortsättningsvis bleve tillgodosedd. Sammanträdet förordade glasdelegationen att hos IK hemställa om produktionsregleringens hävande under sådan form att en viss exportkontroll i fortsättningen kunde äga rum.

Sedan IK närmare prövat läget, beslöt kommissionen, att produktions- och handelsregleringarna för andra glasvaror än fönsterglas skulle snarast upphävas — dock med undantag för vissa slag av glasemballage — under förutsättning att glasindustriens rådgivande delegation kvarstode som ett funktionsdugligt organ, som kunde bistå kommissionen särskilt i exportfrågor, samt att delegationen åtog sig ansvaret för att glasbrist icke uppstod på den inhemska marknaden till följd av överdriven export. Sedan glasdelegationen förklarat sig samtycka härtill, förordade Kungl. Maj:t på IK:s framställning om upphävande av kungörelsen den 8/7 1943 angå-

ende reglering av handeln med glasvaror etc. fr. o. m. den 8/3 1946. I anslutning härtill upphävdes jämväl de särskilda föreskrifter, som IK i en rad meddelanden utfärdat dels angående handelsregleringen på hithörande område, dels angående reglering av tillverkningen av glasvaror av skilda slag. Föreskrifterna angående reglering av användningen av visst glasemballage bibehöllos däremot ända till den 2/12 1949. I stället för de upphävda generella bestämmelserna rörande tillverkningsregleringen skulle tills vidare gälla särskilda, med resp. bruk träffade överenskommelser i ämnet.

Som sammanfattande omdöme torde kunna sägas, att de av IK eller under dess ledning vidtagna anstalterna av skilda slag för glasförsörjningens upprätthållande hastigt åstadkommo ett relativt stabilt jämviktsläge inom glasbranschen. De omfattande statliga åtgärderna kunde genomföras utan anmärkningsvärda störningar av marknaden tack vare god anpassning från glasbrukens och glasförbrukarnas sida. Temporära driftinskränkningar företogos visserligen vid bruken, men dessa torde i allmänhet ha berott mera på arbetskraftsbrist än på tekniska svårigheter.

Textilvaror.

Försörjningsläget.

Den svenska textilindustrien ägde under 1930-talet en kapacitet som tillgodosåg normalt ca 80 % av landets förbrukning av textilmaterial. Till alldeles övervägande del grundade sig denna tillverkning emellertid på import av utländskt råmaterial och utländska fabrikat av skilda slag.

Den inhemska produktionen av textilmaterial var obetydlig. Den bestod av vissa smärre kvantiteter ull (600 å 700 ton, tvättad vikt), lin och konstsilke. Härtill kom emellertid en ganska avsevärd inhemska tillgång på textilavfall och lump, varav åtskilligt exporterades.

Importen av textilvaror av alla slag uppgick åren 1936—38 i medeltal till 120 300 ton med ett värde av nära 300 milj. kr. Till detta bör läggas importen av råvaror för vissa närstående industrier: borst, tagel, fjäder och dun samt diverse fibermaterial, uppgående till i genomsnitt 3 630 ton med ett värde av 3,5 milj. kr.

Genomsnittsimporten åren 1936—38 av egentliga textilvaror fördelade sig på huvudslagen av varor på följande sätt (ton):

Råvaror: spånadsämnen.....		79 800
Fabrikat:		
Garn, tråd, repslageriarbeten.....	11 900	
Vävnader och filt.....	20 300	
Band, trikåvaror m. m.....	1 700	
Sömnads- och andra arbeten.....	6 600	40 500
	<u>Summa</u>	120 300

Hela textilvaruimporten utgjordes sålunda, efter kvantiteten räknat, till ca $\frac{2}{3}$ av råvaror och ca $\frac{1}{3}$ av fabrikat. Men hänsyn till värdet fördelade sig

importen med ca 30 % på spånadsämnen, 20 % på garn m. m. och 50 % på vävnader och andra färdigfabrikat.

Den angivna summan för importerade spånadsämnen sammansattes av följande varuslag (ton):

Ull	9 500	Konstull	700
Bomull	34 300	Konstsilke och cellull	800
Lin	2 600	Textilavfall	10 400
Hampa	8 700	Lump	3 400
Jute.....	8 100	Diverse	1 300
		Summa	79 800

En mycket avsevärd del av råvaruimporten, kvantitativt sett, utgjordes sålunda av bomull, medan kvantiteterna för ull, hampa och jute voro mera jämnstora och tillsammans, jämte de smärre posterna för lin, konstull, konstsilke m. m., nära motsvarade bomullsimporten.

Av posten textilavfall utgjordes huvuddelen av bomullstrassel. En rätt betydande export ägde rum av textilavfall (1 820 ton) och lump (7 050 ton). Av textilfabrikat exporterades ca 4 000 ton.

Våra viktigaste importländer voro före kriget beträffande ull Storbritannien, Australien, Nya Zeeland, Sydafrika och Sydamerika. Varje land hade sin speciella typ av ull, varför ett bortfall av ett importland var ägnat att medföra en därav betingad omläggning av produktionen. Så t. ex. kom den grova ull, som bäst lämpade sig för kommisstillverkning och maskinfilt, huvudsakligen från Sydamerika och Nya Zeeland. Ullen från Australien och Sydafrika lämpade sig bäst för finare kardgarner och kamgarner. England levererade den s. k. höglandsullen, som huvudsakligen användes för tweeder. Topsen (kammad ull) importerades företrädesvis från England, som dessutom jämte Belgien, Frankrike, Tyskland och Tjeckoslovakien försåg oss med de största posterna av kamgarner, vävnader och färdiga kläder av ylle.

Bomull infördes till omkring 80 % från USA och till ca 10 % från Egypten, medan ca 5 % kom från Brasilien. I fråga om importen av grövre bomullsgarner tävlade England och USA om främsta platsen, medan England avgjort ledde beträffande importen av finare bomullsgarner. Sytråd levererades främst av England, men även från Tyskland, Frankrike, Tjeckoslovakien och Nederländerna infördes rätt stora kvantiteter.

Lin och lingarn erhöles huvudsakligen från de baltiska staterna, Belgien och Nederländerna. Endast undantagsvis sålde Sovjetunionen dessa varor och — där så skedde — blott i obetydliga kvantiteter. Den mjukfibriga hampan hämtades från Jugoslavien, Ungern, Italien och Brittiska Indien, medan hårdfibrig hampa (sisal och manilla) importerades från Ostafrika, Nederländska Indien, Filippinerna och Mexico. Jute hämtades väsentligen från Brittiska Indien.

Det nämndes nyss, att av den summa om ca 300 milj. kr., som textilimporten i medeltal under perioden 1936—38 betingade, ungefär hälften var

att hänföra till spånadsämnen och garner etc. och hälften till vävnader och andra färdigvaror. En dylik uppdelning av importen lämnar emellertid icke en rättvisande bild av de båda varugruppernas betydelse ur försörjnings-synpunkt, då siffrorna icke äro kommensurabla. För att få en riktig bild av textilförsörjningen måste man förvandla de importerade råvarorna och garnerna till färdiga produkter, för vilka beräknas samma priser som i fråga om de direkt importerade färdigvarorna. En efter sådana grunder verkställd beräkning visar, att den inhemska produktionens andel i den textila försörjningen under perioden 1936—38 värdemässigt utgjorde:

för yllevävnader	91 %	för ylletrikå	82 %
» bomullsvävnader	79 %	» bomullstrikå	88 %
» cellullevävnader	67 %	» konstsilketrikå	81 %
» sidenvävnader	84 %		

Betydelsen av dessa ganska höga tal förringas likväl ur självförsörjnings-synpunkt i högsta grad därav, att den inhemska tillverkningen till allra största delen vilade på tillförseln av utländska råvaror och halvfabrikat. Självförsörjningen gällde m. a. o. blott fabrikationen, ej råvarubasen. Dessutom är att märka, att åtskilliga viktiga fabrikat funnos, som alls icke eller endast i otillräcklig mängd framställdes inom landet.

Redan från mitten av 1930-talet kan man skönja en av det hotande tids-läget föranledd lagerökning, särskilt i fråga om bomull men i mindre mån även beträffande ull, lin, hampa och jute. Denna tendens framträdde än starkare, sedan RFN börjat uppträda som köpare av textila råvaror och halvfabrikat. Vid krigsutbrottet avstannade importen icke utan kunde till en början fortgå som förut och t. o. m. stegras, ända till dess att den s. k. västspärren i april 1940 tills vidare satte stopp för fortsatt införsel. Sedan början av september 1939 hade då hunnit införas ej mindre än ca 10 000 ton ull och 44 000 ton bomull, vilket motsvarade mer än ett normalt års-behov av resp. varor. Av jute hade inkommit en kvantitet motsvarande bortåt 10 månaders normalbehov och av lin och hampa förhållandevis minst lika mycket.

Lagerställningen var vid importspärrens inträde som följd av denna forcerade införsel relativt god. Efter omkring ett års uppehåll kunde sedermera genom lejdtrafiken en viss import ånyo komma till stånd, åtminstone i fråga om ull och bomull. Från Tyskland och Italien erhöles i enlighet med träffade handelsavtal ej obetydliga kvantiteter cellull och konstsilke. Smärre partier även av andra varor, såväl råvaror som fabrikat, inkommo på olika vägar från åtskilliga länder. Först efter krigets upphörande år 1945 öppnades emellertid möjligheter att över hela linjen i större omfattning återupp-taga importen. Särskilt under åren 1946 och 1947 uppgick denna till mycket stora kvantiteter. Den allmänna importregleringen satte därefter bestämda gränser för fortsatt expansion.

Här nedan meddelas en sammanställning, vilken summariskt utvisar importens utveckling beträffande såväl spånadsämnen som textilfabrikat från tiden före kriget fram t. o. m. år 1949.

Import av spånadsämnen samt arbeten därav. Ton.

År	Spånadsämnen	Garn, tråd, replageriarbeten m. m.	Vävnader och filt	Band, trikåvaror m. m.	Sömnads- och andra arbeten	Summa
1936/38	77 820	11 850	20 320	1 690	6 630	120 310
1939 ..	99 240	14 800	24 010	1 820	5 330	145 200
1940 ..	56 170	11 650	12 550	1 970	1 730	84 070
1941 ..	32 360	8 350	10 020	1 640	860	53 230
1942 ..	50 530	7 440	5 050	860	360	64 240
1943 ..	34 420	5 810	3 580	560	310	44 680
1944 ..	45 980	6 610	3 010	730	350	56 680
1945 ..	25 600	3 740	2 640	300	290	32 570
1946 ..	62 570	12 580	19 720	1 500	3 600	99 970
1947 ..	57 300	20 190	34 700	3 970	4 570	120 730
1948 ..	61 150	20 190	26 400	2 290	3 590	113 620
1949 ..	60 410	17 150	24 230	1 770	2 370	105 930

Åtskilligt utträttades för att under kriget få till stånd en ökad i n h e m s k p r o d u k t i o n a v s p å n a d s ä m n e n. De mest påtagliga resultaten därutinnan nåddes i fråga om lin och hampa samt cellull (rayon).

År 1940 inrättades en statens linnämnd med uppgift att under LK handha frågor rörande stödandet av odlingen, beredningen och avsättningen av lin och hampa. De medel som för detta ändamål kommo till användning voro dels statslån och statsbidrag för att befrämja anläggningen av beredningsanstalter, dels prisgaranti för de framställda produkterna (linhalm och hampahalm). Genom linnämndens förmedling inrättades sex linberednings- och två hamperedningsverk. Ett av hamperedningsverken ägdes av ett bolag, de övriga verken ägdes och drevos av odlarna, samman slutna i särskilda producentföreningar. En centralorganisation, Riksförbundet lin och hampa, bildades med uppgift att utgöra inköps- och försäljningsorgan för de särskilda producentföretagen. Den övertog också ledningen av på området bedriven försöksverksamhet.

Med hjälp av de vidtagna stödåtgärderna kom ganska snart en odling till stånd, vilken beträffande lin omfattade ca 4 500 hektar och beträffande hampa ca 2 000 hektar. Under åren 1941—49 producerades inom landet ca 17 960 ton linfiber och 7 300 ton hampfiber. År 1943 hade produktionen nått sådan storlek, att den ägde avgörande betydelse för landets försörjning med ifrågavarande råvaror. Än mer blev detta fallet under de sista krigsåren, då någon nämnvärd import därav icke var möjlig. (Se vidare sid. 592.)

Både konstsilke och cellull tillverkades i någon mån inom landet redan före kriget. År 1938 uppgick produktionen till 803 ton konstsilke och 937 ton cellull. Genom utbyggnader av maskinkapaciteten ökades denna produktion successivt och uppgick år 1942 till 1 273 ton konstsilke

och 7 150 ton cellul. Under sistnämnda år anlades av ett genom samverkan mellan Textiltrådet och Kooperativa förbundet bildat bolag, AB Cellull, en ny cellullfabrik vid Älvenäs i Värmland, beräknad för en tillverkning av ca 7 500 ton per år. Till denna utbyggnad av industrien hidrog IK genom ett på uppdrag av regeringen ingånget avtal, som tillförsäkrade producenten viss prisgaranti och skattelättnad. Fabriken sattes i drift på våren 1943. Därmed hade förutsättningar skapats för åstadkommande av svensk cellullproduktion av omkring 15 000 ton per år. Den framställda cellullen fann användning inom både ylle- och bomullsindustrierna och medförde en avsevärd besparing i ull- och bomullslagren. Även konstsilkeproduktionen, vilken bedrevs vid två fabriker, AB Svenskt Konstsilke i Borås och AB Nordisk Silkecellulosa i Norrköping, stimulerades genom avtal med IK. Det gällde därvid särskilt tillverkningen av vid bil- och cykelringfabrikationen använt s. k. cordgarn.

Vissa nya råvaror framställdes under kriget vid en svensk fabrik, AB Svenska Textilverken i Genevad, nämligen cottolin, splendolin m. fl., vilka bestodo av en blandning av kemiskt preparerade lin- och hampblånor och bomull resp. cellul. Härigenom åstadkoms en besparing av fullvärdig råvara och tillvaratogos icke spinnvärldiga lin- och hampblånor. Det framställda garnet utgjorde en god ersättning för lin- och bomullsgarn. Årsproduktionen uppgick efter full utbyggnad av fabriken till ca 400 ton. IK medverkade vid produktionen genom tilldelning av bomull, som erfordrades till ungefär hälften av den framställda kvantiteten garn.

Av största betydelse för textilförsörjningen blev vidare papperet, som i mycket stor utsträckning fick ersätta hampa och hampblånor vid tillverkningen av skördegarn samt bind- och emballeringsgarner. Den för ändamålet förbrukade kvantiteten spinnpapper uppgick under de senare krigsåren till ca 10 000 ton per år. Papper kom även i stor skala till användning som ersättning för säckar och annat juteemballage, i någon mån även för bomulls- och linnevaror.

Den svenska ullproduktionen förblev förhållandevis obetydlig, om än en viss ökning ägde rum under krigsåren. En av IK tillsatt kommitté framlade år 1941 förslag till omfattande stödåtgärder. Dessa avstyrktes emellertid av IK, som icke fann desamma ägnade att i någon avsevärd mån höja ulltillgången under rådande avspärrning. Senare anvisades dock, i anledning av beslut vid 1948 års riksdag, visst belopp till stöd åt ullproduktionen, varom Kungl. Maj:t meddelade föreskrifter den 3/12 1948. Någon betydelse kunde detta icke få för förhållandena under den här behandlade perioden.

Regleringssystemets författningsmässiga utformning.

Fastän försörjningsläget på våren 1940 i stort sett kunde anses ganska förmånligt, var det tydligt att, då fortsatt import i någon större omfattning

tills vidare ej var att räkna med, åtgärder måste ofördröjligen vidtagas för att upprätta en ordnad hushållning med de textila råvarorna, vilken tryggade åtminstone de angelägnaste behovens tillgodoseende, så mycket hellre som — på grund av den pågående militära upprustningen — redan betydande kvantiteter måst reserveras för försvarets räkning.

Sedan en inventering per den 30/4 1940 ägt rum av inom landet befintliga förråd av spånadsämnen, garn och tråd och i samband därmed uppgifter inhämtats angående förbrukningen av dessa varor under den senaste tiden samt angående lagerhållningen hos fabrikanter och handlande av färdiga vävnader och beklädnadsartiklar, förordnade Kungl. Maj:t på framställning av IK om beslag fr. o. m. den 11/8 1940 å ull, konstull, ullavfall, ullgarn samt bomull, bomullsavfall och vadd. Beslaget omfattade, med undantag för vissa smärre partier, alla varor av ifrågavarande slag som vid beslagstillfället funnos i riket eller sedermera infördes dit. Svenskullen var även inbegripen under beslaget. Ägare eller innehavare av får förbehölls dock viss rätt att använda ull för eget behov. Nästa ingripande gällde hampa och hampblår, som lades under beslag fr. o. m. den 25/8 1940. Syftet därmed var att trygga tillgången på råvaror för framställning av skördegarn samt tågvirke för fiskets och sjöfartens behov. Denna åtgärd kompletterades senare med beslag jämväl å skördegarn fr. o. m. den 29/9 1940.

Beslaget på ull var, som framgår av det sagda, kombinerat med beslag även å ullgarn. Däremot omfattade bomullsbeslaget ej bomullsgarn, då möjlighet fanns att i annan ordning reglera användningen av det svenskspunna garnet. Sedan vissa utsikter till import av bomullsgarn yppats, syntes det emellertid lämpligt att inrycka även importerat bomullsgarn tillika med importerad sytråd under beslaget, vilket skedde vid årsskiftet 1940/41 med tillämpning från den 9/1 1941.

För att möjliggöra en mera fullständig kontroll över lumpmarknaden utvidgades slutligen fr. o. m. den 1/2 1941 beslaget — i vad det avsåg avfallsprodukter — till att omfatta även andra slag av avfall än av ull och bomull. Därvid inbegreps jämväl varor av hithörande slag som fortsättningsvis framställdes eller eljest framkommo inom riket.

Fördelningen av importerade fisknät visade sig vara en ömtålig fråga. För att säkerställa en rättvis och ändamålsenlig fördelning av denna import ställdes densamma under IK:s kontroll genom kungörelse den 5/12 1941.

Ett ytterligare viktigt steg i fråga om försörjningsregleringen på textilområdet togs genom utfärdandet den 19/12 1941 av kungörelse (nr 966) angående reglering av handeln med och förbrukningen av textilvaror, enligt vilken fr. o. m. den 30/12 1941 en tämligen fullständig förbrukningsransonering på ifrågavarande varuområde genomfördes. I nära anslutning härtill utfärdades den 30/1 1942 en sammanfattande kungörelse (nr 22) angående beslag å vissa spånadsämnen och garner samt reglering av han-

deln med spånadsämnen och konstsilke. Därmed var i huvudsak det författningsmässiga försörjningsskyddet för textilvarorna uppbyggt. Ytterligare några ingripanden, om än av mindre betydelse, befunnos dock erforderliga. Sålunda utsträcktes ransoneringsen genom kungörelse den 18/7 1942 att omfatta även vissa slag av fiskredskap. Genom kungörelser den 5/3 1943 infördes importreglering för lin- och hampgarn, tågvirke och linor, bind- och segelgarn m. m. samt ransoneringsen av tågvirke och lingarn, och genom vissa ytterligare kungörelser blevo under år 1943 jämväl elastiska band och snören, gummitråd och cellullvävnader föremål för importreglering.

Organ för textilförsörjningens upprätthållande.

Handläggningen av frågor rörande textilförsörjningen omhändertogs inom IK från början av en inom kommissionen bildad textil- och läderavdelning. Redan på våren 1940 delades denna upp på två fristående avdelningar, en för textilvaror och en för läder och lädervaror. Inom textilavdelningen inrättades småningom byråer för särskilda branscher, nämligen en bomullsbyrå (vilken hade att handlägga frågor ej blott rörande bomullsvaror utan även rörande cellull och konstsilke, fisknät, sytråd m. m.), en ullbyrå (vilken behandlade frågor även rörande lump, borst och tagel m. m.), en lin-, hamp- och jutebyrå med särskild sektion för pappersskördegarn, en trikåbyrå och en konfektionsbyrå.

Genomförandet av IK:s uppgifter på textilområdet förutsatte ett intimt samarbete med berörda branscher inom produktion och handel. Detta skedde väsentligen genom de inom textilnäringsen bildade *o r g a n i s a t i o n e r n a*. De viktigaste av dessa voro följande:

Textilrådet med anslutna organisationer, nämligen de förut existerande Svenska bomullsindustriföreningen och Sveriges trikåfabrikanters förening samt de nybildade Svenska ylleindustriföreningen, Svenska lin-, jute- och hampindustriföreningen och Textilrådets allmänna grupp,

Konfektionsindustriföreningen,
Skräddarmästarnas riksförbund,
Textilgrossisternas riksförbund,
Sveriges beklädnads- och manufakturhandlareförbund,
Borstfabrikantföreningen,
Hemslöjdsföreningarnas riksförbund och
Svenska råvarugrossistföreningen.

Under kriget tillkommo särskilda *i m p o r t f ö r e n i n g a r*, som arbetade i nära samråd med IK, nämligen

Svenska ullimportföreningen 1939 u. p. a.,
Svenska bomullsimportföreningen 1939 u. p. a.,
Svenska lin-, jute- och hampindustriens importförening 1940 u. p. a.,

Svenska förbandsgrossisters råvaru- och importförening 1940 u. p. a.,
 Svenska fiskredskapsimportörernas förening 1941 u. p. a.,
 Svenska importföreningen för bomullsgarn 1942 u. p. a. och
 Svenska importföreningen för borstbinderiråvaror och tagel 1943 u. p. a.

Textilransoneringsens handhavande uppdrogs åt IK och LK gemensamt. Det skulle härvid ankomma på IK att reglera produktionen och fördela denna efter särskilda behov, medan ledningen av själva ransoneringskontrollen skulle utövas av LK med biträde av kristidsstyrelser och kristidsnämnder. För handläggning av frågor rörande koordinering av konsumtion, distribution och produktion av textilvaror inrättades en särskild *textildelegation*, bestående av två representanter för IK, en representant för LK samt två utomstående fackmän. Till delegationens förfo- gande ställdes en fristående byrå, textilregleringsbyrån.

Frågor rörande textilindustriens försörjning med kemiska produkter m. m. behandlades inom IK av textil- och kemiska avdelningarna gemensamt.

Den år 1947 genomförda allmänna importregleringen nödvändiggjorde på textilområdet en organiserad samverkan med dithörande intressenter närmast för att bestämma om fördelningen mellan olika importörer av de åt textilhandeln upplåtna importkvoterna. För detta ändamål bildades hösten 1947 på HK:s initiativ ett särskilt organ, *textilkvoteringsrådet*, vari ingingo representanter för Textilgrossisternas riksförbund, Sveriges beklädnads- och manufakturhandlareförbund, Kooperativa förbundet, Föreningen ostasiatiska importörer samt Svenska handelsagenters förening.

Textilransoneringen.

De av IK under tiden intill 1941 års slut vidtagna regleringarna hade till huvudsakligt syfte att kontrollera råvarornas fördelning och användning, medan däremot distributionen av de tillverkade varorna fortsatte oförändrat i sina hävdvunna banor. Ett undantag gjordes dock beträffande försvaret, vars behov skulle i första hand tillgodoses. Då emellertid produktionen arbetade med ett begränsat material, uppstod så småningom brist på vissa varor av försörjningsviktig natur. Hamstringstendenser och svarta-börsaffärer började framträda, utförsel av textilvaror i både obearbetat och bearbetat skick skedde — ehuru inom av myndigheterna medgivna gränser — i tilltagande omfattning, och utlandets tilltro till våra uppgifter om behovet av textila råvaror och fabrikat syntes avtaga. Inför dessa symtom ingav IK, som länge planerat och även hållit regeringen underrättad om grunderna för en konsumtionsreglering av textilier, den 5/11 1941 en skrivelse till Kungl. Maj:t med alternativa förslag till textilransonering. I anledning härav utfärdades den 19/12 1941 den tidigare omförmälda kungörelsen angående reglering av handeln med och förbrukningen av textilvaror, vilken

trädde i kraft den 30/12 1941 kl. 20. Att handhavandet av ransoneringen uppdrogs åt IK och LK gemensamt är förut omnämnt. I samråd med IK utfärdade LK den 27/12 1941 ett cirkulär (nr 575) med tillämpningsföreskrifter i ämnet. Här skall icke i detalj redogöras för innehållet i detta mycket omfattningsrika cirkulär med senare däri vidtagna ändringar. En tämligen utförlig framställning härav meddelas på spridda ställen i St. o. F. (se sakregistret i del X: Textilvaror, handels- och förbrukningsreglering). Blott de grundläggande dragen i ransoneringsystemets uppbyggnad skola här anföras.

Ransoneringen avsåg beklädnads-, heminrednings- och husgerådsartiklar, dock icke sådana varor som bestodo enbart av silke och konstsilke eller av dessa i förening med varandra eller med cellull eller med avfall av cellull eller konstsilke. De ransonerade varorna upptogs i en till cirkuläret fogad poänglista. Artiklar av ovannämnda slag, som föllo utanför ransoneringen, upptogs i en frilista. De under ransoneringen fallande varorna fingo icke köpas eller eljest mot vederlag överlåtas annat än mot kupong till klädkort eller mot inköpslicens, som beträffande råvara eller halvfabrikat för industriellt bedriven rörelse utfärdades av IK, eljest av LK. Klädkorten, som voro olika för män och kvinnor, pojkar, flickor, småbarn och spädbarn, omfattade för första ransoneringsperioden — som faststälts till ett och ett halvt år — tiden 30/12 1941—30/6 1943. Poängsumman uppgick för denna tid till 120 för män och 110 för kvinnor samt till 100 för pojkar och flickor och till 90 för småbarn. Spädbarn fingo dessutom ett särskilt spädbarnskort innefattande 60 poäng. Tilläggskort kunde i vissa fall erhållas. Kupongerna voro av två slag, TA- och TB-kuponger. Mot TA-kuponger fingo endast vissa varor (varugrupp A) — främst yllevaror utom ullgarn och yllestrumpor — säljas, mot TB-kuponger däremot samtliga ransonerade textilvaror. Till varugrupp B hänfördes, förutom ullgarn och yllestrumpor, varor av bomull, lin eller cellull.

Ransoneringen visade sig erfordra en reglering jämväl av användningen av cellull och garn därav samt konstsilke för industriell produktion, särskilt till förhindrande av att okontrollerad tillverkning skedde av sådana varor som icke omfattades av ransoneringen. Då som följd härav vissa nya beslag syntes påkallade — omfattande jämväl de råvaror, vilkas förbrukning dittills reglerats genom frivilliga överenskommelser med IK — meddelades på IK:s hemställan genom kungörelse den 30/1 1942 (nr 22) förordnande om beslag å så gott som alla spånadsämnen och garner fr. o. m. den 1/2 1942 jämte bestämmelser om reglering av handeln med spånadsämnen och konstsilke. Utanför beslaget lämnades i huvudsak blott nöthår, ramie, kokostågor o. dyl. och drev samt garn och silke i detaljhandelsuppläggningar, garn av kokostågor ävensom tågvirke och linor samt segel- och bindgarn utom skördegarn, som tidigare lagts under beslag. För producer av svenskull samt lin och hampa medgavs fri användning av dessa

råvaror, när det gällde framställning av produkter för eget bruk. Handeln med mindre kvantiteter lin och hampa samt lin- och hampblår underlätades även.

I ransoneringsystemet skedde tid efter annan kompletteringar och ändringar såväl av poänglistan som av frilistan. Bl. a. medgavs enskild förbrukare rätt att för vissa ändamål utanför ransoneringsen inköpa tyngre möbel-, gardin- och draperityger, varigenom en lättnad bereddes den av ransoneringsen hårt drabbade heminredningsbranschen. Vidare medgavs extra tilldelningar till viss personal vid försvarsväsendet samt till personer, som voro i större behov av arbetskläder. Genom kungörelse den 18/7 1942 utsträcktes ransoneringsen att omfatta även fisknät och andra fiskredskap, helt eller delvis tillverkade av garn, vari ingick bomull eller bomullsavfall. En kungörelse den 5/3 1943 lade även tågvirke och linor samt bind- och segelgarn och kokosgarn under ransoneringsen. Att märka är, att på denna ransoneringsen inkopplades även TK. Sekunda tågvirke frigavs dock rätt snart.

Med inträdet av den andra ransoneringsperioden, som omfattade tiden 1/7 1943—31/12 1944, infördes två viktiga förändringar, nämligen dels så att ylletilldelningen minskades och bomullstilldelningen i motsvarande grad ökades, dels så att TB-kupongerna skulle gälla endast för B-varor. I övrigt var tilldelningen av kuponger lika som under första perioden, för barn och ungdom dock något större. Redan den 1/4 1944 ändrades emellertid kupongernas giltighet därhän, att gränserna mellan A- och B-kuponger praktiskt taget borttogos, i det att alla ransonerade varor nu fingo inköpas för kupongerna, vare sig de tillhörde A- eller B-gruppen.

Den tredje ransoneringsperioden, som avsåg tiden 1/1 1945—30/6 1946, medförde i stort samma tilldelning i kuponger, men antalet korttyper minskades från åtta till fyra. I fråga om tilldelningen till barn skedde dock någon jämkning. Grova fisknät och fiskredskap, i vilka ingick sådana nät, upptogs på frilistan för fiskredskap. Den 23/11 1945 upphävdes textilransoneringsen. En viss reglering av handeln med fisknät och fiskredskap jämte tågvirke och linor samt bind- och segelgarn kvarstod dock enligt samtidigt utfärdade kungörelser.

Utöver vad som framgår av denna redogörelse må här göras några randanmärkningar. Textilvaror fingo enligt ransoneringsförfattningen icke köpas eller eljest överlätas annat än mot kupong (klädkort). Kupongen följde alltså de olika distributionsleden från konsumenter till producenter. Där emot var tillgången för producenterna i fråga om bomull, ull m. m. samt garn och vävnader för industriell drift ej beroende på kuponger, utan dessa så att säga stannade hos fabrikanten och redovisades av denne till vederbörande kristidsorgan genom omsättningsrapporter. Tilldelningen av råmaterial till producenterna skedde efter andra grunder genom IK. Härvid fick varje industriföretag tilldelning av råvara i förhållande till sin tidigare förbrukning, som regel under basåren 1936—38. Hur ett fullföljande av

kupongkravet ända till råvaran skulle ha verkat kan vara svårt att säga. Genom den tillämpade metoden vanns i varje fall en viss stadga i produktionen på de särskilda arbetsplatserna. Sysselsättningen blev mera jämn. Däremot hämmades givetvis utvecklingen av produktionsapparaten därigenom att en utvidgning av ett visst företags produktionskapacitet på grund av större kupongförvärv ej var möjlig.

Ransoneringsperiodens längd, vilken sattes till $1\frac{1}{2}$ år, och den relativt rikliga tilldelningen av kuponger till allmänheten gjorde att ett rätt stort antal kuponger icke utnyttjades under den ursprungliga ransoneringsperioden. Dessa fingo under vissa förhållanden utbytas mot nya kuponger, varigenom det utelöpande kupongantalet blev större än vad som svarade mot den beräknade råvarumängden, ett förhållande som dock icke framkallade nämnvärda olägenheter. I svartabörshandeln blev textilkupongen praktiskt taget värdelös. Som den lika fördelningen av kuponger på befolkningen ej motsvarades av en likartad konsumtion av förekommande varor, blev det slutligen nödvändigt för IK att föreskriva ökad produktion av vissa varor, t. ex. blåtwills och lakansväv, och ändrade regler för åtkomsten av dessa varor. Krigets slut och den förbättrade råvarutillgången medförde, att ransoneringen redan på hösten 1945 kunde upphävas, då den icke längre hade någon större betydelse som konsumtionsreglerande faktor.

Vad angår produktionsregleringen och den därmed sammanhängande kontrollen av textilvarutillverkningen må följande anföras.

Som redan i det föregående anförts, var råvarufördelningen och den därmed sammanhängande produktionsregleringen ransonerings ryggrad. Redan krigets inträde och den begränsade tillgången på varor för civilt behov hade medfört en frivillig fördelning av den för allmänheten avsedda varan. Varje förbrukare av textilvara, vilket led i distributionskedjan han än tillhörde, fick av sin säljare viss andel av den saluförda varumängden, en kvot. Denna kvotering var ett försök att rättvist fördela tillgängliga varor. Ransoneringen medförde ingen förändring i produktionsregleringen eller kvoteringen. Råvarorna och garnerna fördelades enligt ransoneringskungörelsen även i fortsättningen av IK. Vad metervarorna angick gav ju författningen — som förut nämnts — bemyndigande att fördela även dessa, men på framställning av väverierna medgav IK att väverierna fingo kvotera dessa till sina gamla kunder på basis av deras inköp under åren 1936—38. Emellertid minskades ju i samband med upprustningen tillgången på metervaror för civila behov och grossisterna — och senare även detaljisterna — började då i rätt stor utsträckning att dels själva och dels genom bulvanföretag konfektionera upp de vävnader de erhöilo. En hel del nya fabriker uppstodo ock vid sidan härav, men när militärtillverkningen successivt avvecklades, realiserade handeln en stor del av sina intressen i de nya fabrikererna och återgick till att köpa av sina gamla leverantörer. De kvarstående nya fabrikererna fortsatte emellertid som självständiga företag och begärde

och fingo även i fortsättningen inköpslicenser av IK, om de kunde uppvisa avslut med någon leverantör. En särställning i detta avseende intogo de filialfabriker, som på grund av bostadsbristen etablerades av äldre företag inom branschen. Dessa erhöilo sin tilldelning via moderföretaget. Ransoneringsens upphävande medförde ej några förändringar i de tillämpade kvoteringsgrunderna.

Enligt LK:s cirkulär nr 575/1941 ankom det på IK att utfärda inköpslicenser för bl. a. företag, som i sin tillverkning använde textilvaror i industriell rörelse utan att vara textilfabriker. Däremot skulle LK eller kristidsstyrelserna utfärda inköpslicenser för vissa icke industriella förbrukare samt för alla företag, som använde textilvaror som förbrukningsartiklar i sin rörelse, oavsett om dessa bedrevo industriell rörelse eller icke. I praktiken visade det sig emellertid, att gränsen mellan industriell och icke industriell tillverkning var svår att draga liksom ock att det för kristidsstyrelserna var vanskligt att avgöra om ett företag skulle använda sina textilvaror som råvara eller som förbrukningsartikel. Detta omöjliggjorde kontroll av huruvida de tilldelade varorna användes för avsett ändamål och om tillgången på den ansökta varan var så stor, att tilldelning kunde ske i begärd utsträckning. Vidare tillämpades olika grunder för bedömandet av tilldelningens storlek. En omläggning av tilldelningssystemet blev därför nödvändig, varigenom alla företag som voro att betrakta som industriella kommo att falla under och registreras av IK. I samband härmed upplade IK ett kortregister, som så småningom kom att omfatta 12 000 firmor, vilka erhöilo sin tilldelning av denna kommission. Dessa utgjordes dels av sömnadsfabriker, som erhöilo tilldelning mot redovisning av kuponger, och dels av andra företag, vilka erhöilo tilldelning i form av inköpslicenser. Den senare gruppen bestod av företag som använde textilier för yrkesmässig beredning eller tillverkning av varor till avsalu samt företag som använde textilvaror för förbrukningsändamål. Det sista året, varunder ransoneringen gällde — 1945 — utdelades i ena eller andra formen till sömnadsfabriker 217,8 milj. poäng samt till övriga företag tillhoppa 43,3 milj. poäng.

Man skulle av dessa siffror möjligen kunna draga den slutsatsen, att IK var mycket givmild med avseende på tilldelningen av nu nämnt slag. Så var dock icke förhållandet. S. k. övriga företag voro i största utsträckning företag, som framställde fria varor. Vid tilldelningen såg sig IK nödsakad att pröva den färdigställda artikelns nyttovärde, alltså ett slags begränsad behovsprövning. Så beviljades ej inköpslicens å t. ex. blåtwills för fri tillverkning. Ansökningar om licenser å lakansväv avslogos, då IK ansåg att annan textilvara utan olägenhet kunde användas. Restriktiv tilldelning tillämpades även för t. ex. lampskärms- och leksakstillverkning samt längre fram för tillverkning av gengasfilter, tapisserivaror, markiser, presenningar, campingtält, reseffekter, sportartiklar, väskor etc. Restriktionerna

avsågo i stort att begränsa användningen av bomullsvävnader, med eller utan inblandning av cellul.

Den byrå, som handlade ärenden av nu nämnt slag — konfektionsbyrån — fick även tillhandagå fabrikanterna med upplysningar om tillämpning av gällande bestämmelser rörande priskontrollen, vilka under ransonerings-tiden utfärdades av såväl IK som PKN. Den 1/3 1946 överfördes ärendena beträffande priskontrollen helt till PKN. Byråns verksamhet kom därefter huvudsakligen att beröra ansökningar om rätt att färga, appretera och bereda vävnader enligt en år 1945 utfärdad författning ävensom en del utläggningar för sjukhusens behov.

I ransoneringsens idé låg att varje konsument skulle erhålla ett visst antal poäng och att varje poäng skulle medgiva inköp av ett visst antal gram textilier. På detta sätt skulle ernås dels en i princip lika fördelning av tillgängliga textilier, dels även största möjliga frihet för konsumenterna vid inköpen. Antalet gram per individ beräknades på grundvalen av dels beräknat lager vid ransoneringsperiodens ingång, dels beräknad tillförsel under ransoneringsperioden. Från den kvantitet varor, som enligt denna beräkning var disponibel för perioden, avdrogos de kvantiteter som ej skulle utdelas mot poäng, nämligen varor för allmänna inrättningar, varor till tekniska artiklar och diverse förbrukare samt fria varor. Den resterande kvantiteten lades till grund för beräkning av behovstäckning i förhållande till normalförbrukning. En undersökning av konsumtionsfördelningen beträffande bomulls-, cellul- och linnevaror under basperioden 1936—38 gav vid handen, att den procentuella fördelningen av dessa varor med hänsyn till ransoneringsformen utgjorde: för fördelning genom klädkort 51 %, för fördelning genom licens 29 % och för tekniska och andra icke ransonerade artiklar 15 %, medan 5 % utgjordes av varor som skulle ransonerats genom klädkortens yllesektion, t. ex. foder i kostymer m. m. Konsumtionen under år 1941 av nyssnämnda varor ansågs motsvara 80 % av genomsnittskonsumtionen 1936—38. Beträffande vävnader av ylle beräknades konsumtionen under 1941 utgöra 70 % och beträffande trikåvaror 80 % av genomsnittskonsumtionen 1936—38.

Totalantalet utdelade kuponger under de olika ransoneringsperioderna framgår av följande tablå. Siffrorna ange milj. poäng.

	1. per.	2. per.	3. per.
Ordinarie tilldelning	726	735	755
Tilläggtilldelningar	151	157	165
Överfört från tidigare period	—	191	332
Summa	877	1 088	1 252
Försäljning till allmänheten	672	751	895
Ej utnyttjade	205	332	130
Utnyttjningsgrad %	76,6	69,3	87,3

Den återstående ej utnyttjade kupongköpkraften låg under hela andra ransoneringsperioden betydligt högre än under motsvarande månader under

första ransoneringsperioden, troligen beroende därpå, att en så avsevärd poängsumma som 191 milj. poäng överförts från första till andra perioden. Det antogs, att kurvan för det återstående kuponginnehavet under tredje ransoneringsperioden komme att ligga under samma kurva för första ransoneringsperioden, d. v. s. att textilransoneringen skulle få större konsumtionsbegränsande verkningar än den tidigare haft. Att ransoneringen ändå hävdes berodde på att tillförseln av textilvaror trots allt varit relativt god under hela ransoneringsperioden och att med vapenstilleståndets avslutande importen förväntades åter komma igång. Dessa förhoppningar gäckades heller icke. Emellertid fick IK under åren närmast efter ransoneringsperiodens upphävande tillämpa en strängare reglering av produktionen i avsikt att uppnå större tillgång på vissa vävnader, beträffande vilka i första hand import icke i tillräcklig mängd kunde beräknas, främst bomullsvävnader.

Angående prisregleringen för textilvaror se sid. 1119 ff.

Yllevaror.

Förbrukningen av råvaror för den svenska ylleindustrien tillika med förbrukningen i övrigt av importerade yllevaror (garner, vävnader och färdiga fabrikat) beräknades av IK ha i medeltal för åren 1936—38 uppgått till följande kvantiteter (ton):

Importerat material:		Svenskt material:	
Råull.....	4 794	Ull (svenskull).....	673
Kammad ull (tops)	2 270	Lump och dyl.	5 929
Kardgarn	242		
Kamgarn	2 936	Summa	6 602
Vävnader	1 314	Summa s:um	18 528
Plagg.....	370		
Summa	11 926		

Av råmaterialet i ull, tops och lump framställdes 9 361 ton kardgarn (streichgarn) och 3 229 ton kamgarn. Den totala mängden ullgarn, såväl svenskspunnet som importerat, som sålunda stod till ylleindustriens förfogande, utgjorde 9 603 ton kardgarn och 6 165 ton kamgarn eller tillhoppa 15 768 ton. Den genomsnittliga ullmängden i kardgarnet utgjorde ca 38 %. Kamgarnet bestod helt av ull. Om även det importerade garnet och den importerade kvantiteten vävnader och färdiga plagg hade framställts inom landet, skulle totala åtgången av spinnbart ullmaterial ha utgjort ca 20 000 ton.

Det tillgängliga garnet förbrukades ej blott inom ylleindustrien — varmed i detta sammanhang företrädesvis menas ylleväverierna — utan även inom andra textila industribranscher. Fördelningen framgår av tablån å sid. 576.

Av det ovan anförda inhämtas, att ylleväveriernas garnförbrukning till nära $\frac{3}{4}$ utgjordes av kardgarn, som nästan helt framställdes inom landet, och endast $\frac{1}{4}$ av kamgarn, som till 65 % importerades, medan däremot beträffande trikåindustrien fördelningen var en helt annan (jfr sid. 600).

	Kardgarn		Kamgarn		Summa ton	Därav kardgarn %
	ton	därav import %	ton	därav import %		
Garnförbrukning						
vid ylleväverier	8 860	1	3 033	65	11 893	74
• trikåfabriker	191	32	1 706	48	1 897	10
• bomullsväverier	117	23	203	54	320	37
• övriga industrier	74	62	23	83	97	76
utom industrien (hemslöjd, hemstickning m. m.)..	361	14	1 200	8	1 561	23
Summa	9 603	3	6 165	48	15 768	61

En inventering, som företogs den 30/4 1940, utvisade, att det i landet vid denna tid fanns lager av ullmaterial, som — därest en reservation för försvarets behov för 12 månader skedde — komme att vid oförändrad civil förbrukning till årets slut kvarlämna endast ca 2 850 ton, motsvarande högst 5 månaders förbrukning, för civila behov. Utsikterna för fortsatt import syntes mycket ovissa. Genom en viss begränsning av ullinblandningen i såväl kardgarn som kamgarn skulle lagren dock kunna utdrygas. Befogenhet till åtgärder i sådant hänseende erhöi IK genom beslaget den 11/8 1940, som bl. a. omfattade ull, konstull, ullavfall och ullgarn. Den viktigaste besparingsåtgärden blev följaktligen en utdrygning av ullmaterialet av angiven art, kombinerad med omläggning av tillverkningen till ett minimum av det mera ullkrävande kamgarnet och ett maximum av det mindre ullkrävande kardgarnet. Tekniskt var detta väl genomförbart, enär landet förfogade över en ganska stor outnyttjad kapacitet för framställning av kardgarn. För såväl kardgarn som kamgarn fanns gott ersättningsmaterial i lump och cellull, varav lumpen dock icke kunde användas vid kamgarnstillverkningen.

För de närmaste månaderna efter beslagets genomförande tillämpades provisoriska regler för driften inom ylle- och trikåindustrierna. Av befintliga lager av råull, kammad ull och garn fick industrien förbruka viss kvantitet, svarande mot tidigare förbrukning. En begränsning av ullinblandningen skedde dock omedelbart, så att kardgarn av garnvikten ej fick innehålla mer än 25 % och kamgarn ej mer än 70 % ull. För tillverkning enligt löpande kontakt med militärförvaltningarna lämnades särskild tilldelning.

Fr. o. m. den 1/12 1940 bragtes en mera utarbetad hushållningsplan i tillämpning, vilken sedermera med smärre avvikelser blev normerande för de följande årens hushållningsplaner. Det bestämdes, att de befintliga ulllagren — såväl statens (RFN:s) som enskilda tillhöriga — skulle räcka under en tidrymd av 10 månader. De statliga lagren reserverades för militära behov. Ullinblandningen nedsattes generellt till 15 % för kardgarn och 60 % för kamgarn. Den angivna tilldelningen motsvarade en produktion av ca 1 310 ton kamgarn och 7 450 ton kardgarn, motsvarande 28 resp. 106 % av normal förbrukning. Trikåindustrien fick för perioden disponera ca

460 ton kamgarn och 550 ton kardgarn, motsvarande 26 resp. 157 % av normalförbrukningen. Detta innebar en betydande omläggning av produktionen inom sistnämnda industri, vars förbrukning dittills till långt övervägande del utgjorts av kamgarn.

För ullspinnerierna utfärdades i enlighet med hushållningsplanen periodiskt s. k. förbrukningstillstånd för ull. Giltighetstiden var till en början två månader men utökades senare till sex. Med tillstånden voro förknippade vissa särskilda villkor. Det bestämdes sålunda bl. a., att fabrik som tidigare sålt garn till väverier, trikåindustri eller detaljhandel skulle av framställt garn fortfarande till resp. grupper av förbrukare sälja samma procentuella andel som förut, att kontrakterade leveranser för försvaret — vartill vederbörande militärförvaltning tillhandahöll material — skulle givas företräde vid tillverkningen samt att försäljning av garn, som framställdes av tilldelad ull eller togs ur beslagtaget garnlager, endast fick ske efter särskilt tillstånd av IK. I fråga om trikåvarutillverkningen meddelades särskilda bestämmelser (se sid. 601).

De restriktioner beträffande kamgarntillverkningen, som IK i försörjningens intresse nödgades tillämpa, voro utan tvivel mycket kännbara för kamgarms- och trikåindustrierna. Att emellertid kamgarn över huvud taget fick någon plats i tillverkningsprogrammet, trots den därvid procentuellt vida större ullaåtgången, berodde på hänsyn dels till vissa självständiga ylleväverier, vilka tidigare så gott som uteslutande använt kamgarn i sin tillverkning, och dels till de trikåfabriker, vilkas maskineri ej var inrättat för tillverkning av artiklar av grövre garner. Även kardgarnsspinnerierna sågo med ett visst beklagande sina produktionsmöjligheter av mera kvalificerade garner beskurna men hade dock en viss ersättning i den högre produktion, som de på grund av tillgången på lump och cellulul kunde upprätthålla. Deras kapacitet kunde under hösten 1940 anses utnyttjad till 92 %.

Som följd av den tillförsel av ull, vilken fr. o. m. år 1941 kunde erhållas genom lejdtrafiken, tillät IK att ullinblandningen för kardgarn från den 1/5 1942 höjdes till 25 % och från den 1/11 1944 till 40 %. För kamgarn höjdes inblandningen vid sistnämnda tillfälle till 70 %. Samtidigt medgavs rätt för fabrikant att använda 10 % av sin ulltilldelning för framställning av ylleveror utan begränsning med hänsyn till ullinnehållet. Det blev härigenom åter möjligt att inom landet tillverka 100-procentiga ylleveror av inhemskt garn. Redan ett år därefter, eller den 1/11 1945, lämnades fabrikerne full frihet att bestämma ullinnehållet i handelsullgarn och trikågarn. Den 1/3 1946 medgavs samma frihet beträffande vävnadsgarn.

Av det sagda framgår, att — jämte cellulul — ulla vfall och lump fingo en väsentligt ökad betydelse för ullförsörjningen under kriget. Redan i mars 1940 reglerades handeln med dylika avfallsprodukter genom överenskommelser mellan råvarugrossisterna (lumphandlarna) och ylleindustrien samt övriga förbrukare av lump i syfte bl. a. att tillse, att handeln med hit-

hörande varor följde förutvarande banor och ej på spekulativt sätt utnyttjades. Rätt snart blev emellertid behovet av en stramare reglering uppenbart. Som följd härav lades med stöd av den beslagsförfattning som trädde i kraft den 1/2 1941 handeln med textillump helt under statskontroll. Samtidigt fastställdes en i samråd med PKN upprättad »standardsorterings- och maximi-prislista för textilavfall och lump». Handeln med dessa varor fick enligt av IK utfärdade bestämmelser endast bedrivas av personer som erhållit IK:s tillstånd härtill. Dessa indelades i tre grupper, A-handlare, vilka utgjordes av ett mindre antal råvarugrossister som hade kompetens att sortera avfallet, B-handlare (ca 200 st.), som ej hade kompetens att sortera, och C-handlare, som uppsamlade lumpen från allmänheten eller industrien, skrädderier o. dyl. Handeln måste gå i bestämda banor. A-handlaren fick endast sälja till industrien, B-handlaren endast till A-handlare eller annan B-handlare och C-handlaren endast till B- eller A-handlare. Allmänheten och övriga innehavare av lump ägde rätt att sälja till vem som helst inom nämnda handelsled. Genom en vidlyftig rapportering av resp. handlare förskaffade sig IK kännedom om både inköp och försäljningar. A-grossisten fick över varje försäljning upprätta en inköpskvittens, vilken, sedan den undertecknats av både köpare och säljare, skulle insändas till kommissionen. Förbrukares inköpsrätt fastställdes periodvis, till en början för två månader, sedermera för längre tid. Till förbrukarna av lump hörde ej blott textilfabriker utan även andra industrier, såsom takpappfabriker, finpappersbruk etc. Kontroll över handelns gång utövades dels genom sammanställning av de ovannämnda inköpskvittenserna, dels genom särskilda resekontrollanter.

I början av år 1941 meddelades föreskrifter rörande tillverkning av s. k. s t a n d a r d v ä v n a d e r. Dessa föreskrifter framsprungo ej så mycket ur strävanden att inrikta produktionen på särskilt behövliga varuslag som ur PKN:s önskan att erhålla underlag för priskontroll å yllevävnader. Ylleindustriens vävnadstillverkningar gingo så gott som helt till konfektionsindustrien eller — direkt eller via detaljhandeln — till skrädderier. Några lyxvävnader gavs det knappast utrymme för, så starkt nedsatt som ullinblandningen var för kardarnsvävnader och så strängt begränsade tillverkningsmöjligheterna i fråga om kamgarn.

I cirkulär, som tillställdes yllefabrikanterna för tiden 1/2—31/3 1941, föreskrevs, att 10 % av civiltillverkningen vid vederbörande fabrik under perioden skulle utgöras av standardvävnader. IK upprättade en förteckning jämte beskrivning och priser på 50 kvaliteter standardvävnader, vilken jämte prover utsändes till fabrikanterna. Den föreskrivna ullprocenten i blandningen fick ej underskridas, men råmaterialet kunde i övrigt utbytas mot annat likvärdigt, om fabrikantens materialtillgång gjorde detta nödvändigt. Huvudsaken var, att vävnadens kvalitet ej därigenom försämrades. Frihet lämnades med avseende på mönster och färg. Varje standardvävnad

skulle förses med etikett, å vilken tryckts ordet »Standardvävnad» jämte vävnadens nummer.

Procentsatsen av standardvävnader, s. k. S-vävnader, i tillverkningsprogrammen ökades undan för undan och uppgick i slutet av år 1941 till 50, i april 1942 till 70 och från den 1/11 1942 till 75 %. Vävnaderna inom den återstående, icke priskontrollerade delen av tillverkningen, vilka kallades T-vävnader, fick fabrikanten frihet att själv komponera och prissätta; de skulle endast kalkyleras efter vissa av PKN fastställda grunder. Vinstmarginalen för S-vävnaderna var lägre än för T-vävnaderna.

Det visade sig snart, att begränsningen av antalet standardvävnader till de först bestämda 50 ej var så lycklig. Vid somliga fabriker fanns material för tillverkning av vissa, men ej för andra av dessa vävnader. Detta måste minska tillgången på vävnader, varigenom konfektions- och annan sömnadsindustri blev lidande. Redan i augusti 1941 bestämdes därför, att varje fabrikant fick upprätta och till IK insända förslag till de standardvävnader, som han ansåg sig kunna framställa. Antalet standardvävnader i ylle ökades småningom väsentligt och uppgick i slutet av oktober 1941 till 285.

Beteckningarna S- och T-vävnader bibehölls under hela kriget och åren närmast därefter men upphörde att tillämpas fr. o. m. november 1947. Här- efter förekom endast beteckningen »priskontrollerad yllevävnad». Angående prisregleringen se sid. 1119.

En viktig produkt inom ylleindustrien utgöres av maskinfilt för cellulosa- och pappersfabrikerna. Denna består av en hårt valkad vävnad av 100 % ull. Någon begränsning av ullanvändningen är här ej möjlig.

Maskinfiltfabrikerna voro till antalet tre, vilka före kriget tillsammans normalt förbrukade ca 700 ton ull per år. Av deras produktion exporterades vanligen omkring hälften. Samtidigt förekom emellertid även en viss import, huvudsakligen från Tyskland och Storbritannien. Maskinfilten var till övervägande del en beställningsvara, avpassad för maskiner av speciell typ.

Kriget medförde en väsentlig förändring i maskinfiltförsörjningen. Importen försvårades och behovet av maskinfilt måste helt täckas av de svenska företagen. Detta föranledde IK att införa en viss ransonering av leveranserna från dessa företag. Förbrukningstillstånden beträffande ull förknippades för maskinfiltindustriens vidkommande med det villkoret, att ifrågavarande ullkvantiteter endast fingo användas för tillverkning av filtar, till vilkas leverans IK lämnat tillstånd. Genom en i juli 1943 utförd inventering skaffade sig IK möjlighet att verkställa behovsprövning av filt, innan leveranstillstånd lämnades. I november 1945 upphävdes ifrågavarande ransonering och maskinfiltfabrikerna blevo härefter i tillfälle att återupptaga sin tidigare export.

Redan vid det första textilbeslagets genomförande anbefalldes hemslöjden i IK:s välvilliga hågkomst. Undersökningar visade, att hemslöjdsföreningarnas ullförbrukning var relativt obetydlig. Under tiden när-

mast före kriget hade de förbrukat högst 50 ton per år. Denna kvantitet fingo föreningarna rättighet att även framdeles inköpa. De begränsningar i avseende på ullinblandningen, som träffade andra förbrukare, behövde hemslöjdens utövare icke iakttaga. Dessa voro därför bland de få som under kriget kunde tillhandahålla 100-procentiga yllevor. Ransonerings tvånget voro föreningarna dock i viss utsträckning underkastade.

Bland de varor, som IK:s textilavdelning och närmast dess ullbyrå fick taga befattning med, voro även nöthår och angora ull. Nöthåret användes som råvara vid vissa specialtillverkningar, såsom underlag för maskiner, sadlar m. m. Förbrukningen uppgick till ca 180 ton per år. Angoraullen spanns tillsammans med annan ull till angoragarn, som fann användning inom trikåindustrien.

Vid importen av ylleindustriens råvaror tjänade den i samråd med IK arbetande Svenska ullimportföreningen som mellanhand. Föreningen, som stod öppen för alla förbrukare av ull, hade till ändamål bl. a. att, därest behov därav föreläge, inom eller utom landet för medlemmarnas räkning inköpa varor, huvudsakligen ull, tops och garn av ull, samt att på uppdrag av IK fördela införda varor. Ehuru enskilda inköp med föreningen som mottagare icke voro uteslutna, tvingades föreningen av omständigheterna att snart övergå till gemensamma inköp. De förbrukare som deltog i inköpen fingo del i importen efter sin importkvot, vilken bestämts av föreningen efter av IK angivna beräkningsgrunder. Föreningen hade under sin tillvaro — den upplöstes 1946 — ett fruktbärande samarbete med RFN.

Importen av ull och ullgarn samt den inhemska ullgarnstillverkningen under tiden från krigets början t. o. m. år 1948 belyses av nedanstående tabell. Där meddelas även data, som utvisa den procentuella fördelningen av fiberinnehållet i kardgarn och kamgarn fr. o. m. år 1942.

År	Import		Inhemska tillverkning		Fiberfördelning i tillverkat garn				
	Ull (tvätt. vikt) ton	Ullgarn ton	Kardgarn ton	Kamgarn ton	Kardgarn			Kamgarn	
					Ull %	Cellul %	Lump %	Ull %	Cellul %
1936/38	7 640	3 430	9 360	3 260	ca 38	—	—	ca 100	—
1939 ..	10 250	4 630	8 800	3 200	—	—	—	—	—
1940 ..	7 740	2 230	13 600	2 900	—	—	—	—	—
1941 ..	3 980	1 000	12 280	2 120	—	—	—	—	—
1942 ..	6 600	720	10 310	2 300	32	23	45	59	37
1943 ..	6 310	460	9 760	2 890	33	30	37	59	41
1944 ..	5 880	320	10 520	2 980	37	31	32	59	41
1945 ..	6 460	130	12 200	3 350	42	28	30	64	36
1946 ..	16 140	3 170	13 600	3 243	60	18	22	85	15
1947 ..	15 070	4 820	13 860	2 960	72	12	16	96	4
1948 ..	13 050	5 650	14 830	3 380	75	12	13	97	3

Ann. Som ullfiber har räknats tvättad ull, kammad ull, skinn- och garveriull, get- och kamelhår, laps och nolls av ull samt övrigt ullavfall. Som cellul har räknats okammad samt kammad cellul, laps, nolls och övrigt avfall av cellul samt nylonfiber. I lumpen ingår riven lump av alla slag, mattel o. dyl.

Ylleindustriens tillverkning av vävnader för civilt behov minskades under kriget över hela linjen i jämförelse med tillverkningen 1936—38 med undantag för klänningstyger och yllefoder, båda av kardgarn. Den största nedgången företedde kostym- och klänningstyger i kamgarn, av vilka krigsårens tillverkning utgjorde endast omkring en tredjedel av förkrigstillverkningen. I fråga om filter ökades tillverkningen av barnfilter starkt i början, beroende på den ringa tillgången på sådana filter av bomull. Även gråfilter företedde en ökning som följd av beredskapstjänsten och senare även flyktinghjälpen, men tillverkningen av vanliga sängfilter följde yllevävnadernas allmänna kurva.

Ylleindustriens tillverkning för militära ändamål var, som tidigare antytts, mycket omfattande under hela den tid kriget varade men särskilt under de första krigsåren, då upprustningen ännu pågick. År 1941 tillverkades för försvaret över 3 milj. m vävnader och 100 000 filter, vilket utgjorde ungefär 25 resp. 15 % av hela produktionen. Fr. o. m. år 1946 minskades de militära behoven starkt och uppgingo år 1949 knappast till en tiondel av behoven år 1941. Den största artikeln var det gråbrungröna uniformstyget, som till en början innehöll ca 80 % ren ull och följaktligen tärde hårt på ullagren. För att spara på ull nödgades man fr. o. m. år 1942 övergå till en uniformsvävnad, s. k. tvinnkommiss, som till en början innehöll endast ca 40 % ren ull, sedermera ökat till 50 %. Med krigets slut försvann intresset för denna uniformsvävnad och den tillverkades därefter endast i obetydlig omfattning.

En viktig förbrukningsartikel inom textilindustrien utgöra *kardbeslagen*. De bekläda valsarna i kardverken, vilka ha till uppgift att luckra upp och reda ut det fibermaterial som matas in i kardan, att avlägsna föroreningar och mindervärdiga korta fibrer samt att parallellisera de ihopblandade fibrerna till ett jämnt sammanhängande flor för själva garnframställningen. Alltsedan första världskriget fanns inom landet en fabrik för tillverkning av kardbeslag (Kardbeslagsfabriks AB), som från en ringa början arbetat sig upp till ett betydande företag med tillverkningen delvis inriktad på export. Utgångsmaterialen — kardtråd, underlagstråd och kautschuk — måste till stor del importeras och denna import började från år 1941 möta stora svårigheter. IK verkställde en undersökning angående tillgången på kardbeslag, såväl redan monterade som i lager varande och beställda, och ordnade med ledning härav och senare kompletterande uppgifter en fördelning av tillgångarna på de olika branscher som voro i behov av ifrågasvarande varor samt på de särskilda förbrukande företagen. Rörande fördelningen träffade IK överenskommelse med ovannämnda, tillverkande företag, vilken innebar att företagets försäljningar skulle ske endast under villkor av IK:s godkännande.

Kardbeslagsbolaget lyckades under och efter kriget successivt bygga ut sin fabrik och blev därigenom i stånd ej blott att bättre tillgodose den sven-

ska industriens behov utan även att exportera kardbeslag till andra länder, särskilt de nordiska.

Bomulls- och cellullvaror.

Bomullsindustrien utgjorde så tillvida ett lättare objekt för reglering än ylleindustrien som råmaterialet var mera enhetligt. Cellull hade visserligen redan före krigstiden börjat användas men endast i mindre kvantiteter och ej i förening med bomull.

En av IK verkställd utredning angående bomullsindustriens råvaruförbrukning och produktion under åren 1936—38 visade i stora drag följande:

Importen av här ifrågasvarande varor utgjorde i genomsnitt för nämnda år

beträffande bomull	30 518 ton
» bomullsavfall och trassel	3 430 »
» bomullsgarn	3 082 »
» vävnader	4 520 »
Summa	41 550 ton

Av råvarorna framställdes 24 414 ton bomullsgarn, 3 836 ton avfallsgarn och 5 182 ton vadd och trassel m. m. Förbrukningen av bomullsgarn, såväl inhemskt som importerat, fördelade sig sålunda:

	Totalt ton	Härav import ton	%
Förbrukning vid bomullsväverier	21 855	470	2
» » trikåfabriker.....	3 977	1 931	49
» inom ylleindustrien.....	1 015	181	18
» i övrigt	4 485	500	11
Summa	31 332	3 082	10

Av inventeringen den 30/4 1940 framgick, att vid denna tidpunkt fanns inom landet ca 39 000 ton bomull, varav 14 800 ton tillhörde staten (RFN), samt ca 5 000 ton bomullsgarn. Ehuru råvarutillgången sålunda var relativt god, inbegreps även bomullen under beslaget den 11/8 1940. Förråden hade vid denna tid sjunkit till 32 000 ton, varav ca 15 000 ton hos RFN. Detta motsvarade ungefär ett års behov vid normal förbrukning eller ca 2 700 ton per månad.

Med hänsyn till de ovissa importmöjligheterna ansågs det nödvändigt att genomföra en sträng hushållning med lagren. Därvid uppkom frågan, huruvida de företag som bidragit till importen och hade stora enskilda lager skulle tillåtas förbruka mera bomull än de som hade mindre eller inga egna lager. För att uppmuntra företagen till fortsatt import, i den mån sådan var möjlig, tillätos företag, som hade egna lager av bomull, att av dessa fortsättningsvis använda upp till 70 % av vad de i medeltal förbrukat under 1936—38. Övriga företag tilldelades bomull ur statens lager men då endast till en kvantitet som motsvarade 50 % av normalförbrukningen.

Inalles ställdes för månaderna december 1940—januari 1941 3 770 ton bomull till industriens förfogande eller 1 885 ton per månad. Som förbruk-

ningen under basåren utgjort 2 700 ton per månad, motsvarade nämnda tilldelning ca 70 % av normala förbrukningen. För den återstående delen av år 1941 — i varje fall intill den 1 oktober — förutsågs en förbrukning av 1 500 ton per månad, vilket motsvarade endast 55 % av basårens förbrukning. Om samma fördelning fortsatte även efter den 1/10 1941, skulle bomullslagren vara uttömda vid slutet av februari 1942. Bomullsförsörjningen efter nämnda tid var sålunda beroende av i vilken utsträckning import kunde äga rum. Sådan skedde under 1941 till en kvantitet av över 16 000 ton. Bristen i förbrukningen utfylldes åtminstone delvis med cellull, som nu började mer och mer användas för utdrying av bomullen och i högre grad än förut även som ensam råvara vid garntillverkningen. Då tillgången på cellull ännu 1941 var begränsad, ville IK icke föreskriva någon viss inblandning av cellull men rekommenderade alla dem som hade tillgång därå att företaga sådan inblandning intill 1/3 av den använda råvarukvantiteten. Ett överslag över försörjningen under 1941 visade, att landet för nämnda år kunde förfoga över 4 650 ton inhemsk och 4 800, event. 6 000 ton importerad cellull, av vilka kvantiteter bomullsindustrien skulle erhålla 75 % eller 7 à 8 000 ton.

För försörjningen fr. o. m. den 1/10 1941 uppställde IK efter ingående överläggningar med sakkunniga en detaljerad plan för produktionsreglering beträffande garn och vävnader av bomull. Denna plan, vilken sedermera i sina grunddrag blev gällande under hela krigstiden, upptog en bomullsförbrukning per år för de råvaruförbrukande bomullsfabrikernas egen vävnadstillverkning om ca 11 785 ton samt för garnleveranser till andra fabriker, tillverkning av fiskgarn och fisknät, handelsgarn, sytråd m. m. om ca 5 515 ton, tillsammans 17 300 ton eller 1 440 ton per månad för civila behov. För militära behov fastställdes därutöver en förbrukningskvantitet av intill 6 000 ton per år eller 500 ton per månad. Hela årskvantiteten för den beräknade bomullstilldelningen blev sålunda ca 23 300 ton. Till planen hörde två tabeller. Den ena utvisade i detalj för 91 vävnader dels den normala förbrukningen under förkrigsåren, dels den i planen avsedda produktionen och dels den härför beräknade råvaruåtgången. Den andra tabellen angav vilket slags garn — rent bomullsgarn, blandgarn, avfallsgarn, rent cellullgarn eller konstsilkegarn — som fick användas i varp och väft. Vid planens fastställande räknade kommissionen endast med bomull som råvara, varför till buds stående kvantiteter av cellull m. m. avsevärt förbättrade försörjningsläget.

I försörjningens intresse ansågs det riktigt att tillse, att vävnader av särskild vikt för den allmänna förbrukningen tillverkades i bestämda myckenheter. Dessa vävnader kallades *standardvävnader* och skulle enligt förbrukningstillstånden jämlikt de ursprungligen meddelade bestämmelserna tillverkas till minst 50 % av den för civiltillverkningen avsedda råvarutilldelningen. För att producera andra vävnader än standard-

vävnader erfordrades av IK utfärdad tillverkningslicens. De kallades därför *licensvävnader*. Redan under första halvåret 1941 utsträcktes tvånget att tillverka standardvävnader till 65 % av vederbörande fabrikers tillverkning. Licensgivningen gav IK möjlighet att förbjuda tillverkning av vissa vävnader som utan olägenhet kunde tillverkas av annat material än bomull, t. ex. socker- och mjölsäckar, samt av åtskilliga varor som med mer eller mindre fog kunde betraktas som lyxvaror, såsom gardiner, draperier, möbeltyger, badkappsväv m. m. Väverierna tillätos emellertid att tillverka de förbjudna artiklarna i cellull. För att underlätta framställningen av cellullvävnader utarbetades inom kommissionen även en standardlista för sådana vävnader.

Varken bomulls- eller cellullistan var bindande i fråga om garnnummer och inställningar utan listorna avsågo endast att ange en normal inställning för de angivna vävnaderna. Därest en fabrikant önskade utföra en vara i andra garnnummer eller annan inställning, stod det honom fritt, blott inställningen var sådan att varan kunde godkännas som standardvara. Ansökan om sådant godkännande skulle ingivas till IK. Förteckningen över standardvävnader i bomull, vilken från början upptog 42 nummer, utökades småningom — även efter kriget — och upptog år 1948 67 kvaliteter i olika bredder och garnnummer. Antalet artiklar blev sammanlagt 128.

Förbrukningstillstånden beträffande bomull stadgade bland andra villkor även skyldighet för bomullsspinnerierna att leverera bomullsgarn till företag inom andra branscher i de mängder som IK bestämde. De ifrågavarande företagen utgjordes bl. a. av fristående bomullsväverier, ylleväverier, linneväverier, bandfabriker och — framför allt — trikåfabriker. På grund av den allmänna bristen på bomullsgarn kunde dessa främmande branscher ej erhålla mer än ca 50 % av sin förkrigsförbrukning. Härifrån gjordes dock undantag för trikåindustrien, som med hänsyn till de stora militära behoven erhöll större tilldelning än normalt.

IK:s planering av bomullsindustriens tillverkningar under åren efter 1941 baserades på den tillgång på råvara, som stod landet till buds. Under år 1943 ställdes sålunda 12 000 ton per halvår till förfogande, varav hälften utgjordes av cellull. Redan år 1944 minskades den relativa förbrukningen av cellull och därefter nedgick densamma högst avsevärt. Fr. o. m. år 1946 upphörde råvaruproblemet att vara en dominerande faktor vid produktionsregleringen. Bomull stod nu till förfogande för spinnerierna i den utsträckning den av dem kunde förbrukas.

För att belysa bomulls- och cellulltillgångens storlek och relativa betydelse för försörjningen intages här en tablå, som för de tre förkrigsåren samt åren 1939—48 utvisar importen av bomull, importen, produktionen och exporten av cellull samt förbrukningen av båda dessa varuslag. Den redovisade förbrukningen av cellull innefattar användningen härav även inom andra branscher, särskilt ylleindustrien. Siffrorna avse ton.

År	Bomull		Cellull					Bomull och cellull Förbruk- ning
	Import	Förbruk- ning	Import	Inhemsk prod.	Summa import och prod.	Export	Förbruk- ning	
1936/38 ..	34 280	30 510	800	560	1 360	—	1 400	31 910
1939.....	46 930	30 590	1 980	1 060	3 040	60	1 750	32 340
1940.....	20 060	29 600	3 190	1 250	4 440	20	4 380	33 980
1941.....	16 390	20 880	6 220	3 920	10 140	—	8 430	29 310
1942.....	32 040	18 490	7 030	7 150	14 180	40	12 420	30 910
1943.....	18 170	16 560	6 180	11 160	17 340	170	15 410	31 970
1944.....	34 680	17 240	1 580	14 960	16 540	3 310	16 320	33 560
1945.....	12 030	25 290	260	11 560	11 820	2 570	9 540	34 830
1946.....	18 730	25 620	100	13 620	13 720	8 790	6 830	32 450
1947.....	17 450	24 180	90	11 500	11 590	4 700	5 390	29 570
1948.....	25 640	23 380	270	10 430	10 700	2 530	6 070	29 450

Siffrorna angående förbrukningen av bomull och cellull äro hämtade ur den officiella industristatistiken och torde vara något för låga. De ange dock sannolikt utvecklingsgången ganska riktigt. Uppgifterna rörande cellullproduktionen utvisa en hastig ökning av denna fram t. o. m. år 1944, varefter den stagnerat. Nedgången i förbrukningen under de följande åren åtföljdes av en rätt avsevärd export av cellull. Sammanställas förbrukningssiffrorna för såväl bomull som cellull, såsom skett i tabellens sista kolumn, erhålles en förvånande jämn talserie. Tillbakagången i råvaruförbrukningen under efterkrigsåren kompenseras genom en stigande import av bomullsgarn. Sålunda infördes åren 1947—49 i genomsnitt ej mindre än ca 6 600 ton sådant garn.

Användningen av bomull och cellull för garntillverkningen inom bomullsindustrien före, under och efter kriget framgår av följande tablå, vilken utvisar tillverkningen av dels oblandat bomullsgarn, dels blandgarn, dels oblandat cellullgarn. Siffrorna avse ton.

År	Bomullsgarn, oblandat	Bomullsgarn, cellullblandat	Cellullgarn, oblandat	Summa
1936/38	28 400	—	1 100	29 500
1939.....	28 500	—	1 400	29 900
1940.....	26 400	2 000	2 100	30 500
1941.....	15 200	6 600	3 900	25 700
1942.....	10 500	10 600	5 600	26 700
1943.....	7 900	11 500	6 500	25 900
1944.....	7 600	12 400	6 700	26 700
1945.....	20 500	3 800	3 900	28 200
1946.....	21 500	2 800	3 500	27 800
1947.....	20 100	2 600	3 200	25 900
1948.....	23 900	700	3 500	28 100

Sist anförda tabell visar, att nedgången i cellullförbrukningen efter krigets slut framför allt drabbade blandgarnet, medan tillverkningen av rent cellullgarn hållit sig bättre uppe. Utan att ingå på frågan om cellullens kon-

kurrensförmåga under fria förhållanden må här blott framhållas, att cellullen under kriget hade en väsentlig betydelse för vår textila försörjning.

Efter en undersökning av produktions- och importförhållandena under 1946 konstaterade IK, att bristen på de flesta bomullsvaror fortfarande var svår och att denna brist skärpts därigenom att tidigare befintliga buffertlager smält ihop. Kommissionen beslöt därför att tills vidare fortsätta produktionsregleringen för bomullsindustrien. Enligt ett IK:s senare beslut upphörde emellertid den av kommissionen dittills verkställda garnfördelningen fr. o. m. den 1/7 1947, dock med undantag för leveranserna till trikåindustrien samt fiskgarn- och fisknättillverkningen. Garnförsörjningen sökte kommissionen nu i stället tillgodose genom att försäkra sig om import av bomullsgarn och lyckades, som förut påvisats, ganska väl i sina strävanden härutinnan. Importkontingenterna i upprättade handelsavtal belöpte sig till ca 7 500 ton per år. Föreskrifter bibehölls, som avsågo att säkerställa tillverkningen av vissa viktigare standardvaror, såsom blåtwills, lakansväv, skjorttyg, fodervaror och förbandsgas.

Sedan Svenska bomullsfabrikantföreningen åtagit sig garanti för en tillräcklig tillverkning av de för den allmänna förbrukningen angelägnaste varorna, var tiden inne för en fullständig avveckling av hithörande regleringar. Fr. o. m. den 1/7 1949 upphävdes praktiskt taget alla kvarvarande föreskrifter om tillverkning och fördelning beträffande såväl garn som vävnader. Ävenså avvecklades den fördelning av bomullsvävnader till sjukhus och andra allmänna inrättningar, som IK alltsedan krigets början ombesörjt.

I samband med den inblandning av cellull i bomullsgarnet, som börjat tillämpas från slutet av 1940, uppkom fråga om avvägning av priserna på hithörande produkter. I maj 1941 träffades mellan Svenska bomullsfabrikantföreningen och PKN överenskommelse, gällande från den 1/6 1941, om en utjämning av priserna på bomullsgarn och blandgarn. Priset på råbomull var vid denna tid kr. 1:51 per kg bruttovikt och på cellull kr. 2:65 per kg nettovikt (ungefärligt medelpris för importerad och inom landet tillverkad cellull). Överenskommelsen innebar, att samma priser skulle tillämpas för såväl rena som cellullblandade bomullsvaror och att inom bomullsfabrikantföreningen skulle inrättas en clearingkassa för genomförande av sagda prisutjämning. Clearingförfarandet skulle tillämpas så, att fabrikant såsom clearingavgift till kassan periodvis inbetalte skillnaden mellan antingen verkligt anskaffningspris eller bomullsindustriens medelanskaffningspris för varje till spinning invägt parti bomull å ena sidan och det materialpris på vilket garnkalkylen baserats (vid detta tillfälle kr. 1:60 per kg) å andra sidan. Fabrikant, som tillverkade bomullsgarn med inblandning av cellull, skulle i sin tur gottskrivas det belopp per kg inblandad cellull som erhöles, då efter varje periods slut summan av clearingkassans tillgodohavande för

perioden fördelades på kvantiteten till inblandning invägd cellull, dock högst skillnaden mellan det för cellullen erlagda priset och kr. 1:60. Clearingen verkade som en premie för tillverkningen av blandgarn, vars pris likställdes med priset å rent bomullsgarn, men som en belastning för tillverkningen av rent cellullgarn.

Tid efter annan skedde ändringar i clearingavgifterna. En ny överenskommelse i ämnet träffades mellan föreningen och PKN den 5/5 1943, varvid kassans ändamål angavs vara att bidra till en utjämning av priserna på bomullsindustriens råvaror och produkter. Efter den 1/7 1945 utgingo inga avgifter till kassan. Den tjänade nu huvudsakligen till att hålla nere priset på bomull och förbrukades undan för undan.

Angående den alltsedan början av år 1947 tillämpade subventioneringen av bomullsimporten se sid. 1116.

Vissa särskilda tillverkningar av bomull etc.

Band. Den officiella statistiken för år 1938 upptar en inhemsk produktion av 208 ton bomullsband och 192 ton elastiska gummiband. Inkl. band av hel- och halvsiden samt konstsilke m. m. redovisas en bandproduktion av 483 ton. Importen av band och snörmakerier uppgick s. å. till 219 ton, varav 55 ton bomullsband och 77 ton kautschukband och kautschuksnören.

Bandfabrikerna hade i regel icke egna spinnerier utan köpte sitt garn från in- eller utlandet. Enligt en inom IK verkställd utredning utgjorde förbrukningen av svenskt och utländskt garn inom ifrågavarande bransch i genomsnitt under åren 1936—38 562 ton. I slutet av år 1940 måste dennas andel vid fördelningen av svenskspunnet garn begränsas till 182 ton per år. Ur denna kvantitet erhöll varje förbrukare 36 % av normalförbrukningen. Med hänsyn till denna stränga begränsning i tilldelningen fäste IK vissa villkor vid garnets användning, nämligen att därav ej tillverkades reklam-band av något slag, att beställningar för militära ändamål gaves företräde samt att IK:s och PKN:s föreskrifter i övrigt följdes. Om tillverkaren hade importerat garn i lager, fick han per år använda högst 50 % av medelförbrukningen 1936—38.

I samband med en i början av år 1942 vidtagen skärpning i tilldelningen av bomull och cellull till bomullsspinnerierna begränsades också bandfabrikanternas rätt att använda bomulls- och cellullgarner i sin tillverkning. Denna gjordes beroende av IK:s tillstånd. För ändamålet upprättades en standardlista över bomulls- och cellullband, uppdelad på vävda och flätade band. För där upptagna varor skulle fabrikant uppjobba 65 % av den för varje period tilldelade garnkvantiteten. Övriga band fingo tillverkas efter av IK i varje särskilt fall meddelad licens. Band av enbart konstsilke fingo tillverkas fritt. Beträffande garneringsband, möbelband, fransar, snörmakerier etc. utfärdades strängare bestämmelser, gällande från den 1/11 1942. För dylika artiklar fick svenskspunnet garn användas endast

efter särskilt av IK lämnat medgivande; däremot förekom här ingen standardisering av tillverkningen.

Framställningen av vissa specialband krävde särskilda åtgärder från IK:s sida. Det gällde bl. a. g u m m i b a n d. Landet förbrukade för ändamålet normalt ca 50 ton gummitråd som helt importerades. Under krigsåren nedgick denna import till en obetydlighet och stora ansträngningar gjordes för att finna ersättning härför, vilket emellertid misslyckades. Först år 1946 kunde gummitråd ånyo erhållas från utlandet.

Regleringen av garntilldelningen till bandindustrien liksom till annan tillverkning upphörde år 1947. Standardiseringen av banden bibehölls dock till den 1/5 1949.

Ganska stora förråd av *förbandsgas* upplades av RFN redan före kriget, och även under krigsåren strävade RFN att ha goda lager därav. Landets egen tillverkning av förbandsgas var rätt betydande — omkring 5,5 milj. m per år — och upprätthållandet av en tillräcklig produktion, så länge avspärrningen varade, ägnades från IK:s sida stor uppmärksamhet. I stort sett lyckades det också att under hela kristiden på detta område uppnå en tillfredsställande försörjning.

Förbrukningen av *sytråd* uppgick åren 1936—38 i genomsnitt till ca 440 ton. Därav täcktes ca 410 ton genom import och endast 30 ton genom inhemsk tillverkning. Beroendet av utlandet för denna viktiga artikel var sålunda mycket utpräglat.

Till en början vidtogas från IK:s sida inga särskilda åtgärder beträffande sytrådsförsörjningen. Tillverkningen, som var förlagd dels till Mölnlycke Väfveri AB i Göteborg och dels till Hargs Fabriker i Nyköping, ökades emellertid ganska raskt till 129 ton 1940 och 264 ton 1941, trots att importen samtidigt hölls rätt väl uppe.

De första ingreppen beträffande sytråden gjordes ej av IK utan av arméförvaltningens industribyrå, som år 1940 såg sig föranlåten att inrätta en särskild trådavdelning. Denna kom på grund av särskilda omständigheter att — med IK:s goda minne — tjänstgöra som försörjningsorgan även för det civila behovet. När sedermera, för att förhindra att den importerade sytråden liksom bomullsgarnet kom i orätta händer, dessa artiklar lades under beslag den 9/1 1941, vilket den 1/2 1942 blev fallet även med cellulstråd, omhändertogs administrationen av dessa beslag av IK. Arméförvaltningens industribyrå fortsatte emellertid trots detta sin fördelning av sytråden också för civila ändamål och upptog även förhandlingar med producenterna angående planering av tillverkningen. På grund av de olägenheter som uppkommo i anledning av denna dualism i administreringen av sytrådsförsörjningen träffades slutligen avtal med arméförvaltningen om nedläggande av dess trådavdelning. I stället inrättades från början av år 1943 en särskild sektion för sytråd inom IK:s textilavdelnings bomullsbyrå. Denna sektion fick även i uppdrag att handlägga ärenden rörande sylsilke samt skogarn och skotråd.

IK:s verksamhet beträffande sytråden gick bl. a. ut på att uppdelatillverkningen på de båda fabriker, så att sytråd huvudsakligen gjordes av Mölnlycke Väfveri och sygarn och träckeltråd av Hargs Fabriker, samt att utmönstra mindre viktiga trådnummer och begränsa produktionen till de viktigaste numren. Det gällde f. ö. att stimulera tillverkningen så långt görligt och förse densamma med lämplig råvara samt att så rättvist som möjligt fördela de disponibla trådtillgångarna. Sedan cellultråd börjat importeras och i mindre skala även tagits upp i det svenska tillverkningsprogrammet, föreskrev IK att bomullstråd ej fick nyttjas för vissa arbeten där cellultråd var användbar.

Efter krigets slut bestod IK:s uppgift i att tillse, att underskottet i trådbehovet täcktes genom att erforderliga importkvantiteter upptogs i handelsavtalen.

En översikt av tillverkningen och importen av sytråd under och efter kriget meddelas här nedan. Därav framgår, att försörjningen under kriget var relativt god. Sygarn och cellultråd äro ej medräknade. Kvantiteterna avse ton.

År	Inhemsk tillv.	Import	Summa	År	Inhemsk tillv.	Import	Summa
1936/38	30	410	440	1944	260	42	302
1939	77	459	536	1945	246	87	333
1940	129	370	499	1946	234	314	548
1941	264	439	703	1947	236	419	655
1942	268	214	482	1948	257	519	776
1943	267	89	356				

Fiskerinäringen föll icke under IK:s utan under LK:s verksamhetsområde. Emellertid utgöras vissa av dess förnödenheter av textilprodukter, nämligen *fiskgarn* och *fisknät*, och detta föranledde att IK till en viss grad fick taga befattning med densamma.

Angående försörjningsläget för hithörande varor hänvisas till framställningen härom å sid. 375. Där redogöres även för den reglering som anordnades i fråga om handeln med och förbrukningen av fisknät, vilken reglering ombesörjdes av LK i samråd med IK. På IK ankom att vidtaga de åtgärder med avseende på produktion och varuanskaffning i övrigt som läget krävde.

I allt väsentligt kunde behovet av grova nät täckas genom den inhemska tillverkningen, för vilken IK ombesörjde att en tillräcklig produktion av tvinngarn upprätthölls. De båda Göteborgsfabriker, som sysslade med nätet tillverkning, främst Gamlestadens Fabriker, bragte småningom upp produktionen av sådana nät till över 200 ton per år. Beträffande fina nät (d. v. s. nät av garn finare än nr 40) förblev tillverkningen däremot obetydlig och landet fortfor därför att på detta område vara i huvudsak hänvisat till utlandet. Försörjningen kunde i viss mån tillgodoses genom löntillverk-

ning i grannländerna, varvid råvaran tillhandahölls genom RFN. För åstadkommande av nödig centralisering av inköpen ordnades så, att RFN övertog all import av fisknät.

Fiskgarnstilldelningen för inhemsk förbrukning utgjorde per år under krigstiden ca 415 ton. Efter kriget kom en export av denna vara i viss omfattning till stånd. Följande siffror ange tillverkningen av nät för fiskets räkning samt importen av fisknät åren 1943—48 (ton).

År	Inhemsk tillverkning		Import		Summa
	Total	därav fina nät	Total	därav fina nät ¹	
1943	155	1,3	71	37,4	226
1944	170	6,3	122	67,6	292
1945	200	5,0	55	31,8	255
1946	213	5,4	44	20,4	257
1947	211	0,6	108	—	319
1948	209	2,2	107	—	316

¹ Uppgifter härom saknas för åren 1947—1948.

Som synes avtog tillverkningen av fina nät år 1947, beroende på att Gamlestadens Fabriker som följd av de förbättrade importförhållandena nedlade sin fabrikation av sådana nät. Det framstår som en erfarenhet av kriget, att tillverkning av fina fisknät synes i stort sett sakna förutsättningar inom svensk industri. Detta är så tillvida att beklaga, som fångsten av strömming samt delvis av sill och viss annan fisk, sammanlagt 25 å 30 % av hela fiskfångsten i landet, bedrivs med fina nät.

För uppbyggnaden av bil- och cykelringar användes en gles vävnad av dubbeltvinnat bomullsgarn i varpen, kallad *cordväv*. Garnet har en hårdare snodd än vanligt tvinnat garn. Huvudsakligen egyptisk eller peruansk bomull användes som råvara. Förbrukningen av cordväv torde före kriget normalt ha utgjort 4 å 500 ton per år. Under de första krigsåren minskades denna förbrukning och beräknades t. ex. år 1942 till ca 10 ton bilcord och 13,5 ton cykelcord per månad, eller tillsammans för hela året ca 300 ton.

Under förkrigstiden inskränkte sig den inhemska tillverkningen av bomullsgarn, avsett för tillverkning av cordväv, till 50 å 70 ton cykelcordgarn per år. Bilcordgarn tillverkades över huvud taget icke inom landet. Den inhemska cykel- och bildäckstillverkningens behov täcktes sålunda till huvudsaklig del genom import antingen av cordgarn, som förarbetades till väv vid svenska företag, eller — och i främsta rummet — av färdig cordväv.

Sedan möjligheterna till import västerifrån av såväl cordgarn som cordväv bortfallit, voro de svenska bil- och cykeldäckstillverkarna nödsakade att inom landet täcka sitt cordbehov. Det vid krigsutbrottet förefintliga lagret av cordgarn förbrukades tämligen snabbt. Härefter upptogs emel-

lertid vid vissa spinnerier en tillverkning av cordgarn, för vilken IK lämnade tilldelning av huvudsakligen peruansk bomull från RFN:s lager. Denna tillverkning var ännu år 1943 tillräcklig för behovet, men svårigheterna växte att anskaffa den erforderliga råvaran.

I denna situation fann IK lämpligt anställa försök att vid bildäckstillverkningen använda cordväv av konstsilke, vilket tidigare ej förekommit i Sverige men däremot i stor omfattning praktiserats i Tyskland. Då dessa försök slog väl ut, beslöts att starta en inhemsk tillverkning av konstsilkecord. Avtal träffades i april 1945 med AB Svenskt Konstsilke i Borås om tillverkning av vissa kvantiteter till cordgarn lämpat konstsilke samt om tvinning därav till garn, varav cordväv kunde framställas. Maskiner för ändamålet beställdes från Schweiz. Bolaget erhöll avsättningsgaranti till pris som inrymde korttidsavskrivning å maskinerna. Vissa kvantiteter cordväv kunde på detta sätt ställas till gummifabrikernas förfogande. På grund av inträffade komplikationer, sammanhängande bl. a. med försening i leveranserna av beställda tvinningsmaskiner, erhöll emellertid tillverkningen en tämligen begränsad omfattning, och ifrågavarande inhemska cordtillverkning fick därigenom under den tid som återstod, tills importen kunde återupptagas, mindre betydelse än som avsetts. IK:s åtgärder för att så långt sig göra lät tillgodose behovet av bomullscordgarn fortsattes ända till år 1947. (Angående produktionsavtalen med AB Svenskt Konstsilke se St. o. F. VI sid. 255, VII sid. 262 m. fl. st.)

Linnevaror.

Vid krigsutbrottet funnos i landet fyra linspinnerier (Sörforsa, Dalsjöfors, Jonsered och Oskarström) med en sammanlagd linförbrukning av närmare 3 000 ton per år. Den inhemska linodlingen var obetydlig. De nämnda spinnerierna voro förenade med väverier. Dessutom funnos vissa fristående linneväverier. En del av det tillverkade lingarnet levererades till hemslöjden.

Tillverkningen av lingarn uppgick före kriget till ca 2 300 ton per år, medan ca 700 ton garn importerades, huvudsakligen fina garnnummer. Vävnadstillverkningen (omfattande till någon del även hampvävnader) uppgick till ca 2 400 ton. Härutöver importerades ca 600 ton vävnader.

Importmöjligheterna blevo genom kriget avsevärt försvårade och importen minskades successivt, tills den år 1944 nästan alldeles upphörde. Inom landet funnos emellertid ännu i november 1940 lager om ca 4 000 ton lin och linblånor (varav 1 224 ton tillhörde RFN) samt ca 600 ton lingarn. Tills vidare fanns alltså en rätt stor råvarureserv att bygga på. Att linneindustrien även under de senare krigsåren kunde upprätthållas i icke obetydlig omfattning berodde väsentligen på den inhemska linproduktion som rätt snart kom till stånd (se härom sid. 565). Denna produktion bidrog redan år 1943 med en avsevärd del och under de följande åren med

huvuddelen av linneindustriens råvaruförbrukning. Detta framgår av följande tabell, som anger kvantiteterna av inom denna industri fr. o. m. år 1939 förbrukad linfiber av dels utländskt, dels svenskt ursprung.

Vid linspinnerierna förbrukad linfiber. Ton.

År	Tåga		Blånor		Procent svensk råvara	
	Imp.	Svensk	Imp.	Svenska	Tåga	Blånor
1939 ..	2 140	28	710	26	1	4
1940 ..	2 579	6	542	8	—	1
1941 ..	1 652	61	431	29	4	6
1942 ..	1 154	63	421	39	5	8
1943 ..	470	267	753	294	36	28
1944 ..	323	742	208	1 277	70	86
1945 ..	374	674	98	1 290	64	93
1946 ..	1 121	527	267	770	32	74
1947 ..	969	828	528	454	46	46
1948 ..	750	768	490	542	45	53

I stor utsträckning togs linneindustrien under krigsåren i anspråk för det allmännas räkning. Spinnerierna arbetade sålunda de första åren till 70 å 90 % för försvarets räkning. Något beslag å lin skedde icke omedelbart, då IK ansåg sig kunna genom överenskommelser med fabrikerna reglera försörjningen. Dock medtogs vid beslaget den 1/2 1941 jämte lump av olika slag även linavfall, d. v. s. avfall från rensning, kardning, kamning, spinning, vävning etc. Först den 1/2 1942 lades även lin och linblånor under beslag. Därigenom blevo de frivilliga överenskommelserna överflödiga, varför de bragtes att upphöra. Beträffande brandslang se nästa sida.

Den första överenskommelsen rörande linneindustrien slöts den 26/4 1941. Därigenom förbundo sig vederbörande företag att icke förfoga över lin, linblånor och lingarn, som de den 1/5 1941 ägde eller innehade eller efter nämnda dag mottogo, annat än i enlighet med av IK meddelade bestämmelser. Som grund för överenskommelsen låg en för linneindustrien upprättad hushållningsplan. I denna konstaterades, att inom landet den 1/3 1941 fanns 3 485 ton lin och 497 ton färdigt garn — av vilka kvantiteter linnefabrikerna ägde ca 70 % — samt fastställdes de olika företagens förbrukning av vävgarn i medeltal för åren 1937—38. För olika råvaruformer antogos följande omräkningstal: färdigspunnet garn 100, häcklad tåga 85, skäktat lin 65 och okardade blånor 65 poäng.

Med ledning av dessa uppgifter skedde tilldelning av råvaror och garner till de särskilda fabrikerna vid 70 % drift. Dock skulle tillverkningen av skogarn och skotråd upprätthållas i oförminskad omfattning, medan tillverkningen av handelsgarn starkt begränsades. I stort sett ledde hushållningsplanen i tillämpningen till att försvarets behov tillgodosågos fullt och de civila behoven till något över hälften. De varor som i första hand fingo

tillverkas voro handdukar av towgarn, samt buldan, kanfas, foderlinne, tältduk, regnskydd, presenningsväv, brandslang och flygplansväv. För tillverkning av övriga vävnader, helt eller delvis av lin, ävensom annat garn än skotråd erfordrades licens av IK. I särskild grad inskränktes tillverkningen av duktyger och lakanslärft.

De viktigaste av de för försvaret avsedda slagen av linnevaror voro tältduk och regnskydd. Redan innan det förutnämnda avtalet med linnefabrikerna träffats, hade arméförvaltningens industribyrå överenskommit med väverierna om tillverkning härav. Efter det allmänna avtalets tillkomst reserverades lin för då resterande leveranser. Det rörde sig här om stora kvantiteter. Då tillgången på lin var otillräcklig, därest även övriga viktiga försörjningsartiklar skulle kunna tillverkas, måste åtgärder vidtagas för tillverkning av tältduk jämväl av bomull. Fr. o. m. 1943 kunde svenskt lin i växande omfattning ställas till förfogande. Andra viktiga varor för försvaret voro vävnader för presenningar, klädsäckar och tornistrar. Även dessa behov sökte IK i möjligaste mån tillgodose. Tillverkningen av tältduk var störst år 1940 och uppgick då till 617 000 m. Den sjönk under de följande åren successivt ned till 100 000 m år 1945.

Försörjningen med brandslang var i krigets början med hänsyn särskilt till luftskyddets behov föremål för stor uppmärksamhet. Med stöd av det förut omförmälda kungl. brevet den 17/5 1940 (se sid. 442) ålades Jonsnereds Fabrikers AB viss produktionsplikt i fråga om brandslang (ett av de få exemplen på dylik åtgärd under kriget), men den härigenom uppnådda produktionen tillfredsställde ej luftskyddsinspektionen, vilken hade angivit en kvantitet av 1,7 milj. m slang som i första hand erfordrerlig. Genom installation av nya maskiner vid vissa andra fabriker bragtes tillverkningskapaciteten småningom upp till över 1 milj. m slang per år. En tillverkningsplan, omfattande produktion av såväl garn som slang, upprättades i december 1941 för tillgodoseende så långt görligt av luftskyddsinspektionens krav. Produktionen kulminerade under åren 1941 och 1942 med resp. 515 000 och 582 000 m. Den föll härefter ned till ca 150 000 m per år under 1945—46 men steg under de följande åren till 250 à 300 000 m, vilket synes ha motsvarat dåvarande efterfrågan.

Vissa åtgärder vidtogos för att tillgodose bl. a. konfektionsindustriens behov av vissa tillbehörsvävnader, nämligen kanfas och foderlinne, genom användning av bomullsgarn i varpen och blångarn i väften. På linneindustriens önskan reserverades bomullsgarn i erforderlig myckenhet för denna tillverkning. Produktionen av kanfas och foderlinne, som i genomsnitt åren 1936—38 uppgått till ca 450 000 m, ökades därefter, så att den från 1941 till 1945 steg till närmare 2 milj. m per år.

För sitt behov av skogarn och skotråd var Sverige under första världskriget så gott som helt hänvisat till import, men under mellankrigstiden lyckades linspinneriet i Sörforsa i Hälsingland bygga upp en fabrika-

tion av dessa artiklar, som i stort sett täckte behovet. Material för denna tillverkning, uppgående till en början till ca 36 ton ohäckt lin per månad, motsvarande 12 ton garn, reserverades av IK. Skoransoneringen nedbragte förbrukningen ganska avsevärt. Tillverkningen av skogarn och skotråd var strängt taget icke i fara under hela kriget, då dels för ändamålet reserverad utländsk råvara, dels den bästa delen av det svenska linet stod till förfogande för fabrikationen. Mot krigets slut uppkom t. o. m. fråga om export av hithörande varor, huvudsakligen till grannländerna.

Försäljningen av hemslöjds garner uppgick åren 1937—38 i genomsnitt till ca 21,6 ton lintråd och 149 ton lin- och towgarn. I viss utsträckning hade även s. k. cottolingarn börjat användas inom hemslöjden. Denna sysselsatte i sin helhet omkring 5 000 personer. På framställning av Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund ställde IK garner av nämnda slag till förfogande för hemslöjdsarbeten, motsvarande omkring 60 % av normalt behov.

I april 1946 frigavs förbrukningen av lin och därmed upphörde praktiskt taget IK:s befattning med hithörande försörjningsfrågor.

Linneindustriens totala vävnadstillverkning framgår av följande siffror:

År	Milj. m	År	Milj. m
1937/38.....	10,6	1944.....	9,3
1939.....	11,5	1945.....	8,9
1940.....	13,2	1946.....	9,4
1941.....	8,4	1947.....	10,1
1942.....	7,8	1948.....	11,2
1943.....	7,8		

Hampvaror.

Hampindustriens råvaror utgöras av dels hårdfibrig hampa, varav förekomma två slag, manilla och sisal, och dels mjukfibrig hampa. Ingendera av dessa fibrer producerades före kriget inom landet. Tillsammans förbrukades under åren 1936—38 i genomsnitt 9 470 ton hampa, varav 7 390 ton hårdfibrig (1 070 ton manilla och 6 320 ton sisal) och 2 080 ton mjukfibrig.

Till hampindustrien äro främst att hänföra några större fabriksföretag i tågvirkes- och bindgarnsbranschen samt därjämte ett antal smärre rep-slagerier.

Den hårda hampan hade under mellankrigsperioden vunnit terräng på mjukhampans bekostnad. Såväl manilla som sisal användes till tågvirke för sjöfartens och fiskets behov, sisal därjämte för tillverkning av skördegarn, bind- och emballeringsgarn, klädstretch m. m. Mjukhampan förarbetades till omslagssnören, garn för borstbinderi, möbelstoppning, segelmakeri m. m. samt — liksom den hårdfibriga hampan — till tågvirke och linor.

Användningen av hårdfibrig hampa under förkrigsperioden 1936—38 fördelade sig i årligt genomsnitt sålunda:

Skördegarn	3 900 ton
Emballeringsgarn och övriga garner.....	1 410 »
Tågvirke (för fiske, sjöfart m. m.)	1 570 »
En specificerad användning.....	510 »

Summa 7 390 ton

Vid 1940 års ingång fanns i landet ett lager av 4 127 ton hårdfiber. Under året importerades 5 348 ton och lagret vid årets slut utgjorde 4 983 ton, som förbrukades under 1941 på 655 ton när. År 1942 lyckades det att få in till landet 1 339 ton och 1943 385 ton. Därefter upphörde importen tills vidare helt. Även importen av färdigfabrikat var under krigsåren efter 1943 obetydlig.

Fr. o. m. år 1946 tog importen av såväl råvara som färdigfabrikat åter fart, men fabrikatinförseln avtog snart, sedan den inhemska industrien kommit bättre i gång.

Vad beträffar mjukfibrig hampa har förkrigsförbrukningen ovan angivits till 2 080 ton per år i hamptåga och blånor. Importen fortgick ännu år 1940 med ca 1 800 ton men nedgick de två följande åren till sammanlagt ca 800 ton. Fr. o. m. år 1943 kom svenskodlad hampa i växande omfattning till användning (se härom sid. 565). Den inhemska produktionen av hampa redovisas sålunda i ton:

År	Tåga	Blånor	Summa
1941/43	212	912	1 124
1944	208	460	668
1945	324	574	898
1946	242	636	878
1947	345	858	1 203
1948	183	1 224	1 407

Tack vare denna produktion jämte en tidvis skeende import, särskilt från Chile, kunde förbrukningen av mjukhampa upprätthållas vid en nivå, varierande mellan 1 160 ton (1944) och 1 830 ton, d. v. s. icke mycket under normalförbrukningen (1946).

I avsikt att trygga landets försörjning framför allt med skördegarn och tågvirke lades hampa under beslag fr. o. m. den 25/8 1940, påföljande månad kompletterat med beslag å skördegarn. De i slutet av år 1941 utfärdade föreskrifterna rörande textilransoneringen lämnade artiklar av hampa utanför regleringen. Beslaget den 1/4 1942 inbegrep däremot, jämte de flesta andra slag av spånadsämnen, också hampa och hampblår. Först den 5/3 1943 utsträcktes ransoneringsbestämmelserna till hampgarn, tågvirke, linor samt bind- och segelgarn, dock utan beslag. Samtidigt underkastades nämnda varor importreglering.

Redan i början av år 1941 grep IK in för att, där så var möjligt, ersätta hampan med papper som råmaterial. En förteckning upprättades förberedelsevis över de slag av hampfabrikat som fingo tillverkas av hamp-

fiber. Dessa begränsades huvudsakligen till skördegarn, tågvirke och linor för sjöfartens och fiskets behov samt vissa smärre artiklar, såsom borrkablar, transmissionslinor, lyftstroppar, livräddningslinor m. m. Av papper skulle vid denna tid (maj 1941) bl. a. tillverkas bindgarner och snören, kläd- och packstreck, sadelgjord för möbelindustrien, mattor, korvsnören, tömmar och tömtåg.

Samtidigt härmed pågingo undersökningar rörande möjligheterna att använda papper för framställning av skördegarn. I maj 1942 hade dessa undersökningar, vid vilka utom IK och LK även Svenska pappersbruksföreningen, Jordbrukstekniska föreningen och skördegarnsfabrikerna medverkade, fortskridit så långt, att tillverkning av pappersskördegarn i fabriksmässig skala kunde upptagas. Redan år 1943 fick denna tillverkning, varom avtal innebärande utfäst statsgaranti träffades med fabriker, sådan omfattning, att densamma nästan helt täckte behovet. Rörande de med pappersskördegarnets produktion och försäljning förknippade omständigheterna hänvisas till redogörelsen härför å sid. 202. En viss arbetsfördelning ordnades här mellan LK och IK på sådant sätt, att på LK ankom att bedöma behovet av skördegarn samt att ordna distributionen av och handeln med denna vara, medan det föll på IK:s lott att planlägga och organisera produktionen i av LK önskad omfattning.

Under 1947 och följande år framträdde en viss brist på spinnpapper, men genom förhandlingar med BK, som administrerade det på papper vilande beslaget, kunde dock erforderliga kvantiteter alltid erhållas.

Användningen av hårdfiber för tillverkning av särskilda fabrikat var helt och hållet underkastad IK:s kontroll. I huvudsak begränsades tilldelningen — sedan skördegarn av papper begynt fabriceras — till framställning av tågvirke m. m. för fiske och sjöfart. Handeln med hithörande varor var ock noggrant reglerad. Redan under år 1942 gällde den regeln, att fabrikant, som erhållit tilldelning av råvara för tillverkning av t. ex. fisketågvirke, ej fick försälja produkten utan tillstånd av IK. Den erhållna försäljningslicensen upptög ej blott köparens namn utan även den kvantitet, som fabrikanten hade rätt att sälja till denne. Efter överenskommelse med Svenska fiskredskapsimportörernas förening i juli 1942 bestämdes, att försäljningen av fisketågvirke skulle efter vissa grunder fördelas på fyra fiskedistrikt, nämligen västkusten, sydkusten, ostkusten och inlandet (insjöfisket). Försäljningslicenserna förknippades vidare med villkor rörande återförsäljningen, som endast fick ske på av IK angivna villkor och efter tillstyrkan av importföreningen.

Handeln med tågvirke kunde emellertid icke i längden effektivt regleras i denna form utan den infördes i början av mars 1943, som förut nämnts, under den allmänna textilransoneringen. Härvid inbegreps tågvirke ej blott av hårdfiber utan även av mjukfiber och bomull. Ransoneringen ordnades på i huvudsak följande sätt. Vissa kvantiteter fisketågvirke resp. sjöfarts-

tågvirke av prima material ställdes till kristidsstyrelsernas, resp. TK:s förfogande för viss tid. Dessa myndigheter hade därefter att på ansökan av förbrukarna efter behovsprövning i varje särskilt fall utfärda inköpslicenser inom ramen för resp. kvoter. Inköpslicens för fiskare fick endast beviljas person som yrkesmässigt bedrev fiske eller fiske till husbehov i sådan omfattning, att han därmed tillgodosåg en väsentlig del av sitt livsmedelsbehov under större delen av året. Vid behovsprövningen hade kristidsstyrelsen att samråda med vederbörande hushållningssällskaps fiskerinstruktör (fiskerikonsulent) eller annan med fiskeriförhållandena inom området väl förtrogen person. Licens för täckande av extraordinära behov kunde beviljas, sedan IK anvisat särskild kvantitet för dylikt ändamål. TK:s licensering avsåg tilldelning till rederier och fartygsbefälhavare samt personer eller företag, som bedrev stuverirörelse. I den mån tågvirke av sekunda material kunde användas, borde inköpslicensen gälla sådant material. För andra enskilda förbrukare än fiskare ägde kristidsnämnd utfärda inköpslicens, dock endast för förvärv av sekunda tågvirke. Beträffande behov för industriellt driven rörelse (exempelvis vadbinderier, repslagerier och mekaniska verkstäder) skulle inköpslicens, ävenledes blott omfattande sekunda material, utfärdas av IK.

Då tillgången på sekunda tågvirke visade sig vara tämligen riklig, kunde regleringen rätt snart upphävas beträffande sådan vara, sedan lagren hunnit klassificeras och kvalitetsmärkning genomförts för nytillverkat material. Denna märkning skedde på så sätt, att prima tågvirke försågs med inslag av rött märkegarn och sekunda tågvirke med inslag av gult märkegarn. LK bestämde, att fr. o. m. den 20/5 1943 tågvirke försett med gult märkegarn fick fritt försäljas.

Då det allmänna ransoneringssystemet för textilvaror i november 1945 upphävdes, ansågs hänsyn till fisket kräva fortsatt reglering av härför erforderligt tågvirke m. m. I en särskild kungörelse den 23/11 1945 (nr 715) lämnades föreskrifter härom av i stort sett samma innebörd som de tidigare gällande, utom att de befogenheter som dittills tillkommit LK nu i stället skulle utövas av IK. Regleringen begränsades till prima hårdfibrigt tågvirke, medan liksom förut sekunda tågvirke av hårdfiber samt allt mjukfibrigt tågvirke fick försäljas fritt. Helt upphävdes ifrågavarande reglering den 1/5 1947. Däremot kvarstod beslaget å hampa och hampblår liksom övriga beslag å spånadsämnen. Genom det fortsatta beslaget på hampa ville man möjliggöra en produktionsreglering, som huvudsakligen syftade till att förhindra att av hårdfibrer tillverkades emballagegarn, klädstretch och skördegarn. Dessa varor avsågos även i fortsättningen skola framställas av papper.

Priset på den svenska hampan, som ju helt utgjordes av mjukhampa, låg på en relativt hög nivå jämfört med priset på den importerade hampan. För att åstadkomma en utjämning av prisskillnaden inrättades inom

IK enligt Kungl. Maj:ts beslut den 9/7 1945 en clearingkassa för mjukfibrig hampa. Clearingförfarandet, vilket vilade på avtal dels med Riksförbundet lin och hampa såsom företrädare för hampodlarna och hampberedningsverken och dels med hampspinneriföretagen, innebar, att därest ett av IK godkänt självkostnadspris för hampa — svensk eller importerad — understeg det clearingpris som faststälts, skulle till kassan inbetalas skillnaden, samt att, därest nämnda självkostnadspris överstege clearingpriset, skillnaden skulle utbetas ur kassan. Clearingens egentliga syfte var givetvis att stödja den svenska hampodlingen i konkurrensen med den importerade varan. Clearingkassan sammanslogs år 1946 med en tidigare inom RFN bildad kassa för utjämning av priserna i fråga om särskilda slag av hårdfibrig hampa. Clearingförfarandet upphörde i mars 1950.

Jutevaror.

Tillverkningen av jutevaror i Sverige bedrevs före kriget huvudsakligen vid tre fabriker. Ett par självständiga väverier i branschen funnos även, men dessa hade icke några spinnerier utan köpte sitt garn. Importen fördelade sig i genomsnitt åren 1936—38 på följande sätt:

Jute	ca 8 000 ton
Jutegarn	» 300 »
Jutevävnader (utom säckar)	» 800 »
Jutesäckar, begagnade	» 4 900 »
» andra	» 300 »

Den totala importen utgjordes sålunda av ca 8 000 ton råjute och 6 300 ton jutevaror, tillhoppa ca 14 300 ton. Härtill kom den kvantitet säckar, som infördes till landet i form av emballage. Här om saknas uppgifter, men det torde ha rört sig om rätt stora kvantiteter.

Importen av jute och jutevaror avtog mycket hastigt efter krigsutbrottet. Vid 1940 års ingång fanns i landet ett lager om 4 215 ton jute, varav 2 350 ton tillhörde RFN. Under år 1940 importerades 4 480 ton, men vid årets slut återstod i lager blott 2 800 ton, varav 2 255 ton tillhörde RFN. Någon nämnvärd import av vare sig jute, jutegarn eller jutevävnader förekom icke efter 1940.

Inför denna situation koncentrerade sig IK väsentligen på en planmässig fördelning av RFN:s lager. Enligt den härför uppgjorda planen skulle jute tillhandahållas endast för sådana behov, för vilka jutevaror voro av särskild vikt, främst för pressduk till råsocker- och superfosfatfabriker samt för stubintråd ävensom — i begränsad utsträckning — för användning vid kabel- och ställinetillverkning, konfektionsfabriker, sadelmakerier och tapetserarverkstäder. För sitt behov av emballage hänvisades socker- raffinaderier, kvarnar, stärkelsefabriker, kol-, kaffe- och grönsaksfirmor, slakterier m. fl. till pappersfabrikat. Tillverkningen av packsäckar och packväv inställdes.

Med hänsyn till det ringa antalet fabriker utfärdades till en början icke

beslag å jute och jutevaror utan produktionen reglerades genom överenskommelse mellan IK och fabrikererna. Först den 1/2 1942 blevo dessa varor föremål för såväl beslag som regelrätt handelsreglering, men mycket fanns då ej att reglera. Tilldelningen uppgick till endast en bråkdel av den normala förbrukningen, år 1943 endast ca 8 %. Fr. o. m. år 1945, sedan importen i viss mån kommit i gång, kunde tilldelningen bliva rikligare och i april 1946 lämnade IK jutefabrikererna full frihet att utan hinder av gällande beslag och handelsreglering fritt försälja och förbruka jute samt därav framställt garn.

Frågan om användningen av jutelump blev föremål för bedömande i samband med beslaget å vissa slag av avfall. De företag som hade intresse för dylik lump voro takpapp- samt tågvirkes- och bindgarnsindustrierna. Sistnämnda industri använde jutelump för tillverkning av s. k. packningsgarn, vilket brukades som isoleringsmaterial vid rörarbeten. Även för sprängningsarbeten — såsom fördämning — samt för täckning av cementarbeten ägde jutelump betydelse; här kunde dock även annat material komma i fråga. IK sökte dirigera användningen av jutelump till sådana ändamål, där den kom till bästa nytta. Gammalt juteemballage tillvaratogs för säcksömnad.

Jutesäcker importerades efter kriget i mindre omfattning än tidigare, uppenbarligen beroende på det insteg på marknaden som papperssäckarna vunnit.

Konst- och natursilke.

Landets försörjning med konst- och natursilke framkallade under den första krigstiden ej någon särskild oro, närmast beroende därpå, att importen av hithörande varor även efter avspärrningen fortgick tämligen obehindrat. Då ransonering av textilvaror genomfördes från ingången av år 1942, undantogs varor av konst- och natursilke. Dock blev i samband med ransoneringen konstsilke föremål för beslag i förening med en viss handelsreglering, varjämte dess användning ävenledes i någon mån reglerades.

Att konst- och natursilkevarorna undantogs från ransoneringen hade emellertid till följd, att de blevo föremål för en stark efterfrågan. Importen av konstsilke ökades kraftigt och även den inhemska produktionen därav steg. Däremot förblev importen av natursilke under hela krigstiden tämligen begränsad. Tablån överst å sid. 600 upplyser om såväl importens som den inhemska produktionens omfattning. Siffrorna avse ton.

Beträffande konstsilkets användning under krigsåren må nämnas, att ca 48 % av totalförbrukningen gick till produktion av vävnader, huvudsakligen konstsilkefoder. Till strumptillverkningen gick ungefär 15 %, till charmeusevaror ca 22 %, till övriga trikåvaror ca 10 % samt till diverse varor (band, snörmakerier, spetsar, ompinning av elektrisk ledningstråd etc.) ca 5 %.

År	Konstsilke och konstsilkegarn			Natursilke Import
	Import	Inhemsk prod.	Summa	
1936/38	1 870	800	2 670	160
1939.....	2 650	930	3 580	250
1940.....	2 080	890	2 970	160
1941.....	2 870	980	3 850	100
1942.....	3 180	1 270	4 450	80
1943.....	3 330	1 230	4 560	60
1944.....	3 060	1 220	4 280	300
1945.....	1 480	1 630	3 110	70
1946.....	2 560	1 720	4 280	140
1947.....	3 840	1 560	5 400	140
1948.....	4 050	1 710	5 760	130

Importen av silkevävnader, vilken under förkrigsåren uppgick till genomsnittligt ca 350 ton, stegrades till 597 ton 1943 och 816 ton 1944 för att efter en nedgång år 1945 under de följande åren nå toppsiffror på omkring 1 500 ton.

Det lider intet tvivel, att konstsilkeprodukterna starkt bidro till en förbättring av landets textila försörjning under kriget. I allmänhetens ögon kommo de härvid att undergå en omvärdering från lyxvaror till vanliga konsumtionsvaror.

Trikåvaror.

Trikåindustrien omfattade år 1938 ej mindre än omkring 190 arbetsställen med över 12 000 anställda. Därjämte sysselsattes inom den redovisade industrien omkring 4 400 hemarbetare. Produktionen uppgick till ca 7 000 ton med ett tillverkningsvärde av över 90 milj. kr. Trots det stora antalet företag var produktionen tämligen koncentrerad, i det att 17 företag svarade för omkring 75 % av tillverkningen.

Trikåindustrien förfogade före kriget (och så är fortfarande fallet) endast över ett fåtal egna spinnerier. Några fabriker hade ekonomiskt samarbete med utomstående spinnerier, medan vissa andra utgjorde avdelningar av kombinerade fabriker. Till huvudsaklig del var trikåindustrien emellertid för sitt garnbehov beroende av tillförsel från utomstående svenska spinnerier eller import. Under åren 1936—38 förbrukades inom denna industri enligt en av IK i början av 1940 verkställd undersökning i genomsnitt följande kvantiteter garn (ton):

	Svenskspunnet	Importerat	Summa
Ullgarn:			
Kamgarn	885	821	1 706
Kardgarn	129	62	191
Bomullsgarn	2 046	1 931	3 977
Cellulgarn	—	—	5
Natursilke	—	—	80
Konstsilke	—	—	1 008
Summa			6 967

En senare under samma år utförd undersökning lämnade något högre siffror beträffande de tre förkrigsårens garnförbrukning, nämligen för ullgarn 2 440 ton och för bomullsgarn 4 210 ton. Hela garnförbrukningen skulle alltså ha varit något större än den ovan angivna eller ca 7 700 ton. Beträffande ullgarnet faller det i ögonen, att förbrukningen av kamgarn inom trikåindustrien — i motsats till vad fallet var vid ylleväverierna — vida översteg kardgarnsförbrukningen. Svenskspunnet och importerat garn användes till ungefär lika stora kvantiteter.

Tillförseln till marknaden av trikåvaror (strumpstolsarbeten) för civila behov redovisas för nämnda treårsperiod i genomsnitt per år sålunda (ton):

	Inkensk tillv.	Import	Summa
Strumpor	1 963	462	2 425
Vantar	55	53	108
Underkläder	3 593	333	3 926
Andra artiklar	1 356	178	1 534
Summa	6 967	1 026	7 993

Som framgår härav utgjordes förbrukningen av trikåvaror, efter kvantiteten räknat, till 87 % av inhemska produkter och endast till 13 % av importerade. Till värdet var fördelningen ungefär densamma.

På grundval av de uppgifter angående trikåindustriens struktur och produktionsförhållanden, som IK under år 1940 insamlat, kunde kommissionen i slutet av året börja planera garntilldelningen till fabrikena. De här om meddelade föreskrifterna avsågo till en början endast ullgarnet, då bomullsgarn vid denna tid ej var under beslag. Kommissionen föreskrev, att av ullgarn från egna lager — liksom fallet var vid ylleväverierna — endast civila varor fingo tillverkas. För kontrakterade leveranser till de militära förvaltningarna hade nämligen dessa att tillhandahålla material. Sistnämnda leveranser skulle emellertid givas företräde vid tillverkningen. Företag fick med utnyttjande av erhållet förbrukningstillstånd för garn ej drivas i större omfattning än vad fallet var omedelbart före beslaget. Ullgarn, som ursprungligen inköpts för strumptillverkning, fick icke användas för annat ändamål. Kamgarn under nr 22 m/m fick över huvud taget icke användas till andra produkter än strumpor, sockor och vantar. I övrigt fingo allenast följande artiklar framställas: koftor, jumpers, västar, sweaters, slipovers, klänningar, barnkostymer, underkläder och halsdukar. Bad- och strandartiklar fingo icke tillverkas av ullgarn.

Under villkor att dessa allmänna föreskrifter iakttoges gavs åt trikåfabrikena en relativt god garntilldelning. Fabrik som hade eget lager av ullgarn kunde sålunda erhålla förbrukningstillstånd på upp till 100 % av under motsvarande del av basperioden förbrukade garnkvantiteter. Fabrikant med eget spinneri tilldelades material i såväl råvara som garn. Övriga fabrikanter tilldelades material endast i form av garn. Ullinblandningen fastställ-

des till 60 % i fråga om kamgarn och 15 % i fråga om kardgarn. För sådant kardgarn som uteslutande användes för tillverkning av strumpor fick dock ullinblandningen uppgå till 25 %. Fabrikant som själv importerat garner medgavs vissa lättnader i förbrukningen. För trikåindustriens vidkommande ansåg sig IK — på grund av maskinutrustningens beskaffenhet — icke kunna vid tilldelningen i fråga om det ullkrävande kamgarnet iakttaga lika stark begränsning som när det gällde ylleindustrien i övrigt.

Utänför hushållsplanen användes i viss utsträckning garn av material som ej var underkastat beslag, såsom kamelull och lump liksom även garn som tillverkades av svenskull.

För hemindustriens och hemarbetets behov av garnmaterial hade tidigare i marknaden tillhandahållits s. k. handelsgarn, som till övervägande del levererades av de självständiga kamgarnsspinnerierna. Då tillgången på råvara för dessa (tops) måste bliva ringa, sökte IK som ersättning få fram kardgarn. Den utomindustriella förbrukningen var förhållandevis stor, nämligen under åren 1936—38 i genomsnitt ca 1 200 ton kamgarn och 360 ton kardgarn.

Av det svenska bomullsgarn, som tillverkades av den sedan augusti 1940 beslaglagda bomullen, ålades bomullsspinnerierna att tills vidare ställa till trikåindustriens förfogande ungefär vad som normalt brukat tillföras denna industri av svenskspunnet bomullsgarn. Därutöver reserverades en rätt avsevärd kvantitet för försvarets räkning. Tillverkningen av trikåvaror av bomull beräknades med dessa tilldelningar kunna för tiden t. o. m. mars 1941 upprätthållas till ca 85 % och för tiden därefter till ca 60 % av normal drift.

Som import av bomullsgarn visat sig fortfarande vara möjlig, lades, som tidigare nämnts, importerat bomullsgarn under beslag i januari 1941. För att vidmakthålla intresset för importen bestämdes, att företag som genom egen import anskaffade bomullsgarn för sin fabrikation skulle erhålla en så stor tilldelning per period, att den sammanlagda kvantiteten svenskt och importerat bomullsgarn uppginge till högst 70 % av normalförbrukningen. Eljest räknade man med att den sannolikt minskade tillgången på bomullsgarn skulle efter hand framkalla en allt starkare övergång till cellull- och konstsilkegarner, ett antagande som också besannades.

I slutet av år 1941 gjordes ett överslag över trikåindustriens möjligheter till försörjning med garner för tiden 1/10 1941—30/3 1943. Detta utvisade, att tillgångar funnos eller kunde påräknas, vilka medgävo en förbrukning per månad fram till april 1943 av 155 ton kam- och kardgarner, motsvarande för ylletrikå ca 80 % av normalförbrukningen, samt av 220 ton bomulls- och imitatgarn, motsvarande för bomullstrikå ca 60 % av normalförbrukningen. Tillgången på cellullgarn och konstsilke hade redan vid denna tid mer än fördubblats och räckte till en tilldelning av ca 200 ton per månad.

Den mycket rika variationen på modeller av trikåartiklar och strumpor i förening med nödvändigheten att begränsa garnförbrukningen gjorde, att IK mycket snart tvangs in på en s t a n d a r d i s e r i n g av trikåindustriens alster och därmed även av garnerna. En bidragande orsak härtill var PKN:s önskan att — liksom beträffande andra textilbranscher — möjliggöra en effektiv prisreglering. Arbetet härå resulterade i upplägandet i augusti 1941 av en standardkollektion, bestående av ca 140 olika herr-, dam- och barnartiklar samt strumpor tillverkade av svenskspunna bomulls- och imitatgarner med eller utan inblandning av cellul. Av det tilldelade garnet skulle fr. o. m. den 1/9 1941 till viss minsta del, som IK fastställde för varje tillverkningsperiod, uteslutande tillverkas i standardkollektionen upptagna artiklar. Återstående del fick upparbetas enligt av IK meddelad tillverkningslicens efter prövning av fabrikatets lämplighet och pris. Under tiden september—december 1941 var standardvarornas andel av tillverkningen bestämd till 75 %. Från början av 1942 höjdes den till 80 % och senare till 90 %.

Frågan om standardisering av yllestrumpartiklar, vilken grupp närmast upptogs till behandling, befanns möta betydligt större svårigheter än standardiseringen av bomullstrikåvarorna, i det att framställningen av ullgarner förutsatte tillgång till en konstant och likvärdig ullkvalitet, som under dåvarande förhållanden var svår att åstadkomma. IK kom till den uppfattningen, att man i första hand måste standardisera garnet till kvalitet och nummer och först i andra hand själva artikeln, i detta fall strumpan eller sockan. Kommissionen fastställde standard för ett antal nummer av såväl kamgarn som kardgarn, och med utgångspunkt härifrån samt från maskinparkens sammansättning sammanställdes ett antal serier av strumpartiklar. De olika serierna omfattade ett 70-tal olika kvaliteter och artiklar, för vilka utarbetades tekniska tillverkningsbestämmelser, dock endast i fråga om kamgarnsvaror. Beträffande strumpartiklar av kardgarn syntes det kommissionen lämpligast att i stället för enhetlig standardisering tillämpa licensförfarande i förening med priskontroll. Anledningen därtill var, att kardgarnet på grund av den olikartade lump som användes utföll olika till känsel och utseende ej blott för varor från olika spinnerier utan även för varor från samma företag vid olika spinnpartier. Standardiseringssystemet för yllestrumpartiklar trädde i tillämpning den 1/3 1942. Av garntilldelningen för hithörande ändamål skulle 70 % användas för standardtillverkning; procenttalet höjdes senare till 80. För andra ylletrikåvaror än strumpvaror, s. k. stickade ylleartiklar, föreskrevs inga standardnormer, enär hithörande artiklar till stor del utgjordes av modevaror, som föga lämpade sig för standardisering.

Behovstäckningen för strumpartiklar utgjorde under de senare krigsåren ca 65 % av normalförbrukningen. För andra trikåartiklar stannade försörjningen till en början vid 25 % men steg senare till följd av ökad ulltilldelning till ca 40 %.

Åren 1939—41 uppgick trikåindustriens konsumtion av konstsilke i genomsnitt till 1 753 ton, varav 31 % för strumpartiklar, 21 % för andra trikåartiklar och 48 % för charmeuseartiklar. (Med charmeuse förstods väv framställd av konstsilke å s. k. kettensol.) Den övervägande delen utgjordes av importerat garn. För hithörande strump- och trikåartiklar befanns egentlig standardisering i allmänhet olämplig. Här genomfördes i stället licenssystem med priskontroll liksom för strumpor av kardgarn; åtgärder härför vidtogos i april 1943. Ägare eller innehavare av beslagtaget konstsilke medgavs rätt att använda egna förråd därav under förutsättning att han vid sin tillverkning och försäljning ställde sig till efterrättelse av IK eller å dess vägnar utfärdade föreskrifter.

Den 1/8 1943 genomfördes emellertid särskild produktionsreglering för visst slag av damstrumpor av konstsilke (den populärt benämnda »folkstrumpan»). Samtidigt infördes en viss standardisering av charmeuseväv och något senare av artiklar (damunderkläder), framställda av sådan väv. Till en början skulle 25 % av förbrukad kvantitet charmeuseväv användas för tillverkning av standardartiklar. Procentsiffran höjdes senare ända till 70 %.

I samtliga de från början beträffande strump- och trikåvaror meddelade standardbeskrivningarna vidtogos tid efter annan ändringar eller tillägg. Bestämmelserna angående standardtillverkningen upphävdes successivt under åren 1948 och 1949.

Med avseende på försörjningen med trikåvaror under kriget må sammanfattningsvis nämnas, att denna, vad den civila förbrukningen beträffar, torde under åren 1943—45 i fråga om bomullsvaror ha motsvarat närmare 75 % av tillförseln under förkrigstiden (åren 1936—38). Av vissa artiklar, t. ex. damstrumpor och damunderkläder, sjönk tillverkningen i bomull dock ned till 30 à 50 %, enär dessa artiklar i växande omfattning tillverkades i konstsilke. — Produktionen av strumpor och stickade artiklar av ylle utgjorde under de nämnda tre krigsåren i runt tal 80 % av produktionen under förkrigsperioden. För vissa artiklar, såsom herr- och barnstrumpor, barntröjor och vantar, nåddes eller överträffades denna. Beträffande silke- och cellulvaror var produktionen av damstrumpor mest framträdande. Den kunde hålla sig i den beräknade omfattningen av 1 milj. dussin per år. Bortfallet av importen av konstsilke söderifrån under åren 1944—45 ersattes med svenskt konstsilke.

Konfektionsvaror.

Som allmän regel i fråga om beslagen å textila råvaror och garner gällde till en början, att regleringen ej sträckte sig längre än till själva den textila produktionen. När vävnaden lämnat textilfabriken, var användningen fri. Redan i januari 1941 utfärdade emellertid IK föreskrifter rörande rätten att sälja resp. köpa standardvävnader av ylle. Härvid skulle gälla de villkor som IK komme att fastställa och vilka gingo ut på att standardvävnader skulle

i viss stigande omfattning användas för tillverkning av priskontrollerade kläder. Senare under året fastställdes högsta priser på ett femtiotal olika plaggtypen av standardiserat ylletyg. Varje på detta sätt standardiserat plagg skulle vara försett med etikett, angivande standardvävnadens nummer samt av fabrikanter fastställt och av PKN godkänt minutpris.

I mars 1941 utfärdades föreskrifter rörande standardisering av twills och överdragskläder därav fr. o. m. den 1/4. Twills fick endast försäljas för tillverkning av dels överdragskläder av standardtyp, som IK godkänt, och dels överdragskläder av annan typ, för vilka kommissionen efter ansökan medgav licens.

Även för konfektionsvaror av bomull i övrigt fastställdes senare en priskontrollerad standardkollektion, varjämte en skärpning av licensgivningen under priskontroll genomfördes för tillverkning av andra bomullskonfektionsvaror, vilka på grund av utförande eller art icke inbegreps i standardkollektionen.

I avsikt att befördra standardiseringen och minska tytgången såg sig IK föranlåten att med utnyttjandet av inköpslicenserna för textilvaror förena vissa villkor om begränsning av varianterna vid utförandet av konfektionsplagg samt förbud för mera materialkrävande utformning av plaggen. I fråga om yllekonfektion föreskrevs, i syfte att framtvunga en bättre spridning av den priskontrollerade konfektionen, skyldighet för fabrikanterna att till envar kund leverera minst 50 % av de försålda plaggen i form av priskontrollerad vara. Priskontrollen utsträcktes efter hand till allt större delar av konfektionen och omfattade slutligen, vad bomullskonfektionen angår, de flesta förekommande artiklar.

Ransoneringsens upphävande på hösten 1945 medförde lättnader för konfektionsindustriens produktionsmöjligheter, men å andra sidan gavs genom kungörelsen den 23/11 1945 (nr 714) längre gående bemyndigande för IK att reglera användningen av vävnader. IK kunde sålunda enligt denna författning meddela inskränkande bestämmelser i rätten att använda textilvaror för yrkesmässig tillverkning eller beredning av varor till avsalu. Med stöd av kungörelsen förnyades tidigare gällande föreskrifter rörande produktion, användning och priser. Genom andra produktionsreglerande åtgärder beträffande vävnadsproduktionen blevo emellertid verkningarna av dessa bestämmelser för konfektionsindustriens vidkommande obetydliga.

Tagel och borstbinderivaror.

De här ifrågasvarande varorna, vilka tjäna som råmaterial för borstbinderi- och stoppningsindustrierna, utgöras dels av tagel, dels av vissa slag av borst (kinesisk, rysk, indisk) samt vegetabilisk fiber (piassava, risrot, mexikansk fiber, kokosfiber m. m.). Årsbehovet av tagel — normalt 7 å 800 ton per år — tillgodosågs före kriget till omkring en fjärdedel av inhemsk produkt. Alla övriga hithörande råvaror importerades.

Tillverkarna på detta varuområde — vilket ur försörjningssynpunkt hänfördes under IK:s textilavdelning och därför behandlas i detta sammanhang — utgjordes av några större företag och ett flertal mindre, vilka stodo hantverket nära. Härtill kom De blindas förening med till densamma avslutna företag.

Beträffande tagel och borst upphörde importen fr. o. m. år 1942 nästan helt. Däremot kunde genom lejdtrafiken en om ock starkt inskränkt import av borstbinderifibrer upprätthållas.

För att möjliggöra en ändamålsenlig disposition av de begränsade förråden samt ett rationellt tillvaratagande av de inhemska tillgångarna på råtagel förordnade Kungl. Maj:t på IK:s hemställan om beslag å hithörande varor samt reglering av handeln därmed i sedvanlig ordning fr. o. m. den 31/10 1943. Med stöd av i beslagskungörelsen givet bemyndigande lämnade IK vissa personer generellt tillstånd att inköpa råtagel. Beträffande övriga under regleringen fallande varor krävdes särskilda inköpstillstånd. För att ordna fördelning av tillgängliga varupartier mellan förbrukarna bildades på IK:s initiativ en importförening, benämnd Svenska importföreningen för borstbinderivaror och tagel u. p. a., analog med andra dylika föreningar. Några inhemska ersättningsvaror förekommo ej, utom att det svenska björkriset till en viss grad kunde utnyttjas som ersättning för piassava och mexikansk fiber.

Sedan importen under år 1945 åter i större omfattning börjat komma i gång, medgav IK fr. o. m. den 1/11 d. å. fri försäljning och förbrukning av alla hithörande varor. Beslagskungörelsen upphävdes den 26/11 1946.

Kemiska produkter använda inom textilindustrien.

Inom textilindustrien förbrukas åtskilliga kemikalier och kemiska ämnen, sammanlagt ej mindre än omkring 150 slag av produkter. En del av dessa blevo föremål för reglering från IK:s sida eller indirekt via densamma. Hit hörde särskilt följande huvudslag av varor:

fettämnen (animaliska eller vegetabiliska fetter, fettsyror eller derivat därav), såsom olein, stearin och talgförädlingsprodukter, turkisk rödolja och liknande derivat av ricinolja eller tallolja, en mängd s. k. textilhjälpmedel, uppbyggda på fettbasis, samt tvål och såpa;

potatis- och vetemjöl och andra stärkelseprodukter, såsom vetestärkelse, dextrin, british gum o. likn. medel för dressning av bomullsvarper och yllekättingar samt appreturmedel av skiftande slag;

salter och enklare homogena oorganiska produkter, såsom soda, formalin, karbamid m. fl.;

färger samt specialprodukter för bomullsindustriens tryckeriavdelningar.

Handläggningen av frågor rörande landets försörjning med kemiska produkter var förlagd till IK:s kemiska avdelning, såvida den icke genom särskilda bestämmelser hänförts under LK:s verksamhetsområde. Det sist-

nämnda var t. ex. fallet med tvål och såpa och vissa andra tvätt- och rengöringsmedel samt stärkelseprodukter. Såvitt hithörande frågor ägde betydelse för textilindustrien, handlades de av LK i samråd med IK:s textilavdelning och kemiska avdelning. För vissa fall träffades överenskommelser mellan kommissionerna för att underlätta ett smidigt förfarande vid detta samarbete. Så t. ex. ordnades tilldelningen av potatis- och vetemjöl m. m. till textilindustrien så, att textilavdelningen fick förfoga över viss kvantitet per period; ansökningarna om tilldelning skulle insändas till nämnda avdelning, varifrån de efter granskning med till- eller avstyrkande befordrades till LK, som utfärdade licenser och tillställde sökandena dem direkt.

Fettförbrukningen inom textilindustrien utgjorde per år under kriget ca 450 ton rent fett och ca 500 ton sulfonatprodukter, framställda på basis av fettalkohol. För framställning av sulfonatprodukterna erfordrades ca 180 ton rent fett, varför textilindustriens totala fettbehov uppskattades till ca 630 ton per år. Fettalkoholen framställdes ej inom landet utan var helt en importvara. Av olein förbrukades normalt ca 700 ton.

Potatismjöl användes inom textilindustrien under åren 1936—40 till en kvantitet av i medeltal ca 2 060 ton, varav 1 530 ton vid bomulls-fabrikerna. Som följd av den minskade tilldelningen av råvaror nedgick förbrukningen vissa perioder till blott hälften av den ovan angivna. Under kriget framställdes nya klistermedel, t. ex. cellosan och majol, vilka visat sig vara mycket användbara och t. o. m. kunna antagas komma att i viss mån uttränga potatismjölet för klistringsändamål.

Textilindustriens normalförbrukning av färger torde före kriget ha uppgått till ca 1 000 ton per år. I beredskapssyfte hade RFN lagrat ca 750 ton textilfärger och hos de utländska färgfabrikernas nederlag i Sverige beräknades en lika stor kvantitet finnas. Därutöver ansågos fabrikerna själva ha egna lager av färger, motsvarande $\frac{1}{2}$ à 1 års förbrukning. Endast i fråga om svavelfärgerna, vilka icke äro lagerbeständiga, var tillgången mindre. Över huvud beredde försörjningen i fråga om textilfärger inga större svårigheter.

Läder och skodon.

Hudar och skinn äro skoindustriens viktigaste råvaror. Under normala förhållanden har Sverige en betydande utrikeshandel med råhudar. Det sista förkrigsåret, 1938, uppgick importen av oberedda hudar och skinn till ca 20 000 ton, därav ca 12 000 ton från Sydamerika, medan exporten utgjorde ca 13 000 ton. De svenska hudarna äro relativt lätta och lämpa sig därför bäst för framställning av skoovanläder samt plattläder, möbel-, reseffekt-, automobilkläder o. dyl. Importen består i främsta rummet av grova, sydamerikanska hudar, som användas till bottenläder, samt av får- och getskinn till beklädnadsläder o. dyl. Av allt bottenläder framställdes före kriget 90 à 95 % av sydamerikanska hudar. I exporten ingick hudar och

skinn av alla slag, men till mycket betydande del bestod denna av kalvskinn, som utfördes till ett flertal länder, bl. a. till Förenta staterna.

Den svenska skoindustrien får även under normala tider allt sitt bottenläder och större delen av sitt ovanläder från de svenska garverierna. Av tunnare ovanlädersslag, såsom foderskinn, chevreaux, boxkalv och lackläder, förekommer dock en betydande import.

Den inhemska hudmarknaden.

Omedelbart efter krigsutbrottet vidtogos olika åtgärder, som berörde den inhemska hudmarknaden. Sålunda utfärdades exportförbud på bl. a. oberedda hudar och skinn. Trots detta inträffade en kraftig prisstegring, delvis förorsakad av spekulativa upplagringar. Då hela marknaden som följd därav hotade att stagnera, upptog Svenska garveriidkareföreningen förhandlingar med hudgrossisterna, varvid överenskommelse träffades om tillämpning av vissa normerande priser. Dessa priser lågo ca 25 % över dem som gällde under tiden närmast före krigsutbrottet. En mera ingående reglering av marknaden visade sig emellertid snart nödvändig. Så skedde också i oktober 1939 genom ett avtal mellan parterna på marknaden, nämligen Sveriges slakteriförbund, Svenska hudgrossistföreningen, Svenska hudhandlareföreningen och Svenska garveriidkareföreningen. Avtalet byggde på principen, att handeln under rådande krisförhållanden skulle gå i gamla banor. I avtalet fastställdes priser för de olika hudslagen. Någon upplagring i spekulationssyfte fick icke förekomma. Avtalets efterlevnad övervakades av ett särskilt organ, den s. k. förtroendenämnden, som även behandlade i samband med avtalet uppkommande frågor samt hade att beivra eventuella överträdelser av avtalet. Avtalet, som tillkom på de därav berörda parternas eget initiativ, fungerade tillfredsställande och visade sig väl motsvara sitt syfte att ge stadga åt den inhemska marknaden. De statliga regleringar, som sedermera visade sig erforderliga, anknötos till hudavtalet och kunde tack vare detta i vissa hänseenden avsevärt begränsas.

Efter krigets slut bildade slakteriföreningarna, som representera omkring 70—75 % av den inhemska hudproduktionen, en egen försäljningsorganisation, Kontrollhudar, andelsslakteriernas förening u. p. a., för att ta hand om försäljningen av föreningarnas hudar och skinn. I samband därmed uppsade slakteriförbundet hudavtalet, vilket upphörde att gälla med 1947 års utgång. Kontrollhudars tillkomst innebar ett brytande med hudavtalets princip, att hudhandeln under rådande bundna krisförhållanden skulle gå i de gamla banorna. Från myndigheternas sida hade man gärna sett, att hudavtalet, som under krigsåren fungerat tillfredsställande och verksamt bidragit till att trygga den inhemska råvarutillförseln till garverierna, fått gälla oförändrat. Emellertid ansåg man sig icke kunna hindra den planerade utvecklingen av hudhandeln, om godtagbara garantier kunde lämnas för att försörjningsintressena icke skulle bli lidande därpå.

Ytligt sett medförde hudavtalets upphörande icke någon större förändring i förhållandena på marknaden. Avtalets prislistor, som med några mindre justeringar varit gällande alltsedan hösten 1939, övergingo till att bli statliga prisstoppspriser och ett avtal träffades mellan Garveriidkareföreningen och Kontrollhudar, enligt vilket Kontrollhudar ställde hela sin produktion till den inhemska marknads förfogande för fördelning mellan garverierna enligt anvisningar av industrikommissionen. I själva verket har emellertid hudmarknaden på en gång undergått en genomgripande strukturförändring. Handeln, som enligt det gamla avtalet följt förutvarande banor, har sökt sig nya vägar, som medfört att den tidigare grosshandeln, vilken svarade för distributionen av huvuddelen av den inhemska hudproduktionen, förlorat sin dominerande ställning på marknaden.

Den internationella hudmarknaden och hudimporten.

Även den utländska råhudsmarknaden påverkades starkt av krigsutbrottet. Priserna stego sålunda snart mycket kraftigt och de försvårade transportmöjligheterna medförde en avsevärd fördyring av importkostnaderna. Så länge sjöfarten kunde upprätthållas, förmärktes emellertid icke någon mera framträdande brist på hudar i vårt land.

Vid tiden för Skagerackspärrens tillkomst på våren 1940 funnos ännu inom landet betydande lager av sydamerikanska bottenlädershudar. Stora kvantiteter voro också på väg men kommo aldrig fram utan blevo upplosade i England och för ägarens räkning försålda där. Under månaderna april—augusti 1940 inkommo inga sydamerikanska hudar till landet. Vid fördelningen av lastrummet i fråga om den transportmöjlighet, som under senare hälften av 1940 öppnades över Petsamo, erhöll läderindustrin transporträtt för hudar. I samband härmed bildades Svenska garveriidkarnas import- och råvaruförening 1940 u. p. a. för att handha denna import och fördela inkommande hudar mellan garverierna. Importen denna väg stötte emellertid på stora svårigheter och endast en del av de inköpta hudarna kunde skeppas. Försök gjordes i stället att transportera hudar via Vladivostok över Ryssland. Några mindre partier inkommo även denna väg. Ett större parti befann sig vid krigsutbrottet mellan Tyskland och Ryssland i juni 1941 i Rigas hamn men blev där beslagttaget.

Under kriget genomförde de allierade makterna en reglering av den sydamerikanska hudmarknaden med högstpriser och kvotering. Kontrollen över skeppningar upprätthölls genom det s. k. navicert-systemet. Den kvot, som Sverige erhöll, måste med hänsyn till de rådande förhållandena betraktas såsom relativt tillfredsställande. Ovissheten beträffande skeppningsmöjligheter, förorsakad av de ofta förekommande avbrotten i lejdtrafiken och risken för krigsförlisning, gjorde emellertid importen till en mycket osäker faktor i försörjningskalkylerna. Trots svårigheter av olika slag var

det dock möjligt för importföreningen att tillföra landet betydande kvantiteter hudar.

Omedelbart efter krigets upphörande i Europa upptogs i Washington förhandlingar, i vilka Sverige deltog, för upprätthållande av en fortsatt reglering av den internationella hudmarknaden. Man räknade med, att knappheten på hudar skulle bestå för lång tid framåt, och ville även i fortsättningen upprätthålla en planmässig fördelning av tillgångarna och samtidigt förhindra en befarad prisstegring. Resultatet av de långvariga och segslitna överläggningarna blev en överenskommelse, som biträdades även av Sverige och som i korthet innebar följande. Regleringen skulle omfatta alla hudmarknader utom den europeiska. En särskild kommitté, kallad European Hide and Leather Committee (EHLIC) och bestående av representanter för de deltagande staterna, bildades med uppgift att omhändera fördelningen av hudar från de hudproducerande länderna. Fördelningen skedde månadsvis och Sverige erhöll på sin kvot ca 22 000 st. sydamerikanska hudar i månaden, medan vårt importbehov var omkring 30 000 st. hudar. Härutöver erbjöds Sverige tilldelning av nordamerikanska hudar. Dessa voro emellertid av dålig kvalitet och endast några mindre inköp av dylika hudar gjordes. Ansträngningar gjordes i stället att komplettera den transatlantiska hudimporten med import från europeiska länder. Tillfälliga köp gjordes sålunda från bl. a. Danmark.

Det visade sig emellertid mycket svårt att upprätthålla den internationella regleringen sedan kriget väl var slut och i juni 1946 upphörde denna att gälla. Priserna stego därvid med ca 50 %. I december samma år infördes i Argentina ett statligt försäljningsmonopol för hudar, som, när det trädde i funktion på våren 1947, höjde priserna med ytterligare ca 50 %. Mot denna politik reagerade köparländerna allmänt och följderna blev en köpstrejck, varunder mycket betydande lager samlades i Argentina. Själva tvingades vi att söka oss andra inköpsmarknader. Under 1947 gjorde vi sålunda våra inköp av bottenlädershudar i Uruguay, Brasilien och USA. Under 1948 voro inköpen så gott som helt koncentrerade till Brasilien, som var det enda land med vilket affärer vid denna tid kunde göras på kronbasis. Hudpriserna i de nu nämnda länderna voro dock i hög grad influerade av den argentinska prispolitiken. Sedan ett handelsavtal avslutats mellan Sverige och Argentina i slutet av 1948, återupptogs våra köp på den argentinska marknaden och under 1949 och 1950 skedde huvuddelen av importen därifrån till successivt stigande priser.

Det argentinska försäljningsmonopolet har, delvis genom konstlade medel, kunnat driva upp prisnivån på hudarna. Genom att tillhandahålla den inhemska läderindustrin, som expanderat kraftigt under kriget, råvaror till billigare priser än dem som utlandet fått betala och genom att dessutom premiera exporten av berett eller halvberett läder genom deprecierade växelkurser, har man från argentinsk sida dessutom etablerat en dumpingkon-

kurrens, som i vissa europeiska stater fått högst menliga verkningar för dessa länders läderindustri.

Subventionering av hudimporten.

Då hudpriserna i Sydamerika i juni 1946 kraftigt stego till följd av den internationella hudregleringens upphörande, ville man av prispolitiska skäl icke låta prishöjningen, som förutsatts vara av övergående natur, slå igenom i högre läder- och skopriser här i landet. Fördenskull infördes subvention med statsmedel av importen av bottenlädershudar. Det visade sig emellertid, att de högre hudpriserna icke blott blevo bestående utan fortforo att stiga. Subventionssystemet kom härigenom att bibehållas mycket längre än vad som från början var avsett. Det upphörde först den 1/11 1950 och då av statsfinansiella skäl.

Under åren 1946—48 var prisnivån på sydamerikanska hudar relativt konstant. Subventionen uppgick under denna tid till ett belopp, som motsvarade i genomsnitt kr. 1: 20 per kg för färdigberett läder. I fortsättningen höjdes subventionen i samma mån som hudpriserna stego. År 1949 motsvarade den i genomsnitt kr. 1: 85 och 1950 kr. 2: 40 per kg berett läder. Priset för helt bottenläder var vid denna tid kr. 4: 20 per kg. (Se vidare sid. 1116.)

Förutom denna direkta subventionering har även förekommit en indirekt subventionering av läder och skor, som bestått däruti, att de inhemska hudpriserna hållits nere på en mycket låg nivå, för vilket jordbrukarna fått kompensation på annat sätt. De priser, som fastställdes hösten 1939, gällde praktiskt taget oförändrade till november 1950. Denna indirekta subvention, som hållit nere priserna på såväl bottenläder som ovanläder, har betydligt avsevärt mera för skoprisernas förbilligande än importsubventionen.

Läderregleringar.

Lagren av hudar och läder voro vid krigets utbrott av ungefär normal omfattning. Under hösten 1939 och de första månaderna 1940 ägde en forcerad import rum. Statens reservförrådsnämnd, som redan tidigare börjat upplägga ett förråd av helt bottenläder, fullföljde snabbt sina planerade hudköp och de inkomna hudarna bereddes för nämndens räkning vid olika garverier. Ett reservlager på omkring 1 800 ton berett bottenläder, i första hand avsett för militära ändamål, kom på detta sätt till stånd.

Mycket stora anspråk ställdes redan från början på vår läderförsörjning, särskilt från försvarsväsendets sida. Det militära behovet av marschskor och pjäxor samt reparationsläder och plattläder måste i första hand tillgodoses. Från slutet av 1939 voro de flesta av landets garverier och en betydande del av skofabrikerna i större eller mindre grad sysselsatta med tillverkning av läder resp. skor för försvarsmaktens räkning. Efterfrågan inriktades som följd härav främst på tyngre lädersorter, såsom bot-

tenläder, grovt skoovanläder och plattläder. Även om tillförseln av tyngre hudar kunde upprätthållas vid en relativt hög nivå, blev det på grund av den stora efterfrågan nödvändigt att i betydande utsträckning taga i anspråk befintliga lager av såväl hudar som läder för att tillräckligt hastigt täcka de militära behoven.

Då det efter krigets utbredning till Skandinavien i april 1940 blev klart, att möjligheterna för en fortsatt import voro ringa eller i varje fall högst ovissa, blev det nödvändigt att vidtaga åtgärder för en mera ingående reglering av landets tillgångar av hudar och läder, och detta främst med hänsyn till försvarsväsendets stora behov av läder av olika slag. I detta syfte förordnades i maj 1940 om beslag på nöthudar över 12 kg och av sådana hudar framställt läder hos garverierna samt på bottenläderskruponger hos skofabrikerna. Genom att den inhemska hudhandeln, såsom redan omtalats, var reglerad genom ett särskilt avtal mellan marknadens parter, behövde beslaget icke läggas på hudarna förrän dessa inkommo till garveriet. Med stöd av beslaget underkastades användningen och försäljningen av nämnda läderslag kontroll av IK, i första hand av dess läderavdelning. De generella bestämmelser för lädertillverkningen, som kommissionen utfärdade i samband med beslaget, gingo i huvudsak ut på dels att lagren inom landet av sydamerikanska hudar främst skulle disponeras för tillverkning av bottenläder för arméskor, dels att de tyngre svenska hudarna i första hand skulle användas till ovanläder till dessa skor. För att säkra tillgången på reparationsläder för armén föreskrevs vidare, att av sydamerikanska oxhudar minst hälften skulle beredas till kruponger. Beträffande försäljningen gavs generellt tillstånd för försäljning till statliga myndigheter. Den i övrigt av kommissionen tillämpade licensgivningen avsåg bl. a. tillstånd i viss utsträckning att använda svenska hudar till bottenläder samt försäljning av läder för civil förbrukning. I den mån de mest angelägna militära behoven blevo tillfredsställda, kunde licensgivningen för civila ändamål, som till en början var mycket restriktiv, ökas.

Allt eftersom råvarusituationen skärptes, blevo ytterligare regleringar oundvikliga. Det tidigare hudbeslaget, som var begränsat till tyngre nöthudar, utvidgades fr. o. m. den 1/4 1941 att omfatta praktiskt taget alla hudar och skinn av någon betydelse för garveriindustriens råvaruförsörjning. I samband med utvidgningen av beslaget blevo även lättare nöthudar och kalvskinn föremål för fördelning mellan ovanlädersgarverierna enligt ett kvotssystem, baserat på indrivningen under åren 1938 och 1939.

Den minskade tillgången på sydamerikanska tunga hudar medförde en allmän förskjutning av råvarunderlaget från grövre till lättare råvaror. Från att tidigare till bottenläder ha använt svenska hudar endast i obetydlig omfattning (ca 5—10 %) var man vissa tider under kriget i huvudsak hänvisad till dessa, när det gällde att tillgodose civilbehovet. Grövre ovanläder för civilt ändamål, som förut framställts av tyngre svenska

hudar, fick i sin tur tillverkas av lättare hudar samt av tyngre kalvskinn. Bestämmelser avsedda att åstadkomma en anpassning av produktionen till de förändrade råvarubetingelserna utfärdades. De uppgjorda försörjnings- och produktionsplanerna underkastades justeringar alltefter lägets krav. Under större delen av kriget gällde, att alla nöthudar över 18 kg skulle beredas till bottenläder och därmed jämförliga läderslag, d. v. s. randläder samt rem- och plattläder, medan lättare nöthudar och kalvskinn skulle beredas till skoovanläder. När tillgången på bottenläderhudar efter krigets slut åter blev bättre, ändrades gränsen uppåt till 21 kg. Tillverkningen av mera umbärliga läderslag, såsom exempelvis möbelläder, väskläder, reseffektläder o. dyl., var under lång tid förbjuden. För de industrier, som för sin verksamhet äro beroende av sådana läderslag, medförde dessa restriktioner betydande avbräck.

Fr. o. m. december 1940 genomfördes ransonering av bottenläder till skofabrikerna. För varje skofabrik fastställdes ett grundtal, i regel motsvarande företagets genomsnittliga förbrukning av bottenläder under åren 1937—39. På detta grundtal räknades sedan tilldelningen, som till en början fastställdes för tvåmånadersperioder och senare för halvår. Fr. o. m. januari 1941 genomfördes ransonering av halvsulningsläder till läderhandlarna. Dessa erhöilo tilldelning kvartalsvis i förhållande till sina inköp under förutnämnda treårsperiod.

Lädrets stora betydelse för försvaret gjorde sig, såsom redan framhållits, starkt märkbar för läder- och skoindustrien speciellt under de första krigsåren. Tillverkningen av såväl läder som skor skedde på krigsleveranskontrakt, av vilka flertalet ingåtts redan före krigsutbrottet. I och med att försvaret med utgången av 1940 fått sina förrådsbehov av skor i stort sett fyllda och tillverkningen därför kunde avsevärt reduceras, uppkom frågan om en återgång till vanlig fredsupphandling genom infordrande av anbud. Man räknade med att en anbudsupphandling skulle för staten kunna medföra billigare priser genom att tillverkningen koncentrerades till fabriker med de billigaste kostnaderna, d. v. s. i allmänhet fabriker i den lägsta dyrortsgruppen. Här stodo sålunda mot varandra å ena sidan statens intresse att vid den militära anskaffningen erhålla billigast möjliga priser och å andra sidan samhällets intresse, sådant det tagit sig uttryck i den genomförda läderregleringen, att medverka till en jämn fördelning av arbetsmöjligheterna vid skofabrikerna. Genom förhandlingar löstes frågan på så sätt, att systemet med en jämn utläggning av de militära ordena kunde bibehållas för avsevärd tid framåt.

De stora krav, som försvaret ställde på läder- och skoindustrien, medförde många svårlösta problem av såväl teknisk som organisatorisk art. Det var emellertid möjligt för industrien att på ett tillfredsställande sätt lösa sin uppgift och därmed lämna sitt bidrag till landets beredskap. På den militära sidan handhades läderförsörjningen av en för ändamålet särskilt inrättad

sektion inom arméförvaltningen, med vilken industrien hade ett gott och förtroendefullt samarbete, som i hög grad bidrog till att övervinna svårigheterna.

En fråga av stor betydelse för garveriindustrien var läderransonerings inverkan på garveriernas lagerhållning. Ransonerings bottenläder till skofabrikerna hade medfört, att lagerhållningen och de därmed förbundna riskerna kommit att helt åvila garverierna, i stället för att den tidigare varit fördelad på garverierna, skofabrikerna och läderhandlarna. Frågan aktualiserades genom att lagerhållningen under rådande förhållanden var förenad med speciella risker. Dessa lågo däri, att det läder, som vid denna tid lagrades upp, var tillverkat av svenska hudar och följaktligen tunnare än det bottenläder, som under normala förhållanden i allmänhet efterfrågas. Man räknade med, att om det skulle bli fred eller importen av tunga hudar eljest komme i gång i större omfattning skulle garverierna få stora svårigheter att avsätta detta läder. Då lagringsrisken var en direkt följd av den ransonerings, som tillkommit i den allmänna försörjningens intresse, förmenade industrien, att denna borde beaktas vid utformningen av regleringarna. Det framhölls, att det såväl med hänsyn till garverierna som av rent försörjningspolitiska skäl måste vara angeläget, att lagret av bottenläder finge en lämplig sammansättning och icke utslutande bestode av mindre värdefulla varor. Denna fråga löstes sedermera på ett för alla parter tillfredsställande sätt genom att IK utfärdade föreskrifter om att tilldelningen av bottenläder skulle utgå i såväl grövre som tunnare läder efter vissa närmare angivna normer.

Skotillverkningen.

För skofabrikationen utfärdades tidigt bestämmelser, som syftade till att åstadkomma en sträng materialhushållning och en viss standardisering av produktionen. De första tillverkningsbestämmelserna tillkommo i maj 1941. Dessa innehöllo bl. a. bestämmelser om att alla yttersulor av läder skulle skarvas, att damkängor och damstövlar ej fingo tillverkas samt att skafthöjden för kängor och pjäxor begränsades. Fabrikanterna rekommenderades härjämte att skära ner sina kollektioner, särskilt mera materialkrävande och lyxbetonade modeller, och på så sätt åstadkomma största möjliga begränsning av antalet artiklar. Tillverkningsbestämmelserna skärptes sedan undan för undan. I oktober 1942 tillkommo mycket långtgående bestämmelser med detaljerade föreskrifter rörande bl. a. skärningen m. m., som förhindrade tillverkning av i läderhänseende oekonomiska modeller. I augusti 1941 genomfördes en standardisering av färgerna på ovanläder. Läderfabrikernas ovanläderskollektion, som normalt upptog omkring 200 olika färger, reducerades härigenom till ett fåtal.

Man räknade med att de olika åtgärder som på detta sätt vidtogos skulle möjliggöra en begränsning av skodetaljhandelns lagerhållning och sålunda

ett bättre utnyttjande av befintliga tillgångar. Skobranschen hade med åren kommit att allt kraftigare influeras av modets växlingar. Särskilt damskorna hade blivit alltmera modebetonade, och detta hade i sin tur medfört större behov av lager hos detaljhandeln än vad konsumtionen i och för sig krävde. Åtgärderna ansågos även utgöra en lämplig form för standardisering av skoproduktionen i mera nyttobetonad riktning. Genom de vidtagna produktionsregleringarna avsåg man även att i någon mån begränsa efterfrågan på skor och därigenom slippa ifrån en ransonering. Tack vare dessa åtgärder blev det också möjligt att under avsevärd tid upprätthålla jämvikt mellan konsumtion och produktion. Den effektiva lädertilldelningen till skofabrikerna under 1941 och 1942 uppgick i runt tal till inemot 70 % av förbrukningen under basperioden 1937—39. Med denna tilldelning kunde, tack vare besparingsåtgärder av olika slag, upprätthållas en produktion, som uppgick till 75 å 80 % av basperiodens. Denna produktion visade sig också i stort sett motsvara konsumtionsbehovet.

Skoransoneringen.

Helt naturligt hade man redan på ett tidigt stadium under kriget fått räkna med möjligheten av att en ransonering på skor trots allt skulle bli nödvändig. Redan på våren 1941 började en dylik ransonering så smått förberedas, och arbetet fortgick sedan i sakta tempo med utredningar av olika slag. Det avbrott, som inträffade i lejdtrafiken på nyåret 1943 och som sedan räckte ända till maj s. å., tillika med den då rådande knappa tillgången på inhemska hudar framtvungade så ransoneringens införande på våren 1943.

Då det gällde att fastställa grundransonen och poängvärdera de ransonerade varorna, utgick man ifrån att varje person skulle erhålla en tilldelning med ett och samma bruksvärde. Ett par skor och minst en halvsulning ansågs vara den minsta tilldelning, som kunde ifrågakomma som grundranson vid en ransonering av detta slag. Ransoneringsperioden fick avpassas så, att man skulle få fram ett tillräckligt försörjningsunderlag för att hålla denna såsom minimum ansedda ranson, och dessutom borde man ha ett mindre överskott att användas för extra tilldelning till slityrkena. Det enda alternativet till ett ransoneringssystem enligt de här angivna linjerna ansågs vara ett system, som helt byggde på behovsprövning utan någon allmän tilldelning. Ett dylikt system ville man emellertid icke förorda.

Vid ransoneringens utarbetande hade man att utgå från följande försörjningsunderlag: 1. befintligt lager av färdiga skor, 2. befintligt lager av berett läder, 3. befintligt lager av oberedda hudar samt 4. beräknad inhemsk slakt under en adertonmånadersperiod.

Sedan vissa kvantiteter hudar och läder avsatts för militära och vissa

andra ändamål, redovisades för civilt skobehov följande tillgångar i poäng, därvid en poäng motsvarande 100 g helt bottenläder:

Nöthudar + 18 kg 4 000 ton = 2 600 ton helt läder	26	milj. poäng
Färdiga kruponger 300 ton = 600 ton helt läder	6	» »
Färdigt civilt helt läder och avfall = 700 ton helt läder . .	7	» »
Summa hudar och läder	39	milj. poäng
4,3 milj. par läderskor à 8 poäng	34,4	milj. poäng
3,8 milj. par gummiskor à 6 poäng	22,8	» »
Summa skor	57,2	milj. poäng
<i>Totalsumma</i>	96,2	milj. poäng

Förutom ovan angivna kvantiteter hudar, läder och färdiga skor beräknades stå till förfogande dels grovt ovanläder, framställt av halsar och bukar, som falla vid kruponering, och dels lättare ovanläder av kalvskinn. Grovt ovanläder beräknades framkomma i kvantiteter tillräckliga för tillverkning av omkring $\frac{1}{2}$ milj. par arbetsskor med sulor av annat material än läder eller gummi och tunnare ovanläder i kvantiteter tillräckliga för framställning av ett betydande antal lättare skor med ersättningsulor.

Under en period av 18 månader funnos sålunda för civilt skoändamål disponibla tillgångar representerande ett poängvärde av inemot 100 milj. poäng. Grundransonen fastställdes med ledning härav till 15 poäng per person. Lagret av färdiga skor utgjorde en mycket betydande del av tillgångarna, varför disponibla hudar och berett läder ansågos böra reserveras uteslutande för halvsulningsläder, på vilket man dessutom räknade med en relativt större efterfrågan. Som följd härav måste tilldelningen av bottenläder till skofabrikerna med kort varsel upphöra. Att gummiskorna togos med i ransoneringen berodde dels på att man eljest icke skulle kunnat uppnå en ranson, som ansågs såsom ett minimum, och dels därpå, att en våldsam hamstring av gummiskor skulle blivit resultatet, därest dessa lagts utanför ransoneringen.

Skoransoneringen och den därmed sammanhängande detaljregleringen av hela läderhandeln, vilken kungjordes den 22/4 1943, blev utsatt för mycken omild kritik i press och annorstädes. Något annat var heller icke att vänta med tanke på dess stränghet. En bidragande orsak torde även ha varit den chockartade plötslighet, med vilken ransoneringen kom. Den torde ha varit en av de konsumtionsregleringar, som för allmänheten kom mest oväntat. Kritiken riktades förutom mot ransoneringens stränghet även mot att den kommit för sent. Man menade, att den borde ha införts långt tidigare; då hade den icke behövt bli så sträng. Gentemot denna kritik framhölls, att det från första början stått klart, att en skoransonering skulle bli en mycket allvarlig sak ej blott för allmänheten utan i än högre grad

för industrien och handeln. Myndigheterna hade därför också i det längsta velat undvika en ransonering.

Den närmaste orsaken till svårigheterna att ransonera på skoområdet var, att skoförbrukningen redan normalt är relativt låg och att konsumtionen av såväl skor som halvsulningsläder är mycket ojämn. Den varierar kraftigt för olika befolkningsgrupper och åldrar. En ransonering, som icke kan taga hänsyn till de varierande behoven i någon större utsträckning, måste därför för konsumenterna komma att verka mycket olika. Man måste också räkna med att en ransonering skulle medföra en betydande förändring av konsumtionsinriktningen från nyinköp till halvsulningsläder, vilket skulle komma att få ogynnsamma återverkningar på skoindustriens produktionsförhållanden.

I den till grund för ransoneringen liggande försörjningsplanen hade man icke kalkylerat med någon ytterligare import av hudar. Den införsel, som sedermera skedde genom lejdtrafikens återupptagande i maj 1943, medförde därför en lättnad i det ursprungligen mycket ansträngda läget och gjorde det möjligt att genomföra vissa uppmjukningar i ransoneringen. Sålunda skedde ganska snart en poängsänkning på vissa säsongbetonade läderskor och på gummiskor i samband med att utbytesrätt av gamla gummiskor till halva poängvärdet infördes. Vidare gjordes alla läder- och gummiskor med träsula poängfria. Detsamma skedde med vissa ersättningsmedel för läder och gummi, som användes såväl för halvsulning som vid nyfabrikation. Slutligen kunde frågan om extratilldelning till slitåldrarna och slityrkena lösas på ett bättre sätt än som från början ansetts möjligt.

Den återupptagna importen medförde även, att tilldelningen av bottenläder för civilskotillverkningen till skofabrikerna, vilken upphört den 1/7 1943, kunde upptas i begränsad omfattning från september månad. Härigenom och genom tillverkning av läderskor med träsula eller ersättnings-sula blev det möjligt för skoindustrien att i viss utsträckning upprätthålla driften och behålla kärnan av sin arbetarstam.

Efterfrågan på skor var omedelbart efter ransoneringens tillkomst ganska livlig men avtog och efterföljdes av en viss stagnation i handeln, som hastigt fortplantade sig bakåt och orsakade missmod bland såväl skofabrikanter som garvare. Det sades inom branschen, att skokupongerna voro slut och att folk därför inte kunde köpa skor, trots att det fanns gott om sådana.

De problem, som ransoneringen skapade, belysas i någon mån i ett anförande, som chefen för kommissionens läderavdelning höll i Örebro i februari 1944, därvid han bl. a. yttrade följande.

»Orsaken till de nuvarande svårigheterna är inte i första hand den direkta konsumtionsinskränkning, som ransoneringen är avsedd att åstadkomma, utan den snedvridning av konsumtionen, som en ransonering på detta område oundvikligen måste föra med sig. Denna snedvridning förorsakar en ytterligare in-

direkt inskränkning, som inte är betingad av försörjningshänsyn utan en följd av ransoneringssystemets stelhhet. Den beror i sin tur framför allt på att skoförbrukningen normalt är mycket ojämn här i landet, varierande för olika befolkningsgrupper och åldrar. Om man kunde genomföra en ransonering, som innebär att alla fick sin normala förbrukning proportionsvis lika mycket nedskuren, skulle verkningarna ur industriens och handelns synpunkt bli betydligt mindre kännbara. Nu har i stället alla fått sin förbrukning nedskuren till samma nivå oavsett om normalkonsumtionen varit hög eller låg. Trots att grundransonen är ytterst knapp, överstiger den säkert stora grupper normala inköp — det måste förhålla sig så, då genomsnittsförbrukningen av läderskor är så låg som något över ett par per person och år — och följderna blir, att många poäng fryser inne med påföljd att omsättningen i handeln och sysselsättningen vid fabriker blir mindre än vad som är nödvändigt. Dessa olägenheter i systemet har man visserligen, allt eftersom råvaruförsörjningen förbättrats, sökt motverka genom att ge extratilldelning till sådana grupper, som på grund av sin ålder eller sitt yrke kan antas ha en särskilt stor skoslitning. På detta sätt har hittills $\frac{1}{3}$ av landets befolkning erhållit tilläggstransoner. Det är klart, att man härigenom i någon mån mjukar upp stelhheten i systemet men säkerligen inte i samma proportion som poäng utdelas, ty även för dessa extrapoäng gäller sannolikt, att långt ifrån alla komma att utnyttjas, och följderna blir en ökning av lagren av döda poäng. Ju mer man utökar slityrkesgrupperna, desto större blir andelen av dem som icke utnyttja tilldelningen. Vad som sålunda orsakar svårigheterna är, att man vid en ransonering inte kan ta hänsyn till den förbrukning över det normala, som är en följd av en högre skostandard.

Det har gjorts gällande från många håll, att tillgången på poäng är relativt mindre knapp på landsbygden än i städerna. Är det riktigt — vilket jag inte håller för otroligt — beror det väl just på, att man normalt i städerna har en högre skostandard. En följd härav blir också, att ransoneringen blir mest kännbar för skoaffärerna i storstäderna.

Om läget framdeles skulle medge några ytterligare mera väsentliga lättnader i ransoneringen, är alltså spørgsmålet hur man skall gå tillväga för att på ett så effektivt sätt som möjligt uppmjuka stelhheten i systemet och finna de rätta konumenterna.

Vad som här sagts om ransoneringssystemets stelhhet och de ogynnsamma verkningarna av detsamma belyses bäst av några siffror.

Hittills utdelade poäng	114 milj.
Härav för halvsulning	33 »
Återstår för skor	81 »
Härav belöper på 12 månader	54 »

Om ett par skor betingar i genomsnitt 5 poäng (läder- och gummiskor), innebär detta, att cirka 11 milj. par läder- och gummiskor kan köpas på ett år, om alla poäng utnyttjas. 1942, då vi ännu hade en fri marknad, var skoförsäljningen enligt gjorda beräkningar $12\frac{1}{2}$ milj. par. Det bekräftar, synes det mig, vad jag förut sagt, att det inte är den direkta konsumtionsbegränsningen, som är så kännbar — den stannar i detta fall vid cirka 12 % — utan biverkningarna, som gör att begränsningen i praktiken blir avsevärt mycket större.

Även i andra avseenden framträda olägenheterna hos en ransonering av detta slag. När den i våras kom till, visade industrien prov på en anmärkningsvärd anpassningsförmåga. Den första chocken hade inte väl hunnit lägga sig, förrän

skofabrikanterna voro i färd med att framställa ersättnings skor av olika slag. Det resultat, som på kort tid uppnåts på detta område, måste också betraktas såsom mycket hedrande för svensk skoindustri. Vid nämnda tidpunkt hade man all anledning att räkna med en god marknad för dessa skor. Det är naturligtvis inte ransoneringens fel i och för sig, att skorna sedan i viss mån blivit en missräkning för fabrikanter och skohandlare. Orsaken är det förbättrade försörjningsläget, vilket visar att allting har två sidor. Även vid en fri marknad får man givetvis räkna med stora risker vid en ersättningsproduktion, om tillgången på reguljära varor blir rikligare. Men kastningarna bli inte så tvära som då marknaden är reglerad på ett sätt, som skomarknaden för närvarande är.

Då ransoneringen kom till, kritiserades från många håll, att den inte införts långt tidigare. Vad man nu kunnat iakttaga av systemets verkningar — som inte voro svåra att förutse — synes mig bättre än något annat rättfärdiga den politik som gick ut på att så länge som möjligt undvika en ransonering på detta område.»

Den första ransoneringsperioden räckte till den 1/11 1944. Under perioden utnyttjades 94 milj. poäng av utdelade 117 milj., eller cirka 80 %. 62,2 milj. poäng förbrukades på skor och 31,8 milj. på reparationer. Genom att importen kunde upprätthållas i ganska tillfredsställande omfattning kunde lättnader i ransoneringen successivt genomföras. Den nya licensperioden »saxades» sålunda med den gamla och började redan den 1/7 1944 för att gälla till utgången av 1945. Grundransonen höjdes till 20 poäng. I och med att den förbättrade situationen på råvaruområdet möjliggjorde lättnader i ransoneringen försvann stelheten i systemet men därmed också dess egentliga funktion att begränsa konsumtionen. Ransoneringen upphävdes också ganska snart efter krigets slut, nämligen den 25/11 1945.

Tillverkning av E-skor.

Skotillverkningen regleras av en förordning den 19/5 1919 angående förbud mot användande av papp och konstläder i skodon, den s. k. »pappförordningen». Denna medger tillverkning av två typer av skor: A-stämplade skor, som praktiskt taget icke få innehålla något konstläder alls, och B-stämplade, i vilka konstläder får förekomma i viss mycket begränsad omfattning. Vanlig papp är helt förbjudet att använda. I verkligheten tillverkades endast A-stämplade skor före skoransoneringen.

IK erhöll 1943 av Kungl. Maj:t bemyndigande att dispensera från föreskrifterna i pappförordningen och utfärdade på grundval härav bestämmelser, som gjorde det möjligt att tillverka skor innehållande konstläder eller andra ersättningsmedel, som kunde godkännas av kommissionen, i större utsträckning än vad förordningen medgav. Dessa skor skulle E-stämplas och gingo därför under beteckningen »E-skor». De voro antingen helt poängfria eller mycket poängbilliga, beroende på om botten var gjord utslutande av ersättningsmedel eller ej. Tillverkningen av E-skor var under 1943 och 1944 ganska betydande.

Tillverkning av P-skor.

En överenskommelse om priskontroll på skor träffades hösten 1942 mellan PKN och skoindustrien, att tillämpas från ingången av 1943. Enligt överenskommelsen skulle fabrikena tillverka en viss andel av sin produktion i P-skor. Dessa utgjordes av ett antal till typ, material och utförande fastställda skor, vilka åsattes enhetspriser. För den övriga tillverkningen fastställdes vissa allmänna normer för priskalkyleringen. Föreskrifterna om P-skotillverkning och prisbestämmelserna i övrigt knöt till läderregleringen, och deras iakttagande gällde som villkor för erhållande av lädertilldelning. Andelen P-skor fastställdes till en början till 30 %. Fr. o. m. andra halvåret 1947 höjdes P-skoandelen till 40 %. Samtidigt härmed genomfördes en viss rörlighet i tilldelningen, innebärande ökad rätt till lädertilldelning för sådana företag, som åtog sig att tillverka mera P-skor. Det nya systemet innebar i stort sett, att all tilldelning utöver grundtilldelningen skulle användas uteslutande till P-skor.

Den glidande skalan medförde en ökning av P-skotillverkningen, som 1948 uppgick till i genomsnitt omkring 60 % av den totala tillverkningen, en kvantitet som dock visade sig inte oväsentligt överstiga efterfrågan på dessa skor. Med anledning härav föreslog IK i skrivelse till Kungl. Maj:t i mars 1949, att den glidande skalan för lädertillverkningen skulle slopas och P-skoprocenten anpassas till efterfrågan. Kommissionen framhöll i sin skrivelse, att kritik riktats mot tilldelningssystemet därför att det påverkade industriens struktur på ett orationellt sätt. Systemet gynnade i tilldelningshänseende sådana företag, som voro inriktade på tillverkning av skor av standardtyp, och missgynnade sådana, som sedan gammalt voro inställda på en mera kvalitetsbetonad tillverkning. För de senare var tillverkning av P-skor ekonomiskt mera betungande och de hade icke samma möjligheter som fabriker med en enklare tillverkning att åtaga sig en större produktion av dylika skor. Som följd härav fingo de nöja sig med lägre lädertilldelning och blevo därigenom hämmade i sin utveckling, medan de fabriker, för vilka P-skotillverkningen icke erbjöd några svårigheter, kunde fritt utvecklas. Följden av systemet hade blivit en snedvridning av produktionen. Vid en konkurrens under fria former var företagets effektivitet avgörande för utgången, och mätare på denna var ej endast produktens pris utan även dess kvalitet. Genom att icke taga vederbörlig hänsyn till kvalitetsfaktorn hade tilldelningssystemet kommit att gynna företag med en viss produktionsriktning och framstod därför för en utbredd opinion inom branschen såsom orättvist.

Resultatet av kommissionens framställning blev, att den glidande skalan slopades från den 1/7 1949 och att P-skoandelen fastställdes till som regel 50 %, vilket i stort sett motsvarade efterfrågan.

Från den 1/1 1950 upphörde vidare kvoteringen av bottenläder och ovanläder till skofabrikena samt av reparationsläder till läderhandeln. Li-

censeringen av dessa varor bibehölls dock. Kvoteringen av rem- och plattläder upphörde likaledes med 1949 års utgång och handeln med dessa läderslag blev helt fri.

Statistiska uppgifter.

Här nedan meddelas vissa statistiska sammanställningar, vilka för krigsperioden samt åren närmast före och efter denna belysa *dels* garveriernas förbrukning av nöthudar och kalvskinn och deras produktion av berett läder och skinn, *dels* skoindustriens produktion av läderskodon för civilt bruk samt förbrukningen och lagerhållningen därav.

År	Förbrukningen vid garverierna av oberedda nöthudar och kalvskinn ¹			Garveriernas produktion					
	Svenska hudar	Importerade hudar	Summa	Sul- och bindsul-läder	Rem- och plattläder	Veg. garvat ovanläder	Krom- o. komb. garvat ovanläder	Spalt	Får- och getskinn
	ton	ton	ton	ton	ton	1000 kvft	1000 kvft	1000 kvft	1000 kvft
1937/39	7 300	15 400	22 700	7 500	520	9 200	15 600	3 800	13 500
1939 ..	8 500	16 300	24 800	7 900	660	10 600	17 800	4 700	13 800
1940 ..	19 800	12 700	32 500	9 400	1 410	13 500	21 800	3 400	13 800
1941 ..	18 500	3 800	22 300	6 300	1 120	9 900	18 200	1 800	13 900
1942 ..	14 200	5 000	19 200	5 900	1 080	7 100	16 400	3 800	12 500
1943 ..	11 000	8 500	19 500	5 200	800	3 400	15 100	3 000	6 900
1944 ..	13 800	8 300	22 100	6 100	840	4 400	18 100	3 900	6 600
1945 ..	14 500	7 200	21 700	6 800	720	4 200	17 800	4 500	10 800
1946 ..	14 300	10 400	24 700	7 300	740	7 600	22 900	5 000	17 100
1947 ..	17 200	9 700	26 900	7 900	820	9 700	25 700	6 600	20 000
1948 ..	17 500	9 500	27 000	8 200	780	8 900	23 900	6 400	22 000

¹ Beräknad i våtsaltad vikt.

År	Tillgång på och heräknad civil konsumtion av läderskodon 1 000 par				
	Produktion	Import	Export	Beräknad konsumtion	Utgående lager
1937—39.....	9 210	180	20	9 370	—
1939.....	10 080	240	20	10 300	—
1940.....	9 190	180	70	9 300	7 570
1941.....	6 980	70	—	7 710	6 910
1942.....	6 670	50	—	7 120	6 510
1943.....	4 300	30	0	5 110	5 730
1944.....	5 850	10	90	5 930	5 570
1945.....	7 610	10	530	7 260	5 400
1946.....	8 260	100	30	8 150	5 580
1947.....	9 240	290	10	9 020	6 080
1948.....	10 770	100	10	9 800	7 140

Anm. Förutom ovanstående produktion för civil förbrukning ägde tillverkning rum för militära ändamål. Under åren 1939—45 tillverkades för sistnämnda ändamål i medeltal 575 000 och under 1946—47 ca 50 000 par läderskor per år.

Slutord.

Det är helt naturligt att läderbranschen, som för sin råvaruförsörjning i så hög grad är beroende av import, skulle starkt beröras av kriget och avspärrningen. Det torde också vara få branscher, som varit föremål för så ingående regleringar av olika slag som denna. Dessa regleringar tillkommo successivt allt eftersom försörjningsläget skärptes. Man var angelägen om att undvika onödiga ingrepp till men för produktionens och handelns behöriga gång men sökte å andra sidan noga följa utvecklingen för att i god tid kunna planera sådana åtgärder, som visade sig erforderliga. Långsiktiga försörjningsplaner tjänade som underlag för bedömningen.

Genom att befintliga råvaruresurser förbehölls försörjningsviktiga behov var det möjligt att på ett relativt tillfredsställande sätt tillgodose dessa. De största bekymren gällde de i försörjningshänseende så betydelsefulla sydamerikanska bottenlädershudarna. Tack vare lejdtrafiken kunde dessa tillföras oss i en omfattning, som under rådande förhållanden måste betraktas som tillfredsställande. De icke sällan förekommande avbrotten i denna förbindelse utgjorde dock ett ständigt ovisshetsmoment, som i hög grad försvårade den mera långsiktiga planeringen. Det lager av helt bottenläder, som upplagts av reservförrådsnämnden och som uppgick till närmare 2 000 ton, utgjorde en värdefull reserv, närmast avsedd att i en kritisk situation tillgodose angelägna militära behov. Endast en mindre del av lagret togs i anspråk under kriget.

Regleringarna på läder- och skoområdet avvecklades efter krigets slut successivt, i samma mån som försörjningsläget förbättrades. Vissa av dem upprätthölls dock mycket länge närmast av prispolitiska skäl. Så länge priserna på inhemska hudar och skinn genom prisreglering hölls nere under världsmarknadspriserna, ansågs det nödvändigt att i viss utsträckning vidmakthålla de tidigare produktions- och handelsregleringarna och därigenom skapa förutsättningar för att det billigare lädret av inhemska råvara kom ur försörjningssynpunkt angelägna ändamål till godo. Beslaget på hudar och skinn, som utgjorde den rättsliga grundvalen för produktionsregleringen, kvarstod ända till september 1952. Härigenom upprätthölls tillika viss beredskap på ifrågavarande område. Hudbeslaget gav nämligen myndigheterna möjlighet att snabbt vidtaga de skärpningar i regleringarna, som ett försämrat försörjningsläge kunde påkalla.

Från den 7/8 1952 upphävdes genom beslut av PKN den ända dittills upprätthållna prisregleringen i avseende på läder samt P-stämplade och normalprissatta skor både i fabrikant- och handelsleden. Övriga slag av läderskor hade undantagits från priskontroll redan i januari 1951. Överenskommelse träffades emellertid med gross- och detaljhandeln om viss uppgifts- och märkningsskyldighet i syfte att göra det möjligt för nämnden att följa den fortsatta prisutvecklingen.

Gummivaror.

Gummiindustrien och gummiförsörjningen före kriget.

Den svenska gummiindustriens produktion under åren närmast före kriget samt krigsutbrottets år, 1939, redovisas i den officiella industristatistiken sålunda:

	1936—38	1939
	i genomsnitt ton	ton
Automobil- och cykelgummi	3 288	5 737
därav: bilringar (däck och slangar)	1 713	3 990
cykelringar (däck och slangar)	1 575	1 747
Gummiskodon (inkl. skodon med gummisula)	5 263	4 526
Klackar, sulor	1 206	1 757
Driv- och transportremmar	260	212
Andra gummivaror	2 274	2 938
Summa	12 291	15 170

De förnämsta tillverkningsgrenarna voro alltså bil- och cykelringar samt gummiskodon, varvid tyngdpunkten ännu åren 1936—38 låg på den sistnämnda branschen. Råvaruförbrukningen anges i samma statistik för åren 1936—38 i genomsnitt till 5 271 ton rågummi och 427 ton regenererat gummi och för år 1939 till resp. 6 812 och 921 ton. Härtill bör läggas de betydande gummikvantiteter, uppskattningsvis omkring 700 ton per år, som förbrukades för tillverkning av elektriska kablar och ledningar. Därjämte redovisas en förbrukning av vävnader (kanfas och andra slags vävnader för ringar och gummiskodon) om ca 1 000 ton per år samt åtskilliga kemikalier m. fl. slag av hjälpmaterial. Vävnaderna (utom s. k. cordväv för armering av bilringar) voro övervägande av inhemskt ursprung. Däremot måste givetvis allt rågummi importeras och därjämte även flertalet kemikalier m. m. För sin försörjning med gummivaror var Sverige därför i högsta grad beroende av import, och detta gällde ej endast råvarorna utan ock åtskilliga slag av färdiga artiklar, främst automobil- och cykelringar (varav importen åren 1936—38 uppgick till i genomsnitt ca 1 950 och år 1939 till ca 2 550 ton) samt remmar och s. k. tekniska gummivaror (resp. 2 700 och 3 350 ton). Däremot tillverkades gummiskodon i en omfattning som möjliggjorde en ej obetydlig export.

Råvaruförsörjningen under krigsåren.

Införseln av rågummi översteg åren närmast före kriget uppenbarligen ganska avsevärt förbrukningen; den uppgick åren 1936—38 i genomsnitt till ca 6 620 ton och år 1939 till 9 500 ton. Den sålunda av beredskaps-skäl ökade importen medförde, att lagerställningen med avseende på rågummi vid krigets början kunde betraktas som relativt god. De största förråden funnos hos reservförrådsnämnden. Sammanlagda lagertillgången

torde ha motsvarat ungefär ett års förbrukning. Dessutom fanns en betydande råvarureserv i tillgången på förslitet gummi och gummiafall, s. k. gummiskrot. Denna tillgång hade tidigare mycket ofullständigt tillvaratagits, till viss del exporterats. Av gummiskrot kunde genom särskild kemisk behandling erhållas en plastisk produkt, s. k. regenerat, som under krigets knapphushållning fick en alltmer vidgad användning. Ur 100 kg gummiskrot av god kvalitet kunde utvinnas 60 å 65 kg regenerat med en gummihalt av 50 å 60 procent. Detta gummi var visserligen i kvalitet ej jämförbart med nytt rågummi, men kunde i viss omfattning användas för utdryingning härav och även enbart som råvara för mindre krävande ändamål. Det framstod i fortsättningen av kriget som en viktig uppgift att organisera insamlingen samt bearbetningen och fördelningen av gummiskrotet. Vad bearbetningen beträffar må nämnas, att gummifabrikerna i Hälsingborg, Trelleborg och Gislaved redan förut innehade anläggningar för framställning av alkaliregenerat. Dessa anläggningar utvidgades i början av kriget avsevärt, och liknande verk inrättades även vid flera andra fabriker i stället för de tidigare förefintliga mera primitiva anläggningarna.

Importen av rågummi (»kautschuk, guttaperka och balata, oarbetade» etc.) hade före kriget normalt skett från Fjärran Östern, särskilt Malacka och de ostindiska öarna. Denna import fortgick under de första månaderna av 1940 och i någon mån även därefter in på året 1941, huvudsakligen över Petsamo. Därefter upphörde tills vidare all tillförsel av rågummi, då det visade sig omöjligt att härför erhålla brittisk navicert.

Emellertid lyckades det att efter förhandlingar med Tyskland sommaren 1942 erhålla utfästelse om leverans därifrån av vissa kvantiteter syntetiskt gummi (buna), sammanlagt 2 000 ton, under åren 1942 och 1943. Liknande utfästelse i t. o. m. något ökad omfattning gjordes för 1944. Enligt överenskommelserna skulle buna levereras endast till sådana svenska fabriker, som med tyska fabriker träffat licensavtal beträffande utnyttjande av de tyska fabrikernas erfarenheter vid bearbetning av buna. (Dessa utgjordes av de fyra största svenska fabriker, Hälsingborg, Trelleborg, Gislaved och Viskafors.) I övrigt förbundo sig tyskarna att även leverera de hjälpkemikalier, vilka voro nödvändiga för ändamålet och vilka icke kunde uppbibras i Sverige. De utlovade leveranserna blevo emellertid endast delvis fullgjorda. Tillhoppa infördes under nämnda tre år ca 2 900 ton buna från Tyskland. Sedan denna tyska export upphört, blev det för Sverige möjligt att vid årsskiftet 1944/45 från Förenta staterna erhålla ett större parti gummi, nämligen ca 380 ton naturgummi och 2 180 ton buna eller sammanlagt ca 2 560 ton. Senare under år 1945 erhöles från Förenta staterna en tilldelning av 400 ton naturgummi och 3 000 ton buna, vilken emellertid icke inkom till landet förrän följande år. Den internationella rågummimarknaden behärskades då ännu av det i Washington sedan krigstiden verksamma

allmänna fördelningsorganet Combined Raw Materials Board. Detta upplöstes i början av år 1946 och för gummiransoneringsen på skilda länder bildades ett särskilt organ, benämnt Combined Rubber Committee. Fr. o. m. 1946 kunde inköpen av buna ske fritt, medan tilldelningen av naturgummi alltjämt var beroende av tillstånd från nyssnämnda kommitté. Mot årets slut upphävdes alla restriktioner beträffande inköp på världsmarknaden av rågummi.

Bunagummit måste betraktas som en fullgod råvara, ehuru ingalunda så universellt användbar och lättarbetad som naturgummi. I allmänhet krävdes en viss tillsats av naturgummi för att göra bunagummit användbart, särskilt för sådana mera fordrande ändamål som bilringar. Även med sådan inblandning visade sig ringar, tillverkade av bunagummi, avgjort underlägsna ringar av enbart naturgummi.

Om ock det tillskott till försörjningen, som erbjöds genom den nyssnämnda importen från Tyskland och sedermera från Amerika, i och för sig var av stort värde i det bekymmersamma läge, vari Sverige med avseende på sin gummiförsörjning råkat, så representerade densamma dock endast en ringa del av den tidigare normala importen. Bortfallet till så väsentlig del av rågummitillförseln blev så mycket mera kännbart som även importen av bilringar och andra gummifabrikat samtidigt nedgick till en obetydlighet.

Införseln av gummi och gummifabrikat redovisas i handelsstatistiken för nedan angivna år sålunda (ton):

År	Oarbetat gummi	Gummiavfall, regenerat	Gummiringar för bilar och cyklar	Andra arbeten	Summa
1936/38 (genomsnitt)	6 621	633	1 954	2 553	11 761
1939	9 500	1 153	2 554	3 243	16 450
1940	6 003	1 009	610	2 250	9 872
1941	1 785	72	181	961	2 999
1942	621	20	36	630	1 307
1943	1 236	264	18	718	2 236
1944	1 746	26	43	514	2 329
1945	2 882	538	65	336	3 821
1946	11 252	2 012	5 204	4 020	22 488
1947	15 756	702	10 391	7 328	34 177
1948	14 702	1 308	6 067	5 225	27 302

Efter krigets upphörande började importen, som av tabellen framgår, ånyo taga fart och nådde därvid ett betydande omfång.

Naturligt var, att i rådande avspärrningssituation tanke på allvar uppkom att inom landet söka åstadkomma en produktion av syntetiskt gummi. Inom IK dryftades saken redan i början av år 1941 och från industriens sida visades stort intresse härför. Försöken att från utlandet förvärva licens för tillämpning av därstädes redan utarbetade metoder ledde icke till resultat. Det återstod då icke annat än att här

igångsätta de krävande undersökningar, som erfordrades för att utarbeta en för svenska förhållanden lämplig tillverkningsmetod. Det stod genast klart, att inhemskt syntetiskt gummi icke skulle kunna tillverkas annat än av den typ, som var känd under namnet neopren. Utgångsmaterialet härvid är acetylen, som i sin tur framställes av kalciumkarbid, vilken ju är en sedan länge i Sverige på elektrokemisk väg tillverkad produkt. På IK:s hemställen anvisade Kungl. Maj:t i november 1941 och därefter i flera omgångar anslag för bestridande av kostnaderna för försök med framställning av syntetiskt gummi av denna typ. Ledningen av försöksarbetena anförtroddes åt professor The Svedberg i Uppsala, dit ock forsknings- och försöksverksamheten i huvudsak förlades. När de förberedande undersökningarna slutförts och syntes giva lovande resultat, träffade IK överenskommelse med Stockholms Superfosfatfabriks AB om uppförande, för tillverkning i industriell skala av den nya produkten, av en fabriksanläggning vid Ljungaverk, vartill medel beviljats av 1943 års riksdag. Bygandet av ännu en fabrik påbörjades följande år vid Stockvik nära Sundsvall, ävenledes efter avtal med nämnda bolag. Tillverkning i mindre skala kom vid den förra fabriken i gång på sommaren 1944 men avbröts genom en i oktober s. å. inträffad explosion, vilken gjorde att produktionen tills vidare måste inställas. Det tekniskt vetenskapliga forskningsarbetet fortsattes, men någon produktion som fick praktisk betydelse kom sedermera aldrig till stånd, då läget inom kort utvecklade sig därhän, att import av naturgummi åter blev möjlig. Det framställda gummit, som fick namnet svedopren, visade sig besitta egenskaper, som gjorde det i stort sett jämförligt med motsvarande utländska produkter. Tillverkningsmetoderna kunde dock icke anses helt utredda utan krävde fortsatta undersökningar. Enligt riksdagens beslut nedlades under år 1946 tillverkningen vid Stockvik, medan anstalter träffades dels för forsknings- och försöksverksamhetens fullföljande, dels för vidmakthållande i beredskapssyfte av fabriksanläggningen vid Ljungaverk.

Ett annat initiativ som upptogs och experimentellt fullföljdes var igångsättandet av odlingsförsök med den från Ryssland härstammande gummiförande maskrosarten *Taraxacum koksagys*. Den bedrivna försöksverksamheten ådagalade, att denna växt mycket väl kunde odlas här i landet och under gynnsamma betingelser nå ungefär samma utbyte som i ursprungslandet. Åstadkommandet av givande odlingar i större skala visade sig emellertid kräva odlingstekniska försök jämte fortsatt växtförädlingsarbete, som måste under en längre tid fullföljas för att bli fruktbarande. Icke heller denna väg ledde därför till att en inhemsk gummiråvara kunde under avspärningstiden framskaffas i en omfattning som blev av betydelse för försörjningen.

Av de hjälpmedel, som krävdes för gummifabrikationens upprätthållande, var det framför allt *cordväven* för tillverkningen av bil- och

cykeldäck vars anskaffning beredde större svårigheter och föranledde särskilda, mera omfattande åtgärder. Se härom sid. 591.

Av de för gummiindustrien behövliga kemikalier, vilkas anskaffning tidvis vållade bekymmer utan att dock verklig brist uppstod, märkes särskilt k i m r ö k (carbon black, sot). Import därav erhöles under de första krigsåren såväl från Amerika som från Tyskland men fr. o. m. 1943 så gott som helt från sistnämnda land enligt träffade handelsavtal.

Generella planlägnings- och regleringsåtgärder.

För handläggningen inom IK av ärenden rörande gummihushållningen inrättades inom kommissionens kemiska avdelning en särskild gummi-byrå. Från 1943 års början fick denna byrå en självständig ställning vid sidan av kemiska avdelningen.

Inom gummibyran uppgjordes på ett tidigt stadium en plan för gummi-förrådets disposition. Man räknade med att för säkerställande av landets oundgängliga behov av gummivaror komme under två år att krävas ca 6 400 ton rågummi, som redan fanns i lager inom landet, samt 3 000 ton regenerat. Enligt brittiska handelsavtalet ansåg man sig emellertid kunna utgå ifrån att en import motsvarande 1938 års importkvantitet komme att under år 1940 släppas igenom den brittiska kontrollen. Försörjningsläget syntes under sådana förhållanden tills vidare kunna betraktas som relativt gynnsamt. Emellertid förändrades utsikterna här som på de flesta andra varuområden fullständigt efter avspärrningen i april 1940. Man fick nu börja på allvar planera för en långtidshushållning i sparsamhetens tecken.

En viktig åtgärd som under begynnelsetiden vidtogs var att organisera insamlingen av och handeln med g u m m i s k r o t för att industriellt kunna utnyttja denna viktiga råvarutillgång. I oktober 1940 träffades för detta ändamål under IK:s medverkan avtal mellan gummi- och kabelfabrikanterna å ena sidan och de större partihandlarna på hithörande område av skrothandeln (medlemmarna av Svenska råvarugrossistföreningens gummisektion) å den andra. Genom avtalet förbundo sig råvarugrossisterna att organisera insamlingen av gummiskrot samt att hembjuda allt sitt innehav härav till fabrikerna till vissa bestämda priser. Fabrikerna å sin sida förbundo sig att inköpa allt av råvarugrossisterna offererat gummiskrot samt att vid inköp från dessa eller andra ej betala högre priser än de i avtalet bestämda. Överenskommelsen omfattade även bestämmelser angående fördelning av skrottillgångarna mellan fabrikerna enligt fastställd kvotering samt angående skyldighet att till IK avgiva månatliga rapporter. För handläggning av genom avtalet uppkommande frågor utsågs en förtroendenämnd bestående av representanter från ömse håll.

Emellertid visade sig avtalets prisbestämmelser, vilka avsågo att bereda båda parterna förmånen av fasta priser å gummiskrot och förhindra prisstegring å därav framställda gummifabrikat, verka därhän, att utbudet av

gummiskrot hölls tillbaka och att tendenser framträdde till lagring i spekulativt syfte från utomstående uppköparens sida. För att förhindra detta och möjliggöra att befintliga förråd kommo under fabrikenas disposition förordnade Kungl. Maj:t på IK:s hemställan om beslag fr. o. m. den 1/2 1941 å gummiavfall och förslitna gummivaror, innefattande ej blott befintliga förråd utan även varor som efter nämnda tidpunkt framkommo inom riket eller dit infördes. Den som i yrkesmässig rörelse förbrukade gummiskrot för framställning av regenerat medgavs enligt IK:s tillämpningsbestämmelser rätt att härför använda eget förråd av gummiskrot, under villkor att det framställda regeneratet ej utnyttjades för tillverkning av vissa uppräknade varor av mera lyxbetonad karaktär (golvbeläggningmaterial, madrasser, lekbollar m. m.). För inköp av gummiskrot fordrades tillstånd av IK. Yrkesmässiga handlare med denna vara erhöilo i sådan egenskap särskild auktorisation. Ny prislista fastställdes efter förhandlingar mellan gummifabrikanterna och råvarugrossisterna för olika slag av gummiskrot, innefattande de höjningar som ansågos nödvändiga för att stimulera insamlingen.

Genom beslaget sattes IK i stånd att på ändamålsenligt sätt fördela tillgångarna å gummiskrot mellan fabriken och för olika tillverkningsgrenar. Ett väsentligt tillskott till de sålunda för fördelning tillgängliga förråden erhöils sedermera genom föreskrifter om skyldighet att vid inköp av vissa slag av färdiga gummivaror (särskilt bil- och cykelringar, senare även klack- och sulgummi samt tekniska gummivaror) avleverera motsvarande slag av förslitet gummi (s. k. inbytestvång). Härom mera nedan. Ganska betydande mängder av gummiskrot tillvaratogs även genom de särskilda insamlingar som i IK:s regi under medverkan av de större gummifabriken skedde dels med anlåtande av olika detaljaffärer (särskilt skobutiker, konsumtionsföreningar och cykelhandlare) och dels genom Ungdomens riksinsamling. Sammanlagt tillfördes industrien under åren 1941—45 omkring 30 000 ton gummiskrot, därav genom frivillig insamling ca 14 000 ton, resten genom inbyte.

Under hela kristiden förekom även en viss uppsamling av rågummiskrot, bestående mest av kasserade rågummisulor och fabriksavfall. Sammanlagda kvantiteten torde ha uppgått till 200 å 400 ton.

Handeln med gummiskrot med undantag för bildäcksskrot frigavs i oktober 1945. Beslaget och därmed den statliga regleringen över huvud på hithörande område upphörde först den 21/10 1946.

Redan på våren 1940 trädde en på frivillig grund vilande reglering av gummifabrikenas verksamhet i kraft. Genom överenskommelse med IK förbundo sig gummi- och kabelfabrikanterna att genom vissa åtgärder — nedläggning av tillverkningen av en del mindre nödiga varuslag samt omläggning i andra fall av tillverkningen — nedbringa sin gummiförbrukning. Produktionens omfattning bestämdes senare under

året till i genomsnitt ca 70 % av den normala. Beträffande kabelfabriker-
nas tillverkning ansågs förbrukningen ej kunna sänkas längre än till 80 %,
medan däremot för bilgummi minskningen drevs åtskilligt längre på grund
av biltrafikens inskränkning.

Vid planläggningen av gummihushållningen utgick IK från en beräknad
årsförbrukning före kriget av 8 250 ton rågummi, fördelad på följande sätt:

	Per år ton	Per månad ton	%
Automobilgummi	2 800	233	35
Cykelgummi	700	58	9
Gummiskodon	2 100	175	24
Sulor och klackar	450	38	5
Kablar och ledningar	700	58	9
Tekniska gummivaror	1 500	125	18
Summa	8 250	687	100

Den uppskattade månadsförbrukningen var alltså nära 700 ton. (Häri
inräknades även rågummiinnehållet i importerade gummiringar.)

Med utgångspunkt från denna normalförbrukning uppgjorde IK med
början från december 1940 produktionsplaner för i allmänhet ett år i sän-
der, varvid den förutsedda månatliga rågummiåtgången angavs i procent
av normalförbrukningen samt den procentuella andel bestämdes som skulle
tillkomma de särskilda tillverkningsbranscherna. Då emellertid läget snabbt
försköts som följd av de osäkra importförhållandena, måste planerna ofta
ändras, vilket i regel skedde i bästa samförstånd med industrien. Till pro-
duktionsplanerna anknötos ransoneringsplaner, vari för varje fabrik
angavs den förbrukningskvot som skulle tillkomma densamma. Det av-
sågs att varje fabrik tills vidare skulle upparbeta sitt eget innehavda rå-
gummiförråd. Från RFN fick försäljas intill 50 % av fastställt månadsbehov
till fabrik, vars lager tagit slut. Dessutom bestämdes, att från de statliga
reservlagren skulle lämnas bidrag intill 50 % av råvaruåtgången för statliga
beställningar (d. v. s. huvudsakligen för militära ändamål).

Utgångsläget den 1/12 1940 var, att vid fabrikerna fanns sammanlagt
3 840 ton rågummi, inberäknat under hemtransport varande frigivna par-
tier, medan i de statliga reservlagren fanns 2 720 ton, alltså tillhoppa 6 560
ton. Månadsförbrukningen för civila ändamål bestämdes tills vidare till
ca 500 ton, varav 120 ton för bilgummi. För militära ändamål angavs för-
slagsvis 20 ton per månad. Den civila förbrukningen måste emellertid
mycket snart begränsas, medan däremot de militära kraven starkt ökades.
Inskränkningen i civilförbrukningen fortsatte sedan undan för undan, allt-
efter som förråden minskades, då importen förblev ytterst oviss och för-
väntningar om importmedgivanden gång på gång svekos. Följande uppställ-
ning ger en bild av utvecklingen under åren 1941—42:

Tillåten rågummiförbrukning för civila ändamål per månad.

	Procent av de ursprungliga förbrukningstalen		Ton
	Bilgummi	Övrigt	
1941 1 januari	100	90	464
1 mars	100	80	426
1 juni	65	65	326
1 september	57	57	289
1 oktober	32	32	161
1942 1 januari	30	30	150
1 februari	20	20	100
1 mars	15	15	75
1 april	10	10	50

Härtill kom tilldelningen för statsleveranser samt särskild tilldelning för regummering och reparation av bilgummi. Den verkliga åtgången växade givetvis rätt avsevärt från månad till månad. För hela året 1941 uppgick rågummiförbrukningen till 4 180 ton men för år 1942 till endast ca 1 400 ton. Fördelningen efter den 1/4 1942 av den till 65 ton beräknade totala månadsförbrukningen var följande: bilgummi 25 ton, cykelgummi 5½ ton, skodon 7½ ton, kablar och ledningar 8 ton, tekniska gummivaror 19 ton. Särskilda svårigheter beredde tillgodoseendet av de mycket stora och i samband med upprustningen växande militära kraven, särskilt i fråga om bilgummi.

I bredd med minskningen i rågummiförbrukningen ökades åtgången av regenererat gummi. Användningen härav växte från omkring 220 ton per månad i början av 1941 till över 400 ton i slutet av 1942. Proportionen mellan rågummi och regenererat var vid sistnämnda tid ungefär 1:4. Möjligheterna att kunna använda regenererat gummi voro mycket olika för olika varuslag. Beträffande bildäck, där kraven på slitstyrka äro särskilt stora, kunde sådant gummi endast i jämförelsevis ringa mån nyttjas, medan däremot för gummiskodon, cykelringar och åtskilliga slag av tekniska gummivaror inblandning av regenerat kunde ske i mycket betydande omfattning och för vissa varuslag som t. ex. klackar uteslutande användning därav var möjlig.

Det ända från början för produktionsregleringen inom gummiindustrien praktiserade systemet hade, som framgår av det sagda, karaktären av en kvotering, som grundade sig på frivilliga överenskommelser och bragtes i tillämpning genom fortlöpande anvisningar från IK. När emellertid under loppet av år 1942 försörjningsläget började te sig alltmer prekärt, befanns den dittills använda metoden otillräcklig för kontroll av förbrukningen och för dirigerig av befintliga råvarutillgångar i enlighet med uppjorda planer. På IK:s framställning förordnade Kungl. Maj:t fördenskull om beslag fr. o. m. den 16/8 1942 å o a r b e t a t g u m m i. Till denna åtgärd medverkade ej minst att de förhandlingar, som sedan någon tid

förts om tillförsel från Tyskland av vissa mängder syntetiskt gummi (buna), vid nämnda tidpunkt begynt taga fast form ävensom att försöken att inom landet framställa syntetiskt gummi syntes giva lovande resultat. Dessa omständigheter gjorde det särskilt önskvärt, att man från det allmännas sida försäkrade sig om förefintliga tillgångar å naturgummi, enär bearbetningen av det syntetiska gummit icke kunde ske utan tillsats av en för olika varuslag varierande kvantitet naturgummi. Beslaget, vilket omfattade alla slag av oarbetat gummi, även syntetiskt, ävensom för skolor avsedda plattor av rågummi, avsåg ej endast inom riket varande förråd utan därjämte alla partier som framdeles importerades eller inrikes tillverkades. Efter en övergångstid till slutet av augusti 1942, varunder fabrikerna ägde att fritt använda innehavda förråd upp till fastställda tillverkningskvoter, underkastades försäljningen och användningen av rågummi helt IK:s tillståndsgivning. Beslaget å rågummi kvarstod till den 27/1 1947.

Vid slutet av år 1942 hade lagren av rågummi (naturgummi) inom landet sjunkit till endast ca 800 ton, varav en mycket betydande del ansågs böra reserveras för militära ändamål. Försäljningarna från RFN hade då allt sedan krisens början uppgått till sammanlagt ca 3 550 ton. Vid denna tidpunkt började emellertid den nyssnämnda tillförseln av bunagummi från Tyskland komma i gång för att sedan fortsätta med växlande kvantiteter under de två följande åren. Försörjningsläget förbättrades härigenom i betydande mån, då buna visade sig med viss tillsats av naturgummi väl användbart för de flesta ändamål. Den nya produktionsplan, som fr. o. m. år 1943 började tillämpas, innefattade förbrukning av såväl naturgummi och buna som regenerat. Råvarukvoten bestämdes till en början till 10 % av normalförbrukningen, varav $\frac{3}{4}$ buna och $\frac{1}{4}$ naturgummi, motsvarande en månadsförbrukning av 37,5 ton buna och 12,5 ton naturgummi. Härtill kom en viss kvantitet rågummi för regummerings- och reparationsmaterial. Proportionen för sammanlagda råvaruförbrukningen (exkl. regummerings- och reparationsgummi) var nu: bilgummi 24, cykelgummi 10, skodon 33, kablar och ledningar 9, tekniska gummivaror 24 %. Åtskilliga förändringar vidtogos senare i kvotberäkningarna.

Endast tack vare bunaimporten var det som gummiindustrien, om än i starkt beskuren omfattning, kunde fortgå under åren 1943 och 1944. För första halvåret 1945 åter hade man att lita till den visserligen mycket begränsade tillförsel av rågummi som det lyckats att utverka från Förenta staterna. Principerna för tilldelningen måste dock mer och mer skärpas. Över huvud blev det nödvändigt att under de sista krigsåren väsentligen koncentrera ansträngningarna på att söka upprätthålla en bilringsproduktion av den omfattning att den möjliggjorde den mest oundgängliga motorfordonstrafikens fortsatta bestånd. Dessa förhållanden bli föremål för närmare behandling i efterföljande avsnitt.

Särskilt för fastställande av den lämpliga proportionen mellan naturgummi, buna och regenerat för olika slag av tillverkningar fann IK samtidigt med bunaimportens tillkomst nödvändigt att etablera ett mera intimt samarbete med fabrikerna och deras tekniska experter. För detta ändamål ävensom för behandling av tekniska spørsmål i allmänhet — vilket motiverades av att kommissionen genom råvarubeslaget kunde väntas få ett mera direkt inflytande på produktionens anordnande i alla dess delar — konstituerades i oktober 1942 en organisation med namnet *G u m m i i n d u s t r i e n s r e p r e s e n t a n t s k a p*. Samtliga gummi- och kabelfabriker ägde rätt att tillhöra denna organisation, vilken avsågs skola sammanträda ungefär varannan månad, ehuru så täta sammanträden icke kommo till stånd. Inom representantskapet tillsattes ett arbetsutskott med uppgift att samråda med IK beträffande råvaru- och andra frågor i samband med krishushållningen. Medlemmar av arbetsutskottet voro — förutom en ledamot av IK — representanter för gummifabrikerna i Hälsingborg, Trelleborg, Gislaved och Viskafors. Arbetsutskottet tillsatte i sin ordning en kommitté av tekniker, bestående av en teknisk medarbetare från var och en av de nämnda fabrikerna. Teknikerkommittén fick till särskild uppgift att sammanställa behoven av de hjälpkemikalier som erfordrades för bearbetning av buna och undersöka vilka av dessa som funnos inom landet och vilka som behövde importeras.

Automobilgummi.

Det normala årsbehovet av automobilgummi före kriget kunde för de viktigaste dimensionerna skattas till nedanstående antal däck och slangar. Där brevid anges det vid inventering den 30/9 1939 konstaterade lagret hos fabriker och handlande.

	Normalt årsbehov (antal)		Lager 30/9 1939 (antal)	
	Däck	Slangar	Däck	Slangar
Lastbilar och bussar	80 000	46 000	26 000	26 000
Personbilar.....	100 000	51 000	50 000	30 500
Motorcyklar	6 000	1 700	4 000	1 550

För vissa slag av ringar fanns lager täckande normalt behov för minst ett år. Med hänsyn till den starka inskränkning av motorfordonstrafiken, som inträdde omedelbart efter krigsutbrottet till följd av nödvändigheten att hushålla med drivmedelstillgångarna, samt möjligheten att fortfarande importera råvaror för tillverkningen ansågs försörjningsläget ej oförmanligt.

En ny inventering verkställdes den 1/6 1940, vilken gav till resultat att ställningen alltjämt icke kunde anses oroande. Produktionsplanen för

1941 förutsåg en tillverkning av lastbilsgummi, avsedd för en från omkring 40 000 till 30 000 bilar nedbragt fordonspark. Härtill beräknades åtgå ca 1 200 ton rågummi. Någon tillverkning av personbilsgummi räknades ej med, utom för militära ändamål, med hänsyn till den stora reserv som fanns i ringbeståndet hos avställda och avregistrerade personbilar.

Läget i början av år 1941 förmörkades emellertid genom de växande importsvårigheterna och särskilt genom meddelandet om exportförbud å gummiringar och råvaror härför i Förenta staterna. Under sådana förhållanden befanns påkallat att ställa handeln med och förbrukningen av bilgummi under reglering. För detta ändamål genomfördes fr. o. m. den 20/2 1941 beslag å gummiringar i viss begränsad omfattning. Främst gällde det givetvis att ordna kontrollen över lastbilsgummit såsom det ur allmän synpunkt mest angelägna, och beträffande detta utsträcktes beslaget till alla inom riket varande förråd, medan den för övriga slag av ringar (för personbilar, cyklar och motorcyklar) begränsades till förråden hos fabrikanter och handlande. I bägge fallen innefattade beslaget jämväl varor som efter beslagstillfället tillverkades inom riket eller dit infördes. Däremot undantogs ringar som vid nämnda tidpunkt voro påmonterade hjul eller reservhjul till fordon.

I samband med beslaget meddelade IK vissa provisoriska bestämmelser angående handeln med ifrågavarande varor. En mera definitiv ordning härför stadgades genom kungörelse den 7/3 1941 (nr 135) — i kraft fr. o. m. den 16/3 — samt av IK i anslutning härtill givna föreskrifter. Beträffande vad härvid bestämdes om handeln med cykelgummi se nedan sid. 642. För inköp av bil- eller motorcykelringar, såväl nya som begagnade eller genom reparation iståndsatta, från yrkesmässig försäljare av sådana varor krävdes (utom vad angick militär myndighet) tillstånd i form av utav IK utfärdad inköpslicens. Dock fick bilgummi, som fanns monterat på fordon eller till fordon hörande reservhjul, förvärvas utan inköpslicens i samband med förvärv av fordonet. Ävenså kunde undantag från kravet på inköpslicens göras efter inhämtande av tillstånd från IK eller kristidsstyrelse i sådana nödfall, då erhållande av licens ej kunde avvaktas. Som generellt villkor föreskrevs, att förslitet gummi skulle vid köpet lämnas i utbyte (s. k. inbytestvång). Ansökan om licens skulle inlämnas till sökandens leverantör, som hade att yttra sig om inbytesgodsets beskaffenhet m. m. samt angående sökandens behov av nytt gummi. Yrkesmässig försäljning till återförsäljare fick ske endast mot avlämnande av inköpslicenser eller kvitton, som återförsäljaren erhållit vid leverans av varan i fråga. Återförsäljare var skyldig att varje månad till sin leverantör insända det förslitna bil- eller motorcykelgummi han i sin rörelse mottagit under föregående månad eller ock försälja det till person eller företag, som av IK erhållit tillstånd att förvärva gummiskrot. Månatlig redovisningsskyldighet till IK föreskrevs för såväl tillverkare

som återförsäljare, varigenom kommissionen erhöll en fortlöpande överblick över gummiringstillgången och dess förändringar.

Som ovan nämnts erhöles gummifabrikerna extra tilldelning av råvaror utom kvoterna för tillverkning av för regummering och reparation av bilgummi erforderligt material. Detta regummerings- och reparationsmaterial fördelades på vissa auktoriserade gummiverkstäder. Auktorisation meddelades sådan verkstad, som kunde styrka att den förfogade över erforderlig fackkunskap och utrustning. Gummiverkstäderna kunde efter ansökan hos IK även erhålla tillstånd att till angiven myckenhet uppköpa förslitna bilringar, vilka voro under beslag enligt det förut omnämnda beslagsförordnandet beträffande gummiskrot. Av de sålunda förvärvade ringarna skulle de som efter reparation kunde brukas på motorfordon avses för försäljning såsom bil- och motorcykelgummi. Övriga ringar fingo försälas för att användas på hästvagnar eller ock fick därav skäras s. k. inläggskappor. Även för hithörande försäljningar erfordrades licens.

I slutet av maj 1941 föreskrev IK, att förslitet lastbilsdäck som enligt licensen avlämnades vid inköp av nytt däck skulle vara i sådant skick, att det kunde regummeras. Det inskärptes, att det ålag bilägare att så sköta sina ringar, att efter avtagandet regummering var möjlig. Det kravet måste ställas på bilägare och förare, att bilarna framfördes på sådant sätt, att de regummerade ringarna gjorde tillfredsställande tjänst, trots att de givetvis ej tålde fortkörning och överbelastning såsom nya ringar. I de fall då leverantör funnit, att i inbytesväg inlämnat förslitet däck icke kunde regummeras, skulle däckets insändas till den av IK inrättade reklamation snämnden för automobilgummi för undersökning. Skulle nämnden därvid finna att skador å insänt däck uppstått genom uppenbar vårdslöshet, komme utbyte mot nytt däck icke att medges. En bilägare finge i så fall söka skaffa sig ringar från avregistrerade lastbilar, med risk att eljest få taga sin bil ur trafik.

IK erinrade i detta sammanhang om den avsevärda nedgång i bilringarnas livslängd, som förorsakades av överbelastning och för hög hastighet. Vid 20 % överbelastning nedsattes ringarnas livslängd med uppskattningsvis 30 %, medan en ökning av körhastigheten från 50 till 65 km i timmen kunde anses medföra en ytterligare minskning med omkring 35 %. Genom en förordning den 2/5 1941 hade det förut tillfälligt lämnade medgivandet till överskridande av den för lastbilar fastställda maximilasten med intill 20 % upphävt. I vägtrafikstadgan föreskrevs, att omnibus eller lastautomobil icke finge framföras med högre hastighet än 40 km/tim. inom tätbebyggt område samt 50 km/tim. annorstädes. Skärpt kontroll över efterlevnaden av dessa fartbegränsningsbestämmelser krävdes och åtgärder i sådant hänseende förbereddes. Betydelse ur gummibesparings synpunkt ägde jämväl den genom förordningen den 2/5 1941 (nr 226) genomförda begränsningen av körräjongerna. Härom liksom om den genom

samma förordning i trafikbegränsande syfte införda smörjmedelsregleringen på motorfordonsområdet se sid. 1025.

Den nyssnämnda reklamationsnämnden för automobilgummi fick stor betydelse för gummihushållningen. Tack vare denna blev det möjligt för IK att få ett verkligt grepp om förbrukningen på ifrågavarande område samt att förhindra missbruk och överträdelser av givna föreskrifter, vilka syftade till åstadkommande av en god ekonomi med ringbeståndet.

Antalet i drift varande motorfordon hade, som förut nämnts, nedgått starkt under år 1940 som följd av den tilltagande bristen på flytande drivmedel. Vid årsskiftet 1940/41 beräknades totala antalet motorfordon som voro i gång — de flesta gengasdrivna — uppgå till omkring 36 800, varav 2 300 bussar, 22 000 lastbilar och 12 500 personbilar. Emellertid pågick eller förbereddes omställning av bilar för gengasdrift i betydande omfattning. I januari 1941 uppgavs, att gengasaggregat för installation å alla kategorier av motorfordon voro under tillverkning till ett antal av omkring 26 700. En avsevärd tillväxt av den tjänstgörande motorfordonsparken kunde därför väntas. Det var bl. a. för att bromsa denna med hänsyn ej minst till gummiförsörjningen ovälkomna utveckling som nyssnämnda ransoneringsystem för begränsning av motorfordonsanvändningen fr. o. m. den 1/6 1941 sattes i verket, fastän ransoneringen av tekniska skäl anknöts till smörjmedels- och ej till gummiförbrukningen.

Trots att tillgången på gummi och förnödenheter för gummitillverkningen nedgått katastrofalt, ingav försörjningen med personbilsringar ännu ingen egentlig oro, då en betydande reserv fanns i ringutrustningen å de talrika ur bruk tagna personbilarna. (Vid slutet av år 1939 funnos registrerade över 180 000 personbilar; ett år senare hade antalet nedgått till 34 600, varav dock, som framgår av förut anförda siffror, endast något över $\frac{1}{3}$ antogs vara i bruk.) Enär ringarna å de ur bruk tagna bilarna emellertid genom fortsatt lagring måste komma att tämligen snart minska i värde och användbarhet, syntes åtgärder böra vidtagas för att dessa ringar skulle kunna i behörlig omfattning komma trafiken till godo. IK föreslog därför, att ett i n l ö s n i n g s f ö r f a r a n d e skulle anordnas beträffande reservringar av sådana typer som behövdes särskilt för armén samt för bilar i yrkesmässig persontrafik. För att möjliggöra inlösningens genomförande förordnade Kungl. Maj:t i enlighet med kommissionens förslag, att sådana obegagnade eller begagnade däck och slangar, vilka voro avsedda för ur automobilregistret avförda personbilar men icke monterade på de å bilaxlarna sittande hjulen (s. k. reservringar), skulle i viss omfattning läggas under b e s l a g fr. o. m. den 27/7 1941. Beslaget omfattade ytterdäck av 16" dimension i storlekarna 6,00, 6,25, 6,50 och 7,00" med 4 eller 6 cordlager samt häremot svarande innerslangar. Beslaget torde ha berört ca 10 % av landets avregistrerade bilar.

I samband med beslaget uppdrog Kungl. Maj:t åt RFN att till vissa be-

stämnda priser inköpa under beslaget innefattade obegagnade ävensom begagnade men trafikvärdiga reservringar, som frivilligt anmäldes till försäljning, eller ock enligt allmänna förfogandelagen inlösa ringar, beträffande vilka detta ej blev fallet. Ringarna skulle levereras fraktfritt på någon av fem angivna platser i landet med gottgörelse i efterskott för utlagd frakt. RFN bemyndigades att till av IK anvisad köpare försälja de sålunda inköpta eller inlösta reservringarna.

Senare under året föreskrev IK, att efter den 20/12 1941 yrkesmässig överlåtelse av motorfordon, varå bilgummi av i beslagskungörelsen angivet slag fanns monterat, fick ske till förbrukare endast mot avlämnande av inköpslicens å sålunda monterade ytterdäck och slangar samt till återförsäljare endast mot avlämnande av behörigen mottagna inköpslicenser och kvitton.

Trots vidtagna trafikbegränsande åtgärder ökades lastbils- och bussparcken under år 1941 till 40 000 fordon, varav omkring 36 000 i civil användning. Lastbilstrafikens upprätthållande var under rådande vagnsbrist vid järnvägarna och inför de starkt ökade anspråken på vedtransporter en nationell nödvändighet, men möjligheterna härför berodde i främsta rummet på tillgången å gummiringar. Genomförandet av BK:s vedavverkningsprogram för 1942 krävde ca 28 000 bilringar, busstrafiken 10 000. För övrig lastbilstrafik räknades med ett årsbehov av ca 40 000 ringar, d. v. s. 1 ½ å 2 ringar per fordon. Sammanlagt representerade allt detta en årsförbrukning av närmare 1 400 ton rågummi eller över 115 ton per månad. Då emellertid rågummitillgången — trots att någon tilldelning ej avsågs för tillverkning av personbilsringar — icke på långt när förslog för en så stor månadstilldelning för nytillverkning, så mycket mindre som icke ringa gummikvantiteter måste avses även för regummering och reparationer, blev det nödvändigt att skrida till ytterligare beslagsåtgärder för tillgodogörande av ännu förefintliga reserver å avregistrerade bilar. Det framstod härvid som oundgängligt att jämväl taga i anspråk tillgången å begagnade ringar.

Beslaget den 27/7 1941 hade väsentligen avsett reservringar till avregistrerade större personbilar, i samband varmed förordnats om inlösnings av ifrågavarande ringar genom RFN. Nu gällde det att utnyttja även övrig ringutrustning för dessa bilar. Därvid utgick man ifrån att det kunde bli nödvändigt att i viss utsträckning ombygga lastbilar, som lämpade sig härför, för bruk av personbilsringar, varå tillgången var mycket större. Gällande reglering av handeln med personbilsringar, vilken omfattade endast yrkesmässig överlåtelse, syntes i samband härmed böra utsträckas till att omfatta även icke yrkesmässig överlåtelse mot vederlag. Hänsyn till att förhindra kringgående av ett beslag av angiven art talade även för att reglering skedde av den icke yrkesmässiga handeln med ringar, som avmonterats från lastbilar, bussar och släpfordon, utan att vederbörande fordon avregistrerats.

Av ovan anförda skäl utfärdade Kungl. Maj:t den 13/2 1942 på IK:s hemställan kungörelser dels angående utvidgat beslag å gummiringar fr. o. den 8/3, dels angående skärpning av handelsregleringen med avseende på gummiringar. Beslaget avsåg inom riket befintliga för lastbilar eller bussar avsedda obegagnade och begagnade däck med styckeavvikelse överstigande 15 kg (lastbilsgummi) samt övriga däck med en styckeavvikelse av 15 kg eller därunder av följande storlekar, nämligen 6,00—16", 6,25—16", 6,50—16" och 7,00—16" (grövre 16 tums personbilsgummi), ävensom obegagnade och begagnade innerslangar till ringar av nämnda slag. Därjämte inbegreps under beslaget sådana däck och slangar av nyss angivet slag, vilka efter den 7/3 1942 visserligen överlätits mot av IK utfärdad inköpslicens eller jämlikt av kommissionen lämnat tillstånd men utgjorde utrustning för motorfordon som därefter anmäldes till avförande ur automobilregistret. Från beslaget undantogs däck och slangar, vilka utgjorde utrustning för hästfordon, motorredskap eller sådan släpvagn, som användes kopplad till motorredskap, samt däck och slangar, vilka voro så förslitna eller eljest försämrade, att de icke längre kunde brukas för sitt ändamål (s. k. gummiskrot, som redan förut var under beslag). Ägare eller innehavare av beslagtaget bilgummi, vilket vid beslagstillfället var monterat å hjul eller reservhjul (reservfälg) till bil, omnibus eller släpvagn, som var intagen i automobilregister, ägde utan hinder av beslaget använda bilgummit för framförande av fordonet samt även tillfälligt använda detsamma för framförande av annat å honom registrerat fordon. I övrigt fick förfogande över beslagtaget bilgummi äga rum endast enligt av IK meddelat tillstånd. Ändringen av kungörelsen den 7/3 1941 angående reglering av handeln med gummiringar innebar, att även icke yrkesmässig överlåtelse, vare sig mot eller utan vederlag, av sådana bilringar som omfattades av den nya beslagskungörelsen fick ske allenast i den ordning och under de villkor IK bestämde. Rörande sådan överlåtelse lämnade kommissionen den föreskriften, att ringar av angivet slag, som funnes monterade å annat fordon än motorfordon eller släpvagn (exempelvis å motorredskap eller å hästvagn), fingo fritt överlåtas i samband med överlåtelse av fordonet; försäljning fick ock ske till RFN; i övrigt krävdes för överlåtelse IK:s tillstånd i varje särskilt fall.

Beträffande den yrkesmässiga handeln med bil- och motorcykelgummi var huvudregeln fortfarande, att yrkesmässig försäljning av sådant gummi till förbrukare fick ske endast mot avlämnande av förbrukaren utfärdad inköpslicens samt, där det gällde ersättning för förslitet gummi, under iakttagande av att det förslitna gummit avlevererades av sökanden. Vissa dittills medgivna undantag borttogas emellertid nu. Utan inköpslicens fick försäljning sålunda ske — förutom till militär myndighet — endast i följande fall, nämligen dels i fråga om gummi monterat å annat fordon än motorfordon eller släpvagn i samband med överlåtelse av fordonet, dels

i fråga om högst ett ytterdäck och en innerslag för lastbil eller omnibus efter inhämtande av tillstånd från IK eller vederbörande kristidsstyrelse i varje särskilt fall till förbrukare, som icke kunde avvakta erhållande av inköpslicens i vanlig ordning — dock först efter försäkran att det förslitna däck, som skulle ersättas, vore regummerat samt omedelbart komme att insändas till reklamationsnämnden för automobilgummi — samt dels i fråga om begagnade ytterdäck av smärre dimensioner. Leverantörerna av gummiringar skulle vidare vara mellanhänder vid ansökningar om inköpslicens. Strängare regler infördes för prövningen av licensfrågor. IK meddelade sålunda, att för lastbilar, särskilt sådana i icke yrkesmässig trafik som sysselsattes i distributionskörning eller annan lättare trafik, tillstånd till inköp av nytt lastbilgummi endast i undantagsfall komme att beviljas. Innehavare av sådana lastbilar hänvisades till att antingen medels boggianordning aptera bilen för personbilsringar eller att söka förvärva behövt lastbilgummi från avregistrerade bilar. Särskild personal anställdes av IK för att inspektera, instruera och handleda gummiverkstäderna och tillse att ringreparationer och regummeringar gjordes fackmässigt och väl.

Under år 1942 inforrades med stöd av beslaget den 8/3 s. å. gummiutrustningen från ca 1 000 avregistrerade lastbilar, varvid omkring 3 000 användbara däck och slangar erhöles. I januari 1943 ålade IK innehavarna av ytterligare ca 3 000 avregistrerade lastbilar att inleverera det till bilarna hörande gummit. Denna åtgärd väntades ge ett utbyte av omkring 9 000 användbara däck och slangar. De sålunda inforrade lastbilsdäcken jämte inom landet vid ingången av år 1943 befintliga reservlager av begagnade och obegagnade däck ävensom den för året planerade nytillverkningen räckte emellertid ej till för att täcka ersättningsbehovet av lastbilsdäck under år 1943. Den väntade bristen uppskattades av IK till 15 å 20 000 däck. Därest lastbilstrafiken skulle kunna upprätthållas i någorlunda tillräcklig omfattning, syntes en betydande ombyggnad av lastbilar för användning av personbilgummi nödvändig. Sådan ombyggnad hade redan under år 1942 i viss utsträckning påbörjats men omfattade ännu i januari 1943 blott omkring 2 000 vagnar. Ombyggnad av ytterligare omkring 8 000 lastbilar syntes erforderlig. Huruvida en tillräcklig reserv av användbara personbilsringar verkligen fanns, som svarade mot ett ombyggnadsprogram av denna storleksordning, var emellertid ovist. För att vinna kännedom om verkliga tillgången av inom landet befintligt disponibelt personbilgummi anordnades en inventering av tillgången å ifrågasvarande slag av gummiringar den 10/2 1943. Det resultat, som erhöles vid denna inventering, visade, att tillgången på grövre personbilsdäck, användbara för montering å lastbilar, var betydligt mindre än förut antagits. Till sammans med de tidigare deklarerade uppgick hela antalet avregistrerade motorfordon, som voro eller varit försedda med grövre 16" personbilsdäck,

till omkring 45 000. Det antal dylika ringar, som härigenom kunde erhållas för lastbilsändamål, understeg avsevärt vad som erfordrades för genomförande av det uppgjorda ombyggnadsprogrammet. En begränsning av detta blev därför ofrånkomlig. Det framstod som nödvändigt att inskränka antalet i trafik befintliga personbilar, försedda med 16" däck, vilket kunde ske genom att dessa bilars ägare anmodades att i stället använda däck av andra dimensioner. Det syntes därjämte bliva erforderligt, för upprätthållande av den oundgängligen nödvändiga lastbilstrafiken, att lastbilar i viss utsträckning ombyggdes till bruk av personbilsdäck av andra dimensioner samt att för lastfordon avsedda släpvagnar, vilka hittills i stor omfattning försetts med 16" däck, i fortsättningen jämväl utrustades med smärre däck.

Med hänsyn härtill fann IK nödvändigt, att även personbilsgummi av andra dimensioner än 16" bragtes under kommissionens kontroll. Antalet avregistrerade fordon, vilka voro försedda med dylika däck hade vid den skedda inventeringen befunnits utgöra ca 70 000. Denna tillgång syntes mer eller mindre fullständigt böra tagas i anspråk dels för upprätthållande av nödig lastbilstrafik, dels för trafikbehov som hittills ombesörjts med personbilar med grövre 16" däck, dels för utrymningskommissionens, försvarsväsendets och luftskyddets ökade behov och dels för framforsling av ved.

På IK:s framställning förordnade Kungl. Maj:t därför om ytterligare utvidgat beslag å gummiringar fr. o. m. den 16/5 1943, omfattande — i den mån beslag ej redan förut var gällande — alla inom landet befintliga bildäck och innerslangar därtill, monterade eller omonterade. Härmed voro bildäck och slangar till sådana under beslag, oberoende av vem som innehade dem och oberoende av om de voro nya eller begagnade eller i bruk å bil, omnibus, hästfordon, släpvagn eller vilket som helst annat fordon. Utan hinder av beslaget fingo dock de ringar användas, som voro monterade på fordon i trafik. Gällande handelsreglering utvidgades genom kungörelse den 21/4 1943 ytterligare så tillvida, att alla överlåtelse av bilringar — såväl yrkesmässiga som icke yrkesmässiga och oavsett om överlåtelsen skedde mot vederlag eller icke samt oavsett om densamma avsåg enbart däck eller slangar eller fordon med tillhörande dylika — gjordes beroende av meddelad inköpslicens eller eljest av IK meddelat tillstånd.

I anslutning till sistnämnda kungörelse föreskrev IK, att lastbilsdäck och slangar, som tillverkats utan inblandning av syntetiskt gummi, efter den 15/5 1943 icke fingo säljas ens mot licens. Från nämnda tidpunkt fingo alltså i öppna marknaden blott säljas lastbilsringar, som tillverkats av syntetiskt gummi (buna) som huvudsaklig råvara. Anledningen till denna bestämmelse var, att det med hänsyn till det kritiska läget i fråga om försörjningen med lastbilsgummi befunnits nödvändigt att upplägga en stat-

lig reserv av bilringar, vilka tillverkats utan syntetiskt gummi. Samtliga hos återförsäljare, grossister och tillverkare befintliga förråd av beslagtagna lastbilsdäck och slangar av naturgummi skulle snarast möjligt inlösas av staten. Åt RFN uppdrogs att handha denna uppköpsverksamhet, varjämte nämnden bemyndigades att till av IK angiven köpare försälja inköpta eller inlösta däck och slangar.

Den igångsatta aktionen för att förmå ägare av lastbilar med grövre ringutrustning att aptera dessa för bruk av personbilsringar genom insättande av s. k. P-boggi vann icke åsyftad framgång. Än mindre blev detta fallet beträffande strävandena att få personbilar ombyggda för godsbefordran eller användbara för framförande av släpfordon. Det visade sig därför påkallat, att ett stort antal lastbilar snarast bleve tagna ur trafik. Detta verkställdes under hösten 1943, sedan en särskild klassifikation av lastbilarna genomförts med hänsyn till deras angelägenhetsgrad. Närmare redogörelse för systemet lämnas å sid. 1028. Klassifikationen var i första hand avsedd att ligga till grund för smörjmedelsransoneringen på motorfordonsområdet, vilken fortfarande var instrumentet för reglering av motorfordonstrafikens omfång, men den blev även vägledande med avseende på bilringsransoneringen. Hithörande ärenden, som från början handlagts av IK i samråd med TK, kommo efter hand att reellt i huvudsak åvila sistnämnda kommission, särskilt sedan därstädes fr. o. m. den 1/11 1944 inrättats en särskild byrå för gummilicensärenden. Formellt övertogs avgörandet härvidlag först den 22/5 1946 av TK, då det bestämdes att gummiringlicenserna från nämnda dag skulle utfärdas av denna myndighet.

Efter de grunder, som enligt det ovan anförda steg för steg fastlagts och senare efter hand måste givas en allt snävare tillämpning, fortgick ransoneringen på bilgummiområdet ända till hösten 1945, då vissa lättnader kunde med anledning av försörjningslägets allmänna förbättring genomföras. Genom en kungörelse den 15/11 1945 upphävdes den ransonering av smörjmedlen, på vilken regleringen av motortrafiken dittills baserats. Därmed blev motorfordonsparkens utnyttjande beroende enbart av gummiransoneringen, vilken bibehölls men gavs en mindre sträng utformning. De angående handeln med^o och användningen av bilgummi nu meddelade föreskrifterna gingo ut på att yrkesmässig överlåtelse av bilgummi liksom förut skulle vara underkastad licenstagning men med det undantaget att, där å bil monterade ringar överlätos tillsammans med bilen, detta fick ske utan licens. Icke yrkesmässiga överlåtelser av bilgummi fingo fritt äga rum utan hinder av gällande beslag. För hela bilbeståndet, således även personbilarna, genomfördes i och för gummitilldelningen en ny klassificering. Användningsbestämmelserna i fråga om motorfordon inskränktes i stort sett till att lastbilar fingo framföras endast i enlighet med villkoren i särskilt meddelat körtillstånd. (Se vidare sid. 1032.)

De förefintliga lagren av bilgummi tömdes i huvudsak under sommaren

och hösten 1946. För ringförsörjningen blev landet härigenom helt beroende av egen tillverkning och import. Detta medförde, att licensgivningen beträffande såväl lastbils- som personbilsgummi alltså måste tillämpas med ganska stor återhållsamhet. En viss hjälp bereddes genom de möjligheter som yppades att i större omfattning än förut importera begagnade och regummerade bildäck jämte fabriksnya slangar. För att stimulera till dylik import medgav Kungl. Maj:t fr. o. m. den 1/10 1946 fri försäljning av dels begagnade för bilar avsedda ytterdäck, dels ock för bilar avsedda innerslangar, såväl obegagnade som begagnade. Enligt IK:s i anledning härav utfärdade föreskrifter angående handeln med bilgummi krävdes från nyssnämnda dag inköpslicens endast vid yrkesmässig försäljning till förbrukare av obegagnade bildäck. Fri försäljning fick äga rum beträffande bildäck i alla andra fall ävensom beträffande slangar till bilringar samt däck och slangar för motorcyklar.

På grund av det alltså ovissa importläget ansågs ännu vid nyssnämnda tid ett fullständigt slopande av ransoneringsbestämmelserna riskabelt, då den inhemska tillverkningen var otillräcklig att täcka behovet vid fri handel och förbrukning. (För år 1947 räknades med en månadstillverkning av ca 30 000 däck, medan behovet skattades till 55 000.) Med hänsyn till att knapphet nu framträdde huvudsakligen i fråga om personbilsdäck samt lastbilsdäck i mellandimensionerna, kom nästa steg i avvecklingen att gälla lastbils- och bussdäck i andra dimensioner än 16", i det att ransoneringen för dessa upphävdes fr. o. m. den 20/1 1947. För undvikande av lagringsköp föreskrevs emellertid, att till en och samma förbrukare icke utan IK:s särskilda tillstånd fick levereras mer än högst 50 obegagnade däck per månad.

Vad angår personbilsdäck visade sig importen därav från Amerika under de första månaderna av 1947 relativt tillfredsställande. Kontrakt ingicks därjämte om löntillverkning av sådana däck utomlands för leverans av 4 000 à 5 000 st. per månad fr. o. m. april. Det förbättrade försäljningsläget syntes motivera att även på detta område snart nog lätta på licens tvånget. Den från mitten av mars 1947 av valutaskäl skärpta importregleringen vållade dock, att planerna i sådan riktning tills vidare finge skrinläggas. I stället genomfördes nu en skärpning i trafikregleringen så tillvida att fr. o. m. den 20/3 1947 även personbilarna underkastades körtillståndstvång, vilket medförde en motsvarande begränsning i ringtilldelningen.

Körtillstandsregleringen undergick en viss omläggning i samband med införandet av bensinransonering från den 29/4 1948. Helt upphörde den samtidigt med denna först den 12/11 1949. De kvarstående restriktionerna i fråga om handeln med bilgummi upphävdes den 1/9 1949, beslagskungörelserna på området den 12/11 s. å.

Förut har nämnts, att vid bilringstillverkningen fr. o. m. år 1943 i växande omfattning måste användas syntetiskt gummi (buna). Ringar

med hög inblandning av bunagummi visade sig besitta väsentligt sämre lagringsduglighet än ringar tillverkade övervägande av naturgummi. De försämrades därför snabbt och föllo i värde, när ringar av sistnämnda slag blevo mera allmänt tillgängliga. Med anledning av ansökningar från gummihandelsfirmor uppdrog Kungl. Maj:t under åren 1948 och 1949 åt IK att låta besiktiga förefintliga lager av bildäck och att med ordet »hästvagnsdäck» stämpla dem, som av nyssnämnda anledning voro mindre användbara för bruk å automobiler, samt att utfärda särskilda licenser för sålunda stämplade däck, innehållande att de endast fingo brukas å hästvagn och ej överlätas eller användas för annat ändamål. Fr. o. m. den 6/5 1949 fingo dylika däck fritt försäljas och överlätas.

Cykelgummi.

Den normala gummiåtgången för tillverkning av cykelringar uppskattades före kriget till närmare 60 ton i månaden. Det befanns mycket snart nödvändigt att starkt nedbringa denna förbrukning. Då emellertid regenererat gummi visade sig kunna i mycket stor omfattning användas för tillverkning av cykeldäck liksom även, ehuru i något mindre mån, för slangar till cykelringar, kunde ändock en rätt stor produktion upprätthållas, ehuru kvaliteten mycket försämrades. Gummitilldelningen för hithörande tillverkning var på hösten 1941 nedbragt till 25 ton per månad och minskades därefter successivt till blott några få ton. Tillverkningen av cykelringar (däck och slangar tillsammans), som år 1939 uppgick till ca 1 750 ton, redovisas för år 1942, då den stod lägst, till 1 340 ton (motsvarande tillsammans 2,2 milj. däck och slangar), en nedgång alltså med knappt 25 %.

En reglering av handeln och förbrukningen visade sig här liksom i fråga om bilgummi redan på ett tidigt stadium erforderlig. Däck och slangar, såväl nya som begagnade, till cyklar innefattades i det allmänna gummiringbeslaget den 20/2 1941. Enligt de i samband härmed meddelade handelsbestämmelserna fingo cykelringar tills vidare fritt försäljas, dock endast mot avlämnande av förslitna ringar. En viss produktionsreglering genomfördes, därigenom att tillverkningen av cyklar medelst periodisk begränsning i antalet för påmontering å nya cyklar tillåtna däck hölls nere vid omkring hälften av den förutvarande. Proportionen sänktes sedermera till 35 %.

Nästa steg i regleringen var genomförandet fr. o. m. den 1/5 1942 av licens tvång vid förbrukares inköp av cykelringar. Enligt de föreskrifter som IK då meddelade krävdes licens för inköp av såväl obegagnade som begagnade och såväl monterade som omonterade däck och slangar. Till återförsäljare fick omonterat cykelgummi levereras antingen mot förskottslicens eller mot licens som han mottagit vid försäljning av sådant gummi till förbrukare. En senare av kontrollskäl tillkommen påbyggnad till systemet genom fordran på särskild återförsäljarelicens vid

återförsäljares inköp av på cykel monterat gummi måste efter en tid upp-
ges. Inbytestvånget upprätthölls vid förbrukares inköp av cykelringar utan
samband med cykelköp. För återförsäljare stadgades skyldighet att vid in-
köp översända motsvarande mängd förslitet cykelgummi eller kvitto å
försålt dylikt gummiskrot.

Inköpslicens skulle utfärdas av kristidsnämnden i sökandens hemort.
Dock förbehöll sig IK att själv meddela licens, då fråga var om cykel
som uppgavs såsom behövlig för utövande av yrke eller drivande av viss
verksamhet. I sina i ämnet utfärdade föreskrifter meddelade IK, att i
sistnämnda fall ur samhälleliga synpunkter mest angelägna transportbehov
i första hand komme att tillgodoses. I de fall, där ansökning avsåge till-
delning till cykel som huvudsakligen användes för personbefordran utan
samband med näringsverksamhet, kunde inköpslicens påräknas blott om
starka skäl talade för behovet av cykel. Sålunda kunde sökande som var
bosatt i stad eller samhälle i regel icke erhålla tilldelning av cykelgummi,
där sådana trafikmedel som spårvagn eller omnibus kunde anlitas. För
sökande bosatt å landsbygd eller samhälle där trafikmedel för lokaltrafik
saknades gällde, att tilldelning kunde påräknas blott när avståndet till
vederbörandes arbetsplats eller till postkontor, järnvägsstation, skola, han-
delsbod etc. översteg 2 km.

En skärpning i ransoneringsystemet vidtogs i november 1942, då det
föreskrevs att en och samma person för ersättningsändamål icke utan IK:s
medgivande fick tilldelas mer än ett ytterdäck och en innerslang per år.
Anteckning om meddelad licens skulle ske på det av LK utfärdade person-
kortet. Ansökan om inköpslicens för ersättningsändamål, avseende mer än
ett däck eller en slang, skulle var åtföljd av intyg från cykelhandlare eller
cykelreparatör, att ringarna å ifrågavarande cykel voro så förslitna, att de
icke kunde repareras eller vidare brukas.

Redan på våren 1944 kunde åtgärder börja vidtagas för raserande av
den strängt uppbyggda handelsregleringen beträffande cykelgummi. Efter
framställning av vissa sammanslutningar inom cykelbranschen föreskrev
IK, att fr. o. m. den 1/3 nämnda år licens ej vidare skulle erfordras för
överlåtelse av monterat cykelgummi vare sig till återförsäljare eller till för-
brukare. Samtidigt frigavs även försäljningen av begagnat, omonterat
cykelgummi, varvid dock undantag gjordes för regummerade däck. Fort-
farande bibehölls däremot licenstvånget för inköp av omonterade, obe-
gagnade cykelringar. För att förebygga att genom den fria överlåtelsen av
monterat cykelgummi de verkligt kvalificerade behoven komme att eftersät-
tas krävdes därjämte som förut, att yrkesmässig montering av cykelgummi
fick ske endast efter särskilt av IK meddelat tillstånd eller eljest i den ord-
ning kommissionen bestämde. IK förklarade sig — för att lugna möjliga
farhågor för cykelbrist — skola tillse, att för nödvändiga behov alltid fun-
nes ett minimilager av monterade fordon hos fabrikanterna.

Fr. o. m. den 24/9 1945 upphävdes inbytestvånget och vid årsskiftet 1945/46 upphörde beslaget å för cyklar avsedda däck och slangar. Samtidigt härmed slopades även de ännu gällande bestämmelserna angående reglering av handeln med dessa varor. Cykelringar av alla kategorier fingo alltså från 1946 års början fritt försäljas och monteras utan licens.

Gummiskodon.

För tillverkning av gummiskodon av alla slag beräknades före kriget en åtgång av ca 2 100 ton och för tillverkning av klackar och sulor av ca 450 ton rågummi per år eller resp. 175 och 37,5 ton per månad. Tillverkningen angavs år 1939 till ca 4,1 milj. par; härtil kom ca 1,9 milj. par skodon av vävnad med gummisula. Sammanlagda tillverkningen var alltså omkring 6 milj. par med en vikt av ungefär 4 500 ton. Tillverkningen av gummiklackar angavs till 1 230 ton och tillverkningen av gummisulor till 520 ton, tillsammans 1 750 ton.

Gummifabrikerna åtogo sig redan år 1940 för vinnande av råvarubesparing att ändra sina modeller till lättare och mindre gummikrävande typer. I växande omfattning utbyttes vid tillverkningen rågummi mot regenererat gummi. Härutinnan nåddes mycket goda resultat, vilket visade sig däri, att produktionen kunde trots den tilltagande rågummibristen rätt väl upprätthållas. Månadstilldelningen av rågummi utgjorde på våren 1941 omkring 90 ton för skodon och 20 ton för klackar och sulor; den nedsattes på hösten s. å. till resp. 65 och 10 ton för att sedan steg för steg falla till sammanlagt $7\frac{1}{2}$ ton från senare delen av 1942. Då förbrukningen av gummiskodon var så avsevärd i förhållande till förbrukningen av läderskodon (den normala årstillverkningen därav uppgick till ca 8 milj. par), ansågs från början lämpligt att den icke allt för starkt nedpressades, då detta skulle medföra ökat behov av läderskodon, för vilkas tillverkning ävenledes växande råvarusvårigheter framträdde. I verkligheten sjönk tillverkningen av egentliga gummiskodon av alla slag från ca 6 milj. par år 1939 till ca 4 milj. par under vart och ett av åren 1942—44. Därefter inträdde en vändning i uppåtgående riktning.

Halten av rågummi vid gummiskotillverkningen nedbragtes småningom till blott några få procent av råvaruvikten. Tillverkning av gummisulor förbjöds helt från mitten av mars 1942. Gummiklackar fingo från samma tid framställas endast av regenererat gummi. Förbudet mot tillverkning av gummisulor upphävdes emellertid tämligen snart och samma bestämmelser infördes här som beträffande klackar. I någon mån omlades produktionen av klackar till framställning av s. k. snedbitar, för vilka åtgick blott $\frac{1}{3}$ av råvarumängden i hela klackar.

Vid sidan av minskningen i råvarutilldelningen inriktade man sig vid regleringen av gummiskoproduktionen främst på att få denna i möjligaste mån omlagd till mindre gummikrävande artiklar. En strävan framträdde

även att vid tillverkningen genomföra största möjliga förenkling samt att så långt görligt nedbringa antalet skodonstyper, enär därigenom lagerbehovet i handeln minskades och ett relativt större parantal kunde tillföras konsumenterna.

För vinnande av råvarubesparing började fabriker i ökad omfattning framställa lågskaftade gummistövlar med träbottnar. Sådana ansågos kunna utan olägenhet ersätta de vanliga gummistövlarna inom de viktiga arbetsområdena, framför allt inom skogs- och jordbruk. Vissa grupper av konsumenter, nämligen sådana som behövde arbeta i vatten eller starkt vattenförande mark, måste emellertid anses ha behov av gummistövlar med höga skaft. Dessa konsumentgruppers behov ansåg IK böra tillgodoses medelst befintliga handelslager av sådana varor. På kommissionens hemställan förordnade Kungl. Maj:t därför om beslag fr. o. m. den 26/10 1941 å mansstövlar i storleksnummer 40 (eng. nr 6 $\frac{1}{2}$) eller större med sula av gummi och med fot och skaft av gummi eller gummibelagd väv samt med en höjd av mer än 30 cm. Yrkesmässig försäljning av sådana mansstövlar fick enligt IK:s i samband med beslaget utfärdade bestämmelser endast ske mot särskild inköpslicens. Sådant licens kunde efter ansökan utfärdas av kristidsnämnd för person som i sitt arbete måste anses oundgängligen behöva mansstövlar av ifrågavarande slag. Företrädesvis skulle inköpstillstånd lämnas person, som var regelbundet sysselsatt inom flottningsarbete eller torvtäkt. Under tiden till den 1/8 1942 fick inköpslicens meddelas en och samma person å endast ett par gummistövlar. Detsamma föreskrevs senare för tiden t. o. m. mars 1944. Märkning angående utfärdad licens skulle göras å vederbörandes personkort.

Gummiskodon, även galoscher och andra ytterskodon samt tygskodon med gummisula, inbegreps i den allmänna på inköpskort vilande skoransoneringen, vilken trädde i kraft den 22/4 1943 och varade t. o. m. den 25/11 1945. Rörande denna ransonering se sid. 615. Samtidigt med ransoneringens upphörande hävdades även beslaget å gummistövlar och handeln därmed blev fri. Sedan all reglering jämväl av tillverkningen på hithörande område bortfallit, återtog förbrukningen av gummiskodon av skilda slag snart sin förra omfattning.

Övriga tillverkningar.

För tillverkning vid kabelfabriker av elektriska kablar och ledningar åtgick före kriget normalt omkring 700 ton rågummi per år eller närmare 60 ton per månad. Angeläget var att i möjligaste mån kunna upprätthålla denna viktiga produktion. Med hänsyn till åtgången härvid av koppar, bly och textilmaterial ville man ogärna sänka gummikvaliteten därefter, att de andra, värdefulla materialen bortslösades på en mindervärdig slutprodukt. Tillsats av regenererat gummi ansågs därför här icke böra ifrågakomma i på långt när samma utsträckning som exem-

pelvis vid gummiskotillverkningen. Emellertid blev det ofrånkomligt att steg för steg nedskära rågummitilldelningen för kabelindustrien. Från 40 ton per månad under våren 1941 minskades den ända ned till 10 ton och därunder år 1942. Tillverkningen nedgick därför starkt. Situationen blev småningom den, att gummi som isolerings- och skyddsmaterial kom till användning endast för sådan kabel och ledning, där annat material icke kunde brukas på grund av att kabeln eller ledningen blev utsatt för upprepade höjningspåkänningar. Situationen lättade här som på andra områden först mot slutet av år 1945.

Isolerade elektriska kablar och ledningar lades under beslag den 1/4 1941 (aluminiumkablar 1/11 1941) och försäljningen och användningen därav blev föremål för noggrann ransonering (se sid. 527). Denna bibehölls bekräftande gummiisolerade kablar och ledningar ända till den 1/7 1949.

Under rubriken tekniska gummivaror sammanfattas en stor och skiftande mängd artiklar för industri och hushållsbruk, medicinska ändamål m. m. av delvis stor angelägenhetsgrad. För tillverkning av hithörande varor förbrukades före kriget ej mindre än omkring 1500 ton rågummi per år eller 125 ton per månad. Därjämte förekom en avsevärd import. Denna upphörde liksom annan gummivaruimport till största delen efter avspärrningen i april 1940. IK fastslog, att hithörande produktion måste få fortgå såvitt det gällde oundgängligen nödvändiga artiklar, medan tillverkningen av mindre viktiga ting fick nedläggas. Angående sådant nedläggande träffade kommissionen avtal med fabrikanterna. Listan på varor, vilkas tillverkning stoppades, utökades successivt. Eljest visade det sig möjligt att för många hithörande varuslag företaga en långt gående utdryingning med regenererat gummi. Överenskommelserna med fabrikanterna innehöll även föreskrifter om att åtskilliga angivna artiklar endast fingo tillverkas av regenerat utan tillsats av rågummi eller ovulkaniserat gummiavfall. Hit hörde bl. a. sådana varor som pedalgummi till cyklar, handtag av olika slag, vattenslangar, packningar, kärbeläggningar, tennisbollar m. m.

Vad angår gummiförnödenheter för industrien träffade IK överenskommelse med gummifabrikanterna, att dessa skulle till kommissionen i och för bedömning insända inkomna order avseende ersättningsanskaffning. Dylika ärenden behandlades å IK:s verkstadsavdelning. Kommissionen förklarade i ett i maj 1942 utsänt meddelande, att industrien i fråga om mera gummikrävande varor, såsom remmar och transportband m. m., icke alltid kunde räkna med att erhålla nya varor i ersättning för förslitna och uppmanade därför förbrukarna att utan uppskov undersöka vad som behövde ändras i transportanläggningar och driftsanordningar m. m. för att förebygga eller förkorta driftsavbrott. Ersättning för gummivaror kunde i många fall vara att finna i läderremmar, stålband, kedjetransporter, paternosterverk och liknande anordningar. Ersättningsleveranser av kilrep,

slangar, packningar och hårdgummidetaljer komme att ske i den mån motsvarande förslitna varor insändes till gummifabrikerna. Nyanskaffningar kunde paräknas endast då verkligt kvalificerade behov förelåge.

För en del tekniska gummivaror hade, som framgår av det sagda, anbefallts inbytestvång vid inköp för ersättningsändamål. Inbytestvång föreskrevs i april 1943 även beträffande konservringar. Detta var en mycket stor artikel och behovet därav steg i samband med att konserveringen av matvaror tog ökad omfattning. Försäljningen av konservringar uppgick år 1942 till ej mindre än omkring 20 milj. st., varav dock en stor del torde ha utgjort hamstringsköp. Delvis kunde de ökade behoven tillgodoses genom ersättningsringar, framställda av s. k. konstmassa. För tillverkning härav slöt IK avtal med tillverkaren, innehållande klausul om avsättningsgaranti.

Den reglering, som tillämpats beträffande försäljningen av tekniska gummivaror för industrien, upphävdes i början av januari 1946. Samtidigt avskaffades dittills gällande ordning beträffande tilldelning av gummi för olika hithörande ändamål.

Statistiska uppgifter.

Här nedan lämnas en sammanställning av siffror, hämtade ur den officiella industristatistiken, vilka belysa gummiindustriens utveckling under krisperioden. Vid bedömandet av produktionssiffrorna måste hållas i minnet, att dessa för flertalet varuslag beteckna en på grund av den ökade användningen av regenerat under de egentliga krigsåren till kvaliteten högst betydligt och i växande grad försämrad produkt. (Jfr siffrorna för rågummiimporten sid. 625.)

Produktionen av gummivaror åren 1939—1948. Ton.

År	Autombilgummi	Cykelgummi	Gummi-skodon	Skodon med gummisula	Klackar och sulor	Driv- och transportremmar	Andra gummivaror ¹	Summa
1939..	3 990	1 750	3 600	920	1 760	210	2 940	15 170
1940..	4 270	1 880	4 180	1 110	1 870	230	3 760	17 300
1941..	2 160	1 730	2 950	900	1 390	210	3 830	13 170
1942..	1 190	1 340	2 100	920	530	170	3 700	9 950
1943..	560	1 540	2 200	960	520	140	4 180	10 100
1944..	1 690	1 810	2 080	1 180	580	170	3 980	11 490
1945..	2 840	2 630	2 280	1 140	1 220	290	5 820	16 220
1946..	6 480	3 070	3 300	1 190	1 710	350	6 630	22 730
1947..	6 920	3 430	3 460	1 140	2 130	420	8 080	25 580
1948..	7 500	4 110	3 940	1 180	2 350	530	8 800	28 410

¹ Kvantiteterna delvis beräknade med ledning av värdeuppgifter.

Allmänt omdöme.

De åtgärder, som under krisåren vidtagits för gummiförsörjningens ordnande, kunna sägas ha haft den effekten, att de verkligen nödvändiga beho-

ven för såväl militära som civila behov kunde under hela perioden nöd-
torftigt tillgodoses om än under de sista krigsåren allenast med tillämp-
ning av en synnerligen sträng ekonomisering med tillgångarna. Svårig-
heterna som det gällde att övervinna voro här större än på de flesta andra
industriområden, enär det var fråga om hushållning med råvaror, för
vilka landet var helt beroende av tillförsel utifrån och vilka, därför att de
utgjorde strategiska varor av stor vikt, endast i mycket begränsad omfatt-
ning stodo att erhålla från de råvarubehärskande krigförande makterna.
Att regleringen torde kunna betraktas som i stort sett framgångsrik måste
tillskrivas framför allt den relativt goda reserv som fanns i förefintliga till-
gångar å gummiskrot och den tekniska skicklighet, varmed fabrikerna
löste problemet att utnyttja detta för sin produktion. Av avgörande bety-
delse var också att Sverige, när läget tedde sig som svårast, lyckades från
Tyskland utverka de kvantiteter syntetiskt gummi, som fordrades för det
fortsatta upprätthållandet av en till det yttersta nedskuren produktion.

Det beundransvärda arbete och de kostnader som nedlades på att åstad-
komma en inhemsk tillverkning av syntetiskt gummi, hunno icke avsätta
resultat, som för krishushållningen blevo av praktisk betydelse. De gjorda
insatserna på detta område få emellertid icke betraktas som bortkastade,
då de inneburo lösningen av grundläggande tekniska problem, och där-
med skapade förutsättningar för en eventuell framtida produktion, som
ur beredskapssynpunkt kan komma att bli av väsentligt värde.

Linolja samt färger och fernissor m. m.

Försörjningsläget.

Linolja framställes av linfrö. Behovet därav täcktes före kriget helt genom
import, huvudsakligen från Sydamerika. Det viktigaste exportlandet var
Argentina. En viss mindre import av rå och kokt linolja samt s. k. stand-
olja ägde också rum, framför allt från Nederländerna. Importen av linfrö
uppgick åren 1936—38 till i genomsnitt ca 45 000 ton och år 1939 till ca
56 000 ton. Pressning av linfrö skedde vid sex oljeslagerier i landet, var-
vid utbytet var ca 32 % linolja. (Av det svenska frö, som numera pressas —
fabrikerna äro desamma som förut — har 34 à 35 % linolja kunnat utvin-
nas.) Tillsammans utgjorde importen av linfrö samt linolja och standolja
under åren närmast före kriget i linolja räknat omkring 17 000 ton per år.
Det torde kunna anses, att årliga normalförbrukningen ungefär motsva-
rade nämnda siffra. Importen 1939 var större, men den avsåg i viss om-
fattning även beredskapslagring.

Linolja användes som råvara vid framställning av färger, fernissor, kitt,
s. k. alkydhartser, linoleummattor, vaxduk, regnkläder, gummiskodon
m. m. Dessutom användes linolja inom måleriyrket för underbehandling,

för blandning för hand av färger, spackelfärg m. m. samt för att giva färgerna lämplig sammansättning och konsistens.

De efter krigsutbrottet inträdda svårigheterna att importera linfrö och linolja gjorde, att lagren därav ganska snabbt minskades. Visserligen nedgingo behoven av linolja för målningsändamål rätt starkt till följd av in-skränkningen i byggnadsverksamheten. Å andra sidan uppkom av militära skäl en betydligt ökad efterfrågan bl. a. på camouflagesfärger, för vilken tillverkning man dock i möjligaste mån undvek tillsats av linolja. Nöd-vändigheten av en sträng hushållning med så utpräglat importbetonade råvaror som det här var fråga om gjorde emellertid, att en reglering av förbrukningen mycket snart framstod som ofrånkomlig.

De växande svårigheterna att vidmakthålla linfröimporten föranledde, att tidigare undersökningar beträffande möjligheterna för odling inom Sverige av oljelin — liksom av andra oljeväxter — återupptogs och med kraft fullföljdes. Produktionen var väl under de första krigsåren till sin omfattning tämligen obetydlig. Närmast blev det då frågan om provodling i syfte att finna den för vårt klimat mest lämpade sorten samt därefter att få fram utsäde för en produktion i större skala. Först år 1943 nådde odlingen av oljelin en sådan storleksordning, att den i nämnvärd mån påverkade vårt försörjningsläge. Odlingen omfattade detta år ca 4 300 hektar, varvid erhöles ett utbyte av ca 1 700 ton linolja. Följande år steg utbytet till ca 5 500 ton. År 1946 gick utvecklingen något tillbaka i anledning av de förbättrade importutsikterna. Men de följande årens valutasvårigheter, som lade hinder i vägen för en större import, gjorde att odlingen tog ny fart. 1949 års odling lämnade ett utbyte av omkring 17 500 ton linolja, vilket betydde nära nog full normalförsörjning genom inhemsk produktion.

Före kriget importerades till Sverige jämväl stora mängder färger och fernissor, framför allt från Storbritannien, Tyskland och Förenta staterna. Även denna import upphörde så gott som helt under krigsåren, vilket ställde ökade krav på den svenska färgindustrien. Från denna industris sida nedlades under ifrågavarande år ett stort och fruktbärande arbete på att få fram högklassiga färger och kapaciteten ökades ej obetydligt genom utbyggnad av industrianläggningarna. Försäljningen och förbrukningen av oljefärger m. m. blev, liksom fallet var med linoljan fastän på ett något senare stadium, föremål för en minutiös reglering, vilken i avsevärd mån påverkade såväl färgindustriens som målerihanteringens produktionsförhållanden.

Till följd av bristen på linolja såg sig den svenska färgindustrien om efter andra råvaror. Sålunda började tallolja, sillolja, tran m. m. alltmer användas vid tillverkning av färger, mattor, kärnolja o. dyl. Linoljeslagarierna började också för att spara linolja tillverka vissa för målningsändamål avsedda ersättningsprodukter, s. k. målaroljor, innehållande en begränsad mängd linolja och i övrigt i huvudsak lösningsmedel. Bland de

produkter som sålunda lanserades märkas särskilt linylin med 65 %, faktorolja med 50 %, faktorgrundolja med 30 % och tidol med 20 % linolja. Av olika skäl upphörde till stor del tillverkningen av nyssnämnda kristidsprodukter redan på våren 1941. Vissa slag av målarolja, främst faktorolja, framställdes dock och användes även senare. En vara som normalt använts för vissa av färgindustriens tillverkningar, såsom isolationslack, båt- och linoleumfernissor m. m., var kinesisk träolja. Under kriget beredde anskaffningen av denna olja stora svårigheter, men efteråt och speciellt under år 1947, då brist på linolja ånyo yppat sig, importerades stora mängder därav till landet. Man började då använda träoljan för en ny typ av målarolja, som delvis kunde betraktas som ersättning för linolja. Av valutaskäl var man nödsakad att minska importen av träolja, och för att i möjligaste mån förhindra ovannämnda användning och reservera träoljan för dess egentliga ändamål lades densamma i januari 1948 under beslag.

I detta sammanhang må även omnämnas den ökade användning som de s. k. alkydhartserna fått såsom halvfabrikat för framställning av lacker och fernissor m. m. Tillverkningen av alkydhartser tillväxte under krigsåren åtminstone delvis som följd av bristen på linolja.

Regleringssystemet.

Redan på hösten 1939 genomförde Linoljeslageriernas Försäljnings AB på frivillighetens väg en viss ransonering av försäljningen av linolja. Efter handelsavspärrningen i april 1940 befanns emellertid denna frivilliga ransonering otillräcklig för genomförandet av en effektivt kontrollerad hushållning. På IK:s hemställen förordnade därför Kungl. Maj:t om beslag å linolja, omfattande såväl rå som blekt eller kokt linolja jämte s. k. standolja samt reglering av handeln med dessa varor fr. o. m. den 22/4 1940. För tiden fram till mitten av maj s. å. gällde för dispositionen av beslagtagna partier vissa övergångsbestämmelser. Därefter genomfördes strängt, att all försäljning till förbrukare, vare sig fabriker, hantverkare eller andra, fick ske endast mot tillståndsbevis, som på ansökan meddelades av IK. Dessa tillståndsbevis blevo sedan normerande för detaljhandlarnas rekvisitioner hos partihandlarna och de senares rekvisitioner hos fabriker. Tildelningen till de linoljeförbrukande industrierna ordnades enligt ett kvotsystem, baserat på dessa industriers tidigare förbrukning. Även för rätten att använda eget lager av linolja fordrades särskilt tillstånd av IK.

Syftet med beslaget och handelsregleringen i dess första utformning var bl. a. att åstadkomma en utdryingning av de förefintliga förråden av linolja därigenom att dessa i viss utsträckning omkokades och utspäddes hos oljeslagerierna och andra härför lämpade företag. Detta förutsatte att förråden samlades och ställdes till förfogande för vederbörande företag. IK träffade ock avtal med Linoljeslageriernas Försäljnings AB angående inlösning för nyssnämnda ändamål av beslagtagna oljepartier.

I november 1940 borttogs den rätt som dittills tillkommit partihandeln att intill en viss kvot av 1938 års omsättning fritt försälja linolja till återförsäljare i och för deras rörelse. Det meddelades vidare, att tillståndsbevis för inköp av obemängd linolja endast komme att sparsamt medgivas för målningsarbeten. I stället skulle för flertalet ändamål, vartill linolja tidigare använts, tilldelas ena eller andra slaget av linoljehaltiga målaroljor. Vid dessas försäljning bragtes i tillämpning en viss poängvärdering, grundad på halten av i varan ingående linolja. Tillståndsbevis för inköp och förbrukning av linolja meddelades som förut av IK. Detta gällde såväl industrier, som för sin tillverkning voro i behov av linolja, som andra förbrukare. Beträffande målarolja utfärdade kommissionen ävenledes tillståndsbevis för inköp samt därjämte till smärre förbrukare inköpskort med därtill hörande kuponger. Till förbrukarna av linolja och linoljehaltiga målaroljor riktade IK en allvarlig vädjan att iakttaga yttersta sparsamhet med dessa varor, åtföljd av anvisningar om metoder att för olika ändamål ersätta desamma med linolfria bestykningsmedel eller tapeter.

Den tilltagande bristen på lösningsmedel (terpentin och tungbensin m. m.), vilken föranlett beslag å dessa varor i augusti 1940, gjorde, att IK i mars 1941 beslöt att tillverkningen av linoljehaltiga målaroljor skulle upphöra och tilldelningen av linolja för bestykningsändamål framdeles ske blott i form av obemängd sådan olja. I övrigt fortgick ransoneringen som förut.

Med den sinande importen försämrades försörjningsläget för linolja alltmer. Lagren därav voro vid årsskiftet 1941/42 ej större än att de motsvarade högst $\frac{2}{3}$ av den redan till föga mer än 20 % av den normala nedbragta årsförbrukningen. Det blev därför nödvändigt att ytterligare skärpa kontrollen över användningen och därvid framstod det som en naturlig åtgärd att utsträcka denna kontroll till att omfatta vissa av linolja beredda färger och andra produkter, så att dessa såvitt möjligt komme de mest kvalificerade ändamålen till godo. Övervägandena härutinnan ledde till att på IK:s framställning beslag med därpå baserad handels- och förbrukningsreglering från början av januari 1942 genomfördes beträffande vissa slag av färger (trycksvärta och tryckfärger samt andra färger, beredda med torkande fet olja) samt kitt. Medverkande till beslutet var även det försämrade försörjningsläget för vissa vita pigment.

I fråga om den kvotmässigt bestämda linoljetilldelningen till färg- och fernissindustrien skedde nu ingen ändring, såvitt det gällde tillverkning av varor, exempelvis lack- och emulsionsfärger, vilka av praktiska skäl icke inbegrepos under regleringen, ehuru kvoterna minskades. Linoljetilldelningen i övrigt till färg- och fernissindustrien omlades däremot på grundval av redovisning för vad företagen försålt mot från avnämarna mottagna inköpsbevis. För tryckfärgsindustrien fann IK lämpligt att bibehålla försörjningen med linolja i huvudsak obeskuren på grund av svårigheter att

erhålla lämpliga ersättningsmedel; tilldelningen av tryckfärger till tryckerierna avpassades efter förbrukningen åren 1940—41. I övrigt organiserades licensgivningen till förbrukare av färdigberedda färger, spackelfärg och kitt på basis av sträng behovsprövning. Licenserna, vilka utfärdades av IK, utställdes i poäng och berättigade till inköp av i licensen angiven vara till en myckenhet motsvarande däri utsatt poängtal. Å allt emballage (utom småförpackningar) skulle anges varans poängvärde. Försäljning fick även ske mot kuponger till växlingskort, som utlämnats från försäljningsstället. Utan hinder av ransoneringsbestämmelserna fick till en enskild förbrukare säljas tryckfärg i originalförpackningar om högst 25 g samt färdigblandad oljefärg i originalförpackning eller tub ävensom kitt i förpackningar om högst $\frac{1}{2}$ kg intill en sammanlagd kvantitet av 5 kg per vecka och försäljningsställe.

Med hänsyn till därvid vunnen oljebesparing ordnades ransoneringen på färgområdet så, att tilldelningen i huvudsak skedde i form av beredd maskinriven färg antingen såsom pasta jämte erforderlig mängd linolja eller målarolja för färgens färdigbehandling eller såsom för strykning färdig färg. IK tillsåg, att av pastorna salufördes ett antal standardiserade sorter med garanterad sammansättning. Till en början yppades bland målarna missnöje med tvånget att använda färdigblandade färger, enär detta enligt deras uppfattning ställde sig dyrare än när de själva fingo tillreda färgen. Då senare under ransoneringsstiden något särskiljande av olja och färg vid tilldelningen ej vidare skedde, visade sig dock att målarna alltjämt togo ut en del av sin tilldelning i oljefärg, då de kommit till insikt om fördelen att använda maskinrivna färger.

Gång på gång inskräpte IK i utsända cirkulär, att största sparsamhet måste vid målningsarbete iakttagas med linolja och linoljehaltiga produkter samt att målningsbehovet huvudsakligen måste täckas med oljefattigt eller oljefritt material. Där kommissionen funne oundgängligt behov av oljehaltigt målningsmaterial föreligga, komme detta att tillgodoses så långt möjligt. Detta gällde i fråga om byggnadsverksamheten samt industriens och hantverkets produktion. Där ommålning ifrågasattes enbart av skönhets-, trevnads- eller liknande skäl, kunde däremot tilldelning av linolja och av målningsmaterial innehållande linolja icke medges. Vid framställningar om tilldelning, som av ett eller annat skäl ansågs nödvändig, borde behovet styrkas av myndighetsperson, t. ex. ledamot av kristidsnämnd, byggnadsnämnd eller kommunalfullmäktige, landsfiskal eller fjärdingsman.

De stränga grundsatser, efter vilka licensgivningen skedde, stimulerade bl. a. till en avsevärt ökad användning av oljefattiga emulsionsfärger, vilka i motsats till oljefärgerna fingo försäljas licensfritt. De flesta färgfabriker upptogo tillverkning av dylika färger. De fingo, sedan deras emulsionsfärger provats och godkänts, viss fri kvottilldelning av linolja för

denna tillverkning. Då någon tilldelning av linolja under de svåraste ransoneringsåren principiellt icke lämnades för utvändig målning av träväggar, kommo emulsionsfärger i viss utsträckning till användning även för sådana ändamål, men det visade sig vara ett misstag, enär de flesta emulsionsfärger icke voro lämpade härför.

De licenserade linoljekvantiteterna växlade starkt från år till annat. Lägsta kvantiteten, 3 900 ton, förekom år 1942. Växlingarna sammanhängde med den varierande tillgången på linolja och linfrö inom landet samt de skiftande utsikterna till import.

De första lättnaderna i regleringen kommo till stånd på våren 1944. Det medgavs då, att linolja eller oljefärg i viss omfattning fick tilldelas för målning av träväggar utvändigt; det kunde anses, att här förelåg ett länge eftersatt behov. Ökade möjligheter bereddes även att tillgodose den industriella produktmålningen och fartygsmålningen, varjämte tilldelningen av linolja höjdes för färgindustrien och de industrier som eljest voro i behov av ren linolja, såsom regnkläders-, linoleum- och vaxduksindustrierna. Samtidigt vidtog den ändringen i försäljningsbestämmelserna, att försäljning av originalförpackningar av färdigblandad oljefärg m. m. frigavs, där förpackningens nettovikt icke översteg 1 kg samt färgen i förpackningen tillverkats på färgfabrikantens fria kvot av linolja. Från september 1944 medgavs fri försäljning av oljefärger och kitt och något senare av tryckfärger och smörjoljefernissa. I fråga om linolja lättades försäljningstvånget så tillvida, att förbrukare erhöilo rätt att utan licens göra inköp i poster om 5 kg per person och månad, under förutsättning att köpet av vederbörande handlande upptogs i en förteckning som berättigade honom själv till linoljeköp.

En senare under år 1944 inträdd skärpning i försörjningsläget medförde, att de genomförda lättnaderna i regleringen till stor del måste återtagas i början av år 1945. Vad hushållningen på färgområdet beträffar sammanhänge detta bl. a. med att regleringsåtgärder i form av beslag och handelsreglering befunnits nödvändiga i fråga om s. k. vita pigment (zinkvitt, zinksulfidvitt eller litopon, blyvitt m. m.), till följd av att den dittills från Tyskland erhållna importen av dessa varor inställts. Förbrukare voro här ej endast färgfabrikerna utan även en rad andra branscher, främst gummi-, textil- och linoleumindustrierna, mellan vilka det gällde att åstadkomma en rättvis fördelning.

Mot slutet av år 1945 mildrades regleringarna på hithörande varuområden på nytt i flera avseenden för att på våren 1947 åter stramas till. Oljefärger och kitt underkastades sålunda nu åter licenstvång. Först mot slutet av år 1949 fann IK tiden vara inne att avveckla linoljeregleringen och övriga härmed mer eller mindre nära sammanhängande varuregleringar. Mest betydde härvid, att genom den inhemska oljelinodlingens kraftiga utveckling en fast grund skapats för självförsörjning i väsentlig omfattning på ifrå-

gavarande viktiga varuområde. Med utgången av november 1949 upphävdes de författningar, varpå regleringen i fråga om linolja och närstående produkter baserats. Samtidigt upphävdes även beslaget å kinesisk och japansk träolja. Regleringen beträffande vita pigment hade till största delen redan tidigare avvecklats.

Det nämndes ovan, att den svenska färgindustrien genom den nödtvungna avspärrningen föranleddes att under krigsåren i viss utsträckning bygga ut sina anläggningar. Därigenom skapades bättre förutsättningar för dem att i fortsättningen kunna möta den utländska konkurrensen såväl inom som utom landet. I övrigt torde kunna sägas, att linoljeregleringen genom det därigenom skapade tvånget att i möjligaste mån lita till egna resurser otvivelaktigt befrämjat och påskyndat den tekniska utvecklingen inom färgområdet liksom fallet varit på flera andra industriområden. Man kan här bl. a. peka på alkydhartsernas och pastornas ökade betydelse för produktion och förbrukning.

Inom IK handhades linoljeregleringen liksom ock regleringen beträffande träolja och vita pigment av linoljebyrån, vilken, från att från början ha varit underställd kemiska avdelningen, under de senaste ransoneringsåren erhöll ställning som en självständig byrå, direkt underställd IK:s ledning. De i stort sett gynnsamma resultaten av byråns arbete torde i icke ringa mån få tillskrivas det goda samarbete som ägde rum med branschens män och det värdefulla biträde som vid regleringsverksamheten hela tiden erhöles från dessas sida.

Tvätt- och rengöringsmedel samt ljus.

Råvarutillgång och tillverkning.

De svenska industrier, som huvudsakligen förbruka s. k. t e k n i s k t fett, äro tvättmedels- och ljusindustrierna. Av dessa har ljusindustrien mer och mer förlorat sin betydelse som följd av det elektriska belysnings-systemets utbredning. Förutom fettämnen förbrukas för tillverkning av tvätt- och rengöringsmedel betydande mängder alkalier samt kalcinerad soda.

Den årliga åtgången för hithörande industrier av nu nämnda råvaror var under tiden närmast före kriget (åren 1936—38) enligt industristatistiken följande: animaliska fettämnen och fettsyror 8 420 ton, vegetabiliska fettämnen 17 550 ton, alkalier (kali- och natronlut) 6 800 samt kalcinerad soda 8 970 ton.

De under samma tid tillverkade kvantiteterna av ifrågavarande fabrikat redovisas i årligt genomsnitt sålunda:

	Ton
Såpa	33 780
Tvål	8 090
Tvättpulver	10 290
Lutpulver, tvål- och tvättlut m. m.	1 330
Ljus	1 820
Summa	55 310

En allmän översikt av fettämnesförsörjningen under kristiden har lämnats i den redogörelse angående mjölk och fettvaror, som ingår i kapitlet om livsmedelshushållningen (sid. 330 samt 342 ff.). Det meddelas där, att planläggningen och regleringen av fettförsörjningen i dess helhet uppdrogs åt LK i samverkan med IK. I de hushållningsplaner, som tid efter annan utarbetades, avdelades en viss mängd fettämnen för den kemisk-tekniska industrien, och det bestämdes vilka slag av fettråvaror som inom denna industri skulle få tagas i anspråk. Främst måste man på fettområdet tänka på att tillgodose livsmedelsbehoven. För övriga tillverkningar reserverades givetvis i första hand s. k. tekniskt fett, d. v. s. fettämnen som mindre väl lämpade sig för matbruk, men då de tillgängliga kvantiteterna av dylika fettämnen icke förslogo för den minimiproduktion, som ansågs erforderlig för åstadkommande av nödvändiga tvättmedel m. m., måste även icke obetydliga mängder matfett, särskilt talg och annat animaliskt fett, tillgripas för tekniska ändamål. Trots detta blev resultatet av den allmänna fettknappheten samt livsmedelsindustriens prioritet vid råvarufördelningen, att tillverkningen av såväl fetthaltiga tvätt- och rengöringsmedel som ljus måste under kristiden starkt inskränkas.

Vid såptillverkningen — den största hithörande produktionsgrenen — hade före kriget huvudsakligen sojaolja kommit till användning. Denna råvara var under kriget praktiskt taget obefintlig. En god ersättning fann man i den tallolja, som kunde framställas av vid sulfatcellulosatillverkningen som biprodukt erhållet flytande harts (sulfatharts). Fr. o. m. år 1940 togs talloljan i växande omfattning i bruk vid såpfabrikationen, som därigenom kunde upprätthållas i större utsträckning än som eljest skulle varit möjlig. Tallolja förbrukades under de senare krigsåren till en kvantitet av 5 à 6 000 ton per år.

Särskilda åtgärder vidtogos för att öka tillverkningen av flytande harts. Sålunda bemyndigades RFN att uppköpa avsevärda kvantiteter av denna produkt, varvid ett med 20 öre per kg förhöjt pris betalades som premie för den harts mängd, som utvunnits utöver ett visst normalutbyte. IK slöt vidare år 1943 avtal med Svenska cellulosa-föreningen och Svenska pappersbruks-föreningen angående viss avsättningsgaranti för flytande harts, och en clearingkassa inrättades inom IK för reglering av uppkommande prisdifferenser samt utbetalning av produktionspremier. (Se St. o. F. V sid. 94). Förutom för såptillverkning användes tallolja som flotationsmedel samt i viss utsträckning som ersättning för linolja.

För att komplettera den bristande tillgången på fetthaltiga tvätt- och rengöringsmedel begynte tvättmedelsfabrikanterna att i ökad omfattning tillverka fettfria eller svagt fettsyrehaltiga fabrikat. Härtill krävdes i allmänhet k a l c i n e r a d s o d a, som därför blev föremål för växande efterfrågan. På detta område hade tvättmedelsfabrikerna emellertid att konkurrera med en annan industri, nämligen glasindustrien. Då brist på soda under

år 1943 började göra sig gällande, lades denna vara fr. o. m. maj d. å. under beslag och handelsreglering och tilldelades från denna tid för tvättmedelstillverkning endast i begränsade kvantiteter. Mot en förbrukning av soda för sådan tillverkning år 1942 om ca 15 000 ton svarade under åren 1944—46 en förbrukning av endast 7 å 8 000 ton per år. Till en viss grad kunde behovet av kalcinerad soda ersättas med kristallsoda, varav med visst statligt stöd en väsentligt ökad tillverkning upptogs inom landet.

Tillverkningen av tvätt- och rengöringsmedel samt ljus redovisas i industristatistiken för åren 1939—48 sålunda (ton):

År	Såpa	Tvål	Tvättpulver	Lutpulver m. m.	Summa	Ljus
1939	37 590	10 820	15 080	1 810	65 300	2 140
1940	24 360	8 570	16 350	1 560	50 840	2 360
1941	12 390	6 900	18 900	1 250	39 440	570
1942	8 930	4 750	26 860	2 030	42 570	240
1943	13 670	4 680	24 090	1 570	44 010	370
1944	17 050	9 280	21 800	1 160	49 290	880
1945	16 290	8 760	22 930	1 630	49 610	710
1946	16 150	9 550	24 200	1 600	51 500	1 040
1947	16 990	10 730	28 810	1 270	57 800	1 740
1948	19 800	10 540	30 330	1 790	62 460	2 040

Beträffande råvaruförbrukningen för samma tillverkning kunna för åren 1939—45 följande siffror meddelas (ton):

År	Animaliska fettämnen	Fettsyror	Vegetabiliska fettämnen	Tallolja	Summa fettämnen och oljor	Kalcinerad soda
1939	8 200	2 500	20 770	100	31 570	10 920
1940	11 590	2 290	11 910	1 030	26 820	12 600
1941	9 690	2 140	3 310	2 010	17 150	11 650
1942	6 220	1 870	1 680	2 010	11 780	15 050
1943	5 350	1 220	1 180	4 790	12 540	11 280
1944	8 830	4 040	3 160	5 090	21 120	7 360
1945	9 280	5 310	2 050	5 100	21 740	8 160

Angående det s. k. fettspaltningstvånget samt förbudet mot att vid såp- och tvåltillverkning använda ospaltat fett se sid. 673.

Regleringsåtgärder beträffande tvätt- och rengöringsmedel.

Som i den allmänna redogörelsen för fettvaruhushållningen omnämnts, lågo alltsedan 12/5 1940 flertalet inom de tekniska fettförbrukande industrierna använda fettämnena jämte tallolja under beslag. Detta utsträcktes till övriga fetträvaror den 18/7 och den 29/12 1940.

Samtidigt med det första fettämnesbeslaget förordnades genom kungörelse den 10/5 1940 om reglering av handeln med tvål och såpa samt vissa andra tvätt- och rengöringsmedel. Regleringen, som omfattade varor med högre fetttsyrehalt än 4 %, baserades en-

ligt av LK och IK gemensamt utfärdade föreskrifter på en poängvärdering, i huvudsak upprättad på grundval av den i varorna ingående mängden fettämnen. Under en första fyraveckors ransoneringsperiod skulle tvätt- och rengöringsmedel för förbrukning i enskilt hushåll få i allmänna handelen inköpas mot två kuponger till det tidigare utdelade inköpskortet A, av vilka var och en berättigade till inköp av varor med sammanlagt poängvärde av 30, motsvarande alternativt 125 g tvål, 300 g såpa eller 250 g tvättpulver eller en kombination av dessa varor enligt upprättad poängtabell. Efter den 9/6 1940 fick tillverkare eller importör icke försälja tvätt- eller rengöringsmedel, med mindre varans poängvärde funnes anbragt å emballaget. Andra förbrukare än enskilda hushåll, nämligen innehavare av tvättinrättning, rakstuga, frisersalong, hotell eller restaurang m. fl., skulle äga inköpa hithörande varor mot inköpslicens, utfärdad av vederbörande kristidsstyrelse. Tilldelningen skulle härvid i allmänhet begränsas till en myckenhet, som motsvarade 75 % av den beräknade förbrukningen under motsvarande period år 1939. Extra tilldelning kunde medges, då synnerliga skäl förelågo.

Ransoneringen av tvätt- och rengöringsmedelsförbrukningen, så som den härmed upplagts, bibehölls sedan med vissa ändringar och jämkningar och med avsevärda variationer i fråga om de tilldelade kvantiteterna ända t. o. m. den 21/1 1949. Ledningen av ransoneringsssystemet handhades av LK och de därvid tillämpade formerna överensstämde i stort sett med motsvarande förhållanden på livsmedelsområdet.

Förbrukningsregleringen möjliggjorde väsentliga besparingar i fettåtgången för tvättmedelsändamål, vilken i fråga om såpa i någon mån ersattes genom användning av tallolja. I övrigt kompenenserades minskningen i såp- och tvåltillverkningen genom ökad tillverkning av oorganiska fabrikat (jfr tabellerna å sid. 656). Snart började tillverkningen av s. k. kupongfria tvätt- och rengöringsmedel, d. v. s. varor med en fettsyrehalt av högst 4 % taga större omfattning än som med hänsyn till tillgången på fettråvaror kunde anses önskvärt. LK beslöt därför, att tvättmedelstillverkare fr. o. m. den 10/3 1941 icke utan kommissionens tillstånd skulle få använda sina förråd av beslagtagna fettämnen för tillverkning av kupongfria fabrikat. Licens för inköp av fettämnen skulle endast i begränsad omfattning lämnas för tillverkning av varor utanför regleringen och för tillverkning av under regleringen fallande varor endast under villkor att de inköpta fettämnena ej användes för tillverkning av kupongfria artiklar.

En annan åtgärd i fettbesparande syfte var, att fettsyrehalten i såpa i viss mån nedsattes. Fr. o. m. den 5/5 1941 gällde som villkor för såptillverkares rätt att förfoga över beslagtagna förråd av fettråvaror samt för rätt att erhålla fortsatt licens för inköp av dylika varor, att såpa ej tillverkades med en fettsyrehalt överstigande 34 % eller understigande 30 %.

Av kontrollhänsyn — för att göra förbrukningsregleringen mera effek-

tiv — föreskrevs genom kungörelse den 18/7 1942, att yrkesmässig tillverkning över huvud av tvätt- och rengöringsmedel innehållande fett, olja, harts, tvål eller såpa fick ske endast efter tillstånd av IK, som därvid ägde att i samråd med LK föreskriva de villkor, under vilka tillståndet fick tillgodonjutas, samt, då anledning därtill gavs, återkalla tillståndet. Den nya ordningen, varigenom all tillverkning av tvätt- och rengöringsmedel gjordes beroende av tillstånd, tog sin början den 1/9 1942. Utan LK:s medgivande fick ej användas fettvaror av något slag i större mängd än som motsvarade den av kommissionen för dels kupongbelagda, dels kupongfria tillverkningar lämnade tilldelningen. Tillverkarna ålades att ställa sig till efter rättelse meddelade föreskrifter angående priset å av dem framställda produkter.

I anledning av sodaregleringens genomförande från maj 1943 förordnades, att vad i kungörelsen den 10/5 1940 angående reglering av handeln med tvål och såpa etc. stadgats beträffande varor som omfattades av nämnda reglering skulle från den 18/7 1943 äga tillämpning jämväl å tvätt- och rengöringsmedel med en fettsyrehalt ej överstigande 4 %, därest i desamma inginge soda, pottaska eller natriumkarbonat till mer än 5 %.

De under den sålunda utvidgade regleringen inbegripna tvätt- och rengöringsmedlen jämte kristallsoda sammanfattades under namnet *soda-blötläggning*. Den nya ransoneringen omfattade till en början kristallsoda samt 8 särskilda tvättmedelsfabrikat. Deras antal utökades sedermera till ett trettiotal. Regleringen baserades på en poängvärdering av soda-blötläggningsmedlen, graderad efter kvantiteten däri ingående soda. Enskilda förbrukare fingo inköpa hithörande varor endast mot kupong till inköpskort. Härvid nyttjades samma kort som vid tvättmedelsransoneringen och även i övrigt följdes bestämmelserna för denna.

Varutilldelningen vid tvättmedelsransoneringen växlade ganska mycket under olika perioder. Tilldelningen omfattade för perioder av varierande längd i allmänhet 60 poäng. Beträffande tvål och tvättpulver m. m. gällde olika poängtal allt efter halten av fettsyra i fabrikatet, för såpa skulle från början 10 poäng alltid motsvara 100 g. Denna relation ändrades emellertid senare åtskilliga gånger. Ett särskilt kort — inköpskort D — kom fr. o. m. juli 1940 till användning vid tvättmedelsransoneringen. Tilläggs-kort, berättigande till inköp av en halv ranson utöver den allmänna, utlämnades dels för barn i ålder 0—6 år, dels till personer inom sådana yrkesgrupper, där med hänsyn till arbetets beskaffenhet behovet av tvätt- och rengöringsmedel för den personliga hygien kunde anses särskilt stort.

Vad tvålen beträffar kompenstrades den i allmänhet låga tilldelningen i någon mån därigenom att en s. k. standardtvål — en fylld toalett tvål, innehållande något över hälften av fetthalten i vanlig tvål — fick inköpas till ett poängvärde av 10 poäng per styck mot eljest 20 poäng. Extra tilldelningar gavs vid vissa tillfällen av en särskild tvätt tvål, benämnd Tvätt tvål

Special. I fråga om såpa fick tidvis en av en särskild råvara tillverkad s. k. specialsåpa, med mörkare färg än vanlig såpa men av i huvudsak jämförlig kvalitet, säljas utanför ransoneringssystemet.

Ransoneringen av soda-blötlägningsmedel upphörde i september 1945, tvättmedelsransoneringen i januari 1949.

Här nedan meddelas en översikt, som kvartalsvis anger storleken i gram per dag av de alternativa ransonerna av tvål, såpa och tvättpulver.

	Tvål	Såpa	Tvätt- pulver		Tvål	Såpa	Tvätt- pulver
1940:2	9,4	21,0	17,5	1944:4	10,7	11,9	11,1
3	8,8	17,4	14,6	1945:1	8,1	11,9	10,0
4	8,6	9,3	14,3	2	6,7	9,6	8,9
1941:1	8,6	7,1	14,3	3	6,1	10,7	10,1
2	8,4	7,8	13,9	4	9,2	10,7	16,9
3	6,1	15,3	10,2	1946:1	4,2	10,6	7,1
4	6,1	15,3	10,2	2	4,3	10,8	7,2
1942:1	4,7	4,4	7,8	3	4,3	11,4	7,1
2	4,3	3,6	7,1	4	4,6	13,7	7,7
3	4,3	5,1	7,1	1947:1	4,7	14,8	7,9
4	4,2	11,4	7,0	2	3,6	12,4	6,0
1943:1	4,1	10,2	6,8	3	3,6	12,9	6,0
2	4,3	10,7	7,1	4	4,0	14,3	6,7
3	4,3	10,8	7,2	1948:1	4,1	17,1	6,9
4	5,9	11,9	7,9	2	3,6	26,9	6,0
1944:1	7,3	13,9	8,2	3	3,6	11,8	6,0
2	11,4	11,8	13,6	4	4,2	13,7	6,9
3	13,0	12,0	12,9				

Den inskränkta tillgången på fetthaltiga tvättmedel och råvaror härför gjorde, att större uppmärksamhet än förut kom att ägnas frågan om s. k. mjukgöring eller avhärdning av tvättvatten. Genom verkställd undersökning hade IK konstaterat, att nära en tredjedel av landets maskintvätterier saknade kännedom om tvättvattnets hårdhet. En fjärdedel av landets maskintvätt beräknades bli behandlad av företagare, som, fastän de arbetade med hårt eller medelhårt vatten, icke vidtagit någon åtgärd däremot. Detta medförde en betydande merförbrukning av tvål — enligt kommissionens uppskattning omkring 300 000 kg 50-procentig tvål per år — och även minskad livslängd hos tvättgodset. I ett på våren 1941 utsänt cirkulär fäste kommissionen tvätterägarnas uppmärksamhet härpå samt meddelade råd om hur hårdheten hos vattnet skulle avlägnas.

Regleringsåtgärder beträffande ljus.

Vid den planläggning av fetthushållningen under år 1941, som företogs på senhösten 1940, visade det sig, att de fettillgångar, vilka kunde väntas stå till förfogande för tekniska ändamål, komme att bli avsevärt knappare än man tidigare räknat med. Detta hade sin orsak däri, att produktionen av t a l g och b e n f e t t — de inhemska fettslag, som man framför allt hade

att påräkna för tvättmedels- och ljusstillverkningen — alltmer effektiviserats, så att utvinningen av matnyttig vara procentuellt avsevärt stegrats.

IK beslöt, att den av ovannämnda skäl nödvändiga reduktionen av fett-råvaruförbrukningen borde främst drabba ljusstillverkningen, då en ytterligare beskärning av tvättmedelsproduktionen syntes böra om möjligt undvikas. Avtal ingicks i november 1940 med den huvudsakliga ljusproducenten, Liljeholmens Stearinfabriks AB, varigenom bolagets tillverkning starkt begränsades samt dess leveranser av såväl ljus som stearin och olein ställdes under IK:s kontroll.

I slutet av året gick man ett steg vidare. På IK:s hemställen utfärdades den 30/12 1940 kungörelse angående beslag å ljus samt reglering av förbrukningen av denna vara. Beslaget, som trädde i kraft den 7/1 1941, omfattade alla slag av ljus, vare sig framställda av stearin, paraffin, vax, talg eller annat ämne, och handeln därmed underkastades sträng ransonerering. Därest ej annat föreskrevs, skulle ljus få i allmänna handeln inköpas endast mot särskilt av LK eller å dess vägnar utfärdat bevis om inköpsrätt. Handhavandet av denna reglering uppdrogs alltså liksom tvättmedelsregleringen åt LK. För förbrukning i enskilt hushåll utgjordes inköpsrättsbeviset av utav kristidsnämnd utfärdat inköpskort (inköpskort J). Sådant kort fick efter ansökan i regel endast utfärdas för hushåll, som icke hade tillgång till elektriskt ljus eller gasbelysning och som icke erhållit tilldelning av lysfotogen eller innehade tillräckligt förråd därav. För varje hushåll fick, oavsett hushållets storlek, i allmänhet endast ett kort utfärdas, undantagsvis två, därest på grund av särskilda omständigheter sökandens behov av ljus prövades vara särskilt stort. Andra förbrukare än enskilda hushåll fingo inköpa ljus mot särskild licens. Sådan skulle i begränsad omfattning få meddelas kyrkor, religiösa samfund, trafikföretag, barnhem, sjukvårdsanstalter och andra därmed jämförliga inrättningar och företag. Licens för kyrkor etc. skulle tills vidare som regel utfärdas att gälla endast för inköp av s. k. lyxljus.

Envar detalj- eller partihandlare ägde att i enlighet med de ursprungligen givna ransoneringsbestämmelserna slutförsälja sitt förråd av ljus. Därefter begränsades rätten till handel med ljus till vissa särskilda handlande. Av LK utsågos de personer och företag, som skulle äga bedriva partihandel med ljus, sammanlagt ca 60 st.

Varje kupong till inköpskort J berättigade till inköp av 425 g, d. v. s. ungefär vikten av ett paket »nyttoljus».

Ransoneringsperioderna för ljus gävos olika längd, kortare under vinterhalvåret och längre under sommarhalvåret, varigenom förbrukningen avpassades med hänsyn till belysningsbehovet. Under sommaren 1942 var försäljningen helt inställd.

En särskild tilldelning av ljus skedde till varje jul, därigenom att för varje barn under 16 år gavs rätt att mot kupong till inköpskort A (beredskaps-

kortet) inköpa ett paket julgransljus. Förbrukare, vilka icke erhållit tilldelning av julgransljus, fingo rätt att till julen, ävenledes mot kupong, inköpa lyxljus med undantag av julgransljus till en myckenhet av omkring 100 g. Tillverkare av ljus kunde erhålla LK:s tillstånd att tillverka dylika ljus av råvaror, som ej voro underkastade beslag eller handelsreglering.

Ljusransoneringen upphörde den 8/9 1946 utom beträffande julgransljus, innehållande stearin. Även dessa frigåvos från den 21/12 s. å.

Ljustillverkningens omfattning under kristiden framgår av tabellen å sid. 656.

Produkter av övrig kemisk industri.

Beredskapsåtgärder.

Under åren närmast före krigsutbrottet hade rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap på det kemiska varuområdet liksom beträffande en rad andra varuslag verkställt undersökningar rörande försörjningsläge och produktionsmöjligheter, vilka sedermera kommo till god nytta. Dessutom hade genom statens reservförrådsnämnds försorg en upplagring skett av vissa strategiskt viktiga kemiska varor och denna lagringsverksamhet fortsattes, i den mån det var möjligt, även under de första krigsåren. Ifrågavarande beredskapslager kommo att spela en betydande roll under krigstiden och bidrogo avsevärt till att många hotande bristsituationer ej behövde få den kritiska tillspetsning, som eljest skulle ha blivit fallet.

De administrativa och tekniska organen för försörjningen på det kemiska industriområdet och deras verksamhet.

Handhavandet av försörjningsfrågorna på det kemiska varuområdet förlades vid de stora försörjningskommissionernas upprättande i början av november 1939 i huvudsak till IK, men en viss arbetsfördelning genomfördes i första hand mellan IK och LK på sådant sätt, att de rent livsmedelskemiska industrierna inrangerades inom LK:s kompetensområde, trots att själva industriproduktionen var utpräglad kemisk till karaktären. Detta gällde för sockerindustrien, jästtillverkningen, jäsningsindustrierna, stärkelseförädlingen, fettförädlingen, choklad- och sötvaruindustrien m. fl. Dessa hämtade sina råvaror huvudsakligen från jordbruket och de framställda produkterna hade sin största betydelse för det konsumtionsområde, som LK administrerade, alltså i första hand den stora allmänheten. I den mån de nämnda industriernas produkter eller i övrigt kemiska varor inom LK:s varuområde voro av vikt även för andra industribranscher och för hantverket, sköttes i förekommande fall ransoneringen till dessa ofta av IK. Sålunda fördelade IK:s kemiska avdelning, i nära samarbete med LK, linolja och andra torkande oljor till industri, hantverk och allmänhet, fett

och fetthaltiga tvättmedel, mjöl och socker m. m. till diverse industrier och hantverk o. s. v.

Vissa varor och industrier kommo att intaga en mellanställning mellan LK och IK. Detta gällde bl. a. för gödselmedelsfabrikerna samt för tvättmedelsindustrien och ljusfabrikationen.

När en särskild bränslekommission bildades år 1940, kommo på motsvarande sätt vissa andra kemiska industrier och varor att överflyttas från IK:s kemiska avdelning till den nya kommissionen. Så blev fallet med bl. a. sprittillverkningen samt mineraloljeraffinaderierna och gasverken resp. dessas huvudprodukter. Så skedde även med råvarufrågorna för de viktiga kemiska industrier, som baseras på ved (cellulosaindustrien, träkolningen, garvämnesindustrien).

Läkemedelsfrågorna och därmed även i viss utsträckning läkemedelsindustrien överfördes från IK till medicinalstyrelsens materielnämnd. De betydelsefulla kemiska problem, som sammanhänge med försvarets upprustning och främst den forcerade ammunitionstillverkningen, omhändertogs till stor del av särskilda myndigheter, såsom statens ammunitionsnämnd.

Även inom IK ägde undan för undan en differentiering rum. Sålunda hänfördes cellulosaindustrien och dess huvudtillverkningar redan från början till kommissionens skogsavdelning, medan biprodukterna vid denna industri huvudsakligen hörde till kemiska avdelningen. Gummiindustrien och dess produkter sköttes under de första krigsåren av en byrå inom kemiska avdelningen, gummibyran. Så småningom svälde dock ransoneringsuppgifterna inom sistnämnda byrå så kraftigt, att den bröts ut ur kemiska avdelningen och gjordes till en självständig byrå, som direkt underställdes kommissionens ledning. Detsamma blev förhållandet med kemiska avdelningens smörjoljebyrå samt i ett senare skede även med dess linoljebyrå och glasbyrå. Den kemiska produktionen av vissa byggnadsmaterial, såsom cement, fönsterglas, sanitetsporcelain, linoleum, takpapp etc., övervakades av IK:s byggnadsavdelning i nära samarbete med kemiska avdelningen.

Den kemiska avdelningens verksamhet kom därför att till icke ringa del bestå i ett koordinerande samarbete med andra avdelningar och byråer inom IK, med de övriga försörjningskommissionerna, priskontrollnämnden, reservförrådsnämnden, medicinalstyrelsens materielnämnd, ammunitionsnämnden m. fl. De flesta av de frågor, som föllo inom ramen för detta samarbete, behandlas i annat sammanhang och förbigås därför i denna framställning. Även verksamheten inom de byråer, som avsnördes från kemiska avdelningen — alltså de för gummi, smörjoljor, glas och linolja — beröres på andra ställen i denna bok.

Den utveckling och förändring av försörjningsmyndigheternas karaktär och verksamhet, som angivits här ovan, ägde givetvis samband med änd-

ringar i försörjningsproblemens egen natur under krigs- och avspärrningsåren. Bland de faktorer, som bestämde huvuddragen av utvecklingen på det kemiska området, må nämnas följande: 1) Försvarets och upprustningens behov, vilka anmälde sig omedelbart vid krigsutbrottet. 2) Avspärrningen västerut i april 1940, vilken aktualiserade en mängd försörjningsproblem. Framförallt drabbade denna avspärrning vår normala import av många betydelsefulla naturprodukter från England och transoceanaländer, på det kemiska området speciellt smörjoljor och andra mineralolja-oljeprodukter, linolja, fettråvaror, rågummi, hartser och vaxer, garvämmen, glycerin, toluol etc. 3) Tysklands successiva bortfall som leverantör hösten 1944 och våren 1945. Huvudparten av kemikalieimporten samt även en stor del av importen av vissa andra viktiga kemiska varor, framför allt salt och svavel, kom nämligen under krigsåren liksom tidigare från Tyskland och tyskockuperade områden. Då de övriga industriländernas kemikalieproduktion ej utan vidare kunde ersätta bortfallet av den tyska exporten, fortforo dessa svårigheter till stor del även under de första efterkrigsåren.

I det löpande arbetet hade IK:s kemiska avdelning dels uppgiften att följa och vid behov ingripa i varuförsörjningen, dels uppgiften att vara mötesplatsen för överläggningar med de olika kemiska företagen eller företagsgrupperna.

När det gällde att följa varuförsörjningens utveckling, utgjorde statistiken ett ovärderligt hjälpmedel. I krigets början förelåg framför allt kommerskollegii handels- och produktionsstatistik, förutom de speciella varuutredningar som rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap hade verkställt. Allt detta material visade sig dock rätt snart vara otillräckligt och IK började därför tidigt att från flertalet industrier och kemikaliegrosshandlare infordra mer uttömmande uppgifter angående lagerhållningen (kvartalsvis, sedermera halvårsvis) och konsumtionen (helårsvis) av ett stort antal kemiska varor. På IK:s begäran gjordes även handelsstatistiken mer upplysande genom uppdelning av vissa statistiska nummer och kommerskollegii produktions- och konsumtionsstatistik utvidgades. Vidare bemödade sig kommissionen att genom en nära och fortlöpande kontakt med producenter, konsumenter, importörer, handelsagenter och andra skaffa snabbare och ibland även säkrare informationer. En ännu fullständigare kartläggning erhöles givetvis genom beslag och inventeringar, när sådana genomfördes.

I fråga om en del varor blevo försörjningssvårigheterna stora och många gånger även långvariga. Särskilt gällde detta för de transoceanaländerna varor, som drabbades av avspärrningen 1940. Andra varor däremot genomlöpte endast en kortvarig kris. Myndigheternas åtgärder anpassades i görligaste mån härefter. Frivilliga överenskommelser mellan kommissionen, konsumenterna, producenterna och importörerna, frivilliga underhandsransone-

ringar, lagerminskning och lageröverflyttning, bidrag ur RFN:s lager, tilldelning av transporttillstånd för import med lejdåtarna etc. tillhörde de åtgärder, som många gånger kunde klara en brydsam situation utan att beslag och ransonering behövde tillgripas. Förutsättningen för att sådana arrangemang skulle ha utsikt att lyckas var givetvis lojalitet och samarbetsvilja från det privata näringslivets sida, och det har från IK:s sida betygats, att både enskilda företag och branscher vanligtvis arbetade uppriktigt lojalt och hand i hand med myndigheterna. Flera industri- och importbranscher bildade råvaruföreningar som skötte varufördelningar, slöto kontrakt med producenter etc.

Tidigare nämndes, att IK:s kemiska avdelning blev ett forum för överläggningar beträffande många kemiska industrier. De bekymmer, som här fördes fram, gällde de mest olikartade problem, såsom frågor angående råvaror, förnödenheter, nybyggnader, maskin- och materialanskaffning, emballage, transportmedel, kraft och bränsle, arbetskraft, avsättningskontrakt, fördelningen av producerade varor, hjälp i exportärenden etc.

Varuförsörjningen.

Kol, ved och olja som råvaror för kemisk industri.

Kol i olika former, svavel, stensalt, kalksten, vatten och luft utgöra de utgångsmaterial, som spela den största rollen inom kemisk industri. Inom de kol- och oljeproducerande stora industriländerna är sålunda den kemiska industrien en mycket betydande konsument av stenkol, koks, bergolja och naturgas. Så är däremot icke fallet i vårt land, där än så länge den allt övervägande delen av nämnda varor användes som bränsle och drivmedel, alltså som energikälla. De få tiotusental ton stenkol, koks och träkol, vilka ingingo som råvara i sådana kemiska produkter som karbid, acetylen, kalkkväve, kolsyra, kolsvavla m. fl., voro under krigsåren obetydliga i jämförelse med de mängder som konsumerades för andra ändamål och kunde därför som regel få disponeras utan större bekymmer.

Tillgången på mineraloljor var givetvis knapp under kriget. På det kemiska försörjningsområdet medförde detta bl. a., att mineraloljeraffineringen måste inställas och att därigenom den inhemska tillverkningen av vissa därvid erhållna produkter, såsom smörjoljor, asfalt m. m., försvann. Då de hithörande försörjningsproblemen emellertid handlades huvudsakligen av BK och IK:s smörjoljebyrå, kunna de här förbigås.

Till BK:s verksamhetsområde hörde också de vedproblem, som berörde vissa kemiska industrier, framför allt träkolningen och garvämnestillverkningen, vilka använda ved icke endast som bränsle utan även som råvara i fabrikationen.

Svavel och svavelkis.

Sverige hade före upptäckten av de västerbottniska malmfyndigheterna varit vanlottat, när det gällde svavel. Den enda svaveltillgång, som tidigare fanns, var sålunda svavelkis i Falu gruva. I början av 1930-talet tillkom lyckligtvis svavelkisen i Bolidengruvan, så att landets totala årliga svavelkisbrytning vid krigsutbrottet uppgick till över 150 000 ton. Därtill kom en produktion av rent svavel i samband med vissa Bolidenmalms bearbetning vid smältverket i Rönnskär. Denna måste dock av olika skäl nedläggas i början av kriget, men i gengäld började det nyanlagda skifferoljeverket i Kvarntorp att utvinna svavel i ungefär samma omfattning.

Sedan gammalt ha betydande mängder svavelkis importerats från Norge samt svavel från Norge och USA. Svavelimporten från USA bortföll, men importen av svavel och kis från Norge kunde fortgå tillfredsställande.

Svavel i form av svavelkis användes i vårt land dels för tillverkning av svavelsyra, dels för tillverkning av sulfittcellulosa. För det senare ändamålet förbrukas dessutom stora mängder rent svavel. Rent svavel användes vidare, ehuru i betydligt mindre mängder, vid tillverkningen av kolsvavla samt inom lantbruket och gummiindustrien. Utökningen av svavelsyra- och superfosfattillverkningen under krigsåren medförde vid ett par olika tillfällen brist på svavelkis. Denna var särskilt kännbar 1941 och 1942, innan Bolidenbolaget kunde bryta och framtransportera den svavelkis, som fanns i Kristinebergsgruvan.

Även svavelförsörjningen var otillräcklig under samma tid. Varken svavel- eller svavelkisbristen behövde dock medföra någon egentlig produktionsminskning utan situationen klarades genom frivillig omfördelning av leveranser, lagerminskningar och andra arrangemang.

Nedanstående tabell lämnar vissa uppgifter över svavel- och svavelkisförsörjningen under krigsperioden. Siffrorna äro hämtade ur den officiella statistiken och avse ton (med avrundning till jämna 100-tal).

År	Svavelkis				Svavel	
	Produktion			Nettoimport	Produktion	Nettoimport
	Direkt användbar malm	Slig	Summa			
1936/38	85 200	79 300	164 500	184 700	18 600	63 500
1939	74 300	117 400	191 700	163 100	20 600	63 800
1940	85 300	108 900	194 200	69 500	18 200	25 500
1941	30 400	196 400	226 800	15 900	9 500	28 400
1942	38 900	263 400	302 300	31 000	9 000	31 600
1943	24 900	300 100	325 000	—15 000	14 900	29 500
1944	—	317 500	317 500	20 300	16 800	8 700
1945	—	262 000	262 000	—29 100	24 700	7 000
1946	—	280 200	280 200	—16 000	21 700	50 200
1947	27 500	283 100	310 600	— 9 100	14 200	55 100
1948	30 400	361 600	392 000	14 800	12 400	55 500

Salt (koksalt, natriumklorid).

Sverige har inga egna salttillgångar och har därför sedan urminnes tider varit hänvisat till import, framför allt från Tyskland. Redan Gustav Vasa lade speciell vikt vid saltimporten och än i dag torde knappast någon importvara, med undantag för stenkol, vara så nödvändig för oss som just salt. Avspärrningen år 1940 medförde inga försörjningsproblem. Tvärtom kunde vi ända fram till 1944 importera från Tyskland icke endast vad som motsvarade vår löpande och stigande konsumtion utan även tillskotts-kvantiteter för upplagring. Mot slutet av kriget upphörde dock importen och under en övergångsperiod 1944—45 måste alla de hos RFN upplagda beredskapslagren jämte de enskilda lagren tillgripas. I januari 1945 infördes beslag å och ransonering av salt såväl för industrien som för lantbruket och hushållen. När efter krigsslutet saltimporten kunde återupptagas, upphävdes nyssnämnda beslag och ransonering. (Se St. o. F. VI sid. 230, VII sid. 53.)

I samarbete med försörjningsmyndigheterna gjordes under krigsåren ett par försök att åstadkomma en inhemsk utvinning av salt. Det ena projektet, som avsåg en utfrysning av salt ur havsvatten i Gullmarsfjorden i Bohuslän, gav intressanta resultat men nedlades dock redan under krigsåren. Det andra projektet, nämligen försöken att genom djupborrning i Höllviken i sydvästra Skåne söka utvinna helst både salt och olja, bearbetades mera långvarigt. Man påträffade på stort djup tämligen koncentrerade lösningar av salt och glaubersalt. Koncentrationen och sammansättningen av dessa vattenlösningar var dock sådan, att en framställning av salt och glaubersalt ur desamma ej ansågs vara ekonomiskt genomförbar. Även ur beredskapssynpunkt hade projektet den nackdelen, att stora mängder kol åtgick för indunstningen och att den geografiska belägenheten ej var gynnsam.

Salt förbrukas sedan gammalt av människor och djur (hösalt). Vidare åtgår salt för konservering av livsmedel (konservindustrier, margarin- och smörtillverkning), för konservering av hudar, för vattenrening och för många andra behov. De största kvantiteterna gå dock numera till den kemiska industrien, där salt utgör råvaran vid tillverkningen av bl. a. klor, alkali, glaubersalt, saltsyra, AIV-syra, klorkalcium, klorat m. m. Av förbrukningen vid krigsutbrottet torde omkring $\frac{1}{3}$ ha fallit på kemisk industri och $\frac{2}{3}$ på andra konsumtionsområden. Under och efter kriget har den kemiska industrien byggts ut så att dess saltförbrukning mer än fördubblats, medan övrig förbrukning knappast ökats något.

Följande sammanställning belyser saltimportens omfattning (nettoimport) samt den i produktionsstatistiken angivna industriförbrukningen, vilken dock åtminstone för de tidigare åren ej torde vara fullständigt redovisad.

År	Import ton	Industri- förbrukning ton	År	Import ton	Industri- förbrukning ton
1936/37	188 000	44 300	1943	211 700	96 800
1938	238 400	48 200	1944	232 700	109 100
1939	251 200	55 500	1945	63 800	108 700
1940	184 600	55 800	1946	245 100	96 900
1941	197 100	68 900	1947	293 100	146 100
1942	202 000	83 300	1948	291 700	141 800

Glaubersalt (natriumsulfat).

Genom uppslutning av vanligt salt med svavelsyra erhålles glaubersalt och saltsyra. Den största förbrukaren av glaubersalt är sulfatcellulosa-industrin. Det svenska behovet uppgår vanligtvis till drygt 100 000 ton och täcktes före kriget till största delen genom import från Tyskland, Storbritannien och Belgien. En viss produktion fanns även inom landet, nämligen vid Reymersholmsbolagets verk i Oskarshamn. Skagerackspärren 1940 medförde inga försörjningssvårigheter utan importen från Tyskland fortgick i fullt tillräcklig omfattning fram till 1944. Under 1944 och 1945 överbyggades svårigheterna genom att RFN:s betydande lager togos i anspråk. Även den inhemska produktionen hade då vuxit. 1946 kunde ånyo rätt betydande kvantiteter importeras från Storbritannien och Belgien.

Glaubersalt lades under beslag och ransonering 1943, men anledningen härtill var huvudsakligen den, att glaubersalt började användas (såsom ersättning för soda) av andra industrier än dem som normalt förbrukade varan. En del sådana nytillkomna smärre konsumenter kunde i slutskedet ej tilldelas tillräckligt med glaubersalt. Däremot torde det icke vid något tillfälle ha förekommit, att cellulosa-fabrikerna behövde minska sin verksamhet på grund av glaubersaltbrist.

Importens och produktionens storlek framgår av nedanstående tabell. Kvantiteterna äro angivna i ton.

År	Produktion	Import	Summa	År	Produktion	Import	Summa
1936/38	13 200	152 100	165 300	1944	32 400	26 500	58 900
1939	15 600	117 600	133 200	1945	32 000	26 200	58 200
1940	17 900	82 800	100 700	1946	38 100	33 300	71 400
1941	28 200	45 600	73 800	1947	44 300	87 400	131 700
1942	28 200	51 200	79 400	1948	46 900	93 200	140 100
1943	29 400	45 500	74 900				

Kalcinerad soda (natriumkarbonat).

Soda tillverkas i de stora industriländerna av vanligt salt, kol, kalksten och ammoniak. Planer på svensk produktion ha förelegat vid åtminstone ett par tillfällen, men bristen på salt och de relativt höga kostnaderna för kol ha omöjliggjort ett förverkligande. Sverige var därför såväl före kriget

som under krigsåren helt hänvisat till att täcka sitt behov genom import, företrädesvis från Tyskland. Jämväl under krigsåren kunde importen bibehållas och även något ökas, men behovet inom landet steg år från år, så att tillgången redan år 1942 ej motsvarade den ökade efterfrågan. De största förbrukarna av soda äro glas- och tvättmedelsindustrierna. Genom bristen på bleckplåt för konserveremballage ökades behovet av emballageglas och minskningen av fönsterglasimporten frampressade en utbyggnad av den svenska produktionen av fönsterglas. Ransoneringen av fetthaltiga tvättmedel skapade starkt ökade behov av tvätt- och rengöringsmedel på kemikaliebasis o. s. v.

Även för många andra industrier, såsom metalltillverkning, textil- och läderindustri, olika branscher av kemisk industri, livsmedelsindustri m. fl., är sodan en oundgänglig råvara.

Sodan lades under beslag och ransonering från den 1/5 1943. Allt eftersom läget blev svårare, framstod det som önskvärt att jämväl vissa andra kemikalier, vilka inom olika användningsområden kunde helt eller delvis ersätta sodan, även kunde indragas i ransoneringssystemet. Så skedde på hösten 1943, då vissa natriumfosfater, natriumbikarbonat, natriummetsilikat, vattenglas, pottaska (kaliumkarbonat), natronlut, kalilut och glaubersalt lades under IK:s kontroll genom beslagsförfarande. Samtidigt infördes genom LK:s försorg kupongransonering av sodahaltiga tvätt- och rengöringsmedel för hushållen (s. k. soda-blötläggingsmedel), vilken utgjorde en motsvarighet till kupongransoneringen av fetthaltiga tvättmedel. (Angående sodaregleringen se sid. 658 samt St. o. F. IV sid. 343, V sid. 82.)

Genom att fördela och ransonera importen, den eventuella svenska produktionen samt RFN:s lager av soda i samband med varornas användning undvekos alltför svåra återverkningar inom viktigare industrier. Jämsides härmed upptogs delvis i samarbete med försörjningsmyndigheterna viss ersättningsproduktion även på detta område. Sålunda byggdes bl. a. en fabrik, som tillverkade kristalliserad soda med utgångspunkt från natronlut, den inhemska tillverkningen av natriumfosfater och metasilikat utvidgades, glasbruken måste i viss omfattning ersätta sodan med glaubersalt etc.

Här ovan omnämnda regleringar upphörde i september 1945. Emellertid fortfor knappheten på soda i hela Europa ännu under år 1946. Vissa leveranser kunde väl erhållas från England och USA, och småningom inträdde på nytt den stora Solvaykoncernen som leverantör, nu icke från sina tidigare tyska fabriker utan från fabriker i Frankrike. Likväl var försörjningsläget ännu så ovisst, att ransoneringssystemet för kalcinerad soda återinfördes från den 1/10 1946 och nu även kombinerades med importreglering. Denna nya ransonering samt beslagen å soda och vissa natriumfosfater m. m. upphörde först med utgången av mars resp. december 1949.

Uppgifter angående importen av kalcinerad soda samt förbrukningen

därav inom dels glasindustrien, dels tvättmedelsindustrien meddelas här nedan (ton).

År	Import	Förbrukning inom		År	Import	Förbrukning inom	
		glas- industrien	tvättmedels- industrien			glas- industrien	tvättmedels- industrien
1936/38 ..	37 300	17 100	9 000	1944	27 300	9 400	7 400
1939	39 600	17 600	10 900	1945	11 200	10 100	8 200
1940	41 200	12 800	12 600	1946	20 200	17 000	8 400
1941	33 200	13 300	11 600	1947	35 300	15 600	10 200
1942	28 500	17 200	15 000	1948	59 500	18 900	14 300
1943	27 900	14 600	11 300				

Alkali (natronlut och kalilut) och klor.

Genom olika kemiska förfaranden kan man tillverka alkali ur vanligt salt (resp. motsvarande kaliumsalt, kaliumklorid). I Sverige har man valt den elektrolytiska metoden, som innebär att en lösning av salt (resp. kaliumklorid) i vatten sönderdelas med hjälp av elektrisk ström, varvid man erhåller dels klorgas, dels flytande natronlut (kalilut), som kemiskt sett utgöres av natriumhydroxid (kaliumhydroxid) löst i vatten. Handelsformen är oftast 38 %-ig (resp. 50 %-ig). Genom indunstning kan man borttaga vattnet och få fast vara, som är i det närmaste 100 %-ig.

Redan före sekelskiftet byggdes den första klor-alkalifabriken i Sverige (nuvarande Elektrokemiska AB i Bohus) och under mellankrigsperioden byggdes ytterligare tre sådana, dessa senare i direkt anslutning till cellulosafabriker (Stora Kopparbergs Bergslags AB i Skutskär, Mo & Domsjö AB vid Örnsköldsvik och Uddeholms AB i Skoghäll). Cellulosablekningen utföres nämligen genom att man behandlar massan ömsevis med klor och natronlut, och cellulosablekningen var före kriget huvudkonsumenten när det gällde alkali och nära nog den enda förbrukaren av klor.

Sverige kunde vid krigsutbrottet täcka största delen av sitt klorbehov och sitt alkalibehov från inhemsk produktion. Det som fattades kunde importeras, vanligen från Tyskland.

De största alkalikonsumenterna — förutom cellulosafabrikernas blekerier — voro till en början såp- och tvålfabrikerna samt den blygsamma konstsilketillverkning som framkom under 1930-talet. Under kriget växte emellertid nya storförbrukare fram, i främsta rummet den nya stora cellulosa-fabriken i Älvenäs, mineraloljeraffinaderierna, acetylsalicylsyrafabrikationen m. fl. Samtidigt tillkommo flera nya kemiska tillverkningar som relativt stora klorkonsumenter, nämligen produktionen av bl. a. trikloretylen, butanol, etylenglykol, polyvinylklorid samt tidvis även saltsyra och klor-kalcium.

För att möta det ständigt växande klor- och alkalibehovet utbyggdes alla de gamla fabriken i flera etapper och dessutom byggdes mot slutet av

kriget en ny fabrik, även denna sista i direkt anslutning till cellulosa-industrin (Svenska Cellulosa AB:s fabrik i Östrand).

Under senare delen av kriget blev särskilt alkaliförsörjningen svårbemästrad och svårigheterna kvarstodo och skärptes ytterligare under de båda första efterkrigsåren, då importmöjligheterna fortfarande voro små. Beslag och ransonering gällde beträffande natriumhydrat m. m. från den 8/7 1943 t. o. m. den 8/9 1945 (formellt kvarstod beslaget ända till utgången av år 1949). Ransoneringssvårigheterna voro synnerligen stora, bl. a. därför att de företag som ägde fyra av de fem producerande fabriker samtidigt voro de största konsumenterna. Svårigheterna ökades ytterligare av att alkaliproduktionen i viss mån var beroende av möjligheten att finna användning för den samtidigt erhållna klorgasen. I vissa lägen uppstod kloröverskott, och eftersom klorgasen som regel ej kan släppas ut i luften eller vattendragen måste alkaliproduktionen då minskas till den nivå som motsvarade avsättningsmöjligheterna för klor. IK hade därför anledning att stödja utvecklingen av sådana nya industrier som kunde förbruka klor i större omfattning.

I nedanstående tabell meddelas uppgifter dels angående produktion och import av natrium- och kaliumhydrat, dels angående produktionen av klor och klorblekningsmedel. En viss, ej obetydlig import av klorkalk ägde rum före kriget och de första krigsåren, nämligen åren 1936/38 i genomsnitt 11 800 ton, år 1939 7 400 ton och år 1940 3 400 ton. Därefter upphörde denna import. Siffrorna i tabellen avse ton.

År	Natriumhydrat ber. som 100%-ig		Kaliumhydrat ber. som 100%-ig		Klor, flyt. eller gasformig	Klorkalk ¹	Natrium- hypoklorit- lösning ¹
	Prod.	Netto- import	Prod.	Netto- import			
1936/38	14 800	2 300	1 700	2 900	9 100	3 700	500
1939	18 100	7 500	2 100	3 700	12 100	3 100	500
1940	16 200	2 000	1 900	1 600	11 300	2 700	400
1941	21 100	3 800	1 400	800	12 900	2 300	300
1942	25 100	4 300	900	100	14 900	2 700	1 500
1943	31 000	4 400	1 400	200	21 900	1 700	400
1944	32 700	3 500	1 500	500	24 700	1 400	400
1945	36 800	8 100	2 500	— 100	27 700	2 500	400
1946	40 100	— 2 900	2 000	300	29 600	2 900	500
1947	48 000	4 300	3 200	— 400	37 400	3 000	600
1948	57 700	— 200	3 600	— 1 100	44 600	2 800	800

¹ Beräknad som 100%-ig blekande klor.

Klorkalcium (vägsalt).

Huvudparten av landets vägsaltbehov importerades före kriget från Belgien och Tyskland. Därjämte förekom hos Reymersholmsbolaget en mindre produktion som utgick från saltsyra och kalksten.

Vägsaltet användes till alldeles övervägande del för skötseln av de van-

liga grusvägarna. Under de båda sista krigsåren var tillgången otillräcklig, trots att den inhemska tillverkningen genom vissa åtgärder kunde tempo-
rärt stegras och trots att trafiken på vägarna var betydligt mindre än före
kriget. Bristläget föranledde frivillig fördelning mellan det statliga väg-
väsendet, städernas vägunderhållningsmyndigheter, försvaret (beredskaps-
lager för dammbindning på vägar i fall av krig) och slutligen de konsu-
menter som hade behov av varan för andra ändamål, såsom vid tillverk-
ning av vissa byggnadsmaterial.

Importen och produktionen av klorkalcium redovisas i statistiken sålunda:

År	Import ton	Produktion ton	År	Import ton	Produktion ton
1936/38	77 700	—	1944	7 700	17 200
1939	86 100	—	1945	10 500	11 600
1940	32 300	2 400	1946	44 700	11 100
1941	33 300	8 300	1947	53 100	12 500
1942	29 600	6 500	1948	50 200	13 300
1943	23 500	8 900			

Svavelsyra.

Genom rostning av svavelkis (i utlandet även rent svavel) erhålles svavel-
dioxid, som genom ytterligare oxidation och upplösning i vatten ger svavel-
syra. Den svenska svavelsyraproduktionen var vid krigsutbrottet i det när-
maste tillräcklig för landets behov. De huvudsakliga tillverkarna voro
Reymersholmsbolagets fabriker i Hälsingborg, Oskarshamn och Gröndal,
Stora Kopparbergs Bergslags fabrik i Falun samt superfosfatfabrikerna.

Svavelsyra förbrukas i snart sagt varje kemisk industri och det ligger
mycken sanning i uttrycket, att utvecklingen av den kemiska industrien i
ett land kan utläsas ur landets svavelsyrakonsumtion. Framför allt är
tillverkningen av superfosfat starkt syraförbrukande. Samtliga superfosfat-
fabriker ha därför egna syrafabriker, vilka vanligen ej leverera syra för
avsalu. Bland övriga större förbrukare av svavelsyra må nämnas tillver-
karna av cellul och konstsilke, dynamit och andra sprängämnen, järn-
verken för betning av stål, sulfatcellulosafabrikerna, gas- och koksverken,
mineraloljeraffinaderierna, den tunga kemiska industrien för tillverkning
av ammoniumsulfat, aluminiumsulfat, Glaubersalt, saltsyra, AIV-syra, fos-
fater m. m.

Svavelsyrafabrikerna utbyggdes under kriget kraftigt och planmässigt i
flera etapper och med undantag för några kortare perioder var tillgången
fullt tillräcklig. Ransonering eller andra regleringsåtgärder voro aldrig
erforderliga.

Saltsyra och AIV-syra.

Sverige är självförsörjande även när det gäller saltsyra. Denna tillverkas
antingen genom den tidigare nämnda uppslutningen av salt med svavelsyra

(samtidigt fås Glaubersalt) eller också genom förbränning av klorgas med vätgas. Behoven kunde, utom under ett par kortare perioder, tillgodoses utan större svårigheter. En viss export kunde under hela kriget pågå till grannländerna.

AIV-syran är en blandning av saltsyra och svavelsyra och användes inom landbruket för ensilering av grönfoder. Efterfrågan kunde i stort sett tillgodoses.

Salpetersyra.

Salpetersyra framställes genom oxidation av ammoniak. Sverige hade redan före kriget en viss produktion och det som behövdes härutöver importerades från Norge.

Under fredstid användes syran framför allt för framställning av kvävegödselmedel (nitrat) samt i mindre skala vid tillverkning av dynamit och andra nitrerade sprängämnen, t. ex. trotyl. Under krigsåren steg förbrukningen av salpetersyra för produktion av militära sprängämnen mycket kraftigt. Med hänsyn till ammunitionstillverkningens redan under upp- rustningsperioden starkt ökade krav på salpetersyra utbyggdes — delvis i statlig regi eller med statligt stöd — den svenska fabrikskapaciteten. Här märkas särskilt Stockholms Superfosfatfabriks AB:s fabrik i Ljungaverk samt de av Kooperativa förbundet anlagda Svenska salpeterverken i Köping.

Produktion och utrikeshandel beträffande såväl svavelsyra som saltsyra och salpetersyra redovisas i nedanstående tabell (ton).

År	Svavelsyra			Saltsyra ber. som 100%-ig		Salpetersyra ber. som 100%-ig	
	Produktion		Netto- import	Produktion	Netto- import	Produktion	Netto- import
	Rykande svavel- syra	Annan ber. som 100 %-ig					
1936/38	6 100	161 200	1 700	3 500	— 1 300	7 800	4 800
1939	9 400	161 200	3 500	4 100	— 600	12 400	5 100
1940	11 500	146 800	— 200	5 400	— 400	15 200	6 600
1941	7 700	140 000	— 100	11 700	— 700	13 900	6 100
1942	6 100	138 000	— 1 400	13 300	— 800	16 000	4 600
1943	5 600	179 400	— 200	14 300	— 700	20 900	2 300
1944	6 600	214 300	—	16 400	— 500	24 800	3 900
1945	3 400	225 900	— 400	14 900	— 500	24 000	1 600
1946	4 300	257 300	— 1 400	15 700	— 1 200	27 800	2 220
1947	3 900	237 800	— 4 200	17 200	— 1 100	29 100	3 000
1948	4 500	276 100	— 7 400	17 900	— 1 800	35 100	2 100

Diverse syror.

Tillgången på *kromsyra* — som är synnerligen viktig för förkromningsändamål och för tillverkning av acetylgas m. m. — var under kriget merendels mycket otillräcklig. De små tillgångar som funnos ransonerades

strängt, dock utan formellt beslagsförfarande. Även tillgången på *fluorvätesyra*, *fosforsyra*, *borsyra*, *bensoesyra* m. fl. syror var periodvis otillfredsställande och varorna blevo föremål för ransonering i olika former.

Glycerin och glykol.

Glycerin utvinnes ur fett, som kemiskt sett utgöres av estrar mellan fettsyror och glycerin. Under normala tider har sådan glycerintillverkning skett här i Sverige så gott som uteslutande vid Liljeholmens stearinfabrik, som sönderspaltat fett i glycerin, stearin och olein. Huvudparten av glycerinbehovet, ca 1 500 årston, täcktes dock före kriget genom import.

Glycerin användes främst vid sprängämnestillverkningen och blev därför under kriget en för försvaret utomordentligt viktig vara, men den användes även för ett stort antal andra ändamål, såsom fabrikation av konsthartser och valsmassa, framställning av kylarvätska för bilar, bromsoljor o. s. v. Stora kvantiteter glycerin förbrukas också inom den kosmetiska industrien, främst för tillverkning av tandkräm.

I juni 1941 infördes beslag å glycerin. Den härpå följande ransoneringen drabbade hårt de mindre viktiga användningsområdena. Nämnda beslag upphävdes vid utgången av år 1945, men nytt beslag lades å glycerin från den 18/1 1948, vilket kvarstod till slutet av mars 1949.

För att öka glycerintillgången infördes skyldighet för såp- och tvålfabrikerna att ur underlutarna utvinna minst 70 % av den glycerin, som bildats vid såp- eller tvålkokningen, eller att i annat fall använda spaltade varor med minst 80 % fria fettsyror som råvara. Man sökte även komma fram till en fabrikation av syntetisk glycerin ur propylen, men fabriktionen hann aldrig komma igång. Den viktigaste förbättringen inträdde, när Mo & Domsjö AB:s etylenglykolfabrik blev klar, ty dynamitfabriktionen kunde till stor del baseras på glykol och försvaret kunde använda glykolen som kylarvätska.

Bensol, toluol, naftalin, stenkols tjära.

När stenkol upphettas utan att luft är närvarande, bortgå gasformiga produkter, som innehålla den vanliga lysgasen tillsammans med bl. a. tjära, bensol, toluol, naftalin, ammoniak, svavelväte och vatten. Återstoden utgöres av koks.

I utlandet utgör bensol en viktig råvara för viss kemisk storindustri, framför allt för produktionen av syntetiskt gummi och polystyren. Dessutom inblandas den ofta i bensin. I Sverige däremot användas blott mindre mängder bensol och då endast som lösningsmedel. Den svenska produktionen var tillräcklig under kriget.

Helt annorlunda ställde det sig beträffande toluolen. Denna utgör huvudråvaran vid tillverkningen av det kanske viktigaste militära sprängämnet, trotyl. Genom överenskommelser med toluolproducenterna (gasverken)

reserverades all framkommande toluol för försvarets behov liksom givetvis all import vid de mycket sällsynta tillfällena då sådan kunde komma till stånd. Behovet av toluol var så stort och tillgången så ringa, att alla produktionsmöjligheter måste utnyttjas. Bl. a. byggdes en fabrik som framställde toluol av vissa fraktioner ur svensk terpentin. Det är givet, att färgfabrikerna och andra civila konsumenter måste brottas med stora svårigheter, när de ej längre kunde få använda toluol.

Naftalinförsörjningen vållade inga större bekymmer, mest därför att Sveriges konsumtion under kriget ännu var så obetydlig.

Däremot motsvarade gasverkens framställning av tjärar som regel ej behovet utan en viss underhandsransonering förekom (se sid. 548).

Lösningssmedel.

De lösningssmedel, som färgfabrikerna och många andra industrier mest använde under slutet av 1930-talet, voro huvudsakligen följande:

Vanlig sprit.

Mineralterpentin (för oljefärger m. m.).

Vanlig terpentin (för oljefärger m. m.).

Toluol o. dyl. (för oljefärger m. m. och cellulosalacker).

Etyl- och butylacetat (för cellulosalacker m. m.).

Aceton (mest för andra ändamål än färg eller lack).

Skagerackspärren utestängde så gott som hela den normala importen av amerikansk mineralterpentin. En mycket sträng ransonering måste därför genomföras. Då toluolen samtidigt försvann ur den civila marknaden och då den tidigare importen av terpentinolja samt etyl- och butylacetat minskades, fingo tillverkarna av färger, lacker och fernissor vidkännas betydande svårigheter. För att råda bot på de värsta bristerna sökte man så mycket som möjligt använda svensk terpentin, dels från träkolningen, dels från sulfatcellulosaindustrien. Även furfurol från garvämnesindustrin utnyttjades.

Den svenska sulfitsprittillverkningens utveckling under krigsåren beröres å sid. 811 ff. i samband med redogörelsen för spritens användning som flytande bränsle. I första hand ingick spriten i drivmedelsförsörjningen, men de kvantiteter som kunde få disponeras som lösningssmedel kommo under rådande förhållanden väl till pass.

Även indirekt kom spriten till hjälp inom detta försörjningsområde på så vis, att den utgjorde råvaran för den tillverkning av butanol, ättiksyra, etylacetat och butylacetat som utbyggdes under krigsåren av Mo & Domsjö AB samt Stora Kopparbergs Bergslags AB.

Acetonförsörjningen var ävenledes mycket kritisk under de första krigsåren, då den normala importen från USA försvann, men lättade sedermera något, när en mindre svensk fabrikation kom igång (Lycksele Industri AB).

Lim och klister.

Lim av skilda slag användes av en stor mängd industrier och hantverkare. De vanligaste lim- och klistertyperna äro följande:

- Draglim (varmlim).
- Kaseinlim (kallim).
- Vegetabiliska proteinlim.
- Konsthartslim.
- Stärkelselim.
- Cellulosaderivatlim.

Draglim har sedan gammalt tillverkats i Sverige (Stockholms benmjölsfabrik), tillräckligt för landets behov, som före och även under kriget uppgick till ca 3 000 ton per år. Råvaran vid limtillverkningen har antingen — och till övervägande del — utgjorts av däggdjursben eller också hudavfallet från garverierna, s. k. limläder. Råvaran extraheras först med bensin, varvid benfettet utlöses och tillvaratages. Därefter urkokas limämnena med vatten och den erhållna limlösningen indunstas till fast lim. Det som återstår av benen males till benmjöl.

Missväxtåren 1940 och 1941 medförde en osedvanligt stor utslaktning av boskap, och limfabrikerna fingo då tillräckligt med råvaror. Under de därpå följande åren nedgick slakten starkt och limtillverkningen måste reduceras på grund av brist på ben och hudavfall. Bristen försvårades ytterligare därigenom att många slakterier skaffade sig s. k. autoklaver, i vilka de kunde smälta ur benfettet, vilket de sedan fritt fingo utnyttja som matfett vid tillverkningen av charkuterivaror m. m. Genom denna behandling blevo emellertid benen förstörda som linråvara och IK sökte fördenskull förmå LK att på samma sätt som skedde under första världskriget förbjuda autoklavkokningen. Något fullständigt förbud i sådant hänseende infördes ej, men genom en kungörelse den 13/6 1941 (nr 389) stadgades skyldighet att inhämta LK:s tillstånd för utsmältning av fett ur däggdjursben medelst autoklav. Senare ålades vederbörande att tillvarataga den vid utsmältningen erhållna s. k. limsoppan och att leverera den till av LK anvisat företag. (Se St. o. F. II sid. 299, III sid. 319.)

I februari 1942 befanns erforderligt att lägga draglim under beslag och ransonering. Snickeri och träbearbetning i olika former förbrukade då mer än hälften av allt draglim, medan tillverkningen av klistreremсор krävde ca 500 årston, tändsticksfabrikerna ett par hundra ton, slippappersindustrin ett hundratal ton etc. Sedermera har en viss förskjutning skett, så att snickeriindustrin konsumerar betydligt mindre och de övriga större mängder, men totala årsförbrukningen har förblivit tämligen oförändrad.

Bristen på draglim var mest besvärande åren 1942 och 1943 men lättade sedan genom att slakten ökades och genom att autoklavkokningen upphörde av sig själv. I början av januari 1946 kunde ransoneringen upphävas.

För tillverkning av *kaseinlim* användes kasein som framställes av skummjölk. Före kriget importerades nästan hela behovet av kasein, ca 1 000 årston, från Argentina. Importen minskades under kriget men förblev dock tämligen betydande. Den ringa produktion, som normalt brukat förekomma i Sverige, ökades något, men bristen på mjölk satte en snäv gräns för denna ökning. I stort sett kunde dock behovet av kaseinlim fyllas.

Vegetabiliska proteinlim kunde framställas utan avsevärd inskränkning. Denna limtyp — jämte kasein och blod — utgör det vanligaste limmet för plywoodfabrikerna.

Konsthartslim tillverkas genom kondensation av formalin med urinämne. Användningen av sådant lim, som först köptes från Tyskland, hade just börjat i Sverige, när kriget bröt ut. Bristen på draglim påskyndade snickeri- och möbelindustriens övergång till konsthartslim, som mycket snabbt började tillverkas även inom landet (AB Casco).

Bristen på mjöl (stärkelse) var tidvis under kriget besvärande, vilket gjorde att tillverkningen av *stärkelselim* (potatismjölklister för pappersbruken och textilindustrien, vetemjölklister för tapetserare, rågmjölklister för rödfärgsfabrikerna etc.) blev lidande. De för förbrukningen på hit-hörande område tillämpade regleringarna sköttes av LK i samråd med IK.

Tyskarna hade under 1930-talet börjat tillverka *cellulosaderivatlim*, bestående av s. k. cellulosaestrar, vilka löstes i vatten till ett klister, som på ett förtjänstfullt sätt ersatte stärkelseklister för såväl tapetserarnas som pappersbrukens och textilfabrikernas behov. Tre av de svenska cellulosa-fabrikerna (Svenska Cellulosa AB, Mo & Domsjö AB och Uddeholms AB) lyckades snabbt utveckla en inhemsk tillverkning av dessa limtyper, vilket kom väl till pass, allteftersom stärkelsetillgången minskades.

Hartser och vaxer samt paraffin.

Vanligt *harts* — kolofonium — importeras normalt från USA och något från Portugal och Frankrike. Av förbrukningen, som före kriget uppgick till närmare 10 000 årston, användes åtminstone 80 % vid pappersbruken. Då hartsexporten helt stoppades år 1941, infördes beslag och ransonering. Genom speciella avtal med Tyskland erhöll Sverige ökade leveranser av portugisisk, spansk och fransk harts. Dessutom utvidgades i flera etapper tillverkningen av svensk harts genom destillation av s. k. »flytande harts» från sulfatcellulosafabrikerna (AB Bergviks Hartsprodukter och Marmalånggrörs AB).

Paraffin utvinnes ur bergolja och det svenska behovet, 6—7 000 ton per år, täckes genom import. Avspärningen västerut medförde brist på paraffin samt beslag och ransonering.

Andra hartser och vaxer från fjärran länder, såsom carnaubavax, shellack och kopaler, blevo också svåra att anskaffa och importen genom lejd-båtarna måste fördelas. Även den import av tyska s. k. alkydhartser, som

färgindustrien var beroende av, var knapphändig och måste fördelas under den svåraste tiden.

Färgpigment och linolja.

Linoljeförsörjningen behandlas i ett särskilt avsnitt liksom även vissa andra med framställningen av färger, fernissor och lacker sammanhängande förhållanden. Här skola endast i korthet de s. k. färgpigmenten beröras.

Zinkvitt och *litopon* (zinkulfidvitt) äro de viktigaste av de vita pigmenten. Behovet, 6—8 000 årston zinkvitt samt 4—5 000 årston litopon, täcktes före kriget genom import, mest från Tyskland. Denna import upphörde vid krigsslutet, och inför den beräknade försörjningskrisen genomfördes i januari 1945 beslag och ransonering, omfattande utom de nämnda varorna även den mindre betydande artikeln blyvitt. Av stor betydelse blev just under den tiden den svenska zinkvittfabrikation, som utvecklats under krigsåren vid Rånäs bruk. Ransoneringen upphävdes beträffande zinkvitt redan i augusti 1945, då importen från England, Belgien och USA kom igång. Beträffande litopon och blyvitt kvarstod regleringen längre. Beslaget upphävdes först med utgången av april 1949.

Titanvitt och *titandioxid* äro också viktiga vita pigment, som genomlöpte samma försörjningsutveckling som zinkvitt och litopon, och blevo föremål för en liknande ransonering. Brist på det viktigaste rostskyddsmedlet *blymönja* uppstod redan i mitten av kriget. Genom ransonerad tilldelning ur RFN:s lager och genom upptagande av inhemsk tillverkning kunde situationen bemästras.

Fenol, metanol, formalin, plaster.

Fenol finnes i stenkolstjära men i så liten mängd att det i normala tider ej lönar sig för de svenska gasverken att söka utvinna den. Under kriget gjordes dock detta. Svårigheterna att uppehålla den tidigare importen av fenol och det ökade behovet av fenol och fenolpressmassor föranledde att beslag och ransonering måste införas.

Under de sista krigsåren kunde importen av tysk *renmetanol* tillsammans med den råmetanol, som framkom vid träkolningen och inom cellulosaindustrien, ej helt täcka metanolbehovet hos den formalinfabrik som tidigare fanns (Skånska ättikfabriken) och den som byggdes under kriget (Svenska Formalin AB). Den senare formalinfabrikens produktion var under krigsåren mest avsedd för försvarets behov. Under viss period förekom ransonering.

Ftalsyra, *alkyder* och *butylftalat* började tillverkas under krigsåren (Svenska Oljeslageri AB) till hjälp åt plast- och färgindustrierna.

Garvämmen.

Före kriget importerades för inhemsk förbrukning årligen till Sverige utländska garvämmen, huvudsakligen quebracho-extrakt, till en kvantitet

motsvarande 4 000—5 000 ton ren tannin. Inom landet förekom samtidigt tillverkning av ek- och granextrakt ävensom i viss utsträckning extrakt ur utländska råvaror, såsom argentinsk quebracho, sydafrikansk mimosa-bark m. m., av ungefär motsvarande storlek. Omkring 80 % härav exporterades.

Efter avspärrningen nödgades garverierna i allt större utsträckning övergå till att använda svenska garvämmen. De allierade makterna ville ej tillåta export av garvämmen till vårt land, så länge vi upprätthöllo export av denna vara till Tyskland. Införseln nedgick därför efter 1940 till en obetydlighet. År 1942 erhöles de svenska garverierna omkring 2 500 ton inhemska garvämmen, medan 1 200—1 300 ton exporterades. Denna tilldelning var emellertid icke tillräcklig för det inhemska behovet. För garvning av inhemska hudar beräknades åtgå omkring 3 000 ton ren tannin, och därest det planerade importprogrammet i fråga om hudar skulle kunna fullföljas, behövdes ytterligare 1 500—2 000 ton.

Garvämmesfabrikanterna (Garvämmes AB Weibull och AB Tannin) förklarade i detta läge, att de genom en kapitalinvestering på omkring 2¹/₄ milj. kr. voro beredda att utbygga industriens kapacitet, så att den i stort skulle kunna tillgodose det svenska behovet. Utbyggnaden kom till stånd och möjliggjordes bl. a. därigenom, att garvämmesindustrien medgavs rätt att höja extraktpriserna, så att de med kapacitetsökningen förknippade kostnaderna kunde amorteras på två år.

Tillverkningen blev så betydande, att exporten kunde under hela krigsperioden i viss utsträckning fortgå.

Särskilda åtgärder måste vidtagas för att tillförsäkra fabriken tillräckligt med ekved och granbark. (Se härom St. o. F. I sid. 278, III sid. 322, IV sid. 110, VI sid. 255 m. fl. st.) Under de svåraste åren fördelades garvämmena noga mellan garverierna genom IK:s medverkan.

Här nedan meddelas en sammanställning angående produktionen samt importen och exporten av garvämmen. Siffrorna avse ton.

År	Produktion				Import (huv. quebracho-extrakt)	Export (huv. ekträ- o. granbarksextrakt)
	Ekträextrakt	Granbarks-extrakt	Andra slag	Summa		
1936/38	6 300	1 000	3 400	10 700	9 700	6 900
1939	7 200	1 400	3 100	11 700	12 300	7 300
1940	8 100	2 100	1 600	11 800	7 400	2 900
1941	8 800	3 100	500	12 400	1 100	1 800
1942	8 900	5 600	1 500	16 000	600	3 100
1943	10 900	7 600	300	18 800	200	3 500
1944	12 800	4 900	100	17 800	—	2 500
1945	11 700	3 700	300	15 700	3 800	2 100
1946	7 200	2 300	1 200	10 700	15 100	4 900
1947	7 000	2 400	1 900	11 300	6 800	3 300
1948	6 300	2 200	4 600	18 100	5 700	8 500

Gödselmedel.

Krigsårens tillverkning av konstgödselmedel (superfosfat, tomasfosfat, ljunga- och köpingsalpeter) beskrives på annan plats liksom även försörjningsutvecklingen på konstgödselområdet.

Ammunikionskemikalier.

IK:s kemiska avdelning ansvarade för kontrollen beträffande lager, konsumtion m. m. av nära hundra olika kemikalier som erfordrades för ammunitionstillverkningen. De viktigaste av dessa, såsom salpetersyra, svavelsyra, glycerin och toluol, ha tidigare berörts.

Diverse oorganiska kemikalier.

Under längre eller kortare perioder uppkom brist på åtskilliga här förut ej nämnda kemikalier, som visserligen ej voro betydelsefulla kvantitativt sett, men som dock voro nyckelvaror och därför viktiga. Här må erinras om bl. a. följande varor:

Jod, en importvara för medicinskt bruk och för användning inom kemisk industri.

Kvicksilver, som mest användes inom klor-alkalifabrikerna, vid tillverkningen av läkemedel och andra kemiska preparat, för ammunitionstillverkning, av tandläkare, instrumentbyggare etc.

Platina för kemisk apparaturutrustning och för guldsmedsarbeten. Beslag och handelsreglering infördes i september 1942.

Silverniträt för medicinskt bruk, kemisk industri, försilvring m. m.

Natriumcyanid och *cyanväte* för galvanisk ytbehandling av metaller, för kemisk industri, desinficering av kvarnar och bostäder m. m. Fosfatbolaget anordnade en mindre produktion.

Nickelsalter för förnickling och ackumulatortillverkning m. m. Bolidenbolaget ordnade med produktion av nickelsulfat.

Kromsalter för garvning av ovanläder, tillverkning av träimpregneringsmedel, kemisk industri m. m. Inhemsk produktion av kromalun utbyggdes och kom till stor nytta (AB Ferrolegeringar).

Borsalter, borax och perborat för användning i jordbruket, emaljerings- och glasindustrien, tvättmedelsfabrikationen m. m.

Salmiak för galvanisering, jästtillverkning m. m. Inhemsk produktion framkom mot slutet av perioden (Salpeterverken).

Freon, använd bl. a. som kylmedel i fartygens, fabrikernas, sjukhusens och livsmedelshandelns kylsystem. Bristen var besvärande. Svensk ersättningsproduktion utvecklades men blev färdig först när importen på nytt kom igång.

Bariumsalter för klor- och alkalifabrikerna, för fettraffinerings m. m.

...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

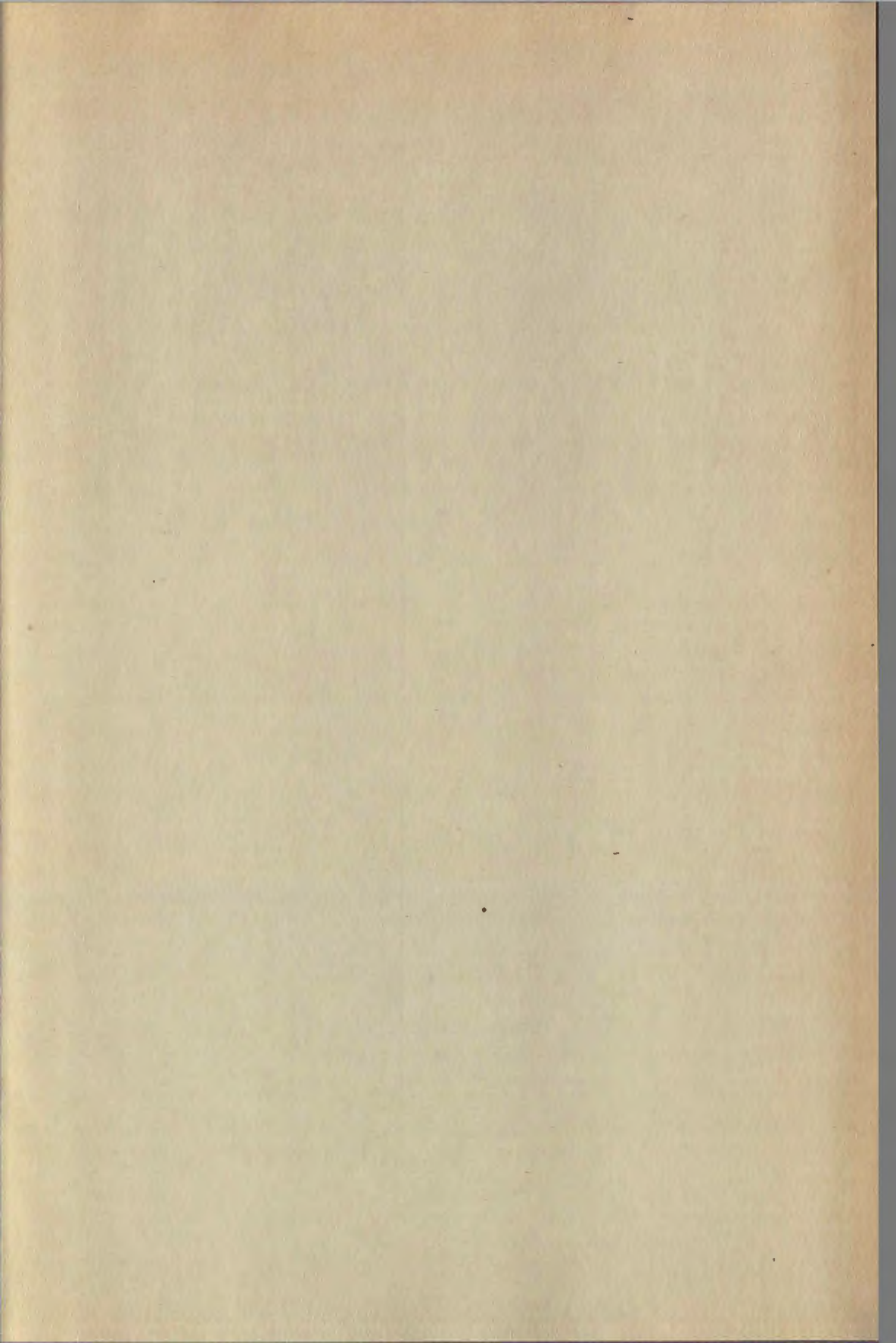
...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

Statens offentliga utredningar 1952

Systematisk förteckning

(Siffrorna inom klammer beteckna utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen.)

Allmän lagstiftning. Rättsskipning. Fångvård.

Det yngsta fångvårdsklientelet. [5]
Råjongsplan för fångvården. [21]
Betänkande med förslag till allmän förfogandelag och allmän ransoneringslag. [24]
Zonexpropriationsutredningen. Betänkande med förslag till vissa ändringar i byggnadslagstiftningen. [25]
Lagberedningens förslag till ny lagstiftning om tomträtt m. m. [28]

Statsförfattning. Allmän statsförvaltning.

Löneplan eller kollektivavtal. [3]
Betänkande med förslag till allmänt resereglemente m. m. [6]
Allmän folkomröstning. 1950 års folkomröstnings- och valsättsutrednings betänkande. 2. [7] Bilaga 1. Folkomröstningsinstitutet i Schweiz. [8] Bilaga 2. Folkomröstningsinstitutet i Förenta staterna. [9] Bilaga 3. Folkomröstningsinstitutet utanför Schweiz och Förenta staterna. [18] 3. Kommunal folkomröstning. [47]
Byggnadsstyrelsens arbetsuppgifter och organisation. [35]

Kommunalförvaltning.

Förslag till kommunallag m. m. Kommunallagskommitténs betänkande. 3. [14]
Förslag till landstingslag m. m. Kommunallagskommitténs betänkande. 4. [48]

Statens och kommunernas finansväsen.

1949 års uppbördssakkunniga. 2. Betänkande med förslag till vissa ändringar i uppbördsförfarandet. [1]
Principbetänkande angående driftbidrag till primärkommuner. [44]
Bestämmelser och praxis rörande statens budget. [45]

Politi.

1944 års nykterhetskommitté. 3. Undervisning, folkupplysning och forskning på alkoholfrågans område. [12]

Nationalekonomi och socialpolitik.

Sjömännens sjukförsäkring. [10]
Yttranden m. m. över 1950 års långtidsutrednings betänkande. Ekonomiskt långtidsprogram 1951—1955. [11]
Semester åt husmödrar, lantbrukare m. fl. [19]
Betänkande med förslag angående arbetsmarknadsstatistiken. [34]
Stöd åt änkor och vissa andra ensamstående kvinnor m. m. [36]
Behovsprövning på bostadsmarknaden. Hyresregleringskommitténs betänkande. 1. [37]
Hemhjälp. Bostadskollektiva kommitténs betänkande. 1. [38]
Socialförsäkringsutredningen. Sjukförsäkring och yrkesskadeersättning. [39]
Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget. Del 1. [49]
Del 2. [50]

Hälsa- och sjukvård.

Betänkande angående hälsa- och sjukvården vid krig och andra utomordentliga förhållanden. [22]
Betänkande angående psykopatvård m. m. [46]

Allmänt näringsväsen.

Nordiskt patentsamarbete. [43]

Fast egendom. Jordbruk med binärningar.

Betänkande angående vissa fiskerättsliga förhållanden inom lappmarkerna samt tillgodogörandet av fisket i kronovattnen därstädes och i Jämtlands län m. m. [13]
Den jordbruksekonomiska undersökningen. [41]

Vattenväsen. Skogsbruk. Bergbruk.

Barrskogstillgångarna och skogsindustriens råvaruförsörjning. [15]

Industri.

Handel och sjöfart.

Kommunikationsväsen.

Busslinjeutredningen. 1. Betänkande med förslag till beräkande av tilläggsvärde (goodwill) för bussföretag m. m. [20]
Betänkande med förslag till ändrade bestämmelser rörande vägföreningar m. m. [26]
Betänkande med förslag till förbättrade kommunikationer i Härjedalen och nordvästra Hälsingland. [27]

Bank-, kredit- och penningväsen.

Förslag till lag om bankrörelse m. m. [2]
Förslag om samförvaltning av stadshypoteks- och bostadskreditorganisationerna. [32]

Försäkringsväsen.

Kyrkoväsen. Undervisningsväsen. Andlig odling i övrigt.

Bokutredningen. [23]
Vidgat tillträde till högre studier. [29]
Rekrytering och utbildning av polispersonal. [30]
Supplement nr 8 till Sveriges familjenamn 1920. [31]
Den första lärarhögskolan. [33]
Yrkesvägledningen och skolan. [42]

Försvarsväsen.

Militärpsykologi och personaltjänst. Arbetsuppgifter och central organisation. [40]

Utrikes ärenden. Internationell rätt.

Nordisk passfrihet. Betänkande nr 1. [4]
Tull- och valutalättnader i resandetrafiken mellan de nordiska länderna. Betänkanden nr 2 och 3. [16—17]